जैन-आगम-ग्रन्थमाला

ग्रन्थाङ्क ९

भाग २

जैन-आगम-ग्रन्थमाला : ग्रन्थाङ्क ९ (भाग २)

सिरिसामज्जवायगविरइयं

# पण्णवणासुत्तं

परिशिष्ट-प्रस्तावनात्मको द्वितीयो भागः

सम्पादकाः

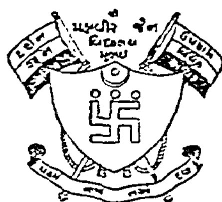
पुण्यविजयो मुनिः

[ जिनागमरहस्यवेदिजैनाचार्यश्रीमद्‌विजयानन्दसूरिवर (प्रसिद्धनाम-आत्मारामजीमहाराज)-शिष्यरत्न-प्राचीनजैनभाण्डागारोद्धारकप्रवर्तकश्रीमत्कान्तिविजयान्तेवासिनां श्रीआत्मानन्द-जैनग्रन्थमालासम्पादकानां मुनिप्रवरश्रीचतुरविजयानां विनेयः]

पण्डित दलसुख मालवणिया

पण्डित अमृतलाल मोहनलाल भोजक

इत्येतौ च



श्री महावीर जैन विद्यालय

बम्बई-३६

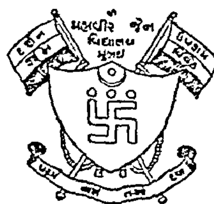
Jaina-Āgama Series No. 9 (Part 2)

# PAṆṆAVAṆĀSUTTAṀ

Editors

MUNI PUṆYAVIJAYA
Pt. DALSUKH MĀLVAṆIĀ
Pt. AMRITLĀL MOHANLĀL BHOJAK

Introduction Translated Into English
By
Dr. NAGIN J. SHAH



SHRI MAHĀVĪRA JAINA VIDYĀLAYA
BOMBAY - 36

Jaina-Agama-Series

*General Editors*

MUNIRAJ SHRI PUNYAVIJAYAJI

PT. DALSUKH MALVANIA

# गंथसमप्पणं

णंदिकरो णय-णिक्खेवविविहभंगेहिं भूसिओ पवरो ।
भवभयवोच्छेयकरो अणुओगो रक्खिओ जेहिं ॥ १ ॥

पण्णवणोवंगद्धियसमग्गसद्दत्थसंगहाइमओ ।
गंथोऽयं भगवंताण ताण थेराण पुज्जाणं ॥ २ ॥

वरए पुण्णपवित्ते करजुयकमलम्मि विणयणइजुत्ता ।
मुणिपुण्णविजय-दलसुखभाई-अमया समप्पेमो ॥ ३ ॥ विसेसयं ॥

तुम्ह पसाया लद्धं वत्थुं तुम्हाण अप्पयंताणं ।
अम्हाण बालचरियं खमंतु पुज्जा खमासमणा ! ॥ ४ ॥

# ગ્રંથસમર્પણ

મંગલકારી, સંસારના ભયને દૂર કરનાર, નય-નિક્ષેપ આદિ અનુયોગ-દ્વારના પ્રકારો દ્વારા અનુયોગની–આગમની વ્યાખ્યાના માર્ગની–અખંડ તેમ જ વિશુદ્ધ પરંપરાની જેઓએ રક્ષા કરી છે તે પૂજ્ય સ્થવિર ભગવતોના પુણ્યશાળી, પવિત્ર અને વરદ કરકમળમાં અમે–મુનિ પુણ્યવિજય, દલસુખ માલવણિયા અને અમૃત ભોજક–પ્રજ્ઞાપનોપાંગસૂત્રના અર્થસહિત સમગ્ર શબ્દો આદિના સંગ્રહરૂપ આ ગ્રંથ ભેટ ધરીએ છીએ. આપના જ કૃપા-પ્રસાદથી મેળવેલી વસ્તુ આપને જ સમર્પિત કરવાની અમારી બાલક્રીડાને આપ ક્ષમાશ્રમણ ભગવંતો ક્ષમા કરશો.

# પ્રકાશકીય નિવેદન

ધર્મસ્થાનો અને ધર્મશાસ્ત્રો જનસમૂહમાં ધર્મભાવનાનું સિંચન કરવાનાં અને ધર્મશ્રદ્ધાને જગાડીને એની પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ કરવાનાં શ્રેષ્ઠ સાધનો છે. તેથી જ ધર્મસ્થાનો અને ધર્મશાસ્ત્રોનું જતન કરવું એ પવિત્ર ધર્મકૃત્ય લેખવામાં આવ્યું છે. જૈન સંઘે છેક પ્રાચીન સમયથી લઈ ને આ દિશામાં જે ગૌરવભરી કામગીરી બજાવી છે, અને અત્યારે પણ બજાવી રહેલ છે, તેની સાક્ષી હજારો દેવમંદિર, અનેક તીર્થસ્થાનો અને સંખ્યાબંધ જ્ઞાનમંદિરો આપી રહ્યાં છે.

કંઈક આવી જ ભાવનાથી પ્રેરાઈ ને શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે જૈનધર્મ-દર્શનના બધા જ પવિત્ર મૂળ આગમગ્રંથો, પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર, શ્રુતશીલવારિધિ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ તથા પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયાની સક્રિય રાહબરી નીચે, પ્રકાશિત કરવાની મોટી યોજનાની જવાબદારી સ્વીકારી છે. આ યોજના મુજબ જૈન-આગમ-ગ્રન્થમાલામાં "नंदिसुत्तं अणुओगद्दाराइं च" તથા "पण्णवणासुत्तं"નો પહેલો ભાગ—એ બે ગ્રંથો અત્યાર પહેલાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા છે; અને અત્યારે "पण्णवणासुत्तं"નો બીજો ભાગ પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે, એનો અમને આનંદ છે.

આ ગ્રંથનું સંપાદન પણ, પહેલા બે ગ્રંથોની જેમ, પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ, પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા તથા પંડિત શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ ભોજકે સંયુક્ત રીતે કર્યું છે. તેઓએ આ પ્રકાશનને સર્વાંગસંપૂર્ણ કરવા માટે કેટલી બેહદ જહેમત ઉઠાવી છે, તે આ ગ્રંથનો તથા ગ્રંથકારનો સવિસ્તર પરિચય આપતી તેમ જ અનેક આનુષંગિક બાબતોની વિશદ છણાવટ કરતી માહિતીપૂર્ણ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના ઉપરથી પણ જાણી શકાય એમ છે. આ માટે અમે પૂજ્યપાદ પુણ્યવિજયજી મહારાજનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે. પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા તથા પંડિત શ્રી અમૃતલાલભાઈના પણ અમે ખૂબ આભારી છીએ. આગમ-પ્રકાશન કાર્ય પ્રત્યે આત્મીયતા દર્શાવી, આ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા બદલ શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ ને ધન્યવાદ ઘટે છે. આગમ પ્રકાશન યોજના સંબંધી બધી માહિતી આ ગ્રંથમાળાના પહેલા ગ્રંથમાં વિગતવાર આપવામાં આવી છે, એટલે જિજ્ઞાસુઓ એમાંથી જોઈ શકશે.

### શ્રી જિનાગમ પ્રકાશિની સંસદની ઉદારતા

પૂજ્યપાદ મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને દીક્ષા લીધાને સાઠ વર્ષ પૂરાં થતાં હોવાથી, બે વર્ષ પહેલાં (તા૦ ૯-૨-૬૯ના રોજ), વડોદરામાં, વડોદરાના શ્રીસંઘ તરફથી દીક્ષાપર્યાયષષ્ટિપૂર્તિ-સમારોહ ઊજવવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રસંગે, મહારાજશ્રીની પ્રેરણાથી પાટણમાં સ્થપાયેલ શ્રી જિનાગમ પ્રકાશિની સંસદના સંચાલકોએ, એમની પાસેનું આગમપ્રકાશન માટેનું રૂા. ૧,૩૫,૫૬૬નું ફંડ આગમપ્રકાશનના કાર્યમાં વાપરવા માટે વિદ્યાલયને અર્પણ કરવાની જાહેરાત કરી હતી; અને એ રકમ સંસ્થાને મળી ગઈ છે. ધર્મના પ્રાણરૂપ ધર્મશાસ્ત્રોના રક્ષણ-પ્રકાશન માટે આવી દાખલારૂપ ઉદારતા દર્શાવવા બદલ અમે શ્રી જિનાગમ પ્રકાશિની સંસદના સંચાલકોનો અને ખાસ કરીને શેઠ શ્રી કેશવલાલ કીલાચંદ શાહનો ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ. આ અંગેનો ઋણસ્વીકાર અમે આ ગ્રન્થમાં અન્યત્ર કર્યો છે.

## શ્રી ભગવતીસૂત્ર માટે સહાય

મૂળ પાટણના વતની અને હાલ મુંબઈમાં રહેતા શ્રી પનાલાલ મફતલાલ શાહે વિ૰ સં૰ ૨૦૨૬ના કાર્તિકી પૂર્ણિમાના પર્વદિવસે પૂજ્યપાદ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજનું ચતુર્માસપરિવર્તન પોતાને ત્યાં કરાવ્યું હતું. આ પ્રસંગની યાદરૂપે, શ્રી ભગવતીસૂત્રના પહેલા ભાગના ખર્ચ માટે, રૂ. પાંત્રીસ હજાર પાટણવાળા શાહ મફતલાલ જીવાચંદ, શ્રી ચીમનલાલ લહેરચંદ અને શ્રી નેમચંદ જેશિંગલાલના સ્મરણાર્થે તેમના પુત્રો તરફથી આપવાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. થોડા વખત પહેલાં તેઓ તરફથી આ રકમ સંસ્થાને મળી પણ ગઈ છે. વિદ્યાલયના આગમપ્રકાશનના કાર્યમાં હર્ષોલ્લાસપૂર્વક આવી ઉદાર સહાય આપવા બદલ અમે આ મહાનુભાવોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

## બીજી સહાય

છેલ્લાં બે વર્ષ દરમ્યાન આ કાર્યને માટે સંસ્થાને જે સહાય મળી છે, તે નીચે મુજબ છે

રૂ. ૭૫૦૦・૦૦ શ્રી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ લોહારચાલ જૈન સંઘ, મુંબઈ.
રૂ. ૫૦૦૦・૦૦ શ્રી વાડીલાલ સારાભાઈ દેરાસરજી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.
રૂ. ૨૦૦૦・૦૦ શ્રી શાંતિલાલ વર્ધમાનની પેઢી, પાલેજ.
રૂ. ૨૦૦૦・૦૦ શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક મંદિર, બૅંગલોર.
રૂ. ૨૦૦૦・૦૦ શ્રી આદિનાથ જૈન શ્વેતાંબર મંદિર, બૅંગલોર.
રૂ. ૧૧૪૧・૦૦ શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, શ્રીઆત્માનંદ જૈન ઉપાશ્રય, વડોદરા.
રૂ. ૧૦૦૦・૦૦ શ્રી આદિનાથ જૈન શ્રાવિકાસંઘ, બૅંગલોર.
રૂ. ૩૬૦・૦૦ શ્રી જૈન સંઘ, આકોલા.
રૂ. ૨૫૧–૦૦ મેસર્સ પીતાંબર લાલજી એન્ડ સન્સ.
રૂ. ૧૦૧–૦૦ શ્રી કલાવતીબહેન.
રૂ. ૧૦૦–૦૦ શ્રી અજિતકુમાર સુંદરજી.
રૂ. ૫૦–૦૦ શ્રી આકોલા જૈન સંઘની બહેનો, આકોલા.

આ સૌના અમે આભારી છીએ.

## જુદું ટ્રસ્ટ

આગમપ્રકાશન અંગે વિદ્યાલય હસ્તક એક જુદું ટ્રસ્ટ રચવામાં આવ્યું છે. અને આ ટ્રસ્ટને સરકારે આવકવેરામાંથી મુક્તિ આપી છે.

આ ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ નીચે મુજબ છે:

શ્રી ભોગીલાલ લેહેરચંદ
શ્રી પ્રવીણચંદ્ર હેમચંદ કાપડિયા
શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
શ્રી વાડીલાલ ચત્રભુજ ગાંધી
શ્રી કપુરચંદ નેમચંદ મહેતા

## આગમ પ્રકાશન સમિતિ

આગમપ્રકાશનના કાર્ય અંગે જરૂરી સલાહસૂચના આપવા બદલ અમે આગમ પ્રકાશન સમિતિના નીચેના સભ્યોના ઋણી છીએ :

| | |
|---|---|
| શ્રી કેશવલાલ કીલાચંદ શાહ | ડૉ. રમણલાલ ચીમનલાલ શાહ |
| શ્રી પોપટલાલ ભીખાચંદ | ડૉ. જયંતીલાલ સુરચંદ બદામી |
| શ્રી સેવંતીલાલ ખેમચંદ | શ્રી પ્રાણલાલ કાનજીભાઈ દોશી |
| (પાટણ જૈન મંડળના પ્રતિનિધિઓ) | શ્રી જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ } મંત્રીઓ |
| શ્રી ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ | શ્રી બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી } મંત્રીઓ |
| શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા | શ્રી રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી } મંત્રીઓ |
| શ્રી સેવંતીલાલ ચીમનલાલ શાહ | શ્રી વ્રજલાલ કપૂરચંદ મહેતા : કોષાધ્યક્ષ |

આ ગ્રંથની સુવિસ્તૃત પ્રસ્તાવનાનો આધારભૂત અંગ્રેજી અનુવાદ અમદાવાદના લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના ડેપ્યુટી ડાયરેક્ટર ડૉ. શ્રી નગીનદાસ જીવણલાલ શાહે કરી આપ્યો છે. અમારાં અન્ય પ્રકાશનોની જેમ આ ગ્રંથનું સ્વચ્છ-સુઘડ મુદ્રણ મૌજ પ્રિન્ટિંગ બ્યૂરોએ ખૂબ ચીવટ અને ધીરજથી કરી આપ્યું છે. એ બન્નેનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

ઑગસ્ટ ક્રાન્તિમાર્ગ<br>
મુંબઈ–૩૬<br>
તા. ૪–૩–૧૯૭૧

**જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ**<br>
**બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી**<br>
**રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી**<br>
માનદ મંત્રીઓ

## ઋણસ્વીકાર

જૈન આગમગ્રંથોના સંશોધન-સંપાદન અને પ્રકાશનના કાર્યમાં વેગ આપવાના ઉદ્દેશથી, વિ૦ સં૦ ૨૦૦૧ની સાલમાં, પાટણ (ઉ. ગુ.)માં, પૂજ્યપાદ મુનિમહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી અને મુ. શ્રી કેશવલાલ કીલાચંદના પ્રયાસોથી સ્થપાયેલ શ્રી જિનાગમ પ્રકાશિની સંસદ (ઠે. શ્રી પાટણ જૈન મંડળ, ૭૭, મરીન ડ્રાઈવ, મુંબઈ–૨૦) તરફથી શ્રીમહાવીર જૈન વિદ્યાલય (મુંબઈ)ની મૂળ જૈન આગમો પ્રકાશિત કરવાની યોજના માટે રૂ. ૧,૩૫,૫૬૬–૦૦ અંકે એક લાખ, પાંત્રીસ હજાર, પાંચસો છાસઠ રૂપિયા પૂરા મળ્યા છે; આ ભવ્ય સહકાર માટે અમે શ્રી જિનાગમ પ્રકાશિની સંસદનો, શ્રી પાટણ જૈન મંડળનો તથા એ બન્ને સંસ્થાના કાર્યકરોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી
રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી
માનદ મંત્રીઓ
**શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય**

## અસાધારણ ખોટ

પૂજ્યપાદ, શ્રુતશીલવારિધિ, આગમપ્રભાકર, મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ સ્મૃતિશેષ થઈ ગયા !

પન્નવણાસૂત્રના આ બીજા ભાગના પ્રકાશનનો ઉત્સવ, જોકે એનું કેટલુંક છાપકામ બાકી હતું છતાં, તેઓશ્રીની હયાતીમાં જ થયો હતો. છએક મહિના પહેલાં, વિ. સં. ૨૦૨૭ના ફાગણ વદિ ૨, તા. ૧૪-૩-૭૧, રવિવારના રોજ સવારના, મુંબઈમાં, ભાયખલામાં, પરમપૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજી મહારાજના સાંનિધ્યમાં, સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉ. શ્રી હીરાલાલજી જૈનના શુભ હસ્તે એનું પ્રકાશન આનંદ-ઉલ્લાસપૂર્વક થયું હતું. અને એ જ ગ્રંથમાં પરમપૂજ્ય આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ નિમિત્તે શ્રદ્ધાંજલિના શબ્દો લખવાનો વખત આવે એને ભવિતવ્યતાની ક્રૂરતા, કરુણતા કે વિચિત્રતા જ કહેવી જોઈએ. એની આગળ માનવી કેવો લાચાર બની જાય છે !

આ વાતની વિગતો આ પ્રમાણે છે : પૂજ્યપાદ પુણ્યવિજયજી મહારાજ પરમપૂજ્ય યુગદર્શી આચાર્યદેવ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની જન્મશતાબ્દી માટે જ વિ. સં. ૨૦૨૫માં મુંબઈ પધાર્યા હતા. એટલે ગત (સને ૧૯૭૦ના) ડિસેમ્બરની આખરે જન્મ-શતાબ્દી સમારોહની શાનદાર રીતે ઉજવણી થઈ ગયા પછી તરત જ તેઓશ્રી ગુજરાત-અમદાવાદ તરફ વિહાર કરવા ઇચ્છતા હતા. અમારી એવી તીવ્ર ઇચ્છા હતી કે તેઓશ્રી મુંબઈથી વિહાર કરે તે પહેલાં, તેઓની હાજરીમાં જ, મુંબઈમાં આ ગ્રંથનું પ્રકાશન કરવામાં આવે. દરમ્યાનમાં એક બાજુ કંઈક નાદુરસ્ત તબિયતને કારણે તેઓનો વિહાર લંબાયો અને બીજી બાજુ, આ ગ્રંથની વિસ્તૃત ગુજરાતી પ્રસ્તાવના તેઓશ્રીએ તપાસી લીધી હોવાથી, પ્રેસમાં થોડીક ઝડપ કરવાથી આ ગ્રંથ તૈયાર થઈ જવાની શકયતા લાગી. એટલે આ ગ્રંથનું પ્રકાશન તેઓશ્રીની ઉપસ્થિતિમાં મુંબઈમાં કરવાની અમારી વિનતિ તેઓએ માન્ય રાખી એટલું જ નહીં, એ માટે ડૉ. હીરાલાલજી જૈનને આમંત્રણ આપવાનું સૂચન પણ તેઓશ્રીએ જ કર્યું. એ રીતે આ ગ્રંથનું પ્રકાશન, ઉપર સૂચવ્યું તેમ, તા. ૧૪–૩–૭૧ના રોજ મુંબઈમાં થયું.

પણ, આ ગ્રંથની વિસ્તૃત ગુજરાતી પ્રસ્તાવનાના મોટા ભાગનું અંગ્રેજી ભાષાંતર એ વખતે તૈયાર થઈ ગયેલ હોવા છતાં એનું મુદ્રણ ગ્રંથના પ્રકાશન વખતે પૂરું થાય એ શકય ન હતું. એટલે મૂળ પ્રસ્તાવનાના અંગ્રેજી અનુવાદ વગર જ એનો પ્રકાશન–સમારોહ ઊજવવાનું અમારા માટે અનિવાર્ય થઈ ગયું, અને એ રીતે એ સમારોહ ઊજવવામાં આવ્યો.

એ પછી, જાણે કોઈ દુઃખદ ભવિતવ્યતા કામ કરતી હોય એમ, એક બાજુ અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાનું મુદ્રણ આગળ ચાલવા લાગ્યું, અને બીજી બાજુ પૂજ્યપાદ પુણ્યવિજયજી મહારાજની તબિયત પણ અવારનવાર અસ્વસ્થ થવા લાગી. પરિણામે તેઓએ મુંબઈમાંથી વિહાર કરવાનો વિચાર જતો કર્યો અને વિ. સં. ૨૦૨૭નું ચોમાસું પણ, વિ. સં. ૨૦૨૫ અને ૨૦૨૬નાં ચોમાસાંની જેમ, મુંબઈમાં વાલકેશ્વરના ઉપાશ્રયમાં જ કરવાનું નક્કી કર્યું.

આ દરમ્યાન તબિયત બરાબર સારી થાય એવા ઉપચારો ચાલુ જ હતા. તબિયતમાં

વિશેષ અસ્વસ્થતા જણાતાં, જરૂરી ઉપચારો માટે, તેઓશ્રીને હૉસ્પિતાલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. ત્યાં તબિયતમાં એકંદર સુધારો થતો લાગ્યો; અને હવે તો બે-ચાર દિવસમાં હૉસ્પિતાલમાંથી રજા મળશે એવી સંતોષકારક સ્થિતિ લાગી. પણ એવામાં જ, જાણે પોતાના સાધુજીવનથી જ જીવનની અને સંસારની અનિશ્ચિતતાનો મર્મબોધ આપવા માગતા હોય એમ, પરમપૂજ્ય મહારાજશ્રી વિ. સં. ૨૦૨૭ના જેઠ વદિ ૬, તા. ૧૪–૬–૭૧, સોમવારના રોજ રાતના, પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી, ૮–૫૦ વાગતાં પૂરી સ્વસ્થતા, શાંતિ અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગવાસ પામ્યા! આ અતિ આઘાતજનક કરુણ ઘટનાને લીધે, જે ગ્રંથનો પ્રકાશનવિધિ તેઓની પવિત્ર હાજરીમાં થયો હતો તેને વેચાણ માટે મૂકવાનું કાર્ય અમારે તેઓશ્રીની ગેરહયાતીમાં કરવું પડ્યું છે, અને આ ગ્રંથમાં જ તેઓશ્રીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવી પડી છે! કેવી કરુણતા!

મહારાજશ્રીના અણધાર્યા સ્વર્ગવાસથી જૈન શાસનને, દેશ-વિદેશમાં ચાલતા જૈન વિદ્યા અને ભારતીય વિદ્યાના અધ્યયન-સંશોધન તેમ જ સમગ્ર જ્ઞાનોદ્ધારના કાર્યને તથા વિદ્યાલયની આગમ પ્રકાશન યોજનાને એવી અસાધારણ મોટી ખોટ પડી છે કે જે પૂરી થવી શક્ય નથી. સંસ્થાની આગમ પ્રકાશન યોજનામાં સક્રિય સાથ આપવા ઉપરાંત સંસ્થાના વિકાસ માટે તેઓશ્રી જે ભલી લાગણી ધરાવતા હતા અને માર્ગદર્શન આપતા હતા તે માટે સંસ્થા તેઓનો જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે. મહારાજશ્રી પ્રત્યેની ઊંડી કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી પ્રેરાઈ ને વિદ્યાલયની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તા. ૨૪–૭–૭૧ના રોજ નીચે મુજબ ઠરાવ કર્યો છે :—

"પરમપૂજ્ય, પ્રાતઃસ્મરણીય, આગમપ્રભાકર, શ્રુતશીલવારિધિ મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજનું સ્થાન અને માન ભારતીય વિદ્યા અને જૈન વિદ્યાના દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોમાં અનન્ય હતું. જૈન શ્રુતના તેઓ પારગામી વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત સમગ્ર જૈન વાઙ્મયના પણ મર્મગ્રાહી અને સર્વસ્પર્શી વિશેષજ્ઞ વિદ્વાન હતા. ઉપરાંત, તેઓએ ભારતીય સાહિત્યનું પણ ખૂબ આદર અને ભક્તિથી અવગાહન કર્યું હતું. શાસ્ત્રીય તેમ જ ઇતર સાહિત્યનું તેઓશ્રીનું અધ્યયન તેમ જ સંશોધન સાંપ્રદાયિક કદાગ્રહથી સર્વથા મુક્ત તેમ જ સત્યગ્રાહી હતું; તેઓશ્રીની જ્ઞાનોપાસનાની આવી વિરલ વિશેષતા હતી, અને તેથી જ તેઓ વિદ્વદ્જગતમાં ખૂબ આદર અને ચાહના મેળવી શક્યા હતા.

"તેઓ સાચા અને સંપૂર્ણ અર્થમાં જ્ઞાનોદ્ધારક હતા. પ્રાચીન જૈન જ્ઞાનભંડારોના સમુદ્ધારનું, પ્રાચીન જીર્ણ વિરલ પ્રતોને ચિરંજીવી બનાવવાનું, જૈન આગમસૂત્રો તેમ જ અન્ય દુર્ગમ પ્રાચીન ગ્રંથોનું સંશોધન-સંપાદન કરવાનું, અને દેશ-વિદેશના વિદ્વાનોને પૂરી ઉદારતા અને સહૃદયતા સાથે દરેક પ્રકારની સહાય કરવાનું મહારાજશ્રીનું કાર્ય આદર્શ, બેનમૂન અને શકવર્તી કહી શકાય એવું હતું. મહારાજશ્રીનું જ્ઞાનોદ્ધારનું આ કાર્ય તેઓશ્રીના પરમપૂજ્ય દાદાગુરુ પ્રશાંતમૂર્તિ પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી મહારાજ તથા પરમપૂજ્ય આજીવન વિદ્યાસેવી ગુરુવર્ય શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજે શરૂ કરેલી શ્રુતભક્તિની પરંપરાનું ખૂબ ગૌરવ વધારે એવું હતું. પૂજ્યપાદ પુણ્યવિજયજી મહારાજે જ્ઞાનોદ્ધારના ક્ષેત્રમાં કરેલું કાર્ય એટલું વિરાટ છે અને તેઓશ્રીના સ્વર્ગવાસથી આ ક્ષેત્રમાં એટલી મોટી ખોટ ઊભી થઈ

છે કે તે ક્યારે, કેવી રીતે પૂરી થશે તેની કલ્પના કરવી પણ આજે તો મુશ્કેલ લાગે છે. એક સતત કાર્યશીલ સંસ્થા કરી શકે એટલું મોટું કાર્ય તેઓશ્રીએ કર્યું છે. તેઓશ્રીના જીવન સાથે વણાઈ ગયેલી અપ્રમત્તતા અને ઉત્કટ શ્રુતભક્તિનું જ આ સુપરિણામ છે.

"જ્ઞાનોપાસક વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત મહારાજશ્રી શ્રમણધર્મના ઉદ્દેશ અને સારરૂપ આત્મસાધનામાં પણ એવા જ મગ્ન અને સતત જાગરૂક હતા. નિર્મળ સંયમની આરાધના તેઓના જીવન સાથે સાવ સહજપણે એવી ઓતપ્રોત બની ગઈ હતી કે એની મધુર અને પવિત્ર છાપ તેઓના વિચારોમાં, કથનમાં અને વર્તનમાં જોવા મળતી હતી. નિર્દંભપણું, નિર્દેશપણું, નિરભિમાનતા, સરળતા, નિખાલસતા, સૌમ્ય નિર્ભયતા, સમભાવ, કરુણાપરાયણતા, પરોપકારિતા, નમ્રતા, વિવેકશીલતા જેવા અનેકાનેક ગુણોથી તેઓશ્રીનાં જીવન અને વ્યવહાર સ્ફટિક સમાં વિમળ બન્યાં હતાં. તેઓ આદર્શ સાધુતાની મૂર્તિ અને શ્રમણજીવનના શ્રેષ્ઠ પ્રતીક હતા.

"આપણી સંસ્થા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સાથેના તેઓના આત્મીયતાભર્યા ધર્મસ્નેહનો અને તેઓએ સંસ્થા ઉપર કરેલા ઉપકારોનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તો જાણે ઋણ-સ્વીકાર માટેના મોટામાં મોટા શબ્દો પણ ઓછા પડતા હોય એમ લાગે છે. તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી જ સંસ્થાએ આપણાં બધાં પવિત્ર મૂળ આગમસૂત્રોને પ્રગટ કરવાની મોટી યોજના શરૂ કરવાની હિંમત કરી હતી. અને આ બાબતમાં માત્ર સલાહ કે માર્ગદર્શન આપીને જ સંતોષ ન માનતાં એ યોજનાને અમલી બનાવવા માટે જૈન આગમ ગ્રંથમાળાના મુખ્ય સંપાદક તરીકેની જવાબદારી પણ તેઓશ્રીએ ઉલ્લાસપૂર્વક સ્વીકારી હતી. આવા મોટા કાર્યની જવાબદારી સ્વીકારીને મહારાજશ્રીએ ન કેવળ આપણી સંસ્થા ઉપર કે જૈન સમાજ ઉપર જ ઉપકાર કર્યો છે, ખરી રીતે એથી જૈન વિદ્યા અને ભારતીય વિદ્યાના દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો અને જિજ્ઞાસુઓ પણ ઉપકૃત બન્યા છે. તેઓની આ નિ:સ્વાર્થ જ્ઞાનસેવાનો લાભ સૌને સદાને માટે મળતો રહેશે, એમાં શક નથી. વળી, આપણી સંસ્થાના એક હિતચિંતક તરીકે તેઓશ્રી જે ચિંતા સેવતા રહેતા હતા એથી તો તેઓ સંસ્થાના એક શિરછત્ર જ બન્યા હતા.

"આવા એક જ્ઞાનતપસ્વી અને જ્ઞાનગરિમાથી શોભતા, સંત પ્રકૃતિના પ્રભાવક મુનિવરનો મુંબઈમાં વિ. સં. ૨૦૨૭ના જેઠ વદિ ૬, તા. ૧૪–૬–૭૧, સોમવારના રોજ સ્વર્ગવાસ થતાં આપણી સંસ્થાને, જૈન સંઘને અને દેશ-વિદેશના વિદ્વત્સમાજને ભાગ્યે જ પૂરી શકાય એવી મોટી ખોટ પડી છે. શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયની આ સભા જ્ઞાન-ચારિત્રથી શોભતી આવી ઉચ્ચ કોટિની વિભૂતિના ઉપકારોનું કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્મરણ કરે છે અને તેઓશ્રીને ભાવપૂર્વક અનેકાનેક વંદના કરીને તેઓશ્રીનાં અધૂરાં કાર્યો પૂરાં કરવાની શક્તિ અને ભાવના આ સંસ્થામાં તેમ જ શ્રીસંઘમાં પ્રગટે એવી પ્રાર્થના કરે છે."

સૌ કોઈને એ સુવિદિત છે કે પૂજ્યપાદ પુણ્યવિજયજી મહારાજે જ્ઞાનોદ્ધારને જ પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવીને અને છેલ્લાં ચાલીશ વર્ષ દરમ્યાન આગમસંશોધનનું પાયાનું કામ ખૂબ ભક્તિ, એકાગ્રતા અને ચીવટપૂર્વક કરતાં રહીને, આગમસંશોધન માટેની વિપુલ સામગ્રી પોતાના હાથે જ તૈયાર કરેલી છે. એ સામગ્રીનો સમુચિત ઉપયોગ કરીને

તેઓએ શરૂ કરેલ આગમસંશોધનના કાર્યને ચાલુ રાખવું આગળ વધારવું એ આપણી પવિત્ર ફરજ છે; તેઓશ્રીને સાચી શ્રદ્ધાંજલિ પણ એ જ છે: કંઈક આવી લાગણીથી પ્રેરાઈ ને, પૂજ્યપાદ મહારાજશ્રીના સ્વર્ગવાસ બાદ પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા મુંબઈ આવ્યા ત્યારે, તેઓની હાજરીમાં, વિદ્યાલયની આગમ પ્રકાશન સમિતિ તથા વિદ્યાલય હસ્તકના જિનાગમ ટ્રસ્ટની સંયુક્ત સભા તા. ૨૨-૬-૭૧ ના રોજ આ અંગે વિચારણા કરવા બોલાવવામાં આવી હતી; અને એમાં વિગતવાર ચર્ચા-વિચારણાને અંતે, આગમપ્રકાશનનું કાર્ય ચાલુ રાખવા અંગે, સર્વસંમતિથી, નીચે મુજબ નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો :—

"૧. પૂજ્યપાદ આગમપ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના સ્વર્ગવાસને કારણે તેઓશ્રીની પ્રેરણાથી વિદ્યાલયે શરૂ કરેલ આગમ પ્રકાશનના કાર્યમાં ન પૂરી શકાય એવી મોટી ખોટ ઊભી થઈ છે. પણ તેઓએ જીવનભર, આગમોના સંશોધન માટે, લગભગ બધાં પવિત્ર આગમસૂત્રોનાં પાઠ-પાઠાંતરો નોંધીને પાઠશુદ્ધિનું પાયાનું કાર્ય કરેલું છે તે જોતાં, તથા આગમોની શુદ્ધ વાચનાઓ છપાવવાની તેઓની ઉત્કટ ભાવના જોતાં, આગમપ્રકાશનના કાર્યને ચાલુ રાખવું અને બનતી ત્વરાએ એને પૂરું કરવું.

"૨. અત્યાર સુધી આ કાર્યમાં પંડિત શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા તથા પંડિત શ્રી અમૃતલાલ મોહનલાલ જે પ્રકારનો સહકાર આપતા રહ્યા છે, તે પ્રકારનો સહકાર તેઓની પાસેથી લેવાનું ચાલુ રાખવું; અને જ્યાં પણ કોઈ શંકા ઊભી થાય ત્યાં એનું નિરાકરણ કેવી રીતે લાવવું એ માટે પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજી મહારાજશ્રીનું માર્ગદર્શન મેળવવું.

"૩. આ કાર્યને વેગ મળે એ માટે પરમપૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી જંબૂવિજયજી મહારાજ, અન્ય જે મુનિરાજો તથા જે વિદ્વાનો આમાં સહજભાવે સહકાર આપવા તૈયાર હોય તેઓનો સહકાર લેવો.

"૪. આ કાર્ય માટે જરૂરી માર્ગદર્શન મેળવવા માટે આગમ પ્રકાશન સમિતિના સભ્યોએ પૂનામાં ચતુર્માસ બિરાજતા પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયસમુદ્રસૂરિજી મહારાજને બને તેટલાં વહેલાં મળવું અને પછી બીજાઓનો સહકાર મેળવવાની દિશામાં આગળ વધવું."

અંતમાં, અમે પૂજ્યપાદ મુનિવર્ય શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના અનેકવિધ ઉપકારોનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ કરીને તેઓશ્રીને ફરી અમારી અંતરની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ; અને સંસ્થાએ શરૂ કરેલ આગમપ્રકાશનની મહાન યોજના સાંગોપાંગ પૂરી કરવાની ભાવના અને શક્તિ અમારામાં જાગતી રહે એવી પ્રાર્થના સાથે અમારું આ નિવેદન પૂરું કરીએ છીએ.

ઑગસ્ટ ક્રાંતિ માર્ગ<br>
મુંબઈ—૩૬<br>
તા. ૨૦-૯-૧૯૭૧

**જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ**<br>
**બાલચંદ ગાંડાલાલ દોશી**<br>
**રતિલાલ ચીમનલાલ કોઠારી**<br>
માનદ મંત્રીઓ<br>
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

# ગ્રન્થાનુક્રમ

# પ્રસ્તાવનાનો વિષયાનુક્રમ

# Contents of Introduction

# सङ्केतसूचि

अ० – अध्ययन
उत्त०, उत्तरा० – उत्तराध्ययनसूत्र
क्रि० वि० – क्रियाविशेषण
गा., गा० – गाथा
च० ष० – चतुर्थ्यर्थे षष्ठी
ज्ञाता० – ज्ञाताधर्मकथांगसूत्र
टि० – टिप्पणी
टी० – टीका
तृप० ष० – तृतीया-पञ्चम्यर्थे षष्ठी
तृ० ष० – तृतीयार्थे षष्ठी
तृ० स० – तृतीयार्थे सप्तमी
दशवै० – दशवैकालिकसूत्र
प० – पत्र
पतृ० ष०<br>प-तृ० ष० } – पञ्चमी-तृतीयार्थे षष्ठी
पं० – पंक्ति
पु० – पुस्तक
पृ० – पृष्ठ
प्र० गा० – प्रक्षिप्तगाथा
प्रज्ञा० – प्रज्ञापनासूत्र
बृहत्० – बृहत्कल्पभाष्य
विशेषा० – विशेषावश्यकभाष्य
स० – सप्तमी
स० तृ० – सप्तम्यर्थे तृतीया
स० द्वि० – सप्तम्यर्थे द्वितीया
स० प० – सप्तम्यर्थे पञ्चमी
स० प्र० – सप्तम्यर्थे प्रथमा
स० ष० – सप्तम्यर्थे षष्ठी
सू० – सूत्र
P. T. S. – (पृ० २) Prakrit Text Society
,, – (पृ० ३६) Pali Text Society

# शुद्धिपत्रकम्

| पत्तस्स | विभागस्स | पंतीए | असुद्धं | सोहणीयं |
|---|---|---|---|---|
| १० | २ | ३३ | °भवरथ° | °भवस्थ° |
| १२ | शिर्षके | | °ट्टाइ | °ट्टाई |
| ,, | १ | १६ | अट्ठ° | ०-अट्ठ° |
| २५ | १ | २७ | °नाराचसं | °नाराचसं- |
| ,, | २ | ३५ | अद्धस° | अद्धास° |
| ३४ | १ | १० | °विट्टाइ | °विट्टाई |
| ३५ | १ | ३७ | अलङ्क° | अलङ्कृ° |
| ३८ | २ | १४ | °यमागे | °यभागे |
| ४७ | १ | ५ | अ ुरः | अङ्कुरः |
| ५९ | २ | ६ | °प्रातप्र° | °प्राताप्र° |
| ६० | २ | २ | स्त्रीवाक | स्त्रीवाक् |
| ६३ | २ | २९ | °का-वा° | °का–वा° |
| ७० | १ | १७ | हरिद्वन° | हरितवन° |
| ९० | २ | २ | °स्थान | °स्थान- |
| ९४ | २ | ८ | °फास | °फास- |
| १०१ | २ | १५ | °प्रकंती: | °प्रकृती: |
| १०२ | २ | २९ | कम्मा | ०कम्मा |
| १०३ | १ | १४ | कम्र | कर्म |
| १०८ | १ | ३० | °प्रवीचा° | °प्रविचा° |
| ,, | ,, | ३३ | ,, | ,, |
| ,, | | ३४ | ,, | ,, |
| १२१ | १ | २१ | वनपस्ति° | वनस्पति° |
| १२४ | १ | ३७ | °चरमेणं | °चरिमेणं |
| १३१ | २ | १८ | गातम | गौतम |
| १४४ | १ | ३ | °समयसि | °समयंसि |
| १५१ | १ | ३२ | पडवि° | पड्वि° |
| ,, | २ | ३२ | पटच° | पट्च° |
| १६२ | १ | ३२ | जगराणं | जागराणं |
| १८७ | १ | २४ | निर्व° | निर्वर्तनता–निर्व° |
| १९१ | २ | २१ | °मूः | °मू |
| १९७ | २ | २७ | ,, | ,, (च. प.) |
| २१४ | १ | २४ | ति | त्ति |
| २२६ | २ | २९ | °नामा | °नाम |
| २३६ | १ | २१ | निर्व° | निर्वर्तनता–निर्व° |
| २५७ | १ | ३७ | प्रवीचा° | प्रविचा° |

| पत्राङ्क | विभागाङ्क | पंक्तिः | अशुद्धं | शोधनीयं |
|---|---|---|---|---|
| २५७ | २ | २ | प्रोना° | प्रेक्ना° |
| ,, | ,, | ४ | ,, | ,, |
| ,, | ,, | ८ | ,, | ,, |
| २५८ | २ | २० | पोरीणं | ° परिहीणं |
| २५९ | २ | ३८ | °कम | °कम् |
| २७० | २ | ३० | रपुष | ग्पृष्ठम् |
| ,, | ,, | ,, | गा. मु. | गा. |
| २७८ | २ | २० | °प्री° | °प्रवि° |
| २८० | १ | ३३ | वकेल्ग | वक्केल्ग |
| २८७ | २ | १३ | हुरिटन° | हुरितवन° |
| ३०३ | २ | ३२ | ,, | ,, |
| ३०५ | १ | २८ | °प्रीचा° | °प्रविचा° |
| ,, | ,, | ३० | ,, | ,, |
| ३१३ | २ | ७ | - | – |
| ३२९ | १ | ३५ | °तृभिया | °थृभिया |
| ३३१ | २ | १४ | वजभ्यः | वर्जेभ्यः |
| ,, | ,, | ३४ | °वेयट्ट | °वेयट्ट |
| ३३४ | शिर्षके | | पणवण्णा° | पण्णवणा° |
| ३४७ | १ | १० | °द्वीप | °द्वीप- |
| ३५० | २ | १ | सूल° | मूल° |
| ३५१ | २ | १२ | वीरिय° | वीरियं° |
| ३५६ | २ | १३ | द्वितीय | द्वितीय- |
| ३५८ | २ | १७ | खकानि | स्वकानि |
| ३५९ | १ | १० | °भाससाए | °भासत्ताए |
| ३६१ | २ | १ | सुत्त° | सुत्तं° |
| ३७४ | २ | ३८ | - | – |
| ३७५ | २ | २८ | ,, | ,, |
| ३७८ | शिर्षके | | पणवण्णा° | पण्णवणा° |
| ३८४ | २ | २६ | संवूत° | संवृत° |
| ३८५ | १ | ९ | - | – |

# પ્રસ્તાવના

## અંગબાહ્ય ગ્રંથોની રચના; તેનો અંગ સાથે સંબંધ

શ્વેતામ્બર સંમત વિદ્યમાન જૈન આગમોની રચનાના જે અનેક તબક્કા છે તેમાં પ્રથમ તબક્કામાં અંગ ગ્રંથોની સંકલના કે રચના થઈ. પરંપરા પ્રમાણે અંગ ગ્રંથોની રચના ગણધરો કરે છે. એટલે કે તીર્થંકરના સાક્ષાત્ મુખ્ય શિષ્યો દ્વારા તે અંગ ગ્રંથોની રચના થાય છે. આથી કહી શકાય કે વિદ્યમાન જૈન આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન રચના અંગ ગ્રંથોની છે. તે રચનામાં મુખ્યપણે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશનું અને તેમના જીવનના પ્રસંગોનું સંકલન ગણધરોએ કર્યું છે. વિદ્યમાન અંગ ગ્રંથોની સંકલના કે રચના ગણધર સુધર્મા દ્વારા થયેલી છે. અને તે આપણને પરંપરાથી શ્રુતરૂપે પ્રાપ્ત છે. ભગવાન મહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો એ પ્રકારના ઉપદેશની એક પરંપરા ચાલી આવતી હતી તેને અનુસરીને તેમાં કાલાનુસારી સંશોધન-પરિવર્તન-પરિવર્ધન કરીને ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશ આપ્યો હતો—એમ માનવાને કારણ છે. પરંપરા સ્પષ્ટ કરે છે કે દ્વાદશાંગીની રચના 'પૂર્વ'ને આધારે છે.

આ 'પૂર્વ'ને નામે પ્રસિદ્ધ આગમ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર નામો અને તેમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયની સૂચી ઉપલબ્ધ છે. પણ 'પૂર્વ' એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે તે ભગવાન મહાવીર પૂર્વનું કોઈ પરંપરાપ્રાપ્ત શ્રુત હશે. પરંપરા એમ પણ કહે છે કે તે પૂર્વનો સમાવેશ બારમા અંગ દૃષ્ટિવાદમાં કરી લેવામાં આવ્યો હતો અને દુર્ભાગ્યે એ બારમું અંગ વિદ્યમાન નથી. પણ એવા ઘણા ગ્રંથો અને અધ્યયનો વિદ્યમાન છે જેમાં અથવા જેમને વિષે સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે કે તેની રચના દૃષ્ટિવાદના આધારે કરવામાં આવી છે, અથવા તો દૃષ્ટિવાદગત અમુક પૂર્વના આધારે કરવામાં આવી છે.[1]

ડૉ. શુબ્રીંગ દૃષ્ટિવાદ અને પૂર્વ વિષે ચોક્કસ શું મત ધરાવે છે તે તેમના લખાણ ઉપરથી તારવવું મુશ્કેલ પડે છે. પણ તેમનાં એક-બે વિધાનોથી ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે કે પૂર્વો એ પ્રાચીન ગ્રંથો હતા અને તેને આધારે અમુક ગ્રંથો બન્યાની જે વાત કહેવામાં આવે છે તે તેમને મતે એક ભ્રાન્ત સમજ અથવા તો ગેરસમજ છે.[2] તેઓ એ પણ નક્કી કરી શક્યા નથી કે એ દૃષ્ટિવાદગત વિવિધ પ્રવાદો (પૂર્વને પ્રવાદ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.) વસ્તુતઃ વિદ્યમાન હતા કે માત્ર કાલ્પનિક છે.[3] પરંતુ તેમને મતે અમુક પ્રવાદોનાં એવાં ન સમજાય તેવાં નામો છે, જે તેમને બનાવટી હોવાનું સમર્થન કરે છે.[4]

તેમનાં ઉક્ત મંતવ્યો વિષે સંમત થઈ શકાય તેમ નથી, કારણ કે શ્વેતામ્બર અને દિગંબર બન્ને પરંપરામાં દૃષ્ટિવાદ વિષેની અને તેનાં પ્રકરણો આદિની અને ખાસ કરી પૂર્વો વિષેની

---

૧. आगमयुगका जैनदर्शन, पृ० २०.

૨. Schubring : Doctrine of the Jainas § 38, p. 74—"It is in harmony with the misunderstanding according to which" etc.

૩. એજન, § 38, p. 75—"Whether the Pavāya of the Diṭṭhivāya (the 12th Aṅga) were fiction or fact we do not know."

૪. એજન, § 38, p. 75—"The names of 2 Aggeṇiya............for their obscurity all speak in favour of their factitive nature."

# પ્રસ્તાવના

## અંગબાહ્ય ગ્રંથોની રચના; તેનો અંગ સાથે સંબંધ

શ્વેતામ્બર સંમત વિદ્યમાન જૈન આગમોની રચનાના જે અનેક તબક્કા છે તેમાં પ્રથમ તબક્કામાં અંગ ગ્રંથોની સંકલના કે રચના થઈ. પરંપરા પ્રમાણે અંગ ગ્રંથોની રચના ગણધરો કરે છે. એટલે કે તીર્થંકરના સાક્ષાત્ મુખ્ય શિષ્યો દ્વારા તે અંગ ગ્રંથોની રચના થાય છે. આથી કહી શકાય કે વિદ્યમાન જૈન આગમોમાં સૌથી પ્રાચીન રચના અંગ ગ્રંથોની છે. તે રચનામાં મુખ્યપણે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશનું અને તેમના જીવનના પ્રસંગોનું સંકલન ગણધરોએ કર્યું છે. વિદ્યમાન અંગ ગ્રંથોની સંકલના કે રચના ગણધર સુધર્મા દ્વારા થયેલી છે. અને તે આપણને પરંપરાથી શ્રુતરૂપે પ્રાપ્ત છે. ભગવાન મહાવીરે જે ઉપદેશ આપ્યો એ પ્રકારના ઉપદેશની એક પરંપરા ચાલી આવતી હતી તેને અનુસરીને તેમાં કાલાનુસારી સંશોધન-પરિવર્તન-પરિવર્ધન કરીને ભગવાન મહાવીરે ઉપદેશ આપ્યો હતો—એમ માનવાને કારણ છે. પરંપરા સ્પષ્ટ કરે છે કે દ્વાદશાંગીની રચના ‘ પૂર્વ ’ને આધારે છે.

આ ‘ પૂર્વ ’ને નામે પ્રસિદ્ધ આગમ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, માત્ર નામો અને તેમાં પ્રતિપાદ્ય વિષયની સૂચી ઉપલબ્ધ છે. પણ ‘ પૂર્વ ’ એ શબ્દ જ સૂચવે છે કે તે ભગવાન મહાવીર પૂર્વનું કોઈ પરંપરાપ્રાપ્ત શ્રુત હશે. પરંપરા એમ પણ કહે છે કે તે પૂર્વનો સમાવેશ બારમા અંગ દૃષ્ટિવાદમાં કરી લેવામાં આવ્યો હતો અને દુર્ભાગ્યે એ બારમું અંગ વિદ્યમાન નથી. પણ એવા ઘણા ગ્રંથો અને અધ્યયનો વિદ્યમાન છે જેમાં અથવા જેમને વિષે સ્પષ્ટપણે કહેવામાં આવ્યું છે કે તેની રચના દૃષ્ટિવાદના આધારે કરવામાં આવી છે, અથવા તો દૃષ્ટિવાદગત અમુક પૂર્વના આધારે કરવામાં આવી છે.[૧]

ડૉ. શુબ્રીંગ દૃષ્ટિવાદ અને પૂર્વ વિષે ચોક્કસ શું મત ધરાવે છે તે તેમના લખાણ ઉપરથી તારવવું મુશ્કેલ પડે છે. પણ તેમનાં એક-બે વિધાનોથી ચોક્કસ કહી શકાય તેમ છે કે પૂર્વો એ પ્રાચીન ગ્રંથો હતા અને તેને આધારે અમુક ગ્રંથો બન્યાની જે વાત કહેવામાં આવે છે તે તેમને મતે એક ભ્રાન્ત સમજ અથવા તો ગેરસમજ છે.[૨] તેઓ એ પણ નક્કી કરી શક્યા નથી કે એ દૃષ્ટિવાદગત વિવિધ પ્રવાદો (પૂર્વને પ્રવાદ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.) વસ્તુતઃ વિદ્યમાન હતા કે માત્ર કાલ્પનિક છે.[૩] પરંતુ તેમને મતે અમુક પ્રવાદોનાં એવાં ન સમજાય તેવાં નામો છે, જે તેમને બનાવટી હોવાનું સમર્થન કરે છે.[૪]

તેમનાં ઉક્ત મંતવ્યો વિષે સંમત થઈ શકાય તેમ નથી, કારણ કે શ્વેતામ્બર અને દિગંબર બન્ને પરંપરામાં દૃષ્ટિવાદ વિષેની અને તેનાં પ્રકરણો આદિની અને ખાસ કરી પૂર્વો વિષેની

---

૧. आगमयुगका जैनदर्शन, પૃ૦ ૨૦.

૨. Schubring : Doctrine of the Jainas § 38, p. 74—“It is in harmony with the misunderstanding according to which ” etc.

૩. એજન, § 38, p. 75—“Whether the Pavāya of the Diṭṭhivāya (the 12th Aṅga) were fiction or fact we do not know.”

૪. એજન, § 38, p. 75—“The names of 2 Aggeṇiya............for their obscurity all speak in favour of their factitive nature.”

માન્યતામાં નજીવો ભેદ છે, તે સૂચવે છે કે બન્ને સંપ્રદાયો જુદા પડ્યા તે પહેલાં તે બન્ને પાસે એક સામાન્ય પરંપરા હતી, જેને અનુસરીને બન્નેએ એકસરખી હકીકતો દૃષ્ટિવાદ અને પૂર્વો વિષે કહી છે. અંગ અને અંગબાહ્ય અને ઇતર ગ્રંથોનું મૂળ, જે દૃષ્ટિવાદમાં અથવા અમુક પૂર્વમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, તેને ભ્રાન્ત સમજ અગર ગેરસમજ શા માટે માનવી તે સમજાતું નથી. કારણ કે આ બાબતનો છેક નિર્યુક્તિકાળમાં અને પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રજ્ઞાપના જેવામાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, ન સમજાતાં નામોને કારણે કોઈને બનાવટી માનવાની દલીલ પણ ગળે ઊતરે તેવી નથી.

અંગ અને પૂર્વના સંબંધ વિષે ડૉ. શુબ્રીંગે સમવાયાંગની અભયદેવની ટીકાના ઉદ્ધરણને આધારે જે નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે તે પણ ઉચિત જણાતો નથી. એક વાત તો તેમણે એ જણાવી છે કે અભયદેવ અંગોનો આધાર પૂર્વને માનતા નથી; અને બીજી એ કે પૂર્વ અને અંગો બન્ને સ્વતંત્ર હતાં, એકબીજાના આધારરૂપ નથી. તેમના આ બન્ને[૫] નિષ્કર્ષ ઉચિત છે કે નહિ તેના નિર્ણય માટે અભયદેવની ટીકા અમે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ અને વિદ્વાનોને જ વિનતિ કરીએ છીએ કે તેઓ આ બાબતમાં સ્વયં અભયદેવનો શો મત છે તે અને તેને આધારે ડૉ. શુબ્રીંગે જણાવેલ નિષ્કર્ષ ફલિત થઈ શકે છે કે નહિ તેનો નિર્ણય લે—

"अथ किं तत् पूर्वगतम्? उच्यते—यस्मात् तीर्थंकरः तीर्थप्रवर्तनकाले गणधराणां **सर्वसूत्राधारत्वेन** पूर्वं पूर्वगतं सूत्रार्थं भाषते, तस्मात् पूर्वाणीति भणितानि। गणधराः पुनः श्रुतरचनां विदधाना आचारादिक्रमेण रचयन्ति, स्थापयन्ति च। मतान्तरेण तु पूर्वगतसूत्रार्थः पूर्वम् अर्हता भाषितो गणधरैरपि पूर्वगतश्रुतमेव पूर्वं रचितं पश्चाद् आचारादि। नन्वेवं यदाचारनिर्युक्त्यामभिहितं—'सव्वेसिं आयारो पढमो'[६]इत्यादि तत् कथम्? उच्यते। तत्र स्थापनामाश्रित्य तथोक्तम्। इह तु अक्षररचनां प्रतीत्य भणितं 'पूर्वं पूर्वाणि कृतानि' इति।"—समवायाङ्गटीका, पत्र १३०-१३१।

આચાર્ય અભયદેવે જે વાત સંસ્કૃતમાં કહી તે જ વાત તેથી પણ પૂર્વે નંદીચૂર્ણિમાં જિનદાસે કહી છે અને તેને જ આચાર્ય હરિભદ્રે નંદીની પોતાની ટીકામાં (પૃ૦૮૮) જેમની તેમ લઈ લીધી છે. ચૂર્ણિનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—

"से किं तं पुव्वगतं? ति, उच्यते—जम्हा तित्थकरो तित्थपवत्तणकाले गणधराण सव्वसुताधारत्तणतो पुव्वं पुव्वगतसुतत्थं भासति तम्हा पुव्व त्ति भणिता। गणधरा पुण सुत्तरयणं करेन्ता आयाराइक्कमेण रयंति ठवेंति य। अण्णायरियमतेणं पुण पुव्वगतसुत्तत्थो पुव्वं अरहता भासितो, गणहरेहि वि पुव्वगतसुतं चेव पुव्वं रइतं पच्छा आयाराइ। एवमुक्ते चोदक आह—णणु पुव्वावरविरुद्धं। कम्हा? जम्हा आयारनिज्जुत्तीए भणितं "सव्वेसिं आयारो" गाहा [आचाराङ्गनिर्युक्ति गा० ८]। आचार्य आह—सत्यमुक्तम्। किन्तु सा ठवणा। इमं पुण अक्खररयणं पडुच्च भणितम्—पुव्वं पुव्वा कता इत्यर्थः।

—नंदीसुत्तचुण्णी (P. T. S.), p. ७५.

વળી, આ બાબતમાં આચાર્ય જિનભદ્રનું સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ સાથેનું વિશેષાવશ્યકભાષ્ય જે મન્તવ્ય ધરાવે છે તે પણ જાણવા જેવું હોઈ તેનો નિર્દેશ અહીં જરૂરી બને છે—

---

૫. એજન, § 37, p. 74—"But he does not derive the Aṅgas from the Purvas .......... Hence it follows that the two series were parallel to, not dependent on, each other."

૬. આચારાંગનિર્યુક્તિ, ગાથા ૮.

"आह—श्रूयते हि पूर्वं पूर्वाण्येवोपनिबध्यन्ते पूर्वप्रणयनादेव च पूर्वाणि—इति। **तत्र च समस्तमस्ति वाङ्मयमतः** किमिह शेषाङ्गैरङ्गबाह्यैश्चेति ? उच्यते—

[7]जति वि य भूतावादे सव्वस्स वयोगतस्स ओतारो।
णिज्जूहणा तथा वि हु दुम्मेधे पप्प इत्थी य ॥ ५४८ ॥

**जति** गाहा। यद्यपि दृष्टिवादे समस्तवाङ्मयावतारः, तथापि दुर्मेधसामयोग्यानां स्त्रीणां चानुग्रहार्थमन्यश्रुतविशेषोपदेशः, श्रावकाणां च॥"

—વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, પૃ૦ ૧૧૫.

નીચે ભગવાન મહાવીર પૂર્વેના તીર્થંકરોના શિષ્યોના અધ્યયન વિષે ઉલ્લેખો આપવામાં આવે છે:—

જ્ઞાતાધર્મકથામાં અરિષ્ટનેમિના શિષ્યો થાવચ્ચાપુત્ર (સૂ૦ ૫૪) અને પાંચે પાંડવ બંધુઓ[8] (સૂ૦ ૧૨૮ અને ૧૩૦), તથા થાવચ્ચાપુત્રના શિષ્ય શુકપરિવ્રાજક[9] (સૂ૦ ૫૫), મલ્લિ જિનના શિષ્યો (સૂ૦ ૭૮)—એ સૌ વિષે એમણે સામાયિકાદિ ચતુર્દશ પૂર્વોનું અધ્યયન કર્યું—'सामाइयमाइयाइं चोद्दस पुव्वाइं'—એવા ઉલ્લેખો મળે છે.[10]

ભગવતીસૂત્રમાં તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના શિષ્ય કાર્તિક શેઠ વિષે ઉલ્લેખ છે કે તેમણે 'सामाइयमाइयाइं चोद्दस पुव्वाइं' નું અધ્યયન કર્યું (સૂ૦ ૬૧૭).

તીર્થંકર વિમલના પ્રશિષ્ય મહબ્બલ વિષે પણ એવો જ ઉલ્લેખ છે (સૂ૦ ૪૩૨).

અન્તકૃદ્દશામાં પણ તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિના શિષ્યો વિષે ચૌદ પૂર્વ ભણ્યાના ઉલ્લેખો છે (સૂ૦ ૪, ૫, ૭). અપવાદ માત્ર તેમના એક શિષ્ય ગૌતમનો છે, જેમને વિષે ઉલ્લેખ છે કે તેમણે 'तते णं से गोयमे...सामाइयमाइयाइं एक्कारस अंगाइं अहिज्जति' (સૂ૦ ૧).

ઉપરના ઉલ્લેખોને આધારે એટલું તો કહી શકાય છે કે ભગવાન મહાવીર પૂર્વેના તીર્થંકરોના કાળમાં 'પૂર્વ'નું મહત્ત્વ હતું, 'અંગ'નું નહિ. અને તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે આગમોના સંકલનાકારને મતે 'અંગ'ની અપેક્ષા 'પૂર્વ' એ જૂનું સાહિત્ય હતું. આથી જ તે સાહિત્યનો સંગ્રહ દૃષ્ટિવાદમાં 'પૂર્વગત' એવા મથાળામાં કરવામાં આવ્યો હોય એમ માનવામાં અસંગતિને અવકાશ નથી.

'પૂર્વ'નું 'શ્રુત' તરીકે મહત્ત્વ એથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે કર્મસાહિત્યમાં અને અન્યત્ર જ્યાં શ્રુતનો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યાં માપદંડ તરીકે 'અંગ' નહીં પણ 'પૂર્વ'ને રાખવામાં આવે છે. હવે જો 'પૂર્વ' જેવું કાંઈ હોય જ નહિ તો આવું મહત્ત્વ શાથી અપાય? શ્રુતના તારતમ્યનો વિચાર વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આવશ્યકનિર્યુક્તિનો આધાર લઈ કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં 'પૂર્વધર' શબ્દ છે, 'શ્રુતધર' કે 'અંગધર' શબ્દ નથી.—ગા૦ ૧૪૧, ૫૩૧, ૫૩૬, ૫૫૫. આમાંની ગા૦ ૫૩૬ બૃહત્કલ્પભાષ્ય (ગા૦ ૧૩૮)માં પણ છે. નંદીસૂત્ર (સૂ૦ ૭૧) માં કહ્યું છે—"इच्चेयं

---

૭. આ ગાથા બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં પણ છે—ગા૦ ૧૪૫. તથા જુઓ આવશ્યકચૂર્ણિ, પત્ર ૩૫.

૮. મરણસમાધિપ્રકીર્ણકમાં યુધિષ્ઠિરને ચતુર્દશપૂર્વી અને શેષ ચાર પાંડવોને એકાદશાંગીના જ્ઞાતા જણાવ્યા છે (ગા૦ ૪૫૯).

૯. શુકના શિષ્ય શેલક સામાયિકાદિ અગિયાર અંગ ભણ્યા,—એવો ઉલ્લેખ છે—જ્ઞાતા૦ સૂ૦ ૫૬.

૧૦. મલ્લિઅધ્યયનમાં પૂર્વભવની કથા પ્રસંગે મહાવિદેહમાં સ્થવિર પાસે દીક્ષિત થનાર 'બલ' સામાયિક આદિ અગિયાર અંગ ભણ્યા—એવો ઉલ્લેખ છે—જ્ઞાતા૦ સૂ૦ ૬૪.

दुवालसंगं गणिपिडगं चोद्दसपुव्विस्स सम्मसुतं, अभिण्णदसपुव्विस्स सम्मसुतं, तेण परं भिण्णेसु भयणा।" તે ઉપરથી પણ કહી શકાય કે 'પૂર્વો'ને સમ્યક્શ્રુતના માપદંડ તરીકે સ્વીકાર્યા તે જો પૂર્વોનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તો કેમ બને ?

આચાર્ય હરિભદ્ર, શીલાંક અને અન્ય ટીકાકારોને મતે શ્રુતકેવલી અને ચતુર્દશપૂર્વી સમાન જ છે; અર્થાત્ ચતુર્દશપૂર્વી હોય તેનાથી શ્રુતની કોઈ જ વાત અજ્ઞાત રહેતી નથી, એવું તે બધાનું મંતવ્ય છે—"न चतुर्दशपूर्वविदः प्रज्ञापनीयं किञ्चिद् अविदितमस्ति" પ્રજ્ઞાપના, હરિભદ્રવૃત્તિ, પૃ૦ ૧૮; શીલાંક આચારાંગટીકા, પત્ર ૧૮૩, ૧૮૫; પ્રજ્ઞાપના, મલયગિરિવૃત્તિ, પત્ર ૭૨.

વ્યવહારભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે પૂર્વકાળે ચતુર્દશપૂર્વીને ગીતાર્થ માનવામાં આવતા, પણ હવે જે પ્રકલ્પધર હોય તે ગીતાર્થ છે—ઉદ્દેશ ૩, ગાથા ૧૭૩. આ પણ તો જ બને જો કોઈ કાળે પૂર્વનું અસ્તિત્વ અને મહત્ત્વ સ્વીકૃત હોય.

પ્રજ્ઞાપનાટીકામાં મલયગિરિ ગૌતમ ગણધરને ચતુર્દશપૂર્વી કહે છે (પત્ર ૭૨). વળી, કલ્પસૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરના ચતુર્દશપૂર્વધારી શિષ્યોની સંખ્યા આપવામાં આવી છે–કલ્પસૂત્ર (શ્રીપુણ્યવિ૦ સંપા૦) સૂ૦ ૧૩૭, પરંતુ દ્વાદશાંગધર શિષ્યોની સંખ્યા નથી આપી, તે પણ બતાવે છે કે શ્રુતધર તરીકે પૂર્વધરોનું મહત્ત્વ હતું. તે જ પ્રમાણે ભગવાન પાર્શ્વ આદિના પણ ચતુર્દશપૂર્વધરોની સંખ્યા (સૂ૦ ૧૫૭, ૧૬૬ આદિ) આપવામાં આવી છે, પણ અંગધારીઓની નથી આપી. આથી પણ એ વાત તો નક્કી થઈ જ શકે છે કે 'પૂર્વ' નામે કોઈ શાસ્ત્ર હતાં જ.

કલ્પસૂત્રમાં જ નહિ પણ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિમાં પણ ઋષભદેવના ચતુર્દશપૂર્વીઓની સંખ્યા આપવામાં આવી (સૂ૦ ૩૧) છે.

નંદીસ્થવિરાવલીમાં નાગાર્જુનાચાર્યની પ્રશસ્તિમાં (ગા૦ ૩૫) તેમને કાલિકશ્રુત(અંગ)ના અને પૂર્વના ધારક કહ્યા છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે કાલિકશ્રુત અર્થાત્ અંગથી પૂર્વનું પાર્થક્ય હતું. નંદી(સૂ૦ ૭૮)માં ગમિકને દૃષ્ટિવાદ અને અગમિકને કાલિક–જેમાં શેષ ૧૧ અંગો વગેરે છે–કહ્યું છે તેથી તે બંનેનું પાર્થક્ય સિદ્ધ છે.

ચતુઃશરણપ્રકીર્ણકની નીચેની ગાથા દ્વાદશાંગધર કરતાં ચૌદપૂર્વધરનો ઉલ્લેખ જુદો કરે છે તે પણ તેનું સ્વાતન્ત્ર્ય સિદ્ધ કરે છે—

વિષે પ્રધાનપણે ચૌદ પૂર્વ ભણ્યાના ઉલ્લેખો છે. આથી એક બાબતનું અનુમાન આપણે કરી શકીએ કે ભગવાન મહાવીર પહેલાંનું જે શ્રુત હતું તેને જ 'પૂર્વ' નામે ઓળખાવવામાં આવ્યું હોય, તેવો પૂરો સંભવ છે. એ પૂર્વને આધારે અંગરચના થઈ એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એટલે તે પૃથક્ અને સ્વતંત્ર છતાં આધારભૂત બન્યું અને ક્યારેક તેનો સમાવેશ બારમા અંગમાં 'પૂર્વગત' એ નામે કરી લેવામાં આવ્યો—એમ માનીએ તો તે ઉચિત ગણાશે.

એક બાબત અહીં નોંધવા જેવી એ છે કે આપણે એક માન્યતા વિષે પૂર્વે જોયું કે સ્ત્રી આદિના હિતાર્થે પૂર્વને આધારે અંગરચના કરવામાં આવી છે. જ્યાં સાધ્વીના અધ્યયનની વાત છે ત્યાં સર્વત્ર ભગવાન મહાવીર પૂર્વેની અથવા ભગવાન મહાવીરના કાળની સાધ્વીઓના અધ્યયન વિષેના ઉલ્લેખોમાં એક જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે—કે તેઓએ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કર્યું. કોઈ પણ સાધ્વી વિષે પૂર્વોનો અભ્યાસ કર્યાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. આથી ઉક્ત માન્યતાનું સમર્થન થાય છે. જ્ઞાતા૦ માં જણાવ્યું છે કે દ્રૌપદીએ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કર્યું, પણ પાંડવોએ તો ૧૪ પૂર્વોનું. —જ્ઞાતા૦, સૂ૦ ૧૨૯. અરિષ્ટનેમિની આર્યા પદ્માવતી વિષે પણ એવો જ (અગિયાર અંગના અભ્યાસનો) ઉલ્લેખ છે. —અંતગડ, સૂ૦ ૯. ભગવાન મહાવીર કાળે શ્રેણિકની પત્નીઓ દીક્ષિત થઈ તો તેમને વિષે પણ જણાવ્યું છે કે તેમણે ૧૧ અંગોનું અધ્યયન કર્યું. —અંતગડ, સૂ૦ ૧૬.

પૂર્વનું મહત્ત્વ હોવાથી જ તેના જ્ઞાનને એક પ્રકારની ઋદ્ધિ કે લબ્ધિ ગણવામાં આવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં લબ્ધિધરોને ગણાવતાં પૂર્વધરોને પણ તેમાં ગણાવ્યા છે, તે સૂચવે છે કે 'પૂર્વ'નું મહત્ત્વ શ્રુતમાં વિશેષ હતું. —ગાથા ૬૯; વિશેષા૦, ગા૦ ૭૭૬.

આગમવ્યવહાર અથવા તો પરોક્ષવ્યવહારની ચર્ચાને પ્રસંગે આગમવ્યવહારમાં ચૌદ-દશ-નવ પૂર્વધર અને ગંધહસ્તીનો ઉલ્લેખ છે. —જિતકલ્પભાષ્ય, ગા૦ ૧૧૨, ૧૧૩. વળી, પૂર્વધરોના વિચ્છેદ સાથે પ્રાયશ્ચિત્તનો પણ વિચ્છેદ થયો છે એવો મત કોઈ ધરાવતા હતા તેનો ઉલ્લેખ આચાર્ય જિનભદ્રે કર્યો છે (એજન, ગા૦ ૨૫૬-૨૬૨) અને તેનો પ્રતિવાદ પણ કર્યો છે (ગા૦ ૨૬૩થી). જો 'પૂર્વ'જેવી કોઈ પરંપરા હતી જ નહિ તો આ બધી ચર્ચા નિરર્થક જ ઠરે, માટે માનવું જોઈએ કે ક્યારેક પણ 'પૂર્વ'નામે ઓળખાતું શ્રુત વિદ્યમાન હતું. તે માત્ર કલ્પિત છે એમ માનવાને કોઈ આધાર નથી. એ પૂર્વનો સમાવેશ દૃષ્ટિવાદમાં 'પૂર્વગત'ને નામે કરી દેવામાં આવ્યો હતો—આ પરંપરા નિરાધાર નથી.

સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથો અને આગમનાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં 'પૂર્વ'નો જ અથવા તો દૃષ્ટિવાદનો જ આધાર શા માટે લેવામાં આવ્યો, વિદ્યમાન અંગોમાંથી જ તે તે ગ્રંથોની સામગ્રી શા માટે લેવામાં ન આવી, તેવો પ્રશ્ન સહજ છે, પણ જ્યારે સ્વયં અંગોની જ રચના 'પૂર્વ'ને આધારે થઈ હોય એમ મનાતું હોય ત્યારે અંગ કરતાં 'પૂર્વ'નું મહત્ત્વ વિશેષ છે જ, તો પછી તે કારણે ગ્રંથકાર 'પૂર્વ'નો આધાર લે તેમાં શું ખોટું છે? વળી, જે અત્યારે વિદ્યમાન નથી તે, તે કાળે પણ વિદ્યમાન નહીં હોય તેમ માનવાને કારણ નથી. કારણ, તેનો વિચ્છેદ પણ સમય જતાં થયો છે. વળી, દૃષ્ટિવાદ એ નામ જ સૂચવે છે કે દાર્શનિક માન્યતાઓ—પછી તે સ્વયં જૈનદર્શનની હોય છે કે અન્ય દર્શનની કે ઉભય દર્શનની—દૃષ્ટિવાદમાં સમાવેશ પામી હશે. એટલે દાર્શનિક કે સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાનું મૂળ અન્ય અંગ કરતાં જો દૃષ્ટિવાદમાં શોધવામાં આવે તો તે ઉચિત ગણાવું જોઈએ. અને બન્યું પણ એમ જ છે. અંગબાહ્ય ગ્રંથોમાં જે ગ્રંથો સૈદ્ધાન્તિક અર્થાત્ તાત્ત્વિક ચર્ચા સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેનું મૂળ સામાન્ય રીતે દૃષ્ટિવાદમાં છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. દિગંબર સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો

ષટ્ખંડાગમ અને કષાયપાહુડનો સંબંધ દૃષ્ટિવાદ અને પૂર્વ સાથે જોડવામાં આવ્યો છે. શ્વેતાંબર-દિગંબર બન્નેને સંમત કર્મસાહિત્યના પ્રાચીન કર્મપ્રકૃતિ, પંચસંગ્રહ જેવા સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથોનું મૂળ પણ 'પૂર્વ'માં મનાયું છે. તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથ પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ પણ દૃષ્ટિવાદ સાથે જ છે. વિશેષતા એ છે કે ષટ્ખંડાગમનું મૂળ દૃષ્ટિવાદમાં છે એમ તેના ટીકાકાર ધવલામાં સ્પષ્ટ કરે છે; જ્યારે પ્રસ્તુતમાં તો સ્વયં ગ્રંથકર્તા પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ દૃષ્ટિવાદ સાથે જણાવે છે.

પૂર્વો વિદ્યમાન હતાં, તો પછી એ ઉપેક્ષિત કેમ થયાં અને વિચ્છિન્ન કેમ થયાં—આવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. આનો ઉત્તર એ છે કે તેમને આધારે વધારે વ્યવસ્થિત ગ્રંથોની રચના થઇ તેથી તેમની પ્રથમ ઉપેક્ષા અને પછી સહજ ભાવે વિચ્છેદ થાય—એવો ક્રમ માનવામાં ઔચિત્ય છે. દિગંબરોએ શ્વેતાંબર સંમત આગમો વિચ્છિન્ન છે એમ તો માન્યું, પણ તેમને મતે પણ સૌથી વધારે પ્રામાણ્ય અને મહત્ત્વ ષટ્ખંડાગમ જેવા સૈદ્ધાન્તિક ગ્રંથોનું હતું. છતાં પણ તેની એક માત્ર પ્રતિ ઉપલબ્ધ થાય અને તે અધ્યયન-અધ્યાપનમાંથી છેલ્લા હજાર વર્ષથી દૂર થાય તેનું કારણ શોધીએ તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળી રહે છે. જેમ પૂર્વ ગ્રંથોમાંથી અંગ અને અન્ય ગ્રંથોની રચના થઈ ત્યારે પૂર્વનું પ્રામાણ્ય અને મહત્ત્વ છતાં તે ક્રમે કરી ઉપેક્ષિત થાય અને અધ્યયન-અધ્યાપનમાંથી બાકાત થાય અને છેવટે વિચ્છિન્ન પણ થાય, તેમ જ્યારે ગોમટ્ટસાર જેવા વ્યવસ્થિત અને સારભૂત ગ્રંથોની રચના ષટ્ખંડાગમને આધારે થઈ, ત્યારે ષટ્ખંડાગમ પણ ઉપેક્ષિત થઈ માત્ર એક પ્રતિમાં વિદ્યમાન રહે—એ સ્વાભાવિક છે. પછી આવા ગ્રંથોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તો રહે જ છે, પણ અધ્યયન-અધ્યાપનમાં તો ઉપેક્ષિત જ થાય છે. અને વિચ્છેદનું એકમાત્ર કારણ આ ઉપેક્ષા બને છે.

આ જ પ્રક્રિયા પ્રમાણે પ્રાચીન દિગંબર મતે અંગોનો અધિક ભાગ લુપ્ત થઈ ગયો, માત્ર આંશિક અંગો વિદ્યમાન રહ્યાં, અને આધુનિક માન્યતા પ્રમાણે સર્વાંશે લુપ્ત થઈ ગયાં. પણ શ્વેતાંબર મત પ્રમાણે અંગોનો સર્વથા લોપ નથી થયો; તેના અંશોનો લોપ થયો છે.

જેમ પૂર્વમાંથી અંગોનું નિર્માણ થયું તેમ પૂર્વ અને અંગોને આધારે અંગબાહ્ય ગ્રંથોની રચના કાળક્રમે થઈ. તેનું નિર્માણ સ્થવિરોએ કર્યું. જેમ પૂર્વમાંથી રચાયેલ અંગમાં પૂર્વ કરતાં વધારે રચનાસૌષ્ઠવ હોય, તેમ પૂર્વ અને અંગને આધારે રચાયેલ અંગબાહ્ય ગ્રંથોમાં કાળક્રમે વધારે રચના-સૌષ્ઠવ આવે તે સ્વાભાવિક છે. આથી વિષયનિરૂપણની બાબતમાં વ્યવસ્થા, અંગ કરતાં અંગ-બાહ્યમાં વધારે સારી હોય—વાચકને સુગમ અને અનુકૂળ હોય—તેમ બનવું સ્વાભાવિક છે. આવી વ્યવસ્થાનું—સુંદર અને વાચકને અનુકૂળ વ્યવસ્થાનું--પ્રમાણપત્ર માત્ર આજે જ આપણે આપીએ છીએ તેમ નથી, પણ અંગ ગ્રંથોની અંતિમ વાચનામાં અંગબાહ્ય ગ્રંથોને આવું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવ્યું છે, અને તે, તે તે વિષયનું નિરૂપણ વિશેષાર્થીએ તે તે અંગબાહ્યમાં જોઈ લેવું તેમ સૂચવીને આપ્યું છે. આથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ કરતાં નંદી, અનુયોગદ્વાર કે પ્રજ્ઞાપના કાળદૃષ્ટિએ પછીની રચના છતાં ભગવતી જેવા મહત્ત્વના અંગ ગ્રંથમાં નંદી, અનુયોગદ્વાર કે પ્રજ્ઞાપનામાં તે તે વિષય જોઈ લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આમ પ્રામાણ્યની દૃષ્ટિએ પૂર્વ અને અંગ વિશેષ મહત્ત્વનાં છતાં વિષયનિરૂપણની દૃષ્ટિએ તેમના કરતાં અંગબાહ્ય ગ્રંથો વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે—એ બાબત લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે.

અંગ ગ્રંથોમાં સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા નથી જ એમ તો ન કહેવાય. પણ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગમાં સંખ્યાને આધારે થયેલ છે, વિષયને આધારે નહીં; જ્યારે ભગવતીમાં સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા મુખ્ય છતાં —તેનું પ્રાધાન્ય છતાં—તેનો ક્રમ વ્યવસ્થિત નથી, કારણ કે તેમાં જુદા જુદા વિષયને લગતી પ્રસંગ-પ્રાપ્ત ચર્ચા થયેલી છે; જ્યારે અંગબાહ્ય ગ્રંથોમાં તેમ નથી. તેમાં તો વિષયનિરૂપણ મુખ્ય છે. તેથી

નિશ્ચિત ક્રમે તેમાં વિષયોની વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ જ વિશેષતાને કારણે અંગ કરતાં અધ્યયન-અધ્યાપનની દૃષ્ટિએ અંગબાહ્યનું મહત્ત્વ વિશેષ છે.

અંગમાં ભગવાન મહાવીરના વિહાર અને જીવનપ્રસંગો સાથે સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચાને વણી લેવામાં આવી છે તેથી કોઈ પણ વિષયનું સળંગ વર્ણન તેમાં મળવું મુશ્કેલ હતું. આ કમીની પૂર્તિ અંગબાહ્ય ગ્રંથોની રચના કરીને આચાર્યોએ કરી છે. પાલિપિટકમાં પણ આમ જ બન્યું છે. સુત્તપિટકમાં ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશ પ્રસંગે યત્ર તત્ર સૈદ્ધાન્તિક ચર્ચા થયેલ છે, પણ તેથી સમગ્ર બૌદ્ધ દર્શનનું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત થતું નથી; પણ તેની પૂર્તિ અભિધર્મપિટકમાં કરવામાં આવી છે. આથી બૌદ્ધ-સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા ધરાવનાર માટે અભિધર્મનું અધ્યયન જેમ અનિવાર્ય છે તેમ જૈન દર્શનની સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિ માટે અંગબાહ્ય ગ્રંથોમાંના પ્રજ્ઞાપના, જીવાભિગમ આદિ ગ્રંથો અનિવાર્ય છે. એટલે એમ કહી શકાય કે જૈન આગમ ગ્રંથોની રચનાનો જે બીજો તબક્કો—એટલે કે વ્યવસ્થિત વિષયનિરૂપક રચનાનો સમય—તે અંગબાહ્ય ગ્રંથોની રચનાનો સમય છે. અને તે સમયની રચના પ્રજ્ઞાપના છે.

*

## પ્રજ્ઞાપના-નામ

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું સામાન્ય નામ ગ્રંથકર્તાએ 'અધ્યયન' એવું આપ્યું છે[1] અને વિશેષ નામ 'પ્રજ્ઞાપના' ફલિત થાય છે, કારણ, ગ્રંથકર્તાએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ભગવાન મહાવીરે સર્વ ભાવોની 'પ્રજ્ઞાપના'[2] કરી છે તે પ્રમાણે જ હું કરવાનો છું. એટલે ઉત્તરાધ્યયનની જેમ આ ગ્રંથનું પણ પૂરું નામ 'પ્રજ્ઞાપનાધ્યયન' કહી શકાય. આ સમગ્ર ગ્રંથ એક અધ્યયનરૂપ છે; જ્યારે 'ઉત્તરાધ્યયન'માં અનેક અધ્યયનો છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. પ્રત્યેક 'પદ'ને અંતે 'पण्णवणाए भगवतीए' એવો ઉલ્લેખ મળે છે તેથી પાંચમા અંગ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિની જેમ ઉપાંગોમાં પ્રજ્ઞાપનાનું વિશેષ મહત્ત્વ સૂચિત થાય છે. 'भगवतीए' એવો ઉલ્લેખ ગ્રંથકર્તાને અભિપ્રેત નહીં હોય, કારણ, ગ્રંથાંતે તો "पण्णवणा समत्ता"—એટલું જ મળે છે.

### 'પ્રજ્ઞાપના' શબ્દનો પ્રયોગ અને અર્થ

સ્વયં પ્રજ્ઞાપનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે (સૂ૦ ૩) જીવ અને અજીવ વિષેની પ્રજ્ઞાપના એટલે કે નિરૂપણ તે પ્રજ્ઞાપના છે. આથી જેમાં જીવ-અજીવનું નિરૂપણ હોય તે શાસ્ત્ર પણ પ્રજ્ઞાપના કહેવાય.

ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયું તે પહેલાં તેમણે દશ મહાસ્વપ્નો જોયાં હતાં. તેમાં ત્રીજા મહાસ્વપ્નના વર્ણન પ્રસંગે તેનું ફળ બતાવતાં ભગવતી (શ૦ ૧૬, ઉ૦ ૬)માં જણાવ્યું છે—"समणे भगवं महावीरे विचित्तं ससमय-परसमइयं दुवालसंगं गणिपिडगं आघवेति पन्नवेति परूवेति......" આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશને प्रज्ञापयति, प्ररूपयति—એવી ક્રિયાથી જણાવવામાં આવ્યો છે. તેને આધારે જ તેમનો ઉપદેશ 'પ્રજ્ઞાપના' કે 'પ્રરૂપણા' કહેવાય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી તેમના ઉપદેશનો આધાર લઈ જે ગ્રંથ રચાય તેને પણ 'પ્રજ્ઞાપના'

---

૧. 'अज्झयणमिणं चित्तं'–गा० ३।

૨. उवदंसिया भगवया पण्णवणा सव्वभावाणं......जह वण्णियं भगवया अहमवि तह वण्णइस्सामि गा० २–३।

એવું નામ આપી શકાય અને તેથી આર્ય શ્યામાચાર્યે પોતાના ગ્રંથને 'પ્રજ્ઞાપના' એવું નામ આપ્યું છે તે ઉચિત જ છે.

વળી, જ્યાં પણ અંગોમાં 'ભગવાને આ કહ્યું છે કે આવું નિરૂપણ કર્યું છે' તેમ બતાવવાનું હોય છે ત્યાં પણ સર્વત્ર 'पन्नत्ते' (प्रज्ञप्तः) એવો શબ્દપ્રયોગ જોવા મળે છે. તેથી પણ જૈન શાસ્ત્રની શૈલીમાં આ પ્રજ્ઞાપના શબ્દનું પ્રાધાન્ય જણાય છે. એથી આર્ય શ્યામાચાર્યે એ શબ્દ પસંદ કર્યો તે ઉચિત જ છે.

સ્વયં ભગવાન મહાવીર પણ પોતાના ઉપદેશ માટે આ જ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે—

"एवं खलु मए खंदया चउव्विहे लोए **पन्नत्ते** "ભગવતી, ૨-૧-૯૦. આ જ પ્રકારના પ્રયોગો આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રોમાં અનેક ઠેકાણે મળે છે. વળી, અંગમાં મહત્ત્વપૂર્ણ લેખાતા પાંચમા અંગનું નામ 'વિયાહપન્નત્તિ' 'વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ' છે તે પણ ભગવાનના ઉપદેશ માટે 'પ્રજ્ઞાપના' શબ્દનું પ્રાધાન્ય સૂચવે છે. તેથી આ શબ્દનું વિશેષ મહત્ત્વ જૈન પરંપરામાં સ્વીકારાય તે સ્વાભાવિક છે. અને, ટીકાકારના જણાવ્યા પ્રમાણે, આ શબ્દપ્રયોગમાં प्र ઉપસર્ગ જે મૂકવામાં આવ્યો છે તે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશની વિશેષતાનો સૂચક છે એટલે કે ભગવાન મહાવીરે જીવ, અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે; જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં તે પ્રકારનું નિરૂપણ જોવામાં આવતું નથી—તેવો ભાવ પણ એ શબ્દના પ્રયોગમાં રહેલો છે. એટલે કે આ નિરૂપણ જૈન શાસ્ત્રમાં આગવી રીતે થયેલું છે, જે અન્યત્ર દુર્લભ છે. અને તે વસ્તુસ્થિતિનું પણ સૂચક છે જ. આ પ્રકારનું નિરૂપણ અન્યત્ર તે કાળનાં શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવતું નથી, એ સૂચક છે.

વળી, ભાષાપદમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ ભાષાના ભેદોનો જે વિચાર છે તેમાં 'पण्णवणी' પણ ભાષાનો એક પ્રકાર છે (૮૩૨). તેનો ટીકાકાર અર્થ કરે છે—"प्रज्ञापनी-प्रज्ञाप्यतेऽर्थोऽनयेति प्रज्ञापनी"—પત્ર ૨૪૯ अ; અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે કે—"यथावस्थितार्थाभिधानादियं प्रज्ञापनी"—પત્ર ૨૪૯ ब; અર્થાત્ અર્થ–વસ્તુ જે પ્રકારે વ્યવસ્થિત હોય તેનું કથન જે ભાષા વડે થાય તે ભાષા પ્રજ્ઞાપની કહેવાય. વળી, તે જ ભાષાપદમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ ભાષાના 'पज्जत्तिया' અને 'अपज्जत्तिया' એવા બે ભેદ કર્યા છે (૮૬૦) અને 'अपज्जत्तिया'ના વિવરણ પ્રસંગે 'असच्चामोसा' એટલે કે જેને સત્ય કે મિથ્યા સાથે સંબંધ નથી પણ કેવળ વસ્તુનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત છે, તેવી ભાષાના જે બાર પ્રકાર જણાવ્યા છે તેમાં પાંચમો પ્રકાર पण्णवणी (૮૬૬) ભાષા છે. એટલે કે એવી ભાષા, જે વસ્તુનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત છે, તે पण्णवणी કહેવાય છે. પ્રજ્ઞાપનાનો આ સામાન્ય અર્થ છે. એટલે કે જેમાં કોઈ ધાર્મિક વિધિનિષેધનો પ્રશ્ન નથી પણ વસ્તુનિરૂપણ માત્ર થયું હોય તે પ્રજ્ઞાપની ભાષા કહેવાય છે. ટીકાકારે આ ભાષા વિષે જે વિવરણ કર્યું છે તેથી પણ પ્રસ્તુત 'પ્રજ્ઞાપના' નો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમાં ટીકાકારે અન્યકૃત ગાથાનું ઉદ્ધરણ દીધું છે—

"पाणिवहाउ नियत्ता हवंति दीहाउया अरोगा य।
एमाई पण्णत्ता पण्णवणी वीयरागेहिं ॥"

—प्रज्ञापनाटीका, पत्र २५९ ब

સારાંશ કે "જેઓ પ્રાણિવધથી નિવૃત્ત થયા છે તેઓ (ભવાન્તરમાં) દીર્ઘાયુ અને અરોગ થાય છે." આ પ્રકારનો ઉપદેશ કે કથન તે પ્રજ્ઞાપની ભાષાનું ઉદાહરણ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રસ્તુતમાં

'હિંસા ન કરો' એવી આજ્ઞા કે ઉપદેશ નથી પણ વસ્તુસ્થિતિનું નિરૂપણ છે કે જેઓ હિંસા નથી કરતા તેઓ દીર્ઘાયુ અને નીરોગ થાય છે; આથી ભાષાનો આ પ્રકાર પ્રજ્ઞાપની છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પણ જીવ અને અજીવ વિષે આ જ જાતની પ્રજ્ઞાપના છે. તેથી તેનું 'પ્રજ્ઞાપના' નામ યથાર્થ ઠરે છે.

બૌદ્ધ પાલિપિટકમાં पुग्गलपञ्ञत्ति એ નામનો ગ્રંથ છે. તેમાં નાના પ્રકારના પુદ્‌ગલના એટલે કે પુરુષોના અનેક પ્રકારે ભેદોનું નિરૂપણ છે. એ નામમાં વપરાયેલ પ્રજ્ઞપ્તિ (પઞ્ઞત્તિ) અને પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપના (पण्णवणा) નામમાં તાત્પર્ય સરખું જ છે.

પ્રાકૃત पण्णवणा અથવા पण्णत्त જેવા શબ્દોના સમાનાર્થક શબ્દો પાલિમાં પણ વપરાયા છે. તે છે—पञ्ञत्त, पञ्ञापन આદિ.

## પ્રજ્ઞાપનાનો આધાર દૃષ્ટિવાદ છે

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર એ ચોથું ઉપાંગ છે. જૈન આગમમાં અંગ બાર છે, પણ બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ વિચ્છિન્ન છે, છતાં ઉપાંગની સંખ્યા તો બાર છે અને બારેય ઉપાંગો ઉપલબ્ધ છે. તે તે અંગ સાથે તે તે ઉપાંગોનો સંબંધ ક્યારથી જોડાયો તે નક્કી કરવું કઠણ છે, પણ સંસ્કૃત ટીકાઓ લખાવી શરૂ થઈ ત્યારથી તો એવો સંબંધ બતાવવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત ઉપાંગ પ્રજ્ઞાપના, સમવાય નામના ચોથા અંગનું ઉપાંગ છે—એમ ટીકાકાર આચાર્ય મલયગિરિ જણાવે છે—'इयं च समवायाख्यस्य चतुर्थाङ्गस्योपाङ्गम्, तदुक्तार्थप्रतिपादनात्--' प्रज्ञापनाटीका, पत्र १। પરંતુ આવો કોઈ સંબંધ પ્રાચીન કાળમાં જોડવામાં આવતો નહિ—અને તેવો સંબંધ હતો પણ નહીં તે તો સ્પષ્ટ છે. કારણ, સ્વયં પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં જ કર્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે આ પ્રજ્ઞાપના[3] દૃષ્ટિવાદમાંથી ઝરતો રસ છે—

> अज्झयणमिणं चित्तं सुयरयणं दिट्ठिवायणीसंदं ।
> जह वण्णियं भगवया अहमवि तह वण्णइस्सामि । ३ ॥

આર્ય શ્યામાચાર્યે આ ગ્રંથનો સીધો સંબંધ દૃષ્ટિવાદ સાથે જોડ્યો છે એ તો નિશ્ચિત છે જ, પણ આપણી સમક્ષ દૃષ્ટિવાદ છે નહિ તેથી તેના કયા પ્રકરણ સાથે પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ છે તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી. અને એ કલ્પના પ્રમાણે દૃષ્ટિવાદના ૧૪ પૂર્વોમાંથી નીચેના પૂર્વો સાથે પ્રજ્ઞાપનાના વિષયનો સંબંધ જોડી શકાય તેમ છે—

જ્ઞાનપ્રવાદ, આત્મપ્રવાદ અને કર્મપ્રવાદ.

પરંતુ ષટ્‌ખંડાગમની ટીકા ધવલામાં ષટ્‌ખંડાગમનો સંબંધ [4]આગ્રાયણી પૂર્વ સાથે પણ જોડવામાં આવ્યો છે તે જોતાં અને પ્રજ્ઞાપના અને ષટ્‌ખંડાગમનો ચર્ચિત વિષય સમાન છે એ જોતાં પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ આગ્રાયણી પૂર્વ સાથે પણ હોવાનો સંભવ ખરો જ.

આચાર્ય મલયગિરિના મતે સમવાયાંગમાં કહેલ અર્થનું જ વર્ણન પ્રજ્ઞાપનામાં પણ છે. તેથી તે સમવાયાંગનું ઉપાંગ છે. પણ સ્વયં કર્તા એવું કોઈ સૂચન કરતા નથી પણ તેનો સંબંધ દૃષ્ટિવાદ સાથે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે. અને તે ઉચિત જ છે. કારણ, દૃષ્ટિવાદમાં મુખ્યપણે દૃષ્ટિ–દર્શનનું વર્ણન

---

૩. આ સ્થિતિમાં શ્વેતાંબરોમાં બારમા અંગનો સર્વથા અભાવ હોવાની સૂચના ષટ્‌ખંડાગમમાં (પુસ્તક ૧, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૭૧) કરવામાં આવી છે તે વિચારણીય છે.

૪. ષટ્‌ખંડાગમ, પુસ્તક ૧, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૭૨.

હતું તેથી જૈન દર્શનને માન્ય પદાર્થોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ કરનાર પ્રજ્ઞાપનાનો સંબંધ દૃષ્ટિવાદ સાથે હોય તે વધારે ઉચિત પણ છે.

અને જે આધારે પરંપરા રૂઢ થઈ તે પરંપરાને અનુસરી આચાર્ય મલયગિરિએ જણાવ્યા મુજબ સમવાયાંગમાં પણ જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વોનું જ નિરૂપણ છે તેથી પ્રજ્ઞાપનાને તેનું ઉપાંગ માનવામાં કશો વિરોધ પણ નથી.

## પ્રજ્ઞાપનાની રચનાશૈલી

ગ્રંથના પ્રારંભમાં સ્તુતિરૂપ મંગલ કરીને ગ્રંથરચનાની પ્રતિજ્ઞા બાદ પ્રતિપાદ્ય વિષયનો નિર્દેશ કરતી ગાથાઓ આપી છે. આમાં ૩૬ વિષયોનો નિર્દેશ છે તેથી ગ્રંથને ૩૬ પ્રકરણમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યો છે અને પ્રત્યેક પ્રકરણને 'પદ' એવું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે, જેની સૂચના તે તે પ્રકરણને અંતે સમાપ્ત થતા પ્રતિપાદ્ય વિષય સાથે આપવામાં આવી છે. આચાર્ય મલયગિરિ 'પદ'ની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે—'पदं प्रकरणम् अर्थाधिकार इति पर्यायाः' प्रज्ञापना-टीका, पत्र ६ अ। એટલે કે 'પદ' શબ્દનો અર્થ અહીં પ્રકરણ[5] કે અર્થાધિકાર એમ સમજવાનો છે.

સમગ્ર ગ્રંથની રચના પ્રશ્નોત્તર રૂપમાં છે. પ્રારંભમાં ૮૧ સૂત્ર સુધી પ્રશ્નકર્તા કે ઉત્તરદાતા કોણ તેના વિષેની કોઈ સૂચના નથી, માત્ર પ્રશ્નો અને ઉત્તરો છે. પણ ત્યાર પછીના ૮૨મા સૂત્રમાં ભગવાન અને ગૌતમનો સંવાદ છે. વળી, ૮૩થી ૯૨માં સામાન્ય પ્રશ્નોત્તર દેખાય છે અને અચાનક ૯૩મા સૂત્રમાં ગૌતમ અને ભગવાનના પ્રશ્નોત્તરો છે. ત્યાર પછી વળી સામાન્ય પ્રશ્નોત્તરો ચાલુ થાય છે તે ૧૪૭મા સુધી ચાલે છે. પછીની રચનામાં જ્યાં ગૌતમ અને ભગવાનના પ્રશ્નોત્તરો છે તે આ પ્રમાણે છે: સૂત્ર ૧૪૮–૨૧૧ અર્થાત્ સમગ્ર બીજું પદ, ત્રીજા પદમાં સૂત્ર ૨૨૫–૨૭૫, ૩૨૫, ૩૩૦–૩૩૩; ચોથા પદથી બધાં જ પદોના સૂત્રોમાં છે. માત્ર આરંભમાં, વચ્ચે કે અંતે આવતી ગાથાઓમાં અને સૂત્ર ૧૦૮૬ માં તે નથી.

અને એક અપવાદ છે, જેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે, સૂત્ર ૩૩૪ "अह भंते! सव्वजीवप्प-बहुं महादंडयं वत्तइस्सामि"।—આ રીતે શિષ્ય (તે કોણ છે તે જાણવામાં આવે તેમ નથી) ગુરુની સમક્ષ [6]મહાદંડક રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને સર્વ જીવોનું અલ્પ-બહુત્વ વર્ણવે છે. આની ટીકામાં આચાર્ય મલયગિરિએ આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે—

"अनेन एतद् ज्ञापयति—तीर्थकरानुज्ञामात्रसापेक्ष एव भगवान् गणधरः सूत्ररचनां प्रति प्रवर्तते, न पुनः श्रुताभ्यासपुरःसरम् इति। यद्वा एतद् ज्ञापयति–कुशलेऽपि कर्मणि विनेयेन गुरुमनापृच्छ्य च न प्रवर्तितव्यम्, किन्तु तदनुज्ञापुरःसरम्। अन्यथा विनेयत्वायोगात्।"—पण्णवणाटीका, पत्र १६३ अ।

આચાર્ય મલયગિરિ પોતે નિઃશંક નથી.[7] તેથી વિકલ્પે બે બાબતો રજૂ કરે છે. પ્રથમમાં તેમણે માન્યું છે કે અહીં પણ શિષ્ય તરીકે ગણધર ગૌતમ વિવક્ષિત છે. બીજા વિકલ્પમાં માત્ર ગુરુ-શિષ્ય એવું સામાન્ય રૂપે વિવક્ષિત છે.

વળી, જેમ પ્રારંભમાં સમગ્ર ગ્રંથની અધિકારગાથાઓ મૂકવામાં આવી છે, તેમ કેટલાંક

---

૫. "सूत्रमूलः प्रकरणम्" ન્યાયવાર્તિક, પૃ૦ ૧.

૬. આવો જ મહાદંડક ષટ્ખંડાગમમાં પણ છે. તેની ચર્ચા આગળ આવશે.

૭. પ્રારંભમાં જ આચાર્ય શ્યામ દૃષ્ટિવાદને આધારે પ્રજ્ઞાપનાની રચના કરે છે એમ તેમણે જ જણાવ્યું છે એટલે સંભવ છે કે પ્રસ્તુત ભાગ અંગનો અંશ હોય અને તે રીતે એને ગણધરની રચના કહી શકાય.

પદોના પ્રારંભમાં પણ વિષયનિર્દેશક ગાથાઓ રચવામાં આવી છે. —જુઓ ૩, ૧૮, ૨૦, ૨૩ ઇત્યાદિ પદોનો પ્રારંભ. તે જ પ્રમાણે ઉપસંહારમાં પણ કેટલીક વાર સંગ્રહગાથાઓ મૂકવામાં આવી છે, જેમ કે દશમા પદના અંતમાં. ગ્રંથની વચ્ચે પણ જ્યાં જરૂરી જણાયું છે ત્યાં આચાર્ય ગાથાઓ મૂકે છે.

સમગ્ર ગ્રંથનું શ્લોક પ્રમાણ ૭૮૮૭ છે અને તેમાં કુલ ગાથાઓ, પ્રક્ષેપ બાદ કરતાં, ૨૩૨ છે,[૮] એટલે સમગ્રભાવે મુખ્યપણે આ ગ્રંથની રચના ગદ્યમાં છે એમ કહી શકાય.

ગાથાઓમાં સામાન્ય રીતે જીવના વિશેષ ભેદો અથવા સંખ્યાઓ (સૂત્ર ૨૪, ૪૦, ૧૦૨ ઇત્યાદિ) આપવામાં આવી છે, પણ ક્યાંઇક પ્રતિપાદ્ય વિષયનું સ્વરૂપ પણ વર્ણિત જોવામાં આવે છે, જેમ કે સિદ્ધ વિષે—સૂત્ર ૨૧૧. સિદ્ધ વિષેની આ ગાથાઓ અને ઉવવાઇયને અંતે આવતી ગાથાઓ લગભગ એકસરખી છે. આથી પ્રજ્ઞાપનામાં આવતી બધી જ ગાથાઓ આર્ય શ્યામાચાર્યે રચી હોવાનો સંભવ નથી. કારણ, મૂળમાં જ કોઈક વાર પોતે "इमाओ गाहाओ अणुगंतव्वाओ—" (સૂત્ર ૫૫[૩], ૧૮૭) એમ નિર્દેશપૂર્વક ગાથાઓ મૂકે છે તે સૂચવે છે કે તે ગાથાઓ પરંપરાપ્રાપ્ત છે. વિશેષ રૂપે 'तं जहा' (સૂત્ર ૨૪, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૫૦, ૫૪, ૧૦૨, ૧૧૦, ૧૬૭ ઇત્યાદિ) એમ કહીને જે ગાથાઓ મૂકવામાં આવી છે તેમાં પણ તેમની પોતાની[૯] અને અન્યની રચના હોવા સંભવ છે. શ્યામાચાર્યે કેટલીક ગાથાઓને 'संग्रहणिगाथा' (સૂત્ર ૧૯૪, ૨૦૬[૨]) કહી છે. તે ગાથાઓ સંભવ છે કે અન્યની હોય. કેટલીક ગાથાઓને આચાર્ય મલયગિરિએ 'संग्रहगाथा' કે 'संग्रहणिगाथा' એવું નામ આપ્યું છે[૧૦] તે ગાથાઓ કોની રચના છે તે જાણવું કઠણ છે.

પ્રજ્ઞાપનાના સમગ્રભાવે અધ્યયનથી એની નિરૂપણશૈલી વિષે જે કેટલીક બાબતો નક્કી થાય છે તે આ છે—તેમાં ૩૬ પદોમાં સર્વ પ્રથમ જે જીવના ભેદો પ્રથમ પદમાં જણાવ્યા છે, તેમાં સંસારી અને સિદ્ધ એ મુખ્ય ભેદો પછી જીવના ઇન્દ્રિયોના હીનાધિક્યને આધારે એટલે કે એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિયના ભેદ-પ્રભેદો ગણાવ્યા છે. સારાંશ કે સંસારી સકલ જીવોનો સમાવેશ એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિયમાં કર્યો છે. એટલે કે જીવભેદોનું મુખ્ય નિયામક તત્ત્વ ઇન્દ્રિયોની ક્રમિક વૃદ્ધિ એ છે. જીવના સ્થાનનો વિચાર બીજા પદમાં છે. તે જીવભેદોના સ્થાનની વિચારણામાં પણ જીવોના ઉક્ત પ્રથમ પદમાં ભેદનિરૂપણનો જે ક્રમ—એટલે કે ઇન્દ્રિયપ્રધાન—છે તે જ અપનાવાયો છે. ભેદ છે તે એ કે આમાં એકેન્દ્રિયને બદલે પૃથ્વીકાય શબ્દ વપરાયો છે, કારણ, એકેન્દ્રિયના પૃથ્વીકાયાદિ જે ભેદો છે તેને ક્રમે એકેકને લઈને વિચારણા છે. પણ નિરૂપણક્રમ એકેન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય એ છે. અને બહુવક્તવ્ય નામના ત્રીજા પદમાં પણ પ્રારંભમાં તો ઉક્ત પ્રકારે જ જીવભેદો લીધા છે. પરંતુ તે પછી જીવોનું અન્ય પ્રકારે એટલે કે ગતિ આદિને આધારે, જે વિભાજન થાય છે, તેનું પણ ગ્રહણ કર્યું છે; સૂત્ર ૨૧૬ માથી ગતિને આધારે

---

૮. ગ્રંથના અંતની ગાથાનો અંક ૨૩૧ છે, પણ તે ૨૩૨ જોઈએ, કારણ કે ૨૧૭ મી ગાથાનો અંક બેવડાયો છે.

૯. આચાર્ય મલયગિરિના નિમ્ન ઉલ્લેખો સૂચવે છે કે તે ગાથાઓ આર્ય શ્યામની હશે— "तावत् संग्रहीतुकाम आह 'अट्ठुत्तरं च' इत्यादि गाथाद्वयम्"—प्रज्ञापनाटीका, पत्र ८४ अ। "संग्रहार्थमिदमाह—'नाणाविहे', त्यादि" पत्र ३३ अ। "गाथादशकमाह" पत्र ३५ व। તથા જુઓ પત્ર ११३ व, २९२ व, ३०६ अ, ४९८ अ ઇત્યાદિ.

૧૦. प्रज्ञापनाटीका, ५० अ, ८४ अ, १०५ अ, २५८ अ, व, २९२ व, ४१४ अ, ५३४ व।

જીવવિભાજન દિશાઓમાં વિચારાયું છે અને પુનઃ સૂત્ર ૨૨૫ થી ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, સંયત, ઉપયોગ, આહાર, ભાષક, પરિત્ત, પર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ, સંજ્ઞી, ભવ, અસ્તિકાય, ચરિમ, જીવ, ક્ષેત્ર, બંધ—આ બધી દૃષ્ટિથી પણ જીવના જે નાના પ્રકારે ભેદ પડે છે તેને લઈ ને અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં ત્રીજા પદ પછીનાં પદોમાં, અમુક અપવાદ સિવાય[11] સર્વત્ર, નારકથી માંડી ૨૪ દંડકમાં[12] વિભાજિત જીવોને લઈ ને જ વિચારણા છે. અર્થાત્ ઉક્ત ગતિ આદિ અનેકને પ્રધાન માની વિવિધ પ્રકારે જીવને જે અનેક રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે, તે વર્ગીકરણોનો સ્વીકાર કરીને વિચારણા નથી; તેવી વિચારણા તો ષટ્ખંડાગમમાં છે. સારાંશ કે માત્ર ૨૪ દંડકને ક્રમે જીવોનું જે વિભાજન છે તે એક જ વિભાજનને સ્વીકારીને વિચારણા છે. તેથી ઉલટું, ષટ્ખંડાગમમાં તો જીવના ગતિને લઈ ને, ઇન્દ્રિયને લઈ ને, કાયને લઈ ને તે જ રીતે અન્ય યોગાદિને લઈ ને જે બાર વિભાજનપ્રકારો છે, તે સૌ વિભાજનપ્રકારોમાં વિચારણા છે. એટલે નાના પ્રકારે તાળો મેળવવાનો પ્રયાસ છે. આમ આ વિચારણા પ્રજ્ઞાપનાથી સૂક્ષ્મ છે.

### વિષયવિભાગ (a) સાત તત્ત્વમાં

આચાર્ય મલયગિરિ ગાથા ૨ની વ્યાખ્યા પ્રસંગે પ્રજ્ઞાપનાગત વિષયવિભાગનો સંબંધ જીવાજીવાદિ સાત તત્ત્વોના નિરૂપણ સાથે નીચે પ્રમાણે જોડી આપે છે—

| | | |
|---|---|---|
| ૧–૨ જીવ-અજીવ | પદ ૧, ૩, ૫, ૧૦ અને ૧૩ | =૫ પદો |
| ૩ આસ્રવ | પદ ૧૬ અને ૨૨ | =૨ ,, |
| ૪ બન્ધ | પદ ૨૩ | =૧ પદ |
| ૫–૭ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ | પદ ૩૬ | =૧ ,, |

અને બાકીનાં પદોમાં કોઈક વાર કોઈ તત્ત્વનું નિરૂપણ થયેલ છે—शेषेषु तु स्थानादिपदेषु क्वचित्कस्यचिदिति—प्रज्ञापनाटीका, पत्र ५ अ.

### (b) દ્રવ્યાદિ ચારમાં વિભાગ

જૈન સંમત બધાં તત્ત્વોનો સમાવેશ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ આ ચારમાં પણ થાય છે, તેથી તે ચાર વિષયોનું નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનામાં ક્યાં થયું છે તે પણ આચાર્ય મલયગિરિએ જણાવ્યું છે—

| | |
|---|---|
| દ્રવ્યનું | પ્રથમ પદમાં |
| ક્ષેત્રનું | બીજા પદમાં |
| કાલનું | ચોથા પદમાં |
| ભાવનું | શેષ પદોમાં |

—પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૫ અ

આમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ—આમ ચાર ભેદમાં વિષયનિરૂપણ કરવાની પદ્ધતિ જૂની જણાય છે. ભગવતીમાં અનેક વિષયોમાં તે જોવામાં આવે છે.[13] પરંતુ તત્ત્વ સાત પ્રકારનું છે,

---

૧૧. આ અપવાદ માટે જુઓ પદ ૧૩, ૧૮ અને ૨૧.

૧૨. જીવોને ૨૪ દંડકમાં વિભક્ત કરવાનું મૂળ પણ ખરી રીતે તો ગતિનો જ વિસ્તાર છે, પણ તેમાં ગતિને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ નીચેથી ઉપર એમ ગોઠવી છે.

[૧]૩. ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિ, પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૫૦–૫૧.

આ વ્યવસ્થા મોડી છે. તેથી આચાર્ય મલયગિરિએ અહીં પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાના વિષયને જે રીતે સાતમાં વહેંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે પ્રકારની વહેંચણી સ્વયં આર્ય શ્યામાચાર્યને અભિપ્રેત હતી તેમ માની શકાય નહિ, પણ પોતાના કાળમાં જે પરંપરા સ્થિર થઈ હતી તેની સાથે પ્રજ્ઞાપનાના નિરૂપણનો મેળ બેસાડવાનો પ્રયત્ન આચાર્ય મલયગિરિનો છે, તેમ માનવું જોઈએ. સ્વયં પ્રજ્ઞાપનામાં સરાગ દર્શનાર્યના નિરૂપણમાં નિસર્ગરુચિ જીવના લક્ષણમાં જે ગાથા (૧૨૦) આપી છે, તેમાં પણ સાત તત્ત્વનો ઉલ્લેખ નથી, એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે.

## 'પદ'વિભાગ અને નિરૂપણનો ક્રમ

સૂત્રકાલીન સાહિત્યની એ વિશેષતા છે કે ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ પ્રતિપાદ્ય વિષયોની સૂચિ આપી દેવામાં આવે છે, જેનું પારિભાષિક નામ ઉદ્દેશ છે. ન્યાયસૂત્ર આદિ ગ્રંથોમાં આ પદ્ધતિનું અનુસરણ જોવામાં આવે છે. પ્રજ્ઞાપનામાં પણ પ્રારંભમાં તેનો વિષયવિભાગ (સૂત્ર ૨) પ્રજ્ઞાપના આદિ ૩૬ પદોમાં ઉદ્દેશરૂપે નિર્દિષ્ટ છે. અને પછી તે ક્રમે ૩૬ પદ ગત એકેક વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે ઉદ્દેશમાં જે ક્રમ નિર્દિષ્ટ હોય તેનું જ અનુસરણ નિરૂપણમાં કરવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં ૩૬ પદોનું નિરૂપણ નિર્દિષ્ટ ક્રમે જ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ વિષયનિરૂપણપ્રસંગે આ ગ્રંથ લક્ષણપ્રધાન નથી, પણ વિભાગપ્રધાન છે. એટલે કે વિષયનું નિરૂપણ પ્રથમ લક્ષણ કરીને કરવામાં આવ્યું નથી પણ વિભાગ બતાવવામાં આવ્યા છે અને પાછા તે તે વિભાગોના ઉપવિભાગો અને તેના પણ ઉપવિભાગો એમ માત્ર ભેદ-પ્રભેદોનું જ નિરૂપણ છે. ભેદોનો જે ક્રમે નિર્દેશ હોય છે, તે જ ક્રમે ઉપભેદોનું નિરૂપણ સામાન્ય રીતે થાય, પણ ગ્રંથકાર જ્યાં જે ઉપભેદનું નિરૂપણ સંક્ષિપ્ત હોય છે ત્યાં તે ઉપભેદનું નિરૂપણ પ્રથમ કરીને પછી વિસ્તૃત ભેદવાળા ઉપભેદનું નિરૂપણ કરે છે, જેમ કે સૂત્ર ૩ માં પ્રથમ જીવપ્રજ્ઞાપના નિર્દિષ્ટ છે અને પછી અજીવ-પ્રજ્ઞાપના. પણ ચોથા સૂત્રમાં પ્રથમ અજીવ પ્રજ્ઞાપના કરીને પછી ચૌદમા સૂત્રથી જીવપ્રજ્ઞાપનાના પ્રભેદો નિર્દિષ્ટ છે. વળી, તે જ ન્યાયે ૪થા સૂત્રમાં રૂપીઅજીવપ્રજ્ઞાપના પછી અરૂપીઅજીવ-પ્રજ્ઞાપના નિર્દિષ્ટ છે, છતાં પણ પાંચમા સૂત્રમાં પ્રથમ અરૂપીઅજીવપ્રજ્ઞાપનાનું વર્ણન કરીને પછી છઠ્ઠા સૂત્રમાં રૂપીઅજીવપ્રજ્ઞાપના કરવામાં આવી છે. એ જ ન્યાયે જીવપ્રજ્ઞાપનાના સૂત્ર ૧૪ માં સંસારી અને અસંસારી એવા બે ભેદ કરી પ્રથમ સંક્ષેપને કારણે ૧૫ મા સૂત્રમાં અસંસારીનું વર્ણન કરી પછી સંસારી જીવોનું નિરૂપણ ૧૮ મા સૂત્રથી છે. આવા ક્રમભંગનું કારણ, આચાર્ય મલય-ગિરિએ જણાવ્યા પ્રમાણે, અલ્પવક્તવ્ય વિષયનું નિરૂપણ પ્રથમ કરીને પછી બહુવક્તવ્ય વિષયને હાથમાં લેવામાં આવ્યો છે[૧૪] તે છે અને તે ઉચિત જણાય છે.

પરિભાષામાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે આ ગ્રંથમાં ઉદ્દેશ, નિર્દેશ અને વિભાગ છે પણ પરીક્ષા નથી. ન્યાયસૂત્ર જેવા દાર્શનિક ગ્રન્થોમાં ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, વિભાગ ઉપરાંત પરીક્ષા હોય છે, પરંતુ આમાં પરીક્ષાનો અભાવ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

## ભગવતી અને પ્રજ્ઞાપના ભગવતી

પાંચમું અંગ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ છે છતાં વ્યવહારમાં તે ભગવતીને નામે વિશેષ પ્રચલિત છે.

---

૧૪. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૭ च—"आदौ अल्पवक्तव्यत्वाद् अजीवप्रज्ञापनां प्रतिपिपादयिषुः । વળી, જુઓ પત્ર ૮ અ; પત્ર ૧૮ ૨.

પ્રજ્ઞાપનાને પણ 'ભગવતી' એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે તે તેની વિશેષતા સૂચવે છે. ભગવતીમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનાં ૧, ૨, ૫, ૬, ૧૧, ૧૫, ૧૭, ૨૪, ૨૫, ૨૬ અને ૨૭મા પદોમાંથી વિષયની પૂર્તિ કરી લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે,[15] તે સૂચવે છે કે તે તે વિષયોની પ્રતિપાદનશૈલી પ્રજ્ઞાપનામાં વધારે વ્યવસ્થિત હતી. તેથી ઊલટું, પ્રજ્ઞાપનામાં ભગવતીની ભલામણ નથી, એ પણ એમ સૂચવે છે કે, જોકે પ્રજ્ઞાપનાનો આધાર અંગ ગ્રંથ છે છતાં, વિષયનિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનામાં વધારે વ્યવસ્થિત રીતે કરવામાં આવ્યું છે, તેથી પ્રજ્ઞાપનાના વિષયની પૂર્તિ અન્યત્રથી કરવાની જરૂર ઊભી થતી નથી.

મહાયાન બૌદ્ધોમાં પ્રજ્ઞાપારમિતા વિષે લખાયેલ ગ્રંથોનું પણ સર્વાધિક મહત્ત્વ હોઈ અષ્ટ-સાહસ્રિકા પ્રજ્ઞાપારમિતા ગ્રંથનો માત્ર **ભગવતી** એવા નામે પણ ઉલ્લેખ થતો એમ અહીં નોંધવું જોઈએ—જુઓ, શિક્ષાસમુચ્ચય, પૃ. ૧૦૪, ૧૧૨ ઇત્યાદિ અને પૃ. ૨૦૨ (સૂચી).

## પ્રજ્ઞાપના અને જીવાજીવાભિગમ[16]

**પ્રજ્ઞાપનામાં** જીવ અને અજીવની પ્રજ્ઞાપના છે (સૂત્ર–૩) અને **જીવાજીવાભિગમમાં** પણ જીવ અને અજીવનો અભિગમ છે. પ્રજ્ઞાપના અને અભિગમ શબ્દનો ભાવાર્થ એક જ છે. બન્ને અંગબાહ્ય ગ્રંથો છે. અને બન્ને સ્થવિરકૃત છે. બન્ને 'અધ્યયન' નામે રચાયા છે. પ્રજ્ઞાપના ચોથા અંગ સમવાયના ઉપાંગ તરીકે મધ્યકાળમાં ગણાયું અને જીવાજીવાભિગમ સ્થાન નામના ત્રીજા અંગનું ઉપાંગ ગણાયું. બન્નેનો વિષય–મુખ્ય વિષય–એક છતાં એકને **સ્થાન** સાથે અને બીજાને **સમવાય** સાથે જોડવામાં આવ્યું તેમાં કાંઈ ઐતિહાસિક ક્રમ જેવું છે કે નહીં એ તપાસવું જરૂરી છે.

જીવાજીવાભિગમનો મુખ્ય વિષય જીવ-અજીવ પ્રારંભમાં પ્રજ્ઞાપનાની જેમ જ ચર્ચિત છે. તેમાં પણ જીવ-અજીવ એ બેમાંથી પ્રથમ અજીવનું નિરૂપણ કરીને પછી જ જીવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જીવનિરૂપણનો ક્રમ જીવાજીવાભિગમમાં–સમગ્ર ગ્રંથમાં–તેના જે વિવિધ પ્રકારે ભેદો છે તેને મુખ્ય રાખીને છે. એટલે કે પ્રથમ સંસારી જીવોના બે ભેદોથી માંડી દશ ભેદોનું નિરૂપણ અને પછી સર્વ જીવોના બેથી માંડીને દશ ભેદોનું વર્ણન છે. આમ જીવાજીવા-ભિગમમાં ભેદોને મુખ્ય રાખીને નિરૂપણ ક્રમે ક્રમે આગળ વધે છે અને અંતે સર્વ જીવોના દશ ભેદોના વર્ણનમાં તે સમાપ્ત થાય છે. એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે સ્થાનાંગમાં પણ દશ સ્થાનો છે, એટલે કે જીવ-અજીવને લગતી એક, બે, ત્રણ એમ દશ સુધીની બાબતો તેમાં સંખ્યાક્રમે નિરૂપવામાં આવી છે. અને જીવાજીવાભિગમમાં જીવના બેથી માંડી દશ ભેદો—પ્રથમ માત્ર સંસારી જીવના અને પછી સર્વ જીવના—નિરૂપવામાં આવ્યા છે. આમ **બેથી દશનું નિરૂપણ** બન્નેમાં સરખું છે. સંભવ છે કે પ્રજ્ઞાપના અને જીવાજીવાભિગમમાં જીવાજીવની ચર્ચા સમાન છે છતાં આ પ્રકારે બેથી માંડી **દશનું** નિરૂપણ **સ્થાન** અને **જીવાજીવાભિગમમાં** સરખું હોઈ તે બન્નેને અંગ અને ઉપાંગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા હોય.

પણ આપણી મુખ્ય સમસ્યા એ છે કે **પ્રજ્ઞાપના** અને **જીવાજીવાભિગમમાં** કાંઈ ઐતિહાસિક ક્રમ સ્થાપી શકાય છે કે નહીં; તેનું સમાધાન તો હજી બાકી જ રહે છે. જીવાજીવા-

---

૧૫. જુઓ ભગવતીસાર, પૃ. ૨૯૧, ૩૧૨, ૩૬૧–૬૨, ૩૯૬–૭, ૪૦૪, ૪૫૭, ૬૨૭, ૬૮૦, ૭૨૭.

૧૬. પ્રસ્તુતમાં દેવચંદ લાલભાઈની ઈ. સ. ૧૯૧૯ની જીવાજીવાભિગમની આવૃત્તિના સૂત્રાંકો આપવામાં આવ્યા છે.

ભિગમમાં પ્રજ્ઞાપના અને તેનાં પદોનો ઉલ્લેખ અનેકવાર છે. (સૂત્ર ૪, ૫, ૧૩, ૧૫, ૨૦, ૩૫, ૩૬, ૩૮, ૪૧, ૮૬, ૯૧, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૧૩, ૧૧૭, ૧૧૯–૧૨૨); વળી, **રાજપ્રશ્નીય** (સૂત્ર ૧૦૯, ૧૧૦) અને ઔપપાતિક (સૂત્ર ૧૧૧) સૂત્રોનો પણ ઉલ્લેખ છે. એમાંથી ઔપપાતિકનો ઉલ્લેખ તો આગમોના લેખન કાળનો હોવો જોઈએ, એટલે કે વલભીવાચનાના કાળમાં તે સગવડ ખાતર કરવામાં આવ્યો છે, એમ માની શકાય છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનાનો ઉલ્લેખ પણ તે જ કાળે કરવામાં આવ્યો છે કે રચયિતાએ જ કર્યો છે તે નક્કી કરવા માટે તે બન્નેનું પૌર્વાપર્ય અન્ય પ્રકારે નક્કી કરવું જરૂરી છે.

જીવાજીવાભિગમની સામાન્ય રચના એવી છે કે તેમાં ક્રમે ક્રમે જીવભેદોનું નિરૂપણ અને તે ભેદોમાં તે તે જીવની સ્થિતિ, અંતર, અલ્પબહુત્વ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે સમગ્ર ગ્રંથ બે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. પ્રથમ વિભાગમાં અજીવનું અને સંસારી જીવોના ભેદોનું અને બીજામાં સમગ્ર જીવોનું એટલે કે સંસારી અને સિદ્ધ એ બન્નેનો સમાવેશ થાય એવી રીતે ભેદનિરૂપણ છે. તે તે બે ભેદ, ત્રણ ભેદ ઇત્યાદિ દશ ભેદોનું નિરૂપણ કરતી વખતે તેમાં સ્થિતિ વગેરે બાબતોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં પણ મુખ્ય વિષય તે જ છતાં તેમાં નિરૂપણપદ્ધતિ જુદી છે. તેમાં તે ગ્રંથને ૩૬ પદોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે, અને ભેદનિરૂપણ માત્ર પ્રથમ પદમાં કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કે જીવ-અજીવના જે ભેદ-પ્રભેદો છે તેનું સમગ્રભાવે ચિત્ર પ્રથમ પ્રજ્ઞાપનાપદમાં મળી રહે છે. ત્યાર પછીનાં પદોમાં જીવોનાં સ્થાન, અલ્પબહુત્વ, સ્થિતિ ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનો ક્રમે વિચાર છે. સારાંશ કે તે તે જીવભેદની સ્થિતિ આદિનો વિચાર તે તે જીવભેદના વર્ણન પ્રસંગે આપણે જીવાજીવાભિગમમાં જાણી શકીએ; પણ પ્રજ્ઞાપનામાં તો તે તે પદમાં બધા જ જીવોની સ્થિતિ આદિ વિષયોનો એકત્ર પરિચય પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. વળી, જે અનેક વિષયોની ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનાનાં શેષ ૩૫ (૨ થી ૩૬) પદોમાં છે, તે સર્વ વિષયોની ચર્ચા જીવાજીવાભિગમમાં નથી— આમ નિરૂપણપદ્ધતિનો ભેદ બન્નેમાં છે જ; ઉપરાંત, પ્રજ્ઞાપનામાં વસ્તુવિચારનું પણ આધિક્ય છે.

આ ઉપરથી સહેજે એમ માનવા મન થાય છે કે જીવાજીવાભિગમની રચના પ્રજ્ઞાપનાથી પૂર્વે કદાચ થઈ હશે. અને તેમાં પ્રજ્ઞાપનાનો ઉલ્લેખ અંગમાં એટલે કે ભગવતીમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેમ સંક્ષેપ ખાતર કરવામાં આવ્યો હશે.

વળી, જેમ અંગ ગ્રંથોમાં પ્રારંભમાં મંગળ નથી દેખાતું તેમ પ્રસ્તુત જીવાજીવાભિગમમાં પણ મંગળ કરવામાં આવ્યું નથી, પણ માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે જિનમત, જિનાનુ-મત...જિનદેશિત...જિનપ્રશસ્તનું અનુચિંતન કરીને તેમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને સ્થવિર ભગવંતોએ આ જીવાજીવાભિગમ નામના અધ્યયનની પ્રજ્ઞાપના કરી છે. ગ્રંથપ્રારંભની આ પદ્ધતિ અંગરચનાનું અનુકરણ છે. તેમાં જેમ 'एवं मे सुयं'—એ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલ શ્રુતનો ઉપદેશ આર્ય સુધર્મા જંબૂને આપે છે તેમ અહીં સૂચના છે કે સ્થવિરોએ જે જિનોપદેશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો તેમાં શ્રદ્ધા ધરાવીને તેમણે આ ગ્રંથની પ્રરૂપણા કરી છે.

પરંતુ પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં તો મંગળ એટલે કે સિદ્ધ વગેરેને વંદના કરવામાં આવી છે અને પછી જ જિનવરના ઉપદેશને આધારે રચના કરવામાં આવી છે તેવો નિર્દેશ છે. આમ જીવાજીવાભિગમના પ્રારંભમાં અંગશૈલીનું અનુકરણ છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં મંગલપૂર્વક શાસ્ત્ર-રચના થઈ છે. આથી પણ કહી શકાય કે મંગલ કરીને જ શાસ્ત્ર રચવાની પદ્ધતિ શરૂ થયા પછી પ્રજ્ઞાપનાની રચના થઈ હશે; જ્યારે, સંભવ છે કે, જીવાજીવાભિગમની રચના તે પહેલાં થઈ ગઈ હતી.

## પ્રજ્ઞાપના અને ષટ્‌ખંડાગમ

પ્રજ્ઞાપના અને ષટ્‌ખંડાગમ બન્નેનું મૂળ દૃષ્ટિવાદ નામના અંગ સૂત્રમાં છે. એટલે સામગ્રીનો આધાર એક જ છે. બન્ને સંગ્રહગ્રંથો છે. છતાં પણ બન્નેની નિરૂપણશૈલીમાં જે ભેદ છે તે સમજવા જેવો છે. પ્રજ્ઞાપનામાં જીવને કેન્દ્રમાં રાખીને ૩૬ 'પદો' છે, જ્યારે ષટ્‌ખંડાગમમાં જીવસ્થાન નામના પ્રથમ ખંડમાં કર્મના હ્રાસને કારણે નિષ્પન્ન ગુણસ્થાનો, જે જીવસમાસને નામે નિર્દિષ્ટ છે, તેની માર્ગણા જીવનાં માર્ગણાસ્થાનો ગત્યાદિ દ્વારા કરવામાં આવી છે. તે સમાપ્ત થયે શેષ ખંડમાંથી ખુદ્દાબંધ, બંધસ્વામિત્વ, વેદના, એ ખંડોમાં કર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને જીવનો વિચાર છે, એમ કહેવાય. અને વર્ગણાખંડમાં પણ મુખ્ય તો કર્મવર્ગણા જ છે; શેષ વર્ગણાની ચર્ચા તો તેને સમજવા માટે છે. છઠ્ઠો ખંડ તો મહાબંધને નામે જ ઓળખાય છે, એટલે તેમાં પણ કર્મચર્ચા જ મુખ્ય છે. પ્રજ્ઞાપનાનાં ૩૬ પદોમાંથી કર્મ (૨૩), કર્મબંધક (૨૪), કર્મવેદક (૨૫), વેદ-બંધક (૨૬), વેદવેદક (૨૭), વેદના (૩૫)—એ પદોનાં નામો, જે પ્રજ્ઞાપના મૂળમાં આપવામાં આવ્યાં છે અને ષટ્‌ખંડમાં જે તે તે ખંડનાં નામો ટીકાકાર દ્વારા સૂચિત કરવામાં આવ્યાં છે, તેની તુલના કરવા જેવી છે. તે તે નામનાં 'પદો'માં જે ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં જોવા મળે છે તેથી ઘણી વધારે ચર્ચા—સૂક્ષ્મ ચર્ચા—ષટ્‌ખંડાગમમાં સમાન નામે સૂચિત ખંડોમાં છે. આમ પ્રજ્ઞાપનામાં જીવપ્રધાન અને ષટ્‌ખંડાગમમાં કર્મપ્રધાન નિરૂપણ છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં અંગસૂત્રમાં અપનાવાયેલી પ્રશ્નોત્તરપ્રધાન શૈલી જોવા મળે છે. અને ઘણે પ્રસંગે તો ગૌતમ અને ભગવાનના જ પ્રશ્નોત્તરો હોય એમ પણ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ ષટ્‌ખંડાગમમાં ઉદ્દેશ-નિર્દેશ-વિભાગ એ શાસ્ત્રપ્રક્રિયાનું અનુસરણ છે. ક્વચિત જ પ્રશ્ન અને ઉત્તરો જોવા મળે છે.[17]

પ્રજ્ઞાપના એક જ આચાર્યની સંગ્રહકૃતિ છે, પણ ષટ્‌ખંડાગમ વિષે તેમ નથી. પ્રજ્ઞાપનામાં કોઈ ચૂલિકા નથી, પણ ષટ્‌ખંડાગમમાં અનેક ચૂલિકાઓ[18] ઉમેરવામાં આવી છે. તે ઉમેરો કોણે ક્યારે કર્યો તે જાણી શકાયું નથી; પણ ચૂલિકા નામ જ સૂચવે છે કે તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે—જેમ દશવૈકાલિક વગેરે આગમ ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે.

પ્રજ્ઞાપના મૌલિક **સૂત્ર**રૂપે લખાયેલ છે, જ્યારે ષટ્‌ખંડાગમ સૂત્ર ઉપરાંત **અનુયોગ**=વ્યાખ્યાની શૈલીને પણ અનુસરે છે, કારણ, તેમાં ઘણીવાર અનુયોગનાં દ્વારો વડે વિચારણા કરવામાં આવી છે, જે વ્યાખ્યાની શૈલીને સૂચવે છે; જેમ કે 'अणिओगद्दाराणि' એમ અનેક દ્વારો સૂચવીને પછી તે દ્વારોના ક્રમે વિચારણા છે.[19] ઉપરાંત કૃતિ, વેદના, કર્મ—જેવા શબ્દોની વ્યાખ્યા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ આદિ નિક્ષેપો દ્વારા પણ કરવામાં આવી છે, જે જૈનાગમોની નિર્યુક્તિ-પ્રકારની વ્યાખ્યાશૈલીનું સ્પષ્ટ અનુસરણ છે.[20] 'अनुगम'[21], 'संतपरूवणा'[22],

---

૧૭. ષટ્‌ખંડાગમ, પુસ્તક ૮, 'બંધસામિત્તવિચય' પ્રકરણ જેવા સ્થાનોમાં ક્વચિત્ પ્રશ્નોત્તરશૈલી છે.

૧૮. ષટ્‌ખંડાગમ, પુસ્તક ૬માં કુલ નવ ચૂલિકા છે, પુસ્તક ૧૦માં એક છે, પુસ્તક ૧૧માં બે ચૂલિકા છે, પુસ્તક ૧૨માં ત્રણ ચૂલિકા છે. પુસ્તક ૧૪માં તો સૂત્ર ૫૮૧માં જ જણાવ્યું છે કે "एत्तो उवरिमगंथो चूलिया णाम"।

૧૯. ષટ્‌ખંડાગમ, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૫; પુસ્તક ૯, સૂત્ર ૪૫; પુસ્તક ૧૦, સૂત્ર ૧; પુસ્તક ૧૧, સૂત્ર ૧; પુસ્તક ૧૧, સૂત્ર ૧૬૫; પુસ્તક ૧૨, સૂત્ર ૧; પુસ્તક ૧૩, સૂત્ર ૨ ઇત્યાદિ.

૨૦ ષટ્‌ખંડાગમ, પુસ્તક ૯, સૂત્ર ૪૫થી માંડીને આ પ્રક્રિયા પુસ્તક ૧૪ સુધી બરાબર જોવા મળે છે.

૨૧. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૭; પુસ્તક ૩, સૂત્ર ૧ ઇત્યાદિ.

૨૨. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૭; પુસ્તક ૯, સૂત્ર ૭૧.

'निद्देस'[23], 'विहासा'[24], (विभाषा)[25] જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ પણ વ્યાખ્યાશૈલી પ્રત્યે ઇશારો કરી દે છે.

તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જે અનેક પ્રકારે અનુયોગદ્વારોનું પ્રથમ અધ્યાયમાં વર્ણન છે તેની વ્યવસ્થા પ્રજ્ઞાપનામાં હજી થઈ ન હતી તેમ જણાય છે, કારણ, તેમાં પ્રથમ એ અનુયોગદ્વારોને ગણાવીને કોઈ નિરૂપણ નથી; પરંતુ ષટ્ખંડાગમમાં તો આઠ અનુયોગદ્વારોના નિર્દેશપૂર્વક[26] સ્પષ્ટ નિરૂપણ છે. એવાં અનુયોગદ્વારોની નિર્માણભૂમિકા તો પ્રજ્ઞાપનામાં ખડી થઈ છે, જેને આધારે આગળ જઈ અનુયોગદ્વારોનું નિરૂપણ થવા લાગ્યું. તત્ત્વાર્થસૂત્ર (૧. ૮.)માં સતસંખ્યા ઇત્યાદિ આઠ અનુયોગદ્વારોનો નિર્દેશ છે. આવો કોઈ નિર્દેશ પ્રજ્ઞાપનામાં નથી. પરંતુ તેમાં જુદાં જુદાં પદોમાંથી આ અનુયોગદ્વારોનું સંકલન કરવું સંભવ છે. એવા નિશ્ચિત સંકલનનો ઉપયોગ ષટ્ખંડાગમમાં થયો છે, જે તે બન્નેના કાળ વિષે અવશ્ય પ્રકાશ ફેંકે છે, અને સિદ્ધ કરે છે કે ષટ્ખંડાગમ પ્રજ્ઞાપના પછીની જ રચના કે સંકલન હશે.

'गदियाणुवादेण', 'इंदियाणुवादेण', 'कायाणुवादेण' ઇત્યાદિ[27] શબ્દોથી તે તે માર્ગણા-દ્વારોની ચર્ચાનો પ્રારંભ કરવાની પદ્ધતિ ષટ્ખંડાગમમાં સર્વત્ર અપનાવવામાં આવી છે, જેનું અનુસરણ પ્રજ્ઞાપનામાં ક્વચિત જ જોવા મળે છે. માત્ર 'दिसाणुवाएण' અને 'खेत्ताणुवाएण' એ બે શબ્દો[28] વપરાયા છે, પણ ગતિ આદિની ચર્ચામાં 'गइअणुवाएण' જેવો પ્રયોગ નથી.

પ્રજ્ઞાપના અને ષટ્ખંડાગમમાં કેટલેક સ્થળે તો નિરૂપણ ઉપરાંત શબ્દસામ્ય પણ છે, જે સૂચવે છે કે બન્ને પાસે સમાન પરંપરા હતી. નિરૂપણસામ્ય એટલે કે તે તે બાબતોમાં મતૈક્ય તો અધિકાંશે બન્નેમાં જોવા મળે જ છે. તેથી તેની જુદી નોંધ લેવી જરૂરી નથી. પણ જ્યાં શબ્દ-સામ્ય સ્પષ્ટ છે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે બન્ને ગ્રંથો ગદ્યમાં લખાયા છે, પરંતુ તેમાં ગાથાઓ પણ છે. તે ગાથાઓમાંથી કેટલીક તો પારંપરિક સંગ્રહણીગાથાઓ જ હોવી જોઈએ, એમ જણાય છે. પ્રજ્ઞાપનાની ગાથા નં. ૯૯, ૧૦૦ અને ૧૦૧ ષટ્ખંડાગમમાં પણ મળે છે, તે આ પ્રમાણે—

**पुस्तक १४, सूत्र १२१** — "तत्थ इमं साहारणलक्खणं भणिदं

सूत्र १२२ साहारणमाहारो साहारणमाणपाणगहणं च।
साहारणजीवाणं साहारणलक्खणं भणिदं॥

सूत्र १२३ एयस्स अणुग्गहणं बहूण साहारणाणमेयस्स।
एयस्स जं बहूणं समासदो तं पि होदि एयस्स॥

सूत्र १२४ समगं वक्कंताणं समगं तेसिं सरीरणिप्पत्ती।
समगं च अणुग्गहणं समगं उस्सासणिस्सासो॥

---

૨૩. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૮; પુસ્તક ૩, સૂત્ર ૧ ઇત્યાદિ.

૨૪. એજન, પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૨, પૃષ્ઠ ૪; પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૧, પૃષ્ઠ ૧૪૫; પુસ્તક ૧૪, સૂત્ર ૧.

૨૫. બૌદ્ધોમાં વિભાષાને મહત્ત્વ આપનાર મત વૈભાષિક તરીકે જાણીતો છે, તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ.

૨૬. ષટ્ખંડાગમ, પુ૦ ૧, સૂ૦ ૭, પૃ૦ ૧૫૫.

૨૭. એજન, પુસ્તક ૧, સૂત્ર ૨૪, ૩૩, ૩૯ ઇત્યાદિ.

૨૮. પ્રજ્ઞાપના, સૂત્ર ૨૧૩–૨૨૪, ૨૭૬–૩૨૪, ૩૨૬–૩૨૯.

ષટ્ખંડાગમમાં ધ્યાન દેવા જેવી એક વાત એ છે કે તેમાં **भणिदं** કહીને આ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં તેવો કોઈ નિર્દેશ નથી. જે ક્રમે પ્રસ્તુતમાં ઉદ્ધરણ છે તે અનુક્રમે પ્રજ્ઞાપનામાં નં. ૧૦૧, ૧૦૦, ૯૯ છે. અર્થાત્ ત્રણે ગાથા વ્યુત્ક્રમે પ્રજ્ઞાપનામાં મળે છે. વળી, પ્રસ્તુત સૂત્ર ૧૨૨ ગત ગાથામાં "लक्खणं भणिदं" એવો પાઠ છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં ગાથા ૧૦૧ માં "लक्खणं एयं" એવો પાઠ છે. સૂત્ર ૧૨૩ગત ગાથા અને પ્રજ્ઞાપનાગત ગાથા ૧૦૦ એક જ છે, પણ ષટ્ખંડાગમ કરતાં પ્રજ્ઞાપનાગત પાઠ વિશુદ્ધ છે; જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં તે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો છે. સૂત્ર ૧૨૪ગત ગાથા અને પ્રજ્ઞાપનાગત ગાથા ૯૯ એક જ છે, પણ તેમાં પણ પાઠાંતરો છે. પ્રજ્ઞાપનાગત પાઠ વિશુદ્ધ છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં જીવોના અલ્પબહુત્વવિચાર પ્રસંગે 'महादंडय'નો પ્રારંભ આમ છે— "अह भंते! सव्वजीवप्पबहुं **महादंडयं** वत्तइस्सामि—सव्वत्थोवा गब्भवक्कंतिया मणुस्सा..." અને અંત આમ છે—"सजोगी विसेसाहिया ९६, संसारत्था विसेसाहिया ९७, सव्वजीवा विसेसाहिया ९८ ॥" सूत्र ३३४.

ષટ્ખંડાગમમાં પણ 'महादंडअ' છે જ. તેમાં તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—"एत्तो सव्वजीवेसु **महादंडओ** कादव्वो भवदि। सव्वत्थोवा मणुस्सपज्जत्ता गब्भोवक्कंतिया" અને અંતે "णिगोदजीवा विसेसाहिया ॥"—પુસ્તક ૭, સૂત્ર ૧–૭૯।

વિચારણામાં બન્નેમાં થોડો જે ફેર છે, તે એ કે પ્રજ્ઞાપનામાં આ અલ્પબહુત્વમાં કુલ ૯૮ ભેદો લીધા છે, જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં તેની સંખ્યા ૭૮ છે. આનું કારણ પ્રભેદોનો ગૌણ-મુખ્ય ભાવ ગણવું જોઈએ. પણ ખાસ વાત તો એ છે કે બન્ને આ વિચારણાને[૨૯] '**મહાદંડક**' એવું એક જ નામ આપે છે, જે બન્નેની સામાન્ય પરંપરાનું સૂચન કરે છે. વળી, પ્રજ્ઞાપનાગત 'वत्तइस्सामि' પ્રયોગ અને ષટ્ખંડાગમગત 'कादव्वो' પ્રયોગ પણ સૂચક છે.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું બીજું પદ 'સ્થાનપદ' છે. તેમાં નાનાપ્રકારના—**એકેન્દ્રિયથી** માંડીને સિદ્ધના—જીવો લોકમાં ક્યાં ક્યાં છે તેનું વર્ણન છે. આ જ પ્રકારનું વર્ણન ષટ્ખંડાગમના બીજા ખંડમાં ક્ષેત્રાનુગમ નામના પ્રકરણમાં (પુસ્તક ૭, પૃ૪ ૨૯૯થી) છે. ભેદ માત્ર એ છે કે તેમાં ગતિ આદિ દ્વારો વડે ક્ષેત્રનો વિચાર છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં ક્રમે એકેન્દ્રિયથી માંડી સિદ્ધ સુધીના જીવોના ક્ષેત્રનો વિચાર છે. પ્રજ્ઞાપનામાં નિરૂપણ વિસ્તૃત છે, જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં સંક્ષિપ્ત છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં અલ્પબહુત્વ અનેક દ્વારો વડે વિચારાયું છે. તેમાં જીવ-અજીવ બન્નેનો વિચાર છે. ષટ્ખંડાગમમાં પણ ૧૪ ગુણસ્થાનોમાં ગત્યાદિ માર્ગણાસ્થાનો વડે જીવના અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે[૩૦], જે પ્રજ્ઞાપનાથી વધારે સૂક્ષ્મ છે. ઉપરાંત, ષટ્ખંડાગમમાં માત્ર ગત્યાદિ માર્ગણાની દૃષ્ટિએ પણ[૩૧] અલ્પબહુત્વનો વિચાર જોવા મળે છે; તેમાં પ્રજ્ઞાપનાના અલ્પબહુત્વની માર્ગણાનાં દ્વારો ૨૬ છે, જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં ગત્યાદિ ૧૪ દ્વારો છે. તેમાંનાં ગત્યાદિ ૧૪ બન્નેમાં સમાન છે, જે નીચેની સૂચીથી જાણવા મળે છે—

---

૨૯. ષટ્ખંડાગમમાં અન્યત્ર પણ 'महादंडअ' શબ્દનો પ્રયોગ છે.—પુસ્તક ૧૪, સૂત્ર ૬૪૩, પૃષ્ઠ ૫૦૧; પુસ્તક ૧૧, સૂત્ર ૩૦ માં—'ओगाहणमहादंडओ।' પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૧, પૃષ્ઠ ૧૪૦, ૧૪૨.

૩૦. ષટ્ખંડાગમ, પુસ્તક ૫, પૃષ્ઠ ૨૪૧ થી.

૩૧. એજન, પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૫૨૦ થી.

| પ્રજ્ઞાપના | ષટ્ખંડાગમ (પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૫૨૦) |
|---|---|
| ૧. દિશા[૩૨] | — |
| ૨. ગતિ | ૧. ગતિ |
| ૩. ઇન્દ્રિય | ૨. ઇન્દ્રિય |
| ૪. કાય | ૩. કાય |
| ૫. યોગ | ૪. યોગ |
| ૬. વેદ | ૫. વેદ |
| ૭. કષાય | ૬. કષાય |
| ૮. લેશ્યા | ૧૦. લેશ્યા |
| ૯. સમ્યક્ત્વ | ૧૨. સમ્યક્ત્વ |
| ૧૦. જ્ઞાન | ૭. જ્ઞાન |
| ૧૧. દર્શન | ૯. દર્શન |
| ૧૨. સંયત | ૮. સંયમ |
| ૧૩. ઉપયોગ | — |
| ૧૪. આહાર | ૧૪. આહારક |
| ૧૫. ભાષક | — |
| ૧૬. પરિત્ત | — |
| ૧૭. પર્યાપ્ત | — |
| ૧૮. સૂક્ષ્મ | — |
| ૧૯. સંજ્ઞી | ૧૩. સંજ્ઞી |
| ૨૦. ભવ | ૧૧. ભવ્ય |
| ૨૧. અસ્તિકાય | — |
| ૨૨. ચરિમ | — |
| ૨૩. જીવ | — |
| ૨૪. ક્ષેત્ર | — |
| ૨૫. બંધ | — |
| ૨૬. પુદ્ગલ | — |

ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે પ્રજ્ઞાપના અને ષટ્ખંડાગમ બન્નેમાં આ પ્રકરણને અંતે '**મહાદંડક**' છે.—જુઓ પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૫૭૫.

પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ મહાદંડકમાં ૯૮ જીવભેદો પ્રજ્ઞાપનામાં છે; જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં ૭૮ છે. ઉપરની સૂચીથી એ પણ જણાય છે કે વિચારણીય દ્વારોની સંખ્યા પણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રજ્ઞાપનામાં વધારે છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે પ્રજ્ઞાપનાનું પ્રસ્તુત પ્રકરણ વિચારણાનો વિકાસ સૂચવે છે, જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં તે પ્રકરણ તેથી જૂની પરંપરા પ્રમાણે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું છે.

ખરી વાત એવી જણાય છે કે પ્રથમ જીવસ્થાન નામના ખંડમાં ૧૪ ગુણસ્થાનમાં ૧૪ ગત્યાદિ માર્ગણાસ્થાનો ઘટાવ્યાં છે, પરંતુ બીજા ખંડ ખુદ્દાબંધમાં પ્રક્રિયા બદલાઈ જાય છે. તેમાં

૩૨. પ્રજ્ઞાપના, પદ ૧૮ માં પણ આમાંના ૧, ૨૪–૨૬ એ વિના ૨૨ દ્વારોમાં વિચાર છે. —સૂત્ર ૧૨૫૯.

બંધક=જીવ આદિનો વિચાર ૧૪ માર્ગણાસ્થાનોમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં ગુણસ્થાનને લઇ ને વિચાર નથી. આથી પ્રજ્ઞાપના અને ષટ્ખંડાગમની શૈલી આ પ્રકરણમાં એકજેવી છે.

તેવી જ રીતે જીવની સ્થિતિનો વિચાર અનેક રીતે ષટ્ખંડાગમમાં છે. તેમાંથી કાલાનુગમમાં (પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૧૧૪થી) જીવોની કાલસ્થિતિ ગત્યાદિ ૧૪ દ્વારો વડે વિચારાઈ છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં ૨૪ દંડકને નામે ઓળખાતા જીવના મુખ્ય ૨૪ ભેદો અને તેના પ્રભેદોને લઈને કાલ-વિચાર છે. —પ્રજ્ઞાપના, સ્થિતિપદ ચોથું.

આ જ પ્રમાણે 'અવગાહના', 'અંતર' આદિ અનેક બાબતોની સમાન વિચારણા બન્નેમાં છે, પરંતુ તે વિષે વિશેષ લખવાનું મોકૂફ રાખી અત્યારે એટલું જ સૂચવવું બસ થશે કે આ બન્ને ગ્રંથોની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તુલના કરવા જેવી છે અને તેથી જૈનોના જીવવિચારમાં અને કર્મવિચારમાં કયે ક્રમે વિચારવિકાસ થયો છે તે જાણવાનું એક સુદૃઢ સાધન આ બન્ને ગ્રંથો છે, એ પ્રત્યે ધ્યાન દોરવા આટલું લખ્યું છે.

વળી, બન્નેની એક બીજી સમાનતા પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. ગત્યાગતિની ચર્ચામાં જ બન્નેમાં તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ પદની પ્રાપ્તિની ચર્ચા છે. —પ્રજ્ઞાપના, સૂત્ર ૧૪૪૪–૧૪૬૫. ષટ્ખંડાગમ, પુસ્તક ૬, સૂત્ર ૨૧૬, ૨૨૦ ઇત્યાદિ. પણ પ્રજ્ઞાપનામાં માંડલિક પદ વિશેષ છે અને રત્નપદ પણ વિશેષ છે.—પ્રજ્ઞાપના, સૂત્ર ૧૪૬૬–૬૯.

જેમ પ્રજ્ઞાપનામાં નિર્યુક્તિની અનેક ગાથાઓ છે, તેમ ષટ્ખંડાગમમાં પણ તે ગાથાઓ મળી આવે છે તે સૂચવે છે કે નિર્યુક્તિમાં સમાન પરંપરામાંથી ગાથાઓ સંઘરવામાં આવી છે. આથી નિર્યુક્તિ વિષે સ્વતંત્ર વિચાર કરીને તેમાં આચાર્ય ભદ્રબાહુ, તે પ્રથમ હોય કે બીજા, તેમની ગાથાઓ કેટલી અને તેમને પરંપરાપ્રાપ્ત કેટલી?—જુઓ ષટ્ખંડાગમમાં ગાથાસૂત્રો, પુસ્તક ૧૩ માં સૂત્ર ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૧૬ ઇત્યાદિ અને આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા ૩૧ થી; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૬૦૪ થી.

પ્રજ્ઞાપના ઉપાંગ એ આર્ય શ્યામાચાર્યની રચના છે, પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે તેમાંની બધી જ બાબતો તેમણે પોતે જ વિચારીને રજૂ કરી છે. કારણ, તેમનું પ્રયોજન તો શ્રુતપરંપરા-માંથી હકીકતોનો સંગ્રહ કરવાનું અને તેની માત્ર ગોઠવણી અમુક પ્રકારે કરવી એ હતું. આથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પ્રારંભમાં પ્રથમ પદમાં જીવના જે અનેક ભેદો જણાવ્યા છે, તે જ ભેદોમાં એટલે કે તે બધા જ ભેદોમાં દ્વિતીય 'સ્થાન' આદિ 'દ્વારો'–બાબતોની ઘટના તેઓએ રજૂ કરી નથી. સ્થાન આદિ દ્વારોનો વિચાર તેમની સમક્ષ જે રીતે–જે વિવિધ રીતે–તેમની પૂર્વેના આચાર્યોએ કર્યો હતો, તે વિદ્યમાન હતો, એટલે તે તે દ્વારોમાં તે તે વિચારોનો સંગ્રહ કરી લેવો—એ કાર્ય આર્ય શ્યામાચાર્યનું હતું. આથી 'સ્થાન' આદિ દ્વારોમાં થયેલ વિચાર યદ્યપિ સર્વ જીવોને સ્પર્શે છે, પણ વિવરણ એટલે કે જીવના ક્યા ભેદોમાં તે તે દ્વારોનો વિચાર કરવો, તેમાં ઐકમત્ય નથી. તે તે દ્વારોના વિચારપ્રસંગે જીવોના ક્યા ક્યા ભેદ-પ્રભેદોનો વિચાર કરવો તે, તે તે વિષયના નિરૂપણની સરલતાની દૃષ્ટિએ થયું છે. જો એક જ વ્યક્તિ પોતે જ બધું વિચારીને નિરૂપવા બેસે તો જુદી રીતે જ વર્ણવી શકે એમ સંભવ છે, પણ આમાં એમ નથી બન્યું. આમાં તો જુદા જુદા આચાર્યોએ જુદે જુદે કાળે જે જે વિચાર કર્યો, તે પરંપરાથી આર્ય શ્યામાચાર્યને પ્રાપ્ત થયો અને તે વિચારપરંપરાને તેમણે આમાં એકત્ર કરી છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો પ્રજ્ઞાપના એ તે કાળની વિચારપરંપરાનો વ્યવસ્થિત સંગ્રહ છે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે આગમોનું લેખન થયું ત્યારે તે તે વિષયની સમગ્ર વિચારણા માટે પ્રજ્ઞાપના જોઈ લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી.

જૈન આગમના મુખ્ય બે વિષયો છે—જીવ અને કર્મ. એક વિચારણાનો ઝોક એવો દેખાય છે કે તેમાં જીવને મુખ્ય રાખીને તેના અનેક વિષયો, જેવા કે તેના કેટલા પ્રકાર છે, તે ક્યાં રહે છે, તેનું આયુ કેટલું છે, તે મરીને એક પ્રકારમાંથી બીજા કયા પ્રકારમાં જઈ શકે છે કે તે તે પ્રકારમાં આવી શકે છે, તેની ઇન્દ્રિયો કેટલી, વેદ કેટલા, જ્ઞાન કેટલાં, તેમાં કર્મ ક્યાં—ઇત્યાદિની વિચારણા થાય છે; પરંતુ બીજા પ્રકારની વિચારણાનો ઝોક કર્મને મુખ્ય રાખીને છે. તેમાં કર્મ કેટલા પ્રકારનાં અને તે વિવિધ પ્રકારના જીવોના વિકાસ કે હ્રાસમાં કેવો ભાગ ભજવે છે—આવો વિચાર મુખ્ય આવે છે. આથી આમાં જીવના વિકાસક્રમને લક્ષીને ૧૪ ગુણસ્થાનો, જે જીવસમાસને નામે ઓળખાયાં, તેની માર્ગણા—શોધ માટે ચૌદ માર્ગણાસ્થાનો નક્કી કરવામાં આવ્યાં. આ માર્ગણાસ્થાનો એટલે કે શોધ માટેનાં દ્વારો તે જીવોના ગતિ આદિને કારણે થતા વિવિધ પ્રકારે ભેદો છે.

પ્રથમ પ્રકારના ઝોકનું દૃષ્ટાન્ત **પ્રજ્ઞાપના** પૂરું પાડે છે. અને દ્વિતીય પ્રકારનો ઝોક પ્રાચીન કર્મપ્રકૃતિ આદિ કર્મસાહિત્ય, પટ્ખંડાગમ વગેરેમાં જોવા મળે છે.

વસ્તુસ્થિતિ આવી હોઈ પૌર્વાપર્યની વિચારણા ઘણી કઠણ બની જાય છે. પંદરમી શતાબ્દી કે તે પછી પણ જ્યારે સ્થાનકવાસી પરંપરાએ આગમોની વિચારણાને ભાષામાં થોકડારૂપે રજૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે એનાં એ જ માર્ગણાદ્વારો વગેરે બાલ જીવને સરલ રીતે સમજાય એવી રીતે રજૂ કર્યાં અને અંગ ગણાતા સ્થાનાંગમાં પણ તે જ સંખ્યાને મુખ્ય રાખીને હકીકતા રજૂ કરવામાં આવી છે. પણ જે કાળનું સ્થાનાંગ છે તે જ કાળમાં જટિલ રીતે પણ જીવ અને કર્મની હકીકતો રજૂ કરવામાં આવી હતી. આથી માત્ર વિષયનિરૂપણની સરલ કે જટિલ પ્રક્રિયા અથવા તો વિષયની સૂક્ષ્મ કે ગંભીર ચર્ચા જોઈને પૌર્વાપર્યનો વિચાર નિર્ણાયક બની શકે એમ નથી. કારણ, એવી રચનાનો આધાર લેખકના પ્રયોજન ઉપર છે, નહીં કે તેમાં ચર્ચાતા સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ વિષય ઉપર. આથી પ્રજ્ઞાપના કરતાં પટ્ખંડાગમની ચર્ચા ઘણી જ આગળ વધી ગયેલી જણાય છે, છતાં પણ માત્ર તે બન્નેમાં ચર્ચિત વિષયની સૂક્ષ્મતા કે સ્થૂલતા ઉપરથી તેમના પૌર્વાપર્યને નક્કી કરવામાં ગંભીર ભૂલ થવા સંભવ છે. આથી કોઈ બીજો જ માર્ગ લઈને તેવા ગ્રંથોનો નિર્ણય સ્વતંત્ર રીતે કર્યા પછી જ તેમનું પૌર્વાપર્ય નક્કી થઈ શકે. બન્ને પ્રકારના સાહિત્યનું મૂળ બન્નેને મતે દૃષ્ટિવાદ છે. આથી દૃષ્ટિવાદના જ વિષયને અનેક રીતે, અનેક પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા, અનેક આચાર્યોએ નિરૂપિત કર્યો છે. આ પણ એક મુશ્કેલી છે—જેથી પૌર્વાપર્ય નક્કી કરવામાં સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ વિચાર પ્રસ્તુતમાં બાધક બને છે. અન્યથા એ કહેવું બહુ સરલ હતું કે પટ્ખંડાગમમાં જે વિચારની સૂક્ષ્મતા દેખાય છે તે પ્રકારની સૂક્ષ્મચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં નથી માટે તે પટ્ખંડાગમ કરતાં પ્રાચીન છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીને કારણે માત્ર આ દલીલને આધારે પ્રજ્ઞાપનાને પ્રાચીન ઠરાવવું એ અયોગ્ય જણાય છે. તેથી તે માર્ગ છોડી દેવો એ જરૂરી છે. અને પટ્ખંડાગમ અને પ્રજ્ઞાપના—એ બેમાં કોણ પ્રાચીન એની વિચારણા જુદી જ રીતે કરવી જરૂરી છે. એ કર્યા પછી ઉક્ત દલીલનો ઉપયોગ થઈ શકે.

એક વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે પટ્ખંડાગમમાં—તેના કેટલાક ભાગોમાં—જે પ્રકારે અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં અનુયોગદ્વાર વડે વ્યાખ્યા કરવાની પદ્ધતિ એટલે કે નયનિક્ષેપ આદિ પદ્ધતિ દ્વારા વસ્તુનિરૂપણ કરવાની જે પદ્ધતિ મળે છે, તેનું જ અનુસરણ સ્પષ્ટ છે. એવું કાંઈ જ પ્રજ્ઞાપનામાં નથી, એ બાબત પ્રજ્ઞાપનાની પટ્ખંડાગમ કરતાં પ્રાચીનતા નિર્વિવાદપણે સિદ્ધ કરે છે. વળી, પ્રજ્ઞાપનાનો સમય, આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે, ઈસવીસન પૂર્વેનો જ છે; જ્યારે

ષટ્ખંડાગમની રચના વીર નિર્વાણ પછી ૬૮૩ (ઈ. ૧૫૬) વર્ષ પછી જ ક્યારેક થઈ છે. તેથી તો નિર્વિવાદપણે કહી શકાય કે પ્રજ્ઞાપના એ ષટ્ખંડાગમથી પૂર્વવર્તી જ છે.

વળી, ૧૪ જીવસ્થાન, ૧૪ ગુણસ્થાન જેવી સ્થિર પ્રક્રિયા જે કાળમાં નિશ્ચિત થઈ, એટલે કે વિચારણાનાં અનેક દ્વારો વડે પૂર્વકાળે જે વિચાર થતો હતો તેને સ્થાને ૧૪ જીવસ્થાન અને ૧૪ ગુણસ્થાનને લઈ ને વિચાર કરવાની પદ્ધતિ જે કાળે સ્થિર થઈ, ત્યાર પછીના કાળે તેનું અનુસરણ બરાબર થયું છે. આવી કોઈ નિશ્ચિત પરંપરા પ્રજ્ઞાપનામાં દેખાતી નથી, પરંતુ ષટ્ખંડાગમમાં સ્પષ્ટ છે. આથી સિદ્ધ થઈ શકે છે કે પ્રજ્ઞાપના કરતાં ષટ્ખંડાગમ એ પછીના કાળની રચના છે. આમ પ્રજ્ઞાપના અને ષટ્ખંડાગમનું પૌર્વાપર્ય અનેક રીતે સિદ્ધ કરી શકાય છે, એટલે પ્રજ્ઞાપનાને ષટ્ખંડાગમથી પૂર્વવર્તી ગ્રંથ માનવો જરૂરી છે.

## પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા અને એમનો સમય

પ્રજ્ઞાપનાના મૂળમાં તો ક્યાંય તેના કર્તાનો નિર્દેશ નથી. પણ તેના પ્રારંભના મંગલ પછી બે ગાથાઓ છે, જેની વ્યાખ્યા આચાર્ય હરિભદ્રે અને આચાર્ય મલયગિરિએ પણ કરી છે. છતાં તેઓ બન્ને તે બન્ને ગાથાઓને પ્રક્ષિપ્ત જ માને છે. તે ગાથાઓમાં આર્ય શ્યામાચાર્યનો કર્તા તરીકે ઉલ્લેખ છે. એટલે આચાર્ય હરિભદ્રના સમયપૂર્વે પણ પ્રજ્ઞાપના શ્યામાચાર્યની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું એમ માની શકાય.

આચાર્ય મલયગિરિએ તો તેમને વિષે "भगवान् आर्यश्यामोऽपि इत्थमेव सूत्रं रचयति" (ટીકા, પત્ર ૭૨) "भगवान् आर्यश्यामः पठति" (ટીકા, પત્ર ૪૭), "सर्वेषामपि प्रावचनिकसूरीणां मतानि भगवान् आर्यश्याम उपदिष्टवान्" (ટીકા, પત્ર ૩૮૫), "भगवदार्यश्यामप्रतिपत्तौ" (ટીકા, પત્ર ૩૮૫)[૩૩] ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં ભગવાનનું પદ આપી દીધું છે, તે તેમનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. ઉક્ત બે પ્રક્ષિપ્ત ગાથા ઉપરથી પણ ફલિત થાય છે કે આર્ય શ્યામ વાચકવંશમાં થયા છે અને તેઓ પૂર્વશ્રુતમાં વિશારદ હતા. પ્રજ્ઞાપનાની રચનામાં તેમણે એવા પ્રકારની કુશળતા દેખાડી છે કે અંગ-ઉપાંગમાં પણ અનેક વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા માટે પ્રજ્ઞાપનાની ભલામણ કરવામાં આવી છે.

નન્દીસૂત્રની પટ્ટાવલીમાં સુધર્માથી માંડીને એક પછી એક જે નામો આપ્યાં છે તેમાં ૧૧ મું નામ "वंदिमो हारियं च सामज्जं"—એ પ્રકારે આર્ય શ્યામનું નામ આવે છે અને તેમતે હારિત ગોત્રના ગણાવ્યા છે. પરંતુ ઉક્ત પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભની પ્રક્ષિપ્ત ગાથામાં તેમને વાચકવંશમાં ૨૩મા જણાવ્યા છે તેને અનુસરીને આચાર્ય મલયગિરિ પણ તેમને ત્રેવીસમી પાટે ગણે છે. એમાં માત્ર ૨૩મી પાટનો નિર્દેશ છે, પણ સુધર્માથી શ્યામાચાર્ય સુધીનાં નામો વિષેની કોઈ નોંધ નથી.

પટ્ટાવલિઓ ઉપરથી ત્રણ કાલકાચાર્ય થયાની હકીકત જાણવા મળે છે. એક કાલક જેઓ વીર નિર્વાણ ૩૭૬ માં મૃત્યુ પામ્યા (ધર્મસાગરીય પટ્ટાવલી પ્રમાણે; જ્યારે ખરતરગચ્છીય પટ્ટાવલી પ્રમાણે—'आद्यः प्रज्ञापनाकृत् इन्द्रस्य अग्रे निगोदविचारवक्ता श्यामाचार्यपरनामा । स तु वीरात ३७६ वर्षैर्जातः). બીજા ગર્દભિલ્લોચ્છેદક કાલકાચાર્ય વીર નિર્વાણ ૪૫૩ માં થયા=વિક્રમ પૂર્વે ૧૭ માં. અને ત્રીજા વીર નિર્વાણ ૯૯૩=વિક્રમ ૫૨૩ માં થયા, જેમણે સંવત્સરી તિથિ પાંચમની ચોથ કરી.

---

૩૩. આ ઉલ્લેખોની શ્રી પં. બેચરદાસજીએ ભગવતીસૂત્ર, દ્વિતીય ખંડ, પૃષ્ઠ ૧૩૫ માં પ્રજ્ઞાપના વિષેની તેમની ટિપ્પણીમાં નોંધ લીધી છે.

આ ત્રણમાંથી પ્રથમ કાલક અને શ્યામાચાર્ય, જેમણે પ્રજ્ઞાપનાની રચના કરી, તેઓ એક છે એવી પરંપરા પટ્ટાવલીઓમાં જણાય છે. પરંતુ પટ્ટાવલીમાં તેમને ૨૩મું સ્થાન અપાયું નથી; જ્યારે ઉક્ત પ્રક્ષિપ્ત ગાથામાં તેમને ૨૩મી પાટે ગણવામાં આવ્યા છે. આથી પાટ વિષેનો ઉલ્લેખ ગૌણ કરીને જ તેમના સમયનો વિચાર કરવો જરૂરી બને છે.

અંતિમ કાલક, જેઓ વીર નિર્વાણ ૯૯૩=વિક્રમ ૫૨૩ માં થયા, તે તો પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા સંભવી શકે નહિ, કારણ, નંદી, જે વીર નિર્વાણ ૯૯૩=વિક્રમ ૫૨૩ પહેલાં જ રચાયું છે, તેમાં પ્રજ્ઞાપનાને આગમસૂચીમાં સ્થાન મળ્યું છે.

એટલે પ્રથમ બે કાલકમાંથી ક્યા કાલક તે શ્યામાચાર્ય છે તે પ્રશ્નનું નિરાકરણ બાકી રહે છે.

ડૉ. ઉમાકાન્તને મતે જો તે બન્ને કાલકને એક માનવામાં આવે તો અગિયારમી પાટે ઉલ્લિખિત શ્યામાચાર્ય અને ગર્દભિલ્લોચ્છેદક કાલકાચાર્ય એક ઠરે છે. પટ્ટાવલીમાં જ્યાં તે બન્નેને જુદા ગણ્યા છે, ત્યાં પણ એકની તિથિ વીર ૩૭૬ અને બીજાની ૪૫૩ છે. ખરી રીતે ૩૭૬ માં 'જાત' છતાં તે તેમની મૃત્યુતિથિ જ અન્યત્ર ગણાઈ, તે જ પ્રમાણે બીજા કાલકની ૪૫૩ એ મૃત્યુતિથિ જ હશે. એટલે તે બન્નેના સમયમાં બહુ ફેર નથી. 'જાત:' જેમનું તેમ માનીએ તો-પણ બન્નેમાં માત્ર ૭૭ વર્ષનો ફરક છે. એટલે ગમે તેણે પ્રજ્ઞાપના રચ્યું હોય, ચાહે તેઓ પ્રથમ કાલક હોય કે બીજા, અગર બન્ને એક હોય, પણ તે વિક્રમ પૂર્વે થનાર કાલકની રચના છે—એટલું તો નિશ્ચિત રૂપે કહી જ શકાય છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં જે કેટલીક ગાથાઓ મળે છે તેમાંની કેટલીક સૂત્રકૃતાંગ, ઉત્તરાધ્યયન, આવશ્યક અને આચારાંગનિર્યુક્તિમાં પણ મળે છે. તે વિષે કાંઈક તુલના કરવી જરૂરી હોઈ નીચે કેટલીક ગાથાઓની તુલના આપવામાં આવે છે :

| **પ્રજ્ઞાપના** | **સૂત્રકૃતાંગ** | **ઉત્તરા૦ અ. ૩૬** | **આચારાંગનિર્યુક્તિ** |
|---|---|---|---|
| સૂ૦ ૨૪. ગા૦ ૮ | ૨. ૩. ૧૯. ગા૦ ૧ | ગા૦ ૭૪ | ગા૦ ૭૩ |
| „ „ ૯ | „ „ ૨ | ગા૦ ૭૫ | ગા૦ ૭૪ |
| „ „ ૧૦ | „ „ ૩ | ગા૦ ૭૬ | ગા૦ ૭૫ |
| „ „ ૧૧ | „ „ ૪ | ગા૦ ૭૭ | ગા૦ ૭૬ |

આચારાંગનિર્યુક્તિ (ગા૦ ૭૨, ૭૬) અને ઉત્તરાધ્યયન (ગા૦ ૭૩)માં સ્પષ્ટ ૩૬ ભેદો હોવાનું જણાવ્યું છે, છતાં ઉત્તરાધ્યયનમાં ૪૦ ભેદો છે, જ્યારે આચારાંગનિર્યુક્તિમાં ૩૬ જ છે. અને સૂત્રકૃતાંગ અને પ્રજ્ઞાપનામાં ૪૦ ભેદો છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે મૂળે ૩૬ ભેદો ગણાતા હતા[૩૪] તેમાં આ ગાથાઓમાં ચાર ઉમેરવામાં આવ્યા છે. તેથી પ્રજ્ઞાપનામાં તે ગાથાઓ અન્યત્રથી ઉદ્ધૃત જ માનવી પડે અને તેમાં સંશોધન થયાનું પણ માનવું પડે. સૂત્રકૃતાંગમાં પણ તે જ ગાથાઓ છે. તે ગાથાઓનું સૌથી જૂનું રૂપ આચારાંગનિર્યુક્તિમાં ઉપલબ્ધ થાય છે એમ માનવું પડે. તે ગાથાઓ સૂત્રકૃતાંગમાં પણ ઉદ્ધૃત થઈ હોય એવો સંભવ છે.[૩૫]

---

૩૪. મૂલાચારમાં (૫. ૮-૧૨) પણ પૃથ્વીના ૩૬ જ ભેદો ગણાવ્યા છે. તેની ગાથાઓ પણ પાઠાંતરો સાથે આવી જ છે.

૩૫. સૂત્રકૃતાંગમાં આ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત હોય એમ જણાય છે, કારણ, 'इमाओ गाहाओ अणुगंतव्वाओ' એમ કહીને ગાથાઓ આપી છે. અને અંતે વળી 'एयाओ एएसु भणियव्वाओ गाहाओ जाव सूरकंतत्ताए विउट्टंति'—એમ જણાવ્યું છે. તુલના કરો, પ્રજ્ઞાપના, સૂત્ર ૫૫માં "एएसि णं इमाओ गाहाओ अणुगंतव्वाओ" એ વાક્ય.

નિર્યુક્તિઓ પ્રથમ કે દ્વિતીય આચાર્ય ભદ્રબાહુની રચના માનીએ તોપણ તેમાંની બધી ગાથાઓ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ જ રચી હોય તેવો સંભવ ઓછો છે. પણ તેમાં ઘણી સંગ્રહણી-ગાથાઓનો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો હશે એમ માનવું યોગ્ય થશે. એટલે નિર્યુક્તિને આધારે પ્રજ્ઞાપનાના સમયનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી.

ઉત્તરાધ્યયનનું જીવાજીવવિભક્તિ નામનું ૩૬મું અધ્યયન અને પ્રજ્ઞાપનાના પ્રથમપદની તુલના કરવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન પછીની ભૂમિકાએ પ્રજ્ઞાપનામાં જીવવિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી ઉત્તરાધ્યયનનું તે અધ્યયન પ્રસ્તુત રૂપમાં પ્રજ્ઞાપનાથી પ્રાચીન જ છે. પરંતુ સ્વયં ઉત્તરાધ્યયનને વિષે વિદ્વાનોએ એક જ આચાર્યની કૃતિ નહીં માનતાં એને સંકલનગ્રંથ માનવા તરફ વલણ ધરાવ્યું છે. એટલે તેને આધારે પણ પ્રજ્ઞાપનાનો સમય નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી જ છે.

પ્રજ્ઞાપના અને ઉવવાઇયમાં પણ સિદ્ધો વિષેની ગાથાઓ મળી આવે છે, જેમાંની ઉત્તરા-ધ્યયનમાં પણ જોવામાં આવે છે અને આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં પણ છે—

| પ્રજ્ઞાપના સૂ૦ ૨૧૧ | ઉવવાઇય | ઉત્તરા૦ અ૦ ૩૬ | આવશ્યકનિ૦ (વિશે૦) |
|---|---|---|---|
| ગા. ૧૫૮ | × | × | × |
| ગા. ૧૫૯ | § ૧૬૮ | ૫૬ | ૬૭૮ (૩૯૭૮) |
| ગા. ૧૬૦ | § ૧૬૯ | ૫૭ | ૬૭૯ (૩૭૭૯) |
| ગા. ૧૬૧ | § ૧૭૧ | તુલના–૬૫ | ૯૬૪ (દી.) (૩૮૧૦) |
| ગા. ૧૬૨ | § ૧૭૦ | × | ૯૬૩ (દી.) |
| ગા. ૧૬૩ | § ૧૭૨ | × | ૯૬૫ (દી.) (૩૮૧૧) |
| ગા. ૧૬૪ | § ૧૭૩ | × | ૯૬૬ (દી.) (૩૮૧૨) |
| ગા. ૧૬૫ | § ૧૭૪ | × | ૯૬૭ (દી.) (૩૮૧૩) |
| ગા. ૧૬૬ | § ૧૭૫ | × | ૯૬૮ (દી.) (૩૮૧૪) |
| ગા. ૧૬૭ | § ૧૭૬ | × | ૬૮૦ (૩૮૨૮) |
| ગા. ૧૬૮ | § ૧૭૭ | × | ૬૮૧ (૩૮૨૯) |
| ગા. ૧૬૯ | § ૧૭૮ | × | ૬૮૨ (૩૮૩૫) |
| ગા. ૧૭૦ | § ૧૭૯ | × | ૬૮૩ (૩૮૩૬) |
| ગા. ૧૭૧ | § ૧૮૦ | × | ૬૮૫ (૩૮૪૭) |
| ગા. ૧૭૨ | § ૧૮૧ (તુલના) | તુલના–૬૭ | ૬૮૬ (૩૮૪૮) |
| ગા. ૧૭૩ | § ૧૮૨ | × | ૬૮૭ (૩૮૪૯) |
| ગા. ૧૭૪ | § ૧૮૩ | × | ૬૮૮ (૩૮૫૦) |
| ગા. ૧૭૫ | § ૧૮૪ | તુલના–૬૭ | ૬૮૯ (૩૮૫૧) |
| ગા. ૧૭૬ | § ૧૮૫ | × | ૬૯૦ (૩૮૫૨) |
| ગા. ૧૭૭ | § ૧૮૬ | × | ૬૯૧ (૩૮૫૩) |
| ગા. ૧૭૮ | § ૧૮૭ | × | ૬૯૨ (૩૮૮૯) |
| ગા. ૧૭૯ | § ૧૮૮ | × | ૬૯૩ (૩૮૯૦) |
| × | § ૧૮૯ | × | × |

ઉપરની તુલના ઉપરથી એક વાત ચોક્કસ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયનમાં સિદ્ધો વિષેની ગાથાઓ ભૂમિકારૂપ છે અને અન્યમાં તેનો વિસ્તાર છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયનનું આ

પ્રકરણ, જેનો વિશેષ સંબંધ પ્રજ્ઞાપના સાથે છે, તે પ્રજ્ઞાપના કરતાં પ્રાચીન છે. ઉવવાઇય અને પ્રજ્ઞાપનામાં પ્રારંભ અને અંતની ગાથા વિષે વિભેદ છે. સંભવ તો વધારે એ જણાય છે કે પ્રજ્ઞાપના ઉવવાઇય કરતાં પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

પરંપરા પ્રમાણે નિગોદવ્યાખ્યાતા 'કાલક' અને 'શ્યામ' આચાર્ય એક મનાયા છે, કારણ, એ બન્ને શબ્દો એકાર્થક જ છે. પરંપરા પ્રમાણે તેઓ વીર નિર્વાણ ૩૩૫માં યુગપ્રધાન થયા અને ૩૭૬ સુધી જીવ્યા. આથી પ્રજ્ઞાપના જો તે જ કાલકની રચના હોય તો વીરનિર્વાણ ૩૩૫-૩૭૬ વચ્ચેની રચના હશે. અર્થાત્ વિક્રમ પૂર્વે ૧૩૫-૯૪, ઇસ્વીસન પૂર્વે ૭૯-૩૮ વચ્ચે તે રચાયું હશે.[૩૬] પ્રથમ ભદ્રબાહુકૃત નિર્યુક્તિ માનવામાં આવે—અને તેમાં મૂળે જીવભેદો ઉત્તરાધ્યયન પ્રમાણે '૩૬' જ સ્વીકારાયા હતા, તેમ માનવાને કારણે છે—તો પ્રજ્ઞાપના નિર્યુક્તિ પછીની રચના ઠરે છે. અને ઉક્ત પ્રજ્ઞાપનાના સમય સાથે પ્રથમ ભદ્રબાહુના સમયનો પણ વિરોધ નથી, કારણ, તેઓ પ્રજ્ઞાપનાના સમય કરતાં પ્રાચીન જ મનાયા છે.

ષટ્ખંડાગમ તેના વિદ્યમાન રૂપે ભદંત પુષ્પદંત-ભૂતબલિ એ બે આચાર્યોની રચના છે અને તેઓનો સમય વીર નિર્વાણ ૬૮૩ પછી ક્યારેક થનાર ધરસેનાચાર્ય પછી છે, એથી પ્રજ્ઞાપના ષટ્ખંડાગમ પૂર્વની રચના છે તે નિશ્ચિત થાય છે. આથી કહી શકાય કે ષટ્ખંડાગમમાં જે વિચારની પ્રૌઢતા અને વ્યવસ્થા તથા અનુયોગશૈલીનું અનુસરણ દેખાય છે તે તેની ઉત્તરકાલીન સ્થિતિ હોવાને કારણે છે.

નંદીસૂત્રની આગમસૂચીમાં પ્રજ્ઞાપનાનો ઉલ્લેખ છે અને નંદી વિક્રમ સંવત્ ૫૨૩ પૂર્વની રચના છે. આથી તેના સમય સાથે પણ પ્રજ્ઞાપનાના ઉક્ત સમયનો કશો વિરોધ નથી.

## પ્રજ્ઞાપનાનું મંગલ અને પંચનમસ્કાર મંત્ર

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં જે મંગલ ગાથાઓ છે તેમાં સર્વપ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર છે, પછી જિનવરેન્દ્ર ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યો છે. ષટ્ખંડાગમમાં પણ ધવલાકાર પ્રમાણે પ્રારંભમાં પંચનમસ્કારમંત્રનો નિર્દેશ છે. પ્રજ્ઞાપના મૂળ સૂત્રની લખાયેલી બધી જ પ્રતોમાં પણ પંચનમસ્કારનો નિર્દેશ મળે છે. પરંતુ આચાર્ય હરિભદ્ર અને મલયગિરિએ તેની વ્યાખ્યા નથી કરી તેથી તે મૂળ સૂત્રાંતર્ગત નથી એવી માન્યતા સંપાદકોની છે, જેનો નિર્દેશ પ્રસ્તુત આવૃત્તિના પ્રારંભમાં પૃષ્ઠ ૧ના ટિપ્પણ ૧માં કરવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે આવી માન્યતાનું મૂળ એ છે કે જ્યારથી પંચનમસ્કારમંત્રનું માહાત્મ્ય વધ્યું છે, ત્યારથી જૈનાગમોની પ્રતોમાં પ્રારંભમાં તે લખવાની પ્રથા અપનાવવામાં આવી હશે. તેથી તે વસ્તુતઃ તે તે ગ્રંથના પ્રારંભમાં ગ્રંથકર્તાએ મૂક્યો છે કે નહિ તેની ચકાસણી કરવી આવશ્યક છે.

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભના મંગળમાં પ્રથમ સિદ્ધને નમસ્કાર છે અને પછી અરિહંતને, તે તરફ પણ ધ્યાન દેવું જરૂરી છે. કારણ, પંચ નમસ્કારમાં પ્રથમ અરિહંત અને પછી સિદ્ધને નમસ્કાર છે. પ્રાચીન ઉલ્લેખો પ્રમાણે તીર્થંકરો દીક્ષા લેતી વખતે માત્ર સિદ્ધને નમસ્કાર કરે છે, તે પ્રત્યે ધ્યાન દેવામાં આવે તો મંગળપ્રથાના પ્રારંભમાં જૈનોમાં સિદ્ધને નમસ્કાર કરવાની પ્રથા શરૂ થઈ હતી તેમ માની શકાય. પરંતુ તીર્થંકરો—અરિહંતો પ્રત્યક્ષ ઉપકારી હોવાથી પંચનમસ્કારમાં તેમને

---

૩૬. ડૉ. શાર્પેન્ટિયરને મતે આર્ય શ્યામનો સમય લગભગ ઈ. પૂ. ૬૦ છે, ઉત્ત૦ પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૨૭.

પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું,[૩૭] ત્યારથી પંચનમસ્કારને અનુસરી સામાન્ય રીતે અરિહંતને પ્રથમ વંદના કરવામાં આવે છે.

નમસ્કાર-વંદના સ્વરૂપમાં પાંચ પદ ક્રમે કેવી રીતે આવ્યાં હશે તેનો વિચાર કરીએ તો કાંઈક આવું બન્યું હશે એમ માની શકાય—તીર્થસ્થાપના થઈ ન હોય ત્યાં સુધી તો સિદ્ધો જ વંદનીય ઠરે છે. તે પ્રમાણે તીર્થંકર જ્યારે દીક્ષા લે છે ત્યારે માત્ર સામાન્ય સિદ્ધને જ નમસ્કાર કરે છે. પણ તીર્થંકરની ઉપસ્થિતિમાં અરિહંત-તીર્થંકર મહત્ત્વ પામે એ સ્વાભાવિક છે. અને જ્યારે તેઓ નિર્વાણ પામે ત્યારે સિદ્ધકોટિમાં ગણાય. છતાં, ભલે તે સિદ્ધ થઈ ગયા હોય તોપણ, આસન્ન ઉપકારી હોવાથી તેમને અરિહંત તરીકે જ યાદ કરવામાં આવે. આ પ્રકાર આપણે 'લોગસ્સ' સૂત્રમાં જોઈએ છીએ. અને તેનું અનુસરણ અન્ય અનેક પ્રાચીન મંગલાચરણમાં પણ જોવા મળે છે. જ્યારે આ પ્રકારે અરિહંત અને સિદ્ધ બન્ને વંદનીય ઠર્યા ત્યારે અમુક સમય સુધી સિદ્ધને પરંપરા પ્રમાણે પ્રથમ યાદ કરી પછી જ અરિહંતને યાદ કરવાનું બન્યું હોય; પણ પછી એ ક્રમ બદલાઈને અરિહંત અને સિદ્ધરૂપે અરિહંત તથા સર્વ સિદ્ધ એમ સિદ્ધમાં સર્વનો સમાવેશ કરી વંદનાક્રમમાં પ્રથમ અરિહંત અને પછી સિદ્ધ—આ ક્રમ ઇસ્વીસન પૂર્વમાં પ્રચલિત થઈ ગયો હતો તેમ ખારવેલના શિલાલેખથી જાણવા મળે છે. પણ આનો અર્થ એમ તો ન જ લઈ શકાય કે તે કાળે પણ માત્ર આ એક જ ક્રમ હતો. વંદના એ વ્યક્તિની રુચિનો પ્રશ્ન છે. તેથી ગ્રંથના પ્રારંભમાં વંદના લખવાની અને ન લખવાની અને લખવામાં પણ કોઈ નિશ્ચિત સર્વસંમત એવા ક્રમ વિના લખવાની પ્રથાનાં દર્શન ઘણા લાંબા સમય સુધી થાય છે. તોપણ એટલું તો નક્કી થઈ શકે કે અરિહંતને સિદ્ધની પહેલાં વંદના કહવાની પણ પ્રથા ઇસ્વીસન પૂર્વમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી, જે આગળ જતાં પંચપરમેષ્ઠિમંગલરૂપે સ્થિર થઈ. જ્યારે તીર્થંકર પણ ન હોય ત્યારે તેમની પરંપરાના રક્ષક આચાર્ય અને પછી ઉપાધ્યાય—આ બન્નેનું મહત્ત્વ વધે. પણ તેઓ વંદનાકોટિમાં આવે તે જ સાથે પ્રવચન યા શાસન જે લિપિમાં લખાયેલ હોય તે લિપિ પણ આદરણીય બને અને તે કારણે જ પ્રવચન કે શાસનના રક્ષક તરીકે તેમનું મહત્ત્વ ગણાય. રક્ષણીય કરતાં રક્ષકનું મહત્ત્વ હંમેશાં વિશેષ ગણાતું આવ્યું છે તે ક્રમે પ્રવચન કે શાસન કે લિપિને સ્થાને તેના ધારકો-રક્ષકો આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય જ વંદનીય રૂપે મહત્ત્વ પામ્યા અને તેમને પંચનમસ્કારમાં સ્થાન મળ્યું અને પ્રવચન વગેરે ગૌણ બન્યાં. છેવટે સંયતોમાંથી માત્ર સામાન્ય સાધુ જ બાકી રહેતા હતા, તેમને પણ ખરી રીતે તો શ્રાવકોની દૃષ્ટિએ, પણ છેવટે સર્વની દૃષ્ટિએ વંદનામાં સ્થાન મળ્યું—આવો કંઈક ક્રમ પંચનમસ્કારની ઘટનામાં હશે એમ માની શકાય.

નમસ્કારસૂત્ર-પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારમંત્ર-ના કર્તા કોણ, એની ચર્ચાનું ઉત્થાન આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિમાં સર્વપ્રથમ જોવા મળે છે. પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક નામે છે. એટલે પ્રથમ પ્રશ્ન એ થયો કે એ સામાયિક અધ્યયન કોણે કહ્યું? શા માટે કહ્યું? એ પ્રસંગે આચાર્ય ભદ્રબાહુએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે—

तित्थकरो किं कारण भासति सामाइयं तु अज्झयणं ।
तित्थकरणामगोत्तं वद्धं मे वेदितव्वं ति ॥ ५२६ ॥

तं च कधं वेतिज्जति अगिलाए धम्मदेसणादीहि ।
वज्झति तं तु भगवतो ततियभवोसक्कइत्ताणं ॥ ५२७ ॥

---

૩૭. ખારવેલનો શિલાલેખ, જે ઈ. સ. પૂર્વેનો છે, તેમાં પ્રથમ અરિહંતને નમસ્કાર છે, પછી સિદ્ધને, એટલે તે પહેલાં આ પ્રથા શરૂ થઈ હશે. વળી, તેમાં આ બેને જ નમસ્કાર છે તે પણ ધ્યાન દેવા જેવી વાત છે. અશોકના શિલાલેખોના પ્રારંભમાં નમસ્કાર નથી એની નોંધ લેવી જરૂરી છે.

गोतममाती सामाइयं तु किं कारणं णिसामेन्ति ।
णाणस्स तं तु सुंदरमंगुलभावाण उवलद्धी ॥ ५२८ ॥

—विशेषावश्यक, २५९४-९६

સારાંશ કે તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરે સામાયિક અધ્યયનનું એટલે કે તેના અર્થનું કથન કર્યું અને ગૌતમાદિ શિષ્યોએ તે સાંભળ્યું. આથી આચાર્ય ભદ્રબાહુને મતે સામાયિકના અર્થકર્તા તીર્થંકર છે અને સૂત્રકર્તા ગણધર છે, આમ ફલિત થાય છે.[૩૮] અને નમસ્કાર મંત્ર એ સામાયિકનો પ્રારંભ છે—અથવા તો એમ કહેવાય કે શિષ્ય પ્રથમ પંચનમસ્કારમંત્ર વડે વંદના કરે પછી[૩૯] તેને સામાયિક શ્રુતનો પાઠ આપવામાં આવે છે. તેથી તે આવશ્યકસૂત્રમાં સામાયિક અધ્યયનના પ્રારંભમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે મૂળે તે આવશ્યકનો અંશ છે કે અન્યત્રથી આનીત છે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્ય જિનભદ્રે આપ્યો છે કે નંદીસૂત્રમાં પંચનમસ્કારને પૃથક્ શ્રુતસ્કંધ ગણવામાં આવ્યો નથી. છતાં પણ તે સૂત્ર તો છે જ. વળી, તે પ્રથમ મંગલ પણ છે, તેથી તેને સર્વસૂત્રાન્તર્ગત ગણવો જોઈએ.[૪૦] આ જ કારણ છે કે સર્વપ્રથમ નમસ્કારની વ્યાખ્યા કર્યા પછી જ સામાયિક અધ્યયનના સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે.[૪૧] આ જ ક્રમ તેમણે પણ વિશેષાવશ્યકમાં અપનાવ્યો છે.

આચાર્ય જિનભદ્રની આ ચર્ચા ઉપરથી એક વાત તો નક્કી જણાય છે કે નમસ્કારમંત્ર એ માત્ર આવશ્યકસૂત્રનો જ અંશ નથી, પણ સર્વ શ્રુતની આદિમાં નમસ્કારરૂપ મંગલ જ્યારથી શરૂ થયું ત્યારથી તેને સર્વપ્રથમ આવશ્યકમાં સ્થાન મળ્યું હશે, કારણ, શ્રુતમાં સર્વપ્રથમ સામાયિકનો જ પાઠ આપવાની પ્રથા છે અને તે આપતાં પહેલાં મંગળ-પંચનમસ્કાર જરૂરી હોવાથી તે તેના એક અંશરૂપે ગણાયો. પણ તે તેનો જ અંશ છે એમ નથી. પણ એ જ પ્રકારે જે કોઈ શ્રુતનો પાઠ આપવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રારંભમાં તે નમસ્કાર કરવો જરૂરી હોઈ તે સર્વશ્રુતાંતર્ગત ગણાયો. આ ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય છે કે તે કોઈ એક શ્રુતનો અંશ નથી, વળી સ્વતંત્ર શ્રુત તરીકે પણ ગણાયો નથી, પરંતુ તેનું માહાત્મ્ય તો હતું જ, ક્રમે વધતું જતું હતું, તેથી તેને શ્રુત કે સૂત્રમાં સ્થાન તો આપવું જરૂરી હતું જ. તેથી તેને સર્વશ્રુતાંતર્ગત ગણવામાં આવ્યો. આથી સૂચિત એ પણ થાય છે કે આ મંત્ર તે રૂપમાં ક્યારેક કોઈએ રચ્યો હશે અથવા ક્રમે ક્રમે તેનું આવું રૂપ ઘડાયું હશે. તેના કર્તૃત્વ વિષે કોઈ ચોક્કસ પરંપરાની નોંધ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિમાં લીધી નથી; માત્ર તેની વ્યાખ્યા પ્રસંગે જે દ્વારોની ચર્ચા જરૂરી છે તેની નોંધ લીધી છે અને તેમાં પ્રથમ દ્વાર ઉત્પત્તિ—એટલે કે નમસ્કારની ઉત્પત્તિ-અનુત્પત્તિ—ની ચર્ચા વિવિધ નયોની અપેક્ષાએ કરી છે. તેમાંથી તેના કર્તા કોણ, ક્યારે—એ કશું જ ફલિત થતું નથી, પણ જેમ સમગ્ર શ્રુત વિષે શાશ્વત-અશાશ્વતની ચર્ચા નય દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે, તેમ આ નમસ્કારમંત્ર વિષે પણ

---

૩૮. સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તો બધા જ તીર્થંકરો સામાયિકનો ઉપદેશ આપે છે—નિર્યુક્તિ, ગાથા ૨૩૮; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૧૬૭૬; પરંતુ વિદ્યમાન શ્રુતના ઉપદેશક મહાવીર છે, તેથી સામાયિકના કર્તા પણ તેઓ જ છે—વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૧૫૪૪. વળી, જુઓ નિર્યુક્તિ, ગાથા ૮૯-૯૦; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૧૦૬૧-૬૨ ॥

૩૯. कतपंचनमोक्कारस्स देन्ति सामाइयं विधिणा । —વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૫.

૪૦. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, સ્વોપજ્ઞ ટીકા, ગાથા ૧૦.

૪૧. એજન, ગાથા ૧૧.

નયદૃષ્ટિએ શાશ્વત-અશાશ્વતની ચર્ચા કરી છે.[૪૨] અને તે બાબતમાં આચાર્ય જિનભદ્રે વિસ્તૃત ભાષ્ય રચ્યું છે. એટલે કે આમાં તો દાર્શનિક દૃષ્ટિએ શબ્દનિત્યાનિત્યની ચર્ચા જ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. તેની ઉત્પત્તિમાં સમુત્થાન, વાચના, લબ્ધિ[૪૩] એ ત્રણ નિમિત્તોમાંથી મુખ્ય કયું તેની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા ભાષ્યમાં જોવા મળે છે. તે ચર્ચા પણ નયદૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવી છે.[૪૪] એટલે મુખ્ય પ્રશ્ન તે મંત્ર રચ્યો કોણે અને ક્યારે રચાયો તે અજ્ઞાત જ રહે છે. અથવા તો સામાન્ય રીતે કહેવાય કે અર્થોપદેશ ભગવાન મહાવીરે આપ્યો અને સૂત્રરૂપે ગણધરોએ રચ્યો, કારણ, આ જ બાબત સમગ્ર શ્રુતના કર્તૃત્વ અંગે સામાન્ય છે. તાત્પર્ય કે, આચાર્ય જિનભદ્રને મતે, અન્ય શ્રુતના કર્તાથી કોઈ જુદા કર્તા નમસ્કારમંત્રના નથી, કારણ, તે સર્વશ્રુતાભ્યન્તર છે.

પરંતુ મહાનિશીથ (અધ્યયન ૫), જેનો ઉદ્ધાર આચાર્ય હરિભદ્રે કર્યાનું મનાય છે, તેમાં આ મંત્રના ઉદ્ધારની (કર્તૃત્વની નહિ) ચર્ચા છે અને તેના ઉદ્ધારનો યશ[૪૫] આર્ય વજ્રસ્વામીને આપવામાં આવ્યો છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આચાર્ય હરિભદ્ર પછી થનાર ધવલાટીકાકારને મતે તે નમસ્કારના કર્તા પુષ્પદંતાચાર્ય[૪૬] ઠરે છે. આ પરંપરા ધવલાકાર પૂર્વેના કોઈ ગ્રંથમાં અસ્તિત્વમાં હતી કે નહીં તે જાણવાનું સાધન નથી, પણ સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે ધવલાકાર સમક્ષ ષટ્ખંડાગમની જે પ્રત હશે તેમાં આદિમાં પંચનમસ્કાર લખાયેલ હશે, તેથી તેને ગ્રંથકર્તા દ્વારા નિબદ્ધ મંગલ માનીને આચાર્ય વીરસેને તેનું કતૃત્વ પુષ્પદન્તાચાર્યનું છે એમ માની લીધું છે. સંભવ છે કે તેમની સમક્ષ તે બાબતની કોઈ પરંપરા હોય. પણ તે વિષેનું કોઈ સૂચન અન્યત્ર મળતું નથી. આ ઉપરથી એક વાત તો નક્કી થાય છે કે આ મંત્ર મૂળે આગમ એટલે કે અંગ આગમમાં હતો નહીં, તેની રચના અંગરચના પછી ક્યારેક થઈ છે. તે કોણે રચ્યો તે મતભેદનો વિષય છે. માહાત્મ્યને કારણે તેને સર્વશ્રુતાભ્યંતર ગણીને આચાર્ય જિનભદ્રે નિર્યુક્તિને અનુસરીને તીર્થંકર-ગણધરોને કર્તા ઠરાવ્યા છે; જ્યારે વીરસેન આચાર્ય તેના કર્તા તરીકે આચાર્ય પુષ્પદંતને જણાવે છે. આચાર્ય અભયદેવ તો ભગવતીના પ્રારંભમાં ઉપસ્થિત પંચનમસ્કારમંત્રને ભગવતી-સૂત્રનો પ્રારંભ માને છે, તેથી તે મંત્રની ટીકા પણ કરે છે.

*

૪૨. આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા ૬૪૪-૪૬; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૩૫-૩૭ અને તે ગાથાઓની ભાષ્યગાથાઓ વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૩૮ થી જોવી.

૪૩. આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગાથા ૬૪૬; વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૩૭.

૪૪. વિશેષાવશ્યક, ગાથા ૩૩૫૭ થી.

૪૫. ધ્યાન દેવું જરૂરી છે કે આર્ય વજ્ર નમસ્કારમંત્રના ઉદ્ધારક મનાયા છે. તેનું કર્તૃત્વ તો વૃદ્ધપરંપરા પ્રમાણે તીર્થંકર-ગણધરોનું જ છે, જે નિર્યુક્તિ-ભાષ્યમાં પણ છે.

૪૬. ધવલાટીકા, પુસ્તક ૧, પૃ૦ ૪૧. આ બાબતની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ, ધવલાટીકાની પ્રસ્તાવના, પુસ્તક ૨, પૃ૦ ૩૩-૪૧. અહીં એક ભ્રમનિવારણ આવશ્યક છે: ધવલાની આ પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે ભગવતીસૂત્રના પ્રારંભમાં પંચમ પદ 'णमो लोए सव्वसाहूणं' ને બદલે 'णमो बंभीए लिवीए' એવો પાઠ છે. પરંતુ વસ્તુતઃ ઉક્ત પંચમ પદ તેમાં છે જ, ઉપરાંત બ્રાહ્મી લિપિને નમસ્કાર છે.

# પ્રથમ પદ : જીવ અને અજીવના પ્રકારો

## અજીવનિરૂપણ

પ્રજ્ઞાપનામાં પ્રથમ પદમાં જ જૈનદર્શનસંમત મૌલિક તત્ત્વોની વ્યવસ્થા ભેદ-પ્રભેદો બતાવીને કરવામાં આવી છે. અને ત્યાર પછીનાં પદોમાં તે જ તત્ત્વોનું વિશદ રૂપે નિરૂપણ આવે છે. નિરૂપણપદ્ધતિ સમગ્ર ગ્રંથમાં ભેદ-પ્રભેદો બતાવીને જ કરવામાં આવી છે. તે અનુસારે પ્રજ્ઞાપના એટલે કે નિરૂપણને બે વિભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યું છે : જીવ અને અજીવની પ્રજ્ઞાપના (સૂત્ર ૩). પ્રથમ અજીવપ્રજ્ઞાપના (સૂત્ર ૪–૧૩) એટલા માટે કરી છે કે તે વિષેનું વક્તવ્ય થોડું છે અને પછીના સમગ્ર ગ્રંથમાં, થોડા અપવાદ સિવાય, સર્વત્ર જીવો સંબંધી જ સમગ્ર ભાવે વિવિધ રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

અજીવના નિરૂપણમાં રૂપી અને અરૂપી અજીવના ભેદો કરીને તેનું વિવરણ છે. રૂપીમાં પુદ્‌ગલ દ્રવ્યનો સમાવેશ છે અને અરૂપીમાં બાકીનાં ધર્માસ્તિકાયાદિ તત્ત્વોનો. એક વસ્તુ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે પ્રસ્તુતમાં મૌલિક ભેદોના નિરૂપણ પ્રસંગે દ્રવ્ય, તત્ત્વ કે પદાર્થ જેવાં સામાન્ય નામોનો ઉપયોગ નથી કરવામાં આવ્યો; તે આ ગ્રંથની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશ એ ત્રણને તે તે ઉપરાંત દેશ અને પ્રદેશના ભેદોમાં પણ વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. તેમનું લક્ષણ શું છે તે તો સમગ્ર ગ્રંથમાં ક્યાંય જણાવ્યું નથી. તે ત્રણે સાથે જોડાયેલ અસ્તિકાયશબ્દનો અર્થ પણ મૂળ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતો નથી. પણ અદ્ધાસમય સાથે અસ્તિકાય શબ્દ જોડાયેલો નથી, તે ઉપરથી તે બન્નેનો ભેદ તે બાબતમાં છે, એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે. વળી, મૌલિક ભેદ જીવ સાથે પણ પ્રસ્તુતમાં અસ્તિકાય શબ્દનો પ્રયોગ નથી, પણ એનો અર્થ એ નથી કે જીવના પ્રદેશો ગ્રંથકારને અભિમત ન હતા. પાંચમા પદમાં જીવના પ્રદેશોને લઈ ને વિચાર છે જ (સૂત્ર ૪૪૦ આદિ).

વળી, પ્રસ્તુત પ્રથમ પદમાં જીવ અને અજીવના મૌલિક ભેદો જેને કહેવામાં આવ્યા છે તેમને જ પાંચમા વિશેષ પદમાં જીવપર્યાયો અને અજીવપર્યાયો એવા નામથી અને તેરમા પદમાં પરિણામ નામથી જણાવવામાં આવ્યા છે.[૧] પ્રથમ પદમાં નારક આદિ જે જીવ ભેદો છે, તેમને પાચમામાં અને તેરમામાં ક્રમે જીવપર્યાયોમાં અને જીવપરિણામોમાં સમાવિષ્ટ કર્યા છે,[૨] અને પ્રસ્તુત પ્રથમ પદમાં જે રૂપી અને અરૂપી તથા તેના જે ભેદ-પ્રભેદો છે તેમને અજીવ પર્યાયોને નામે પાંચમા પદમાં ઓળખાવ્યા છે.[૩]

---

૧. સૂત્ર ૪૩૮.     ૨. સૂત્ર ૪૩૯ થી.

૩. સૂત્ર ૫૦૦ થી. બન્ને પદના વિષયમાં શો ભેદ છે તેની ચર્ચા આગળ કરવામાં આવી છે.

અજીવના ભેદ-પ્રભેદોનો નકશો નીચે પ્રમાણે છે :—

અજીવ

૧ અરૂપી

(૧) ધર્માસ્તિકાય (૪) અધર્માસ્તિકાય (૭) આકાશાસ્તિકાય (૧૦) અદ્ધાસમય
(૨) ,, દેશ (૫) ,, દેશ (૮) ,, દેશ
(૩) ,, પ્રદેશ (૬) ,, પ્રદેશ (૯) ,, પ્રદેશ

૨ રૂપી

(૧) સ્કન્ધો (૨) સ્કન્ધદેશો (૩) સ્કન્ધપ્રદેશો (૪) પરમાણુપુદ્ગલો

| **(૧) વર્ણપરિણત** | **(૨) ગંધપરિણત** | **(૩) રસપરિણત** | **(૪) સ્પર્શપરિણત** | **(૫) સંસ્થાન-પરિણત** |
|---|---|---|---|---|
| ૧. કૃષ્ણવર્ણ-પરિણત | ૧. સુરભિગંધ-પરિણત | ૧. તિક્તરસ-પરિણત | ૧. કર્કશસ્પર્શ-પરિણત | ૧. પરિમંડલ-સંસ્થાણપરિણત |
| ૨. નીલવર્ણ-પરિણત | ૨. દુરભિગંધ-પરિણત | ૨. કટુકરસ-પરિણત | ૨. મૃદુસ્પર્શ-પરિણત | ૨. વૃત્તસં.-પરિણત |
| ૩. લોહિતવર્ણ-પરિણત | ૨ + | ૩. કષાયરસ-પરિણત | ૩. ગુરુકસ્પર્શ-પરિણત | ૩. ત્ર્યસ્રસ.-પરિણત |
| ૪. હારિદ્રવર્ણ-પરિણત | | ૪. અમ્લરસ-પરિણત | ૪. લઘુકસ્પર્શ-પરિણત | ૪. ચતુરસ્રસંસ્થાણ-પરિણત |
| ૫. શુક્લવર્ણ-પરિણત | | ૫. મધુરરસ-પરિણત | ૫. શીતસ્પર્શ-પરિણત | ૫. આયતસંસ્થાણ-પરિણત |
| ૫ + | | ૫ + | ૬. ઉષ્ણસ્પર્શ-પરિણત | ૫ |
| | | | ૭. સ્નિગ્ધસ્પર્શ-પરિણત | |
| | | | ૮. રૂક્ષસ્પર્શ-પરિણત | |
| | | | ૮ + | |

૫ + ૨ + ૫ + ૮ + ૫ = ૨૫

જે રૂપી પદાર્થ કૃષ્ણ વર્ણમાં પરિણત હોય તે બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને પાંચ સંસ્થાન—સર્વ મળી (૨ + ૫ + ૮ + ૫ = ૨૦) કાળક્રમે ફરી ૨૦ પ્રકારે પરિણત થાય છે. તેથી કૃષ્ણ વર્ણના ૨૦ પરિણામો થાય. તે જ પ્રમાણે શેષ નીલાદિ વર્ણના પણ પરિણામો સંભવે. તેથી ૫ × ૨૦ = ૧૦૦ વર્ણપરિણામોના ભેદ થાય. તે જ પ્રમાણે ગંધ વગેરેના પરિણામો સમજી લેવાના. એટલે

| | | | |
|---|---|---|---|
| ૫ વર્ણ | × ૨૦ | શેષ ગંધાદિ | = ૧૦૦ |
| ૨ ગંધ | × ૨૩ | શેષ વર્ણાદિ | = ૪૬ |
| ૫ રસ | × ૨૦ | શેષ વર્ણાદિ | = ૧૦૦ |
| ૮ સ્પર્શ | × ૨૩ | વર્ણાદિ | = ૧૮૪ |
| ૫ સંસ્થાન | × ૨૦ | શેષ વર્ણાદિ | = ૧૦૦ |
| | | | ૫૩૦ |

પુદ્ગલના આ ૫૩૦ પ્રકારના પરિણામો મૂળ સૂત્રમાં (૯–૧૩) એકેકનું નામ દઈને ગણાવવામાં આવ્યા છે. ટીકાકાર આ ભેદોનું પારિભાષિક નામ 'વર્ણાદિનો પરસ્પર સંબંધ' એવું આપે છે (ટીકા, પત્ર ૧૩ અ). આમાં વર્ણાદિ કુલ ૨૫ છે; તેમાં સ્પર્શ આઠ છે, તેના સંવેધમૂલક ભેદો બીજા કરતાં વધારે છે, તેનું કારણ એ છે કે કોઈ એક કર્કશ સ્પર્શનો પરિણામ પણ બીજા ૭ સ્પર્શના પરિણામો ધરાવી શકે છે; માત્ર પોતાનાથી વિરોધી પરિણામ ધરાવી શકતો નથી, જેમ કે કર્કશ પરિણામ હોય ત્યારે મૃદુ પરિણામને ધરાવી શકે નહિ. પરંતુ કૃષ્ણવર્ણ પરિણામ બીજા કોઈ વર્ણના પરિણામને ધરાવી શકતી નથી. એ જ ન્યાય બીજા ગંધ આદિ પરિણામને પણ લાગુ પડે છે.

પ્રસ્તુતમાં ટીકાકાર સ્પષ્ટીકરણ કરે છે (પત્ર ૧૭ ब,) કે પરિણામો સ્કંધની અપેક્ષાએ પણ છે. અને સ્કંધમાં તો અમુક અંશમાં કૃષ્ણ પરિણામ હોય તો બીજા અંશમાં અન્ય વર્ણના પરિણામો પણ સંભવે છે. અને તે દૃષ્ટિએ તો ભંગો અધિક થવા જોઈએ. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તે ગણવામાં નથી આવ્યા એટલે વ્યવહારદૃષ્ટિએ જેને કાળો સ્કંધ કહેવામાં આવે, જેમ કે શરીરમાં આંખનો અમુક ભાગ, તેવા સ્કંધની અપેક્ષાએ આ ભંગો સમજવાના છે. વળી, આ જે સંખ્યા ભંગોની છે તે પણ પરિસ્થૂલન્યાયની અપેક્ષાએ જ સમજવાની છે, કારણ, એક કાળો વર્ણ પણ અનંત પ્રકારનો હોય છે. તેવા ભેદોને અહીં ધ્યાનમાં લીધા નથી.

વિશેષતા એ છે કે રૂપરસાદિને તેઓ વસ્તુના પરિણામ નહીં પણ વસ્તુથી અત્યંત ભિન્ન ગુણો માને છે; જ્યારે જૈન મતે વસ્તુથી રૂપરસાદિનો કથંચિત્ અભેદ પણ છે. આથી પરિણામની પરિભાષામાં રૂપરસાદિનું પ્રસ્તુતમાં જે નિરૂપણ છે તે જૈન દર્શનના તે સંબંધી સ્થિર થયેલા વિચારને અનુરૂપ જ છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં મૂળમાં वण्णपरिणया (वर्णपरिणताः), गंधपरिणया (गन्धपरिणताः) ઇત્યાદિ પ્રયોગ છે, તેનો અર્થ આચાર્ય મલયગિરિ પ્રમાણે—"वर्णतः परिणताः वर्णपरिणामभाज इत्यर्थः। ......परिणता इत्यतीतकालनिर्देशो वर्तमानानागतकालोपलक्षणम्......ततो वर्णपरिणता इति वर्णरूपतया परिणताः परिणमन्ति परिणमिष्यन्तीति द्रष्टव्यम्। एवं गन्धरसपरिणता इत्याद्यपि भावनीयम्।" ટીકા, પત્ર ૧૦. સારાંશ કે પુદ્ગલો તે તે રસાદિરૂપે પરિણામને પામે છે. એટલે કે પુદ્ગલોના એ બધા પરિણામો છે.

પ્રસ્તુતમાં જે પરિણામો અભિપ્રેત છે, તે બધાનો જ ઉલ્લેખ પાંચમા પદમાં પર્યાય શબ્દથી થયેલ છે. વળી, તે પદનું નામ તો વિશેષપદ છે, છતાં ભેદો બતાવતી વખતે વિશેષ શબ્દને બદલે પર્યાય શબ્દનો પ્રયોગ છે. વળી, તેરમા પદમાં તે જ બધાને 'પરિણામ' નામે ઓળખાવ્યા છે. તો વિચારવાનું એ છે કે પરિણામ, વિશેષ અને પર્યાય—એ શબ્દો ભિન્નાર્થક છે કે એકાર્થક?

આચાર્ય મલયગિરિ પ્રમાણે તો પુદ્ગલ દ્રવ્યોની જે વિવિધ અવસ્થાઓ છે, તે પરિણામો છે એમ ઉક્ત વ્યાખ્યા ઉપરથી ફલિત થાય છે. પાંચમા વિશેષપદનો કશો જ અર્થ પદોની ગણતરી સમયે (સૂત્ર ૨) આચાર્ય મલયગિરિ કરતા નથી. અને પાંચમા પદના પ્રારંભમાં તે પર્યાયપદ હોય એમ જ વ્યાખ્યા શરૂ કરે છે. એટલે કે તેમને મતે વિશેષ અને પર્યાય એકાર્થક જ છે. અને સૂત્રકારને મતે પણ તેમ જ છે, કારણ, પ્રારંભમાં પ્રજ્ઞાપનાનાં ૩૬ પદો (સૂત્ર ૨) ગણાવ્યાં ત્યારે પદનું નામ 'વિશેષ' આપ્યું. પણ પાંચમા પદનો પ્રથમ પ્રશ્ન છે "कइविहा णं भंते पज्जवा पण्णता?" (સૂત્ર ૪૩૮)—આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે સૂત્રકાર પર્યાય અને વિશેષને એકાર્થક માને છે. આ જ વસ્તુને પર્યાય શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય મલયગિરિ કહે છે—"तत्र पर्याया गुणा विशेषा धर्मा इत्यनर्थान्तरम्" ટીકા, પત્ર ૧૭૯. પ્રસ્તુતમાં પર્યાયનો સમાનાર્થક શબ્દ 'ગુણ' પણ આચાર્યે જણાવ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે પ્રથમ પદમાં રસ વગેરે, જેને બીજા દાર્શનિકો 'ગુણ' કહે છે, તે પણ ખરી રીતે તો પર્યાય જ છે, કારણ, પ્રથમ પદમાં તેનો સંબંધ પરિણામ સાથે છે, એ તો સ્પષ્ટ છે. આથી સૂત્રકારને મતે પરિણામ, પર્યાય, ગુણ અને વિશેષ એ બધા શબ્દો સમાનાર્થક છે. બૌદ્ધો રૂપરસાદિને 'ધર્મ' શબ્દથી ઓળખાવે છે તેથી તેનો પણ સમાવેશ પર્યાયના સમાનાર્થક શબ્દોમાં કર્યો છે.

પ્રસ્તુતમાં આચાર્ય મલયગિરિએ ગુણ અને પર્યાયને સમાનાર્થક શબ્દો જણાવ્યા છે, પરંતુ પર્યાય અને ગુણ જુદા છે કે એક છે એ વિષેનો વિવાદ છે. અને તેના મૂળમાં ઉત્તરાધ્યયન, અ૦ ૨૮, ગા૦ ૫માં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનો પૃથક્ ઉલ્લેખ અને તે પછી ત્રણેનાં લક્ષણો કર્યાં છે તે, અને 'गुणपर्यायवद् द्रव्यम्' આચાર્ય ઉમાસ્વાતિનું સૂત્ર (૫.૩૧) હોય એમ જણાય છે. કારણ સ્વયં ઉમાસ્વાતિએ ભાષ્યમાં તેની જ વ્યાખ્યા કરી છે, તેમાં तदुभयं यत्र विद्यते तद् द्रव्यम् (૫.૩૭) એમ જણાવ્યું છે. તેથી તેમને મતે ગુણ અને પર્યાય જુદા ઠરે છે. પરંતુ ટીકાકાર સિદ્ધસેને તો "वस्तुतः पर्याया गुणा इत्यैकात्म्यम्"—એવી વ્યાખ્યા કરીને આચાર્ય મલયગિરિનો માર્ગ સરલ કરી આપ્યો છે. ગુણ અને પર્યાયની સમગ્રભાવે ચર્ચા માટે સન્મતિતર્ક પ્રકરણ ભાગ ૫, પૃ૦ ૬૩૧, ટિપ્પણ નં. ૪ જોવું જરૂરી છે. વળી, ગુણ શબ્દના દ્રવ્યાદિ નિક્ષેપો વિષે આચારાંગ નિર્યુક્તિ, ગા૦ ૧૬૯થી જોવી જરૂરી છે.

પણ એક પ્રશ્ન થાય કે તો પછી પ્રથમ પદ અને પાંચમા પદનો વિષય એક કેમ નહિ ? પ્રથમ પદની પાંચમા પદમાં પુનરાવૃત્તિ શા માટે ન માનવી ? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ પદમાં દ્રવ્ય મુખ્ય છે; તે તે પર્યાયોરૂપે પરિણત દ્રવ્યોની ગણતરી પ્રથમ પદમાં છે; જ્યારે પાંચમા પદમાં તે તે દ્રવ્યના પર્યાયોની ગણતરી છે. આ પ્રકારે પાંચમા પદમાં પ્રથમ પદના વિષયનું પુનરાવર્તન નથી.

પ્રસ્તુત જીવ-અજીવપણ્ણવણા સાથે ઉત્તરાધ્યયનના જીવાજીવવિભક્તિ અને મૂલાચારના પંચાચાર અધિકારગત જીવ અને અજીવનું નિરૂપણ સરખાવવા જેવું છે. મૂલાચારમાં પ્રથમ જીવનું નિરૂપણ કરીને પછી જ અજીવનું નિરૂપણ છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપના અને ઉત્તરાધ્યયનમાં પ્રથમ અજીવ અને પછી જીવનું નિરૂપણ છે. મૂલાચારમાં પણ પ્રજ્ઞાપના અને ઉત્તરાધ્યયનની જેમ જીવોના સંસારી અને સિદ્ધ એવા ભેદ કર્યા છે, પરંતુ સિદ્ધના પ્રભેદો કરવામાં આવ્યા નથી. પ્રજ્ઞાપનામાં તીર્થંકરસિદ્ધ આદિ ૧૫ ભેદો સિદ્ધના છે, પરંતુ ઉત્તરાધ્યયનમાં એટલા ભેદ નથી, જે નીચેની તુલના પરથી જણાશે :

| | પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ૧૬–૧૭ | ઉત્તરા૦, અ૦ ૩૬, ગા૦ ૫૦થી |
|---|---|---|
| (अ) | ૧. તિત્થ | × |
| | ૨. અતિત્થ | × |
| | ૩. તિત્થગર | × |
| | ૪. અતિત્થગર | × |
| | ૫. સયંબુદ્ધ | × |
| | ૬. પત્તેયબુદ્ધ | × |
| | ૭. બુદ્ધબોહિય | × |
| | ૮. ઇત્થીલિંગ | ઇત્થી |
| | ૯. પુરિસલિંગ | પુરિસ |
| | ૧૦. નપુંસકલિંગ | નપુંસગ |
| | ૧૧. અલિંગ | સલિંગ |
| | ૧૨. અણ્ણલિંગ | અન્નલિંગ |
| | ૧૩. ગિહિલિંગ | ગિહિલિંગ |
| | ૧૪. એગ | ગા૦ ૫૨ માં લિંગભેદે એક સમયમાં સિદ્ધ થનારની સંખ્યા ગણાવી છે. |
| | ૧૫. અણેગ | |
| (ब) | પ્રથમસમય આદિ | × |

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઉત્તરાધ્યયનના અ૦ ૩૬ પછી જ પ્રજ્ઞાપના રચાયું છે.

## જીવના ભેદ-પ્રભેદો

### સિદ્ધના ભેદો

પ્રસ્તુતમાં જે જીવના ભેદ-પ્રભેદોની ગણતરી છે તે પ્રમાણે જીવો સર્વ કાળમાં અસ્તિત્વમાં હોય છે એમ સમજવાનું છે. અહીં જણાવેલ એક પણ ભેદથી શૂન્ય ક્યારેય પણ લોક હતો નહીં, હશે નહિ અને છે પણ નહિ.

જીવોના મુખ્ય બે ભેદ છે—સંસારી[5] અને સિદ્ધ[6] (સૂત્ર ૧૪). સિદ્ધ એટલે મોક્ષને પામનાર =મુક્ત. આમાંથી સિદ્ધના ભેદોની જે ગણતરી છે તેમાં ખરી રીતે એ ભેદો સિદ્ધના નથી પણ સમયની અપેક્ષાએ એટલે કે તે તે જીવ સિદ્ધ થયાને–મોક્ષ પામ્યાને-કેટલો સમય થયો તેની ગણતરીની દૃષ્ટિએ ભેદો કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં જે સિદ્ધોનો તે અવસ્થાને પ્રાપ્ત કર્યાને હજી પ્રથમ સમય જ છે તેઓ જે પરિસ્થિતિને અનુસરીને સિદ્ધ થયા હોય તેને ધ્યાનમાં રાખીને તેમના પંદર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે (સૂત્ર ૧૬). એ પંદર ભેદો પરસ્પર અત્યંત વ્યાવૃત્ત છે એમ નથી સમજવાનું, પણ પ્રથમ સમય વીત્યા પછી તો માત્ર કાળની ગણતરી જ મુખ્ય રહે છે. આથી પ્રથમ સમયના સિદ્ધોનું પારિભાષિક નામ છે—**अणंतरसिद्ध = अनन्तरसिद्ध** = પ્રથમસમયસિદ્ધ; અને જેને બે સમય કે તેથી વધારે સમય થયા હોય તે બધા **परंपरसिद्ध = परम्परसिद्ध** કહેવાય છે. આ પરંપર-સિદ્ધોના તો અનંત ભેદો થઈ શકે છે, કારણ, અનંત સમયથી સિદ્ધો થતા આવ્યા છે (સૂત્ર ૧૭).

અનન્તરસિદ્ધોના જે પંદર ભેદ (સૂત્ર ૧૬) ગણાવવામાં આવ્યા છે, તેથી એક બાબત સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થાય છે કે જીવ કોઈ પણ ગુરુના ઉપદેશ વિના પણ મુક્ત થઈ શકે છે. તેને વેશનું બંધન નથી, જાતિનું બંધન નથી; ગમે તે વેશમાં હોય તોપણ તે મુક્તિ પામી શકે છે. સ્ત્રી હોય કે પુરુષ જાતિનો હોય તોપણ મુક્તિ પામી શકે છે. જૈનધર્મનું આ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. ધર્મને કોઈ નામ આપવામાં આવ્યું નથી કે અમુક ધર્મની શ્રદ્ધા હોય તો જ તેને મુક્તિ મળે, અન્યથા નહિ, એવું કોઈ બાધક તત્ત્વ આમાં નથી. જૈનધર્મની સ્થાપના થઈ, અર્થાત્ ભગવાન ઋષભદેવે તીર્થની સ્થાપના કરી, તે પહેલાં પણ જે સિદ્ધ થયા તે અતીર્થસિદ્ધ કહેવાય છે. જૈન-ધર્મમાં પ્રચલિત જે વેશ છે તે વિના પણ સિદ્ધ થનાર અન્યલિંગસિદ્ધ તરીકે માન્ય છે. વળી, સાધુનો વેશ સ્વીકાર્યો ન હોય અને ગૃહસ્થના વેશમાં રહ્યા હોય છતાં પણ સિદ્ધ થયા હોય તેમને **गिहिलिंगसिद्ध = गृहिलिङ्गसिद्ध** કહ્યા છે. આમ જૈનધર્મનું જે તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે તે આથી ફલિત થાય છે.

જૈનધર્મના મુખ્ય બે સંપ્રદાયો છે. તેમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાય તો સ્ત્રીનો પણ મોક્ષ માને જ છે, પણ દિગંબર સંપ્રદાય, નગ્નતાના આગ્રહને કારણે, સ્ત્રીના મોક્ષનો નિષેધ કરવા લાગ્યો. આ નિષેધ પ્રારંભમાં હતો નહિ તેની સાક્ષી દિગંબર સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતગ્રંથ ષટ્ખંડાગમમાં છે. પરંતુ શ્વેતાંબર સાથેના વાદવિવાદને પરિણામે, વસ્ત્રના સદંતર અસ્વીકારના પરિણામ સ્વરૂપે, આચાર્ય કુંદકુંદ અને બીજાઓ સ્ત્રીમોક્ષનો નિષેધ કરવા લાગ્યા. પરિણામે ષટ્ખંડાગમની ધવલા ટીકામાં તેનો પડઘો પડ્યો અને મૂળની વ્યાખ્યા જુદી જ રીતે થવા લાગી અને સામે પક્ષે સ્ત્રીમોક્ષનું સમર્થન પણ થવા લાગ્યું. આચાર્ય મલયગિરિ પ્રસ્તુત સૂત્ર (સૂત્ર ૧૬)ની ટીકા (પત્ર ૨૦ ब)માં સ્ત્રીમોક્ષનું સમર્થન વિસ્તારથી કરે છે, કારણ, મૂળમાં **इत्थीलिंगसिद्धा** એવો એક ભેદ પણ સિદ્ધોનો બતાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પંદર ભેદમાં **सयंबुद्धसिद्ध**, **पत्तेयबुद्धसिद्ध** અને **बुद्धबोहियसिद्ध** એવા ત્રણ ભેદોનો ઉલ્લેખ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે. નંદીચૂર્ણિને આધારે આચાર્ય મલયગિરિએ જે વિવરણ આપ્યું છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે : **सयंबुद्ध** = સ્વયંબુદ્ધ તે છે, જેઓ કોઈ પણ બાહ્ય પ્રત્યય = કારણ વિના બોધિને પ્રાપ્ત કરે છે; આંતરિક કારણ જાતિસ્મરણ સંભવે છે. આ સ્વયંબુદ્ધના બે

---

૫. संसारसमावन्नजीव = संसारसमापन्नजीव ।

૬. असंसारसमावन्नजीव = असंसारसमापन्नजीव ।

પ્રકાર છે: એક તે, જેઓ તીર્થંકર હોય છે; અને બીજા તે, જે તીર્થંકર નથી હોતા. પ્રસ્તુતમાં એટલે કે સિદ્ધના ભેદોમાં તીર્થંકર સિવાયના જે સ્વયંબુદ્ધ છે તે અભિપ્રેત છે, કારણ, તીર્થંકર-સિદ્ધનો ઉલ્લેખ આ પંદર ભેદમાં થયેલો જ છે. સ્વયંબુદ્ધ બાહ્ય કારણ વિના પ્રતિબોધ પામે છે, પણ પ્રત્યેકબુદ્ધ બાહ્ય કારણથી પ્રતિબોધ પામે છે. તેઓ એકલા વિચરતા હોઈ પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવાય છે; ગચ્છવાસીની જેમ તેઓ સમૂહમાં વિચરતા નથી. સ્વયંબુદ્ધ અને પ્રત્યેકબુદ્ધ વચ્ચે બોધિમાં કારણકૃત ઉક્ત મુખ્ય ભેદ છે. ઉપરાંત, ઉપધિ—ઉપકરણ, લિંગ–વેશ અને શ્રુતની અપેક્ષાએ પણ બન્નેમાં ભેદ છે તે એ કે પાત્રાદિ બાર પ્રકારની ઉપધિ સ્વયંબુદ્ધને હોય છે, પણ પ્રત્યેકબુદ્ધને જઘન્યથી બે ઉપધિ–ઉપકરણ હોય છે અને ઉત્કૃષ્ટે નવ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે. તેમાં પ્રાવરણનો–વસ્ત્રનો સમાવેશ થતો નથી. સ્વયંબુદ્ધને બોધિ પ્રાપ્ત થયાં પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન હોય અને ન પણ હોય તેમ બને. જો શ્રુત હોય અને બોધિ પ્રાપ્ત થાય તો તેઓ ગુરુ પાસે જઇ ને વેશનો સ્વીકાર કરે છે, અથવા દેવતા આવીને તેમને વેશ સમર્પિત કરે છે.[૭] આવા સ્વયંબુદ્ધ પોતાની ઇચ્છા હોય તો ગચ્છમાં રહે છે, અન્યથા એકલા પણ વિચરે છે. અને જો બોધિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં આ પ્રકારના સ્વયંબુદ્ધને શ્રુતનો બોધ ન હોય તો તે અવશ્ય ગુરુ પાસે જાય છે અને વેશનો સ્વીકાર કરીને ગચ્છમાં અવશ્ય રહે છે, એકલા વિચરતા નથી. સ્વયંબુદ્ધને ઉપર પ્રમાણે શ્રુતના સંભવ વિષે વિકલ્પ છે, પણ પ્રત્યેકબુદ્ધને તો બોધિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં શ્રુતનો બોધ હોય જ છે. અને તે જઘન્યથી અગિયાર અંગના જ્ઞાતા હોય અથવા ઉત્કૃષ્ટે ભિન્નદશપૂર્વી સંભવે. પ્રત્યેકબુદ્ધ માટે વેશ અનિવાર્ય નથી; તે ધારણ કરે પણ ખરા અને ન પણ કરે; ધારણ કરે તો દેવે દીધેલ વેષ હોય.

સ્વયંબુદ્ધ કે પ્રત્યેકબુદ્ધને બોધિમાં બીજાના ઉપદેશની જરૂર નથી; તે વિના જ એ બન્ને બોધિ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ બુદ્ધબોહિય=બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ વિષે તેમ નથી. તેઓ કોઈ પણ બુદ્ધ એટલે કે આચાર્ય દ્વારા બોધિત થાય છે એટલે કે ઉપદેશને પામે છે. એટલે કે તેઓ સ્વયંસૂઝથી બોધિને પામેલા નથી, પણ બીજાના ઉપદેશથી બોધિને પામ્યા છે. તેથી બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ કહેવાય છે.[૮]

ખરી રીતે તીર્થસિદ્ધ અને અતીર્થસિદ્ધ–એ બે ભેદમાં જ બાકીના ભેદો સમાઈ જાય છે, પરંતુ માત્ર એ બે ભેદો જ કરવામાં આવે તો સિદ્ધોની પૂર્વાવસ્થામાં જે વિવિધતા હોય છે–વિશેષતા હોય છે–તે વિષેનો કશો ખ્યાલ આવવા સંભવ નથી, તેથી એ વિશેષતાનું ભાન કરાવવા વિસ્તારથી ભેદનિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.[૯]

પ્રસ્તુત જૈન મતના અનુસંધાનમાં બૌદ્ધ મત જાણવો લાભપ્રદ છે. બૌદ્ધ મતે (સ્થવિરવાદમતે) બોધિના ત્રણ પ્રકાર છે: સાવકબોધિ, પચ્ચેકબોધિ અને સમ્માસંબોધિ (શ્રાવકબોધિ, પ્રત્યેક-બોધિ અને સમ્યક્સંબોધિ). સમ્યક્સંબોધિ ધરાવનાર સમ્યક્સંબુદ્ધ કહેવાય છે. તેમના ઉપદેશથી જે અર્હત્પદને પામે (=જૈન મતે કેવળીપદને પામે) તેને સાવકબોધિ ધરાવનાર કહેવાય. સારાંશ કે ઉપાસકને બીજાના ઉપદેશથી જે બોધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બોધિ સાવકબોધિ છે. આ સાવક-સંબુદ્ધ પણ બીજાને ઉપદેશ આપવાના અધિકારી છે (વિનયપિટક, મહાવગ્ગ, ૧.૨૧).

---

૭. અહીં સ્પષ્ટ છે કે દેવતાની વાત પાછળથી દાખલ થઈ છે. તાત્ત્વિક રીતે તો વેશપરિવર્તન પણ આવશ્યક નથી; પણ જ્યારે કોઈ પણ ધર્મપરંપરા સુદૃઢ બને છે અને તેનો બાહ્યાચાર સુસ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે વેશ એ પરંપરાનું અનિવાર્ય અંગ બની જાય છે, તેનું આ પણ એક ઉદાહરણ છે.

૮. ઉક્ત ત્રણેય વિષે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૧૯ વ થી.

૯. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૩ અ.

જૈન મતની જેમ જ પચ્ચેકબોધિને પ્રાપ્ત કરનાર બીજાના ઉપદેશની અપેક્ષા રાખતા નથી, પણ તે સ્વયંસંબુદ્ધ છે. તેઓ ઉપદેશ આપતા નથી, બીજાને સંબુદ્ધ કરી શકતા નથી; માત્ર બીજા માટે તેમનું જીવન ઉદાહરણરૂપ બને છે.

સમ્માસંબોધિને પ્રાપ્ત કરનાર પણ, પોતાના પ્રયત્નથી જ—બીજાના ઉપદેશ વિના જ—તે પ્રાપ્ત કરે છે અને બીજાને બોધિ પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ હોય છે. જૈન મત પ્રમાણે તીર્થંકરની જે યોગ્યતા છે તેવી જ યોગ્યતા સમ્માસંબોધિ ધરાવનાર સમ્માસંબુદ્ધમાં હોય છે. સામાન્ય પરિભાષામાં આપણે તેમને બુદ્ધ તરીકે જાણીએ છીએ.[૧૦]

## સંસારી જીવો

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રથમ પદમાં સિદ્ધ જીવોનું નિરૂપણ કર્યા પછી સંસારી જીવોના ભેદ-પ્રભેદો ગણાવ્યા છે. એ ગણતરીનો મુખ્ય આધાર ઇન્દ્રિયો છે. તેના પ્રભેદોમાં જીવોની સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતા તથા પર્યાપ્તિ અને અપર્યાપ્તિને ભેદે જીવોના પ્રભેદો થાય છે. વળી, જન્મના પ્રકારને લઈ ને ભેદ પડે છે. એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના સંમૂર્ચ્છિમ, તિર્યંચપંચેંદ્રિય અને મનુષ્યમાં ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ અને નારક તથા દેવનો ઉપપાત જન્મ છે. નારક અને સંમૂર્ચ્છિમ નિયમતઃ નપુંસક જ હોય, ગર્ભજમાં ત્રણે લિંગ હોય, દેવોમાં પુરુષ અને સ્ત્રી હોય છે. આમ લિંગભેદે પણ તે તે જીવોનો ભેદ છે. પંચેંદ્રિય જીવોમાં જે ભેદો પડે છે તેનો આધાર નરકાદિ ચાર ગતિ છે. ઉપરાંત, ગર્ભજ તથા સમ્મૂર્ચ્છિમ એ પણ ભેદનિયામક છે. મનુષ્યના ભેદનિયામકોમાં દેશભેદ, સંસ્કારભેદ, વ્યવસાયભેદ, જ્ઞાનાદિશક્તિભેદ જેવી બાબતો લેવામાં આવી છે. નારક અને દેવોનો ભેદ સ્થાન-ભેદથી છે.

આટલી સામાન્ય હકીકત જાણ્યા પછી જીવભેદ-પ્રભેદોની સૂચી, જે નીચે આપવામાં આવે છે, તે સમજવી સહેલી થઈ પડશે. સૂચીમાં મૂળમાં જ્યાં—જેમ કે વનસ્પતિની બાબતમાં—મોટી સંખ્યામાં ભેદો આપ્યા છે, ત્યાં માત્ર સંખ્યાંક આપીને જ સંતોષ માન્યો છે. જિજ્ઞાસુએ તેવે સ્થળે મૂળ જોઈ લેવું જોઈએ. જીવોના આ જ ભેદ-પ્રભેદો વિષે દ્વિતીય આદિ પદોમાં અનેક બાબતો—જેવી કે તેમનાં રહેવાનાં સ્થાન, તેમનું પરસ્પર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તારતમ્ય, આયુ, તેમના વિશેષ–પર્યાયો ઇત્યાદિ અનેક બાબતો—નો વિચાર થયો છે. તેથી તે દૃષ્ટિએ આ સૂચી જરૂરી છે.

૧. જીવ (સૂત્ર ૧૪)

૧. ૧ અસંસારસમાપન્ન (સિદ્ધ) (૧૫)

૧. ૧. ૧ અનન્તરસિદ્ધ (૧૬)

૧. ૧. ૧ .૧ તીર્થસિદ્ધ
.૨ અતીર્થસિદ્ધ
.૩ તીર્થકરસિદ્ધ
.૪ અતીર્થકરસિદ્ધ
.૫ સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ
.૬ પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ
.૭ બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ
.૮ સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ
.૯ પુરુષલિંગસિદ્ધ
.૧૦ નપુંસકલિંગસિદ્ધ
.૧૧ સ્વલિંગસિદ્ધ
.૧૨ અન્યલિંગસિદ્ધ

૧૦. પ્રસ્તુત ચર્ચા માટે જુઓ ઉપાસકજનાલંકારની પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૧૬ અને તે જ પુસ્તકનું લોકુત્તરસંપત્તિ-નિદ્દેસ (પૃ૦ ૩૪૦) નામનું પ્રકરણ (P. T. S.).

.૧૩ ગૃહિલિંગસિદ્ધ
.૧૪ એકસિદ્ધ
.૧૫ અનેકસિદ્ધ

૧. ૧. ૨. પરંપરસિદ્ધ (૧૭)
૧. ૧. ૨ .૧ અપ્રથમસમયસિદ્ધ
.૨ દ્વિસમયસિદ્ધ
.૩ ત્રિસમયસિદ્ધ
.૪ ચતુઃસમયસિદ્ધ
.૫......અ. અનંતસમયસિદ્ધ

૧. ૨ સંસારસમાપન્ન (સંસારી) (૧૮) [अ. પર્યાપ્ત, ब. અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. એકેન્દ્રિય (૧૯) [अ. પર્યાપ્ત, ब. અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૧ પૃથ્વીકાયિક (૨૦) [(अ.) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૧. ૧. સૂક્ષ્મ–अ. પર્યાપ્ત, ब. અપર્યાપ્ત (૨૧)
૧. ૨. ૧. ૧. ૨. બાદર–(૨૫) [अ. પર્યાપ્ત, ब. અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૧. ૨. ૧. શ્લક્ષ્ણબાદરપૃથ્વી (૨૩)

૧. ૨. ૧. ૨. ૨. ૧ .૧ .કૃષ્ણમૃત્તિકા[૧૧]
.૨ નીલમૃત્તિકા
.૩ લોહિતમૃત્તિકા
.૪ હારિદ્રમૃત્તિકા
.૫ શુક્લમૃત્તિકા
.૬ પાંડુમૃત્તિકા
.૭ પનકમૃત્તિકા

૧. ૨. ૧. ૧. ૨. ૨ ખરબાદર પૃથ્વી (૨૪)
૧. ૨. ૧. ૧. ૨. ૨ .૧ પૃથ્વી[૧૨]
.૨ શર્કરા
.૩ વાલુકા
.૪ ઉપલ
.૫ શિલા
.૬ લવણ
.૭ ઊપ
.૮ અયસ્
.૯ તામ્ર
.૧૦ ત્રપુસ
.૧૧ સીસક
.૧૨ રૂપ્ય
.૧૩ સુવર્ણ
.૧૪ વજ્ર
.૧૫ હરિતાલ
.૧૬ હિંગુલક
.૧૭ મનઃશિલા
.૧૮ સાસગ
.૧૯ અંજન
.૨૦ પ્રવાલ
.૨૧ અભ્રપટલ
.૨૨ અભ્રવાલુકા
.૨૩ ગોમેજ્જકમણિ
.૨૪ રુચકમણિ

---

૧૧. ઉત્તરા૦, અ૦ ૩૬, ગા૦ ૭૩માં આ સાતેયનો ઉલ્લેખ છે; સૂત્રકૃતાંગ અને દશવૈકાલિકમાં નથી. મૂલાચારમાં પણ નથી. પરંતુ અચારાંગનિર્યુક્તિ (ગા૦ ૭૨)માં પાંચ ભેદો છે.

૧૨. ઉત્તરા૦, અ૦ ૩૬, ગા૦ ૭૩–૭૮માં 'ભેદો છત્રીશ છે' એમ કહ્યાં છતાં ગાથાઓમાં પ્રસ્તુત જેમ ૪૦ ભેદો છે. મૂલાચાર–પંચાચારાધિકારમાં ગા૦ ૮–૧૨માં ૩૬ ભેદો ગણાવ્યા છે. આચારાંગનિર્યુક્તિમાં પણ (ગા૦ ૭૩–૭૬) છત્રીસ ભેદો ગણાવ્યા છે.

.૨૫ અંકમણિ
.૨૬ સ્ફટિકમણિ
.૨૭ લોહિતાક્ષમણિ
.૨૮ મરકતમણિ
.૨૯ મસારગલ્લમણિ
.૩૦ ભુજમોચકમણિ
.૩૧ ઇન્દ્રનીલમણિ
.૩૨ ચન્દનમણિ
.૩૩ ગૈરિકમણિ
.૩૪ હંસગર્ભમણિ
.૩૫ પુલકમણિ
.૩૬ સૌગન્ધિકમણિ
.૩૭ ચંદ્રપ્રભમણિ
.૩૮ વૈડૂર્યમણિ
.૩૯ જલકાંતમણિ
.૪૦ સૂર્યકાંતમણિ
ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૧. ૨ અપ્કાયિક (૨૬) [अ પર્યાપ્ત, ब અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૨. ૧ સૂક્ષ્મ–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૨૭)
૧. ૨. ૧. ૨. ૨ બાદર–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૨૮)

૧. ૨. ૧. ૨. ૨ .૧ ઓસ[૧૩]
.૨ હિમ
.૩ મહિકા
.૪ કરક
.૫ હરતનુ
.૬ શુદ્ધોદક
.૭ શીતોદક
.૮ ઉષ્ણોદક
.૯ ક્ષારોદક
.૧૦ ખટ્ટોદક
.૧૧ અમ્લોદક
.૧૨ લવણોદક
.૧૩ વારુણોદક
.૧૪ ક્ષીરોદક
.૧૫ ઘૃતોદક
.૧૬ ક્ષોદોદક
.૧૭ રસોદક
ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૧. ૩ તેજઃકાયિક (૨૯) [(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત]
૧. ૨. ૧. ૩. ૧ સૂક્ષ્મ–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૩૦)
૨. બાદર–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૩૧)

૧. ૨. ૧. ૩. ૨ .૧ અંગાર[૧૪]
.૨ જ્વાલા
.૩ મુર્મુર
.૪ અર્ચિ
.૫ અલાત
.૬ શુદ્ધાગ્નિ
.૭ ઉલ્કા
.૮ વિદ્યુત
.૯ અશનિ
.૧૦ નિર્ઘાત
.૧૧ સંઘર્ષસમુત્થિત
.૧૨ સૂર્યકાંતમણિનિઃસૃત
ઇત્યાદિ.

---

૧૩. ઉત્તરા૦, અ૦ ૩૬, ગા૦ ૮૬ માં પાંચ અને આચારાંગનિર્યુક્તિમાં (ગા૦ ૧૦૮) પણ પાંચ જ ભેદ છે. સૂત્રકૃતાંગ (૨. ૩. ૧૭)માં પ્રથમ ૭નો નિર્દેશ છે. દશવૈ૦ (૪. ૮.)માં પ્રથમ ૭નો નિર્દેશ છે. અને મૂલાચારમાં કરક સિવાયના પ્રથમ ૭ અને ઘનોદકનો એમ કુલ ૬ નો ઉલ્લેખ છે, ગા૦ ૫. ૧૩.

૧૪. આચારાંગનિર્યુક્તિ, ગા૦ ૧૧૮માં પાંચ, મૂલાચારમાં પાંચ (૫. ૧૪), ઉત્તરા૦(૩૬. ૧૧૦, ૧૧૧)માં સાતનો ઉલ્લેખ છે.

૧. ૨. ૧. ૪ વાયુકાયિક (૩૨) [(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૧. ૪. ૧ સૂક્ષ્મ–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૩૨)

.૨ બાદર–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૩૪)

૧. ૨. ૧. ૪. ૨ .૧ પ્રાચીનવાત[15]
.૨ પ્રતીચીનવાત
.૩ દક્ષિણવાત
.૪ ઉદીચીનવાત
.૫ ઊર્ધ્વવાત
.૬ અધોવાત
.૭ તિર્યગ્વાત
.૮ વિદિગ્વાત
.૯ વાતોદ્ભ્રમ
.૧૦ વાતોત્કલિકા
.૧૧ વાતમંડલી
.૧૨ ઉત્કલિકાવાત
.૧૩ મંડલિકાવાત
.૧૪ ગુંજાવાત
.૧૫ ઝંઝાવાત
.૧૬ સંવર્તકવાત
.૧૭ ઘનવાત
.૧૮ તનુવાત
.૧૯ શુદ્ધવાત
ઇત્યાદિ

૧. ૨. ૧. ૫ વનસ્પતિકાયિક (૩૫) [(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૧. ૫. ૧ સૂક્ષ્મ–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૩૬)

.૨ બાદર–(૩૭) (अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૫૪)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૧ પ્રત્યેકશરીર (૩૮)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૨ સાધારણશરીર (૫૪)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૧ પ્રત્યેકશરીર બાદરવનસ્પતિકાયિક (૩૮)

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૧. ૧ વૃક્ષ[16] (૩૯)–(अ) એકાસ્થિક (૪૦), (ब) બહુબીજક (૪૧)
.૨ ગુચ્છ (૪૨)–અનેક પ્રકાર
.૩ ગુલ્મ (૪૩) „
.૪ લતા (૪૪) „
.૫ વલ્લી (૪૫) „
.૬ પર્વગા (૪૬) „
.૭ તૃણ (૪૭) „
.૮ વલય (૪૮) „
.૯ હરિત (૪૯) „
.૧૦ ઔષધિ (૫૦) „
.૧૧ જલરુહ (૫૧) „
.૧૨ કુહણ (૫૨) „

---

૧૫. ઉત્તરા૦ (૩૬.૧૧૯, ૧૨૦)માં પાંચ, આચારાંગનિ૦ (ગા૦ ૧૬૫, ૧૬૬)માં પાંચ અને મૂલાચારમાં પણ પાંચ છે (૫.૧૫). ઉત્તરાધ્યયનમાં તેજ અને વાયુને ત્રસ ગણ્યા છે તેની પણ નોંધ લેવી ઘટે—૩૬.૧૦૮. આચા૦ નિ૦, ગા૦ ૧૫૩માં તેજ-વાયુને લબ્ધિત્રસ કહ્યા છે.

૧૬. ઉત્તરા૦, ૩૬. ૯૫–૯૬ ગાથામાં ક્રમભેદે આ જ ભેદો બતાવ્યા છે. વનસ્પતિના ભેદો માટે જુદે ક્રમે જુઓ–મૂલાચાર, ૫. ૧૬–૧૮; સૂત્રકૃતાંગ, ૨. ૩. ૧, ૨. ૩. ૧૨, ૨. ૩. ૧૩; દશવૈ૦ ૪. ૧. પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાની ગા૦ ૧૨ આચારાંગનિર્યુક્તિમાં પણ છે ગા૦ ૧૨૯. વળી, પ્રજ્ઞાપનાની ગા૦ ૪૫–૪૬ આચારાંગનિર્યુક્તિમાં ગા૦ ૧૩૧–૧૩૨ છે.

૧. ૨. ૧. ૫. ૨. ૨ સાધારણશરીર બાદરવનસ્પતિકાયિક—અનેક પ્રકાર[૧૭] (૫૪)

૧. ૨ ૨. દ્વીન્દ્રિય–(૫૬) (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૫૬)

૧. ૨. ૨ .૧ પાયુકૃમિ[૧૮]
.૨ કુક્ષિકૃમિ
.૩ ગંડૂયલક
.૪ ગોલોમ
.૫ ણેઉર
.૬ સોમંગલગ
.૭ વંસીમુહ
.૮ સૂઇમુહ
.૯ ગોજલોયા
.૧૦ જલોયા
.૧૧ જલોઉયા
.૧૨ સંખ
.૧૩ સંખણગ
.૧૪ ઘુલ્લ
.૧૫ ખુલ્લ
.૧૬ વરાડ
.૧૭ સોત્તિય
.૧૮ મોત્તિય
.૧૯ કલુય
.૨૦ વાસ
.૨૧ એકાવર્ત
.૨૨ ઉભયાવર્ત
.૨૩ નંદ્યાવર્ત
.૨૪ સંવુક્ક
.૨૫ માઇવાહ
.૨૬ શુક્તિસંપુટ
.૨૭ ચન્દનક ઇત્યાદિ

૧. ૨. ૩ ત્રીન્દ્રિય–(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૫૭)

૧. ૨. ૩ .૧ ઓવઇય
.૨ રોહિણીય
.૩ કુંથુ
.૪ પિપીલિયા
.૫ ઉદ્દંસગ
.૬ ઉદ્દેહિય
.૭ ઉક્કલિય
.૮ ઉપ્પાય
.૯ ઉક્કડ
.૧૦ ઉપ્પડ
.૧૧ તણાહાર
.૧૨ કટ્ઠાહાર
.૧૩ માલુય
.૧૪ પત્તાહાર
.૧૫ તણવિંટિય
.૧૬ પત્તવિંટિય
.૧૭ પુપ્ફવિંટિય
.૧૮ ફલવિંટિય
.૧૯ બીયવિંટિય
.૨૦ તેદુરણ-મજ્જિય
.૨૧ તઉસમિંજિય
.૨૨ કપ્પાસટ્ઠિ-સમિંજિઅ
.૨૩ હિલ્લિય
.૨૪ ઝિલ્લિય
.૨૫ ઝિંગિર
.૨૬ કિંગિરિડ
.૨૭ પાહુય
.૨૮ સુભગ
.૨૯ સોવચ્છિય
.૩૦ સુયવિંટ
.૩૧ ઇંદિકાઇય
.૩૨ ઇંદગોવય
.૩૩ ઉરુલુંચક
.૩૪ કોત્થલવાહગ
.૩૫ જૂય
.૩૬ હાલાહલા
.૩૭ પિસુય
.૩૮ સતવાઇય
.૩૯ ગોમ્હી
.૪૦ હત્થિસોંડ[૧૯] ઇત્યાદિ

૧. ૨. ૪ ચતુરિન્દ્રિય–(અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૫૮)

૧. ૨. ૪ .૧ અંધિય[૨૦]
.૨ ણેત્તિય
.૩ મચ્છિય
.૪ મગમિગકીડ
.૫ પયંગ
.૬ ઢિંકુણ
.૭ કુક્કુડ
.૮ કુક્કુહ

---

૧૭. ઉત્તરા૦ ૩૬. ૯૭–૧૦૦. પ્રજ્ઞાપના ગા૦ ૯૯ ષટ્ખંડાગમમાં ખં. ૫, પુસ્તક ૧૪ માં મણિદં કહીને ઉદ્ધૃત છે પૃ૦ ૨૨૯; પ્રજ્ઞા૦ ગા૦ ૧૦૦ પણ ષટ્ખં૦ પૃ૦ ૨૨૮ માં ઉદ્ધૃત છે. અને એ જ ગાથા આચા૦ નિ૦ ગા૦ ૧૩૭ છે. પ્રજ્ઞા૦ ગા૦ ૧૦૧ ષટ્ખં૦ માં પૃ૦ ૨૨૬ માં ઉદ્ધૃત છે. અને તે જ આચા૦ નિ૦ માં ગા૦ ૧૩૬ છે.

૧૮. ઉત્તરા૦ ૩૬. ૧૨૯–૧૩૦ માં આથી ઓછા ભેદો છે.

૧૯. ઉત્તરા૦ ૩૬. ૧૩૮–૧૪૦ માં ઓછા ભેદો છે.

૨૦. પ્રજ્ઞા૦, ગા૦ ૧૧૦ અને ઉત્તરા૦, ૩૬. ૧૪૭ માં થોડું સામ્ય છે. ભેદો માટે ઉત્તરા૦ ૩૬. ૧૪૭–૧૪૯, તેમાં ઓછા ભેદો છે.

.૯ નંદાવત્ત
.૧૦ સિંગિરિડ
.૧૧ કિણ્હપત્ત
.૧૨ નીલપત્ત
.૧૩ લોહિયપત્ત
.૧૪ હાલિદ્દપત્ત
.૧૫ સુક્કિલપત્ત
.૧૬ ચિત્તપક્ખ
.૧૭ વિચિત્તપક્ખ
.૧૮ ઓભંજલિય
.૧૯ જલચારિય
.૨૦ ગંભીર
.૨૧ ણીણિય
.૨૨ તંતવ
.૨૩ અચ્છિરોડ
.૨૪ અચ્છિવેહ
.૨૫ સારંગ
.૨૬ ણેઉલ
.૨૭ દોલ
.૨૮ ભમર
.૨૯ ભરિલી
.૩૦ જરુલ
.૩૧ તોટ્ટ
.૩૨ વિચ્છુત
.૩૩ પત્તવિચ્છુય
.૩૪ છાણવિચ્છુય
.૩૫ જલવિચ્છુય
.૩૬ પિયંગાલ
.૩૭ કણગ
.૩૮ ગોમયકીડ

ઇત્યાદિ

૧. ૨. ૫. પંચેન્દ્રિય–(૫૯) [(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૫. ૧ નૈરયિક–(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૬૦)

૧. ૨. ૫. ૧ .૧ રત્નપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
.૨ શર્કરાપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
.૩ વાલુકાપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
.૪ પંકપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
.૫ ધમપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
.૬ તમઃપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક
.૭ તમસ્તમઃપ્રભાપૃથ્વીનૈરયિક

૧. ૨. ૫. ૨ તિર્યંચ–(૬૧) [(अ) પર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ, (ब) અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ, (क) પર્યાપ્ત ગર્ભજ, (ड) અપર્યાપ્ત ગર્ભજ]

૧. ૨. ૫. ૨. ૧ જલચર પર્યાપ્ત ગર્ભજ[૨૧], (૬૨), (૬૮)

૧. ૨. ૫. ૨. ૧. .૧ મત્સ્ય (૬૩)

(૧) સણ્હ
(૨) ખવલ્લ
(૩) જુગ
(૪) વિજ્ઝિડિય
(૫) હલિ
(૬) મગ્ગરિ
(૭) રોહિય
(૮) હલીસાગર
(૯) ગાગર
(૧૦) વડ
(૧૧) વડગર
(૧૨) તિમી

૨૧. જલચરના મત્સ્યાદિ પાંચ ભેદો ઉત્તરા૦ ૩૬.૧૭૩ માં છે, પણ તેના ઉત્તર ભેદોનો નિર્દેશ તેમાં નથી.

(૧૩) તિમિંગિલ
(૧૪) ણક્ક
(૧૫) તંદુલમચ્છ
(૧૬) કણિક્કામચ્છ
(૧૭) સાલિસચ્છિયા
(૧૮) લંભણ
(૧૯) પડાગ
(૨૦) પડાગાતિપડાગ
ઇત્યાદિ

.૨ કચ્છભ (૬૪)

(૧) અટ્ઠિકચ્છભ
(૨) મંસકચ્છભ

.૩ ગાહ (૬૫)

(૧) દિલી
(૨) વેઢલ
(૩) મુદ્ધય
(૪) પુલગ
(૫) સીમાગાર

.૪ મગર (૬૬)

(૧) સોંડ
(૨) મટ્ઠ

.૫ સુંસુમાર (૬૭)

—એકાકાર

**૧. ૨ ૫. ૨. ૨ સ્થલચર**–(૬૯) [(अ) પર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ, (ब) અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ, (क) પર્યાપ્ત ગર્ભજ, (ड) અપર્યાપ્ત ગર્ભજ (૭૫)]

**૧. ૨. ૫. ૨. ૨. ૧ ચતુષ્પદ (૭૦)**

૧. ૨. ૫ ૨. ૨. ૧. .૧ એગખુર (૭૧)[૨૨]

(૧) અસ્સ
(૨) અસ્સતર
(૩) ઘોડગ
(૪) ગદ્દભ
(૫) ગોરકખર
(૬) કંદલગ
(૭) સિરિકંદલગ
(૮) આવત્ત
ઇત્યાદિ

.૨ દુખુર (૭૨)

(૧) ઉટ્ટ
(૨) ગોણ
(૩) ગવય
(૪) રોજ્ઝ
(૫) પસય
(૬) મહિસ
(૭) મિય
(૮) સંવર
(૯) વરાહ
(૧૦) અય
(૧૧) એલગ
(૧૨) રુરુ
(૧૩) સરભ
(૧૪) ચમર
(૧૫) કુરંગ
(૧૬) ગોકર્ણ
ઇત્યાદિ

---

૨૨. સૂયગડ, ૨. ૩. ૧૫ માં એગખુરાદિ મૂળ ભેદો છે, પણ ઉત્તર ભેદો નથી.

.૩ ગંડીપદ (૭૩)

(૧) હત્થી
(૨) પૂયણુય
(૩) મંકુણહત્થી
(૪) ખગ્ગ
(૫) ગંડ

ઇત્યાદિ.

.૪ સણપ્ફદ (૭૪)

(૧) સીહ
(૨) વગ્ઘ
(૩) દીવિય
(૪) અચ્છ
(૫) તરચ્છ
(૬) પરસ્સર
(૭) સિયાલ
(૮) બિડાલ
(૯) સુણગ
(૧૦) કોલસુણગ
(૧૧) કોકંતિય
(૧૨) સસગ
(૧૩) ચિત્તગ
(૧૪) ચિત્તલગ

ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૫. ૨. ૨. ૧. ૨ પરિસર્પ (૭૬)

૧. ૨. ૫. ૨. ૨. ૧. ૨. ૧ ઉરપરિસર્પ (૭૭)

(अ) અહિ[૨૩] (૭૮)

.૧ દવ્વીકર (૭૯)

(૧) આસીવિસ
(૨) દિટ્ઠિવિસ
(૩) ઉગ્ગવિસ
(૪) ભોગવિસ
(૫) તયાવિસ
(૬) લાલાવિસ
(૭) ઉસ્સાસવિસ
(૮) નિસ્સાસવિસ
(૯) કણ્હસપ્પ
(૧૦) સેદસપ્પ
(૧૧) કાઓદર
(૧૨) દજ્ઝપુપ્ફ
(૧૩) કોલાહ
(૧૪) મેલિમિંદ

ઇત્યાદિ.

.૨ મઉલી

(૧) દિવ્વાગ
(૨) ગોણસ
(૩) કસાહીય
(૪) વઇઉલ
(૫) ચિત્તલિ
(૬) મંડલિ
(૭) માલિ
(૮) અહિ
(૯) અહિસલાગ
(૧૦) પડાગ

ઇત્યાદિ.

(ब) અયગર (એકાકાર) (૮૧)
(क) આસાલિયા (૮૨)
(ड) મહોરગ (૮૩)

---

૨૩. સૂયગડ, ૨. ૩. ૧૫ માં ઉરપરિસપ્પના અહિ આદિ મૂળ ભેદો છે, ઉત્તર ભેદોનો નિર્દેશ નથી.

૧. ૨. ૫. ૨. ૨. ૧. ૨. ૨ ભુયપરિસર્પ (૮૫)

(૧) ણુઉલ[૨૪]
(૨) ગોહા
(૩) સરડા
(૪) સલ્લા
(૫) સરંઠ
(૬) સાર
(૭) ખારા
(૮) ઘરોઇલા
(૯) વિસ્સંભરા
(૧૦) મૂસ
(૧૧) મંગૂસ
(૧૨) પયલાઇય
(૧૩) છીરવિરાલિયા
(૧૪) જાહ
(૧૫) ચઉપ્પાઇયા

ઇત્યાદિ.

૧. ૨. ૫. ૨. ૩ ખેચર (૮૬)

૧. ૨. ૫. ૨. ૩ .૧ ચમ્મપકખી[૨૫] (૮૭)

(૧) વગ્ગુલી
(૨) જલોયા
(૩) અડિલા
(૪) ભારંડ
(૫) જીવંજીવ
(૬) સમુદ્દવાયસ
(૭) કણ્ણત્તિય
(૮) પક્ખિખિરાલી

ઇત્યાદિ.

.૨ લોમપકખી (૮૮)

(૧) ઢંક
(૨) કંક
(૩) કુરલ
(૪) વાયસ
(૫) ચક્કાગ
(૬) હંસ
(૭) કલહંસ
(૮) પાયહંસ
(૯) રાયહંસ
(૧૦) અડ
(૧૧) એડી
(૧૨) બગ
(૧૩) બલાગ
(૧૪) પારિપ્પવ
(૧૫) કોંચ
(૧૬) સારસ
(૧૭) મેસર
(૧૮) મસૂર
(૧૯) મયૂર
(૨૦) સતવચ્છ
(૨૧) ગહર
(૨૨) પોંડરીય
(૨૩) કાગ
(૨૪) કામંજુગ
(૨૫) વંજુલગ
(૨૬) તિત્તિર
(૨૭) વટ્ટગ
(૨૮) લાવગ
(૨૯) કવોય
(૩૦) કવિંજલ
(૩૧) પારેવય
(૩૨) ચિડગ

---

૨૪. સૂત્રકૃતાંગ, ૨. ૩. ૧૫ માં આ પંદર ભેદોમાં પાઠાંતરો છે.

૨૫. સૂયગડમાં જલચર પંચેન્દ્રિયના ભેદો તરીકે ચર્મપક્ષી, લોમપક્ષી, સમુદ્ગકપક્ષી અને વિતતપક્ષી—એવા ભેદો છે. આમાં જલચર—એવો પાઠ બરાબર જણાતો નથી.–સયગડ ૨. ૩. ૧૫. પણ તેમાં ઉત્તર ભેદોનો ઉલ્લેખ નથી.

(૩૩) ચાસ
(૩૪) કુક્કુડ
(૩૫) સુગ
(૩૬) બરહિણ
(૩૭) મદણસલાગ
(૩૮) કોઇલ
(૩૯) સેહ
(૪૦) વરેલ્લગ

.૩ સમુગ્ગપક્ખી (૮૯)

.૪ વિતતપક્ખી (૯૦)

૧. ૨. ૫. ૩ મનુષ્ય[૨૬] – (૯૨) [(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૫. ૩ .૧ સંમૂર્ચ્છિમ (ગંદકીમાં ઉત્પન્ન થાય તેવાં ૧૪ સ્થાન ગણાવી ઇત્યાદિ કહ્યું છે.) (૯૩)

.૨ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક[૨૭]

(૧) અન્તર્દ્વીપક (૨૮ પ્રકારના, સૂત્ર. ૯૫)
(૨) અકર્મભૂમિક (૩૦ પ્રકારના, સૂત્ર. ૯૬)
(૩) કર્મભૂમિક (૧૫ પ્રકારના, સૂત્ર. ૯૭)

(૩) કર્મભૂમિક મનુષ્ય

(अ) મ્લેચ્છ (૯૮)

(૧) સગ
(૨) જવણ
(૩) ચિલાય
(૪) સબર
(૫) બબ્બર
(૬) કાય
(૭) મુરુંડ
(૮) ઉડ્ડ
(૯) ભડગ
(૧૦) ણિણ્ણગ
(૧૧) પક્કણિય
(૧૨) કુલક્ખ
(૧૩) ગોંડ
(૧૪) સિંહલ
(૧૫) પારસ
(૧૬) ગોંધ
(૧૭) ઉડંબ
(૧૮) દમિલ
(૧૯) ચિલ્લલ
(૨૦) પુલિંદ
(૨૧) હારોસ
(૨૨) ડોંબ
(૨૩) વોક્કાણ
(૨૪) ગંધાહારક
(૨૫) બહલિય
(૨૬) અજ્જલ
(૨૭) રોમ
(૨૮) પાસ
(૨૯) પઉસ
(૩૦) મલય
(૩૧) ચુંચુય
(૩૨) મૂયલિ
(૩૩) કોંકણગ
(૩૪) મેય
(૩૫) પલ્હવ
(૩૬) માલવ
(૩૭) મગ્ગર
(૩૮) આભાસિય
(૩૯) ણક્ક
(૪૦) ચીણ
(૪૧) હસિય
(૪૨) ખસ
(૪૩) ખાસિય
(૪૪) ણેદૂર
(૪૫) મંઢ
(૪૬) ડોંબિલક
(૪૭) લઉસ
(૪૮) બઉસ
(૪૯) કેક્કય
(૫૦) અરબાગ
(૫૧) હૂણ
(૫૨) રોસગ
(૫૩) ભરુગ
(૫૪) રુય
(૫૫) વિલાય

---

૨૬. મનુષ્યના કર્મભૂ૦, અકર્મભૂ૦, અન્તર્દ્વી૦, આર્ય અને મ્લેચ્છ એવા મુખ્ય ભેદો સૂયગડ ૨. ૩. ૧૪ માં છે, ઉત્તર ભેદો નથી.

૨૭. ઉત્તરા૦ ૩૬. ૧૯૫ માં આ જ ત્રણ ભેદો છે અને ઉત્તર ભેદોની માત્ર સંખ્યાનો નિર્દેશ ગા૦ ૧૯૬ માં છે.

(ब) આર્ય (૯૯)

(A) ઋદ્ધિપ્રાપ્ત (૧૦૦)

૧–અરિહંત
૨–ચક્કવટ્ટી
૩–બલદેવ
૪–વાસુદેવ
૫–ચારણ
૬–વિજ્જાહર

(B) અનૃદ્ધિપ્રાપ્ત (૧૦૧)

૧–ક્ષેત્રાર્ય (મગધાદિ સાડા પચીસ દેશના, સૂત્ર–૧૦૨)
૨–જાતિઆર્ય (અંબટ્ઠ આદિ છબ્ભજાતિ છે, સૂત્ર–૧૦૩)
૩–કુલઆર્ય (ઉગ્રાદિ છ કુલ, સૂત્ર–૧૦૪)
૪–કર્મઆર્ય (દોસ્સિય આદિ અનેક, સૂત્ર–૧૦૫)
૫–શિલ્પઆર્ય (તુણ્ણાગ આદિ અનેક, સૂત્ર૦૧૦૬)
૬–ભાષાઆર્ય (સૂત્ર–૧૦૭)
૭–જ્ઞાનઆર્ય (સૂત્ર–૧૦૮)
૮–દર્શનઆર્ય[૨૮] (સૂત્ર–૧૦૯)
૯–ચારિત્રઆર્ય (સૂત્ર–૧૨૦)

૧. ૨. ૫. ૪ દેવ (૧૩૯) [(अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત]

૧. ૨. ૫. ૪. ૧ ભવનવાસી (अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૧૪૦)

(૧) અસુરકુમાર
(૨) નાગકુમાર
(૩) સુપર્ણકુમાર
(૪) વિદ્યુત્કુમાર
(૫) અગ્નિકુમાર
(૬) દ્વીપકુમાર
(૭) ઉદધિકુમાર
(૮) દિક્કુમાર
(૯) વાયુકુમાર
(૧૦) સ્તનિતકુમાર

૧. ૨. ૫. ૪. ૨ વ્યન્તર (अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૧૪૧)

(૧) કિન્નર
(૨) કિંપુરુષ.
(૩) મહોરગ
(૪) ગંધર્વ
(૫) યક્ષ
(૬) રાક્ષસ
(૭) ભૂત
(૮) પિશાચ

૧. ૨. ૫. ૪. ૩ જ્યોતિષ્ક (अ) પર્યાપ્ત, (ब) અપર્યાપ્ત (૧૪૨)

(૧) ચન્દ્ર
(૨) સૂર્ય
(૩) ગ્રહ
(૪) નક્ષત્ર
(૫) તારા

---

૨૮. પ્રજ્ઞાપના, ગા૦ ૧૧૯–૧૨૨ ઉત્તરા૦ ૨૮, ૧૬–૧૯ છે. પ્રજ્ઞા૦ ૧૨૩મી ગાથા પાઠાંતર સાથે ઉત્તરા૦ ૨૮.૨૦ છે. પ્રજ્ઞા૦ ગા૦ ૧૨૪–૧૩૧ એ ઉત્તરા૦ ૨૮. ગા૦ ૨૧–૨૮ છે. પ્રજ્ઞા૦ ગા૦ ૧૩૨ એ ઉત્તરા૦ ૨૮.૩૧ છે. ઉત્તરા૦માં વચ્ચે બે ગાથા વધારે છે.

૧. ૨. ૫. ૪. ૪. વૈમાનિક (અ) પર્યાપ્ત, (બ) અપર્યાપ્ત (૧૪૩)

(૧) કલ્પોપગ (૧૪૪)

| | |
|---|---|
| ૧—સૌધર્મ | ૭—શુક્ર |
| ૨—ઈશાન | ૮—સહસ્રાર |
| ૩—સનત્કુમાર | ૯—આનત |
| ૪—માહેન્દ્ર | ૧૦—પ્રાણત |
| ૫—બ્રહ્મલોક | ૧૧—આરણ |
| ૬—લાંતક | ૧૨—અચ્યુત |

(૨) કલ્પાતીત (૧૪૫)

A—ગ્રૈવેયક (નવ પ્રકાર)

B—અનુત્તરૌપપાતિક

| | |
|---|---|
| ૧—વિજય | ૪—અપરાજિત |
| ૨—વૈજયંત | ૫—સર્વાર્થસિદ્ધ |
| ૩—જયંત | |

*

## બીજું 'સ્થાન' પદ : જીવોનું નિવાસસ્થાન

જીવો બે પ્રકારના છે : સંસારી અને સિદ્ધ. તેમના અનેક પ્રકાર પ્રથમ પદમાં ગણાવ્યા. હવે બીજા પદમાં તે તે પ્રકારના જીવોનું નિવાસસ્થાન ક્યાં છે તે જાણવું જરૂરી છે. તેથી તેનો વિચાર 'સ્થાન' પદમાં કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાનના વિચારમાં કાયમી નિવાસસ્થાન અને પ્રાસંગિક, એમ બે પ્રકાર સંભવે છે. પ્રસ્તુતમાં કાયમી નિવાસસ્થાનને—એટલે કે જીવ જન્મ ધારણ કર્યા પછી તે મરણ પર્યંત ક્યાં રહે છે તેને—'સ્વસ્થાન' નામે ઓળખાવ્યું છે. અને પ્રાસંગિક નિવાસસ્થાનનો વિચાર 'ઉપપાત' અને 'સમુદ્ઘાત'—એમ બે પ્રકારે કરવામાં આવ્યો છે. જૈન શાસ્ત્રની પરિભાષા પ્રમાણે પૂર્વભવમાં મૃત્યુ થાય એટલે કે પૂર્વભવનું આયુ સમાપ્ત થાય એટલે નવા ભવનાં નામ, ગોત્ર અને આયુનાં નિયામક કર્મોનો ઉદય થઈ જતો હોવાથી મૃત્યુ પછી જીવ નવે નામે ઓળખાય છે, જેમ કે પૂર્વભવમાં દેવ હોય અને મરીને તે જીવ મનુષ્ય થવાનો હોય તો દેવાયુ સમાપ્ત થાય એટલે તે મનુષ્ય નામે ઓળખાય. પણ જૈન મતે જીવ વ્યાપક નથી.[1] તેથી મૃત્યુ પછી તેણે નવા જીવનનો સ્વીકાર કરવા માટે યાત્રા કરીને સ્વજન્મ-સ્થાનમાં જવું પડે છે. આવી યાત્રાના કાળમાં તેણે દેવલોક તો છોડી દીધો, મનુષ્યલોકમાં હજી આવ્યો નથી, તો તે યાત્રા દરમિયાન તેણે જે પ્રદેશની યાત્રા કરી તે પણ તેનું 'સ્થાન' તો કહેવાય. આ 'સ્થાન'ને 'ઉપપાત' સ્થાન કહ્યું છે. સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રાસંગિક છે, છતાં પણ તે અનિવાર્ય તો છે જ. તેથી જીવના સ્થાનનો વિચાર કરતી વખતે તેને પણ લક્ષમાં લેવું તો જોઈએ. અને તીજું 'સમુદ્ઘાત' સ્થાન છે. આપણો અનુભવ છે કે જ્યારે કોઈ ક્રોધ કરતો હોય છે ત્યારે તેનો ચહેરો લાલ-લાલ થઈ જાય છે, તે જ પ્રકારે જ્યારે કોઈ વેદના થતી હોય ત્યારે પણ

૧. આત્માના પરિણામ વિષે જુઓ ગણધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૯૨.

શરીરમાં વિકૃતિ જણાય છે. જૈન માન્યતા પ્રમાણે આવે પ્રસંગે જીવના પ્રદેશોનો વિસ્તાર થાય છે. તેને પરિભાષામાં 'સમુદ્ઘાત' કહેવામાં આવે છે. આવા સમુદ્ઘાત અનેક પ્રકારના છે. તેને વિષે વિશેષ નિરૂપણ પ્રજ્ઞાપનાના ૩૬ મા પદમાં છે જ. એટલે આ 'સમુદ્ઘાત'ની અપેક્ષાએ જીવના નિવાસસ્થાનનો વિચાર પણ જરૂરી બને છે. આમ પ્રસ્તુત પદમાં જીવોના જે નાના પ્રકારો છે તે વિષે સ્વસ્થાન, ઉપપાતસ્થાન અને સમુદ્ઘાતસ્થાન એમ ત્રણે પ્રકારનાં નિવાસસ્થાનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત સ્થાનપદમાં હવે પછી જીવોના જે ભેદોનાં સ્થાનોનો વિચાર અને ક્રમ જણાવ્યો છે તે ઉપરથી જણાશે કે પ્રથમ પદમાં જીવભેદોમાં નિર્દિષ્ટ 'એકેન્દ્રિય' જેવા કેટલાક સામાન્ય ભેદોનો વિચાર નથી કરવામાં આવ્યો, જ્યારે 'પંચેન્દ્રિય' જેવા સામાન્ય ભેદોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, વિશેષભેદ-પ્રભેદોમાંથી પણ બધાનો વિચાર નથી. આમ જીવના ભેદો અને તેના પ્રભેદો વિષે પ્રથમ પદમાં જે માહિતી છે, તે બધા વિષેનાં જુદાં જુદાં સ્થાનોનો વિચાર પ્રસ્તુત પદમાં નથી, પણ તેમાંથી મુખ્ય મુખ્યનો છે. પ્રજ્ઞાપનામાં થયેલી આ વિચારણા સાથે અન્યત્ર થયેલી આ વિષયની વિચારણાની તુલના તેના સંક્ષેપ-વિસ્તારનો ઇતિહાસ જાણવામાં ઉપયોગી થશે અને ક્રમે કરી વિષયવિસ્તાર કેમ થતો ગયો તેનું અધ્યયન કરવામાં જ નહિ પણ તે તે ગ્રંથોના સમય-નિર્ધારણમાં પણ આ હકીકતો ઉપકારી થવા સંભવ છે. તેથી તેને અહીં આપવી જરૂરી જણાય છે.

પણ જીવના આ નિવાસસ્થાનનો વિચાર શા માટે જરૂરી છે એ પણ પ્રશ્ન છે. તેનું સ્પષ્ટી-કરણ એ છે કે માત્ર જૈન દર્શનમાં જ આત્માને શરીરપ્રમાણ માન્યો છે; તે વ્યાપક નથી. તેથી સંસારમાં તેની નાના જન્મ વખતે ગતિ થાય છે અને નિયત સ્થાનમાં જ તે શરીર ધારણ કરી શકે છે. તેથી કયો જીવ ક્યાં હોય તે વિચારવું પ્રાપ્ત થતું હોઈ તેનું વિવરણ જરૂરી બને છે અને તેથી જૈનધર્મની આત્માના પરિણામ વિષેની જે માન્યતા છે તેની પણ પુષ્ટિ આથી થાય છે. અન્ય દર્શનમાં આત્મા સર્વવ્યાપક મનાયો હોઈ તેમને નિવાસસ્થાનનો વિચાર માત્ર શરીરદૃષ્ટિએ જ કરવો પ્રાપ્ત છે, પણ જીવ તો સર્વત્ર સદૈવ લોકમાં ઉપલબ્ધ છે તેથી જીવના સ્થાનનો વિચાર તેમને અનિવાર્ય નથી.

બૌદ્ધ દર્શનમાં જીવ નથી પણ ચિત્ત તો છે જ અને તે ચિત્તની દૃષ્ટિએ લોકમાં તેનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તે માટેની વ્યવસ્થા જિજ્ઞાસુએ અભિધર્મપિટકમાં જોઈ લેવી.

જીવોના જે ભેદો-પ્રભેદો વિષે 'સ્થાન' વિચાર છે તે ત્રણે સ્થાનનો છે. પરંતુ સિદ્ધ વિષે માત્ર સ્વસ્થાનનો જ વિચાર છે. તેનું કારણ એ જણાય છે કે જે ઉપપાતદૃષ્ટિએ સ્થાન છે તે સિદ્ધોને 'ઉપપાત' ન હોવાથી હોઈ શકે નહિ. સિદ્ધોનો ઉપપાત એટલા માટે નથી કે બીજા જીવોને તે તે જન્મસ્થાન પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં તે તે નામ-ગોત્ર-આયુ-કર્મનો ઉદય હોય છે તેથી તે નામ ધારણ કરી નવો જન્મ લેવા તે ગતિ કરતા હોય છે. સિદ્ધોને તો કર્મનો અભાવ છે તેથી સિદ્ધરૂપે તેમનો જન્મ થતો નથી, પણ જીવ પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે તે જ સિદ્ધિ છે. વળી, નવો જન્મ લેતી વખતે અન્ય જીવોની જે ગતિ છે તે આકાશપ્રદેશોનો સ્પર્શ કરીને થતી હોઈ તે તે પ્રદેશોમાં તેનું 'સ્થાન' થયું એમ કહેવાય. પણ સિદ્ધના જીવોની સિદ્ધિમાં અથવા તો મુક્ત જીવોને રહેવાના સ્થાનમાં જે ગતિ થાય છે તે આકાશપ્રદેશોને સ્પર્શીને નથી થતી—એવી જૈન માન્યતા છે, તેથી તે ગતિ અસ્પૃશદ્ગતિ કહેવાય છે.[૨] આમ મુક્ત જીવનું ગમન છતાં આકાશ-

---

૨. ભગવતી, શ૦ ૧૪, ઉ૦ ૪; ભગવતીસાર, પૃ૦ ૩૧૩; ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ અસ્પૃશદ્ગતિવાદ નામે પ્રકરણ રચ્યું છે.

પ્રદેશોનો સ્પર્શ ન હોઈ તે તે પ્રદેશમાં સિદ્ધોનું 'સ્થાન' થયું કહેવાય નહિ. આથી ઉપપાતસ્થાન સિદ્ધોને છે નહિ. સમુદ્ઘાત પણ સિદ્ધજીવોને સંભવતો નથી. કારણ, તે સકર્મ જીવોને હોય છે; સિદ્ધ તો અકર્મ છે–કર્મ રહિત છે. તેથી સિદ્ધના સમુદ્ઘાતસ્થાનનો વિચાર પણ અસ્થાને છે. આમ માત્ર સ્વસ્થાન–સિદ્ધિસ્થાન જ સિદ્ધજીવોને સંભવતું હોઈ તેનો જ વિચાર સિદ્ધના જીવો વિષે છે.

સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે એકેન્દ્રિય જીવો સમગ્ર લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.[3] પણ જ્યારે આમ કહીએ છીએ ત્યારે એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આ એક વ્યક્તિની વાત નથી પણ સમગ્રભાવે–સામાન્ય રૂપે એકેન્દ્રિય જાતિની છે. વળી, સમગ્ર લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે પણ તે જીવનાં ત્રણે સ્થાનોની જુદી જુદી દૃષ્ટિ રાખી નથી, પણ ત્રણે સ્થાનો સમગ્રભાવે સમજવાનાં છે. દ્વીન્દ્રિય જીવો સમગ્ર લોકમાં નહિ પણ તેના અસંખ્યાતમા ભાગમાં છે. એ જ બાબત ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયને પણ લાગુ પડે છે. પંચેંદ્રિય[4] વિષે તેમનું સ્થાન લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં કહ્યું છે. અને સિદ્ધો લોકાગ્રે છે.[5] તે પણ લોકનો અસંખ્યાત ભાગ જ સમજવો જોઈએ.

| જીવભેદો | | | ક્યાં હોય |
|---|---|---|---|
| (૧) બાદરપૃથ્વીકાયિક પર્યાપ્ત | | (૧૪૮) | ત્રણે લોકમાં સ્વસ્થાન[6] પ્રાપ્ત થાય છે.[7] |
| ,, | અપર્યાપ્ત[8] | (૧૪૯) | ,, |
| (૨) સૂક્ષ્મપૃથ્વીકાયિક | પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત | (૧૫૦) | ,, |
| (૩) બાદરઅપ્કાયિક | ,, ,, | (૧૫૧–૨) | ,, |
| (૪) સૂક્ષ્મઅપ્કાયિક | ,, ,, | (૧૫૩) | ,, |

---

૩. સૂત્ર ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૯, ૧૬૨ માં "सव्वलोयपरियावण्णगा" કહ્યા છે.

૪. પંચેન્દ્રિય વિષે જે નિર્દેશ છે (સૂત્ર ૧૬૧) તે સામાન્ય પંચેંદ્રિય વિષે છે એમ ટીકાકાર જણાવે છે. અને તે યોગ્ય છે. કારણ, તે પછી નારક, તિર્યંચપંચેંદ્રિય, મનુષ્ય અને દેવો વિષે પૃથક્ નિર્દેશ છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં એક અસંગતિ જણાય છે તે એ કે મનુષ્યસૂત્ર ૧૭૬માં—'समुग्घाएण सव्वलोए' એમ કહ્યું છે. તેથી તેને અનુસરીને પ્રસ્તુત સૂત્ર ૧૬૬માં પણ તેમ જ હોવું જોઈએ, પણ તેમ નથી અને 'समुग्घाएण लोयस्स असंखेज्जइभागे' એમ છે. આ અસંગતિ દૂર કરવા માટે ટીકાકારે મનુષ્યસૂત્ર (૧૭૬)માં समुग्घाएणं सव्वलोए આ સૂત્રપાઠની ટીકામાં केवलिसमुद्घातमधिकृत्य એમ ખુલાસો કર્યો છે. આથી એમ લાગે છે કે પંચેન્દ્રિયસૂત્ર (૧૬૬)માં असंखेज्जइभागे એમ જે જણાવ્યું છે તે છાદ્મસ્થિક સમુદ્ઘાતને લક્ષીને જ છે. કેવલિસમુદ્ઘાતનો વિષય અલ્પ હોવાથી ૧૬૬મા સૂત્રમાં તેની વિવક્ષા કરી નથી. ષટ્ખંડાગમમાં (પુ૦ ૭, સૂ૦ ૧૧–૧૨, પૃ૦ ૩૧૦–૧૧) આ વિષયનાં બે સૂત્રો જુદાં કર્યાં છે. તે ઉપરથી પણ એમ સમજાય છે કે પ્રાચીન પરંપરામાં છાદ્મસ્થિક સમુદ્ઘાતને લક્ષીને જ આ વસ્તુ કહેવામાં આવતી હશે.

૫. સિદ્ધશિલા અથવા ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વીનું વર્ણન તથા સિદ્ધોનું સ્વરૂપ, તેમનું સુખ અને તેમની જઘન્યાદિ અવગાહના વિષે મૂળમાં સુંદર નિરૂપણ છે, તે સૂત્ર ૨૧૧માં જોઈ લેવું.

૬. પ્રસ્તુતમાં માત્ર સ્વસ્થાનની નોંધ લીધી છે. કારણ, ખરી રીતે તે જ કાયમી હોઈ તેનું સ્થાન વિચારણીય છે. ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતસ્થાન તો કાદાચિત્ક છે તેથી મૂળમાં તેનો નિર્દેશ છતાં પ્રસ્તુત સૂચીમાં તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી. વળી, સમુદ્ઘાતપદ (૩૬) અને વ્યુત્ક્રાન્તિપદ (૬)ના કત્તોદ્ધાર (સૂત્ર–૬૩૯–૬૬૫)માં તે બાબતોનું વિશેષ વિવરણ છે જ.

૭. પ્રસ્તુતમાં સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે કે ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યગ્લોકમાં ગમે ત્યાં સમગ્રમાં કે અંશમાં તે પ્રાપ્ત થતા હોય તો તે ત્રણે લોકમાં છે એમ સામાન્ય નિર્દેશ કર્યો છે. વિગતે જાણવા માટે મૂળ જોવું.

૮. મૂળમાં નિર્દેશ છે કે જે સ્થાનો પર્યાપ્તનાં છે અપર્યાપ્તનાં પણ તે જ છે. જુઓ સૂત્ર ૧૪૯ આદિ.

(૫) બાદરતેજઃકાયિક પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૫૪-૫) ત્રણે લોકમાં સ્વસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.
(૬) સૂક્ષ્મતેજઃકાયિક „ „ (૧૫૬) „
(૭) બાદરવાયુકાયિક „ „ (૧૫૭-૮) „
(૮) સૂક્ષ્મવાયુકાયિક „ „ (૧૫૯) „
(૯) બાદરવનસ્પતિકાયિક „ „ (૧૬૦-૧) „
(૧૦) સૂક્ષ્મવનસ્પતિકાયિક „ „ (૧૬૨) „
(૧૧) દ્વીન્દ્રિય „ „ (૧૬૩) „
(૧૨) ત્રીન્દ્રિય „ „ (૧૬૪) „
(૧૩) ચતુરિન્દ્રિય „ „ (૧૬૫) „
(૧૪) પંચેંદ્રિય „ „ (૧૬૬) „
(૧૫) નારક „ „ (૧૬૭) અધોલોકની સાત પૃથ્વી
(૧૬-૨૨) પ્રથમથી સાતમીના નારકો
પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૬૮-૧૭૪) તે તે પૃથ્વીમાં
૨૩ પંચેંદ્રિયતિર્યંચ પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૭૫) ત્રણે લોકમાં
(૨૪) મનુષ્ય, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૭૬) અઢી દ્વીપમાં, તિર્યગ્લોકમાં, મનુષ્યક્ષેત્રમાં.
(૨૫) ભવનવાસી દેવ, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત (૧૭૭) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના પ્રથમ કાંડમાં
(૨૬) અસુરકુમાર, „ „ (૧૭૮) „
(૨૭) દક્ષિણના અસુરકુમાર, „ „ (૧૭૯)[૯] „
(૨૮) ઉત્તરના અસુરકુમાર, „ „ (૧૮૦) „
(૨૯-૩૧) નાગકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
નાગકુમાર, „ „ (૧૮૧-૮૩) „
(૩૨-૩૪) સુપર્ણકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
સુપર્ણકુમાર, „ „ (૧૮૪-૮૬) „
(૩૫-૩૭) વિદ્યુત્કુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
વિદ્યુત્કુમાર, „ „ (૧૮૭) „
(૩૮-૪૦) અગ્નિકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
અગ્નિકુમાર. „ „ (૧૮૭) „
(૪૧-૪૩) દ્વીપકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
દ્વીપકુમાર, „ „ „ „
(૪૪-૪૬) ઉદધિકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
ઉદધિકુમાર, „ „ „ „
(૪૭-૪૯) દિક્કુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
દિક્કુમાર, „ „ „ „
(૫૦-૫૨) વાયુકુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના
વાયુકુમાર, „ „ „ „

---

૯. અસુરકુમાર આદિ દશ ભવનપતિના દક્ષિણ-ઉત્તરના ઇન્દ્રોનો પણ પૃથક્ નિર્દેશ છે, જેની અહીં જુદી નોંધ લીધી નથી.

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| (૫૩–૫૫) સ્તનિત કુમાર, દક્ષિણ-ઉત્તરના સ્તનિતકુમાર, | પર્યાપ્ત– | અપર્યાપ્ત | (૧૮૭) | રત્નપ્રભાપૃથ્વીના પ્રથમ કાંડમાં |
| (૫૬) વ્યન્તર, | ,, | ,, | (૧૮૮) | ,, |
| (૫૭) પિશાચ, | ,, | ,, | (૧૮૯) | ,, |
| (૫૮–૫૯) પિશાચ, દક્ષિણ અને ઉત્તરના[10] | ,, | ,, | (૧૯૦) | ,, |
| (૬૦–૬૨) ભૂત, દક્ષિણના અને ઉત્તરના, | ,, | ,, | (૧૯૨) | ,, |
| (૬૩–૬૫) યક્ષ, દક્ષિણના અને ઉત્તરના, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| (૬૬–૬૭) રાક્ષસ, દક્ષિણના અને ઉત્તરના, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| (૬૮–૭૦) કિન્નર, દક્ષિણના અને ઉત્તરના, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| (૭૧–૭૩) કિંપુરુષ, દક્ષિણ-ઉત્તરના, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| (૭૪–૭૬) ભુજગપતિ મહાકાય, દક્ષિણ-ઉત્તરના, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| (૭૭–૭૮) ગંધર્વ[11] દક્ષિણ-ઉત્તરના, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| (૭૯) જ્યોતિષ્કદેવ–[12] | ,, | ,, | (૧૯૫) | ઊર્ધ્વલોકમાં—[આ પછીના ઉત્તરોત્તર ઊંચે સમજવા] |
| (૮૦) વૈમાનિકદેવ– | ,, | ,, | (૧૯૬) | ,, |
| (૮૧) સૌધર્મદેવો | ,, | ,, | (૧૯૭) | ,, |
| (૮૨) ઈશાનદેવો | ,, | ,, | (૧૯૮) | ,, |
| (૮૩) સનત્કુમારદેવો | ,, | ,, | (૧૯૯) | ,, |
| (૮૪) માહેન્દ્રદેવો | ,, | ,, | (૨૦૦) | ,, |
| (૮૫) બ્રહ્મલોકદેવો | ,, | ,, | (૨૦૧) | ,, |
| (૮૬) લાંતકદેવો | ,, | ,, | (૨૦૨) | ,, |
| (૮૭) મહાશુક્રદેવો | ,, | ,, | (૨૦૩) | ,, |
| (૮૮) સહસ્રારદેવો | ,, | ,, | (૨૦૪) | ,, |
| (૮૯–૯૦) આનત-પ્રાણતદેવો | ,, | ,, | (૨૦૫) | ,, |
| (૯૧–૯૨) આરણ-અચ્યુતદેવો | ,, | ,, | (૨૦૬) | ,, |
| (૯૩) હેમટ્ઠિ ગ્રૈવેયકદેવો | ,, | ,, | (૨૦૭) | ,, |
| (૯૪) મધ્યમ ,, ,, | ,, | ,, | (૨૦૮) | ,, |
| (૯૫) ઉવરિમ ,, ,, | ,, | ,, | (૨૦૯) | ,, |
| (૯૬) અનુત્તરૌપપાતિકદેવો[13] | ,, | ,, | (૨૧૦) | ,, |
| (૯૭) સિદ્ધો | | | (૨૧૧) | સૌથી ઉપર |

૧૦. પિશાચ આદિ વ્યંતરના ઇન્દ્રોનો પણ પૃથક્ નિર્દેશ છે, તેની નોંધ અહીં જુદી લીધી નથી.

૧૧. વ્યંતરના પિશાચાદિ આઠ પ્રકાર ઉપરાંત અણપન્નિય આદિ આઠ અવાન્તર પ્રકારનો પણ નિર્દેશ મૂળમાં છે (સૂત્ર ૧૮૮, ૧૯૪), પણ તેની જુદી નોંધ અહીં લીધી નથી.

૧૨. તેમના ચન્દ્ર અને સૂર્ય બે ઇન્દ્રો છે. સૂત્ર ૧૯૫[૨].

૧૩. વિજયાદિ પાંચને જુદા ગણાવ્યા નથી. મૂળમાં પાંચેને અનુત્તરસામાન્યમાં જ ગણાવી દીધા છે.

પ્રશ્ન થાય કે અજીવના સ્થાન વિષે વિચાર કેમ નથી કર્યો? એમ જણાય છે કે જેમ જીવોના પ્રભેદોમાં અમુક નિશ્ચિત સ્થાન કલ્પી શકાય છે તેમ પુદ્ગલ વિષે નથી. પરમાણુ અને સ્કંધો સમગ્ર લોકાકાશમાં છે અને તેમનું સ્થાન કોઈ નિશ્ચિત નથી. ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં હોય એમ સંભવે છે—જોકે પાંચમા પદમાં તેમની અવગાહનાનો અનેક રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એક રીતે તે તેમના સ્થાનનો વિચાર કહી શકાય. પણ 'સ્થાન'માં જે પ્રસ્તુતમાં અભિપ્રેત છે તેવું નિશ્ચિત કોઈ સ્થાન પુદ્ગલો વિષે કલ્પી શકાતું નથી. તેથી તેમના સ્થાન વિષે પ્રસ્તુતમાં ચર્ચા જરૂરી નથી. વળી, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશના સ્થાનની જુદી ચર્ચા જરૂરી નથી, કારણ, પ્રથમ બેને તો સમગ્રલોકવ્યાપી માનવામાં આવ્યા છે અને આકાશ તો અનંત છે. એટલે પ્રસ્તુતમાં છે તેવી ચર્ચા તેમને વિષે જરૂરી નથી.

ષટ્ખંડાગમમાં જીવોના સ્થાન-ક્ષેત્રની ચર્ચા આવે છે, પણ તેમાં જીવોનું ક્રમે કરી પ્રજ્ઞાપનાની જેમ નહિ પણ ગતિ આદિના ભેદોમાં નિરૂપણ છે. પુસ્તક ૭, પૃ૦ ૨૯૯થી ખેત્તાણુગમના પ્રકરણમાં આ ચર્ચા છે, તેમાં પણ સ્વસ્થાન, ઉપપાત અને સમુદ્ઘાતને લઈને સ્થાન-ક્ષેત્રનો વિચાર છે.

*

## ત્રીજું 'બહુવક્તવ્ય'પદ : જીવો અને અજીવોનું સંખ્યાગત તારતમ્ય

પ્રસ્તુત તીજા પદમાં તત્ત્વોનો સંખ્યાની દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ભગવાન મહાવીરના સમયમાં અને ત્યાર પછી પણ તત્ત્વોનો સંખ્યાવિચાર મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઉપનિષદોમાં સમગ્ર વિશ્વ એક જ તત્ત્વનો પરિણામ કે વિવર્ત છે એવો મત એક તરફ છે, તો બીજી તરફ જીવો અનેક પણ અજીવ એક જ એવો સાંખ્યોનો મત છે. બૌદ્ધો ચિત્ત અનેક માને છે અને રૂપ પણ અનેક માને છે. આ વિષે જૈન મતનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક હતું તે આ પદમાં કરવામાં આવ્યું છે. અન્ય દર્શનોમાં માત્ર સંખ્યાનું નિરૂપણ છે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં તે સંખ્યાનો વિચાર અનેક દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે. મુખ્ય વિચારતંતુ તારતમ્યનું નિરૂપણ એટલે કોણ કોનાથી ઓછા કે વધારે છે, તે છે. પરંતુ પ્રસ્તુતમાં એ વિચારણા અનેક રીતે કરવામાં આવી છે.

પ્રથમ પૂર્વાદિમાંથી કઈ દિશામાં જીવો વધારે છે અને કઈ દિશામાં ઓછા—એમ દિશાને આધારે વિચારણા છે. વળી, તેમાંની કઈ દિશામાં તે તે પ્રકારના જીવોમાં ઓછા-વધતા છે તેનો વિચાર છે, એટલું જ નહિ પણ જીવોના તે તે પ્રકારના ભેદ-પ્રભેદોમાં પણ પરસ્પર કઈ દિશામાં ઓછા વધતા છે, તેનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે (૨૧૩–૨૨૪).

તે જ પ્રમાણે ગતિ (૨૨૫), ઇન્દ્રિય (૨૨૭), કાય (૨૩૨), યોગ (૨૫૨) ઇત્યાદિ અનેક રીતે જીવોના જે પ્રકારો છે તેમાં સંખ્યાનો વિચાર કરીને છેવટે સમગ્ર જીવોના જે વિવિધ પ્રકારો છે તેમાં કયો પ્રકાર ક્રમમાં સૌથી ઓછીસંખ્યાવાળો અને સંખ્યાક્રમે ઉત્તરોત્તર કયા જીવો વધારે છે અને છેવટે સૌથી વધારે કોણ છે તે રીતનો સમગ્ર જીવોનો સંખ્યાક્રમ નિર્દિષ્ટ છે (૩૩૪).

માત્ર જીવોનું જ નહિ પણ ધર્માસ્તિકાય આદિ ૭ દ્રવ્યોનું પણ પરસ્પર સંખ્યાગત તારતમ્ય નિરૂપવામાં આવ્યું છે અને તે તારતમ્ય દ્રવ્યદૃષ્ટિએ (૨૭૦) અને પ્રદેશદૃષ્ટિએ વિચારાયું છે (૨૭૧). પરસ્પર ઉપરાંત તે તે ધર્માસ્તિકાય આદિ પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પણ ઉક્ત બે દૃષ્ટિથી સંખ્યાવિચાર છે (સૂત્ર ૨૭૨). અને છેવટે બન્ને દૃષ્ટિએ છયે દ્રવ્યોના તારતમ્યનું નિરૂપણ છે (૨૭૩).

પ્રારંભમાં દિશાને મુખ્ય રાખીને સંખ્યાવિચાર છે તો આગળ જઈ ઊર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યગ્ લોક એમ ત્રણ લોકની દૃષ્ટિએ સમગ્ર જીવોના પ્રકારનો સંખ્યાગત વિચાર છે (૨૭૬).

જીવોની જેમ પુદ્ગલોની સંખ્યાનું તારતમ્ય પણ તે તે દિશામાં, તે તે ઊર્ધ્વ લોકાદિ ક્ષેત્રમાં તો નિરૂપિત થયું જ છે, ઉપરાંત દ્રવ્ય, પ્રદેશ અને બન્ને દૃષ્ટિએ પણ પરમાણુ અને સ્કંધોની સંખ્યાનો વિચાર છે (૩૨૬–૩૩૦). અને તે પછી પુદ્ગલોની અવગાહના, કાલસ્થિતિ તથા તેમના પર્યાયોની દૃષ્ટિએ પણ સંખ્યાવિચાર છે (૩૩૧–૩૩૩).

## દ્રવ્યોનું સંખ્યાગત તારતમ્ય

અહીં છયે દ્રવ્યોનું જે સંખ્યાગત તારતમ્ય છે તેની સૂચી ચડિયાતા ક્રમે આપવામાં આવે છે, જેથી કયું દ્રવ્ય કોનાથી સંખ્યામાં સરખું અથવા વધારે છે તે જણાઈ આવશે. જીવોનો જે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ચડિયાતો ક્રમ છે તેની સૂચી પૃથક્ આપવામાં આવી છે. તેથી આ સૂચીમાં અજીવ દ્રવ્યોનો તે ક્રમ વિશેષરૂપે સમજવાનો છે (સૂત્ર–૨૭૩).

| | | |
|---|---|---|
| ૧ | (૧) ધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય<br>(૨) અધર્માસ્તિકાયદ્રવ્ય<br>(૩) આકાશાસ્તિકાયદ્રવ્ય | ધર્માસ્તિકાયાદિ પ્રત્યેક, દ્રવ્યથી એક હોઈ ત્રણે સરખા છે. અને સંખ્યામાં સૌથી થોડા. |
| ૨ | (૧) ધર્માસ્તિકાયપ્રદેશો<br>(૨) અધર્માસ્તિકાયપ્રદેશો | પ્રત્યેકના પ્રદેશોની સંખ્યા અસંખ્યાત-અસંખ્યાત છે અને સરખી જ છે. પૂર્વ કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક. |

૩ જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યો...જીવદ્રવ્યો અનંત સંખ્યામાં છે તેથી પૂર્વ કરતાં અનંતગુણ.

૪ જીવાસ્તિકાયપ્રદેશો...પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ હોઈ પૂર્વ કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક.

૫ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્યો...અનંત પુદ્ગલદ્રવ્યો છે અને તે પૂર્વ કરતાં અનંતગુણ અધિક છે.

૬ પુદ્ગલપ્રદેશો...બધા મળી પુદ્ગલપ્રદેશોની સંખ્યા પુદ્ગલદ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાતગુણ અધિક છે.

૭ અદ્ધાસમયદ્રવ્યો...પૂર્વ કરતાં અનંતગુણ છે. અદ્ધાપ્રદેશ હોતા નથી.

૮ આકાશાસ્તિકાયપ્રદેશો પૂર્વ કરતાં અનંતગુણા અધિક છે.

## જીવોનું સંખ્યાગત તારતમ્ય

નીચે જણાવેલ ક્રમે નાના પ્રકારના જીવો ઉત્તરોત્તર અધિક સંખ્યામાં છે. કેટલીકવાર પૂર્વથી ઉત્તર વિશેષાધિક એટલે કે માત્ર થોડા અધિક હોય છે, તો વળી કેટલીકવાર સંખ્યાતગુણ અધિક હોય છે તો કેટલીકવાર અસંખ્યાતગુણ અને કેટલીકવાર અનંતગુણ હોય છે. પ્રસ્તુત સૂચી તૃતીયપદગત મહાદંડક (સૂત્ર ૩૩૪) ને આધારે છે.[૧] તૃતીયપદને અંતે છેલ્લા સૂત્રમાં આ સૂચી છે. સ્વયં તૃતીય પદમાં ગત્યાદિ અનેક પ્રકારે વર્ગીકરણ કરીને અલ્પબહુત્વનો વિચાર કર્યો છે. એ વિચારનો તાળો મેળવવાનો આમાં પ્રયત્ન છે અથવા તો સમગ્રભાવે જીવોનું અલ્પબહુત્વ કેવું નક્કી થાય છે તે આ સૂચીથી ફલિત કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આનું વિશેષ મહત્ત્વ હોઈ તે અહીં આપવી ઉચિત જણાય છે. વળી, સંખ્યાની બાબતમાં મૂળમાં સામાન્ય સૂચન છે. પરંતુ ટીકાકારે તે તે સંખ્યાઓ કેટલી છે તે સમજાવવા અને તેની સંગતિ યુક્તિપૂર્વક બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

---

૧. પ્રસ્તુત ભાગની ટીકા માટે જુઓ પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૧૬૩ બ થી.

આ સૂચી ઉપરથી જે કેટલીક બાબતો ફલિત થાય છે તે આ પ્રમાણે છે—તે કાળે પણ આચાર્યોએ જીવોની સંખ્યાનું તારતમ્ય બતાવવાનો આ પ્રકારે પ્રયત્ન કર્યો છે તે મુખ્ય બાબત છે. વળી, પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા—પછી તે મનુષ્ય હોય દેવ હોય કે તિર્યંચ હોય—વધારે માનવામાં આવી છે. અધોલોકમાં નારકોમાં પ્રથમથી સાતમી નરકમાં ક્રમે ઘટે છે. એટલે કે સૌથી નીચેના નરકમાં સૌથી ઓછા જીવો છે. આથી ઊલટો ક્રમ ઊર્ધ્વલોકના દેવોમાં છે; તેમાં સૌથી નીચેના દેવોમાં સૌથી વધારે જીવો છે એટલે કે સૌધર્મમાં સૌથી વધારે અને અનુત્તરમાં સૌથી ઓછા છે. પણ મનુષ્યલોકની નીચે ભવનવાસી દેવો છે તેથી તેમની સંખ્યા સૌધર્મ કરતાં વધારે છે અને તેથી ઊંચે છતાં વ્યંતર દેવો સંખ્યામાં વધારે અને તેથી પણ વધારે જ્યોતિષ્કો છે, જેઓ વ્યંતર કરતાં પણ ઊંચે છે.

સૌથી ઓછી સંખ્યા મનુષ્યોની છે, તેથી તે ભવ દુર્લભ ગણાય તે સ્વાભાવિક છે. જેમ ઇન્દ્રિયો ઓછી તેમ જીવોની સંખ્યા વધારે અથવા તો એમ કહી શકાય કે વિકસિત જીવો કરતાં અવિકસિત જીવોની સંખ્યા વધારે. અનાદિ કાળથી આજ સુધીમાં જેમણે પૂર્ણતા સાધી છે એવા સિદ્ધના જીવોની સંખ્યા પણ એકેન્દ્રિય જીવો કરતાં ઓછી જ છે. સંસારીની સંખ્યા સિદ્ધોથી વધી જ જાય છે. તેથી લોક સંસારી જીવથી શૂન્ય થશે નહિ, કારણ, પ્રસ્તુતમાં જે સંખ્યાઓ આપી છે તેમાં કદી પરિવર્તન થવાનું નથી; એ ધ્રુવસંખ્યાઓ છે.

સાતમી નરકમાં અન્ય નરક કરતાં સૌથી ઓછા નારક જીવો છે, તો સૌથી ઊંચા દેવ-લોક અનુત્તરમાં પણ અન્ય દેવલોક કરતાં સૌથી ઓછા જીવો છે. તે સૂચવે છે કે જેમ અત્યંત પુણ્યશાળી થવું દુષ્કર છે, તેમ અત્યન્ત પાપી થવું પણ દુષ્કર છે. પણ જીવનો જે ક્રમિક વિકાસ માનવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે તો નિકૃષ્ટ કોટિના જીવો એકેન્દ્રિય છે. એકેન્દ્રિયમાંથી જ આગળ વધીને જીવો ક્રમે વિકાસ પામે છે.

એકેન્દ્રિય અને સિદ્ધોની સંખ્યા અનંત કોટિમાં પહોંચે છે. અભવ્ય પણ અનંત છે, અને સિદ્ધ કરતાં સમગ્રભાવે સંસારીની સંખ્યા પણ અધિક છે. અને તે સંગત છે. કારણ, અનાગત કાળમાં સંસારીમાંથી જ સિદ્ધ થવાના છે; તે ઓછા હોય તો સંસાર ખાલી થઈ જશે એમ માનવું પડે.

એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધી ક્રમે જીવોની સંખ્યા ઘટે છે—આ ક્રમ અપર્યાપ્તમાં (નં. ૪૯-૫૩) જળવાયો છે, પણ પર્યાપ્તમાં વ્યુત્ક્રમ જણાય છે (નં. ૪૪–૪૮). તેનું રહસ્ય જાણવામાં નથી.

### સમગ્ર જીવોનું સંખ્યાગત તારતમ્ય

૧. ગર્ભજ મનુષ્ય પુરુષ[૨] સર્વથી થોડા[૩]
૨. મનુષ્ય સ્ત્રી (સંખ્યાતગુણ[૪] અધિક)
૩. બાદર તેજઃકાય (અસંખ્યાતગુણઅધિક)
૪. અનુત્તરૌપપાતિકદેવ (અસંખ્યાત ,, )

---

૨. મનુષ્યમાં સ્ત્રી-પુરુષનો ભેદ ધ્યાનમાં લીધો છે, પણ નપુંસક વિષે મૌન સેવ્યું છે, જોકે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય, જેઓ નપુંસક છે, તેમને જુદા ગણ્યા છે. જુઓ અંક ૨૪.

૩. સંખ્યેય કોટી x કોટી–એવી સંખ્યા ટીકાકારે સૂચવી છે. અને પછીના માટે પણ સંખ્યા અને તેની સંગતિ ટીકાકાર સૂચવે છે તે જિજ્ઞાસુએ ટીકામાં જોઈ લેવું.

૪. ટીકાકારે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની સંખ્યા ૨૭ ગણી વધારે જણાવી છે.

૫. ઉપલા (ત્રણ) ગ્રૈવેયકના દેવ (સંખ્યાતગુણઅધિક)
૬. મધ્યમ (ત્રણ) ,, ,, (સંખ્યાત ,, )
૭. નીચલા (ત્રણ) ,, ,, (સંખ્યાત ,, )
૮. અચ્યુત કલ્પના દેવો (સંખ્યાત ,, )
૯. આરણ કલ્પના દેવો (સંખ્યાત ,, )
૧૦. પ્રાણત ,, ,, (સંખ્યાત ,, )
૧૧. આનત ,, ,, (સંખ્યાત ,, )
૧૨. સાતમી નરકના નારકો (અસંખ્યાત ,, )
૧૩. છઠ્ઠી નરકના નારકો (અસંખ્યાત ,, )
૧૪. સહસ્રાર કલ્પના દેવો (અસંખ્યાત ,, )
૧૫. મહાશુક્રના દેવો (અસંખ્યાત ,, )
૧૬. પાંચમી નરકના નારકો (અસંખ્યાત ,, )
૧૭. લાંતક કલ્પના દેવો (અસંખ્યાત ,, )
૧૮. ચોથી નરકના નારકો (અસંખ્યાત ,, )
૧૯. બ્રહ્મલોક કલ્પના દેવો (અસંખ્યાત ,, )
૨૦. તૃતીય નરકના નારકો (અસંખ્યાત ,, )
૨૧. માહેન્દ્ર કલ્પના દેવો (અસંખ્યાત ,, )
૨૨. સનત્કુમાર કલ્પના દેવો (અસંખ્યાત ,, )
૨૩. બીજી નરકના નારકો (અસંખ્યાત ,, )
૨૪. સંમૂર્છિમ મનુષ્યો (અસંખ્યાત ,, )
૨૫. ઈશાન કલ્પના દેવો (અસંખ્યાત ,, )
૨૬. ઈશાન કલ્પની દેવીઓ (સંખ્યાત ,, )
૨૭. સૌધર્મ કલ્પના દેવો (સંખ્યાત ,, )
૨૮. ,, કલ્પની દેવીઓ (સંખ્યાત , )
૨૯. ભવનવાસી દેવ (અસંખ્યાત ,, )
૩૦. ,, દેવીઓ (સંખ્યાત ,, )
૩૧. પ્રથમ નરકના નારકો (અસંખ્યાત ,, )
૩૨. ખેચર પંચેંદ્રિય તિર્યંચ પુરુષો (અસંખ્યાત ,, )
૩૩. ,, ,, ,, સ્ત્રીઓ (સંખ્યાત ,, )
૩૪. સ્થલચર ,, ,, પુરુષો (સંખ્યાત ,, )
૩૫. ,, ,, ,, સ્ત્રીઓ (સંખ્યાત ,, )
૩૬. જલચર ,, ,, પુરુષો (સંખ્યાત ,, )
૩૭. ,, ,, ,, સ્ત્રીઓ (સંખ્યાત ,, )
૩૮. વ્યન્તર દેવો (સંખ્યાતગુણઅધિક)
૩૯ ,, દેવીઓ (સંખ્યાતગુણઅધિક)
૪૦. જ્યોતિષ્ક દેવો (સંખ્યાત ,, )
૪૧. ,, દેવીઓ (સંખ્યાત ,, )
૪૨. ખેચર પંચેંદ્રિયતિર્યંચ નપુંસક (સંખ્યાત ,, )

| | |
|---|---|
| ૪૩. સ્થલચર પંચેંદ્રિય તિર્યંચ નપુંસક | (સંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૪૪. જલચર ,, ,, ,, | (સંખ્યાત ,, ) |
| ૪૫. ચતુરિન્દ્રિય પર્યાપ્ત | (સંખ્યાત ,, ) |
| ૪૬. પંચેન્દ્રિય ,, | (વિશેષાધિક) |
| ૪૭. દ્વીન્દ્રિય ,, | ( ,, ) |
| ૪૮. ત્રીન્દ્રિય ,, | ( ,, ) |
| ૪૯. પંચેન્દ્રિય અપર્યાપ્ત | (અસંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૫૦. ચતુરિન્દ્રિય ,, | (વિશેષાધિક) |
| ૫૧. ત્રીન્દ્રિય ,, | ( ,, ) |
| ૫૨. દ્વીન્દ્રિય ,, | ( ,, ) |
| ૫૩. પ્રત્યેકબાદરવનસ્પતિ પર્યાપ્ત | (અસંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૫૪. બાદર નિગોદ પર્યાપ્ત | ,, ,, |
| ૫૫. બાદર પૃથ્વી ,, | ,, ,, |
| ૫૬. બાદર અપ્કાય ,, | ,, ,, |
| ૫૭. બાદર વાયુકાય ,, | ,, ,, |
| ૫૮. બાદર તેજ:કાય અપર્યાપ્ત | ,, ,, |
| ૫૯. પ્રત્યેકબાદરવનસ્પતિ અપર્યાપ્ત | ,, ,, |
| ૬૦. બાદર નિગોદ અપર્યાપ્ત | ,, ,, |
| ૬૧. બાદર પૃથ્વી ,, | ,, ,, |
| ૬૨. બાદર અપ્કાય ,, | ,, ,, |
| ૬૩. બાદર વાયુકાય ,, | ,, ,, |
| ૬૪. સૂક્ષ્મ તેજ:કાયિક ,, | ,, ,, |
| ૬૫. સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક ,, | (વિશેષાધિક) |
| ૬૬. સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક ,, | ,, |
| ૬૭. સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક ,, | ,, |
| ૬૮. સૂક્ષ્મ તેજ:કાયિક પર્યાપ્ત | (સંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૬૯. સૂક્ષ્મ પૃથ્વી ,, | (વિશેષાધિક) |
| ૭૦. સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક પર્યાપ્ત | (વિશેષાધિક) |
| ૭૧. ,, વાયુકાયિક ,, | (વિશેષાધિક) |
| ૭૨. ,, નિગોદ અપર્યાપ્ત | (અસંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૭૩. ,, ,, પર્યાપ્ત | (સંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૭૪. અભવસિદ્ધિક | (અનંતગુણઅધિક) |
| ૭૫. પ્રતિપતિતસમ્યક્ત્વ | ,, |
| ૭૬. સિદ્ધો | ,, |
| ૭૭. બાદરવનસ્પતિ પર્યાપ્ત | ,, |
| ૭૮. બાદર પર્યાપ્ત | (વિશેષાધિક) |
| ૭૯. બાદરવનસ્પતિ અપર્યાપ્ત | (અસંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૮૦. બાદર અપર્યાપ્ત | (વિશેષાધિક) |

| | |
|---|---|
| ૮૧. બાદર જીવો | (વિશેષાધિક) |
| ૮૨. સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ અપર્યાપ્ત | (અસંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૮૩. ,, અપર્યાપ્ત | (વિશેષાધિક) |
| ૮૪. સૂક્ષ્મવનસ્પતિ પર્યાપ્ત | (સંખ્યાતગુણઅધિક) |
| ૮૫. સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત | (વિશેષાધિક) |
| ૮૬. ,, જીવો | (વિશેષાધિક) |
| ૮૭. ભવસિદ્ધિક | ,, |
| ૮૮. નિગોદ જીવ | ,, |
| ૮૯. વનસ્પતિ | ,, |
| ૯૦. એકેન્દ્રિય | ,, |
| ૯૧. તિર્યંચ | ,, |
| ૯૨. મિથ્યાદૃષ્ટિ | ,, |
| ૯૩. અવિરત | ,, |
| ૯૪. સકષાય | ,, |
| ૯૫. છદ્મસ્થ | ,, |
| ૯૬. સયોગી | ,, |
| ૯૭. સંસારી | ,, |
| ૯૮. સર્વ જીવો | ,, |

ષટ્ખંડાગમમાં પ્રસ્તુત પદગત વિચાર જે રીતે કરવામાં આવ્યો છે તેની પણ નોંધ અહીં લેવી જરૂરી છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ૨૧૨માં અલ્પબહુત્વનો વિચાર ૨૭ દ્વારો વડે કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ ષટ્ખંડાગમમાં ગત્યાદિ ૧૪ દ્વારો વડે જીવોના અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૫૨૦); જ્યારે પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં તે ૧૪ દ્વારો ઉપરાંત પણ દ્વારો છે. આ ચર્ચા ષટ્ખંડાગમના પુ૦ ૭માં દ્રવ્યપ્રમાણાનુગમ નામે પ્રકરણમાં પણ પૃ૦ ૨૪૪થી છે. વળી, તેમાં અસંખ્યાત જેવી સંખ્યાનું સ્પષ્ટીકરણ પણ મૂળમાં જ છે, જે પ્રજ્ઞાપનાની ટીકામાં છે; ષટ્ખંડાગમ, પુ૦ ૭, પૃ૦ ૨૪૪થી. વળી, ષટ્ખંડાગમમાં આ ચર્ચા અન્યત્ર પણ જોવા મળે છે. પુ૦ ૧૪, સૂત્ર ૫૬૮, પૃ૦ ૪૬૫માં જીવોના અલ્પબહુત્વનો વિચાર દ્રવ્યપ્રમાણ અને પ્રદેશપ્રમાણની દૃષ્ટિએ પણ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રજ્ઞાપનાના અસ્તિકાય દ્વાર સૂત્ર ૨૭૦માં દ્રવ્યાર્થિક અને પ્રદેશાર્થિક—એ બે દૃષ્ટિઓ છે, તે એ રીતે જુદી છે કે ષટ્ખંડાગમમાં ષટ્કાયનો વિચાર છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાપનામાં ષડ્દ્રવ્યોને લઈને વિચાર છે. પ્રજ્ઞાપનાનો (સૂત્ર ૩૩૪) મહાદંડક અને ષટ્ખંડાગમનો મહાદંડક પણ તુલનીય છે (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૫૭૫ થી—). બન્નેમાં સર્વ જીવની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે.

# ચોથું 'સ્થિતિ' પદ : જીવોની સ્થિતિ=આયુ

ચોથા પદમાં નાના પ્રકારના જીવોની સ્થિતિ અર્થાત્ આયુનો વિચાર છે.[1] જીવોની તે તે નારકાદિરૂપે સ્થિતિ–અવસ્થાન કેટલો કાળ હોય તેની વિચારણા આમાં હોવાથી આ પદનું નામ 'સ્થિતિ'પદ છે. અર્થાત્ આમાં જીવોના જે વિવિધ પર્યાયો છે, તેના આયુનો વિચાર છે. જીવદ્રવ્ય તો નિત્ય છે, પણ તે જે નાના રૂપો–નાના જન્મ–ધારણ કરે છે તે પર્યાયો તો અનિત્ય છે, તેથી તે ક્યારેક તો નષ્ટ થાય જ છે. આથી તેમની સ્થિતિનો વિચાર કરવો પડે છે. અને તે પ્રસ્તુતમાં કરવામાં આવ્યો છે. જઘન્ય આયુ કેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ કેટલું એમ બે પ્રકારે તેનો વિચાર પ્રસ્તુતમાં છે. આમાં માત્ર સંસારી જીવોને જ આયુ હોઈ તેમના ભેદોનો વિચાર છે. સિદ્ધો તો 'सादीया अपज्जवसिता'—(पृष्ठ ७८, पं. १४, सूत्र २११) કહ્યા છે, તેથી તેમના આયુનો વિચાર અપ્રાપ્ત હોઈ તે કર્યો નથી. વળી, અજીવદ્રવ્યના પર્યાયોની સ્થિતિનો વિચાર પણ આમાં નથી. કારણ, તેમના પર્યાયો જીવના આયુની જેમ અમુક મર્યાદામાં કાલની દૃષ્ટિએ મૂકી શકાય તેમ નથી. તેથી તે વિચાર છોડી દેવામાં આવે તે સ્વાભાવિક છે.

પ્રસ્તુત પદમાં આયુનો નિર્દેશક્રમ આ પ્રકારે છે : પ્રથમ તે તે જીવોનો સામાન્ય પ્રકાર લઈ ને તેના આયુનો નિર્દેશ છે; પછી તેના અપર્યાપ્ત અને પર્યાપ્ત ભેદોનો નિર્દેશ છે, જેમ કે પ્રથમ સામાન્ય નારકનું આયુ, પછી નારકના અપર્યાપ્તનું અને ત્યાર પછી પર્યાપ્તનું આયુ નિર્દિષ્ટ છે. આજ ક્રમે એકેક નારક આદિ લઈ ને સર્વ પ્રકારના જીવોનો આયુવિચાર છે.

નીચે અપાતી સૂચીમાં સામાન્યનું આયુ આપવામાં આવ્યું છે, પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્ત ભેદોને આપ્યા નથી. વળી, આયુનો વિચાર જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બે પ્રકારે છે, તેથી તે બન્ને પ્રકારનો સૂચીમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સ્થિતિની જે સૂચી છે તે ઉપરથી પણ એ તો ફલિત થાય જ છે કે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીનું આયુ ઓછું છે. નારક અને દેવોનું આયુ મનુષ્ય અને તિર્યંચ કરતાં વધારે છે. એકેન્દ્રિયમાં અગ્નિકાયનું આયુ સૌથી ઓછું માનવામાં આવ્યું છે તે, અગ્નિ ઓલવાઈ જતો અનુભવમાં આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે. એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વીકાયિકનું આયુ સૌથી વધારે છે, પણ દ્વીન્દ્રિય કરતાં ત્રીન્દ્રિયનું આયુ ઓછું માનવા પાછળ શું કારણ હશે તે જણાતું નથી. વળી, ચતુરિન્દ્રિયનું આયુ ત્રીન્દ્રિય કરતાં વધારે છે, પણ દ્વીન્દ્રિય કરતાં ઓછું છે, એ પણ રહસ્ય છે.

| જીવભેદ | જઘન્ય | ઉત્કૃષ્ટ |
|---|---|---|
| ૧. **નારક (૩૩૫)** | દશ હજાર વર્ષ | ૩૩ સાગરોપમ |
| (૧) રત્નપ્રભા (૩૩૬) | ,, | ૧ ,, |
| (૨) શર્કરાપ્રભા (૩૩૭) | ૧ સાગરોપમ | ૩ ,,[2] |
| (૩) વાલુકાપ્રભા (૩૩૮) | ૩ ,, | ૭ ,, |
| (૪) પંકપ્રભા (૩૩૯) | ૭ ,, | ૧૦ ,, |

---

૧. ષટ્ખંડાગમમાં કાલાનુગમ નામે આ જ વિચાર છે (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૧૧૪ અને ૪૬૨). ભેદ એ છે કે ગત્યાદિ ૧૪ દ્વારો વડે એકેક જીવનો અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ પણ વિચાર છે. આ વિચારની તુલના ઉત્તરા૦, ૩૬. ૮૦ આદિમાં સંતતિની અપેક્ષાએ જે કાલવિચાર છે તેની સાથે છે.

૨. નારકોમાં પ્રથમાદિ પૂર્વનારકનું જે ઉત્કૃષ્ટ આયુ તે જ પછીના દ્વિતીયાદિ નારકમાં જઘન્ય મનાયું છે. તે ઉપરની સૂચીથી ફલિત થાય છે.

| | | |
|---|---|---|
| (૫) ધૂમપ્રભા (૩૪૦) | ૧૦ સાગરોપમ | ૧૭ સાગરોપમ |
| (૬) તમઃપ્રભા (૩૪૧) | ૧૭ ,, | ૨૨ ,, |
| (૭) અધઃસપ્તમ (૩૪૨) | ૨૨ ,, | ૩૩ ,, |
| ૨. (અ) દેવ (૩૪૩) | દશ હજાર વર્ષ | ૩૩ ,, |
| (ब) દેવી (૩૪૪) | ,, | ૫૫ પલ્યોપમ |
| (૧) ભવનવાસી દેવ (૩૪૫) | ,, | ૧ સાગરોપમથી કંઈક અધિક |
| ,, દેવી (૩૪૬)[૩] | ,, | ૪½ પલ્યોપમ |
| [અસુરકુમારાદિ વિષે મૂળમાં જોવું] | | |
| ૩. પૃથ્વીકાયિક (૩૫૪) | અન્તર્મુહૂર્ત | ૨૨૦૦૦ વર્ષ |
| (૧) સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાયિક (૩૫૫)[૪] | ,, | અન્તર્મુહૂર્ત |
| (૨) બાદર ,, (૩૫૬) | ,, | ૨૨૦૦૦ વર્ષ |
| ૪. અપ્કાયિક (૩૫૭) | ,, | ૭૦૦૦ વર્ષ |
| ૫. તેજઃકાયિક (૩૬૦) | ,, | ત્રણ રાત-દિન |
| ૬. વાયુ ,, (૩૬૩) | ,, | ૩૦૦૦ વર્ષ |
| ૭. વનસ્પતિ ,, (૩૬૬) | ,, | ૧૦૦૦૦ વર્ષ |
| ૮. દ્વીન્દ્રિય (૩૬૯) | ,, | ૧૨ વર્ષ |
| ૯. ત્રીન્દ્રિય (૩૭૦) | ,, | ૪૯ રાત-દિન |
| ૧૦. ચતુરિન્દ્રિય (૩૭૧) | ,, | ૭ માસ |
| ૧૧. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ (૩૭૨) | ,, | ૩ પલ્યોપમ |
| (અ) સંમૂર્ચ્છિમ (૩૭૩) | ,, | ૧ પૂર્વકોટિ |
| (ब) ગર્ભજ (૩૭૪) | ,, | ૩ પલ્યોપમ |
| (૧) જલચર (૩૭૫)[૫] | ,, | ૧ પૂર્વકોટિ |
| (૨) ચતુષ્પદ સ્થલચર (૩૭૮) | ,, | ૩ પલ્યોપમ |
| (૩) ઉરપરિસર્પ (૩૮૧) | ,, | ૧ પૂર્વકોટિ |
| (૪) ભુજપરિસર્પ (૩૮૪) | ,, | ,, |
| (૫) ખેચર (૩૮૭) | ,, | પલ્યાસંખ્યેયભાગ |
| ૧૨. મનુષ્ય (૩૯૦)[૬] | ,, | ત્રણ પલ્ય |
| ૧૩. વ્યન્તર દેવ (૩૯૩) | ૧૦૦૦૦ વર્ષ | ૧ પલ્યોપમ |
| ,, દેવી (૩૯૪) | ,, | ½ પલ્યોપમ |
| ૧૪. જ્યોતિષ્ક દેવ (૩૯૫) | ⅛ પલ્યોપમ | ૧ પલ્યોપમ+૧ લાખ વર્ષ |

૩. આ પછી સૂત્ર ૩૪૭–૩૫૩ સુધીમાં અસુરકુમારાદિ દશ ભવનપતિનાં દેવ-દેવીનું આયુ છે.

૪. સૂક્ષ્મ અપ્કાય, તેજઃકાય, વાયુ અને વનસ્પતિની સ્થિતિ આ જ પ્રમાણે છે.–સૂત્ર ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૪, ૩૬૭.

૫. જલચરાદિમાં પણ ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમની સ્થિતિ જુદી જુદી ગણાવી છે, પણ તે સૂચીમાં નથી લખી. સૂત્ર ૩૭૬ આદિ.

૬. મનુષ્યમાં પણ ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમની સ્થિતિ જુદી ગણાવી છે.–સૂત્ર ૩૯૧–૯૨.

| | | |
|---|---|---|
| જ્યોતિષ્ક દેવી (૩૯૫)[૭] | $\frac{1}{8}$ પલ્યોપમ | $\frac{1}{2}$ પલ્યોપમ+૫૦૦૦૦ વર્ષ |
| [ચન્દ્રાદિની વિગત મૂળમાં જોવી] | | |
| ૧૫. વૈમાનિક દેવ (૪૦૭) | ૧ પલ્યોપમ | ૩૩ સાગરોપમ |
| ,, દેવી (૪૦૮) | ,, | ૫૫ પલ્યોપમ |
| [સૌધર્માદિની સ્થિતિ[૮] મૂળમાં જોવી] | | |

પ્રસ્તુતમાં અજીવની સ્થિતિનો વિચાર નથી. તેનું કારણ એ જણાય છે કે ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ તો નિત્ય છે અને પુદ્ગલોની સ્થિતિ પણ એક સમયથી માંડી અસંખ્યાત સમયની છે તે પાંચમાં પદમાં કહ્યું જ છે (૫૧૫–૫૧૮). તેથી તેનો જુદો નિર્દેશ જરૂરી નથી. વળી, પ્રસ્તુતમાં તો આયુકર્મકૃત સ્થિતિનો વિચાર છે, તે અજીવમાં અપ્રસ્તુત છે.

*

## પાંચમું 'વિશેષ' પદ : જીવ અને અજીવ દ્રવ્યના ભેદો અને પર્યાયો

પ્રસ્તુત પાંચમા પદનું નામ 'વિસેસ'–વિશેષ પદ છે. વિશેષ એટલે જીવાદિ દ્રવ્યના વિશેષ અર્થાત્ પ્રકારો. અને બીજો અર્થ છે જીવાદિ દ્રવ્યના વિશેષ અર્થાત્ પર્યાયો. પ્રથમ પદમાં જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યોના પ્રકારો, ભેદ-પ્રભેદ સાથે, ગણાવી દીધા છે. તેનું અહીં પણ સંક્ષેપમાં પુનરાવર્તન કર્યું છે, તે એટલા માટે કે પ્રસ્તુતમાં જે બાબત સ્પષ્ટ કરવાની છે તે એ કે જીવ અને અજીવના જે પ્રકારો છે તે પ્રત્યેકના અનંત પર્યાયો છે. જો પ્રત્યેકના અનંત પર્યાયો હોય તો સમગ્રના પણ અનંત હોય જ. અને દ્રવ્યના જો પર્યાયો–પરિણામો હોય તો તે દ્રવ્ય કૂટસ્થનિત્ય ન ઘટી શકે, પણ તેને પરિણામિનિત્ય માનવું જોઈએ—આવું સૂચન પણ ફલિત થાય છે. અને વસ્તુનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય અને પર્યાયરૂપ છે એ પણ આથી ફલિત થાય છે.

એક બાબત, જે ધ્યાનમાં રાખવાની છે, તે એ પણ છે કે પદનું નામ 'વિસેસ' આપ્યા છતાં તે શબ્દનો ઉપયોગ સૂત્રોમાં કર્યો નથી; પણ સમગ્ર પદમાં તેને માટે પર્યાય શબ્દ વાપર્યો છે (સૂત્ર ૪૩૮–). જૈન શાસ્ત્રમાં આ પર્યાય શબ્દનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. ગ્રંથકારે આથી પ્રથમ તો એ સૂચન કર્યું કે પર્યાય કહો કે વિશેષ કહો એમાં કાંઈ ભેદ નથી. જે નાના પ્રકારના જીવો દેખાય છે, કે અજીવો દેખાય છે, તે સૌ તે તે દ્રવ્યના પર્યાયો જ છે. પછી ભલે તે સામાન્યના વિશેષરૂપે–પ્રકારરૂપે–હોય અગર દ્રવ્યવિશેષના પર્યાયરૂપે હોય. જીવના જે ભેદો ગણાવ્યા છે, જેમ કે નારકાદિ, તે બધા પ્રકારો તે તે જીવદ્રવ્યના પર્યાયો પણ છે. કારણ, અનાદિ કાળમાં જીવ અનેક વાર તે તે પ્રકારે અવતર્યો હોય છે. અને જેમ કોઈ પણ એક જીવના તે પર્યાયો છે તેમ સકલ જીવોની સમાન યોગ્યતા હોઈ તે બધાએ પણ તે તે નારકાદિરૂપે જન્મ લીધો જ હોય છે. આમ જેને પ્રકાર કે ભેદ કે વિશેષ કહેવામાં આવે છે તે પ્રત્યેક જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ પર્યાય જ છે, તે જીવની એક વિશેષ અવસ્થા જ છે, પર્યાય કે પરિણામ જ છે. પર્યાયશૂન્ય દ્રવ્ય કદી હોતું જ નથી. એટલે તે તે દ્રવ્ય તે તે પર્યાયઅવસ્થામાં જ હોય છે—આવું સૂચન પ્રસ્તુત પદમાંથી ફલિત થાય છે, કારણ, જેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે તેને પણ પ્રસ્તુતમાં પર્યાયના નામે જ ઓળખાવવામાં

---

૭. ચંદ્રાદિનાં દેવો-દેવીઓની સ્થિતિ પણ વર્ણિત છે. – સૂત્ર ૩૯૭–૪૦૬.

૮. સૂત્ર ૪૦૯–૪૨૬.

આવ્યાં છે (૪૩૯). સારાંશ કે દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ છે, એવું સૂચન આમાં છે. તેથી જ ગ્રંથકારે દ્રવ્યના પ્રકાર માટે પણ પર્યાય શબ્દ વાપર્યો છે (૪૩૯, ૫૦૧). આ વસ્તુ આચાર્ય મલયગિરિએ પણ નોંધી છે.[1]

આમ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો અભેદ છતાં ગ્રંથકારને એ પણ સ્પષ્ટ કરવું હતું કે દ્રવ્ય અને પર્યાયનો ભેદ પણ છે, અને કોઈ એક જ દ્રવ્યના આ બધા પર્યાયો–પરિણામો નથી : આ બાબતની સૂચના જુદાં જુદાં દ્રવ્યોની સંખ્યા અને પર્યાયોની સંખ્યામાં જે ભેદ છે તે દર્શાવીને કરી છે, જેમ કે તેમણે નારકોને અસંખ્ય કહ્યા (૪૩૯), પણ નારકના પર્યાયોને અનંત કહ્યા છે (૪૪૦). જીવોના જે નાના પ્રકારો છે, તેમાં વનસ્પતિ અને સિદ્ધ એ બે જ પ્રકારો એવા છે, જેના દ્રવ્યોની સંખ્યા અનંત છે. તેથી સમગ્રભાવે જીવદ્રવ્યો અનંત કહી શકાય, પણ તે તે પ્રકારોમાં તો ઉક્ત બેના અપવાદ સિવાય બધાં જ દ્રવ્યો અસંખ્યાત છે, અનંત નહિ. અને છતાં તે બધા જ પ્રકારોના પર્યાયોની સંખ્યા અનંત છે તે વસ્તુ પ્રસ્તુત પદમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

ગ્રન્થકારનાં આવાં સૂચનોને આધારે જ જૈન દાર્શનિકોએ તિર્યક્સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતા-સામાન્યની માન્યતા સ્વીકારી છે. દૈશિક ભેદોનું જે સામાન્ય છે તે તિર્યક્સામાન્ય છે અને કાલિક ભેદોનું જે સામાન્ય છે તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. ઊર્ધ્વતાસામાન્ય જ દ્રવ્યને નામે ઓળખાય છે. ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એક છે અને તે અભેદજ્ઞાનમાં નિમિત્ત બને છે; જ્યારે તિર્યક્સામાન્ય અનેક છે, અને તે સમાનતામાં નિમિત્ત બને છે. જીવસામાન્ય એ અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તિર્યક્સામાન્ય છે, પણ એક જ જીવના નાના પર્યાયોની અપેક્ષાએ તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. કાલક્રમે દાર્શનિકોએ દ્રવ્ય, પર્યાય, સામાન્ય અને વિશેષ એ બધાં વિશે અન્ય દર્શનોની તુલનામાં જે સ્પષ્ટીકરણો કર્યાં છે, તેનાં મૂળ આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. અને પ્રસ્તુતમાં પણ જે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે તેનું મૂળ ભગવતી જેવા અંગગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે જ.[2]

વેદાન્તની જેમ જૈન મતે જીવદ્રવ્ય એક નથી પણ અનંતસંખ્યામાં છે. એટલે જીવસામાન્ય જેવી સ્વતંત્ર એક વસ્તુ કોઈ નથી, પણ અનેક જીવોમાં જે ચૈતન્યધર્મો દેખાય છે તે નાના છે, અને તે, તે તે જીવમાં જ પરિવ્યાપ્ત છે અને તે ધર્મો અજીવથી જીવને જુદો પાડનાર છે, તેથી નાના છતાં એકસરખી રીતે અજીવથી જીવને ભિન્ન સિદ્ધ કરવાનું કાર્ય કરતા હોવાથી સામાન્ય કહેવાય છે. આ સામાન્ય તિર્યક્સામાન્ય છે. તે એક નથી પણ નાના છે, તેથી તેની સમાનતા છતાં એકતા એ ભ્રમ છે; અથવા કલ્પિત એકતા છે[3]—વાસ્તવિક એકતા નથી. તે જ પ્રમાણે અજીવદ્રવ્ય કોઈ જુદું એક દ્રવ્ય નથી, પણ અનેક અજીવદ્રવ્યો–અચેતનદ્રવ્યો છે, તે બધાં જીવથી જુદાં છે માટે તે અર્થમાં તેમની સમાનતા અજીવદ્રવ્ય કહેવાથી વ્યક્ત થાય છે, તેથી તે સામાન્ય અજીવદ્રવ્ય તિર્યક્સામાન્ય છે. આ તિર્યક્સામાન્યના પર્યાયો–વિશેષો–ભેદો તે પ્રસ્તુતમાં જીવ અને અજીવના પર્યાયો–વિશેષો–ભેદો છે (૪૩૯, ૫૦૧) એમ સમજવાનું છે.

પણ જૈન મતે કોઈ પણ એક દ્રવ્ય અનેક રૂપે પરિણત થાય છે, જેમ કે કોઈ એક જીવદ્રવ્ય નારકાદિ અનેક પરિણામોને ધારણ કરે છે. આ પરિણામો કાળક્રમે બદલાયા કરે છે, પણ જીવદ્રવ્ય ધ્રુવ છે, અર્થાત્ તેનો જીવરૂપે કદી નાશ થતો નથી, નારકાદિ પર્યાયોરૂપે નાશ થાય છે. અનેક

---

૧. ટીકા, પત્ર ૧૭૯ વ, ૨૦૨ અ.

૨. આ વિષયની ચર્ચા માટે જુઓ ન્યાયાવતારવાર્તિકવૃત્તિની પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૨૫–૩૧; અને આગમ યુગકા જૈન દર્શન, પૃષ્ઠ ૭૬–૮૬.

૩. આવી કલ્પિત એકતાની દૃષ્ટિએ જ સ્થાનાંગમાં આવતાં 'एगे आया' ઈત્યાદિ વાક્યો સમજવાનાં છે.

નારકાદિ પર્યાયો ધારણ કરવા છતાં તે અચેતન બની જતું નથી. આ જીવદ્રવ્યને સામાન્ય–ઊર્ધ્વતાસામાન્ય–કહ્યું છે, અને તે એક છે. અને તે સામાન્યના નાના પર્યાયો–પરિણામો–વિશેષો–ભેદો છે. પ્રસ્તુતમાં નૈરયિકાદિના જે પર્યાયોની ચર્ચા છે (૪૪૦, ૫૦૪), તે આ ઊર્ધ્વતાસામાન્યની અપેક્ષાએ કરવામાં આવી છે. તેથી તે તેના પર્યાયો–પરિણામો છે, એમ સમજવું.

આમ પ્રસ્તુતમાં પર્યાય શબ્દ પ્રકાર–ભેદ અર્થમાં અને અવસ્થા કે પરિણામ એમ બે અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. અને તે બન્નેનું સામાન્ય જુદું જુદું છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. ભેદોનું તિર્યક્‌સામાન્ય વાસ્તવિક છતાં એક નથી, જ્યારે પર્યાયોનું ઊર્ધ્વતાસામાન્ય એક છે અને વાસ્તવિક છે.

જીવસામાન્યના નારકાદિ અનેક ભેદો–વિશેષો છે, તેથી તેને જીવના પર્યાયો કહ્યા છે. અને જીવસામાન્યના અનેક પરિણામો–પર્યાયો પણ છે, તેથી તેને જીવના પર્યાયો કહ્યા છે. આ જ પ્રકારે અજીવ વિષે પણ સમજી લેવાનું છે. આમ ગ્રંથકારે પર્યાય શબ્દને બે અર્થમાં વાપર્યો છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. અને પર્યાય અને વિશેષ એ બન્ને શબ્દોને એકાર્થક જ સ્વીકાર્યા છે. જૈનોમાં અંગગ્રંથમાં પર્યાય શબ્દ જ પ્રચલિત હતો તેથી તે શબ્દ વિવરણમાં રાખ્યો છે. પરંતુ વૈશેષિક દર્શનમાં વિશેષ શબ્દનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો હતો તેથી તે શબ્દનો પણ પ્રયોગ પર્યાય અર્થમાં અને વસ્તુના ભેદ અર્થમાં પણ થઈ શકે છે તે સૂચવવા આચાર્યે પ્રકરણનું નામ 'વિસેસ' એમ રાખ્યું હોય તેમ જણાય છે.

વળી, એક બીજી વાતનું ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ કે સંસારી અવસ્થાના જીવોમાં કર્મકૃત જે અવસ્થાઓ છે, એટલે કે જેને આધારે જીવ સાથે પુદ્‌ગલો સંબદ્ધ થાય છે અને તે સંબંધને લઈ ને જીવની નાના અવસ્થાઓ–પર્યાયો બને છે, તે પૌદ્‌ગલિક પર્યાયો પણ જીવના પર્યાયો ગણવામાં આવ્યા છે. આમ સંસારી અવસ્થામાં જીવ અને પુદ્‌ગલનો જાણે કે અભેદ હોય તેમ માનીને જીવના પર્યાયોનું વર્ણન છે. જેમ સ્વતંત્ર રીતે વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શની વિવિધતાને કારણે પુદ્‌ગલના અનંત પર્યાયો થાય છે (૫૧૯–), તેમ જ્યારે તે પુદ્‌ગલ જીવસંબદ્ધ હોય ત્યારે તે બધા જ જીવના પર્યાયો (૪૪૦–) પણ ગણવામાં આવ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે જ્યારે જીવ સાથે તે સંબદ્ધ હોય છે ત્યારે પુદ્‌ગલમાં થતા પરિણમનમાં જીવ પણ કારણ છે, તેથી તે પર્યાયો પુદ્‌ગલના છતાં જીવના છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. અને આથી જ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસારી અવસ્થામાં જીવ અને પુદ્‌ગલનો કથંચિત્ અભેદ પણ છે. અનાદિ કાળથી આ અભેદ ચાલ્યો આવે છે અને તેને જ કારણે જીવોમાં આકાર, રૂપ આદિનું વૈવિધ્ય છે; અન્યથા સિદ્ધજીવોની જેમ સૌ જીવો એકસરખા જ રહે, માત્ર વ્યક્તિભેદ રહે, પરંતુ જે વિવિધ પ્રકારે સંસારી જીવોમાં નારકાદિ રૂપે ભેદ પડે છે તે પડે નહિ. આથી તે ભેદના નિયામક તરીકે જીવ અને પુદ્‌ગલનો કથંચિત્ અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જ્યારે કર્મના આવરણથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જીવમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પુદ્‌ગલનું બંધન રહેતું નથી તેથી તેમાં કોઈ પણ બાહ્યાકારનો ભેદ પણ–રૂપ આદિનો પણ–રહેતો નથી. જેમ કર્મના ઉદયને કારણે જીવમાં બાહ્ય આકાર-પ્રકારમાં ભેદ પડે છે અને નાના પર્યાયોનું સર્જન થાય છે, તેમ જીવમાં જે તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ છે, તેને કારણે પણ નાના પર્યાયોનું સર્જન થાય છે. આમ જીવના અનંત પર્યાયોની સંગતિ ગ્રંથકારે જણાવી છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત પદમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના ભેદો અને પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. ભેદો વિષે તો પ્રથમ પદમાં નિરૂપણ હતું જ, પણ તે પ્રત્યેક ભેદોમાં અનંત પર્યાયો છે, તેનું સૂચન કરવું એ પ્રસ્તુત પાંચમા પદની વિશેષતા છે. પ્રથમ પદમાં ભેદો બતાવ્યા હતા અને ત્રીજા પદમાં તેમની

સંખ્યા જણાવી હતી, પણ તીજા પદમાં સંખ્યાગત તારતમ્યનું નિરૂપણ મુખ્ય હોઈ કયા વિશેષની કેટલી સંખ્યા છે તે જાણવાનું બાકી રહી જતું હતું, તેથી પ્રસ્તુતમાં તે તે ભેદોની સંખ્યા પણ જણાવી દીધી છે. અને પછી તે તે ભેદોના પર્યાયોની સંખ્યા પણ જણાવી દીધી છે. પર્યાયોની સંખ્યા તો બધા જ દ્રવ્યભેદોની અનંત છે. ભેદોની સંખ્યામાં કેટલાક અસંખ્યાત તો કેટલાક અનંત છે. માત્ર વનસ્પતિ અને સિદ્ધોની સંખ્યા જીવભેદોમાં અનંત છે, બાકીના બધા જીવભેદો અસંખ્યાત છે. વળી, પ્રસ્તુતમાં પ્રથમપદનિર્દિષ્ટ બધા જ ભેદ-પ્રભેદોને લઈ ને વિવરણ નથી, પણ સંસારી જીવોમાં મુખ્ય મુખ્ય જીવભેદો, જેને 'ચોવીસ દંડક' નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેમની તથા સિદ્ધોની સંખ્યા અને પર્યાયોનો વિચાર છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. આગળ ઉપર એ સૂચી આપવામાં આવે છે, તે જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે. તેમાં નં. ૧ થી ૨૪ સંસારી જીવોના ભેદો છે, તેને ચોવીસ દંડક કહેવામાં આવે છે અને ૨૫મો નંબર સિદ્ધોનો છે.

જીવદ્રવ્યના નારકાદિ ભેદોના પર્યાયોનો વિચાર અનેક પ્રકારે—અનેક દૃષ્ટિથી—કરવામાં આવ્યો છે. અને તેમાં જૈનસંમત અનેકાંતદૃષ્ટિનો ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે. જીવના નારકાદિ જે ભેદોના પર્યાયોનું નિરૂપણ છે, તેમાં દ્રવ્યાર્થતા (दव्वट्ठया), પ્રદેશાર્થતા (पदेसट्ठता), અવગાહનાર્થતા (ओगाहणट्ठता), સ્થિતિ (ठिई), કૃષ્ણાદિ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, જ્ઞાન અને દર્શન— આ દશ દૃષ્ટિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે (સૂત્ર ૪૪૦-૪૫૪).

વિચારણાનો ક્રમ આવો છે—પ્રશ્ન છે કે નારક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે. ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે નારક જીવોમાં અનંત પર્યાયો છે. આ અનંત પર્યાયોની સંગતિ જણાવવા માટે ઉક્ત દશે દૃષ્ટિથી તે પર્યાયોની સંખ્યા જણાવી છે. તેમાં કેટલીક દૃષ્ટિથી સંખ્યાત તો કેટલીક દૃષ્ટિથી અસંખ્યાત અને કેટલીક દૃષ્ટિથી અનંત સંખ્યા થાય છે. અનંતદર્શક દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈ ને નારકના પર્યાયોને અનંત કહ્યા છે, કારણ કે તે દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે પર્યાયો ઘટે છે. વળી, તે તે સંખ્યાઓને સીધી રીતે નથી જણાવી, પણ એક નારકની અન્ય નારક સાથે તુલના કરીને તે સંખ્યા ફલિત કરવામાં આવી છે, જેમ કે—

**દ્રવ્યાર્થતા** વડે કોઈ નારક અન્ય નારકોથી તુલ્ય છે, આમ કહ્યું. આનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્યદૃષ્ટિએ કોઈ નારક એક દ્રવ્ય છે તેમ અન્ય નારક પણ એક દ્રવ્ય છે. સારાંશ કે કોઈ પણ નારકને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી એક જ કહેવાય, તેની સંખ્યા એકથી વધારે હોય નહિ અર્થાત્ તે સંખ્યાત છે. તે જ રીતે—

[૪]પ્રદેશાર્થતા વડે પણ નારક જીવો પરસ્પર તુલ્ય છે. આનો અર્થ એ છે કે જેમ એક નારક-જીવના પ્રદેશો **અસંખ્યાત** છે, તેમ અન્ય નારકના પ્રદેશો પણ **અસંખ્યાત** છે. સારાંશ કે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ કોઈ પણ એક નારક **અસંખ્યાત** છે એમ કહેવાય.

અવગાહનાર્થતા વડે એટલે કે જીવના શરીરની ઊંચાઈની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો એક નારક અન્ય નારકથી હીન પણ હોય, તુલ્ય પણ હોય અને અધિક પણ હોય. જીવપ્રદેશોની દૃષ્ટિએ સરખા છતાં નારકોમાં શરીરની ઊંચાઈ ને લઈ ને જે ભેદ પડે છે, તે ઉક્ત ત્રણ પ્રકારનો છે. સંખ્યાની પરિભાષામાં આ વસ્તુ જણાવવી હોય તો એ જાણવું જરૂરી બને છે કે નારકની ઓછામાં ઓછી અવગાહના કેટલી ? રત્નપ્રભામાં જઘન્ય અવગાહના અંગુલનો અસંખ્યાતમો

---

૪. જીવદ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાયાદિની જેમ સપ્રદેશ હોવાથી આ દૃષ્ટિએ વિચાર જરૂરી બને છે. વળી, કાળ અને પરમાણુ અપ્રદેશી છે તેથી સમગ્ર જીવાજીવના વિચાર હોય ત્યાં પ્રદેશદૃષ્ટિએ વિચારણા જરૂરી છે.

વળી, એક બીજી વાતનું ધ્યાન રાખવાનું છે તે એ કે સંસારી અવસ્થાના જીવોમાં કર્મકૃત જે અવસ્થાઓ છે, એટલે કે જેને આધારે જીવ સાથે પુદ્ગલો સંબદ્ધ થાય છે અને તે સંબંધને લઈ ને જીવની નાના અવસ્થાઓ–પર્યાયો બને છે, તે પૌદ્ગલિક પર્યાયો પણ જીવના પર્યાયો ગણવામાં આવ્યા છે. આમ સંસારી અવસ્થામાં જીવ અને પુદ્ગલનો જાણે કે અભેદ હોય તેમ માનીને જીવના પર્યાયોનું વર્ણન છે. જેમ સ્વતંત્ર રીતે વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શની વિવિધતાને કારણે પુદ્ગલના અનંત પર્યાયો થાય છે (૫૨૯–), તેમ જ્યારે તે પુદ્ગલ જીવસંબદ્ધ હોય ત્યારે તે બધા જ જીવના પર્યાયો (૪૪૦–) પણ ગણવામાં આવ્યા છે. આનું કારણ એ છે કે જ્યારે જીવ સાથે તે સંબદ્ધ હોય છે ત્યારે પુદ્ગલમાં થતા પરિણમનમાં જીવ પણ કારણ છે, તેથી તે પર્યાયો પુદ્ગલના છતાં જીવના છે એમ માનવામાં આવ્યું છે. અને આથી જ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસારી અવસ્થામાં જીવ અને પુદ્ગલનો કથંચિત્ અભેદ પણ છે. અનાદિ કાળથી આ અભેદ ચાલ્યો આવે છે અને તેને જ કારણે જીવોમાં આકાર, રૂપ આદિનું વૈવિધ્ય છે; અન્યથા સિદ્ધજીવોની જેમ સૌ જીવો એકસરખા જ રહે, માત્ર વ્યક્તિભેદ રહે, પરંતુ જે વિવિધ પ્રકારે સંસારી જીવોમાં નારકાદિ રૂપે ભેદ પડે છે તે પડે નહિ. આથી તે ભેદના નિયામક તરીકે જીવ અને પુદ્ગલનો કથંચિત્ અભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જ્યારે કર્મના આવરણથી જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે જીવમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પુદ્ગલનું બંધન રહેતું નથી તેથી તેમાં કોઈ પણ આકારનો ભેદ પણ–રૂપ આદિનો પણ–રહેતો નથી. જેમ કર્મના ઉદયને કારણે જીવમાં બાહ્ય આકાર-પ્રકારમાં ભેદ પડે છે અને નાના પર્યાયોનું સર્જન થાય છે, તેમ જીવમાં જે તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનાદિ છે, તેને કારણે પણ નાના પર્યાયોનું સર્જન થાય છે. આમ જીવના અનંત પર્યાયોની સંગતિ ગ્રંથકારે જણાવી છે.

આ રીતે પ્રસ્તુત પદમાં જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના ભેદો અને પર્યાયોનું નિરૂપણ છે. ભેદો વિષે તો પ્રથમ પદમાં નિરૂપણ હતું જ, પણ તે પ્રત્યેક ભેદોમાં અનંત પર્યાયો છે, તેનું સૂચન કરવું એ પ્રસ્તુત પાંચમા પદની વિશેષતા છે. પ્રથમ પદમાં ભેદો બતાવ્યા હતા અને ત્રીજા પદમાં તેમની

સંખ્યા જણાવી હતી, પણ ત્રીજા પદમાં સંખ્યાગત તારતમ્યનું નિરૂપણ મુખ્ય હોઈ કયા વિશેષની કેટલી સંખ્યા છે તે જાણવાનું બાકી રહી જતું હતું, તેથી પ્રસ્તુતમાં તે તે ભેદોની સંખ્યા પણ જણાવી દીધી છે. અને પછી તે તે ભેદોના પર્યાયોની સંખ્યા પણ જણાવી દીધી છે. પર્યાયોની સંખ્યા તો બધા જ દ્રવ્યભેદોની અનંત છે. ભેદોની સંખ્યામાં કેટલાક અસંખ્યાત તો કેટલાક અનંત છે. માત્ર વનસ્પતિ અને સિદ્ધોની સંખ્યા જીવભેદોમાં અનંત છે, બાકીના બધા જીવભેદો અસંખ્યાત છે. વળી, પ્રસ્તુતમાં પ્રથમપદનિર્દિષ્ટ બધા જ ભેદ-પ્રભેદોને લઈ ને વિવરણ નથી, પણ સંસારી જીવોમાં મુખ્ય મુખ્ય જીવભેદો, જેને 'ચોવીસ દંડક' નામે ઓળખવામાં આવે છે, તેમની તથા સિદ્ધોની સંખ્યા અને પર્યાયોનો વિચાર છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. આગળ ઉપર એ સૂચી આપવામાં આવે છે, તે જોવાથી એ સ્પષ્ટ થશે. તેમાં નં. ૧ થી ૨૪ સંસારી જીવોના ભેદો છે, તેને ચોવીસ દંડક કહેવામાં આવે છે અને ૨૫મો નંબર સિદ્ધોનો છે.

જીવદ્રવ્યના નારકાદિ ભેદોના પર્યાયોનો વિચાર અનેક પ્રકારે—અનેક દૃષ્ટિથી—કરવામાં આવ્યો છે. અને તેમાં જૈનસંમત અનેકાંતદૃષ્ટિનો ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે. જીવના નારકાદિ જે ભેદોના પર્યાયોનું નિરૂપણ છે, તેમાં દ્રવ્યાર્થતા (दव्वट्ठया), પ્રદેશાર્થતા (पदेसट्ठता), અવગાહનાર્થતા (ओगाहणट्ठता), સ્થિતિ (ठिई), કૃષ્ણાદિ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, જ્ઞાન અને દર્શન— આ દશ દૃષ્ટિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે (સૂત્ર ૪૪૦-૪૫૪).

વિચારણાનો ક્રમ આવો છે—પ્રશ્ન છે કે નારક જીવોના કેટલા પર્યાયો છે. ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે કે નારક જીવોમાં અનંત પર્યાયો છે. આ અનંત પર્યાયોની સંગતિ જણાવવા માટે ઉક્ત દશે દૃષ્ટિથી તે પર્યાયોની સંખ્યા જણાવી છે. તેમાં કેટલીક દૃષ્ટિથી સંખ્યાત તો કેટલીક દૃષ્ટિથી અસંખ્યાત અને કેટલીક દૃષ્ટિથી અનંત સંખ્યા થાય છે. અનંતદર્શક દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈ ને નારકના પર્યાયોને અનંત કહ્યા છે, કારણ કે તે દૃષ્ટિએ સૌથી વધારે પર્યાયો ઘટે છે. વળી, તે તે સંખ્યાઓને સીધી રીતે નથી જણાવી, પણ એક નારકની અન્ય નારક સાથે તુલના કરીને તે સંખ્યા ફલિત કરવામાં આવી છે, જેમ કે—

**દ્રવ્યાર્થતા** વડે કોઈ નારક અન્ય નારકોથી તુલ્ય છે, આમ કહ્યું. આનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્યદૃષ્ટિએ કોઈ નારક એક દ્રવ્ય છે તેમ અન્ય નારક પણ એક દ્રવ્ય છે. સારાંશ કે કોઈ પણ નારકને દ્રવ્યદૃષ્ટિથી એક જ કહેવાય, તેની સંખ્યા એકથી વધારે હોય નહિ અર્થાત્ તે સંખ્યાત છે. તે જ રીતે—

ભાગ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સાત ધનુષ, ત્રણ હાથ અને ૭ અંગુલ પ્રમાણ છે. આ અવગાહના ઉત્તરોત્તર બમણી વધતી જાય છે અને સાતમી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પાંચસો ધનુષ છે.[૫] સારાંશ કે જઘન્ય અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ; આ બે વચ્ચેની સંખ્યાઓનું તારતમ્ય તે હીનાધિકતાનું નિયામક બને છે. તેથી કોઈ નારક અન્યથી હીન હોય તો અસંખ્યાત-ભાગ કે સંખ્યાતભાગ હીન હોય; અથવા તો સંખ્યાતગુણ કે અસંખ્યાતગુણ હીન હોય. અધિક હોય તોપણ ઉક્ત પ્રકારની સંખ્યાથી જ અધિક હોય. આ રીતે નારકના અવગાહનાની દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત પ્રકારના પર્યાયો બને છે.

**સ્થિતિ**ની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તોપણ અવગાહનાની જેમ જ છે. એટલે કે ઉક્ત અસંખ્યાતભાગહીન આદિ ચતુઃસ્થાનકે હીન અને અધિક હોય છે, અથવા તો તુલ્ય હોય છે. સારાંશ કે અસંખ્યાત પ્રકારે પર્યાયો બને છે.

**કૃષ્ણાદિવર્ણ**ની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો તેના **અનંત** પર્યાયો બને છે, કારણ કે એકગુણ કૃષ્ણથી માંડીને અનંતગુણ કૃષ્ણ હોવાનો સંભવ છે.

આ જ બાબત ગંધ, રસ અને સ્પર્શને પણ લાગુ પડે છે. એટલે કે તે તે દૃષ્ટિએ નારકના **અનંત** પર્યાયો ઘટી શકતા હોઈ તેના અનંત પર્યાયો છે.

આમ નારક જીવના **અનંત** પર્યાયોની સંગતિ વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શના પર્યાયો ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો છે, એમ ગ્રંથકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

તે જ પ્રમાણે **જ્ઞાન** અને **દર્શન**ની દૃષ્ટિએ પણ તેના અનંત પર્યાયો છે, તેમ ગ્રંથકાર જણાવે છે. વર્ણાદિ પર્યાયો પૌદ્ગલિક છતાં તે જીવના છે, તે સ્પષ્ટીકરણ પ્રથમ થઈ જ ગયું છે. અને જ્ઞાનાદિ તો જીવના સ્વરૂપગત જ પર્યાયો છે. તેથી પણ જીવના—નારક જીવના—અનંત પર્યાયોની સંગતિ છે.

આચાર્ય મલયગિરિ નોંધે છે કે પ્રસ્તુત જે દશ દૃષ્ટિઓ છે તેને સંક્ષેપમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ—એ ચાર દૃષ્ટિમાં વિભક્ત કરી શકાય છે. દ્રવ્યાર્થતા અને પ્રદેશાર્થતા એ દ્રવ્યમાં, અવગાહના એ ક્ષેત્રમાં, સ્થિતિ એ કાલમાં અને વર્ણાદિ તથા જ્ઞાનાદિ એ ભાવમાં સમાવિષ્ટ છે.[૬]

આ જ ન્યાયે દંડકોનો વિચાર છે (૪૪૬–૪૫૪). અવગાહના અને સ્થિતિને લઈને તથા વર્ણાદિ અને જ્ઞાનાદિને લઈને જીવોમાં હીનાધિકતા છે, એ આપણે જોયું. તેથી પુનઃ જઘન્ય-અવગાહનાવાળા, મધ્યમઅવગાહનાવાળા અને ઉત્કૃષ્ટઅવગાહનાવાળા નારકાદિ ચોવીશે દંડકો, અને તે જ પ્રમાણે સ્થિતિ-જ્ઞાન-દર્શનને લઈને ચોવીશે દંડકોના પર્યાયોની ક્રમે ચિંતા કરવામાં આવી છે (સૂત્ર-૪૫૫–૪૯૯) અને તે અનંત છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. એ સમાપ્ત થયે અજીવ-પર્યાયોનો વિચાર છે.

## જીવોની અને તેમના પર્યાયોની સંખ્યા

| જીવભેદવિશેષ | દ્રવ્યસંખ્યા | પર્યાયસંખ્યા |
|---|---|---|
| જીવ | અનંત (૪૩૯) | અનંત[૭] |

૫. प्रज्ञापनाटीका, पत्र १८१ अ.

૬. प्रज्ञापनाटीका, पत्र १८२ अ.

૭. સૂત્ર ૪૩૯માં સમગ્રભાવે જીવપર્યાયા (દ્રવ્યો)ને અનંત કહ્યા છે. અને પછી ક્રમે ૪૪૦ આદિ સૂત્રોમાં જીવના તે તે પ્રકારને અનંત પર્યાયવાળો જણાવ્યો છે. આથી ફલિત થાય છે કે જીવના પર્યાયો અનંત છે.

| | | |
|---|---|---|
| ૧. નારક | અસંખ્ય (૪૩૯) | અનંત (૪૪૦)[૮] |
| ૨. અસુર | ,, ,, | ,, (૪૪૧) |
| ૩. નાગ | ,, ,, | ,, (૪૪૨) |
| ૪. સુપર્ણ | ,, ,, | ,, ,, |
| ૫. વિદ્યુત્કુમાર | ,, ,, | ,, ,, |
| ૬. અગ્નિકુમાર | ,, ,, | ,, ,, |
| ૭. દીપકુમાર | ,, ,, | ,, ,, |
| ૮. ઉદધિકુમાર | ,, ,, | ,, ,, |
| ૯. દિક્કુમાર | ,, ,, | ,, ,, |
| ૧૦. વાયુકુમાર | ,, ,, | ,, ,, |
| ૧૧. સ્તનિતકુમાર | ,, ,, | ,, ,, |
| ૧૨. પૃથ્વીકાયિક | ,, ,, | ,, (૪૪૩) |
| ૧૩. અપ્કાયિક | ,, ,, | ,, (૪૪૪) |
| ૧૪. તેજ:કાયિક | ,, ,, | ,, (૪૪૫) |
| ૧૫. વાયુકાયિક | ,, ,, | ,, (૪૪૬) |
| ૧૬. વનસ્પતિ | અનંત ,, | ,, (૪૪૭) |
| ૧૭. દ્વીન્દ્રિય | અસંખ્ય ,, | ,, (૪૪૮) |
| ૧૮. ત્રીન્દ્રિય | ,, ,, | ,, (૪૪૯) |
| ૧૯. ચતુરિન્દ્રિય | ,, ,, | ,, (૪૫૦) |
| ૨૦. પંચેંદ્રિયતિર્યંચ | ,, ,, | ,, (૪૫૧) |
| ૨૧. મનુષ્ય | ,, ,, | ,, (૪૫૨) |
| ૨૨. વ્યન્તર | ,, ,, | ,, (૪૫૩) |
| ૨૩. જ્યોતિષ્ક | ,, ,, | ,, (૪૫૪) |
| ૨૪. વૈમાનિક | ,, ,, | ,, (૪૫૪) |
| ૨૫. સિદ્ધ | અનંત ,, | — |

## અજીવના ભેદો અને પર્યાયો

પ્રથમ પદમાં અજીવના જે પ્રકારે ભેદો કર્યા છે (૪–૬), તે જ ભેદો પ્રસ્તુત પાંચમા પદમાં પણ છે. પણ ફરક એ છે કે પ્રથમમાં તે પ્રજ્ઞાપનાને નામે છે અને અહીં પર્યાયને નામે (૫૦૦-૫૦૨) છે. પ્રથમ પદમાં પુદ્ગલ એટલે કે રૂપી અજીવ, જે નાના પ્રકારે પરિણત થાય છે, તે પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ. પ્રસ્તુતમાં તો મુખ્ય પ્રશ્ન છે તે ગણાવેલ ભેદોના પર્યાયોની સંખ્યાનો, એટલે તેનો ઉત્તર આપ્યો છે કે તે અનન્ત છે (૫૦૩). પણ રૂપી અજીવના સ્કંધાદિ જે ચાર ભેદો છે, તેમાં વિચારણામાં તો મુખ્યત્વે બે જ એટલે કે પરમાણુ અને સ્કંધ જ લેવામાં આવ્યા છે કારણ, સ્કંધ-દેશ અને સ્કંધપ્રદેશ એ ખરી રીતે તો સ્કન્ધાન્તર્ગત જ છે. તેથી પરમાણુ, જે સ્કંધથી જુદો છે, તે અને અનેક પરમાણુ જ્યારે ભેગા મળે ત્યારે જે પિંડ બને છે તે સ્કંધ, એમ બે જ મુખ્ય ભેદ

૮. સૂત્ર ૪૩૯ નારકોને અસંખ્ય જણાવે છે અને ૪૪૦માં નારકના પર્યાયો અનંત જણાવે છે. તેથી પ્રથમ દ્રવ્ય-પરક છે અને બીજું પર્યાયપરક, એ સ્પષ્ટ છે.

પુદ્ગલના બને છે. તેથી પ્રથમ સામાન્યભાવે રૂપી અજીવના પર્યાયોની સંખ્યા અનંત કહી (૫૦૩) અને પછી પરમાણુ (૫૦૪), દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ (૫૦૫), ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ (૫૦૬), યાવત્ દશપ્રદેશી (૫૦૭) અને સંખ્યાતપ્રદેશી (૫૦૮), અસંખ્યાતપ્રદેશી (૫૦૯) અને અનન્તપ્રદેશી (૫૧૦) એ પ્રત્યેકના પર્યાયો અનન્ત કહ્યા છે.

તે સૌના પર્યાયોનો વિચાર જીવની જેમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ અને ભાવથી કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી પરમાણુ વિષે જે બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે એ કે જ્યારે પરમાણુ સ્કંધથી જુદો હોય ત્યારે તેના બધા જ સ્વતંત્ર પરમાણુની અવગાહના સમાન છે, એટલે કે સૌ સરખું ક્ષેત્ર રોકે છે (૫૦૪). પણ તેમની કાલિક સ્થિતિમાં ભેદ છે. કોઈ પરમાણુ એક જ સમયની સ્થિતિવાળો હોય છે, તો કોઈ બે સમયની સ્થિતિવાળો, યાવત્ અસંખ્યાત કાલની સ્થિતિવાળો હોય છે. 'परमाणोः समयादारभ्य उत्कर्षतोऽसंख्येयकालमवस्थानम्'–प्रज्ञापनाटीका, પત્ર ૨૦૨ બ. પણ સ્વતંત્ર પરમાણુની અનંતકાળની સ્થિતિ નથી, તેથી એક પરમાણુ અન્ય પરમાણુની કાલિક સ્થિતિથી અપેક્ષાએ હીન પણ હોય, તુલ્ય પણ હોય અને અધિક પણ હોય. હીનાધિક હોય તો ચતુઃસ્થાનપતિત છે, એટલે કે સંખ્યાતભાગ, અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ અને અસંખ્યાતગુણ હીન કે અધિક હોય. પણ પરમાણુના વર્ણાદિ પર્યાયો–પરિણામો તો અનંત પ્રકારના છે, તેથી કોઈ એક પરમાણુ અન્ય પરમાણુની તુલનામાં હીન-અધિક હોય તો ષટ્સ્થાનપતિત કહેવાય છે એટલે કે અનંતભાગ, અસંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતભાગ, સંખ્યાતગુણ, અસંખ્યાતગુણ અને અનંતગુણ હીન કે અધિક હોય છે (૫૦૪). આ રીતે પરમાણુના પર્યાયો ભાવની અપેક્ષાએ અનંત સિદ્ધ થતા હોવાથી અનંત કહેવાય છે.

દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી યાવત્ અનંતપ્રદેશી સ્કંધોની બાબતમાં જે ધ્યાનમાં લેવાનું છે તે એ કે પ્રદેશોની અપેક્ષાએ તે તે સ્કંધો સમાનપ્રદેશી સ્કંધો સાથે તુલ્ય હોવા છતાં પણ તેમની જે અવગાહના છે, એટલે કે ક્ષેત્રના જેટલા પ્રદેશો તે સ્કંધો રોકે છે, તેમાં તફાવત પડે છે. દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આકાશના એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે અને બે પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે (૫૦૫). તે જ પ્રમાણે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ત્રણ, બે અથવા એકમાં રહી શકે છે (૫૦૬). અને તે જ પ્રમાણે સંખ્યાત સુધીમાં જેટલા પ્રદેશો જે સ્કંધના હોય તે સ્કંધો પોતપોતાના પ્રદેશોની સંખ્યા જેટલા આકાશ-પ્રદેશો રોકે છે. અને ક્રમે ઘટે તો યાવત્ આકાશના એક પ્રદેશમાં પણ સંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ સમાઈ શકે છે (૫૦૭–૮). અને અસંખ્યાતપ્રદેશી સ્કંધ એક પ્રદેશથી માંડીને અસંખ્યાત પ્રદેશો રોકી શકે છે (૫૦૯). પણ અનંતપ્રદેશી સ્કંધ એકથી માંડી અસંખ્યાત પ્રદેશમાં જ સમાઈ શકે છે; તેને અનંત પ્રદેશની જરૂર નથી (૫૧૦). આમ માનવાનું કારણ એ છે કે લોકાકાશના પ્રદેશો તો અસંખ્યાત જ છે, તેથી અનંતપ્રદેશી સ્કંધને તેટલા જ પ્રદેશોમાં સમાઈ જવું પડે છે, કારણ કે લોકાકાશની બહાર તો આકાશ સિવાય કોઈ દ્રવ્ય છે જ નહિ. આ બાબતને પ્રદીપદૃષ્ટાંતથી પણ સમજાવવામાં આવે છે.[૯]

પરમાણુની જેમ સ્કંધોની સ્થિતિ પણ એક સમયથી માંડી અસંખ્યાત કાળથી વધારે નથી. પરમાણુની જેમ સ્કંધોના પણ વર્ણાદિ પર્યાયો અનંત જ છે (૫૦૫–૫૧૦).

આમ પ્રથમ પરમાણુથી માંડીને અનંતપ્રદેશી સ્કંધોના પર્યાયોનો જે વિચાર થયો, તેમાંથી ફલિત એ થયું કે પુદ્ગલો આકાશના એક પ્રદેશમાં, બે પ્રદેશમાં, યાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશમાં અને અસંખ્યાત પ્રદેશમાં સમાવેશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે એક સમયથી માંડીને યાવત્ અસંખ્યાત કાળની

---

૯. યુક્તિ અને પ્રદીપદૃષ્ટાંત માટે પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૪૨ અ જુઓ.

સ્થિતિ ધરાવે છે. તેથી એકપ્રદેશાવગાહથી માંડીને અસંખ્યાતપ્રદેશાવગાઢ (૫૧૧–૫૧૪) અને એકસમયસ્થિતિકથી માંડીને અસંખ્યાતસમયસ્થિતિક પુદ્ગલોના પર્યાયો વિષે (૫૧૫–૫૧૮) પણ જુદી વિચારણા કરીને તે બધાયના પર્યાયો પણ અનંત છે તેમ જણાવી દીધું. આમાં પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની દૃષ્ટિએ જ વિચાર છે. એ જ ન્યાયે વર્ણ આદિકૃત પુદ્ગલના જે ભેદો છે, તેમાં પણ અનંત પર્યાયો સિદ્ધ કર્યા છે (૫૧૯–૫૨૪). આ ઉપરાંત અવગાહના, સ્થિતિ અને વર્ણાદિકૃત જે ભેદો છે તેના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એવા માત્ર ત્રણ ભેદો પાડીને તેમના પર્યાયોને પણ અનંત કહ્યા છે (૫૨૫–૫૫૮). આમ અનેક રીતે એક જ વાત કહેવામાં આવી છે કે પુદ્ગલના પર્યાયો અનંત છે.

વિશેષમાં એ જાણવું જરૂરી છે કે પરમાણુવાદી ન્યાય-વૈશેષિકો પરમાણુને નિત્ય માને છે; તેના પરિણામો માનતા નથી; જ્યારે જૈનો પરમાણુને પરિણામી નિત્ય માને છે. તે સ્વતંત્ર હોય ત્યારે પણ તેમાં પરિણામો થાય છે, તે પ્રસ્તુત અને પ્રથમ પદના નિરૂપણથી સ્પષ્ટ થાય છે જ. વળી, જ્યારે તે સ્કંધના પ્રદેશરૂપે હોય છે ત્યારે પણ, સ્કંધ અને પરમાણુમાં, ન્યાય-વૈશેષિકના અવયવ અને અવયવીના અત્યંત ભેદની જેમ, અત્યંત ભેદ નથી. પરમાણુ સ્કંધરૂપે પરિણત થાય છે; અને તે સ્કંધના વળી પરમાણુઓ બને છે : આવી પ્રક્રિયા જૈનાભિમત છે.

વળી, પરમાણુ વિષે બીજી એક વાત જે સ્પષ્ટ થાય છે તે એ કે પરમાણુમાં નૈયાયિક-વૈશેષિકની જેમ જાતિભેદ નથી. એટલે કે પાર્થિવ પરમાણુ આદિરૂપે જુદી જુદી જાતિના પરમાણુઓ નથી, પણ કોઈ પણ એક પરમાણુ પૃથ્વી આદિ અનેક રૂપે પરિણત થઈ શકે છે. કોઈ પણ એક પરમાણુમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ ચારેય હોય છે. અને તે ચારેયના તારતમ્યને કારણે તેના અનંત પરિણામો બને છે. આથી વિરુદ્ધ ન્યાય-વૈશેષિકનો મત છે. તેમાં પ્રત્યેક પરમાણુમાં રૂપરસાદિ ચારેય અનિવાર્ય નથી.

*

## છઠ્ઠું 'વ્યુત્ક્રાન્તિ' પદ : જીવોની ગતિ અને આગતિ

પ્રસ્તુત પદના વિષયની સૂચના પ્રારંભમાં वक्कंति-(सूत्र २) 'વ્યુત્ક્રાન્તિ' એ શબ્દથી આપવામાં આવી છે. ટીકાકાર એ વિષે પ્રારંભમાં કશું જ વ્યાખ્યાન કરતા નથી, પણ છઠ્ઠા પદના પ્રારંભમાં જે અધિકારગાથા આપવામાં આવી છે (સૂ૦ ૫૫૯) અને તેની જે વ્યાખ્યા છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રસ્તુત પદનો વિષય નાના પ્રકારના જીવોની વ્યુત્ક્રાન્તિ એટલે કે તે તે ગતિમાં ઉત્પત્તિ અને તે તે ગતિમાંથી અન્યત્ર ઉત્પત્તિને લગતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી એ છે. સારાંશ કે જીવોની ગતિ અને આગતિનો વિચાર પ્રસ્તુત પદમાં છે. અને તે વિચારણા નીચેના મુદ્દાઓ વિષે કરવામાં આવી છે—

૧. (અ) ઉપપાતવિરહકાલ—નારકાદિ તે તે પ્રકારના જીવો તે તે રૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેમાં વચ્ચે ઉત્પત્તિશૂન્ય કાળ કેટલો, તેની ચર્ચા.

(બ) ઉદ્વર્તનાવિરહકાલ—નારકાદિ જીવો મર્યા કરે છે તેમાં વચ્ચે મરણશૂન્ય કાળ કેટલો. તેની ચર્ચા.

આમાં નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારેય ગતિમાં જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહુર્ત ઉપપાતવિરહકાળ અને ઉદ્વર્તનાવિરહકાળ હોવાથી પ્રથમ અધિકારનું નામ बारस-बार એમ રાખ્યું છે (૫૬૦–૫૬૮).

૨. અને તે તે ગતિના પ્રભેદોનો વિચાર કરવામાં આવે તો ઉપપાતવિરહકાળ અને ઉદ્વર્તના-વિરહકાળ પ્રથમ નરકમાં જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ ચોવીશ મુહૂર્ત હોવાથી બીજા અધિકારનું નામ ચઉવીસા–ચોવીશ એમ રાખ્યું છે (૫૬૯–૬૦૮).

સિદ્ધગતિમાં ઉપપાત તો છે, કારણ, મનુષ્યનું નિર્વાણ થાય છે ત્યારે તે સિદ્ધગતિમાં જાય છે, પણ સિદ્ધગતિમાંથી ઉદ્વર્તના નથી, એટલે કે જે જીવ સિદ્ધ થઈ ગયો છે તેને તે સિદ્ધગતિ કદી પણ છોડવાની નથી. આથી સિદ્ધગતિ વિષે ઉપપાતવિરહકાળનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હોવાથી તેનો ખુલાસો કર્યો છે કે સિદ્ધગતિમાં ઉપપાતવિરહકાળ જઘન્ય એક સમય છે અને ઉત્કૃષ્ટ ૬ માસનો (૫૬૪), પણ ઉદ્વર્તનાવિરહકાળ વિષે તો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી. આથી મોક્ષમાંથી પુનરાગમન સંસારમાં નથી થતું એવી જૈનોની માન્યતા ફલિત થાય છે એ ચોક્કસ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ ટીકામાં પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે કે આગામી સૂત્રોમાં એક પણ નરકનો ઉપપાતવિરહકાળ ૧૨ મુહૂર્ત જણાવ્યો નથી, પણ ૨૪ મુહૂર્ત અને તેથી વધારે છે, તો સામાન્યમાં ઉત્કૃષ્ટ ૧૨ મુહૂર્ત વિરહકાળ કેવી રીતે ઘટે? તેનો ખુલાસો તેમણે આપ્યો છે કે જ્યારે રત્નપ્રભાદિ એકેક નારકનો વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ ૨૪ મુહૂર્ત આદિ વિરહકાળ છે, છતાં પણ સાતેય નરકોને એકસાથે રાખીને વિચાર કરીએ તો બાર મુહૂર્ત પછી તો કોઈ ને કોઈ નરકમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય જ છે, તેથી તેમાં બાધ નથી. આ જ ન્યાય અન્ય ગતિ વિષે પણ છે.—"यद्यपि हि नाम रत्नप्रभादिषु एकैकनिर्धारणेन चतुर्विंशतिमुहूर्तादिप्रमाण उपपातविरहो वक्ष्यते, तथापि यदा सप्तापि पृथिवीः समुदिता अपेक्ष्य उपपातविरहश्चिन्त्यते तदा स द्वादशमुहूर्तप्रमाण एव लभ्यते, द्वादशमुहूर्तानन्तरमवश्यमन्यतरस्यां पृथिव्यामुत्पादसम्भवात्। तथा केवलवेदसोपलब्धेः। यस्तु 'प्रत्येकमभावे समुदायेऽप्यभावः' इति न्यायः स कारणकार्यधर्मानुगमचिन्तायां नान्यत्र—इत्यदोषः।" प्रज्ञापनाटीका, पत्र २०५ ब.

એ વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે કે જીવપ્રભેદોમાં બધાને સરખી રીતે ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ ૨૪ મુહૂર્ત નથી પણ ઓછો-વધતો પણ છે. અને છતાં અધિકારનું નામ 'ચઉવીસા' રાખ્યું છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે પ્રભેદોમાં રત્નપ્રભાથી ગણતરી શરૂ કરી છે અને તેનો ઉપપાત અને ઉદ્વર્તનાવિરહકાળ ઉત્કૃષ્ટ **૨૪ મુહૂર્ત** છે, તેથી તે પ્રારંભનું પદ પકડીને અધિકારનું નામ આપ્યું હોય એવો સંભવ છે.

વળી, આર્ય શ્યામાચાર્ય એ ધ્યાનમાં લેવા જણાવે છે કે જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો વિષે ઉદ્વર્તના શબ્દનો પ્રયોગ કરવો નહિ પણ 'ચ્યવન' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો (૬૦૮).

જીવપ્રભેદોમાં ઉપપાતવિરહકાળ અને ઉદ્વર્તનાવિરહકાળ સમાન જ છે, તેથી સાથેની સૂચીમાં તે આપવામાં આવે છે અને બધા જ જીવોનો જઘન્ય વિરહકાળ તો એક સમય જ અભિપ્રેત છે તેથી તેનો જુદો નિર્દેશ જરૂરી નથી.

**જીવોના ઉપપાતનો અને ઉદ્વર્તનાનો વિરહકાળ (ઉત્કૃષ્ટ)**

| | | |
|---|---|---|
| ૧. નિરયગતિ | ૧૨ મુહૂર્ત | (૫૬૦)[1] |
| ૧–૧. રત્નપ્રભા નરક | ૨૪ ,, | (૫૬૯) |
| ૧–૨. શર્કરાપ્રભા નરક | ૭ રાત-દિન | (૫૭૦) |

૧. બધાના ઉદ્વર્તનાવિરહકાળ માટે સૂત્ર ૬૦૭ અને ૬૦૮ જોવાં. કૌંસમાં આપેલ સૂત્રો ઉપપાતવિરહકાળ માટે છે.

| | | |
|---|---|---|
| ૧–૩. વાલુકાપ્રભા નરક | અર્ધમાસ | (૫૭૧) |
| ૧–૪. પંકપ્રભા ,, | ૧ માસ | (૫૭૨) |
| ૧–૫. ધૂમપ્રભા ,, | ૨ માસ | (૫૭૩) |
| ૧–૬. તમા નરક | ૪ માસ | (૫૭૪) |
| ૧–૭. અધઃસપ્તમી નરક | ૬ માસ | (૫૭૫) |
| ૨. તિર્યગતિ | ૧૨ મુહૂર્ત | (૫૬૧) |
| ૨–૧. પૃથિવીકાયિક | अणुसमयमविरहियं = વિરહકાળ નથી[૨] | (૫૭૯) |
| ૨–૨. અપ્કાયિક | ,, | (૫૮૦) |
| ૨–૩. તેજઃકાયિક | ,, | (૫૮૦) |
| ૨–૪. વાયુકાયિક | ,, | (૫૮૦) |
| ૨–૫. વનસ્પતિ | ,, | (૫૮૦) |
| ૨–૬. દ્વીન્દ્રિય | અન્તર્મુહૂર્ત | (૫૮૧) |
| ૨–૭. ત્રીન્દ્રિય | ,, | (૫૮૨) |
| ૨–૮. ચતુરિન્દ્રિય | ,, | ,, |
| ૨–૯ સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય | ,, | (૫૮૩) |
| ૨–૧૦. ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક પંચેન્દ્રિય | ૧૨ મુહૂર્ત | (૫૮૪) |
| ૩. મનુષ્યગતિ | ,, | (૫૬૨) |
| ૩–૧. સંમૂર્ચ્છિમ | ૨૪ ,, | (૫૮૫) |
| ૩–૨ ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક | ૧૨ ,, | (૫૮૬) |
| ૪. દેવગતિ | ૧૨ મુહૂર્ત | (૫૬૩) |
| ૪–૧. અસુરકુમાર | ૨૪ ,, | (૫૬૪) |
| ૪–૨–૧૦. નાગકુમારાદિ | ,, ,, | (૫૬૫-૭૮) |
| ૪–૧૧. વાણમંતર | ,, ,, | (૫૮૭) |
| ૪–૧૨. જ્યોતિષ્ક | ,, ,, | (૫૮૮) |
| ૪–૧૩. સૌધર્મ | ,, ,, | (૫૮૯) |
| ૪–૧૪. ઈશાન | ,, ,, | (૫૯૦) |
| ૪–૧૫. સનત્કુમાર | નવ રાતદિન + ૨૦ મુહૂર્ત | (૫૯૧) |
| ૪–૧૬. માહેન્દ્ર | ૧૨ રાતદિન + ૧૦ ,, | (૫૯૨) |
| ૪–૧૭. બ્રહ્મલોક | ૨૨½ રાતદિન | (૫૯૩) |
| ૪–૧૮. લાંતક | ૪૫ ,, | (૫૯૪) |
| ૪–૧૯. મહાશુક્ર | ૮૦ ,, | (૫૯૫) |
| ૪–૨૦. સહસ્રાર | ૧૦૦ ,, | (૫૯૬) |
| ૪–૨૧. આનત | સંખ્યાત માસ | (૫૯૭) |
| ૪–૨૨. પ્રાણત | ,, ,, | (૫૯૮) |
| ૪–૨૩. આરણ | ,, વર્ષ | (૫૯૯) |

૨. તિર્યંચગતિનો જઘન્ય એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટ બાર મુહૂર્ત વિરહકાળ કહ્યો છે (૫૬૧); અને પ્રસ્તુતમાં વિરહકાળ નથી જ એમ ફલિત થાય છે; તો આની સંગતિ શી હોઈ શકે, તે બાબતમાં આચાર્ય મલયગિરિ કશો ખુલાસો કરતા નથી.

| | | | |
|---|---|---|---|
| ૪-૨૪. અચ્યુત | સંખ્યાત વર્ષ | (૬૦૦) | |
| ૪-૨૫. હેટ્ઠિમ ગ્રૈવેયક | „ „ શત | (૬૦૧) | |
| ૪-૨૬. મજ્ઝિમ „ | „ „ સહસ્ર | (૬૦૨) | |
| ૪-૨૭. ઉવરિમ „ | „ „ લાખ | (૬૦૩) | |
| ૪-૨૮-૩૧. વિજયાદિ | અસંખ્યાતકાળ | (૬૦૪) | |
| ૪-૩૨. સર્વાર્થસિદ્ધ | પલ્યનો સંખ્યેયભાગ | (૬૦૫) | |
| ૫. સિદ્ધગતિ | ૬ માસ | (૫૬૮) | માત્ર ઉપપાત-વિરહ છે |
| ૫-૧. સિદ્ધ | „ | (૬૦૬) | ઉદ્વર્તના સિદ્ધને નથી |

૩. **સાંતર** દ્વારમાં એ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે તે તે જીવભેદોમાં નિરંતર જીવોનો ઉપપાત અને ઉદ્વર્તના થયા કરે છે કે તેમાં વ્યવધાન પણ છે? આનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે સાંતર એટલે કે વ્યવધાન પણ છે અને નિરંતર પણ છે—વ્યવધાન રહિત પણ છે. પ્રથમ બે દ્વારમાં જે જીવભેદોને લીધા છે, તે જ ભેદોને પ્રસ્તુતમાં પણ લીધા છે. ઉક્ત નિયમમાં અપવાદ માત્ર પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તેજ:કાયિક, વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિકનો છે. તેમાં નિરંતર જ ઉપપાત થયા કરે છે અને ઉદ્વર્તના પણ નિરંતર જ છે (૬૧૭-૬૧૮, ૬૨૫): સાંતરનો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો નથી.

અહીં પણ પ્રશ્ન થાય છે કે પ્રથમ બે દ્વારોમાં વિરહકાળનું વિધાન છે, તો પછી પ્રસ્તુત દ્વારમાં 'નિરંતર' કહેવાનું તાત્પર્ય શું છે? અહીં આચાર્ય મલયગિરિએ પણ કંઈ ખુલાસો નથી કર્યો. અહીં પણ સંભવ એવો જણાય છે કે સમગ્રભાવે નરકો લઈએ તો નિરંતર હોય અને એકેક નરકગતિ લઈએ તો તેમાં નારકનો ઉપપાત નિરંતર ન હોય પણ વ્યવધાન પડતું હોય.

ષટ્ખંડાગમમાં આ ચર્ચા જુદી રીતે આવે છે તેની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. અને વિવરણમાં તુલના કરતાં મતભેદ પણ જણાય છે, તે જિજ્ઞાસુએ તુલના કરી જોઈ લેવું જોઈએ. ષટ્ખંડાગમમાં અંતરાનુગમ પ્રકરણમાં એક જીવ તે તે ગતિ આદિમાં ફરી ક્યારે આવે તેના અંતરનો વિચાર (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૧૮૭), નાના જીવોની અપેક્ષાએ અંતર છે કે નહિ તેનો વિચાર (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૨૩૭), તથા નાના જીવની અપેક્ષાએ નરકો આદિમાં નારક જીવો આદિ કેટલો કાળ રહી શકે છે તેનો વિચાર (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૪૬૨) છે. અને ષટ્ખંડાગમની પદ્ધતિ પ્રમાણે ગત્યાદિ ૧૪ માર્ગણાદ્વારોને લઈને એ વિચાર છે તે તેની વિશેષતા છે. ઉપરાંત, જુઓ ષટ્ખંડાગમ, પુ૦ ૫ માં **અંતરાનુગમ** પ્રકરણ, પૃ૦ ૧ થી.

૪. એકસમયદ્વારમાં એ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે તે તે જીવોમાં એક સમયમાં **કેટલાનો** ઉપપાત અને **કેટલાની** ઉદ્વર્તના છે? આનું વિવરણ નીચેની સૂચી પ્રમાણે છે. ઉપપાત અને ઉદ્વર્તનાની સંખ્યામાં પણ ભેદ નથી, તે ધ્યાનમાં લેવાનું છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે એક સમયમાં જેટલા ઉત્પન્ન થાય છે તેટલા જ મરણ પામે છે, કારણ, ઉપપાત અને ઉદ્વર્તનાની સંખ્યામાં વિકલ્પો છે.

### એક સમયમાં કેટલા જીવોનો ઉપપાત અને ઉદ્વર્તના[૩]

૧. નારકો (૧-૭) જઘન્ય એક, બે અથવા ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત અથવા તો અસંખ્યાત (૬૨૬-૬૨૭).

---

૩. કૌંસમાં મૂકેલ સૂત્રો ઉપપાત માટે છે, ઉદ્વર્તના માટે સૂત્ર ૬૩૭-૬૩૮.

૨. અસુરકુમારાદિ (૧–૧૦) જઘન્ય એક, બે અથવા ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત અથવા તો અસંખ્યાત (૬૫૮–૯).

૩. પૃથ્વીકાયિક યાવત્ વાયુ પ્રત્યેક સમયમાં નિરંતર અસંખ્યાત (૬૩૦–૩૧).

૪. વનસ્પતિ (अ) સ્વસ્થાન અર્થાત્ વનસ્પતિમાંથી મરીને વનસ્પતિરૂપે ઉત્પન્ન થનાર પ્રત્યેક સમયમાં નિરંતર અનંત છે (૬૩૨).

(ब) પરસ્થાન અર્થાત્ પૃથ્વી આદિમાંથી મરીને વનસ્પતિરૂપે ઉત્પન્ન થનાર પ્રત્યેક સમયમાં નિરંતર અસંખ્યાત છે (૬૩૨).

આ જ પ્રમાણે **ઉદ્વર્તના** વિષે પણ સમજવું (૬૩૮).

૫. દ્વીન્દ્રિય જઘન્ય એક, બે કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત (૬૩૩).

૬. ત્રીન્દ્રિય
૭. ચતુરિન્દ્રિય
૮. સંમૂર્ચ્છિમ પંચેંદ્રિયતિર્યંચ
૯. ગર્ભજ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ
૧૦. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય

} જઘન્ય એક, બે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત (૬૩૪).

૧૧. ગર્ભજ મનુષ્ય જઘન્ય એક, બે, કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત (૬૩૫).

૧૨. વાણમંતર—

૧૩. જ્યોતિષ્ક—

૧૪. સૌધર્મ યાવત્ સહસ્રાર જઘન્ય એક, બે કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કે અસંખ્યાત (૬૩૪).

૧૫. આનત યાવત્ અનુત્તર જઘન્ય એક, બે, ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત (૬૩૫).

૧૬. સિદ્ધ જઘન્ય એક, બે કે ત્રણ; ઉત્કૃષ્ટ ૧૦૮ (૬૩૬).

**૫. कत्तो** (कुतः)[૪] દ્વારમાં જીવો તે તે પ્રભેદમાં ક્યાંથી મરીને ઉત્પન્ન થાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે. એટલે કે જીવના જે નાના પ્રકારો છે, તેમાં ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા સૌની સરખી છે કે તેમાં કંઈ અપવાદ છે? સામાન્ય રીતે બધા જ જીવો નાના ભવ એટલે કે બધા જ ભવોને યોગ્ય છે. પરંતુ અમુક પ્રકારના જીવરૂપે ઉત્પન્ન થવાનું હોય તો અવ્યવહિત પૂર્વમાં તે જીવનો કયો ભવ હોવો જરૂરી છે તેનો નિર્ણય પ્રસ્તુતમાં કરવામાં આવ્યો છે.

### જીવો કયા ભવમાંથી આવે ?

૧. નારક (अ) તિર્યંચપંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તના બધા જ ભેદોમાંથી; સિવાય કે અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર અને ખેચર (૬૩૯ [૧–૨૨]).

(આ) કર્મભૂમિજ સંખ્યાત વર્ષાયુવાળા ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્યમાંથી (૬૩૯ [૨૩–૨૬]).

(૧) પ્રથમ રત્નપ્રભામાં સામાન્ય નારકની જેમ (૬૪૦).

(૨) શર્કરામાં સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચપંચેંદ્રિય સિવાયના ઉપર પ્રમાણે (૬૪૧).

(૩) વાલુકામાં ભુજપરિસર્પ સિવાયના શર્કરા પ્રમાણે (૬૪૨).

(૪) પંકપ્રભામાં ખેચર સિવાયના વાલુકા પ્રમાણે (૬૪૩).

---

૪. જીવોની ગતિ-આગતિ વિષેની ચર્ચા ષટ્ખંડાગમમાં પોતાની રીતે ૧૪ માર્ગણાદ્વારો વડે કરવામાં આવી છે. —પુસ્તક ૬, પૃ૦ ૪૧૮ થી.

(૫) ધૂમપ્રભામાં ચતુષ્પદ સિવાયના પંકપ્રભા પ્રમાણે (૬૪૪).
(૬) તમામાં સ્થલચર સિવાયના ધૂમપ્રભા પ્રમાણે (૬૪૫).
(૭) સપ્તમીમાં (अ) જલચર તિર્યંચપંચેંદ્રિય પર્યાપ્ત અને
(ब) ગર્ભજ પર્યાપ્ત.
(क) કર્મભૂમિજ સંખ્યાતવર્ષાયુવાળા ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્ય—પુરુષ અને નપુંસક (૬૪૬–૬૪૭).

૨. અસુરકુમારાદિ (૧–૧૦) (अ) પર્યાપ્ત તિર્યંચપંચેંદ્રિયમાંથી (૬૪૮)
(ब) ગર્ભજ પર્યાપ્ત મનુષ્યમાંથી (૬૪૯)

૩. પૃથ્વીકાયિક (अ) તિર્યંચમાંથી (૬૫૦[૧–૧૦]).
(ब) મનુષ્યમાંથી (૬૫૦ [૧૧–૧૨]).
(क) દેવોમાંથી; સિવાય કે સનત્કુમારથી માંડીને અનુત્તરના દેવો (૬૫૦[૧૩–૧૮]).

૪. અપ્કાય ઉપર પ્રમાણે (૬૫૧).

૫. તેજ અને વાયુ (अ) તિર્યંચ અને (ब) મનુષ્યમાંથી (૬૫૨).

૬. વનસ્પતિ પૃથ્વીકાયિકની જેમ (૬૫૩).

૭. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય } તેજ-વાયુ પ્રમાણે (૬૫૪)

૮. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ (अ) નારકમાંથી.
(ब) તિર્યંચમાંથી.
(क) મનુષ્યમાંથી.
(ड) દેવોમાંથી; સિવાય કે આનતથી માંડીને ઉપરના દેવો—(૬૫૫).

૯. મનુષ્ય (अ) નારકમાંથી; સિવાય કે સપ્તમી.
(ब) તિર્યંચમાંથી; સિવાય કે તેજ અને વાયુ.
(क) મનુષ્યમાંથી.
(ड) દેવોમાંથી. (૬૫૬).

૧૦. વાણમંતર અસુરકુમારાદિની જેમ (૬૫૭).

૧૧. જ્યોતિષ્ક (अ) ગર્ભજ તિર્યંચપંચેંદ્રિય, સિવાય કે અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા ખેચર.
(ब) મનુષ્યમાંથી, સિવાય કે અન્તરર્દ્વીપજ મનુષ્ય. (૬૫૮).

૧૨. સૌધર્મ અને ઈશાન જ્યોતિષ્ક પ્રમાણે. (૬૫૯).

૧૩. સનત્કુમાર યાવત્ સહસ્રાર અસંખ્યાત વર્ષાયુવાળા અને અકર્મકભૂમિ સિવાયના ઉપર પ્રમાણે. (૬૬૦, ૬૬૧).

૧૪. આનત, યાવત્ અચ્યુત સમ્યગ્દૃષ્ટિ અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિ પર્યાપ્ત સંખ્યેય-વર્ષાયુવાળા કર્મભૂમિજ ગર્ભજ મનુષ્યોમાંથી. (૬૬૨–૬૬૩).

૧૫. ગ્રૈવેયક સંયત મનુષ્યમાંથી. (૬૬૪).

૧૬. અનુત્તરોપપાતિક અપ્રમત્ત સંયત મનુષ્યમાંથી. (૬૬૫).

ઉપરની સૂચી ઉપરથી જે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે આ છે—

૧. સાતમી નરકમાં મનુષ્યસ્ત્રી જતી નથી.

૨. નારક મરીને નારક થતો નથી, દેવ થતો નથી.
૩. દેવ મરીને દેવ થતો નથી કે નારક થતો નથી, તેમ જ તેજ અને વાયુ અને વિકલેંદ્રિયમાં જતો નથી, પણ પૃથ્વી, અપ્ અને વનસ્પતિમાં જઈ શકે છે અને મનુષ્ય પણ થઈ શકે છે.
૪. પંચેંદ્રિયથી ઓછી ઇંદ્રિયવાળા મરીને નારક કે દેવ થતા નથી.
૫. બધાય નારકો મરીને પંચેંદ્રિયતિર્યંચ થાય છે. અને સાતમી નરક સિવાયના નારકો મનુષ્ય પણ થાય છે. પણ કોઈ પણ નારક એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિયવાળા થતા નથી.
૬. તેજ અને વાયુની બાબતમાં અન્ય પૃથ્વી આદિથી જુદી વાત છે. તેમાં માત્ર મનુષ્ય અને તિર્યંચમાંથી જન્મે છે. અને મરીને તેઓ મનુષ્ય થઈ શકતા નથી.
૭. મિથ્યાદૃષ્ટિ મનુષ્ય સહસ્રારથી ઊંચેના દેવલોકમાં જઈ શકતા નથી.
૮. અસંયત અને સંયતાસંયત મનુષ્ય ગ્રૈવેયક અને અનુત્તરમાં જતા નથી.
૯. મનુષ્ય મરીને ચારેય ગતિમાં જઈ શકે છે, પણ સાતમીનો જીવ મરીને મનુષ્ય થતો નથી.

૬. 'उव्वट्टणा'–ઉદ્વર્તના એટલે કે જીવો મરીને ક્યાં જાય તેનો વિચાર છઠ્ઠા દ્વારમાં છે. પાંચમા દ્વારને ઉલટાવીને વાંચીએ તો આ છઠ્ઠા દ્વારનો વિષય સ્પષ્ટ થાય છે. પાંચમામાં જીવો ક્યાંથી આવે તે જણાવ્યું છે, તે ઉપરથી જ જીવો મરીને ક્યાં જાય છે તેનું પણ સ્પષ્ટીકરણ થઇ જ જાય છે. આથી આની જુદી સૂચી આપવાની જરૂર જણાતી નથી (૬૬૬–૬૭૬).

૭. 'परभवियाउयं' અર્થાત્ પરભવનું એટલે કે આગામી નવા ભવનું આયુ જીવ ક્યારે બાંધે છે, તેની ચર્ચા આ દ્વારમાં કરવામાં આવી છે. જીવે જે પ્રકારનું આયુ બાંધ્યું હોય તે જ પ્રકારનો નવો ભવ તે ધારણ કરે છે, તેથી જીવની ગતિ-આગતિની વિચારણા સાથે આ પ્રશ્નનો સંબંધ છે જ. તેનું નિરાકરણ આ દ્વારમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આયુના બે ભેદ છે: સોપક્રમ અને નિરુપક્રમ.[૫] તેમાં દેવ અને નારકને તો નિરુપક્રમ જ આયુ હોય છે એટલે કે તેમને આકસ્મિક મૃત્યુ હોતું નથી. અને તેઓ આયુના ૬ માસ શેષ રહે છે ત્યારે નવા આગામી ભવનું આયુ બાંધે છે (૬૭૭, ૬૭૮, ૬૮૩).

એકેન્દ્રિયથી માંડીને ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવોને ઉક્ત બન્ને પ્રકારનાં આયુ હોય છે. નિરુપક્રમ હોય તો આયુનો તીજો ભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુ બાંધે છે અને સોપક્રમ હોય તો ત્રિભાગ, ત્રિભાગનો ત્રિભાગ કે ત્રિભાગના ત્રિભાગનો ત્રિભાગ શેષ રહે ત્યારે પરભવનું આયુ બાંધે છે (૬૭૯, ૬૮૦). પંચેંદ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં જે અસંખ્યાતવર્ષાયુવાળા હોય છે તે નિયમથી આયુના ૬ માસ શેષ રહે ત્યારે, અને સંખ્યાતવર્ષાયુવાળામાંથી જે નિરુપક્રમ આયુવાળા હોય છે તે આયુનો ત્રિભાગ શેષ રહે ત્યારે અને જે સોપક્રમ આયુવાળા હોય છે તે પૂર્વોક્ત સોપક્રમ આયુવાળા એકેન્દ્રિય આદિની જેમ પરભવનું આયુ બાંધે છે (૬૮૧, ૬૮૨).

૮. 'आगरिस'–આકર્ષ. તે તે પ્રકારના પ્રયત્ન વડે થતું કર્મનું ઉપાદાન તે આકર્ષ છે, જેમ કે આપણે એક ગ્લાસ પાણી પીવું હોય તો એક જ ઘૂંટડે પી જઈએ છીએ અથવા તો એક ઘૂંટમાં નથી પી જતા પણ તેના અનેક ઘૂંટ કરીએ છીએ, તેમ કર્મપુદ્ગલોનું ગ્રહણ પણ એક કે અનેક આકર્ષમાં થાય છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ તે તે જીવોમાં આયુકર્મના કેટલા પ્રકારો છે તેનું નિરૂપણ કરીને તે તે આયુકર્મના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કેટલા આકર્ષમાં થાય છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

---

૫. યોગસૂત્ર, ૩. ૨૨ અને તેનું ભાષ્ય જુઓ.

બધા જ જીવો ૭ પ્રકારનો આયુબંધ કરે છે (૧૮૫) અને બધા જ જીવો એકથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ આઠ આકર્ષમાં આયુના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરી લે છે (૧૮૭–૧૯૦). આકર્ષ એકથી માંડીને વિકલ્પે આઠ સુધી થાય છે એટલે વળી એક આકર્ષ કે તેથી વધારે આકર્ષ કરનારાઓનું તારતમ્ય પણ નિરૂપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ક્રમ એવો છે કે આઠ આકર્ષ કરનારા સૌથી થોડા છે. અને પછી જેમ જેમ આકર્ષ ઓછા તેમ તેમ તેમની સંખ્યા ક્રમે સંખ્યાતગુણ છે, અર્થાત્ સૌથી વધારે સંખ્યા એક આકર્ષ કરનારાઓની છે (૧૯૧–૧૯૨).

આયુબંધના ૭ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે (૧૮૪):—

**૧. જાતિનામનિધત્ત આયુ:** નિધત્ત=નિષિક્ત. સામાન્ય નિયમ એવો છે કે જીવો એક સમયમાં જેટલા કર્મપ્રદેશોનું ગ્રહણ કરે છે તેની ગોઠવણી કે રચના તે જે ક્રમે અનુભવમાં આવવાના હોય છે તે પ્રમાણે કરી નાખે છે. આ રચના નિષેક કહેવાય છે. તેથી આવી રચનામાં જે ગોઠવાયું તે નિધત્ત=નિષિક્ત કહેવાય છે. નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ જાતિઓ છે. એ જાતિનામકર્મ સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે જાતિનામનિધત્ત આયુ છે.

**૨. ગતિનામનિધત્ત આયુ:** નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓમાં નરકાદિ ચાર ગતિ છે. તે ગતિનામકર્મ સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે ગતિનામનિધત્ત આયુ છે.

**૩. સ્થિતિનામનિધત્ત આયુ:** તે તે ભવમાં સ્થિર કરનાર જે કર્મ ઉદયમાં હોય તે સ્થિતિનામ છે. તેને ગતિ, જાતિ અને શરીરાદિ નામકર્મથી ભિન્ન સમજવાનું છે, કારણ કે તેમનો જુદો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો જ છે (જુઓ નં. ૧, ૨, ૪ આદિ). એ સ્થિતિ સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે સ્થિતિનામનિધત્ત આયુ છે.

**૪. અવગાહનાનામનિધત્ત આયુ:** અવગાહના એટલે જેમાં જીવ અવગાહીને રહે તે. અર્થાત્ શરીર–ઔદારિકાદિ પાંચ શરીર–નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓ છે. તેમની સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે અવગાહનાનામનિધત્ત આયુ છે.

**૫. પ્રદેશનામનિધત્ત આયુ:** કર્મપરમાણુઓ પ્રદેશ કહેવાય છે. જે કર્મોનો અનુભવ માત્ર પ્રદેશરૂપે થાય એટલે કે જેનો વિપાકોદય નહિ પણ પ્રદેશોદય હોય છે તેવા પ્રદેશો સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે પ્રદેશનામનિધત્ત આયુ છે.

**૬. અનુભાવનામનિધત્ત આયુ:** કર્મના વિપાક–ફળને અનુભાવ કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં તે વિપાક તેના પ્રકૃષ્ટ રૂપમાં સમજવાનો છે. એટલે કે પ્રકૃષ્ટ વિપાક દેનારા કર્મની સાથે જે આયુ નિધત્ત હોય તે અનુભાવનામનિધત્ત આયુ છે.

પ્રસ્તુતમાં આચાર્ય મલયગિરિ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે આયુના આ ભેદો કરવાનું રહસ્ય એ છે કે ઉક્ત જાતિ, ગતિ આદિમાં આયુકર્મ પ્રધાન છે. કારણ કે તેનો ઉદય થવાથી જ તે તે જાતિ આદિ કર્મનો ઉદય થાય છે.[૬]

*

૬. प्रज्ञापनाटीका, पत्र २१७ अ.

# સાતમું 'ઉચ્છ્વાસ' પદ : જીવોના શ્વાસોચ્છ્વાસ

આપણે જાણીએ છીએ કે જીવનધારણ માટે શ્વાસોચ્છ્વાસનું ઘણું મહત્ત્વ છે. પ્રસ્તુત સાતમા પદમાં સિદ્ધ સિવાયના બધા જ સંસારી જીવોના શ્વાસોચ્છ્વાસના કાલની ચર્ચા છે. આ સમગ્ર ચર્ચા ઉપરથી જે એક વાત ફલિત થાય છે તે તરફ આચાર્ય મલયગિરિએ ધ્યાન દોર્યું છે અને તે યથાર્થ જ છે કે જેમ દુઃખ વધારે તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસ વધારે અને અત્યંત દુઃખીને તો તે નિરંતર જ ચાલ્યા કરે[1]; અને જેમ સુખ વધારે તેમ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયાનો વિરહકાલ વધારે[2], કારણ કે શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા એ પણ દુઃખ છે. આ વાત આપણા અનુભવની છે. અને શાસ્ત્ર પણ તેનું સમર્થન કરે છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રસ્તુત ચર્ચાને આધારે જે એક નિયમ તારવી આપ્યો છે તે એ છે કે દેવોમાં જેમની જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ છે તેમનો તેટલાં પખવાડિયાં શ્વાસોચ્છ્વાસનો વિરહકાળ સમજવાનો છે.[3]

મૂળ સૂત્રમાં "आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा नीससंति वा" એવો પાઠ છે. આચાર્ય મલયગિરિ आणमंति અને ऊससंतिને એકાર્થક ગણે છે અને पाणमंति અને नीससंतिને પણ એકાર્થક ગણે છે. પણ તેમણે આ બાબતમાં અન્યનો મત પણ નિર્દિષ્ટ કર્યો છે, જેમાં પ્રથમ બે પદોને આન્તરિક શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયાના અર્થમાં અભિપ્રેત કરવામાં આવ્યા છે.[4]

### જીવોની શ્વાસોચ્છ્વાસક્રિયાનો વિરહકાલ

| | | |
|---|---|---|
| ૧. નારક | સતત ચાલ્યા કરે છે. | |
| ૨. અસુરકુમાર | જઘન્ય સાત સ્તોક, | ઉત્કૃષ્ટ પખવાડિયાથી થોડો વધારે. |
| ૩. નાગકુમાર યાવત્ સ્તનિતકુમાર | જઘન્ય સાત સ્તોક, | ,, મુહૂર્તપૃથક્ત્વ |
| ૪. તિર્યંચ અને મનુષ્ય | વિમાત્રાએ = અનિશ્ચિત, | ,, વિમાત્રાએ |
| ૫. વાણમંતર | જઘન્ય સાત સ્તોક, | ,, મુહૂર્તપૃથક્ત્વ |
| ૬. જ્યોતિષ્ક | જઘન્ય મુહૂર્તપૃથક્ત્વ | ,, ,, |
| ૭. વૈમાનિક | ,, | ,, ૩૩ પખવાડિયાં |
| (अ) ૧. સૌધર્મ | ,, | ,, ૨ ,, |
| ૨. ઈશાન | ,, થી અધિક | ,, ૨ ,, |
| ૩. સનત્કુમાર | જઘન્ય બે પક્ષ | ,, ૭ ,, |
| ૪. માહેન્દ્ર | ,, બે પક્ષથી અધિક | ,, ૭ પખવાડિયાં-થી અધિક |

---

૧. "अतिदुःखिता हि नैरयिकाः, दुःखितानां च निरन्तरं उच्छ्वासनिःश्वासौ, तथा लोके दर्शनात् ।" प्रज्ञापनाटीका, पत्र २२० ब ।

૨. "सुखितानां च यथोत्तरं महानुच्छ्वासनिःश्वासक्रियाविरहकालः ।" प्रज्ञापनाटीका, पत्र २२१ अ.

૩. यथा यथाऽऽयुषः सागरोपमवृद्धिस्तथा तथोच्छ्वासनिःश्वासक्रियाविरहप्रमाणस्यापि पक्षवृद्धिः ।

૪. प्रज्ञापनाटीका, पत्र २२० .

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| | ૫. બ્રહ્મલોક | જઘન્ય ૭ પક્ષ | ઉત્કૃષ્ટ | ૧૦ | પખવાડિયાં |
| | ૬. લાંતક | ,, ૧૦ પક્ષ | ,, | ૧૪ | ,, |
| | ૭. મહાશુક્ર | ,, ૧૪ પક્ષ | ,, | ૧૭ | ,, |
| | ૮. સહસ્રાર | ,, ૧૭ પક્ષ | ,, | ૧૮ | ,, |
| | ૯. આનત | ,, ૧૮ પક્ષ | ,, | ૧૯ | ,, |
| | ૧૦. પ્રાણત | ,, ૧૯ પક્ષ | ,, | ૨૦ | ,, |
| | ૧૧. આરણ | ,, ૨૦ પક્ષ | ,, | ૨૧ | ,, |
| | ૧૨. અચ્યુત | ,, ૨૧ પક્ષ | ,, | ૨૨ | ,, |
| (ख) | ૧. ગ્રૈવેયક નીચલાના નીચલા | ,, ૨૨ પક્ષ | ,, | ૨૩ | ,, |
| | ૨. ગ્રૈવેયક નીચલાના મધ્યમ | ,, ૨૩ પક્ષ | ,, | ૨૪ | ,, |
| | ૩. ગ્રૈવેયક નીચલાના ઉપલા | ,, ૨૪ પક્ષ | ,, | ૨૫ | ,, |
| | ૪. ગ્રૈવેયક મધ્યમના નીચલા | ,, ૨૫ પક્ષ | ,, | ૨૬ | ,, |
| | ૫. ગ્રૈવેયક મધ્યમના વચલા | ,, ૨૬ પક્ષ | ,, | ૨૭ | ,, |
| | ૬. ગ્રૈવેયક મધ્યમના ઉપલા | ,, ૨૭ પક્ષ | ,, | ૨૮ | ,, |
| | ૭. ગ્રૈવેયક ઉપલાના નીચલા | ,, ૨૮ પક્ષ | ,, | ૨૯ | ,, |
| | ૮. ગ્રૈવેયક ઉપલાના વચલા | ,, ૨૯ પક્ષ | ,, | ૩૦ | ,, |
| | ૯. ગ્રૈવેયક ઉપલાના ઉપલા | ,, ૩૦ પક્ષ | ,, | ૩૧ | ,, |
| (क) | ૧. અનુત્તર વિજયાદિ ૧–૪ | ,, ૩૧ પક્ષ | ,, | ૩૩ | ,, |
| | ૨. સર્વાર્થસિદ્ધ | ૩૩ પખવાડિયાં અજઘન્ય-અનુત્કૃષ્ટ (૬૯૩–૭૨૪) | | | |

*

## આઠમું 'સંજ્ઞા' પદ : જીવોની સંજ્ઞા

પ્રસ્તુતમાં જીવોની સંજ્ઞા એટલે કે જેને લઈ ને તે જીવ છે તે જાણી શકાય છે તે, અર્થાત્ જીવોમાં થતી આહારાદિ પ્રાપ્તિની ક્રિયા એ સંજ્ઞા છે. પ્રારંભના સૂત્રમાં (૭૨૫) દશ સંજ્ઞાઓ ગણાવી છે અને તે સંસારી સર્વ જીવોમાં છે, એ પણ તે પછી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે (૭૨૬–૭૨૯); પરંતુ ત્યાર પછી જે સંજ્ઞા વિષે ચોવીશે દંડકની અપેક્ષાએ વિચાર કર્યો છે, તેમાં (સૂત્ર ૭૩૦, ૭૩૨ આદિ) અને સંજ્ઞાસંપન્ન જીવોનો જે અલ્પબહુત્વ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં (૭૩૧, ૭૩૩ આદિ) માત્ર પ્રથમની ચાર એટલે કે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહને જ સ્વીકારી છે, તે બતાવી આપે છે કે વસ્તુતઃ પ્રાચીન કાળમાં ચાર સંજ્ઞાઓ જ મનાતી હશે અને પછીથી તેની દશ સંખ્યા કરવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે.—

૧. આહાર, ૨. ભય, ૩. મૈથુન, ૪. પરિગ્રહ. ૫. ક્રોધ, ૬. માન, ૭. માયા, ૮. લોભ, ૯. લોક અને ૧૦. ઓઘ.

આહારાદિ સંજ્ઞાનો અર્થ નામથી જ સ્પષ્ટ છે. પણ લોક અને ઓઘની વ્યાખ્યા જરૂરી બને છે. શબ્દાદિ અર્થનો સામાન્ય બોધ હોવો તે ઓઘ સંજ્ઞા છે અને તેમનો વિશેષ અવબોધ તે લોકસંજ્ઞા છે–એમ આચાર્ય મલયગિરિએ વ્યાખ્યા કરી છે. પણ અન્ય મતે જે વ્યાખ્યા તેમણે નોંધી છે તે પ્રમાણે વલ્લી આદિનું જે (વગર વિચાર્યે) આરોહણ થાય છે તે ઓઘસંજ્ઞા છે અને લોકમાં જે હેય પ્રવૃત્તિ છે તે લોકસંજ્ઞા છે.

જીવોમાં સંજ્ઞાનો વિચાર એક તો ઉત્સન્ન (બાહુલ્ય)ની દૃષ્ટિએ અને બીજો સંતતિભાવ (સાતત્ય)ની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યો છે, અને નોંધવામાં આવ્યું છે કે નારકોમાં ભય સંજ્ઞાનું બાહુલ્ય છે અને સાતત્ય તો ચારેય સંજ્ઞાનું છે (૭૩૦). તિર્યંચમાં આહારસંજ્ઞાનું (૭૩૨), મનુષ્યમાં મૈથુનનું (૭૩૪) અને દેવોમાં પરિગ્રહનું બાહુલ્ય છે (૭૩૬). પણ તે બધામાં સાતત્ય તો ચારેય સંજ્ઞાનું છે.

અલ્પબહુત્વનો વિચાર નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. **નારકો** — મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી —
— આહારસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— ભયસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૧).

૨. **તિર્યંચ** — પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી —
— મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— ભયસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— આહારસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૩).

૩. **મનુષ્ય** — ભયસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી —
— આહારસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૫).

૪. **દેવ** — આહારસંજ્ઞાવાળા સૌથી થોડા, તેથી —
— ભયસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— મૈથુનસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ, તેથી —
— પરિગ્રહસંજ્ઞાવાળા સંખ્યાતગુણ છે (૭૩૭).

## નવમું 'યોનિ'પદ : જીવોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

એક ભવમાંથી મૃત્યુ પામે છે ત્યારે જીવ તેની સાથે કાર્મણ અને તૈજસ શરીર લઈને જાય છે, પણ જે સ્થાનમાં તે નવા જન્મને લાયક ઔદારિક આદિ શરીરના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે, તેને યોનિ અથવા તો ઉત્પત્તિસ્થાન કહેવામાં આવે છે. પ્રસ્તુતમાં એ યોનિનો અનેક રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ શીતાદિ સ્પર્શને લઈને (૭૩૮), પછી તે સ્થાન સચિત્ત છે કે કેવું છે તેને લઈને (૭૫૪) અને ત્યાર પછી તે સંવૃત છે કે વિવૃત (૭૬૪) ઇત્યાદિને લઈને સકલ જીવોની યોનિનો વિચાર પ્રસ્તુત પદમાં છે. વિશેષમાં, મનુષ્યજન્મની યોનિની જે વિશેષતા છે, તેનું પણ (૭૭૩) નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, કે કૂર્મોન્નતા, શંખાવર્તા અને વંશીપત્રા એ ત્રણ પ્રકારે પણ મનુષ્યની યોનિ છે. કૂર્મોન્નત યોનિમાં તીર્થંકરાદિ મહાપુરુષો જન્મધારણ કરે છે. સ્ત્રીરત્નને શંખાવર્તા યોનિ હોય છે, પણ તેમાં અનેક જીવો આવે છે અને ગર્ભનું ચયન પણ થાય છે, પણ

તેમાંથી કોઈનો જન્મ થતો નથી; જન્મ પહેલાં જ તે બધા ચ્યવી જાય છે,[1] કોઈની નિષ્પત્તિ થતી નથી. સામાન્ય રીતે મનુષ્યસ્ત્રીમાં વંશીપત્રયોનિ હોય છે (૭૭૩). તે તે જીવોમાં યોનિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૭૫૩, ૭૬૩, ૭૭૨). મનુષ્યની જે વિશેષ યોનિની ચર્ચા છે (૭૭૩), તેમાં અલ્પબહુત્વનો વિચાર નથી.

**(આ નિરૂપણનું કોષ્ટક પૃ૦ ૭૯માં જુઓ)**

**યોનિની અપેક્ષાએ તારતમ્ય** (૭૫૩, ૭૬૩, ૭૭૨)

૧. શીતોષ્ણયોનિવાળા જીવો સૌથી થોડા,
ઉષ્ણયોનિક તેથી અસંખ્યાતગુણ,
અયોનિક (સિદ્ધ) તેથી અનંતગુણ,
શીતયોનિક તેથી અનંતગુણ.

૨. મિશ્રયોનિક સૌથી થોડા,
અચિત્તયોનિક તેથી અસંખ્યાતગુણ,
અયોનિક તેથી અનંતગુણ,
સચિત્તયોનિક તેથી અનંતગુણ.

૩. સંવૃતવિવૃતયોનિક સૌથી થોડા,
વિવૃતયોનિક તેથી અસંખ્યાતગુણ,
અયોનિક તેથી અનંતગુણ,
સંવૃતયોનિક તેથી અનંતગુણ.

*

## દસમું 'ચરમ' પદ : દ્રવ્યો વિષે ચરમ-અચરમનો વિચાર

### ચરમ અને અચરમ — રત્નપ્રભા આદિનું

જગતમાં રચના છે, તો તેમાં કોઈ ચરમ—અંતે હોય અને કોઈ અચરમ હોય=અન્તે ન હોય=મધ્યમાં હોય એમ બને. આથી પ્રસ્તુતમાં વિભિન્ન દ્રવ્યો વિષે તે બાબતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વી સમગ્ર લોકનો એક એક ખંડ છે, તેમ પરમાણુ અને તેના વિવિધ-સંખ્યાવાળા પ્રદેશોથી બનેલા સ્કંધો પણ જુદા જુદા ખંડો છે. તે જ રીતે જુદા જુદા જીવો પણ ખંડો છે. તેથી એ ખંડોનો એકેક ખંડ લઈને અને લોક-અલોકને સમગ્રભાવે પણ લઈને ચરમ-અચરમનો વિચાર કરવામમાં આવ્યો છે. ધ્યાનમાં રાખવાની બાબત એ છે કે કોઈને ચરમ કે અચરમ કહેવું હોય તો બીજા કોઈની અપેક્ષાએ ચરમ કે અચરમ કહેવાય, પણ તેવી અપેક્ષા વિના તો તેને ચરમ પણ ન કહેવાય અને અચરમ પણ ન કહેવાય (એકવચનમાં), અને ચરમો કે અચરમો (બહુવચનમાં) પણ ન કહેવાય ઇત્યાદિ નિરૂપણ પ્રસ્તુતમાં છે.

તેની હવે વિગતે ચર્ચા કરીએ —

સૌથી પ્રથમ રત્નપ્રભાદિ સાત અને આઠમી ઈષત્પ્રાગ્ભારા (સિદ્ધાલય) પૃથ્વીઓ ગણાવી છે

---

૧. આચાર્ય મલયગિરિ વૃદ્ધ પ્રવાદ નોંધે છે કે સ્ત્રીરત્નમાં અતિપ્રબલ કામાગ્નિ હોઈને ગર્ભનો ધ્વંસ થઈ જાય છે. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૮ અ

(આ સમગ્ર ૭૯મા પૃષ્ઠનું અનુસંધાન ૭૮મા પૃષ્ઠની ચોથી પંક્તિ પછી સમજવું.)

## જીવોની યોનિઓ (૭૩૮–૭૭૨)

| જીવભેદ | શીત | ઉષ્ણ | શીતોષ્ણ | સચિત્ત | અચિત્ત | મિશ્ર | સંવૃત | વિવૃત | સંવૃત-વિવૃત |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ૧. નારક | શીત | ઉષ્ણ | × | × | અચિત્ત | × | સંવૃત | × | × |
| ૨. ભવનપતિ | × | × | શીતોષ્ણ | × | અચિત્ત | × | સંવૃત | × | × |
| ૩. પૃથ્વી, અપ્[1], વાયુ, વનસ્પતિ | શીત | ઉષ્ણ | શીતોષ્ણ | સચિત્ત | અચિત્ત | મિશ્ર | સંવૃત | × | × |
| ૪. તેજ | × | ઉષ્ણ | × | સચિત્ત | અચિત્ત | મિશ્ર | સંવૃત | × | × |
| ૫. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય | શીત | ઉષ્ણ | શીતોષ્ણ | સચિત્ત | અચિત્ત | મિશ્ર | × | વિવૃત | × |
| ૬. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| સંમૂર્ચ્છિમ તિર્યંચ | શીત | ઉષ્ણ | શીતોષ્ણ | સચિત્ત | અચિત્ત | મિશ્ર | × | વિવૃત | × |
| ગર્ભજ તિર્યંચ | × | × | શીતોષ્ણ | × | × | મિશ્ર | × | × | સંવૃત-વિવૃત |
| ૭. મનુષ્ય | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય | શીત | ઉષ્ણ | શીતોષ્ણ | સચિત્ત | અચિત્ત | મિશ્ર | × | વિવૃત | × |
| ગર્ભજ મનુષ્ય | × | × | શીતોષ્ણ | × | × | મિશ્ર | × | × | સંવૃત-વિવૃત |
| ૮. વાણવ્યંતર | × | × | શીતોષ્ણ | × | અચિત્ત | × | સંવૃત | × | × |
| ૯. જ્યોતિષ્ક | × | × | શીતોષ્ણ | × | અચિત્ત | × | સંવૃત | × | × |
| ૧૦. વૈમાનિક | × | × | શીતોષ્ણ | × | અચિત્ત | × | સંવૃત | × | × |
| ૧૧. સિદ્ધ | × | × | × | × | × | × | × | × | × |

૧. તેજસ્કાય સિવાયના એકેન્દ્રિયોની યોનિ જણાવતાં સૂત્રો (૭૪૨–૪૩) ની ટીકાનો પાઠ 'एकेन्द्रियाणामप्कायिकवर्जानां......त्रिविधा योनिः' આવો ખોટો છપાયો છે (પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૫ પં.૨૨૬ અ.). પણ ટીકાની સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં મળતો 'एकेन्द्रियाणामग्निकायवर्जानां......त्रिविधा योनिः' આવો મૂળ સૂત્રને સંવાદી શુદ્ધ પાઠ છે.

णियमा अचरिमं च चरमाणि य; चरिमंतपदेसा य अचरिमंतपदेसा य (७७५).

આનો શો અર્થ કરવો એ વિચારણીય છે. ટીકાકારે જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે આ પ્રમાણે છે: જ્યારે રત્નપ્રભાને અખંડ એક માનવામાં આવે ત્યારે તો ઉક્ત બંને પ્રકારના નિષેધ જ કરવા પડે. પણ તેને જો તે અસંખ્ય પ્રદેશમાં અવગાઢ હોઈ અનેક અવયવોમાં વિભક્ત માનવામાં આવે તો તેને વિશે ઉક્ત વિધાન સંભવિત બને. એટલે કે તેને તેના ચરમ ભાગમાં રહેલા (બધી દિશામાં રહેલા) અવયવો (ચરમો) અને મધ્ય ભાગનો એક ખંડ (અચરમ) – તે બન્નેના સમુદાયરૂપે વિવક્ષિત કરવામાં આવે અને એક અખંડ માત્ર અવયવી કે સ્કંધરૂપે વિવક્ષિત કરવામાં ન આવે, તો તે અચરમ એટલે કે મધ્યમ ખંડ અને ચરમો એટલે કે તેના સર્વ દિશામાં રહેલા ચરમ ખંડો, એ બન્નેના સમુદાયરૂપ કહેવાય; આથી તેને "अचरिमं च चरिमाणि य" એમ ઉભય રૂપે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે. આને ચિત્રમાં બતાવવું હોય તો આ રીતે બતાવી શકાય : [ ]

ચારેય તરફથી ચાર લીટીઓ છે તે તેના ચરમો કહેવાય અને વચ્ચેનો ભાગ અચરમ કહેવાય, તેથી તે 'અચરમ અને ચરમો' એમ ઉભય રૂપ કહેવાય.[2] આ ઉત્તર, દ્રવ્ય એટલે કે અવયવી તેના અનેક અવયવોમાં વિભક્ત છે એમ માનીને આપવામાં આવ્યો છે. આમાં દ્રવ્યને પ્રધાન માનવામાં આવ્યું.

પ્રદેશ એટલે કે તેના અવયવોને પ્રધાન માનવામાં આવે તો જે ઉત્તર મળે તે આ છે— "चरिमंतपदेसा य अचरिमंतपदेसा य"। એટલે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વી અનેક પ્રદેશોરૂપ છે અને તે બે ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. ચારેય લીટીમાં રહેલા પ્રદેશો તે ચરમાન્ત પ્રદેશો છે અને મધ્યમાં

---

૧. પ્રસ્તુતમાં ટીકાકારે બહુવ્રીહિ સમાસ નથી કર્યો; અર્થ એ છે કે રત્નપ્રભાને એક દ્રવ્યરૂપે નહિ પણ તે અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઢ હોઈ તેને માત્ર તેના પ્રદેશોરૂપ માનવામાં આવે તો તે અનેક પ્રદેશોરૂપ છે (૭૭૫).

૨. પ્રસ્તુત ચરમ અને અચરમ આદિની અન્ય વ્યાખ્યા પણ ટીકાકાર નોંધે છે. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૯ ब.

રહેલા પ્રદેશો તે અચરમાન્ત પ્રદેશો છે : આમ એ બન્ને પ્રકારના પ્રદેશો મળીને રત્નપ્રભા પૃથ્વી કહેવાય, તેથી તેને "ચરમાન્તપ્રદેશો અને અચરમાન્તપ્રદેશો" એમ ઉભય રૂપે નિર્દિષ્ટ કરવી જોઈએ.

જૈનદર્શનમાં સ્થિર થયેલ અવયવ અને અવયવીના ભેદાભેદવાદનું મૂળ પ્રસ્તુત ચર્ચામાં જોઈ શકાય છે.[૩]

## ચરમાદિનું અલ્પબહુત્વ (તારતમ્ય)

પ્રારંભનાં સૂત્રો (૭૭૪–૭૭૬)માં રત્નપ્રભાદિ વિષે ચરમ આદિનો વિચાર કર્યા પછી તેમના અલ્પબહુત્વની ચિંતા (૭૭૭–૭૮૦) કરવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે—

૧. રત્નપ્રભા વિષે.

### (અ) દ્રવ્યાર્થિક નયથી

(૧) અચરમ એક હોઈ સૌથી સ્તોક, તેથી—
(૨) ચરમો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૩) અચરમ + ચરમો વિશેષાધિક છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રથમ અને ત્રીજાનો સરવાળો સમજવાનો છે.

### (બ) પ્રદેશાર્થિક નયથી

(૧) ચરમાન્ત પ્રદેશો સૌથી સ્તોક, તેથી—
(૨) અચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૩) ચરમાન્ત પ્રદેશો + અચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક છે.

### (ક) દ્રવ્ય-પ્રદેશ ઉભય નયથી—

આમાં દ્રવ્યાર્થિક અને પ્રદેશાર્થિક બન્નેનું પૂર્વોક્ત તારતમ્ય ક્રમે મૂકી દેવામાં આવ્યું છે, તેથી દ્રવ્યાર્થિકના ત્રણ + પ્રદેશાર્થિકના ત્રણ—એમ એકથી છના ક્રમમાં તારતમ્ય છે. વિશેષમાં એટલું કે દ્રવ્યાર્થિકમાંના તીજાના કરતાં પ્રદેશાર્થિકનો પ્રથમ અસંખ્યાતગુણ સમજવાનો છે.

૨–૩. જે પ્રકારનું તારતમ્ય ઉપર રત્નપ્રભા વિષે જણાવ્યું છે, તે જ પ્રકારનું તારતમ્ય શેષ છ નરકો, સૌધર્માદિ બધાં વિમાનો, ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી અને આ બધું મળીને થતો લોક—એ પ્રત્યેકનું સમજવાનું છે; કારણ, લોકના પ્રદેશો પણ અસંખ્યાતથી તો વધારે નથી જ.

જે ભેદ પડે છે તે અલોક વિષે છે, કારણ, પ્રદેશાર્થિકની દૃષ્ટિએ અલોકના પ્રદેશો અનંત સંખ્યામાં છે. આથી અલોકની ચિંતામાં અચરમાન્ત પ્રદેશો સંખ્યાતગુણને બદલે અનંતગુણ સમજવાના છે (૭૭૯) અને પછી લોક અને અલોકને સાથે રાખીને (૭૮૦) જે તારતમ્યની સૂચી આપી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :—

૪. લોક-અલોક વિષે

(અ) દ્રવ્યાર્થિકથી

(૧) બન્નેનો એક-એક અચરમ સર્વસ્તોક, તેથી—

---

૩. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૨૯ બ.

(૨) લોકના ચરમો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૩) અલોકના ચરમો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૪) બન્નેના અચરમો (૧) + બન્નેના ચરમો (૨-૩) વિશેષાધિક છે.

(ग) પ્રદેશાર્થિકથી

(૧) લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો સર્વસ્તોક છે, તેથી—
(૨) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક, તેથી—
(૩) લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ સંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૪) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશ અનંતગુણ, તેથી—
(૫) લોક અને અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો (૧-૨) + અચરમાન્ત પ્રદેશો (૩-૪) વિશેષાધિક છે.

(क) ઉભય નયથી

(૧) લોક-અલોક બન્નેના એક-એક અચરમ સર્વસ્તોક, તેથી—
(૨) લોકના ચરમો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૩) અલોકના ચરમો વિશેષાધિક, તેથી—
(૪) લોક-અલોક બન્નેના અચરમો અને ચરમો [=(૧)+(૨), (૩)] વિશેષાધિક, તેથી—
(૫) લોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૬) અલોકના ચરમાન્ત પ્રદેશો વિશેષાધિક, તેથી—
(૭) લોકના અચરમાન્ત પ્રદેશો અસંખ્યાતગુણ, તેથી—
(૮) અલોકના અચરમાન્ત પ્રદેશો અનન્તગુણ, તેથી—
(૯) લોક અને અલોકના ચરમાન્ત (૫+૬)+અચરમાન્ત (૭+૮) પ્રદેશો વિશેષાધિક, તેથી—
(૧૦) સર્વ દ્રવ્યો વિશેષાધિક, તેથી—
(૧૧) સર્વ પ્રદેશો અનંતગુણ, તેથી—
(૧૨) સર્વ પર્યાયો અનંતગુણ છે. (૭૮૦)

## પરમાણુપુદ્ગલ અને પુદ્ગલસ્કંધ વિષે ચરમાદિ વિચાર

પરમાણુ અને સ્કંધના ચરમાદિ વિચાર પ્રસંગે પ્રશ્નમાં છવ્વીશ (૨૬) ભંગો કરવામાં આવ્યા છે. અને પછી પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધોમાં ઉક્ત ૨૬ ભંગોમાંથી કયાનું વિધાન કરવું અને કયા શેષનો નિષેધ કરવો, તે સ્પષ્ટ કર્યું છે (૭૮૧–૭૮૯) અને અંતે તે ભંગોની બાબતમાં સંગ્રહણીગાથાઓ પણ આપવામાં આવી છે (૭૯૦).

ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્ય એ ત્રણ મૂળ ભંગો છે. તેના એકવચન અને બહુવચનને લઈ ને અને એ ત્રણેને પરસ્પર મેળવીને જે છવ્વીશ ભંગો થાય છે તે આ પ્રમાણે છે (૭૮૧) :—

(૧) ૧. ચરમ　　૪. ચરમો
(૨) ૨. અચરમ　　૫. અચરમો
(૩) ૩. અવક્તવ્ય　　૬. અવક્તવ્યો

(૪) ૭. ચરમ અને અચરમ — ૮. ચરમ અને અચરમો, ૯. ચરમો અને અચરમ, ૧૦. ચરમો અને અચરમો } પ્રથમ ચતુર્ભંગી

(૫) ૧૧. ચરમ અને અવક્તવ્ય — ૧૨. ચરમ અને અવક્તવ્યો, ૧૩. ચરમો અને અવક્તવ્ય, ૧૪. ચરમો અને અવક્તવ્યો } દ્વિતીય ચતુર્ભંગી

(૬) ૧૫, અચરમ અને અવક્તવ્ય — ૧૬. અચરમ અને અવક્તવ્યો, ૧૭. અચરમો અને અવક્તવ્ય, ૧૮. અચરમો અને અવક્તવ્યો } તૃતીય ચતુર્ભંગી

(૭) ૧૯, ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્ય — ૨૦. ચરમ, અચરમ અને અવક્તવ્યો,
૨૧. ચરમ, અચરમો અને અવક્તવ્ય,
૨૨. ચરમ, અચરમો અને અવક્તવ્યો,
૨૩. ચરમો, અચરમ અને અવક્તવ્ય,
૨૪. ચરમો, અચરમ અને અવક્તવ્યો,
૨૫. ચરમો, અચરમો અને અવક્તવ્ય,
૨૬. ચરમો, અચરમો અને અવક્તવ્યો.

ઉપરના છવ્વીશ ભંગોને એ રીતે લખ્યા છે કે જેથી એકવચનમાં પ્રયુક્ત ભંગો જુદા તરી આવે. પ્રયોજન એ છે કે જૈન દાર્શનિકોએ સપ્તભંગીને નામે જે સ્યાદ્વાદની પ્રરૂપણા કરી છે, તેનું મૂળ આ પ્રકારના ભંગોમાં રહેલું છે તે સ્પષ્ટ થાય. આ જ પ્રકારની સપ્તભંગી ભગવતીસૂત્રમાં પણ મળે છે, તે અન્યત્ર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી તે વિષે વિશેષ વિચારણા અહીં જરૂરી નથી. આગમયુગ પછીના અનેકાંતયુગમાં આ ભંગોમાંથી બહુવચનને લઈ ને જે ભંગો થાય છે, તે દૂર કરીને જૈન દાર્શનિકોએ સપ્તભંગીની પ્રરૂપણા કરી છે તે સ્પષ્ટ થાય છે, એટલું જ સૂચવવું અહીં પર્યાપ્ત છે.

હવે પરમાણુ આદિમાં આ ભંગોમાંથી ક્યા ભંગો લાગુ પડે છે તે જોઈએ (૭૮૧–૭૮૯) :

૧. પરમાણુ માત્ર એક ભંગ નં. ૩.
૨. દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ બે ભંગ = નં. ૧, ૩.
૩. ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ ૪ ભંગ = નં. ૧, ૩, ૯, ૧૧.
૪. ચતુઃપ્રદેશિક ૭ ભંગ = નં–૧, ૩, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૨૩.
૫. પંચપ્રદેશિક ૧૧ ભંગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૩, ૨૫.
૬. છપ્રદેશિક[૪] ૧૫ ભંગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬.
૭. સપ્તપ્રદેશિક ૧૭ ભંગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬.
૮. અષ્ટપ્રદેશિક ૧૮ ભંગ = નં. ૧, ૩, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬
૯. નવ પ્રદેશથી માંડીને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશી, એ પ્રત્યેક સ્કંધોના ભંગો પણ ૧૮ જ છે; તે ઉપર પ્રમાણે–અષ્ટપ્રદેશિક સ્કંધની જેમ–સમજવાના છે (૭૮૯).

૪. કોઈ ને મતે આમાં ૧૪ ભંગ છે. તે પ્રમાણે નં. ૮મો સંમત નથી. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પત્ર ૨૩૮ વ.

સંસ્થાનોમાં ચરમાદિ વિચારમાં પૂર્વોક્ત (૭૭૫) જેમ ૭ વિકલ્પો કરીને તેનો નિષેધ તે જ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે અને વિધિ પણ પૂર્વવત્ (૭૭૫) છે (૭૯૭–૮૦૧). આનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો જ છે એટલે અહીં તેનું પુનરાવર્તન જરૂરી નથી.

અલ્પબહુત્વનો વિચાર પણ રત્નપ્રભાને (૭૭૭) અનુસરતો જ છે (૮૦૨–૮૦૬), તેથી તે વિષે પણ વિશેષ લખવું જરૂરી નથી; પણ એક વિશેષતા છે, તે છે—'णवरं संकमे अणंतगुणा' (૮૦૫, ૮૦૬); આનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે કે જ્યારે ક્ષેત્રવિચારમાંથી દ્રવ્યવિચારમાં સંક્રમણ થાય ત્યારે 'અનન્તગુણ'નું વિધાન કરવું, તે આ પ્રમાણે—

૧. અચરમ સર્વસ્તોક છે; ૨. તેથી ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ ચરમો અસંખ્યાતગુણ છે; ૩. પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ચરમો અનંતગુણ છે. અને ૪. અચરમ + ચરમો તેથી વિશેષાધિક છે. પ્રજ્ઞાપના ટીકા, પત્ર ૨૪૪ व.

### જીવો વિષે ચરમાદિ

નારકાદિ ચોવીશ દંડકના જીવોનો, સંગ્રહણીગાથામાં જણાવ્યા પ્રમાણે (૮૨૯), ગત્યાદિ અગિયાર અપેક્ષાએ ચરમાદિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૮૦૭–૮૨૯), જેમ કે ગતિની અપેક્ષાએ ચરમ એ કહેવાય જે હવે અન્ય કોઈ ગતિમાં જવાનો નથી, મનુષ્યગતિમાંથી સીધો મોક્ષમાં જવનો છે. પણ મનુષ્યમાંથી કાંઈ બધા મોક્ષમાં જવાના નથી તેથી જેના ભવ હજી બાકી હોય તે બધા જીવો ગતિની અપેક્ષાએ અચરમ કહેવાય. આ પ્રમાણે સ્થિતિ આદિની અપેક્ષાએ પણ જીવોનો ચરમાચરમવિચાર પ્રસ્તુતમાં કરવામાં આવ્યો છે.

*

## અગિયારમું 'ભાષા'પદ : ભાષાવિચારણા

અગિયામું ભાષાપદ ભાષાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે, એ ક્યાં રહે છે, તેની આકૃતિ કેવી છે, એ તથા તેનું સ્વરૂપ તથા ભેદો અને તેને બોલનાર ઇત્યાદિ અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નો ચર્ચે છે. અનેક ઠેકાણે થયેલ ભાષાવિચારના એકત્ર સંગ્રહરૂપે હોય એમ જણાય છે. આ ભાષાવિચારને સરળતાથી સમજાવવા માટે સૂત્રો તેના ક્રમને બદલે વ્યુત્ક્રમમાં લેવાં પડ્યાં છે, તેની વાચક નોંધ લે.

---

૫. સંસ્થાનો પાંચ છે તે પૂર્વગત સૂત્ર ૬ થી પણ ફલિત થાય છે.

ભેદીને અર્થાત્ તેના વિભાગ કરીને બહાર કાઢે[૧૦] (તો તે પિંડો સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે અને તેથી શીઘ્ર ધ્વંસ પામતા નથી, ઊલટું સંપર્કમાં આવનાર અન્ય પુદ્‌ગલોને વાસિત કરે છે = ભાષારૂપે પરિણત કરી દે છે.) તો તેથી તે અનંતગુણ વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં લોકના અંતને સ્પર્શે છે (૮૮૦).

પુદ્‌ગલોનું આવું ભેદન અનેક પ્રકારે થાય છે. તેના ખંડ, પ્રતર, ચૂર્ણિકા, અનુતટિકા અને ઉત્કરિકા એવા પાંચ ભેદ સૂત્રમાં દૃષ્ટાન્તો સાથે જણાવ્યા છે (૮૮૧–૮૮૭), એટલું જ નહિ પણ એ પાંચેયનું અલ્પબહુત્વ પણ નિર્દિષ્ટ છે. (૮૮૭)

### ભાષાના પ્રકાર

પ્રસ્તુત પદમાં ભાષાના ભેદો અનેક રીતે વર્ણવ્યા છે (૮૩૦, ૮૪૯, ૮૫૯, ૮૭૦, ૮૯૬), પણ તે ભેદોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ સૂ૦ ૮૬૦-૮૬૬ માં થયું છે, તેથી ભેદો માટે તે સૂત્રને મુખ્ય માનીને અહીં વિવરણ કરવામાં આવશે.

ભાષાના બે પ્રકાર છે : પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા (૮૬૦). ટીકાકારે આનું વિવરણ કર્યું છે, તદનુસાર જેના પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ શકે છે, તે પર્યાપ્તા છે અને જેના વિષે એવો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો તે અપર્યાપ્તા છે. નિશ્ચય યથાર્થ પણ હોય છે અને અયથાર્થ પણ હોય છે. યથાર્થ હોય તો સત્ય કહેવાય અને અયથાર્થ હોય તો મૃષા અથવા મિથ્યા કહેવાય. આથી જે ભાષા યથાર્થ નિશ્ચય કરાવતી હોય તે ભાષા સત્ય છે અને અયથાર્થ નિશ્ચય કરાવતી હોય તે મૃષા છે; આમ પર્યાપ્તાના ભેદ બે છે : સત્યભાષા અને મૃષાભાષા (૮૬૧). યથાર્થ કોને કહેવું એ પણ અપેક્ષાભેદથી નક્કી કરવું પડે છે. આથી સત્યભાષાના અપેક્ષાભેદે દશ ભેદો છે : ૧. જનપદસત્ય, ૨. સમ્મતસત્ય, ૩. સ્થાપનાસત્ય, ૪. નામસત્ય, ૫. રૂપસત્ય, ૬. પ્રતીત્યસત્ય, ૭. વ્યવહારસત્ય, ૮. ભાવસત્ય, ૯. યોગસત્ય અને ૧૦. ઔપમ્યસત્ય (૮૬૨).[૧૧] અસત્ય અથવા તો મૃષા બોલવા પાછળ અનેક કારણો હોય છે, આથી એ કારણભેદે મૃષા અર્થાત્ અસત્યભાષાના જે ભેદો છે તે પણ દશ છે : ૧. ક્રોધનિઃસૃત, ૨. માનનિઃસૃત, ૩. માયાનિઃસૃત, ૪. લોભનિઃસૃત, ૫. પ્રેમનિઃસૃત, ૬. દ્વેષનિઃસૃત, ૭. હાસ્યનિઃસૃત, ૮. ભયનિઃસૃત, ૯. આખ્યાનિકાનિઃસૃત, ૧૦. ઉપઘાતનિઃસૃત (૮૬૩).

અપર્યાપ્તા ભાષાના બે પ્રકાર છે : સત્યા-મૃષા અને અસત્યા-મૃષા (૮૬૪). આમાંથી સત્યા-મૃષાના દશ (૮૬૫) અને અસત્યા-મૃષાના બાર ભેદો છે (૮૬૬). જેમાં અર્ધસત્ય અભિપ્રેત હોય તે સત્યા-મૃષા કહેવાય. અને જેમાં સત્ય કે મિથ્યાનો સંબંધ ન હોય તે અસત્યા-મૃષા; એટલે કે કોઈ ને બોલાવવો હોય તો કહેવું કે એ દેવદત્ત! ઇત્યાદિ. તેના ભેદોનું વિવરણ ટીકાકારે કર્યું છે, તેથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી (પ્ર૦ ટી૦, ૨૫૯).

બેથી માંડી માત્ર ચાર સ્પર્શવાળાનું જ ગ્રહણ થાય છે. અને સમગ્રભાવે જોઈએ તો નિયમતઃ ચાર સ્પર્શવાળાનું ગ્રહણ થાય છે (८७७[१३]).

પુદ્‌ગલો તો સમગ્ર લોકાકાશમાં ભર્યા પડ્યા છે, પણ આત્મા તો શરીર પ્રમાણ જ છે, તેથી પ્રશ્ન થાય કે તે ગમે ત્યાંથી ભાષાપુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ કરે છે કે નહિ? આનો ખુલાસો પ્રજ્ઞાપનામાં એ છે કે માત્ર સ્પૃષ્ટ એટલે કે આત્મા સાથે સ્પર્શમાં આવેલા જ પુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ થાય છે, બીજાનું નહિ (८७७ [१५]). વળી, આત્માના પ્રદેશોનું અવગાહન આકાશના જેટલા પ્રદેશોમાં હોય તેટલા જ પ્રદેશોમાં રહેલ ભાષાના પુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ થાય છે, અન્યનું નહિ (८७७ [१६]). આત્માના તે તે પ્રદેશો વડે ભાષાપુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ થાય છે. આથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે તે આત્મ-પ્રદેશથી જે ભાષાપુદ્‌ગલો નિરંતર હોય—એટલે કે આત્માના તે તે પ્રદેશમાં અવ્યવહિત ભાવે જે ભાષાપુદ્‌ગલો હોય, તે તે અણુ[७] કે બાદર રૂપે હોય—તેમનું જ ગ્રહણ થાય છે, વ્યવહિતનું નહિ (८७७[१७–१८]). આવાં ગ્રહણ કરાતાં દ્રવ્યો ઊર્ધ્વ, અધઃ કે તિર્યક્ દિશામાં સ્થિત હોય છે. અને આદિ,[८] મધ્ય કે અંતમાં પણ ગ્રહણ કરે છે (८७७ [१९–२०]). જીવ પોતાના વિષયમાં —પ્રદેશમાં આવેલને = સ્પૃષ્ટાવગાઢ અનન્તરાવગાઢને ગ્રહણ કરે છે અને તે આનુપૂર્વી = ક્રમે = જે આસન્ન હોય તેને છએ દિશામાંથી આવેલને ગ્રહણ કરે છે (८७७ [२१–२३]).

આ ભાષાપુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ સાન્તર કે નિરંતર હોય છે, અર્થાત્ બોલવાનું ચાલુ ન રાખે તો ગ્રહણમાં વ્યવધાન પડે છે તેથી તે સાંતર કહેવાય છે. અને બોલવાનું અમુક સમય સુધી સતત ચાલુ રાખે તો નિરંતર ગ્રહણ કરવું પડે છે. આમાં સમજવાનું એ છે કે પ્રથમ સમયમાં તો ગ્રહણ જ છે, નિર્ગમ નથી, પણ બીજા સમયમાં ગ્રહણ અને નિર્ગમ બન્ને સંભવે છે, કારણ કે પ્રથમ સમયમાં ગૃહીત પુદ્‌ગલોનું દ્વિતીય સમયમાં નિર્ગમન છે અને તૃતીય સમયમાં જેનું નિર્ગમન થવાનું છે તેનું દ્વિતીય સમયમાં ગ્રહણ છે. આમ વચ્ચેના બધા જ સમયમાં ગ્રહણ અને નિર્ગમન બન્ને થાય છે[९] અને અંતે માત્ર નિર્ગમન છે, ગ્રહણ નથી, તેમ પ્રથમ સમયમાં માત્ર ગ્રહણ છે, નિર્ગમ નથી (८७८–८७९), કારણ કે નિર્ગમ દ્વિતીય સમયથી શરૂ થાય છે.

### લોકાન્તગમન

પ્રથમ એ કહેવાઈ ગયું છે કે ભાષા લોકાન્ત સુધી ગમન કરે છે, તેનો ખુલાસો કરતાં પ્રજ્ઞાપનામાં જણાવ્યું છે કે ગૃહીત પુદ્‌ગલોનું નિર્ગમન બે રીતે થાય છે: એક તો જે પ્રમાણમાં ગૃહીત કર્યા હોય તે સર્વ પુદ્‌ગલોના પિંડનું એમ ને એમ નિઃસરણ થાય છે—અર્થાત્ વક્તા ભાષા-વર્ગણાના પુદ્‌ગલોના પિંડને અખંડ રૂપમાં જ બહાર કાઢે છે. આ પિંડ અમુક યોજન ગયા પછી ધ્વંસ પામે છે, અર્થાત્ તેનું ભાષારૂપ પરિણમન સમાપ્ત થાય છે. પણ જો વક્તા ગૃહીત પુદ્‌ગલોને

---

७. ८७७ [३] માં માત્ર અનન્તપ્રદેશીનું જ ગ્રહણ થાય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને અહીં અણુનું પણ ગ્રહણ થાય છે તેમ જણાવ્યું છે. આમાં વિરોધ નથી સમજવાનો, કારણ કે પ્રસ્તુતમાં અણુશબ્દનો અર્થ પરમાણુ નથી, પણ અણુ એટલે ઓછા પ્રદેશમાં રહેનાર, અને બાદર એટલે વધારે પ્રદેશમાં રહેનાર એવો છે. પ્ર૦ ટી૦, २६३ व.

८. પ્ર૦ ટી૦, २६३ અંતર્મુહૂર્તકાળ પર્યંત તે પુદ્‌ગલ ગ્રહણયોગ્ય છે. તેમાં આદિ, મધ્ય કે અંત સમયે તે ગ્રહણ કરે છે, એમ સમજવું.

९. પ્ર૦ ટી૦, પત્ર २६४ માં વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ગા૦ ३७१) ને આધારે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એક જ સમયમાં બે ક્રિયાનો વિરોધ નથી; માત્ર બે ઉપયોગનો વિરોધ છે.

ભેદીને અર્થાત્ તેના વિભાગ કરીને બહાર કાઢે[૧૦] (તો તે પિંડો સૂક્ષ્મ થઈ જાય છે અને તેથી શીઘ્ર ધ્વંસ પામતા નથી, ઊલટું સંપર્કમાં આવનાર અન્ય પુદ્ગલોને વાસિત કરે છે=ભાષારૂપે પરિણત કરી દે છે.) તો તેથી તે અનંતગુણ વૃદ્ધિ પામતાં પામતાં લોકના અંતને સ્પર્શે છે (૮૮૦).

પુદ્ગલોનું આવું ભેદન અનેક પ્રકારે થાય છે. તેના ખંડ, પ્રતર, ચૂર્ણિકા, અનુતટિકા અને ઉત્કરિકા એવા પાંચ ભેદ સૂત્રમાં દૃષ્ટાન્તો સાથે જણાવ્યા છે (૮૮૧–૮૮૭), એટલું જ નહિ પણ એ પાંચેયનું અલ્પબહુત્વ પણ નિર્દિષ્ટ છે. (૮૮૭)

## ભાષાના પ્રકાર

પ્રસ્તુત પદમાં ભાષાના ભેદો અનેક રીતે વર્ણવ્યા છે (૮૩૦, ૮૪૯, ૮૫૯, ૮૭૦, ૮૯૬), પણ તે ભેદોનું વ્યવસ્થિત નિરૂપણ સૂ૦ ૮૬૦-૮૬૬ માં થયું છે, તેથી ભેદો માટે તે સૂત્રને મુખ્ય માનીને અહીં વિવરણ કરવામાં આવશે.

ભાષાના બે પ્રકાર છે: પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા (૮૬૦). ટીકાકારે આનું વિવરણ કર્યું છે, તદનુસાર જેના પ્રતિનિયત સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ શકે છે, તે પર્યાપ્તા છે અને જેના વિષે એવો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો તે અપર્યાપ્તા છે. નિશ્ચય યથાર્થ પણ હોય છે અને અયથાર્થ પણ હોય છે. યથાર્થ હોય તો સત્ય કહેવાય અને અયથાર્થ હોય તો મૃષા અથવા મિથ્યા કહેવાય. આથી જે ભાષા યથાર્થ નિશ્ચય કરાવતી હોય તે ભાષા સત્ય છે અને અયથાર્થ નિશ્ચય કરાવતી હોય તે મૃષા છે; આમ પર્યાપ્તાના ભેદ બે છે: સત્યભાષા અને મૃષાભાષા (૮૬૧). યથાર્થ કોને કહેવું એ પણ અપેક્ષાભેદથી નક્કી કરવું પડે છે. આથી સત્યભાષાના અપેક્ષાભેદે દશ ભેદો છે: ૧. જનપદસત્ય, ૨. સમ્મતસત્ય, ૩. સ્થાપનાસત્ય, ૪. નામસત્ય, ૫. રૂપસત્ય, ૬. પ્રતીત્યસત્ય, ૭. વ્યવહારસત્ય, ૮. ભાવસત્ય, ૯. યોગસત્ય અને ૧૦. ઔપમ્યસત્ય (૮૬૨).[૧૧] અસત્ય અથવા તો મૃષા બોલવા પાછળ અનેક કારણો હોય છે, આથી એ કારણભેદે મૃષા અર્થાત્ અસત્યભાષાના જે ભેદો છે તે પણ દશ છે: ૧. ક્રોધનિઃસૃત, ૨. માનનિઃસૃત, ૩. માયાનિઃસૃત, ૪. લોભનિઃસૃત, ૫. પ્રેમનિઃસૃત, ૬. દ્વેષનિઃસૃત, ૭. હાસ્યનિઃસૃત, ૮. ભયનિઃસૃત, ૯. આખ્યાનિકાનિઃસૃત, ૧૦. ઉપઘાતનિઃસૃત (૮૬૩).

અપર્યાપ્તા ભાષાના બે પ્રકાર છે: સત્યા-મૃષા અને અસત્યા-મૃષા (૮૬૪). આમાંથી સત્યા-મૃષાના દશ (૮૬૫) અને અસત્યા-મૃષાના બાર ભેદો છે (૮૬૬). જેમાં અર્ધસત્ય અભિપ્રેત હોય તે સત્યા-મૃષા કહેવાય. અને જેમાં સત્ય કે મિથ્યાનો સંબંધ ન હોય તે અસત્યા-મૃષા; એટલે કે કોઈને બોલાવવો હોય તો કહેવું કે એ દેવદત્ત! ઇત્યાદિ. તેના ભેદોનું વિવરણ ટીકાકારે કર્યું છે, તેથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી (પ્ર૦ ટી૦, ૨૫૯).

'માનું છું', 'ચિંતવું છું'—આ પ્રકારની ભાષા અવધારણી–નિશ્ચયાત્મક કહેવાય છે (૮૩૦) અને તે સત્યાદિ ચારેય પ્રકારે સંભવે છે. જે ભાષા બોલવાથી ધર્મની આરાધના થાય તે સત્ય, જેથી ધર્મની વિરાધના થાય તે અસત્ય, મિશ્રણવાળી સત્ય-મૃષા ભાષાથી આરાધના -વિરાધના બન્ને થાય છે, પણ અસત્યામૃષા ભાષાનો સંબંધ આરાધના કે વિરાધના સાથે નથી (૮૩૧, ૮૫૬).

---

૧૦. કોષ્ઠકગત ભાગ મૂળમાં નથી પણ સ્પષ્ટતા ખાતર જોડ્યો છે. જુઓ, વિશેષા૦, ગા૦ ૩૭૮ અને પ્ર૦ ટી૦, પત્ર ૨૬૫ વ.

૧૧. સ્થાનાંગ–સમવાયાંગ, પૃ૦ ૧૨૨-૨૩; પ્ર૦ ટી૦ પત્ર ૨૫૭.

પ્રજ્ઞાપની ભાષા, જે અસત્યામૃષાનો એક ભેદ છે (૮૬૬), તે બાબતમાં પ્રસ્તુત પદમાં વિગતે ચર્ચા છે તે આવી છે—(ભાષાના શબ્દોમાં તો સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસકનો ભાવ હોતો નથી, છતાં પણ જાતિવાચક) ગો આદિ શબ્દોમાં પુલ્લિંગનો પ્રયોગ થાય છે, તો તેવા શબ્દોને મૃષાભાષા ન કહેવાય, પણ તે પ્રજ્ઞાપની ભાષાના નમૂના ગણાય (૮૩૨), (કારણ કે તે શબ્દોથી અમુક અર્થનું નિરૂપણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે શબ્દોમાં લિંગ નથી, છતાં પણ) કેટલાક શબ્દો પુલ્લિંગી (૮૫૨) છે, કેટલાક સ્ત્રીલિંગી (૮૫૧) છે અને કેટલાક નપુંસકલિંગી (૮૫૩) છે, (પણ તેમનો પ્રતિપાદ્ય અર્થ તો તે શબ્દગત લિંગ ધરાવતો નથી છતાં) તે પણ મૃષાભાષા ન કહેવાય, પણ પ્રજ્ઞાપની કહેવાય (૮૩૩, ૮૫૪, ૮૫૭). (ભાષાના શબ્દો વડે ગમે તે લિંગ ધરાવનારને આજ્ઞા પણ કરવામાં આવે છે અને સાંભળનાર આજ્ઞા પ્રમાણે કરે કે ન કરે તેમ પણ બને છે, છતાં પણ)[12] આજ્ઞાપની ભાષાને મૃષા ન કહેવાય, પણ માત્ર પ્રજ્ઞાપની ભાષા કહેવાય (૮૩૪, ૮૫૫); પુરુષાદિ ત્રણે લિંગનાં લક્ષણોનું પ્રજ્ઞાપન કરનારી ભાષા પણ મૃષા ન કહેવાય, પણ પ્રજ્ઞાપની કહેવાય (૮૩૫); (પછી ભલેને તે તે લિંગધારીમાં સમગ્રભાવે તે તે લક્ષણો ઉપલબ્ધ થતાં ન હોય). જાતિવાચક શબ્દોમાં પુલ્લિંગાદિ ત્રણે લિંગો દેખાય છે (પણ જાતિમાં તો કોઈ લિંગ નથી), તોપણ તે મૃષા નથી પણ પ્રજ્ઞાપની છે (૮૩૬). તે જ પ્રમાણે જાતિને લક્ષ કરીને આજ્ઞા કરવામાં આવી હોય કે તેનાં પુલ્લિંગાદિ લક્ષણોનું નિરૂપણ થયું હોય તો તે ભાષા પણ મૃષા ન ગણાય, પણ પ્રજ્ઞાપની કહેવાય (૮૩૭, ૮૩૮, ૮૫૬).

ભાષાના શબ્દોનું વર્ગીકરણ અન્ય રીતે પણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેના સોળ પ્રકાર જણાવ્યા છે. તેમાં લિંગ,[13] સંખ્યા[14] અને કાળના ત્રણ-ત્રણ ભેદોને લઈને વચનના નવ પ્રકાર છે: પ્રત્યક્ષ વચન, પરોક્ષ વચન અધ્યાત્મવચન આદિ જેવા; શેષ પણ જુદી જુદી અપેક્ષાથી ભિન્ન છે (૮૯૬). આ બધા જ પ્રકારોનો સમાવેશ પ્રજ્ઞાપનીમાં કરવામાં આવ્યો છે અને તે મૃષા નથી તેમ જણાવ્યું છે (૮૯૭).

*

## બારમું પદ : જીવોનાં શરીર

પ્રસ્તુત બારમા પદમાં જીવોના શરીર વિષે ચર્ચા છે. શરીર પાંચ છે[1] : ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ (૯૦૧). ઉપનિષદોમાં આત્માના પાંચ[2] કોષની ચર્ચા મળે છે, તેમાં માત્ર અન્નમય કોષ સાથે ઔદારિક શરીરની તુલના થઈ શકે તેમ છે. અને પછીથી સાંખ્ય આદિ દર્શનોમાં અવ્યક્ત, સૂક્ષ્મ કે[3] લિંગશરીર માનવામાં આવ્યું છે તે જૈનસંમત કાર્મણને સ્થાને છે.

---

૧૨. આજ્ઞાપની એ અસત્યમૃષાનો પણ એક ભેદ છે. સૂ૦ ૮૬૬.
૧૩. લિંગભેદથી શબ્દભેદ માટે જુઓ સૂ૦ ૮૫૧, ૮૫૨, ૮૫૩.
૧૪. સંખ્યાભેદથી શબ્દનો ભેદ સૂ૦૮૪૯–૮૫૦માં પણ છે. પણ ત્યાં સંસ્કૃતભાષાસંમત દ્વિવચનનો નિર્દેશ નથી, કારણ કે પ્રાકૃતમાં તે છે નહિ.

૧. ભગવતી, ૧૭-૧, સૂ. ૫૯૨.
૨. તૈત્તિરીય ઉપનિષદ, ભૃગુવલ્લી; બેલવલકર અને રાનડે, History of Indian Philosophy, P. 250.
૩. સાંખ્યકારિકા ૩૯–૪૦; બેલવલકર અને રાનડે, History of Indian Philosophy, P. 358, 430, 370; માલવણિયા "ગણધરવાદ", પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૧૨૧–૧૨૩.

નારકાદિ ૨૪ દંડકોમાં તે પાંચમાંથી કયાં કયાં કોને હોય છે તેનું નિરૂપણ કરીને (૯૦૨–૯૦૯) તે પાંચે શરીરોના બે ભેદો બદ્ધ = વર્તમાનમાં બંધાયેલ, અને મુક્ત = પૂર્વકાળે બાંધીને ત્યજી દીધેલાં શરીરો વિષે વિચારણા કરવામાં આવી છે કે તેમનું સંખ્યાપરિમાણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને કાલની અપેક્ષાએ કેટલું છે (૯૧૦). અને પછી ૨૪ દંડકોમાં એ બન્ને પ્રકારનાં શરીરોની સંખ્યાનો દ્રવ્યાદિની અપેક્ષાએ વિચાર છે (૯૧૧–૯૨૪).

કાલની દૃષ્ટિએ સંખ્યા એટલે સૂત્રમાં જણાવેલ કાલમાનના જેટલા સમય થતા હોય તેટલા સમય જેટલી તે સંખ્યા સમજવી. અને તે જ પ્રમાણે ક્ષેત્ર એટલે તે તે સૂચિત ક્ષેત્રમાં જેટલા આકાશપ્રદેશ હોય તેટલી સંખ્યા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમજવાની છે. અસંખ્યાત અને અનંત સંખ્યા ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંતપ્રકારની સંભવે છે, તેથી સામાન્ય રૂપે અસંખ્ય કે અનંત કહેલ, છતાં તે સંખ્યા કયા પ્રકારની અસંખ્ય કે અનંત સમજવી તે દર્શાવવા માટે વચ્ચે વચ્ચે અનેક જાતનાં સમીકરણો સૂત્રમાં સૂચવ્યાં છે, તે ગણિતમાં રસ ધરાવનાર માટે પણ રસપ્રદ થઈ પડે તેવાં છે. ટીકાકારે તેની વિસ્તૃત સમજૂતી આપી છે.

ઔદારિક આદિ શરીરવાચક શબ્દોના અર્થ તેના પ્રયોજનની દૃષ્ટિએ ટીકાકારે સમજાવ્યા છે, તે પ્રમાણે જોઈએ તો જે માંસ-અસ્થિ-આદિયુક્ત સ્થૂલ શરીર છે તે ઔદારિક છે, છતાં તે શરીર પ્રધાન પણ છે, કારણ કે સૌથી ઊંચે વસનારા અનુત્તર વિમાનના દેવો કરતાં પણ તે શરીરનું મહત્ત્વ એટલા માટે વધારે છે કે તે ઔદારિક શરીર જ એવું છે જે તીર્થંકર આદિને હોય છે, અને દેવોને દુર્લભ તો શું પણ સંભવતું જ નથી; નારક અને દેવ સિવાયના જીવોને આ શરીર જન્મથી હોય છે.

વળી, ઔદારિક આદિ શરીરો જે ક્રમે નિર્દિષ્ટ છે તે ક્રમે જ ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે. પ્રદેશોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર શરીરોમાં વધારે છતાં ક્રમે કરી ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ છે, એ વસ્તુ ટીકાકારે જણાવી છે.

જે શરીર વિવિધ પ્રકારની ક્રિયા કરી શકે છે, એટલે કે અનેક પ્રકારનાં રૂપો ધારણ કરી શકે છે, તે વૈક્રિય છે. આ શરીર દેવ-નારકને જન્મથી છે અને મનુષ્યને ઋદ્ધિરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે.

ચતુર્દશપૂર્વી મુનિ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયે યોગબલથી જેની રચના કરે છે તે આહારક શરીર છે. કોઈ બાબતની શંકા ઉપસ્થિત થયે સમાધાન અર્થે તીર્થંકર પાસે જવા માટે આ શરીરનો ઉપયોગ છે.

શરીરમાં જે તેજસ્ અર્થાત્ પાચન આદિમાં અગ્નિનું કાર્ય કરે છે તે તૈજસ શરીર છે. અને કર્મનિર્મિત જે સૂક્ષ્મ શરીર છે તે કાર્મણ છે. તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીર જીવથી કદી વિયુક્ત થતાં નથી; માત્ર સિદ્ધિ સમયે તેમનાથી જીવ વિમુક્ત બને છે. અનાદિ કાળથી આ બન્ને શરીર જીવ સાથે જોડાયેલાં જ છે. પુનર્જન્મ માટે ગમન કરનાર જીવને પણ આ બે શરીરો તો હોય જ છે, અને પછી ઔદારિક આદિ શરીરોની રચના થાય છે.

ષટ્ખંડાગમમાં જીવનાં આ શરીરોની વિચારણામાં બદ્ધ અને મુક્ત–એવા ભેદોનો વિચાર નથી થયો, પરંતુ સત્પદપ્રરૂપણા, દ્રવ્યપ્રમાણાનુગમ આદિ આઠ અનુયોગદ્વારો વડે જીવનાં શરીરો સંબંધી વિસ્તૃત વિચાર જોવા મળે છે (પુસ્તક ૧૪, સૂ૦ ૧૨૯, પૃ૦ ૨૩૭), એટલું જ નહિ પણ શરીરપ્રરૂપણા પણ કરવામાં આવી છે, જેમાં નામ, નિરુક્તિ આદિ ૭ અનુયોગદ્વારો વડે વિચાર છે (પુ૦ ૧૪, સૂ૦ ૨૩૧, પૃ૦ ૩૨૧).

શરીર વિષેની એકત્ર માહિતી માટે જુઓ સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, પૃ૦ ૩૯૯. દંડકોમાં શરીરવિચાર બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે ભેદે પણ થયો છે.

આ પદનો સાર નીચેના કોષ્ઠકોથી મળી રહેશે.

સૂ૦ ૯૦૧–૯૦૯ દંડકોમાં શરીરો

| | ઔદારિક | વૈક્રિય | આહારક | તૈજસ | કાર્મણ |
|---|---|---|---|---|---|
| ૧. નારક | × | ” | × | ” | ” |
| ૨–૧૧. અસુર યાવત્ સ્તનિત | × | ” | × | ” | ” |
| ૧૨. પૃથ્વીકાય | ” | × | × | ” | ” |
| ૧૩. અપ્કાય | ” | × | × | ” | ” |
| ૧૪. તેજઃકાય | ” | × | × | ” | ” |
| ૧૫. વાયુકાય | ” | ” | × | ” | ” |
| ૧૬. વનસ્પતિકાય | ” | × | × | ” | ” |
| ૧૭. દ્વીન્દ્રિય | ” | × | × | ” | ” |
| ૧૮. ત્રીન્દ્રિય | ” | × | × | ” | ” |
| ૧૯. ચતુરિન્દ્રિય | ” | × | × | ” | ” |
| ૨૦. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ | ” | ” | × | ” | ” |
| ૨૧. મનુષ્ય | ” | ” | ” | ” | ” |
| ૨૨. વાણવ્યંતર | × | ” | × | ” | ” |
| ૨૩. જ્યોતિષ્ક | × | ” | × | ” | ” |
| ૨૪. વૈમાનિક | × | ” | × | ” | ” |

બદ્ધ અને મુક્ત શરીરોની સંખ્યા આદિ (૯૧૦)

| શરીર | સંખ્યા | | | કાલસમીકરણ | | ક્ષેત્રસમીકરણ | | | દ્રવ્યસમીકરણ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | ૧. સંખ્ય | ૨. અસંખ્ય | ૩. અનંત | ૧. અસં૦ ઉ૦ અ૦ | ૨. અનંત ઉ૦ અ૦ | ૧. પ્રતરનો અસં૦ ભાગ અસં૦શ્રેણી | ૨. અસં૦ લોક | ૩. અનંત લોક | |
| ૧. ઔદારિક | | | | | | | | | |
| ૧. બદ્ધ | — | ” | — | ” | — | — | ” | — | — |
| ૨. મુક્ત | — | — | ” | — | ” | — | — | ” | અભવ્યથી અનંતગુણ = સિદ્ધોનો અનંતભાગ |
| ૨. વૈક્રિય | | | | | | | | | |
| ૧. બદ્ધ | — | ” | — | ” | — | ” | — | — | — |
| ૨. મુક્ત | — | — | ” | — | ” | — | — | ” | ઔદારિકપ્રમાણે |
| ૩. આહારક | | | | | | | | | |
| ૧. બદ્ધ | શૂન્ય અથવા જઘન્ય એકથી માંડી ઉત્કૃષ્ટ સહસ્રપૃથક્ત્વ | | | — | — | — | — | — | — |
| ૨. મુક્ત | — | — | ” | — | ” | — | — | ” | ઔદારિક પ્રમાણે |
| ૪. તૈજસ | | | | | | | | | |
| ૧. બદ્ધ | — | — | ” | — | ” | — | — | ” | સિદ્ધથી અનંતગુણ = સર્વ જીવનો અનંતભાગ |
| ૨. મુક્ત | — | — | ” | — | ” | ... | . | ” | સર્વ જીવથી અનંતગુણ = જીવવર્ગનો અનંતભાગ |
| ૫. કાર્મણ | | | | | | | | | |
| ૧. બદ્ધ<br>૨. મુક્ત | તૈજસ પ્રમાણે | | | | | | | | |

## દંડકોમાં બદ્ધ અને મુક્ત શરીરોની સંખ્યા (૯–૧૧–૨૪)

| | ઔદારિક–બદ્ધ | મુક્ત | વૈક્રિય–બદ્ધ | મુક્ત | આહારક–બદ્ધ | મુક્ત | તૈજસ–બદ્ધ | મુક્ત | કાર્મણ–બદ્ધ | મુક્ત |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ૧. નારક | × | અનંત | અસં૦ | અનંત | × | અનંત | અસં૦ | અનંત | અસં૦ | અનંત |
| ૨–૧૧. અસુર યાવત્ સ્તનિત | × | „ | „ | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૧૨. પૃથ્વીકાય | અસં૦ | „ | × | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૧૩. અપ્કાય | „ | „ | × | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૧૪. તેજઃકાય | „ | „ | × | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૧૫. વાયુકાય | „ | „ | અસં૦ | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૧૬. વનસ્પતિકાય | „ | „ | × | „ | × | „ | અનંત | „ | અનંત | „ |
| ૧૭. દ્વીન્દ્રિય | „ | „ | × | „ | × | „ | અસં૦ | „ | અસં૦ | „ |
| ૧૮. ત્રીન્દ્રિય | „ | „ | × | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૧૯. ચતુરિન્દ્રિય | „ | „ | × | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૨૦. પંચેંદ્રિય તિર્યંચ | „ | „ | અસં૦ | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૨૧. મનુષ્ય | સં૦ અથવા અસં૦ | „ | સં૦ | „ | ૧થી માંડી સહસ્રપૃથક્ત્વ | „ | સં૦ અથવા અસં૦ | „ | સં૦ અથવા અસં૦ | „ |
| ૨૨. વાણવ્યંતર | × | „ | અસં૦ | „ | × | „ | અસં૦ | „ | અસં૦ | „ |
| ૨૩. જ્યોતિષ્ક | × | „ | „ | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |
| ૨૪. વૈમાનિક | × | „ | „ | „ | × | „ | „ | „ | „ | „ |

# તેરમું 'પરિણામ' પદ : પરિણામવિચાર

ભારતીય દર્શનોમાં સાંખ્ય આદિ પરિણામવાદી છે, જ્યારે ન્યાય આદિ પરિણામવાદી નથી. ધર્મ અને ધર્મીનો અત્યંત ભેદ માનનારે પરિણામવાદનો ત્યાગ કર્યો અને ધર્મ-ધર્મીનો અભેદ માનનારે પરિણામવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. આને જ કારણે ભારતીય દર્શનોમાં ત્રણ પ્રકારની નિત્યતાનો વિચાર દાખલ થયો છે. સાંખ્ય, જૈન અને વેદાન્તીઓમાંથી રામાનુજ જેવાઓએ પરિણામિનિત્યતા સ્વીકારી; તેમાં પણ સાંખ્યોએ માત્ર પ્રકૃતિમાં પરિણામિનિત્યતા સ્વીકારી; પણ પુરુષમાં તો કૂટસ્થનિત્યતા માની.[1] અને એ જ કૂટસ્થનિત્યતા નૈયાયિકાદિએ બધા પ્રકારની નિત્ય વસ્તુમાં માની અને પરિણામિનિત્યતાનો ત્યાગ કર્યો; કારણ કે તેમને મતે ધર્મ અને ધર્મીનો અત્યંત ભેદ હતો. બૌદ્ધોએ ક્ષણિકવાદ માન્યા છતાં પુનર્જન્મ તો માન્યો છે. તેથી તેમને મતે નિત્યતાનો વળી એક ત્રીજો પ્રકાર થયો અને તે છે સંતતિનિત્યતા.

પ્રસ્તુતમાં જૈન મતે જીવ અને અજીવ બન્ને પ્રકારના પદાર્થોના પરિણામો[2] ગણાવ્યા છે, તેથી સાંખ્ય આદિ સંમત પુરુષકૂટસ્થવાદ જૈનોને અમાન્ય છે તે સૂચિત થાય છે (૯૨૫). પ્રથમ જીવના પરિણામોના ભેદ-પ્રભેદો ગણાવ્યા છે (૯૨૬–૯૩૭) અને પછી નારકાદિ ચોવીશે દંડકોમાં તે પરિણામોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૯૩૮-૯૪૬). અને અંતે અજીવના પરિણામોના ભેદ-પ્રભેદોની ગણતરી આપી છે (૯૪૭–૯૫૭). આ ઉપરથી એક ધ્યાન દેવા જેવી વાત એ ફલિત થાય છે કે અજીવ-પરિણામોમાં માત્ર પુદ્ગલના પરિણામોની ગણના છે; ધર્માસ્તિકાયાદિ અરૂપી દ્રવ્યોના પરિણામો ગણાવ્યા નથી. તે સૂચવે છે કે એક કાળ એવો હતો જ્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિ અરૂપી અજીવ દ્રવ્યોમાં પરિણામો મનાતા નહિ હોય. ભગવતી શ. ૨, ઉ. ૧૦માં અને સ્થાનાંગ (સૂ૦ ૪૪૧) માં ધર્માસ્તિકાયાદિના વર્ણનમાં "कालओ न कयाइ नासी, न कयाइ न भवति, न कयाइ ण भविस्सइ त्ति, भुविं भवति भविस्सति य धुवे णितिए सासते अक्खए अव्वए अवट्ठिते णिच्चे। भावतो अवन्ने अगंधे अरसे अफासे" ઇત્યાદિ ઉલ્લેખ છે તે પણ સિદ્ધ કરે છે કે તેમના પરિણામો વિષેની માન્યતા પ્રાચીન નથી, પરંતુ એ માન્યતા પછીના કાળે ક્યારેક શરૂ થઈ, જ્યારે વસ્તુનું લક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ ત્રિપદી વડે કરવામાં આવ્યું. અને પરિણામ સ્વરૂપે આપણે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જોઈએ છીએ કે તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય—એ સતની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી (૫. ૨૯) એટલું જ નહિ પણ નિત્યની વ્યાખ્યા પણ તેને જ અનુસરીને કરવામાં આવી કે 'तद्भावाव्ययं नित्यम्' (૫. ૩૦). આ લક્ષણ ઉપર પાતંજલ યોગસૂત્રની પરંપરાની છાપ સ્પષ્ટ છે. પાતંજલના વ્યાસ-ભાષ્યમાં નિત્યની વ્યાખ્યા છે—'यस्मिन् परिणम्यमाने तत्त्वं न विहन्यते तन्नित्यम्'–योगभाष्य, ૪–૩૩. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પરિણામની વ્યાખ્યા છે–तद्भावः परिणामः।–૫. ૪૧.

ભગવતી અને સ્થાનાંગમાં ધર્માસ્તિકાયાદિ ભાવો = પરિણામોના વિચારપ્રસંગે એટલું કહ્યું હતું કે તેમાં રૂપ, રસ આદિ નથી, પણ શું છે તે બાબત મૌન છે. સ્થાનાંગસૂત્ર, ૪૪૧; ભગવતી, ૨–૧૦, સૂ૦ ૧૧૮.

પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં અજીવના દશ પરિણામોમાં એક 'અગુરુલઘુ' પરિણામ પણ છે

---

૧. "द्वयी चेयं नित्यता कूटस्थनित्यता परिणामिनित्यता च। तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य। परिणामिनित्यता गुणानाम्।" પાતં૦ ભાષ્ય, ૪, ૩૩.

૨. ભગવતીમાં પણ પન્નવણાની જેમ જ પરિણામો સમજી લેવાનું કહ્યું છે– परिणामपदं निरवसेसं भाणियव्वं —૧૪. ૪, સૂ. ૫૧૪.

(૯૪૭), પરંતુ તે વિષે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તે 'એગાગારે' (૯૪૬) છે. એટલે તેના વિશેષ પરિણામોનો સંભવ ઘટે નહિ. ભગવતીમાં ગુરુલઘુનો વિચાર અનેક ઠેકાણે છે. તે સમગ્ર ચર્ચાથી એક બાબત એ ફલિત થાય છે કે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલપરમાણુ અને અરૂપી દ્રવ્યોને 'અગુરુલઘુ' કહ્યા છે. એટલે એ પ્રમાણે જીવ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાલ એ 'અગુરુલઘુ' સિદ્ધ થાય છે. અહીં એ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે સાપેક્ષ ગુરુ અને લઘુને તો 'ગુરુલઘુ' નામ આપ્યું જ છે, એટલે 'અગુરુલઘુ' શબ્દથી તેનો નિષેધ જ સમજી શકાય. એટલે કે જે દ્રવ્યો 'અગુરુલઘુ' તરીકે ઓળખાવ્યાં તેમાં ગુરુ કે લઘુ એ એમાંથી એકેય કે સાપેક્ષ 'ગુરુલઘુ' એ ભાવો નથી એમ જ સમજાય. ગુરુ-લઘુની ચતુર્ભંગીમાં એ ચોથો ભંગ છે. તેથી પણ એ નિષેધ જ સૂચવે છે. આમ એ ધર્મથી કોઈ વિધિરૂપ ધર્મ કે ભાવ સૂચવાતો નથી, એમ ભગવતીની ગુરુલઘુની ચર્ચા (૧. ૯. સૂ૦ ૭૩) થી સમજાય છે, પરંતુ ભગવતીમાં જ સ્કંદકના અધિકારમાં પાછું લોકના અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયો હોવાનું જણાવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ જીવ, સિદ્ધિ અને સિદ્ધના (૨. ૧. સૂ૦ ૯૧) અનંત અગુરુલઘુ પર્યાયો કહ્યા છે. આમ શૂન્યમાંથી સર્જનની પ્રક્રિયા દેખાય છે અને તેથી ભગવતીમાં જુદા જુદા વિચારના સ્તરો હોવાનું જણાય છે. અને એથી એટલું કહી શકાય કે બધી વસ્તુના પર્યાયો–પરિણામો હોવા જોઈએ; એ નવા વિચારના પરિણામ-સ્વરૂપે ધર્માસ્તિકાયાદિમાં પણ તે ઘટાવવાનો આ પ્રયાસ છે. આ વિચારવિકાસની એ પણ એક ભૂમિકા છે, જે તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં જોવા મળે છે, જ્યાં પરિણામોના અનાદિ અને આદિ એવા ભેદ કરીને (૫. ૪૨) અરૂપીમાં અનાદિ પરિણામો હોવાનું ભાષ્યમાં જણાવ્યું છે (૫. ૪૨). આ સૂત્રની માન્યતા અને વ્યાખ્યામાં જે મતભેદો થયા તેનું પણ એ જ કારણ છે કે આ વિચાર નવો હતો અને તેણે સ્થિરભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી ન હતી.

ગુરુ, લઘુ, ગુરુલઘુ અને અગુરુલઘુ વિષેની વિશેષ તાર્કિક વિચારણા માટે આચાર્ય જિનભદ્રનું વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (ગા૦ ૬૫૪–૬૬૩) જોવું જોઈએ.

પરિણામોનું ગણન આ પ્રમાણે છે :—

**જીવના પરિણામો (૯૨૬–૯૩૭)**

૧. **ગતિ** (નરકાદિ ૪)
૨. **ઇન્દ્રિય** (શ્રોત્રાદિ ૫)
૩. **કષાય** (ક્રોધાદિ ૪)
૪. **લેશ્યા** (કૃષ્ણાદિ ૬)
૫. **યોગ** (મન આદિક ૩)
૬. **ઉપયોગ** (સાકાર-અનાકાર)
૭. **જ્ઞાન** (આભિનિબોધિક આદિ ૫)
૮. **દર્શન** (સમ્યગ્ આદિ ૩)
૯. **ચારિત્ર** (સામાયિકાદિ ૫)
૧૦. **વેદ** (સ્ત્રી આદિ ૩)

**અજીવ પરિણામો (૯૪૭–૯૫૬)**

૧. **બંધન** (સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ)
૨. **ગતિ** (સ્પૃશદ્-અસ્પૃશદ્ અથવા દીર્ઘ-હ્રસ્વ)
૩. **સંસ્થાન** (પરિમંડલાદિ ૫)
૪. **ભેદ** (ખંડ આદિ ૫)
૫. **વર્ણ** (કૃષ્ણ આદિ ૫)
૬. **ગંધ** (સુરભિ–દુરભિ)
૭. **રસ** (તિક્ત આદિ ૫)
૮. **સ્પર્શ** (કકખડ આદિ ૮)
૯. **અગુરુલઘુ** (એક)
૧૦. **શબ્દ** (સુબ્ભિ–દુબ્ભિ)

અજીવપરિણામોના બંધનપરિણામ પ્રસંગે જે ગાથા નં. ૨૦૦ છે તે જ ગાથા ષટ્ખંડાગમમાં પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં પાઠાંતર છે. (પુસ્તક ૧૪, સૂત્ર, ૩૬, પૃ૦ ૩૩)

અજીવગતિપરિણામના જે બે પ્રકાર છે તે આ છે—સ્પૃશદ્‌ગતિપરિણામ અને અસ્પૃશદ્‌ગતિપરિણામ (૯૪૯). જૈન માન્યતા પ્રમાણે આકાશપ્રદેશ તો સર્વત્ર વિદ્યમાન છે જ, પરંતુ પ્રસ્તુતમાં તે પ્રદેશને સ્પર્શ કરીને અને તે વિના–એમ બે પ્રકારની ગતિ છે એવો અર્થ નથી સમજવાનો એમ આચાર્ય મલયગિરિનો અભિપ્રાય છે. પણ અન્ય મત પ્રમાણે તેથી ઊલટું છે. તેને વિષે મલયગિરિ કહે છે કે આ કેમ સંભવે તે અમને સમજાતું નથી—अन्ये तु व्याचक्षते स्पृशद्गतिपरिणामो नाम येन प्रयत्नविशेषात् क्षेत्रप्रदेशान् स्पृशन् गच्छति, अस्पृशद्गतिपरिणामो येन क्षेत्रप्रदेशानस्पृशन्नेव गच्छति—तन्न बुध्यामहे, नमसः सर्वव्यापितया तत्प्रदेशसंस्पर्शव्यतिरेकेण गतेरसम्भवात्। बहुश्रुतेभ्यो वा परिभावनीयम्" प्र० टीका, पत्र २८९ अ।

આચાર્ય મલયગિરિએ સ્પૃશદ્‌ગતિ અને અસ્પૃશદ્‌ગતિનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે તળાવમાં જ્યારે ઠીકરી તિરછી દિશામાં ફેંકવામાં આવે છે ત્યારે તે વચ્ચે વચ્ચે જલને સ્પર્શ કરતી અને સ્પર્શ ન કરતી એમ જાય છે. પ્રસ્તુતમાં મતાન્તર થવાનું કારણ એ જણાય છે કે આકાશનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું અને તેના પ્રદેશોને સ્વીકારવામાં આવ્યા, તે પહેલાંની પ્રસ્તુત ચર્ચા પરંપરામાં થઈ હશે તે એમની એમ ચાલી આવી છે. આ અસંગતિનો તાર્કિક ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ અસ્પૃશદ્‌ગતિવાદમાં કર્યો છે. આ ખુલાસો એટલા માટે પણ જરૂરી હતો કે એક તરફ એમ માનવામાં આવ્યું કે સિદ્ધના જીવો એક જ સમયમાં સિદ્ધિસ્થાને પહોંચી જાય છે, પરંતુ બીજી તરફ એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જીવના મૃત્યુસ્થાન અને સિદ્ધિસ્થાન વચ્ચે અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશોનું અંતર હોય છે. અને ગતિનિયમ એવો છે કે એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં પહોંચતાં એક સમય લાગે છે. એટલે સિદ્ધિગતિમાં પ્રસ્થાન કરનારા જીવને ઓછામાં ઓછા અસંખ્યાત સમય તો થવા જ જોઈએ. આ અસંગતિ ટાળવા માટે અસ્પૃશદ્‌ગતિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે: આ સમગ્ર ચર્ચા એક મુદ્દા ઉપર તો આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે જ છે કે જૈનધર્મની માન્યતાઓમાં કોઈ એક જ કાળે બધું કહેવાઈ ગયું હતું અથવા તો મનાઈ ગયું હતું એમ માની લેવાનું નથી.

## જીવદંડકોમાં પરિણામો ૯૩૮-૯૪૬

| ૧. નારક | ૧. ગતિ | ૨. ઇન્દ્રિય | ૩. કષાય | ૪. લેશ્યા | ૫. યોગ | ૬. ઉપયોગ | ૭. જ્ઞાન | ૮. દર્શન | ૯. ચારિત્ર | ૧૦. વેદ |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ૧. નારક | નરક | પંચેન્દ્રિય | ક્રોધ, માન, માયા, લાભ | કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત | મન,વચન,કાય | સાકાર- અનાકાર | આભિ૦, શ્રુત૦, અવધિ, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, વિભંગ | સમ્યક્, મિથ્યા, સમ્યગ્મિથ્યા | અચારિત્રી | નપુંસક |
| ૨-૧૧. ભવનવાસી દેવ | ,, | ,, | કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ | ,, ,, ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | પુરુષ, સ્ત્રી |
| ૧૨. પૃથ્વીકાય<br>૧૩. અપ્કાય<br>૧૪. વનસ્પતિકાય | તિર્યંચ | એકેન્દ્રિય | ,, | ,, ,, ,, ,, | કાય | ,, | મતિઅજ્ઞાન<br>શ્રુતઅજ્ઞાન | મિથ્યા | ,, | નપુંસક |
| ૧૫. તૈજસ્કાય<br>૧૬. વાયુકાય | ,, | ,, | ,, | કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| ૧૭. દ્વીન્દ્રિય | ,, | દ્વીન્દ્રિય | ,, | ,, ,, ,, | કાય, વચન | ,, | આભિ૦, શ્રુત, મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન, | સમ્યક્, મિથ્યા | ,, | ,, |
| ૧૮. ત્રીન્દ્રિય | ,, | ત્રીન્દ્રિય | ,, | ,, ,, ,, | ,, ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| ૧૯. ચતુરિન્દ્રિય | ,, | ચતુરિન્દ્રિય | ,, | ,, ,, ,, | ,, ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| ૨૦. પંચેન્દ્રિય-તિર્યંચ | ,, | પંચેન્દ્રિય | ,, | છયે | ત્રણયોગ | ,, | આભિ૦, શ્રુ૦, અ૦, મતિઅ૦, શ્રુતઅ૦, વિભંગ | સમ્યક્, મિથ્યા, સમ્યગ્મિથ્યા | અચારિત્રી, ચારિત્રા- ચારિત્રી | ત્રણ |
| ૨૧. મનુષ્ય | મનુષ્ય | ,,<br>અનિન્દ્રિય | ,,<br>અકષાયી | ૭, અલેશ્ય | ત્રણ, અયોગ | ,, | પાંચ જ્ઞાન<br>ત્રણ અજ્ઞાન | ,, ,, ,, | ચારિત્રી, અચારિત્રી, ચારિત્રાચારિત્રી | |
| ૨૨. વાણવ્યંતર | દેવ | પંચેન્દ્રિય | ચારકષાય | કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ | ત્રણયોગ | ,, | આભિ૦શ્રુત૦અવધિ મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન,વિભંગ | ,, ,, ,, | અચારિત્રી | પુરુષ, સ્ત્રી |
| ૨૩. જ્યોતિષ્ક | ,, | ,, | ,, | તેજ | ,, | ,, | ,, | ,, ,, ,, | ,, | ,, ,, |
| ૨૪. વૈમાનિક | ,, | ,, | , | તેજ, પદ્મ, શુક્લ | ,, | ,, | ,, | ,, ,, ,, | ,, | ,, ,, |

# ચૌદમું 'કષાય' પદ : કષાયનિરૂપણ

આ પદમાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયો (૯૫૮) જીવોના ચોવીશે દંડકોમાં સંભવે છે (૯૫૯) એમ જણાવીને કષાયની આત્મામાં, પરમાં, ઉભયમાં પ્રતિષ્ઠ અને અપ્રતિષ્ઠ ચોવીશે દંડકના સકલ જીવોની અપેક્ષાએ દર્શાવી છે (૯૬૦). આમાં ક્રોધના ભાજન-અભાજનની અપેક્ષાએ પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા શબ્દનો પ્રયોગ છે. ઘણીવાર એવું બને છે કે અકારણ કષાય થાય છે ત્યારે કષાયનું પાત્ર કોઈ હોતું નથી. તે અપ્રતિષ્ઠિત કષાય છે, એમ ટીકાકારે આ બાબતમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

ક્ષેત્ર, વસ્તુ, શરીર અને ઉપધિને લઈને કષાયની ઉત્પત્તિ સકલ સંસારી જીવોના ચોવીશે દંડકોમાં છે (૯૬૧).

કષાયોના ઉત્તરભેદોમાં અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન એવા ઉત્તરોત્તર મંદ, મંદતર કષાયો છે (૯૬૨). વળી, તેના આભોગનિર્વર્તિત, અનાભોગનિર્વર્તિત, ઉપશાંત અને અનુપશાંત–એવા પણ ભેદો છે (૯૬૩). તેમાં કારણ ઉપસ્થિત થયે, તેને સમજીને કષાય કરવો તે આભોગનિર્વર્તિત છે. અને વગર સમજે કષાય કરવો તે અનાભોગનિર્વર્તિત છે. કષાયનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી તે ઉપશાંત કહેવાય અને ઉદયાવસ્થામાં તે અનુપશાંત કહેવાય છે.

જૈન આગમમાં આત્માના દોષોનું વર્ણન અનેક રીતે કરવામાં આવ્યું છે. અને તે દોષોનો સંગ્રહ પણ જુદી જુદી રીતે કરવામાં આવે[1] છે. તેમાંનો એક સંગ્રહપ્રકાર રાગ-દ્વેષ-મોહ એ છે, પરંતુ કર્મસિદ્ધાન્તમાં ઉક્ત ચાર કષાયોને અને મોહને આધારે જ વિચારણા થઈ છે, તેથી તે સંગ્રહપ્રકાર જૈનસંમત દોષવર્ણનનું અંતિમ રૂપ હોય એમ જણાય છે.[2]

આ પૂર્વેના પદમાં આત્માના વિવિધ પરિણામો દર્શાવ્યા છે, તેમાંનો જ કષાય એ પણ એક પરિણામ છે તેની નોંધ લેવી જોઈએ (૯૨૬).

આ કષાયો જ મુખ્યરૂપે કર્મબંધનું કારણ છે, તેથી પ્રસ્તુતમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્રણેય કાળમાં આઠેય કર્મપ્રકૃતિના ચયનનાં સ્થાનો–પ્રકારો ચોવીશે દંડકોના જીવોમાં ચારે કષાયો જ છે. માત્ર ચયન જ નહિ પણ ઉપચયન, બંધ, ઉદીરણા, વેદના અને નિર્જરાનાં પણ ચારેય કષાયો જ સ્થાનો છે (૯૬૪–૯૭૧).

કષાયપ્રકરણને અંતે વિષયનિદર્શક સંગ્રહણીગાથા આપવામાં આવી છે.

સૂ૦ ૯૯૩માં મારણાન્તિક સમુદ્ઘાત વખતે જે કર્મપુદ્ગલોની નિર્જરા થાય છે, એટલે જે પરમાણુઓએ પોતાના કર્મરૂપ પરિણામનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, તે પરમાણુઓ સૂક્ષ્મ હોય છે, એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. અને એવું પણ વિધાન છે કે તેવા પરમાણુ સમગ્ર લોકમાં હોય છે. વળી, સૂ૦ ૯૯૪માં એવું પણ વિધાન છે કે છદ્મસ્થ જીવો એ સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને જાણી-દેખી શકતા નથી. કેટલાક દેવો પણ એવા છે, જે તે સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોને જાણી-દેખી શકતા નથી, તો સામાન્ય મનુષ્યની તો વાત જ શું કરવી !

તે પછી જીવના ૨૪ દંડકોની ચર્ચામાં જણાવ્યું છે કે કેટલાક જીવો તે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓને જાણી-દેખીને આહારમાં લે છે અને કેટલાક જાણ્યા-દેખ્યા વગર (સૂ૦ ૯૯૫–૯૯૮).

સૂ૦ ૯૯૯માં આદર્શ–દર્પણ, અસિ આદિ ચકચકિત પદાર્થોમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેને જોનાર શું જુએ છે તે ચર્ચાપ્રસંગે આદર્શ આદિને અને પોતાને જોતો નથી પણ માત્ર પ્રતિબિંબને જુએ છે એમ જણાવ્યું છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિબિંબ માટે પ્રતિભાગ (પલિભાગ) એ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આ સૂત્રના પાઠમાં આદર્શને જુવે કે નહિ, તે બાબતમાં પાઠાંતર છે. આચાર્ય મલયગિરિને મતે આદર્શને પણ જુવે એવો પાઠ છે, પણ અન્ય બધી પ્રતોમાં અને જૂના ગુજરાતી ટબામાં તેથી વિરુદ્ધ પાઠ છે. આનું સમાધાન એ હોઈ શકે કે માત્ર દૃશ્ય વિષયની અપેક્ષાએ આચાર્ય મલયગિરિએ વ્યાખ્યા કરી અને આદર્શ પણ દૃશ્ય છે એમ માન્યું. પરંતુ દૃશ્ય ગમે તે હોય, પણ જે વિષયનો ઉપયોગ અથવા તો વિકલ્પ આત્માને થાય તેને જ દૃશ્ય માનીએ તો પ્રતિબિંબ જોતી વખતે આપણને ભાન–ઉપયોગ કે વિકલ્પ તો આદર્શગત પ્રતિબિંબ વિષયક જ હોય છે. આથી આદર્શને જોતો નથી એમ કહેવું હોય તો ઉપયોગ–ભાનની દૃષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય.

પ્રતિબિંબ વિષેની રોચક ચર્ચા નિશીથભાષ્યમાં ગા૦ ૪૩૧૮થી છે. અને સ્યાદ્વાદરત્નાકરમાં તો તે સમગ્ર ચર્ચા વિસ્તારથી છે, પૃ૦ ૮૫૮થી. તત્ત્વાર્થસૂત્રની સિદ્ધસેનીય ટીકામાં પણ પ્રતિબિંબની રોચક ચર્ચા છે, ૫. ૨૪, પૃ૦ ૩૬૪.

કંબલસાટક (કામળી) ને ગાઢ વણવામાં આવે કે પાંખો વણવામાં આવે, પણ તે સરખા પ્રદેશોને જ સ્પર્શે છે, આ વાત ઇન્દ્રિયના પ્રકરણમાં સ્પર્શસામ્યને કારણે મૂકવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે (૧૦૦૦).

થૂણા–સ્તંભ ઊભો હોય કે આડો પડ્યો હોય પણ તે સરખી જ જગ્યા રોકે છે, એ હકીકતનો નિર્દેશ પણ ઇંદ્રિયવિષયને લક્ષીને જ હશે (૧૦૦૧).

આ જ પ્રમાણે આગાસથિગ્ગલ = લોક વગેરે ભૌગોલિક પદાર્થો વિષે ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્પર્શનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે (૧૦૦૨–૫), તેમાં આચાર્ય મલયગિરિની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આગાસથિગ્ગલ (૧૦૦૨) અને લોક (૧૦૦૪) એ બન્ને દ્વારોનો વિષય એક જ છે, માત્ર શબ્દો જુદા છે.[1] પરંતુ જો તેમ હોય તો બે દ્વારો જુદાં કેમ રાખ્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે. આચાર્ય મલયગિરિનો મત, બન્ને દ્વારોમાં સ્પર્શ વિષેનું નિરૂપણ એકસરખું જ ગણવામાં આવ્યું છે તેથી બંધાયો હશે, પરંતુ મૂળકારને પણ માત્ર શબ્દભેદ જ અભિપ્રેત હશે કે નહિ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આથી મળતો નથી.

પ્રસ્તુત પંદરમા પદના બીજા ઉદ્દેશમાં બાર દ્વારો છે, તેમનો નિર્દેશ પ્રારંભમાં જ છે (૧૦૦૬).

ઇન્દ્રિયોનો ઉપચય ૨૪ દંડકોમાં વર્ણવવાના ઉદ્દેશે જેને જેટલી ઇન્દ્રિયો હોય તે જીવ તેટલી ઇન્દ્રિયોના નિર્માણ માટે પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે (૧૦૦૭–૧૦૦૮) તેમ જણાવીને તે જ પ્રમાણે ઉપચયન થયા પછી તે તે ઇન્દ્રિયોનું તે તે જીવ નિર્માણ કરે છે તે જણાવ્યું છે (૧૦૦૯) અને તેવા નિર્માણમાં બધા જ જીવોને અસંખ્યાત સમય જેટલા અંતર્મુહૂર્તનો કાળ લાગે છે (૧૦૧૦). ૨૪ દંડકોમાં ઇન્દ્રિયલબ્ધિનો નિર્દેશ કરીને (૧૦૧૧) તે તે ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગકાળ ૨૪ દંડકના જીવોમાં હોય છે તે જણાવ્યું છે (૧૦૧૨). ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગકાળનું અલ્પબહુત્વ નીચે પ્રમાણે છે (૧૦૧૩) :—

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| ૧. ચક્ષુનો | ઉપયોગકાળ | જઘન્ય છે | તે | સૌથી થોડો છે |
| ૨. શ્રોત્રનો | ” | ” | તે | તેથી વિશેષાધિક |
| ૩. ઘ્રાણેન્દ્રિયનો | ” | ” | ” | ” ” |
| ૪. જિહ્વેન્દ્રિયનો | ” | ” | ” | ” ” |
| ૫. સ્પર્શેન્દ્રિયનો | ” | ” | ” | ” ” |

આ જ ક્રમ ઉત્તરોત્તર ઉત્કૃષ્ટમાં પણ સમજી લેવાનો છે. અને પરસ્પરમાં જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટ વિષે પણ એમ સમજવાનું છે કે સ્પર્શેન્દ્રિયના ઉપયોગનો જે જઘન્ય કાળ છે તેથી વિશેષાધિક ચક્ષુનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગકાળ છે. પછી ક્રમે તેથી વિશેષાધિક ઉત્કૃષ્ટ કાળ શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, જિહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિયનો છે.

૨૪ દંડકોના જીવોમાં ઇન્દ્રિયો વડે ઓગાહણા (અવગ્રહણ) = પરિચ્છેદ, અવાય, ઈહા, ઉગ્ગહ (અવગ્રહ)—અર્થ અને વ્યંજન બન્ને પ્રકારો—વડે એનું નિરૂપણ છે (૧૦૧૪–૧૦૨૩). આમાં ધ્યાન દેવા જેવું એ છે કે જે દ્વારો પ્રારંભમાં (૧૦૦૬) નિર્દિષ્ટ છે તેમાં ઈહા પછી વ્યંજનાવગ્રહનો નિર્દેશ છે. પણ નિરૂપણમાં (૧૦૧૭) અવગ્રહના બે પ્રકારો જણાવી પછી બન્નેનું નિરૂપણ છે. વળી, જ્ઞાનનો જે ક્રમ તત્ત્વાર્થસૂત્ર, નંદી આદિમાં સ્વીકૃત થઈ ગયો છે, તે ક્રમમાં પણ નિરૂપણ નથી પણ વ્યુત્ક્રમ છે. વળી, એ પણ ધ્યાનમાં લેવું કે માત્ર ચાર ઇન્દ્રિયોના જ વ્યંજનાવગ્રહ

---

૧. “पूर्वमाकाशथिग्गलशब्देन लोकः पृष्टोऽधुना लोकशब्देनैव तं विपृच्छिषुराह”—પ્રજ્ઞાપના ટીકા, પત્ર ૩૦૮ અ. સમગ્ર આકાશમાં લોકભાગ સાવ થોડો હોવાથી તે થીગડા જેવો છે એવા અભિપ્રાયથી લોક માટે આકાશથિગ્ગલ શબ્દનો પ્રયોગ છે એમ આચાર્યે મલયગિરિએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, એજન, પત્ર ૩૦૭ બ.

છે, ચક્ષુનો નથી (૧૦૧૮) અને અર્થાવગ્રહ તો છ પ્રકારનો છે, જેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત, નોઇન્દ્રિય=મન પણ સમાવિષ્ટ છે (૧૦૧૯). પરંતુ અવગ્રહણ (૧૦૧૪), ઈહા (૧૦૧૬) અને અવાય (૧૦૧૫)ના માત્ર ઇન્દ્રિયોના પાંચ ભેદ પાંચ પ્રકારેનું જ કથન છે. સારાંશ કે અવગ્રહણ, અવાય અને ઈહાને માત્ર ઇન્દ્રિયોનાં ગણાવ્યાં, અનિન્દ્રિયનાં નહિ; પરંતુ ઉગ્ગહ (અવગ્રહ)માં ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય બન્નેને લક્ષમાં લીધા છે. આ ઉપરથી શું એમ સમજવું કે ઈહા, અવાય અને અવગ્રહણમાં મનનો ઉપયોગ અભિપ્રેત નથી? પછીના કાળે મનકૃત પણ ભેદ ઈહા અને અવાયનો પડે જ છે, જે આમાં નથી.[૨] વળી, ધારણા નામનો ભેદ તો સર્વથા નિર્દિષ્ટ નથી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. શું એમ બને કે ૧૦૧૪મા સૂત્રમાં ઓગાહણા–અવગ્રહણની જ વાત છે તેથી ધારણા અભિપ્રેત હોય? કારણ કે ઓગાહણા અને ઉગ્ગહ–એ બંનેને પ્રસ્તુતમાં જુદા ગણાવ્યા છે. અને ઉગ્ગહના વ્યંજનાવગ્રહ, અર્થાવગ્રહ એવા જે ભેદો પાડ્યા તેથી તે તો અવગ્રહ સિદ્ધ થાય છે, અને ઓગાહણા–અવગ્રહણ તેથી જુદું નિર્દિષ્ટ છે, તો તેથી ધારણા અભિપ્રેત હોય એમ સંભવે. એટલું નક્કી કે પ્રસ્તુતમાં જ્ઞાનનિરૂપણનો આ સ્તર પ્રાચીન છે.

આ પછી ઇન્દ્રિયોના ભેદો વળી જુદી રીતે કર્યા છે: દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય (૧૦૨૪); પરંતુ વિલક્ષણતા એ દેખાય છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પાંચે દ્રવ્યેન્દ્રિયોના નિર્વૃતિ અને ઉપકરણ એવા બે ભેદો કર્યા છે, એટલે દશ દ્રવ્યેન્દ્રિય થાય (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૨. ૧૭).

પ્રજ્ઞાપનામાં ઇન્દ્રિયપદનાં દ્વારોમાં ઇન્દ્રિયોપચય, ઇન્દ્રિયનિર્વર્તન, ઇન્દ્રિયલબ્ધિ, ઇન્દ્રિયોપયોગાદ્ધા એવાં જે દ્વારો છે તેની તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વ્યવસ્થા કરીને દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પ્રથમ બેનો અને ભાવેન્દ્રિયમાં અંતિમ બેનો સમાવેશ કરી લીધો હોય એમ સંભવે છે. પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં આગળ ચાલી દ્રવ્યેન્દ્રિયના આઠ ભેદો બતાવ્યા છે. જિહ્વા અને સ્પર્શ સિવાયની ઇન્દ્રિયોના જ બબ્બે ભેદો છે (૧૦૨૫). એ બન્ને ભેદોને તત્ત્વાર્થસૂત્રની જેમ કોઈ નામ અપાયાં નથી. અને પછી ૨૪ દંડકોમાં એ આઠ દ્રવ્યેન્દ્રિયો કોને કેટલી છે તેનો નિર્દેશ છે (૧૦૨૬–૧૦૨૯). આથી પ્રસ્તુતમાં દ્રવ્યેન્દ્રિય-ના બે ભેદ તત્ત્વાર્થસૂત્રસૂચિત નિર્વૃતિ અને ઉપકરણ અભિપ્રેત હોય તેમ જણાતું નથી; અને પ્રજ્ઞાપનાગત ઉપચય અને નિર્વર્તન અભિપ્રેત હોય એમ પણ જણાતું નથી. કારણ કે તત્ત્વાર્થસૂત્ર અને પ્રજ્ઞાપના બન્નેમાં એ ભેદો બધી જ ઇન્દ્રિયોના છે, જ્યારે અહીં પ્રજ્ઞાપનામાં (સૂ૦ ૧૦૨૫) માત્ર ત્રણ જ ઇન્દ્રિયોના બે બે ભેદ જણાવ્યા છે.

ત્યાર પછી ૨૪ દંડકોના જીવોમાં એ પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે તે તે જીવોને અતીતમાં, વર્તમાનમાં અને ભવિષ્યમાં કેટલી દ્રવ્યેન્દ્રિયો હોય છે (૧૦૩૦–૧૦૫૪)?

ભાવેન્દ્રિયોના પાંચ પ્રકાર (૧૦૫૬) જણાવીને ૨૪ દંડકના જીવોમાં તેનો વિનિયોગ કર્યો છે (૧૦૫૬–૧૦૬૭).

ઇન્દ્રિયો વિષે ભારતીય દાર્શનિકોની વિચારણા માટે પ્રમાણમીમાંસા (સિંઘી જૈન ગ્રંથમાળા), ભાષાટિપ્પણ, પૃ૦ ૩૮–૪૧ જોવું.

# સોળમું 'પ્રયોગ' પદ : પ્રયોગ–આત્માનો વ્યાપાર

મન-વચન-કાય એ ત્રણના આધારે થનાર આત્માના વ્યાપારને યોગ કહેવામાં આવે છે. તેનો જ નિર્દેશ પ્રસ્તુત પદમાં પ્રયોગ શબ્દથી છે. તે આત્મવ્યાપાર[1] એટલા માટે કહેવાય છે કે આત્મા ન હોય તો એ ત્રણેની વિશિષ્ટ ક્રિયા થઈ શકતી નથી. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે એ ત્રણે પુદ્‌ગલમય છે અને પુદ્‌ગલનો જે સામાન્ય વ્યાપાર ગતિ એ તો આત્મા વિના પણ તેમાં હોઈ શકે, પરંતુ જ્યારે પુદ્‌ગલો મન-વચન-કાયરૂપે પરિણત થયા હોય છે ત્યારે તેમને આત્માના સહકારથી જે વિશિષ્ટ પ્રકારનો વ્યાપાર થાય છે, તે તો તે તે રૂપે અપરિણતમાં સંભવે નહિ. વળી, પુદ્‌ગલનો મન આદિ પરિણામ પણ આત્માના કર્મને જ અધીન છે. તેથી તેમના વ્યાપારને આત્મવ્યાપાર કહી શકાય છે. એ વ્યાપાર–પ્રયોગના ૧૫ ભેદ (૧૦૬૮)નો નિર્દેશ કરી સામાન્ય જીવમાં અને વિશેષ રૂપે ૨૪ દંડકોમાં પ્રયોગની યોજના જણાવી છે (૧૦૬૯–૧૦૮૪). આ યોજનામાં અમુક પ્રયોગ હોય ત્યારે એની સાથે અન્ય કેટલા પ્રયોગ હોય એની પણ ભંગરચના કરી બતાવી છે.

ષટ્‌ખંડાગમમાં પણ યોગના, પ્રજ્ઞાપનાની જેમ જ, પંદર ભેદો છે અને તેની યોજના જીવોને લગતાં માર્ગણાદ્વારોને અવલંબીને છે.—પુ૦ ૧, પૃ૦ ૨૭૮ થી. ષટ્‌ખંડાગમમાં મન-વચન-કાય એ ત્રણ મૂળ ભેદોનો 'પ્રયોગકર્મ'માં સમાવેશ છે, પણ તેના ઉત્તર ભેદોની ગણના ધવલામાં છે.—પુ૦ ૧૩, પૃ૦ ૪૩.

પ્રયોગના પંદર ભેદ નીચે પ્રમાણે છે (૧૦૬૮) :

૧. સત્યમન:પ્રયોગ.
૨. અસત્યમન:પ્રયોગ.
૩. સત્ય-મૃષામન:પ્રયોગ.
૪. અસત્ય-મૃષામન:પ્રયોગ.
૫–૮. એ જ પ્રમાણે વચનના પ્રયોગના ચાર ભેદ.
૯. ઔદારિકશરીરકાયપ્રયોગ.[2]
૧૦. ઔદારિકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ.
૧૧. વૈક્રિયશરીરકાયપ્રયોગ.
૧૨. વૈક્રિયમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ.
૧૩. આહારકશરીરકાયપ્રયોગ.

---

૧. "प्रयोगः परिस्पन्दक्रिया, आत्मव्यापार इत्यर्थः"—प्रज्ञापनाटीका, पत्र ३१७.

"आत्मप्रवृत्तेः कर्मादाननिबन्धनवीर्योत्पादो योगः । अथवा आत्मप्रदेशानां सङ्कोचविकोचो योगः" –धवला, १, पृ० १४०.

આચારાંગનિર્યુક્તિમાં (ગા૦ ૧૮૩) કર્મના દશ ભેદોમાં એક 'પ્રયોગકર્મ' એવો ભેદ છે. તેની વ્યાખ્યામાં આચાર્ય શીલાંક ૧૫ ભેદો ગણાવે છે. પત્ર ૯૪.

૨. ષટ્‌ખંડાગમમાં 'કાયપ્રયોગ'માં 'શરીર' પદ નથી. 'ઓરાલિયકાયજોગો' એવા પાઠો છે. ષટ્‌ખંડા૦ પુ૦ ૧, પૃ૦ ૨૮૯. વળી, મનના ચાર, વચનના ચાર અને કાયના સાત એમ ભેદો ગણાવ્યા છે.

૧૪. આહારકમિશ્રશરીરકાયપ્રયોગ.

૧૫. કર્મશરીરકાયપ્રયોગ.[3]

આચાર્ય મલયગિરિએ સત્યમૃષામનઃપ્રયોગ અને એ જ પ્રકારના વચનપ્રયોગને વ્યાવહારિકનયની અપેક્ષાએ મિશ્ર, પણ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો અસત્ય જ જણાવ્યાં છે. અસત્યામૃષામનઃપ્રયોગ અને વચનપ્રયોગ સ્વરૂપમાત્રનું પર્યાલોચન અને વચન છે. આજ્ઞાપક વાક્યોનો પ્રયોગ, જેમાં સત્ય-અસત્યનો કાંઈ સંબંધ નથી તે પણ અસત્યામૃષાવચનપ્રયોગ છે. નિશ્ચયનયે તો વિપ્રતારણબુદ્ધિથી આવો પ્રયોગ હોય તો તે અસત્ય જ ગણાય. કાયપ્રયોગમાં તૈજસકાયપ્રયોગનો ઉલ્લેખ નથી તે ધ્યાન દેવા જેવી વાત છે.

પ્રયોગ પદમાં પંદર પ્રકારના પ્રયોગોની ચર્ચા સમાપ્ત કર્યા પછી 'ગતિપ્પવાય'—ગતિપ્રપાત-નું નિરૂપણ છે (૧૦૮૬–૧૧૨૩); આ પ્રાસંગિક સંબંધની દૃષ્ટિએ જણાય છે. આમાં[4] જ્યાં 'ગતિ'નો સંબંધ છે તે બધા વ્યવહારનો સંગ્રહ કરી તેના પાંચ પ્રકાર જણાવ્યા છે, તે આ છે—

૧. પ્રયોગગતિ, ૨. તતગતિ, ૩. બંધનછેદનગતિ, ૪. ઉપપાતગતિ. ૫. વિહાયોગતિ (૧૦૮૫). આમાંની પ્રયોગગતિની ૨૪ દંડકના જીવોમાં યોજના કરી છે. બાકીની વિષે તેમ કર્યું નથી.

આમાં પ્રથમ પ્રયોગગતિ તો તે જ છે, જેના પંદર પ્રકારની ચર્ચા પૂર્વે (૧૦૬૮–) થઈ જ ગઈ છે. એનું અહીં પુનરાવર્તન જ છે (૧૦૮૬–૧૦૮૯).

તતગતિ વિષે જણાવ્યું છે કે જ્યાં પહોંચવાનું હોય ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાંની બધી ગતિને તત-ગતિ કહે છે, તે એટલા માટે કે તે વિસ્તીર્ણ છે (૧૦૯૦).

જીવ અને શરીર વચ્ચેનું બંધન છૂટી જવાથી જે ગતિ તે બંધનછેદનગતિ છે (૧૦૯૧).

ભવોપપાતગતિના ચાર પ્રકાર છે, દેવ, નારક, મનુષ્ય, તિર્યંચ; એ ચાર ભવમાં જે ગતિ એટલે કે જીવનો તે રૂપે કર્મજન્ય પર્યાય તે ભવોપપાતગતિ છે. પૂર્વનિર્દિષ્ટ ક્ષેત્રનો પાંચમો ભેદ સિદ્ધ-ગતિ આમાં નથી, કારણ કે અહીં કર્મજન્ય ગતિ વિવક્ષિત છે, જે સિદ્ધમાં નથી.

ઉપપાતગતિના ત્રણ ભેદ છે: ક્ષેત્રોપપાત, ભવોપપાત અને નોભવોપપાત ગતિ. જીવો તે તે ક્ષેત્રમાં ગતિ કરે તે ક્ષેત્રોપપાતગતિ. જીવોનો તે તે કર્મને આધારે નારકાદિ ગતિરૂપ ભવ થાય તે ભવોપપાતગતિ છે (૧૦૯૨–૯૯).

નોભવોપપાતગતિના બે ભેદ છે: પુદ્ગલોની અને સિદ્ધોની ગતિ. આ બન્નેની ગતિ કર્મજન્ય નથી તેથી તે ગતિને નોભવોપપાતગતિ કહી છે (૧૧૦૦).

કોઈ પણ દિશાના એક છેડેથી બીજા છેડે માત્ર એક સમયમાં પુદ્ગલની જે ગતિ થાય છે તેને પુદ્ગલની નોભવોપપાતગતિની સંજ્ઞા આપી છે (૧૧૦૧), પરંતુ સિદ્ધ વિષે પ્રસ્તુતમાં સિદ્ધના

---

૩. આચાર્ય મલયગિરિને મતે 'તૈજસ-કાર્મણશરીરપ્રયોગ' એવું નામ અહીં અભિપ્રેત છે. પરંતુ ષટ્ખંડાગમમાં પણ પાઠ છે—'कम्मइयकायजोगो'.—પુ૦ ૧, પૃ૦ ૨૮૯. આચાર્ય મલયગિરિને શંકા થઈ હશે કે કાય-પ્રયોગમાં તૈજસનું ક્યાંય નામ આવતું નથી, તેથી કાર્મણ સાથે તૈજસ જોડીને તેની વ્યાખ્યા કરી. પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૧૯. આવી કોઈ શંકા ધવલામાં જોવામાં આવી નહિ.

૪. "गमनं गतिः प्राप्तिरित्यर्थः। प्राप्तिश्च देशान्तरविषया पर्यायान्तरविषया च……। गतेः प्रपातो गतिप्रपातः……। गतिशब्दप्रवृत्तिरुपनिपततीत्यर्थः"—પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૨૮.

પૂર્વોક્ત ભેદો (સૂ૦ ૧૫-૧૭) જ ગણાવ્યા છે. તેમની પણ ગતિ પરમાણુની જેમ એક સમયમાં થાય છે તેવો કોઈ નિર્દેશ પ્રસ્તુતમાં નથી (૧૧૦૨-૪).

વિહાયોગતિના ૧૭ ભેદો છે (૧૧૦૫), જેનું વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે :—

૧. સ્પૃશદ્ગતિ—સ્વતંત્ર પરમાણુની અન્ય પુદ્ગલોને સ્પર્શ કરતાં કરતાં જે ગતિ થાય તે (૧૧૦૬).

૨. અસ્પૃશદ્ગતિ—સ્પર્શ કર્યા વિના પરમાણુની જે ગતિ થાય તે (૧૧૦૭).

૩. ઉપસંપદ્યમાનગતિ—કોઈનું અવલંબન લઈને જે ગતિ થાય તે, જેમ કે કોઈ રાજા વગેરેનો આશ્રય લઈને યાત્રા કરે તે (૧૧૦૮).

૪. તેથી વિરુદ્ધ કોઈના અવલંબન વિના સ્વતંત્ર ભાવે ગતિ કરવી તે અનુપસંપદ્યમાનગતિ છે (૧૧૦૯).

૫. પરમાણુપુદ્ગલ યાવત્ અનંતપ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધની જે ગતિ તે પુદ્ગલગતિ છે (૧૧૧૦).

૬. કૂદી કૂદીને ગતિ કરવી તે મંડૂકગતિ (૧૧૧૧).

૭. નૌકા દ્વારા ગતિ કરવી તે નૌગતિ (૧૧૧૨).

૮. નયગતિ—નૈગમાદિ એક નયે કરીને વિચારણા તે નયગતિ. અથવા સમગ્ર નયો વડે વિચારણા તે નયગતિ (૧૧૧૩).

૯. છાયાનું અવલંબન લઈને ગતિ કરવી તે છાયાગતિ (૧૧૧૪).

૧૦. વસ્તુ પ્રમાણેની છાયા પડે તે છાયાનુપાતગતિ (૧૧૧૫).

૧૧. એક કોઈ કૃષ્ણાદિ લેશ્યા અન્ય લેશ્યાના સંપર્કથી તેરૂપે પરિણમે તે લેશ્યાગતિ (૧૧૧૬).

૧૨. લેશ્યાનુપાતગતિ તે છે કે જેમાં જે તે લેશ્યાને અનુસરીને મરણ પછી જીવની જે તે લેશ્યા થાય (૧૧૧૭).

૧૩. કોઈને નિમિત્તે—જેમ કે આચાર્ય આદિને ઉદ્દેશીને—ગતિ તે ઉદ્દિશ્યપ્રવિભક્તગતિ છે (૧૧૧૮).

૧૪. પ્રસ્થાન અને પર્યવસ્થિતિને લક્ષીને ચતુઃભંગીની અપેક્ષાએ પુરુષની જે ગતિ તે ચતુઃપુરુષપ્રવિભક્તગતિ; જેમ કે ચાર પુરુષો સાથે ચાલ્યા અને સાથે જ સ્થિર થયા; સાથે ચાલ્યા પણ સ્થિરતામાં સાથે રહ્યા નહિ; સાથે ચાલ્યા નહિ પણ સાથે સ્થિર થયા; અને ચાલ્યા પણ સાથે નહિ અને સ્થિર પણ સાથે થયા નહિ (૧૧૧૯).

૧૫. વક્ર ગતિના ચાર પ્રકાર—ઘટ્ટનતા એટલે લંગડાતી ગતિ; સ્તંભનતા એટલે ધમણ આદિનું સ્તબ્ધ થઈ જવું, અથવા સ્થિર થાય ત્યારે પોતાના શરીરના અંગોનું સ્થિર થવું તે; શ્લેષણતા એટલે કે શરીરનાં અંગોનો પરસ્પર શ્લેષ થવો તે; પતનતા એટલે કે ઊભા રહેતાં કે ચાલતાં પડી જવું તે (૧૧૨૦).

૧૬. પંકગતિ એ છે કે જે કાદવમાં ચાલતી વખતે હોય છે તે.

૧૭. બંધનવિમોચનગતિ—ફળો પાકાં થઈ બંધ છૂટી જવાથી જે નિમ્ન ગતિ થાય તે (૧૧૨૧).

આ ગતિના જે સત્તર ભેદ બતાવ્યા છે તે એવા નથી કે જે પરસ્પરને વ્યાવૃત્ત કરતા હોય, પણ ગતિની જે નાના પ્રકારની વિશેષતા દેખાય છે. તે તરફ ધ્યાન દોરવા માટે આ અનેક ભેદો વર્ણવ્યા છે.

| | કૃષ્ણ | નીલ | કાપોત | તેજ | પદ્મ | શુક્લ |
|---|---|---|---|---|---|---|
| એકેન્દ્રિય વનસ્પતિ | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, તેજ | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| ,, વાયુ | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| દ્વીન્દ્રિય | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| ત્રીન્દ્રિય | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| ચતુરિન્દ્રિય | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| સંમૂર્ચ્છિમ ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| ગર્ભજ ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| તિર્યંચણી | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| ૩. મનુષ્ય | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| – સંમૂર્ચ્છિમ | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| – ગર્ભજ | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| મનુષ્યણી | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| ૪. દેવ | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| દેવી | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ભવનવાસી દેવ | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, દેવી | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| વાણવ્યંતર દેવ | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, દેવી | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| જ્યોતિષ દેવ | × | × | × | ,, | × | × |
| ,, દેવી | × | × | × | ,, | × | × |
| વૈમાનિક દેવ | × | × | × | ,, | ,, | ,, |
| ,, દેવી[૩] | × | × | × | ,, | × | × |

સૂત્ર ૧૧૭૦માં લેશ્યાની અપેક્ષાએ જીવોના અલ્પબહુત્વનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે :—

૧. શુક્લલેશ્યાવાળા સૌથી થોડા.
૨. પદ્મલેશ્યાવાળા તેથી અસંખ્યાતગુણા.
૩. તેજોલેશ્યાવાળા ,, ,,
૪. અલેશ્ય ,, અનંતગુણા.
૫. કાપોતલેશ્યાવાળા ,, ,,
૬. નીલલેશ્યાવાળા ,, વિશેષાધિક.
૭. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા ,, ,,
૮. લેશ્યાવાળા ,, ,,

---

૩. આના સ્પષ્ટીકરણ માટે ટીકા જોવી.

પરંતુ નરકના જીવોમાં અલ્પબહુત્વનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે (૧૧૭૧) :—

૧. કૃષ્ણલેશ્યાવાળા સૌથી થોડા.
૨. નીલ „ તેથી અસંખ્યાતગુણા.
૩. કાપોત „ „ „

આનું કારણ એ છે કે જેમ જેમ નીચેની નરક તેમ તેમ તેમાં જનારની સંખ્યા ઓછી. આથી સાતમી નરકમાં જનાર કૃષ્ણલેશ્યાવાળાની સંખ્યા ઓછી હોય એ સ્વાભાવિક છે.

તિર્યંચમાં અલ્પબહુત્વનો ક્રમ વળી નારકથી ઊલટો છે. તે સામાન્ય ક્રમને (૧૧૭૦) અનુસરે છે. ફેર એટલો કે તેમાં અલેશ્ય નથી હોતા.

તિર્યંચોમાં એકેન્દ્રિય આદિનો જુદો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે (૧૧૭૩–૧૧૮૦), તેમાં ક્યાંઈક ક્યાંઈક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ભેદ પણ પડે છે. લેશ્યાની અપેક્ષાએ મનુષ્યો અને દેવોમાં પણ અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે (૧૧૮૧–૧૧૮૭). પણ આમાં ભવનવાસી આદિ ચારે પ્રકારના દેવોનું લેશ્યાની અપેક્ષાએ પરસ્પર અલ્પબહુત્વ પણ વિચારાયું છે એ વિશેષતા છે (૧૧૮૮–૧૧૯૦). ઋદ્ધિની અપેક્ષાએ તે તે લેશ્યાવાળા જીવોમાં તારતમ્યનો વિચાર પણ છે. તેમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે કૃષ્ણલેશ્યાવાળા આદિથી ઉત્તરોત્તર લેશ્યાવાળા મહર્દ્ધિક હોય છે. એટલે કે શુક્લલેશ્યાવાળા અન્ય પ્રકારની લેશ્યાવાળા જીવો કરતાં સર્વાધિક ઋદ્ધિવાળા હોય છે (૧૧૯૧), અને પછી ઉદ્દેશને અંતે ચારેય ગતિમાં લેશ્યાની અપેક્ષાએ જીવોની ઋદ્ધિનું અલ્પબહુત્વ વિચારાયું છે (૧૧૯૨–૧૧૯૭).

અંતિમ સૂત્ર છે "केइ भणंति—चउवीसदंडएणं इड्ढी भाणियव्वा।" (૧૧૯૮) એટલે કે ગતિની અપેક્ષાએ અહીં ઋદ્ધિનો વિચાર કર્યો છે તેને બદલે પ્રસ્તુતમાં ૨૪ દંડકના જીવોને લઈ ને લેશ્યાની અપેક્ષાએ ઋદ્ધિનું અલ્પબહુત્વ કહેવું. આ ઉપરથી જણાય છે કે આ વાચનાભેદ પ્રજ્ઞાપનાના પાઠ વિષેનો છે. એથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાના પુસ્તકનું સંકલન થયું ત્યારે આ બાબતમાં વાચનાભેદ ચાલુ હશે.

ત્રીજા ઉદ્દેશ (૧૧૯૯–૧૨૧૭) માં તે તે જન્મ અને મૃત્યુ કાળની લેશ્યા વિષેની ચર્ચા (૧૧૯૯–૧૨૧૪) અને તે તે લેશ્યાવાળા જીવોના અવધિજ્ઞાનની વિષયમર્યાદા તથા તે તે લેશ્યાવાળા જીવને કેટલાં જ્ઞાન હોય તે પણ જણાવ્યું છે (૧૨૧૫–૧૭).

ચોથા ઉદ્દેશમાં એક લેશ્યાનું અન્ય લેશ્યારૂપે જે પરિણમન થાય છે, તે તથા તેના વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શની વિસ્તૃત ચર્ચા છે (૧૨૧૯–૧૨૪૧). આ ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લેશ્યા એ જીવોને નિમિત્તે થતા પુદ્ગલના પરિણામરૂપ છે.

સૂત્ર ૧૨૪૨માં લેશ્યાના વિવિધ રીતે થતા પરિણામોની ગણના છે. અને તે પછી તેના પ્રદેશ (૧૨૪૩), અવગાહનક્ષેત્ર (૧૨૪૪), વર્ગણા (૧૨૪૫), સ્થાન (૧૨૪૬) અને અલ્પબહુત્વ (૧૨૪૭–૪૯) નો વિચાર સ્થાનની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અને પ્રદેશને લઈ ને કરવામાં આવ્યો છે.

પાંચમા ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં તો ચોથા ઉદ્દેશના પરિણામ પ્રકરણની પુનરાવૃત્તિ છે અને પછી તે તે લેશ્યાનું અન્ય લેશ્યામાં પરિણમન નથી થતું એવું નિરૂપણ છે (૧૨૫૨–૧૨૫૫). આચાર્ય મલયગિરિનું કહેવું છે કે ચોથા ઉદ્દેશામાં પરિણમનનો જે સ્વીકાર છે તે તિર્યંચ અને મનુષ્યની અપેક્ષાએ સમજવાનો છે અને પ્રસ્તુતમાં પરિણમનનો અસ્વીકાર છે તે દેવનારકની અપેક્ષાએ

સમજવાનો છે (પ્રજ્ઞા૦ ટી૦ પત્ર ૩૭૧). સૂત્ર ૧૨૫૨–૫૫ વિષે આચાર્ય મલયગિરિ જે નાંધે છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે—

"अमूनि च सूत्राणि साक्षात् पुस्तकेषु न दृश्यन्ते केवलमर्थतः प्रतिपत्तव्यानि, तथा मूलटीकाकारेण व्याख्यानात्"—प्रज्ञा० टीका, पत्र ३७२.

છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં નાના ક્ષેત્રોમાં રહેતા મનુષ્ય અને મનુષ્યણીની લેશ્યાનો વિચાર છે (૧૨૫૬–૧૨૫૭). અને પછી જનક અને જનનીની લેશ્યા જે હોય તે જ જન્યની લેશ્યા પણ હોવી જોઈએ–એવો નિયમ નથી, એ બાબતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જન્ય-જનક અને જન્ય-જનનીની સમ અને વિષમ લેશ્યા સંભવી શકે છે એ ફલિત કરવામાં આવ્યું છે (૧૨૫૮).

પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાનું લેશ્યાસંબંધી પ્રકરણ આટલું વિસ્તૃત છતાં તેમાં, તે તે લેશ્યાવાળા જીવોના અધ્યવસાયો કેવા હોય તે ચર્ચા, જે અન્ય[૪] ગ્રન્થોમાં વિસ્તારથી જોવા મળે છે તેનો તથા લેશ્યાના દ્રવ્ય-ભાવ–એવા બે ભેદોની ચર્ચા જે અન્યત્ર છે[૫] તેનો સદંતર અભાવ છે તે પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાના સંકલનની પ્રાચીનતા તરફ ઇશારો કરી જાય છે તે નોંધવું જોઈએ.

| પ્રજ્ઞાપના | ષટ્ખંડાગમ |
|---|---|
| ૧. જીવ | — |
| ૨. ગતિ | ૧. ગતિ |
| ૩. ઇન્દ્રિય | ૨. ઇન્દ્રિય |
| ૪. કાય | ૩. કાય |
| ૫. યોગ | ૪. યોગ |
| ૬. વેદ | ૫. વેદ |
| ૭. કષાય | ૬. કષાય |
| ૮. લેશ્યા | ૧૦. લેશ્યા |
| ૯. સમ્યક્ત્વ | ૧૨. સમ્યક્ત્વ |
| ૧૦. જ્ઞાન | ૭. જ્ઞાન |
| ૧૧. દર્શન | ૯. દર્શન |
| ૧૨. સંયત | ૮. સંયમ |
| ૧૩. ઉપયોગ | — |
| ૧૪. આહાર | ૧૪. આહારક |
| ૧૫. ભાષક | — |
| ૧૬. પરિત્ત | — |
| ૧૭. પર્યાપ્ત | — |
| ૧૮. સૂક્ષ્મ | — |
| ૧૯. સંજ્ઞી | ૧૩. સંજ્ઞી |
| ૨૦. ભવ (સિદ્ધિ) | ૧૧. ભવ્ય |
| ૨૧. અસ્તિ (કાય) | — |
| ૨૨. ચરિમ | — |

પ્રસ્તુતમાં એક બાબત સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે નારક મરીને નારક થતો નથી અને દેવ મરીને દેવ થતો નથી એટલે તે બન્નેની 'સ્થિતિ' ભવસ્થિતિ–એક ભવની આયુમર્યાદા (જુઓ ચોથું 'સ્થિતિ' પદ)–અને 'કાયસ્થિતિ'માં કાંઈ ભેદ પડતો નથી. તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં[૨] ભવસ્થિતિ અને કાયસ્થિતિમાં ભેદ પડે છે. એટલે જિજ્ઞાસુએ ચોથા પદ અને પ્રસ્તુતની તુલના કરી લેવી જોઈએ.

૨૨ દ્વારોમાં પ્રથમ દ્વાર છે 'જીવ'. જીવનું અસ્તિત્વ સર્વ કાળમાં છે (૧૨૬૦) એમ જણાવ્યું છે, એટલે કે જીવ અનાદિકાળથી છે; તે જીવરૂપે ક્યારેય ઉત્પન્ન થયા નથી અને જીવરૂપે કદી નષ્ટ પણ થશે નહિ–એવો સિદ્ધાન્ત આથી ફલિત થાય છે. ટીકાકારે 'પ્રાણધારણ' એવી વ્યાખ્યા જીવનની કરી છે અને પ્રાણની વ્યાખ્યામાં કહ્યું છે કે દ્રવ્ય–ઇન્દ્રિયાદિ અને ભાવ–જ્ઞાનાદિ એ બન્ને પ્રકારના પ્રાણ છે. ભાવપ્રાણમાં જ્ઞાનનો સમાવેશ થતો હોઈ સિદ્ધોનો પણ જીવોમાં જ સમાવેશ છે.[૩]

---

૨ સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્યના પણ ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ જ સતત થાય છે.—પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૬.

૩ પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૫.

કાલનો વિચાર બે પ્રકારે મૂળમાં જોવા મળે છે (૧૨૬૨-૧૨૮૬ આદિ), તેનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે કે કાલનો કાલ દૃષ્ટિએ અને ક્ષેત્ર દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે. સારાંશ એ છે કે 'અનંત' સંખ્યા અનંત પ્રકારની હોઈ કાલના સમયની સંખ્યાની તુલના આકાશપ્રદેશની સંખ્યા સાથે કરવાથી સંખ્યાનું તારતમ્ય સમજાઈ જાય છે.[4]

ટીકાકારે તિર્યંચ યોનિમાં નિર્દિષ્ટ કાયસ્થિતિ (૧૨૬૨) વિષે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે આ સ્થિતિ વનસ્પતિની અપેક્ષાએ સમજવાની છે. શેષ તિર્યંચમાં આટલી સ્થિતિ હોતી નથી.[5]

દેવીની કાયસ્થિતિ (૧૨૬૪) વિષે પણ ટીકાકારે જણાવ્યું છે કે આ સ્થિતિ ઈશાનની દેવીની અપેક્ષાએ સમજવાની છે.[6]

તિર્યંચોની કાયસ્થિતિમાં જે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (૧૨૬૮) જણાવી છે તે દેવકુરુમાં થનાર તિર્યંચની અપેક્ષાએ સમજવાની છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૭). દ્વીન્દ્રિયની કાયસ્થિતિ 'સંખ્યાતકાળ' કહી છે (૧૨૭૩). તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે તે 'संखेयानि वर्षसहस्राणि' સમજવી (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૮).

સૂત્ર ૧૨૭૭માં અપર્યાપ્તનો ઉલ્લેખ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે પ્રસ્તુતમાં લબ્ધિ અને કરણ-બન્ને પ્રકારના અપર્યાપ્ત સમજવા (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૮).

સૂત્ર ૧૨૭૯માં અને બીજાં સૂત્રોમાં પણ પર્યાપ્ત શબ્દથી લબ્ધિપર્યાપ્ત સમજવા (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૮).

કાયદ્વાર (૧૨૮૫-૧૩૨૦)માં કાય શબ્દ શરીરના અર્થમાં લેવાનો છે અને સૂત્ર ૧૨૮૫માં 'કાય' શબ્દથી કાર્મણ અને તૈજસ એ બે જ શરીરના અર્થમાં કાયશબ્દ પ્રયુક્ત છે એમ સમજવું (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૯).

સૂત્ર ૧૨૮૮માં વનસ્પતિની કાયસ્થિતિ 'असंखेज्जा पोग्गलपरियट्टा' જણાવી છે, તો તેનો અર્થ એ થાય કે કોઈ પણ વનસ્પતિ જીવ અનાદિ કાળથી વનસ્પતિરૂપે રહી શકે નહિ; તેણે વનસ્પતિ સિવાયનો પણ ભવ કર્યો હોવો જોઈએ. પરંતુ આ ભ્રમ દૂર કરવા માટે વનસ્પતિના વ્યવહારરાશિ અને અવ્યવહારરાશિ એવા બે ભેદ બતાવ્યા અને નિગોદ જીવોનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું. આ આખી રસપ્રદ ચર્ચા મરુદેવીનો જીવ અનાદિકાળથી વનસ્પતિમાં હતો એવી અને એના જેવી બીજી ઘટનાઓની પુષ્ટિમાં કરવામાં આવી છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૯ તથા પત્ર ૩૮૫).

સૂત્ર ૧૩૦૫માં પૃથ્વીકાય આદિના બાદરસામાન્ય સૂત્રમાં કહ્યું છે કે તેમની કાયસ્થિતિ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી જેટલો કાળ છે અને તેનું ક્ષેત્ર સાથે સમીકરણ કરતાં જણાવ્યું છે કે અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ. એટલે સહેજે પ્રશ્ન થાય કે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા આકાશ પ્રદેશ હોય તેટલા જ સમય અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીના કેવી રીતે થાય? આનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે કાળ કરતાં ક્ષેત્ર સૂક્ષ્મ છે તેથી એ શક્ય બને છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૮૨).

સેન્દ્રિય જીવો (૧૨૭૧), સકાય જીવો (૧૨૮૫), સજોગી જીવો (૧૩૨૧), સવેદ જીવો (૧૩૨૬) આદિના ભેદોમાં અનાદિ-અનંત જીવો એવો પણ એક ભેદ ગણવામાં આવ્યો છે, તે સૂચવે છે કે જીવોમાં કેટલાક જીવો અભવ્ય પણ છે, જે કદી મુક્ત થવાના નથી.

---

૪. પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૭૫.

૫. એજન, પત્ર ૩૭૫.

૬. એજન, પત્ર ૩૭૬.

યોગદ્વાર (૧૩૨૧-૨૫) માં ધ્યાન દેવા જેવી વાત એ છે કે મનોયોગ અને વચનયોગનો જઘન્ય કાળ એક સમય જેટલો કહ્યો છે અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુહૂર્ત જેટલો દર્શાવ્યો છે; આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સતત વચનયોગની અને મનોયોગની એટલે કે ધ્યાનની ઉત્કૃષ્ટ માત્રા અન્તર્મુહૂર્ત જ સંભવે. ત્યાર પછી વચનયોગ કે મનોયોગ ઉપરત થઈ જાય છે, એવો જીવનો સ્વભાવ છે. કાળ સૂક્ષ્મ હોવાથી એ ઉપરતિ જાણમાં આવતી નથી એમ સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકારે કર્યું છે (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૮૨).

વેદવિચારણામાં સ્ત્રીવેદના કાળ વિષે પાંચ મતભેદોનો ઉલ્લેખ ગૌતમ અને ભગવાનના સંવાદરૂપે મૂળ સૂત્રમાં (૧૩૨૭) છે. તે પાંચે મતોનું સ્પષ્ટીકરણ આચાર્ય મલયગિરિએ કર્યું તો છે, પરંતુ એમાં કયો મત સમીચીન છે અને ભગવાન અને ગૌતમના સંવાદમાં આવું કેમ બને?—એ બાબતમાં ટીકાકારે જે કહ્યું છે તે આ છે—

"अमीषां च पञ्चानामादेशानामन्यतमादेशसमीचीनतानिर्णयोऽतिशयज्ञानिभिः सर्वोत्कृष्टश्रुतलब्धिसम्पन्नैर्वा कर्तुं शक्यते। ते च भगवदार्यश्यामप्रतिपत्तौ नासीरन्। केवलं तत्कालापेक्षया ये पूर्व-पूर्वतमाः सूरयः तत्तत्कालभाविग्रन्थपौर्वापर्यपर्यालोचनया यथास्वमति स्त्रीवेदस्य स्थितिं प्ररूपितवन्तस्तेषां सर्वेषामपि प्रावचनिकसूरीणां मतानि भगवानार्यश्याम उपदिष्टवान्। ते च प्रावचनिकसूरयः स्वमतेन सूत्रं पठन्तो गौतमप्रश्नभगवन्निर्वचनरूपतया पठन्ति। ततस्तदवस्थान्येव सूत्राणि लिखता गोतमा! इत्युक्तम्। अन्यथा भगवति गौतमाय निर्देष्टरि न संशयकथनमुपपद्यते, भगवतः सकलसंशयातीतत्वात्।—प्रज्ञा० टीका, पत्र ३८५.

ષટ્ખંડાગમમાં આ બાબતમાં એક જ મત આપવામાં આવ્યો છે; ત્યાં મતભેદોની ચર્ચા નથી.

સમ્યક્ત્વદ્વાર (૧૩૪૩-૪૫)માં ટીકાકારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરી છે : જિનભગવાન પ્રણીત જીવાદિ સમગ્ર તત્ત્વો વિષે અવિપર્યસ્ત દૃષ્ટિ જેને હોય તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ; ભગવાન પ્રણીત તત્ત્વોની બાબતમાં જેને જરા પણ વિપ્રતિપત્તિ હોય તે મિથ્યાદૃષ્ટિ; અને જેને તે બાબતમાં સમ્યક્શ્રદ્ધા પણ ન હોય અને તે બાબતમાં વિપ્રતિપત્તિ પણ ન હોય તે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. શતકચૂર્ણિને આધારે ચોખા આદિથી અજાણ્યા માણસને જેમ તે પ્રત્યે રુચિ કે અરુચિ એ બેમાંથી એકેય નથી તેમ આ સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિને જિનપ્રણીત પદાર્થોની બાબતમાં રુચિ પણ નથી તેમ જ અરુચિ પણ નથી. પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૮૮.

ટીકાકારે અવધિદર્શન (૧૩૫૬)ના કાળના પ્રસંગે વિભંગજ્ઞાનીને અવધિદર્શન હોવા ન હોવા વિષેના સૂત્રકાર અને કાર્મગ્રન્થિકના મતભેદની ચર્ચા આચાર્ય જિનભદ્રને અનુસરીને કરી છે (પ્રજ્ઞા૦ ટી૦, ૫૦ ૩૯૧).

ઉપયોગદ્વાર (૧૩૬૨-૬૩) પ્રસંગે સૂત્રકારે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ અન્તર્મુહૂર્ત જણાવ્યો છે તે બાબતમાં ટીકાકારે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે આ કાળ સંસારી જીવની અપેક્ષાનો છે, પરંતુ કેવળીને એક સમયનો ઉપયોગ હોય છે તે અહીં વિવક્ષિત નથી (પ્રજ્ઞા૦ ટીકા, પત્ર ૩૯૨). ખરી વાત એવી છે કે કેવળીને જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ ક્રમે હોય છે કે યુગપદ્ એ ચર્ચા જ્યારથી શરૂ થઈ ત્યાર પહેલાંની આ સૂત્રની રચના છે. એટલે તેમાં પછીથી એ બાબતમાં જે સ્પષ્ટીકરણ થયું તે આ સૂત્રમાં વિવક્ષિત હોવાનો સંભવ જ નથી.

આવી અનેક વિવક્ષાઓ આચાર્ય મલયગિરિએ પોતાની ટીકામાં સ્પષ્ટ કરી છે, તે માટે જિજ્ઞાસુએ ટીકામાં જોઈ લેવું. અહીં તો માત્ર કેટલાક નમૂના આપ્યા છે, તે એ સૂચવવા કે વિચારણા જેમ આગળ વધતી જાય છે તેમ વિચારમાં વ્યવસ્થા આવતી જાય છે.

*

# ૧૯મું 'સમ્યક્ત્વ' પદ : સમ્યક્ત્વ વિષે

આમાં જીવ સામાન્ય, સિદ્ધ અને ૨૪ દંડકમાં જીવોમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિની વિચારણા છે (૧૩૯૯–૧૪૦૫) તે આ પ્રમાણે—

| | સમ્યગ્ | મિથ્યા | સમ્યગ્મિથ્યા |
|---|---|---|---|
| જીવ | ,, | ,, | ,, |
| ૧. નરકના જીવો | ,, | ,, | ,, |
| ૨–૧૧. ભવનપતિ | ,, | ,, | ,, |
| ૧૨. પૃથ્વીકાય | × | ,, | × |
| ૧૩. અપ્કાય | × | ,, | × |
| ૧૪. તેજઃકાય | × | ,, | × |
| ૧૫. વાયુકાય | × | ,, | × |
| ૧૬. વનસ્પતિકાય | × | ,, | × |
| ૧૭. દ્વીન્દ્રિય | ,, | ,, | × |
| ૧૮. ત્રીન્દ્રિય | ,, | ,, | × |
| ૧૯. ચતુરિન્દ્રિય | ,, | ,, | × |
| ૨૦. પંચેંદ્રિયતિર્યંચ | ,, | ,, | ,, |
| ૨૧. મનુષ્ય | ,, | ,, | ,, |
| ૨૨. વાણવ્યંતર | ,, | ,, | ,, |
| ૨૩. જ્યોતિષ્ક | ,, | ,, | ,, |
| ૨૪. વૈમાનિક | ,, | ,, | ,, |
| સિદ્ધ | ,, | × | × |

આના ઉપર થી એમ ફલિત થાય છે કે સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ માત્ર પંચેંદ્રિય જ હોય છે, અને એકેન્દ્રિય મિથ્યાદૃષ્ટિ જ હોય છે. દ્વિ-ઇન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય સુધીમાં સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ હોતા નથી. ષટ્ખંડાગમમાં સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિય એવા ભેદો પાડીને અસંજ્ઞી પંચેંદ્રિયને માત્ર મિથ્યા-દૃષ્ટિ જ કહ્યા છે.—ષટ્ખંડાગમ, પુસ્તક ૧, પૃ૦ ૨૫૮, ૨૬૧, આ બધું આ વિચારણા કેવી રીતે આગળ વધી તે સૂચવે છે.

ષટ્ખંડાગમમાં જીવો સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન કરે તો કયા કારણે તેની ચર્ચા પણ છે.—પુસ્તક ૬, પૃ૦ ૪૧૮–૪૩૭. પછી મૃત્યુ વખતે તે બાબતમાં પરિસ્થિતિ કેવી હોય તેનું વર્ણન છે. —પૃ૦ ૪૩૭.

# વીશમું 'અન્તક્રિયા' પદ

ભવનો અંત કરનાર ક્રિયા તે અંતક્રિયા. એ ક્રિયાથી બે પરિણામ આવે; નવો ભવ અથવા મોક્ષ. એટલે અન્તક્રિયા શબ્દ અહીં મોક્ષ અને મરણ એ બન્ને અર્થમાં વપરાયો છે. એ અંતક્રિયાનો વિચાર ચોવીશે દંડકના જીવોમાં દશ દ્વારો વડે કરવામાં આવ્યો છે:—

૧. નારકાદિ જીવો અંતક્રિયા (મોક્ષ) કરે છે?
૨. નારકાદિ જીવો અનન્તર ભવમાં કે વ્યવધાનથી અન્તક્રિયા (મોક્ષ) કરે છે?
૩. નારકાદિ જીવો અનન્તર ભવમાં અન્તક્રિયા (મોક્ષ) કરે તો એકસમયમાં કેટલા કરે?
૪. નારકાદિ જીવો ઉદ્વૃત્ત થઈ (મરીને) કઈ યોનિમાં જાય?
૫. નારકાદિ જીવો મરીને તીર્થંકર થઈ શકે?
૬. ,, ,, ,, ચક્રવર્તી થઈ શકે?
૭. ,, ,, ,, બળદેવ થઈ શકે?
૮. ,, ,, ,, વાસુદેવ થઈ શકે?
૯. ,, ,, ,, માંડલિક ,, ?
૧૦. ,, ,, ,, રત્ન ,, ?

આ દ્વારોને આધારે કહી શકાય કે અન્તક્રિયા શબ્દ બે અર્થમાં વપરાયો છે. પ્રથમ ત્રણ દ્વારોમાં અન્તક્રિયા એટલે મોક્ષની ચર્ચા છે, અને પછીનાં દ્વારોનો સંબંધ પણ અન્તક્રિયા સાથે છે, પણ ત્યાં તેનો અર્થ મરણ લઈએ તો ઘટે. ઉપરાંત, આ દ્વારોમાં અન્તક્રિયાનો અર્થ મોક્ષ પણ ઘટે, કારણ કે તે દ્વારોમાં તે તે યોનિમાં ઉદ્વર્તના આદિ કરનારને મોક્ષ સંભવે કે નહિ એવો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત કર્યો છે.

પ્રથમ દ્વારનો સાર એ છે કે માત્ર મનુષ્યો જ મોક્ષ પામી શકે છે, અને તે પણ બધા જ નહિ—(૧૪૦૮ [૩]). જીવના નારકાદિ અનેક પર્યાયો થાય છે એટલે નારક આદિ પર્યાયમાં રહેલો જીવ મનુષ્યભવમાં જઈ મુક્ત થઈ શકતો હોઈ નારકાદિ વિષે પણ એમ તો કહી શકાય કે કોઇ નારકાદિ મુક્ત થાય છે અને કોઈ નથી થતા (૧૪૦૭ [૨]).

બીજા દ્વારમાં એ વિચારણા છે કે નારકાદિ જીવો અનન્તરાગત કે પરંપરાગત થઈને અંતક્રિયા કરે છે? એટલે કે નારકાદિ ભવમાંથી મરીને વ્યવધાન વિના જ મનુષ્યભવમાં આવીને મોક્ષ પામે છે કે નારકાદિ પછીના એક કે અનેક ભવો કરી પછી મનુષ્યભવમાં મુક્તિ પામે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે પ્રથમ ચાર નરકમાંથી આવનારમાં બન્ને પ્રકાર સંભવે છે. પરંતુ પછીના ત્રણ નરકોમાંથી આવનાર માત્ર પરંપરાગત હોય તો (એક કરતાં વધુ ભવ કરે તો) જ અંતક્રિયા કરે અર્થાત્ મોક્ષ પામે.

બધા જ ભવનપતિ, પૃથ્વી, અપ્કાય અને વનસ્પતિમાંથી આવનારમાં બન્ને પ્રકાર સંભવે છે. તેજ, વાયુ, દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયમાંથી આવનારમાં, જે માત્ર પરંપરાગત હોય તેમાં અને શેષ જીવોમાં બન્ને પ્રકાર સંભવે છે (૧૪૧૦–૧૩).

આચાર્ય મલયગિરિએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે તેજ અને વાયુ મરીને મનુષ્ય થતા જ નથી, માટે અને દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદિનો એવો સ્વભાવ છે માટે અનન્તરાગતની અન્તક્રિયા તેમને નથી (પૃ૦ ૩૯૭) હોતી.

અનન્તરાગત વિશે ત્રીજા દ્વારમાં પ્રશ્ન છે કે એક સમયમાં તેઓ કેટલી સંખ્યામાં અન્તક્રિયા કરે? (૧૪૧૪–૧૬).

| અનન્તરાગત[1] | જઘન્ય સંખ્યા | ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા |
|---|---|---|
| નારક | ૧, ૨, ૩ | ૧૦ |
| ,, ૧–૩ | ,, ,, ,, | ૧૦ |
| ,, ૪ | ,, ,, ,, | ૪ |
| ભવનપતિ દેવો | ,, ,, ,, | ૧૦ |
| ,, દેવીઓ | ,, ,, ,, | ૫ |
| પૃથ્વી, અપ્ | ,, ,, ,, | ૪ |
| વનસ્પતિ | ,, ,, ,, | ૬ |
| પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ | ,, ,, ,, | ૧૦ |
| ,, ,, સ્ત્રી | ,, ,, ,, | ૧૦ |
| મનુષ્ય | ,, ,, ,, | ૧૦ |
| ,, સ્ત્રી | ,, ,, ,, | ૨૦ |
| વાણવ્યંતર | ,, ,, ,, | ૧૦ |
| ,, વ્યંતરી | ,, ,, ,, | ૫ |
| જ્યોતિષ્ક દેવ | ,, ,, ,, | ૧૦ |
| ,, દેવી | ,, ,, ,, | ૨૦ |
| વૈમાનિક દેવ | ,, ,, ,, | ૧૦૮ |
| ,, દેવી | ,, ,, ,, | ૨૦ |

ચોથા ઉદ્વર્તદ્વારમાં જીવ મરીને ક્યાં જઈ શકે તેનો વિચાર છે. પ્રજ્ઞાપનામાં આ પ્રકરણમાં ઉદ્વૃત્ત શબ્દ બધી ગતિમાં થતા મરણને માટે પ્રયુક્ત છે. પરંતુ ષટ્‌ખંડાગમમાં તેને સ્થાને ઉદ્વૃત્ત, કાલગત અને ચ્યુત એવા ત્રણ શબ્દોનો પ્રયોગ છે. નરક, ભવનવાસી, વાનવ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક ગતિમાંથી મરીને જનાર માટે 'ઉદ્વૃત્ત'નો, તિર્યંચ અને મનુષ્યગતિમાંથી મરીને જનાર માટે 'કાલગત' શબ્દનો અને વૈમાનિકમાંથી અન્યત્ર જનાર માટે 'ચ્યુત' શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે.[2]

મરીને તે તે સ્થાને ગયા પછી તે જીવ ક્રમે કરી[3] ધર્મનું શ્રવણ, બોધ, શ્રદ્ધા, મતિ-શ્રુતજ્ઞાન, વ્રતગ્રહણ, અવધિજ્ઞાન, અણગારત્વ, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધિ આ બધાંમાંથી શું શું પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ષટ્‌ખંડાગમમાં ઉક્ત બાબતો ઉપરાંત અન્ય બાબતોનો–જેવી કે તીર્થંકરપદ, ચક્રવર્તીપદ આદિનો––પણ સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે.[4] પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં તીર્થંકર આદિ પદોની વિચારણા જુદાં દ્વારો વડે કરવામાં આવી છે,[5] તે

---

૧. સૂત્ર ૧૪૧૦–૧૩માં જે અનન્તરાગત અન્તક્રિયા કરે છે, તેમને વિષે જ આ વિચારણા છે.

૨. ષટ્‌ખંડાગમ, પુ૦ ૬, પૃ૦ ૪૭૭ માંનો વિશેષાર્થ.

૩. તુલના માટે ઉત્તરા૦ અ૦ ૨૯મું જોવું. તેમાં સંવેગથી માંડી ૭૩ પદો છે. તથા જુઓ સ્થાનાંગ–સમવાયાંગ, પૃ૦ ૩–૮.

૪. પુસ્તક ૬, પૃ૦ ૪૮૪–૫૦૨.

૫. જુઓ પ્રસ્તુત વીશમા પદના પાંચમાથી દશમા સુધીનાં દ્વારો.

પ્રજ્ઞાપનાની વિચારણાનું મૂળ જૂનું હોય એમ સૂચવી જાય છે, અને ષટ્ખંડાગમમાં તે વધારે વ્યવસ્થિત છે. વળી, એક બાબત નોંધવા જેવી એ છે કે પ્રજ્ઞાપનાના પ્રસ્તુત દ્વારમાં માંડલિક (દ્વાર ૯ મું) અને રત્ન (દશમું દ્વાર) એ પદો અધિક છે, જેનો અભાવ ષટ્ખંડાગમના પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં છે. ષટ્ખંડાગમમાં જે પદોની પ્રાપ્તિ ગણાવી છે તેની ગણતરીનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આભિનિબોધિક, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, સમ્યગ્મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ, સંયમાસંયમ, સંયમ, બલદેવત્વ, વાસુદેવત્વ, ચક્રવર્તિત્વ, તીર્થંકરત્વ, નિર્વાણ (પુસ્તક ૭, પૃ૦ ૪૯૪). આ સૂચિત કરે છે કે આ ક્રમ પ્રાપ્તિનો નથી, પણ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને અન્ય વિશિષ્ટ પદો—એ ક્રમે પરિગણના છે.

ચોથા ઉદ્વૃત્તદ્વારનો સાર આ પ્રમાણે છે (૧૪૧૭-૪૩) :

| જીવ | મરી ક્યાં જઈ શકે | મરીને નવા જન્મમાં ધર્મશ્રવણાદિનો સંભવ |
|---|---|---|
| નારક | પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ | [૬] દેશસંયમી અને અવધિજ્ઞાન |
| | મનુષ્ય | મોક્ષ |
| ભવનપતિ | પૃથ્વી, અપ્, વનસ્પતિ | × |
| | પંચેંદ્રિયતિર્યંચ | નારક જેમ |
| | મનુષ્ય | નારક જેમ |
| પૃથ્વી, અપ્, વનસ્પતિ | પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ / દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિય | × |
| | પંચેંદ્રિયતિર્યંચ | નારક જેમ |
| | મનુષ્ય | નારક જેમ |
| તેજ, વાયુ | પૃથ્વી યાવત્ ચતુરિન્દ્રિય | × |
| | પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ | ધર્મશ્રવણ |
| દ્વિન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય | પૃથ્વી યાવત્ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ | પૃથ્વી જેમ |
| | મનુષ્ય | મનઃપર્યય |
| પંચેંદ્રિયતિર્યંચ | નારક | સમ્યક્ત્વ / અવધિજ્ઞાન |
| | ભવનપતિ | " |
| | એક યાવત્ ચતુરિન્દ્રિય | પૃથ્વી જેમ |
| | પંચેંદ્રિયતિર્યંચ મનુષ્ય | નારક જેમ |
| | વાણવ્યંતર જ્યોતિષ્ક વૈમાનિક | " |
| મનુષ્ય | ઉપર પ્રમાણે | " |
| વાણવ્યંતર જ્યોતિષ્ક વૈમાનિક | ભવનપતિ જેમ | નારક જેમ |

પાંચમા તીર્થંકરદ્વારમાં નારકાદિ મરીને અનન્તર (મનુષ્યભવમાં) તીર્થંકરપદ પામી શકે કે નહિ તેની વિચારણા છે.[૭] સાથે જ તીર્થંકરપદ ન પામી શકે તો વિકાસક્રમમાં શું પામી શકે તેનો પણ નિર્દેશ જોવા મળે છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે (૧૪૪૪-૧૪૫૮) :

૬. મૂળમાં "सीलं वा वयं वा गुणं वा वेरमणं वा पच्चक्खाणं वा पोसहोववासं वा" (૧૪૨૦ [૬]) માં એવો પાઠ છે. ૧૪૨૦ [૮] અણગારની વાત છે તેથી આ દેશસંયમી ગણવા જોઈએ. શીલાદિની વ્યાખ્યા માટે જુઓ ટીકા (પત્ર ૩૯૯).

૭. પ્રસ્તુત ૨૦મા પ્રજ્ઞાપનાપદની તીર્થંકર આદિ સંપદા વિષેના કોષ્ટક માટે જુઓ, યંત્રપૂર્વક કર્માદિવિચાર, પૃ૦ ૧૧૮

| મનુષ્યનો અનન્તર પૂર્વભવ | મનુષ્યમાં શેનો સંભવ ? |
|---|---|
| રત્નપ્રભા યાવત્ વાલુકાપ્રભા | તીર્થંકરપદ |
| પંકપ્રભા | મોક્ષ |
| ધૂમપ્રભા | વિરતિ |
| તમા | વિરતાવિરતિ |
| સાતમી નરક | સમ્યક્ત્વ |
| ભવનપતિ | મોક્ષ |
| પૃથ્વી, અપ | ” |
| તેજ-વાયુ | ધર્મશ્રવણ |
| વનસ્પતિ | મોક્ષ |
| દ્વિ-ત્રિ-ચતુરિન્દ્રિય | મનઃપર્યાય |
| પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ, મનુષ્ય, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક | મોક્ષ |
| વૈમાનિક | તીર્થંકરપદ |

આ ઉપરથી જણાય છે કે માત્ર નારકી અને વૈમાનિકમાંથી મરી મનુષ્ય થનાર જ તીર્થંકર-પદ પામી શકે છે.

ચક્રવર્તીપદને યોગ્ય પ્રથમ નરક અને દેવોમાંથી અનન્તર મનુષ્યભવમાં જન્મ લેનાર છે, અન્ય નહિ (૧૪૫૯–૬૩). તે જ પ્રમાણે બલદેવપદ વિષે છે. પરંતુ એમાં વિશેષતા એ કે શર્કરા-પ્રભામાંથી પણ જન્મ લેનાર આ પદની યોગ્યતા ધરાવે છે (૧૪૬૪). વાસુદેવપદ વિષે પણ બળદેવ જેમ જ છે, પરંતુ એમાં વિશેષતા એ કે વૈમાનિકોમાંના અનુત્તરોપપાતિકમાંથી જન્મ લેનાર વાસુદેવપદ પામતા નથી (૧૪૬૫). માંડલિકપદ માત્ર સાતમી નરક, તેજ અને વાયુમાંથી જન્મ લેનાર પામતા નથી (૧૪૬૬).

દશમા રત્નદ્વારમાંની હકીકતનો સાર આ પ્રમાણે છે (૧૪૬૭–૬૯)—

સેનાપતિ, ગાથાપતિ, વર્ધકિ, પુરોહિત અને સ્ત્રીરત્નપદ માટે સાતમી નરક, તેજ, વાયુ અને અનુત્તરમાંથી આવનાર અયોગ્ય છે. અશ્વ અને હસ્તિરત્નપદ માટે નરકથી માંડી સહસ્રાર દેવલોક સુધીના યોગ્ય છે. અને ચક્ર, છત્ર, ચર્મ, દંડ, અસિ, મણિ, કાકિણી–આ બધાં રત્નો માટે અસુરકુમારથી માંડીને ઈશાન દેવલોકમાંથી આવનાર યોગ્ય છે.

રત્નદ્વારને અંતે અન્ય બાબતો વિશે ચર્ચા છે, જેનો રત્ન સાથે શું સંબંધ છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરતા નથી. આમાં નીચેની વ્યક્તિઓ દેવલોકમાં ક્યાં જાય તેની ચર્ચા છે (૧૪૭૦) :

| | |
|---|---|
| ૧. અસંયત ભવ્યદ્રવ્યદેવ[૮] | ભવનવાસીથી માંડી ગ્રૈવેયક. |
| ૨. સંયમનો અવિરાધક | સૌધર્મથી માંડી સર્વાર્થસિદ્ધિ. |
| ૩. સંયમનો વિરાધક | ભવનવાસીથી માંડી સૌધર્મ સુધી. |

૮. આ શબ્દનો શું અર્થ કરવો તેમાં વિવાદ છે. કોઈને મતે એનો અર્થ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. પરંતુ આચાર્ય મલયગિરિ એ અર્થને માન્ય કરતા નથી અને તેનો અર્થ મિથ્યાદષ્ટિ છતાં શ્રમણ વેશમાં રહી શ્રમણોની ચર્યાનું પાલન કરનાર ભવ્ય કે અભવ્ય જીવો આવો આપે છે.—પ્રજ્ઞા૦ ટી૦, પત્ર ૪૦૪.

૯. જેઓ માત્ર પાંદડાં વગેરે ઉપર જીવે છે, તેવા તપસ્વી, તાત્પર્ય કે જેઓ જૈનસંમત રીતે તપસ્યા નથી કરતા. ભારતમાં તાપસોની પરંપરા બહુ જૂની છે. જૈન પરિભાષામાં તેઓની સંજ્ઞા બાલતપસ્વી છે; જ્યારે જૈનસંમત તપસ્યા કરનાર પંડિતતપસ્વી કહેવાય. સર્વપ્રથમ તાપસનો ઉલ્લેખ બૃહદારણ્યકમાં ૪. ૩. ૨૨ માં છે. જુઓ, વૈદિક ઇન્ડેક્સ.

૧૦. સંયમ છતાં જે હાસ્યજનક વચન કે ચેષ્ટા દ્વારા અન્યને હસાવે તે કાંદર્પિક, એવું લક્ષણ બૃહત્કલ્પભાષ્ય ગા૦ ૧૨૯૪–૧૩૦૧ માં છે, જેનું અવતરણ આચાર્ય મલયગિરિએ પ્રજ્ઞા૦ ટી૦ પત્ર૪૦૫માં કર્યું છે.

૧૧. ટીકાકારે ચરક એવા પરિવ્રાજક અથવા ચરક અને પરિવ્રાજક એવો અર્થ કર્યો છે. પ્રથમમાં ત્રિદંડી અર્થ છે, અને બીજામાં ચરક એટલે કચ્છોટક–કચ્છોટો મારીને રહેનાર, અને પરિવ્રાજક એટલે સાંખ્ય પરિવ્રાજકો એવો અર્થ કર્યો છે.

૧૨. જ્ઞાન, કેવળી, ધર્માચાર્ય અને સર્વ સાધુનો નિંદક અને માયી તે કિલ્બિષિક કહેવાય છે. તેનું લક્ષણ બૃહત્કલ્પ-ભાષ્યમાં (ગા૦ ૧૩૦૨–૧૩૦૭) છે, જેનું અવતરણ પ્રજ્ઞા૦ ટીકામાં આચાર્ય મલયગિરિ કરે છે. જ્ઞાનની નિંદાપ્રસંગે બૃહત્કલ્પભાષ્યની ટીકામાં જણાવ્યું છે કે સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને યોનિપ્રાભૃત જેવા ગ્રંથોની મોક્ષાર્થીને શું જરૂર છે ?—આમ કહેનાર જ્ઞાનાવર્ણવાદી છે (ગા૦ ૧૩૦૩ ની ટીકા).

૧૩. ગોશાલકના અનુયાયી.

૧૪. વિદ્યામંત્રાદિ વડે વશીકરણાદિ કરનાર. તેનું વિવરણ બૃહત્કલ્પભાષ્ય (ગા૦૧૩૦૮–૧૩૧૪) માં છે. તેનું જ અવતરણ પ્રજ્ઞા૦ ટી૦ માં આચાર્યે મલયગિરિએ કર્યું છે. આવું કૃત્ય જો પોતાના ગૌરવ માટે કરે તો દોષાવહ છે, અન્યથા નહિ—બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ગા૦ ૧૩૧૪.

# ૨૧ મું 'અવગાહનાસંસ્થાન' પદ : શરીરનું સંસ્થાન અને અવગાહના

આ પદમાં જીવોનાં [1]શરીર વિષે નીચેની બાબતો વિચારાઈ છે :—

૧. શરીરના ભેદો.
૨. સંસ્થાન—આકૃતિ.
૩. પ્રમાણ—શરીરનું માપ.
૪. શરીરનિર્માણ માટે પુદ્ગલોનું ચયન.
૫. જીવમાં એકસાથે કયાં કયાં શરીરો હોય?
૬. શરીરોનાં દ્રવ્ય અને પ્રદેશોનું અલ્પબહુત્વ.
૭. અવગાહનાનું અલ્પબહુત્વ.

આમાંના નં૦ ૧, ૨ અને ૩ ની વિચારણા શરીરના તે તે ભેદોના વર્ણન પ્રસંગે જ કરવામાં આવી છે. અને એ વિચારણા પૂરી થયે ક્રમશ: નં. ૪થી ૭ દ્વારો લેવામાં આવ્યાં છે. એ શરીર વિષેની વિચારણાની બે ક્રમિક ભૂમિકા સૂચવે છે.

ગતિ આદિ અનેક દ્વારો વડે જીવની વિચારણા પૂર્વકાળમાં થતી (પ્રજ્ઞાપના, પદ ૩ અને ૧૮); અને જીવના ગતિ આદિ પરિણામોનો વિચાર થતો (પ્રજ્ઞાપના, પદ ૧૩); પરંતુ તે ગતિ આદિ દ્વારોમાં શરીરદ્વાર નથી. ષટ્ખંડાગમમાં પણ સર્વપ્રથમ શરીરવિચારણા પ્રકૃતિસમુત્કીર્તન નામની ચૂલિકામાં આવે છે. જુઓ પુ૦ ૬, પૃ૦ ૫૦. નામકર્મની પ્રકૃતિમાં ગતિ અને જાતિ પછી શરીર સંબંધી અનેક પ્રકૃતિને સ્થાન મળ્યું છે.

પ્રથમ 'વિધિ' દ્વારમાં શરીરના પાંચ ભેદ—ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણ (૧૪૭૪)—પછી ક્રમશઃ ઔદારિક આદિ શરીરના ભેદો વગેરેની ચર્ચા છે, તેમાં ઔદારિક શરીરના ભેદોની ગણનામાં એકન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિયમાં મનુષ્ય સુધીના જેટલા જીવભેદ-પ્રભેદો છે તેટલા જ ભેદ ઔદારિક શરીરના ગણાવ્યા છે (૧૪૭૬–૮૭). ઔદારિક શરીરનું સંસ્થાન—આકૃતિ પણ એટલા જ જીવભેદોની વિચારાઈ છે, તેમાં પૃથ્વીનો મસૂરની દાળ જેવો, અપ્કાયનો સ્તિબુકબિન્દુ (સ્થિર જલબિન્દુ) જેવો, તેજસ્કાયનો સૂચીકલાપ (સોયોના સમૂહ) જેવો, વાયુકાયનો પતાકા જેવો, વનસ્પતિનો નાના પ્રકારનો આકાર છે. દ્વીન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય જીવોનું હુંડસંસ્થાન, અને સંમૂર્ચ્છિમ સિવાયના બાકીના ઔદારિક શરીરવાળા પંચેંદ્રિયોને છયે પ્રકારનાં સંસ્થાનો હોય છે. સંમૂર્ચ્છિમને હુંડસંસ્થાન છે (૧૪૮૮–૧૫૦૧). છ સંસ્થાનો આ છે—

૧. સમચતુરસ્ર, ૨. ન્યગ્રોધપરિમંડલ, ૩. આદિ, ૪. વામન, ૫. કુબ્જ, ૬. હુંડ.

ઔદારિકાદિ શરીરના પ્રમાણનો અર્થાત્ ઊંચાઈનો વિચાર પણ એકેન્દ્રિયાદિ જીવોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યો છે (૧૫૦૨–૧૩).

જૈનસંમત કાર્મણ સાથે અન્ય દર્શનોમાં જે સૂક્ષ્મ શરીર માનવામાં આવ્યું છે, તેની તુલના માટે જુઓ ગણધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૧૨૧.

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આહારક, વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ-કાર્મણ.

પ્રદેશની અપેક્ષાએ તે આ પ્રમાણે છે : આહારક, વૈક્રિય, ઔદારિક, તૈજસ, કાર્મણ.

દ્રવ્ય અને પ્રદેશ બન્નેને સાથે રાખીને તે ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આહારક દ્રવ્યો, વૈક્રિય દ્રવ્યો, ઔદારિક દ્રવ્યો, આહારક પ્રદેશો, વૈક્રિય પ્રદેશો, ઔદારિક પ્રદેશો, તૈજસ-કાર્મણ દ્રવ્યો, તૈજસ પ્રદેશો, કાર્મણ પ્રદેશો (૧૫૬૫).

અવગાહનાનું અલ્પબહુત્વ જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ વિચારાયું છે તે ક્રમે આ પ્રમાણે છે : **જઘન્યમાં**—ઔદારિક, તૈજસ-કાર્મણ, વૈક્રિય, આહારક. **ઉત્કૃષ્ટમાં**—આહારક, ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ-કાર્મણ. **જઘન્ય-ઉત્કૃષ્ટમાં**—ઔદારિક (જ), તૈજસ-કાર્મણ (જ), વૈક્રિય (જ); આહારક (જ), આહારક (ઉ), ઔદારિક (ઉ), તૈજસ-કાર્મણ (ઉ) (૧૫૬૬).

*

## ૨૨ મું [1]"ક્રિયા"પદ : ક્રિયાવિચારણા

કર્મ એટલે વાસના કે સંસ્કાર, જેને કારણે પુનર્જન્મ થાય છે, તેની વિચારણા ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી થતી રહી છે. આત્માના જન્મ-જન્માન્તરની કલ્પના કે સંસારચક્રની કલ્પના સાથે કર્મની વિચારણા અનિવાર્ય હતી. પ્રાચીન ઉપનિષદોમાં ક્વચિત જ આ વિચારણા જોવા મળે છે. પરંતુ જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં, ખાસ કરી જૈન આગમોમાં, આ કર્મની વિચારણા વિસ્તારથી જોવા મળે છે.[2] તેની પણ બે ભૂમિકા તો સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાથમિક ભૂમિકામાં કર્મ માટે ક્રિયા શબ્દનો પ્રયોગ થતો હશે એમ લાગે છે, કારણ કે સુકૃત-દુષ્કૃત, પુણ્ય-પાપ, કુશલ-અકુશલ કર્મ અને તેને માનનાર માટે જૂના શબ્દો છે કિરિયા અને કિરિયાવાઈ, જે સમાન રૂપે જૈન આગમ[3] અને પાલિ પિટકમાં[4] વપરાયા છે. આથી જ આપણે જોઈએ છીએ કે જૈન આગમોમાં તે કાળના વાદોનું જે વર્ગીકરણ આપ્યું છે, તેમાં ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી ઇત્યાદિ ચાર ભેદો છે[5] અને બૌદ્ધ પિટકમાં જેઓ સુકૃત-દુષ્કૃત કે પુણ્ય-પાપને માને છે તેમને ક્રિયાના ઉપદેશક કહ્યા છે; અને સ્વયં ભગવાન બુદ્ધ પોતાને ક્રિયાવાદી તરીકે ઓળખાવે છે. અને તેમને કર્મવાદી અને ક્રિયાવાદી કહી તેમની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.—દીઘ૦, સોણદંડસુત્ત. અને બુદ્ધના અનાત્મવાદને કારણે તેમને કોઈ અક્રિયવાદી કહેતા હશે, એટલે અક્રિયાવાદ શબ્દનો બુદ્ધે પોતાની રીતે જ અર્થ કર્યો. અને તે અર્થમાં બુદ્ધને કોઈ અક્રિયાવાદી કહે તો તેમાં તેમને વાંધો હતો નહિ.[6] તાત્પર્ય એટલું જ

---

૧. જૈન આગમોમાંની ક્રિયાવિચારણા માટે જુઓ, ક્રિયાકોશ, સંપાદક શ્રી મોહનલાલ બાંઠિયા તથા શ્રી શ્રીચંદ ચોરડિયા, કલકત્તા, ૧૯૬૯.

૨. ગણધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પત્ર ૧૦૯.

૩. સૂત્રકૃતાંગ, ૧ ૧૨. ૧

૪. દીઘ૦ સામઞ્ઞફલસુત્ત.

૫ ભગવતી, ૩૦. ૧; ભગવતી સાર પૃ૦ ૫૭૦, અન્ય પાઠો માટે જુઓ ક્રિયાકોશ, પૃ૦ ૨૫૬.

૬. વિનયપિટક, મહાવગ્ગ ૬. ૩૧; અંગુત્તરનિકાય, ૪, ૧૭૯: તથા જુઓ, આગમ યુગકા જૈનદર્શન, પૃ૦ ૭૪.

સમજવાનું છે કે તે કાળમાં ક્રિયાવાદ શબ્દ કર્મને માનનાર માટે અને અક્રિયાવાદ શબ્દ તેને નહિ માનનાર માટે પ્રચલિત હતો. પરંતુ ક્રમે કરી ક્રિયા શબ્દ ઉપરાંત કર્મ શબ્દનો પણ વ્યવહાર થવા લાગ્યો. ત્યારે પ્રારંભમાં તો ક્રિયાવાદ અને કર્મવાદ બન્ને શબ્દોનો એકાર્થકના પર્યાયરૂપે એકસાથે પ્રયોગ થવા લાગ્યો[૭]. અને જ્યારે એ નક્કી થઈ જ ગયું કે બન્ને એકાર્થક જ છે ત્યારે ક્રિયાવાદ શબ્દ તો ભૂંસાઈ જ ગયો, અને કર્મવાદ શબ્દ જ પ્રચલિત થઇ ગયો. આમ થવાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે કર્મવિચારની સૂક્ષ્મતા જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ જૂના ક્રિયાવિચારથી તે દૂર પણ થતો ગયો. એટલે અંતે જૂના ક્રિયાવિચારની પદ્ધતિ સાથે એની સંગતિ રહી નહિ, પરિણામ એ આવ્યું કે ક્રિયાવિચાર એ કર્મવિચારની પૂર્વભૂમિકારૂપે એટલે કે એક ઐતિહાસિક કડીરૂપે જ આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત છે.[૮] અને તે કેવો હતો તેની ઝાંખી પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાનું ક્રિયાપદ, સૂત્રકૃતાંગગત ક્રિયાસ્થાન (૨.૨) અને પ્રત્યાખ્યાનક્રિયા (૨.૪) એ બે અધ્યયનો તો કરાવે જ છે, ઉપરાંત ભગવતીમાં[૯] અનેક પ્રસંગે જે ક્રિયા અને ક્રિયાવાદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે પણ તે કાળે ક્રિયાચર્ચાનું કેટલું મહત્ત્વ હતું તે સૂચવી જાય છે. ક્રિયાવિચારનું મહત્ત્વ ઘટી કર્મવિચારનું મહત્ત્વ વધ્યું, એ બાબતમાં એક એ પણ પ્રમાણ છે કે ષટ્ખંડાગમમાં કર્મવિચારણા તો ભરી પડી છે, પણ આગમોમાં— ખાસ કરી પ્રજ્ઞાપના અને ભગવતીમાં— જે પ્રકારની ક્રિયાવિચારણા છે તેવી વિચારણા ષટ્ખંડાગમમાં જોવામાં આવતી નથી.

વળી, એ બાબત પણ જાણવી જરૂરી છે કે ક્રિયાવિચારકોમાં એવા પણ હતા, જેઓ ક્રિયાથી જુદું કોઈ કર્મરૂપ આવરણ માનતા નહિ[૧૦]. તેમના જ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. આ સૂચવે છે કે પૌદ્ગલિક કર્મ, જે આત્માના આવરણરૂપે કર્મવાદમાં જૈન આગમમાં મનાયું છે, તે મૂળે ક્રિયાવિચારના પ્રારંભમાં મનાતું ન હતું. જો ક્રિયા-કર્મનું ફળ મળવાનું હોય અને તે પણ લાંબા કાળે, તો ક્રિયા તો નષ્ટ થઈ જતી હોવાથી ક્રિયાજન્ય એક સંસ્કાર, વાસના કે આવરણરૂપે કર્મ માનવામાં આવ્યું અને તે કર્મ પૌદ્ગલિક હોવું જોઈએ એવું પણ ક્રમે સ્થિર થયું. આમ ક્રિયા અને કર્મ મૂળે એકબીજાના પર્યાયો હતા તે ભિન્નાર્થક થઈ ગયા. તે ભિન્નાર્થક થયા પહેલાંની ભૂમિકા એ છે કે પ્રાણાતિપાતને જ ક્રિયા કહી તે પ્રથમ ભૂમિકા (૧૫૭૨) અને પ્રાણાતિપાત વડે થતી ક્રિયા (=કર્મ) તે બીજી ભૂમિકા (૧૫૭૪) અને પછી ક્રિયા સ્થાને કર્મનો પ્રયોગ, એ ત્રીજી ભૂમિકા (૧૫૮૫). તેથી કર્મવાદનો પર્યાયવાચી ક્રિયાવાદ શબ્દ પણ ભૂંસાઈ ગયો અને માત્ર કર્મવાદ શબ્દ જ દાર્શનિકોમાં પ્રચલિત થઈ ગયો.

દૃષ્ટિવાદમાં પૂર્વગતમાં ક્રિયાવિશાલ નામે એક પૂર્વ છે, પણ કર્મપ્રકૃતિનો સંબંધ આગ્રાયણી પૂર્વ ષટ્ખંડાગમમાં જણાવાયો છે[૧૧], તે પણ સૂચવે છે કે પ્રથમ ભૂમિકામાં ક્રિયા જ કર્મ હતું અને ક્રમે કરી ક્રિયાથી કર્મ જુદું થઈ ગયું.

પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાનો ક્રિયાવિચાર[૧૨] પણ ક્રિયા વિશે અનેક રીતે થયેલી વિચારણાનો સંગ્રહ

---

૭. આચારાંગસૂત્રનો પ્રારંભિક ભાગ અને દીઘ૦ નું સોણદંડસુત્ત, બન્નેમાં બન્ને શબ્દો એકસાથે જ વપરાયા છે.

૮. ભગવતીમાં જણાવ્યું છે કે પ્રથમ ક્રિયા પછી વેદના. અને શ્રમણને પણ પ્રમાદ અને યોગને કારણે ક્રિયા છે. સૂ૦ ૧૫૧, ૧૫૨, (૩. ૩.). વળી, કહ્યું છે કે ક્રિયા છે ત્યાં સુધી મુક્તિ પણ નથી.—સૂ૦ ૧૫૩.

૯. ૧. ૧૦; ૩૦. ૧; ૩. ૩; ૭. ૧; ૭. ૧૦; ૨. ૮; ૧૮. ૮; ૬. ૩. જુઓ ભગવતીસાર, પૃ૦ ૩૪, ૫૯૭.

૧૦. સ્થા૦ ૫૪૨.

૧૧. પુસ્તક ૯, સૂત્ર ૪૫, પૃ૦ ૧૩૪.

૧૨. ક્રિયાવિચારણા માટે જુઓ—સ્થાનાંગ-સમવાયાંગ, પૃ૦ ૪૧૦, જ્યાં સમગ્રભાવે ક્રિયાવિચાર સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે. અને સમજૂતી પણ કરવામાં આવી છે.

જ કરે છે, અને ક્રિયાવિચાર કેવા ક્રમે થયો હશે તેની ઝાંખી કરાવે છે—જેમ કે ક્રિયાના પ્રથમ પ્રકારે પાંચ ભેદ બતાવ્યા તે માત્ર અહિંસા-હિંસાના વિચારને લક્ષીને જ છે[13] (સૂ૦ ૧૫૬૭–૭૨; ૧૬૦૫). ક્રિયાની બીજી રીતે વિચારણા થઈ તે વળી (સૂ૦ ૧૫૭૪–૮૦) માત્ર પાંચેય મહાવ્રતોને જ લઈ ને નહિ પણ તે જેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે તે અઢાર પાપસ્થાનોને લઈ ને છે.[14] અને વળી તીજા પ્રકારે ક્રિયાના જે પાંચ ભેદો વર્ણવ્યા છે તે તદ્દન જુદા જ પ્રકારે છે. તે પાંચેય પ્રકારો એક યા બીજી રીતે અઢાર પાપસ્થાનોમાં સમાવી શકાય તેમ છે (૧૬૨૧). વળી, સૂત્રકૃતાંગમાં પણ ક્રિયાસ્થાનોની ચર્ચા છે. આમ ક્રિયાવિચાર અનેક રીતે થતો હતો; પણ તે વિચાર નિશ્ચિત ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં કર્મવિચારણા વ્યવસ્થિત થઈ ચૂકી હતી અને તેમાં દોષોની સુનિશ્ચિત વિચારણા થઈ, એટલે આ જૂના વિચારનો લાભ તો લેવાયો પણ તેને તે રૂપમાં જ મંજૂરી મળી નહિ.

જીવોમાં કોણ સક્રિય અને કોણ અક્રિય તેનો વિવેક કરવામાં આવ્યો છે અને નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સિદ્ધો તો અક્રિય જ છે, તેમને કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા હોતી નથી. સંસારી જીવોમાં માત્ર શૈલેશી જ એટલે કે અયોગી કેવલી જ અક્રિય છે, શેષ સર્વ સક્રિય જ હોય છે (૧૫૭૩). ખરી રીતે જીવોના સક્રિય-અક્રિય ભેદો જણાવતું આ સૂત્ર સર્વપ્રથમ હોવું જોઈતું હતું અને પછી ક્રિયાના ભેદો અને તેમાંનો કયો ભેદ કયા જીવમાં લાભે તેની ચર્ચા સંગત થાત. પણ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, આ પદ ક્રિયા વિષેની જુદી જુદી વિચારણાનો સંગ્રહ હોઈ આમ બન્યું છે. તેથી પ્રથમ ક્રિયાના પાંચ ભેદો અને તેના ઉત્તર ભેદો જ ગણાવ્યા (૧૫૬૭–૭૨); પછી જીવો સક્રિય છે કે અક્રિય છે એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી (૧૫૭૩).

ક્રિયાના મૂળ અને ઉત્તર ભેદો પ્રજ્ઞાપનામાં નીચે પ્રમાણે ગણવામાં આવ્યા છે—

| **પાંચ ક્રિયા ૧૫૬૭–૭૨[15]; ૧૬૦૫** | **અઢાર પાપસ્થાન જે વડે ક્રિયા (૧૫૭૪–૮૦)** | **પાંચ ક્રિયા (૧૬૨૧)** |
|---|---|---|
| ૧. કાઇયા (કાયિકી) | ૧. પ્રાણાતિપાત | ૧. આરંભિયા |
|     ૧. અણુવરયકાઇયા | ૨. મૃષાવાદ | ૨. પારિગ્ગહિયા |
|     ૨. દુપ્પઉત્તકાઇયા | ૩. અદત્તાદાન | ૩. માયાવત્તિયા |
| ૨. અહિગરણિયા (આધિકરણિકી[16]) | ૪. મૈથુન | ૪. અપચ્ચક્ખાણકિરિયા |
|     ૧. સંજોયણાહિગરણિયા | ૫. પરિગ્રહ | ૫. મિચ્છાદંસણવત્તિયા |
|     ૨. નિવ્વત્તણાહિગરણિયા | ૬. ક્રોધ | |
| ૩. પાદોસિયા (પ્રાદ્વેષિકી) | ૭. માન | |
|     ૧. સ્વપ્રતિ અશુભમન | ૮. માયા | |
|     ૨. પરપ્રતિ ,, | ૯. લોભ | |
|     ૩. તદુભયપ્રતિ ,, | ૧૦. પ્રેમ | |

૧૩. ક્રિયાભેદોનો આ વિચાર જૂનો હોવા સંભવ છે. કારણ કે આગળના સૂત્ર ૧૫૮૫ વગેરેમાં, જ્યાં માત્ર ક્રિયાનો નિર્દેશ છે ત્યાં, ક્રિયાના આ જ ભેદો અભિપ્રેત છે. આ પાંચે ક્રિયાનું સામાન્ય નામ આયોજિકા–સંસારમાં જોડી રાખનારી—એવું પણ છે (૧૬૧૭).

૧૪. આની તુલના કરો, વેદનાપ્રત્યયવિધાન સૂત્રો સાથે, ષટ્ખંડાગમ, પુ૦ ૧૨, પૃ૦ ૨૭૫.

૧૫. જુઓ, ભગવતીસાર, પૃ૦ ૩૪; ભગવતી, શતક ૩, ઉદ્દેશક ૩.

૧૬. ભગવતી, ૧૬. ૧. ૫૬૪–૫૬૫; ભગવતીસાર, પૃ૦ ૩૬૭.

४. પારિયાવણિયા (પારિતાપનિકી)
   ૧. સ્વને અસાતાની ઉદીરણા[17]
   ૨. પરને અસાતાની ,,
   ૩. ઉભયને ,, ,,
૫. પાણાતિવાત (પ્રાણાતિપાત)
   ૧. સ્વનો પાણાતિવાત
   ૨. પરનો ,,
   ૩. ઉભયનો ,,

૧૧. દ્વેષ
૧૨. કલહ
૧૩. અભ્યાખ્યાન
૧૪. પૈશુન્ય
૧૫. પરપરિવાદ
૧૬. અરતિ-રતિ
૧૭. માયામૃષા
૧૮. મિથ્યાદર્શનશલ્ય

અહીં તુલના માટે સૂત્રકૃતાંગગત (૨. ૨) ક્રિયાસ્થાનો તથા સ્થાનાંગગત (૪૧૯) ક્રિયા આપવામાં આવે છે- -

૧૩ ક્રિયાસ્થાનો
   ૧. અર્થદંડ
   ૨. અનર્થદંડ
   ૩. હિંસાદંડ
   ૪. અકસ્માત્ દંડ
   ૫. દૃષ્ટિવિપર્યાસદંડ
   ૬. મૃષાપ્રત્યયા
   ૭. અદત્તાદાનપ્રત્યયા
   ૮. અધ્યાત્મપ્રત્યયા
   ૯. માનપ્રત્યયા
   ૧૦. મિત્રદ્વેષપ્રત્યયા
   ૧૧. માયાપ્રત્યયા
   ૧૨. લોભપ્રત્યયા
   ૧૩. ઇર્યાપથિક

૨૫ ક્રિયા
(૧) ૧. આરંભિકી
   ૨. પારિગ્રહિકી
   ૩. માયાપ્રત્યયા
   ૪. અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા
   ૫. મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા
(૨) ૬. કાયિકી
   ૭. આધિકરણિકી
   ૮. પ્રાદ્વેષિકી
   ૯. પારિતાપનિકી
   ૧૦. પ્રાણાતિપાતક્રિયા
(૩) ૧૧. દર્શનપ્રત્યયા
   ૧૨. પ્રશ્નપ્રત્યયા
   ૧૩. પ્રતીત્યક્રિયા
   ૧૪. સામન્તોપનિકા
   ૧૫. સ્વહસ્તિકી
(૪) ૧૬. નિસૃજ્કિા
   ૧૭. આનાયનિકા
   ૧૮. વૈદારણિકી
   ૧૯. અનાભોગપ્રત્યયા
   ૨૦. અનવકાંક્ષાપ્રત્યયા
(૫) ૨૧. પ્રેમપ્રત્યયા
   ૨૨. દ્વેષપ્રત્યયા
   ૨૩. પ્રયોગક્રિયા
   ૨૪. સમુદાનક્રિયા
   ૨૫. ઇર્યાપથિકી

---

૧૭. લોચ અને તપોનુષ્ઠાનથી થતી અસાતાનો આમાં સમાવેશ ન કરવો જોઈએ એવું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે, કારણ કે લોચનું અંતે ફળ સારું છે અને અશક્ય તપોનુષ્ઠાન તો નિષિદ્ધ જ છે. પૃ૦ ૪૩૬.

પ્રજ્ઞાપનામાં ક્રિયા શેમાં થાય છે તેનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે; જેમ કે પ્રાણાતિપાત-થી થતી ક્રિયા[૧૮] ૭ પ્રકારના જીવો વિષે થાય છે એટલે કે નારકાદિ ૨૪ દંડકના જીવો છયે પ્રકારના જીવોનો પ્રાણાતિપાત કરે છે (૧૫૬૪-૫). જીવો મૃષાવાદ સર્વ દ્રવ્યો વિષે કરે છે (૧૬૭૬). અદત્તાદાન, જે દ્રવ્યોનું ગ્રહણ થઈ શકે તેને વિષે કરે છે (૧૫૭૭). મૈથુનક્રિયા રૂપ અને રૂપવાળાં દ્રવ્યો વિષે (૧૫૭૮) કરે છે. પરિગ્રહ પણ સર્વ દ્રવ્યોનો કરે છે (૧૫૭૯). આ જ પ્રમાણે શેષ ક્રોધ, માન આદિ પાપસ્થાનો વિષે પણ નારકાદિ જીવોમાં સમજી લેવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે (૧૫૮૦).

જીવો એ પ્રાણાતિપાત ક્રિયા આદિ અઢાર પાપસ્થાનોને કારણે કર્મની કેટકેટલી પ્રકૃતિનો બંધ કરે તે પણ વિચાર્યું છે. તેમાં સામાન્ય રીતે એ સમજવાનું છે કે મોટે ભાગે જીવો આયુ સિવાયની સાત મૂળ કર્મપ્રકૃતિનો બંધ કરતા હોય છે અને ક્વચિત્ આઠેય કર્મપ્રકૃતિનો બંધ તે તે પ્રાણાતિપાત આદિ ક્રિયા વડે કરે છે (૧૫૮૧-૮૪).

તેથી ઊલટી રીતે એમ પણ વિચાર્યું છે કે જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપ્રકૃતિનો બંધ કરતો હોય ત્યારે કેટલી ક્રિયાવાળો તે હોય (૧૫૮૫-૮૧)? આ વિચારણામાં ફેર એ છે કે ઉક્ત અઢાર પાપસ્થાનની ક્રિયાને ધ્યાનમાં લીધી નથી, પરંતુ પાંચ ક્રિયાઓને ધ્યાનમાં લીધી છે. પરંતુ એ પાંચ કઈ લેવાની તેનો નિર્દેશ મૂળમાં નથી, પરંતુ ટીકાકારે કાયિકી આદિ પાંચ ક્રિયાભેદો અભિપ્રેત છે એમ જણાવ્યું છે. વળી, તેમણે એમ પણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે જીવ જ્યારે પ્રાણાતિપાત વડે કર્મ બાંધતો હોય ત્યારે એ પ્રાણાતિપાતની સમાપ્તિ કેટલી ક્રિયાથી થાય— એવો પ્રશ્ન અહીં અભિપ્રેત છે.[૧૯] આના જવાબમાં મૂળમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ, ચાર કે પાંચ ક્રિયા હોય (૧૫૮૫-૮૭), પણ તે કઈ લેવી તેનો નિર્દેશ નથી. ટીકાકારે કાયિકી આદિ ક્રમે સમજવી એવો ખુલાસો કર્યો છે (ટીકા પ૦ ૪૪૦ ब).

આ પછી આરંભિકી આદિ પાંચ ક્રિયાના વિચાર છે, તેમાં તેના સ્વામી પ્રમત્ત સંયત આદિ જણાવ્યા છે (૧૬૨૨–૨૬). અને પછી ૨૪ દંડકના જીવોમાં સ્વામિત્વની પ્રરૂપણા છે (૧૬૨૭). અને આરંભિકી આદિનો સદ્ભાવ પણ નારકાદિ જીવોમાં વિચાર્યો છે. (૧૬૨૮–૩૬) અને અને સમય અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ પણ સદ્ભાવનો વિચાર કર્યો છે (૧૬૩૬).

આ પૂર્વે (૧૫૭૮–૮૦) પ્રાણાતિપાત આદિ અઢાર પાપસ્થાનોનો વિચાર થઈ ગયો છે અને પછી પ્રાણાતિપાતવિરમણ આદિનો વિચાર જીવોમાં કરવામાં આવ્યો છે (૧૬૩૭–૧૬૪૧), અને જણાવ્યું છે કે માત્ર મનુષ્ય સિવાય કોઈમાં પ્રાણાતિપાત આદિ ૧૭ પાપોની વિરતિ નથી અને મિથ્યાદર્શનનું વિરમણ એકેન્દ્રિય-વિકલેન્દ્રિયમાં નથી, શેષમાં સંભવે.

આ પછી અઢાર પાપસ્થાનમાંથી પ્રાણાતિપાત આદિ પ્રત્યેકની વિરતિને લઈને નિરૂપણ છે કે તે તે વિરતિ વખતે કેટલી કર્મપ્રકૃતિનો બંધ હોય. તેના ૨૭ ભંગો જીવોમાં જણાવ્યા છે અને દંડકોમાં તે ભંગો કેટલા હોય તેની પણ વિચારણા કરી છે (૧૬૪૨–૧૬૪૯).

વળી, પ્રાણાતિપાત આદિથી વિરતને આરંભિકી આદિ ક્રિયાઓ હોય કે ન હોય અને હોય તો કેટલી તેનો વિચાર કર્યો છે (૧૬૫૦–૬૨).

અંતે આરંભિકી આદિ ક્રિયાના અલ્પબહુત્વનો વિચાર છે, તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે ચઢિયાતા ક્રમે છે : મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા, અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા, પારિગ્રહિકી, આરંભિકી, માયાપ્રત્યયા (૧૬૬૩). આમ કહેવાનું તાત્પર્ય ટીકાકારે સમજાવ્યું છે કે માત્ર મિથ્યાદષ્ટિને જ પ્રથમ મિથ્યાદર્શનપ્રત્યયા ક્રિયા હોય છે, પણ અપ્રત્યાખ્યાનક્રિયા તો અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિ બન્નેને હોય છે. તે જ ન્યાયે માયાપ્રત્યયા અપ્રમત્તસંયત, પ્રમત્તસંયત, દેશવિરત અને મિથ્યાદષ્ટિ એ સૌમાં હોય છે. તેથી તે સર્વાધિક છે.—ટીકા પત્ર ૪૫૨.

આ આખા ક્રિયાવિવરણમાં સાંપરાયિક અને ઐર્યાપથિક એવા ક્રિયાના જે બે ભેદ પછીથી પ્રચલિત થયા છે તેને સ્થાન નથી મળ્યું, તે આ ચર્ચાના સ્તરની પ્રાચીનતા સૂચવે છે.

*

## ૨૩ થી ૨૭ કર્મપ્રકૃતિ-કર્મબંધ-કર્મબંધવેદ-કર્મવેદબંધ-કર્મવેદવેદક પદો : કર્મવિચાર

ષટ્ખંડાગમનો ચોથો ખંડ વેદનાખંડ નામે ઓળખાય છે અને પાંચમો વર્ગણાખંડને નામે છે. પણ ખરી રીતે કર્મપ્રકૃતિનાં જે ચોવીશ અનુયોગદ્વારો છે (પુ૦ ૯. સૂ. ૪૫ પૃ૦ ૧૩૪) તેમાં બીજું દ્વાર વેદના છે તેના ઉપરથી વેદનાખંડ નામ પડ્યું[1] અને છઠ્ઠું બંધનદ્વાર છે, તેની વિભાષા (વિવરણ) બંધ, બંધક, બંધનીય અને બંધવિધાનરૂપે છે (પુ૦ ૧૪, સૂ૦ ૧, પૃ૦ ૧), તેમાંના બંધનીયના વિવેચન પ્રસંગે વર્ગણાનું જે નિરૂપણ છે (પુ૦ ૧૪, સૂ૦ ૬૮, પૃ૦ ૪૮) તેને આધારે

---

૧. જુઓ પુસ્તક ૯નો વિષયપરિચય, પૃ૦ ૧.

સમગ્ર પાંચમા ખંડનું નામ વર્ગણાખંડ પડ્યું છે.[2] ષટ્ખંડાગમમાં પ્રથમના ત્રણ ખંડો પછી આવતા આ બે ખંડો ખરી રીતે એક, અખંડ અને સ્વતંત્ર પુસ્તકરૂપ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. જેમ પ્રથમ-ખંડમાં પ્રારંભમાં નમસ્કારમંગલ કરી તેમાં ૧૪ જીવસમાસનાં ૧૪ માર્ગણાસ્થાન દ્વારા પ્રથમ ત્રણ ખંડમાં વિવેચના કરવામાં આવી છે, તેમ આ બન્ને ખંડોમાં પણ પ્રથમ નમસ્કારમંગલ કરી કર્મ-પ્રકૃતિનાં ૨૪ અનુયોગદ્વારોનો નિર્દેશ કરી એકેક અનુયોગદ્વારનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આથી ભલે ગમે તેણે આ બે ખંડોનો વિભાગ કરી નિર્દેશ કર્યો, પરંતુ વસ્તુતઃ તે એક, અખંડ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે. અને છટ્ઠા ખંડ મહાબંધમાં પણ છટ્ઠા બંધનદ્વારના એક ભેદ બંધનવિધાનનું જ વિવેચન છે.[3]

વેદનાખંડના પ્રારંભમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આગ્રાયણી પૂર્વની પાંચમી વસ્તુનું ચોથું પ્રાભૃત કર્મ-પ્રકૃતિ છે (પુ૦ ૯, સૂ૦ ૪૫, પૃ૦ ૧૩૪). અને એ જ કર્મપ્રકૃતિનું ૨૪ અનુયોગદ્વારો વડે વિવેચન ષટ્ખંડાગમમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવ્યું છે. એ વિવેચન અને પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાનાં ૨૩થી ૨૭ મા પદોમાં આવતી કર્મવિચારણાની તુલના કરીએ તો જણાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાગત કર્મવિચારણાનો સ્તર ષટ્ખંડાગમની વિચારણા કરતાં પ્રાચીન છે, કારણ કે ષટ્ખંડાગમમાં[4] નિક્ષેપ કરીને વ્યાખ્યા કરવાની જેવી પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે, તેવી વ્યાખ્યાપદ્ધતિનાં દર્શન પ્રજ્ઞાપનામાં થતાં નથી. અને વિચારણાના અન્ય વિષયોની તુલના કરીએ તોપણ જણાય છે કે પ્રજ્ઞાપનાની ભૂમિકા પ્રાચીન છે. પ્રજ્ઞાપનામાં જે વિષયો ચર્ચાયા છે તે બહુ જ સ્થૂલ છે. બંધના પ્રકૃતિ આદિ ચાર પ્રકારોનો નિર્દેશ કરી, એ ક્રમે વિવેચન કરવાને બદલે પ્રકૃતિ, અનુભાવ અને સ્થિતિનું ક્રમ વિના સ્વતંત્ર નિરૂપણ છે. પ્રદેશબંધની તો ચર્ચા જ નથી. એટલું જ નહિ પણ કર્મવિચારણાની સૂક્ષ્મ અને સ્થિર ભૂમિકા અને પરિભાષાઓ, જેનો સ્વીકાર પછીના સાહિત્યમાં શ્વેતામ્બર-દિગંબર બન્નેએ કર્યો છે, તે ભૂમિકાનાં દર્શન પ્રજ્ઞાપનામાં થતાં નથી. ઉદાહરણ તરીકે કર્મબંધના કારણ તરીકે માત્ર રાગ અને દ્વેષને જણાવ્યા છે (૧૬૭૦) : આ બાબત સર્વમાન્ય હોવા છતાં કર્મબંધનાં કારણોનો વિચાર પછીના શ્વેતામ્બર સાહિત્યમાં અને દિગંબર સાહિત્યમાં જુદી જ રીતે છે અને જુદી જ ભૂમિકાએ થયો છે, એ નિર્વિવાદ છે. પ્રસ્તુતમાં યોગ પણ કર્મબંધનું કારણ છે તેનો નિર્દેશ જ નથી એ ધ્યાનમાં લઈએ તો પ્રજ્ઞાપનાની વિચારણાનો સ્તર પ્રાચીન છે તે જણાયા વિના રહેશે નહિ. કર્મપ્રદેશની ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં છે જ નહિ[5] તેથી તેના સાથે સંકળાયેલ યોગની કારણતાનો નિર્દેશ પ્રજ્ઞાપનામાં ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. અનુભાવબંધની ચર્ચા પણ (૧૬૭૯) એના સ્તરની પ્રાચીનતા જ સૂચવે છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં કર્મપ્રકૃતિના મૂળ આઠ ભેદો અનેક વાર ગણાવ્યા છે (૧૬૬૫, ૧૬૮૭, ૧૭૫૪, ૧૭૬૯, ૧૭૭૫, ૧૭૮૭). અને એ ભેદો તે તે પ્રકરણના પ્રારંભે ગણાવ્યા છે તેથી અનુમાન થઈ શકે છે કે પ્રજ્ઞાપનાનું આ પદ અને પછીનાં કર્મ સંબંધી પદો જુદાં જુદાં પ્રકરણો હતાં, જેનો સંગ્રહ પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનામાં કરી લેવામાં આવ્યો છે. એ પણ સ્પષ્ટ છે કે પ્રજ્ઞાપનાના ૨૩ મા પદનો પ્રથમ

---

૨. પુસ્તક ૧૩ નો વિષયપરિચય પૃ૦ ૧.

૩. પુ૦ ૧, પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૬૭.

૪. વેદનાનાં ૧૬ અનુયોગદ્વારો માટે જુઓ ષટ્ખંડાગમ, પુસ્તક ૧૦, પૃ૦ ૧. કર્મના નિક્ષેપ માટે જુઓ પુસ્તક ૧૩, પૃ૦ ૩૮.

૫. કર્મને બદ્ધ અને સ્પૃષ્ટ તથા બદ્ધસ્પૃષ્ટ તથા સંચિત વગેરે વિશેષણો આપ્યાં (૧૬૭૬) છે, પરંતુ કર્મના પ્રદેશબંધની ચર્ચા નથી. માત્ર પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને અનુભાવની ચર્ચા જોવા મળે છે.

ઉદ્દેશ અને બીજો ઉદ્દેશ એ બન્ને જુદા જુદા કાળની રચના છે. પ્રથમ ઉદ્દેશ પ્રાચીન છે અને પ્રાચીન સ્તર સૂચવે છે, જ્યારે બીજો ઉદ્દેશ પ્રથમ ઉદ્દેશમાં રહી ગયેલી કમીને દૂર કરે છે તેથી તે પછીનો છે. અહીં તેમનો પરિચય પણ એકસાથે જ દેવાનું ઉચિત માન્યું છે.

કર્મપ્રકૃતિના મૂળ અને ઉત્તર ભેદો (૧૬૮૮-૯૧) આ પ્રમાણે છે.--

| કર્મપ્રકૃતિ મૂળભેદો[6] (૧૬૬૫, ૧૬૮૭, ૧૭૫૪, ૧૭૬૯, ૧૭૭૫, ૧૭૮૭) | ઉત્તર ભેદો (૧૬૮૮-૧૬૯૧) |
|---|---|
| ૧. જ્ઞાનાવરણીય[7]. | ૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનાવરણીય |
| | ૨. શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય |
| | ૩. અવધિજ્ઞાનાવરણીય |
| | ૪. મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણીય |
| | ૫. કેવલજ્ઞાનાવરણીય |
| ૨. દર્શનાવરણીય | ૧. નિદ્રાપંચક : |
| | ૧. નિદ્રા |
| | ૨. નિદ્રાનિદ્રા |
| | ૩. પ્રચલા |
| | ૪. પ્રચલાપ્રચલા |
| | ૫. સ્ત્યાનર્દ્ધિ |
| | ૨. દર્શનચતુષ્ક : |
| | ૧. ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય |
| | ૨. અચક્ષુર્દર્શનાવરણીય |
| | ૩. અવધિદર્શનાવરણીય |
| | ૪. કેવલદર્શનાવરણીય |
| ૩. વેદનીય | ૧. સાતા વેદનીય : |
| | ૧. મનોજ્ઞ શબ્દ |
| | ૨. મનોજ્ઞ રૂપ |
| | ૩. મનોજ્ઞ ગંધ |
| | ૪. મનોજ્ઞ રસ |
| | ૫. મનોજ્ઞ સ્પર્શ |
| | ૬. મનઃસુખતા |
| | ૭. વચનસુખતા |
| | ૮. કાયસુખતા |

૬. કર્મપ્રકૃતિના મૂળ આઠ ભેદોનો વિચાર ૨૩મા પદના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં છે. તેમાં કર્મબંધ શાથી થાય છે વગેરેની પણ ચર્ચા છે. અને તેના બીજા ઉદ્દેશમાં ઉત્તર પ્રકૃતિને ગણાવીને પછી તેની જીવોમાં સ્થિતિ આદિનો વિચાર છે.

૭. ટીકાકારે પ્રસ્તુત કર્મનો જે ક્રમે નિર્દેશ છે તે ક્રમનું સમર્થન કર્યું છે.—ટી૦ પત્ર ૪૫૪ અ.

२. અસાતાવેદનીય :
- ૧–૫. અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ પાંચ
- ૬. મનઃદુઃખતા
- ૭. વચનદુઃખતા
- ૮. કાયદુઃખતા

૪. મોહનીય

૧. દર્શનમોહનીય :
- ૧. સમ્યક્ત્વવેદનીય.
- ૨. મિથ્યાત્વવેદનીય.
- ૩. સમ્યક્-મિથ્યાત્વવેદનીય.

૨. ચારિત્રમોહનીય :

૧. કષાયવેદનીય :
- ૧. અનન્તાનુબંધી ક્રોધ.
- ૨. ,, માન.
- ૩. ,, માયા.
- ૪. ,, લોભ.
- ૫. અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ.
- ૬. ,, માન.
- ૭. ,, માયા.
- ૮. ,, લોભ.
- ૯. પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ.
- ૧૦. ,, માન.
- ૧૧. ,, માયા.
- ૧૨. ,, લોભ.
- ૧૩. સંજ્વલન ક્રોધ.
- ૧૪. ,, માન.
- ૧૫. ,, માયા.
- ૧૬. ,, લોભ.

૨. નોકષાયવેદનીય :
- ૧. સ્ત્રીવેદ.
- ૨. પુરુષવેદ.
- ૩. નપુંસકવેદ.
- ૪. હાસ્ય.
- ૫. રતિ.
- ૬. અરતિ.
- ૭. ભય.
- ૮. શોક.
- ૯. જુગુપ્સા.

૫. આયુ.

- ૧. નૈરયિકઆયુ.
- ૨. તિર્યગ્આયુ.
- ૩. મનુષ્યઆયુ.
- ૪. દેવઆયુ.

૬. નામ.

૧. ગતિનામ :

- ૧. નરકગતિ.
- ૨. તિર્યગ્ગતિ.
- ૩. મનુષ્યગતિ.
- ૪. દેવગતિ.

૨. જાતિનામ :

- ૧. એકેન્દ્રિય જાતિ.
- ૨. દ્વીન્દ્રિય જાતિ.
- ૩. ત્રીન્દ્રિય જાતિ.
- ૪. ચતુરિન્દ્રિય જાતિ.
- ૫. પંચેન્દ્રિય જાતિ.

૩. શરીરનામ :

- ૧. ઔદારિક શરીર.
- ૨. વૈક્રિય શરીર.
- ૩. આહારક શરીર.
- ૪. તૈજસ શરીર.
- ૫. કાર્મણ શરીર.

૪. શરીરાંગોપાંગનામ :

- ૧–૩. ઔદારિકશરીરાંગોપાંગ આદિ

૫. શરીરબન્ધનનામ :

- ૧–૫. ઔદારિકશરીરબન્ધન આદિ.

૬. શરીરસંઘાતનામ :

- ૧–૫. ઔદારિકશરીરસંઘાત આદિ

૭. સંહનનનામ[૮] :

- ૧. વજ્રઋષભનારાચસંહનન.
- ૨. ઋષભનારાચસંહનન.
- ૩. નારાચસંહનન.
- ૪. અર્ધનારાચસંહનન.
- ૫. કીલિકાસંહનન.
- ૬. સેવાર્તસંહનન.

---

૮. વ્યાખ્યામાં મતાંતરનું ખંડન છે, તે મત આચાર્ય જિનવલ્લભનો છે. ટીકા, પત્ર ૪૭૦.

૮. સંસ્થાનનામ :
 ૧. સમચતુરસ્રસંસ્થાન.
 ૨. ન્યગ્રોધપરિમંડલસંસ્થાન.
 ૩. સાદિસંસ્થાન.
 ૪. વામનસંસ્થાન.
 ૫. કુબ્જસંસ્થાન.
 ૬. હુંડસંસ્થાન.

૯. વર્ણનામ :
 ૧. કૃષ્ણ.
 ૨. નીલ.
 ૩. રક્ત.
 ૪. પીત.
 ૫. શુક્લ.

૧૦. ગંધનામ :
 ૧. સુરભિગંધ.
 ૨. દુરભિગંધ.

૧૧. રસનામ :
 ૧. તિક્ત.
 ૨. કટુ.
 ૩. કષાય.
 ૪. અમ્લ.
 ૫. મધુર.

૧૨. સ્પર્શનામ :
 ૧. કર્કશ.
 ૨. મૃદુ.
 ૩. લઘુ.
 ૪. ગુરુ.
 ૫. સ્નિગ્ધ.
 ૬. રૂક્ષ.
 ૭. શીત.
 ૮. ઉષ્ણ.

૧૩. અગુરુલઘુનામ.

૧૪. ઉપઘાતનામ.

૧૫. પરાઘાતનામ.

૧૬. આનુપૂર્વીનામ :
 ૧. નૈરયિક આનુપૂર્વી.
 ૨. તિર્યંચ આનુપૂર્વી.

૪. રૂપવિશિષ્ટતા.
૫. તપવિશિષ્ટતા.
૬. શ્રુતવિશિષ્ટતા.
૭. લાભવિશિષ્ટતા.
૮. ઐશ્વર્યવિશિષ્ટતા.

૨. નીચ ગોત્ર :

૧. જાતિવિહીનતા.
૨. કુલવિહીનતા.
૩. બલવિહીનતા.
૪. રૂપવિહીનતા.
૫. તપવિહીનતા.
૬. શ્રુતવિહીનતા.
૭. લાભવિહીનતા.
૮. ઐશ્વર્યવિહીનતા.

૮. અંતરાય

૧. દાનાન્તરાય
૨. લાભાન્તરાય.
૩. ભોગાન્તરાય.
૪. ઉપભોગાન્તરાય.
૫. વીર્યાન્તરાય.

કર્મની આઠે મૂળ પ્રકૃતિ નૈરયિકાદિ જીવના ચોવીશે દંડકમાં હોય છે (૧૬૬૬). જીવો કેવી રીતે આઠેય કર્મપ્રકૃતિ બાંધે તેનો ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું છે કે જ્ઞાનાવરણીયનો ઉદય હોય ત્યારે દર્શનાવરણીયનું આગમન થાય છે.[૧૦] દર્શનાવરણીયના ઉદયથી દર્શનમોહનું અને દર્શનમોહના ઉદયથી મિથ્યાત્વનું અને મિથ્યાત્વ ઉદીર્ણ થયે આઠે કર્મનું આગમન થાય છે (૧૬૬૭). બધા જ જીવોમાં આઠે કર્મના આગમનનો આવો જ ક્રમ છે (૧૬૬૮).[૧૧] જીવો જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બાંધે છે તેનાં બે કારણો છે : રાગ અને દ્વેષ. રાગમાં માયા અને લોભનો તથા દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો સમાવેશ છે (૧૬૭૦-૧૬૧૪).[૧૨] જીવો જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય વેદે પણ ખરા અને ન પણ વેદે. તે જ પ્રમાણે ચોવીશ દંડકમાંના મનુષ્યો વેદે પણ ખરા અને ન પણ વેદે; બાકીના જીવો વેદે જ. પરંતુ વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર–આ ચાર કર્મો તો ચોવીશે દંડકમાં જીવો વેદે જ વેદે (૧૬૭૫–૭૮). આ સૂત્રમાં કર્મવેદનાની વાત કહી છે. આની તુલના ષટ્ખંડાગમનાં વેદનાસમિત્ત સૂત્રો સાથે કરવી; પુસ્તક ૧૨, પૃ૦ ૨૯૪. આ પછીના સૂત્રમાં 'વેદના' માટે જ 'અનુભાવ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે પરિભાષાનો વિકાસ સૂચવે છે. 'અનુભાવ' માટે 'વેદના' શબ્દ જૂનો

---

૧૦. આને માટે 'નિયચ્છતિ' શબ્દનો પ્રયોગ છે.

૧૧. આચાર્ય મલયગિરિને આની વ્યાખ્યામાં થોડી મુશ્કેલી જણાઈ છે. તેથી તેઓ આ સૂત્રને 'પ્રાયિક' સમજવું એમ સૂચવે છે. વળી, આ પ્રકારે કર્મના આગમનની ચર્ચા પછીના ગ્રંથોમાં તો છૂટી જ ગઈ છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પ્રસ્તુત સૂત્રનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે કર્મથી કર્મ આવે છે.

૧૨. અહીં કર્મબંધના કારણમાં યોગને સ્થાન મળ્યું નથી, માત્ર કષાયને જ સ્થાન મળ્યું છે, તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે.

૨. મનોજ્ઞ રૂપ
૩. મનોજ્ઞ ગંધ
૪. મનોજ્ઞ રસ
૬. મનઃસુખતા
૭. વચનસુખતા
૮. કાયસુખતા

અસાતાવેદનીયનો અનુભાવ (૧૬૮૧[૨]) :

સાતાવેદનીયથી વિપરીત અમનોજ્ઞ શબ્દ આદિનો અનુભાવ થાય છે.

મોહનીયનો અનુભાવ પાંચ પ્રકારે છે (૧૬૮૨) :

૧. સમ્યક્ત્વવેદનીય
૨. મિથ્યાત્વવેદનીય
૩. સમ્યક્ મિથ્યાત્વવેદનીય.
૪. કષાયવેદનીય
૫. નોકષાયવેદનીય

આયુનો અનુભાવ ચાર પ્રકારે (૧૬૮૩) :

૧. નરકાયુ
૨. તિર્યંચાયુ
૩. મનુષ્યાયુ
૪. દેવાયુ

શુભ નામનો[૧૫] અનુભાવ ચૌદ પ્રકારે છે (૧૬૮૪[૧]) :

૧. ઇષ્ટ શબ્દ[૧૬]
૨. ઇષ્ટ રૂપ
૩. ઇષ્ટ ગંધ
૪. ઇષ્ટ રસ
૫. ઇષ્ટ સ્પર્શ
૬. ઇષ્ટ ગતિ[૧૬]
૭. ઇષ્ટ સ્થિતિ[૧૬]
૮. ઇષ્ટ લાવણ્ય[૧૬]
૯. ઇષ્ટ યશઃકીર્તિ
૧૦. ઇષ્ટ ઉત્થાન-કર્મ-બલ-વીર્ય-પુરુષકાર-પરાક્રમ
૧૧. ઇષ્ટ સ્વર
૧૨. કાંત સ્વર
૧૩. પ્રિય સ્વર
૧૪. મનોજ્ઞ સ્વર

દુઃખ નામનો[૧૫] અનુભાવ પણ શુભ નામના અનુભાવથી વિપરીત ૧૪ પ્રકારે છે (૧૬૮૪[૨]) :

ઉચ્ચ ગોત્રનો અનુભાવ આઠ પ્રકારે છે (૧૬૮૫[૧]) :

૧. જાતિવિશિષ્ટતા
૨. કુલવિશિષ્ટના
૩. બલવિશિષ્ટતા
૪. રૂપવિશિષ્ટતા
૫. તપોવિશિષ્ટતા
૬. શ્રુતવિશિષ્ટતા
૭. લાભવિશિષ્ટતા
૮. ઐશ્વર્યવિશિષ્ટતા

નીચ ગોત્રનો અનુભાવ એથી વિપરીત રીતે આઠ પ્રકારનો છે (૧૬૮૫[૨]); જેમ કે જાતિવિહીનતા આદિ.

અંતરાયકર્મનો અનુભાવ પાંચ પ્રકારે છે (૧૬૮૬) :

૧. દાનાંતરાય
૨. લાભાંતરાય
૩. ભોગાંતરાય
૪. ઉપભોગાંતરાય
૫. વીર્યાંતરાય

---

૧૫. નામકર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિ તો ૪૨ ગણાવી, પણ અહીં અનુભાવમાં ૧૪ પ્રકાર જ છે. નામકર્મના અનુભાવની આ સૂચી પ્રાચીન સ્તરની સૂચક છે.

૧૬. ટીકાકાર વ્યાખ્યા ભેદ નોંધે છે.—પત્ર ૪૬૩.

# ૨૮ મું 'આહાર' પદ : જીવોનો આહાર

પ્રજ્ઞાપનામાં આહારપદ અલગ છે, જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં ૧૪ માર્ગણા દ્વારોમાં છેલ્લું દ્વાર આહાર છે[1] તેથી એમ નિશ્ચય કરી શકાય છે કે આહારની વિચારણાનું મહત્ત્વ જૈન વિચારકોના મનમાં હતું.

આહાર પદના બે ઉદ્દેશો છે. તેમાં પ્રથમ ઉદ્દેશમાં અગિયાર દ્વારો વડે અને બીજા ઉદ્દેશમાં તેર દ્વારો વડે આહાર સંબંધી વિચારણા છે. બીજા ઉદ્દેશનાં તેર દ્વારો સાથે ષટ્ખંડાગમનાં ૧૪ માર્ગણાદ્વારોની તુલના કરવા જેવી છે—

| પ્રજ્ઞાપના ૧૮૬૫ | ષટ્ખંડાગમ પુ૦ ૧, પૃ૦ ૧૩૨ |
| --- | --- |
| ૧. આહાર | ૧. ગતિ |
| ૨. ભવ્ય | ૨. ઇન્દ્રિય |
| ૩. સંજ્ઞી | ૩. કાય |
| ૪. લેશ્યા | ૪. યોગ (૯)[2] |

---

૧૭. આચાર્ય મલયગિરિએ "एतावता च यदुक्तमाग्रायणीयाख्ये द्वितीयपूर्वे कर्मप्रकृतिप्राभृते बन्धविधाने स्थितिबन्धाधिकारे—चत्वार्यनुयोगद्वाराणि तद्यथा—स्थितिबन्धस्थानप्ररूपणा अबाधाकण्डकप्ररूपणा उत्कृष्टनिषेकप्ररूपणा अल्पबहुत्वप्ररूपणा च इति" આ પ્રમાણે ટીકામાં જે ઉલ્લેખ કર્યો છે (પત્ર ૪૭૯) તેને ષટ્ખંડાગમના ઉપર જણાવેલા સ્થાનની સાથે સરખાવી શકાય.

૧. ષટ્ખંડાગમ, પુ૦ ૧, પૃ૦ ૧૩૨, ૪૦૯; પુ૦ ૩, પૃ૦ ૪૮૩; પુ૦ ૪, પૃ૦ ૧૩૭, ૩૦૮, ૪૮૬; પુ૦ ૫, પૃ૦ ૧૭૩, ૨૩૮, ૩૪૬; પુ૦ ૭, પૃ૦ ૨૪, ૧૧૨, ૧૮૪, ૨૩૬, ૨૪૩, ૨૯૮, ૩૬૫, ૪૬૧, ૪૭૭, ૪૯૩, ૫૧૮, ૫૭૪; પુ૦ ૮, પૃ૦ ૩૯૦.

૨. કૌંસમાં નંબર પ્રજ્ઞાપનાના છે.

| | |
|---|---|
| ૫. દૃષ્ટિ | ૫. વેદ (૧૧) |
| ૬. સંયત | ૬. કષાય (૭) |
| ૭. કષાય | ૭. જ્ઞાન (૮) |
| ૮. જ્ઞાન | ૮. સંયમ (૬) |
| ૯. યોગ | ૯. દર્શન |
| ૧૦. ઉપયોગ | ૧૦. લેશ્યા (૪) |
| ૧૧. વેદ | ૧૧. ભવ્ય (૨) |
| ૧૨. શરીર | ૧૨. સમ્યક્ત્વ (૫) |
| ૧૩. પર્યાપ્તિ | ૧૩. સંજ્ઞી (૩) |
| | ૧૪. આહાર (૧) |

ષટ્ખંડાગમમાંનાં ૧૪માંથી દશ તો પ્રજ્ઞાપનામાં એ જ નામે છે. પ્રારંભના ત્રણ પ્રજ્ઞાપનામાં નથી, પરંતુ તેમાં શરીર અને પર્યાપ્તિ વધારે છે. ષટ્ખંડાગમમાં જ્ઞાન-દર્શન જુદાં જુદાં છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાપનામાં જ્ઞાન અને ઉપયોગ જુદાં જુદાં છે, તેમાં આ સંશોધન છે. ઉપયોગમાં જ્ઞાન-દર્શન આવી જ જાય છે; પછી જ્ઞાનને જુદું કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સમ્યક્ત્વ માટે દૃષ્ટિ શબ્દ પ્રાચીન છે તે પ્રજ્ઞાપનામાં વપરાયો છે; જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં 'સમ્યક્ત્વ' શબ્દ પ્રયુક્ત છે. આહારની વિચારણામાં આહાર એક જુદું દ્વાર હોય તે જરૂરી જણાતું નથી. આથી જણાય છે કે તેર દ્વારની એક સૂચી તૈયાર હતી તેનો જ ઉપયોગ પ્રસ્તુતમાં કર્યો છે. અને એ પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ૧૪ દ્વારની સૂચી વધારે વ્યવસ્થિત છે તેથી તે ૧૩ દ્વારની સૂચી કરતાં પ્રાચીન હોઈ શકે નહિ.

પ્રથમ ઉદ્દેશનાં દ્વારોમાં પ્રથમ દ્વારમાં છે—૨૪ દંડકોના જીવોને આહાર[3] સચિત્ત હોય, અચિત્ત હોય કે મિશ્ર?—એ પ્રશ્ન. એનો ઉત્તર છે કે વૈક્રિય શરીર ધરાવનાર જીવોનો આહાર અચિત્ત જ હોય, પરંતુ ઔદારિક શરીરી જીવો ત્રણે પ્રકારનો આહાર લે છે (૧૭૯૪). આ પછી નારક જીવો વિષે તેઓ આહારાર્થી છે કે નહિ? કેટલા કાળે આહારાર્થી હોય? આહારમાં શું લે? બધી દિશામાંથી ગ્રહણ કરી બધું જ પરિણમાવે છે? લીધેલ પુદ્ગલોનો સર્વભાવે આહાર લે છે કે અમુક ભાગનો? ગ્રહણ કરેલ બધા જ પુદ્ગલોનો આહાર કરે છે? આહારમાં લીધેલા પુદ્ગલોનું શું થાય છે?—આટલાં ૭ દ્વારોનો એકસાથે વિચાર કરીને (૧૭૯૫–૧૮૦૫) પછી અન્ય ભવનવાસી આદિ ૨૩ દંડકોમાં ક્રમે તે સાતેય દ્વારોનો વિચાર કરે છે (૧૮૦૬–૧૮૫૨). આમાં નોંધવા જેવી હકીકતો એ છે કે આહાર જે લેવામાં આવે છે તે આભોગનિર્વર્તિત અને અનાભોગ-નિર્વર્તિત હોય છે. એટલે કે પોતાની ઇચ્છા થાય અને આહાર લે તે અને ઇચ્છા વિના જ આહાર લેવાનો રહે તે. ઇચ્છા થાય અને લેવાય તેમાં, તે તે જીવોમાં જુદી જુદી કાલમર્યાદા છે. પણ ઇચ્છા વિના લેવાતો આહાર તો નિરંતર લેવાતો જ રહે છે (૧૭૯૬ અને ૧૮૦૬ આદિ).

આહારમાં[4] વર્ણ-રસાદિસંપન્ન પુદ્ગલો લેવાય છે. તેનો સ્કંધ ઓછામાં ઓછો અનંતપ્રદેશી, અસંખ્યાતપ્રદેશી ક્ષેત્રમાં અવગાહીને રહી શકે તેવો અને આત્મપ્રદેશથી સ્પૃષ્ટ હોવો જરૂરી છે (૧૭૯૭–૧૮૦૦). નારકમાં મોટે ભાગે તો અશુભ વિપાકવાળા વર્ણાદિનું ગ્રહણ થાય છે (૧૮૦૧).

---

૩. ધવલામાં આહારમાર્ગણામાં આહાર શબ્દથી કવલ, લેપ, ઉષ્મ, મન, કર્મ—એ આહાર નહીં, પણ નોકર્મઆહાર અભિપ્રેત છે એમ ખુલાસો છે. પુ૦ ૧, પૃ૦ ૪૦૯.

૪. ટીકાકાર સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે મૂળમાં એક વર્ણ આદિ કહ્યું છે તે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ તો પાંચેય વર્ણવાળો સ્કંધ આહાર યોગ્ય છે.—પત્ર ૫૦૧.

આહારના પુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ સર્વ દિશાથી થાય છે (૧૮૦૨). ત્યાર પછી આહાર માટે લીધેલા પુદ્‌ગલોમાંનો અસંખ્યાતમો ભાગ આહારરૂપે પરિણમે છે અને તેના અનંતમા ભાગનો આસ્વાદ લેવામાં આવે છે (૧૮૦૩). આહાર માટે લીધેલા[૫] બધા જ પુદ્‌ગલોનો આહાર કરે છે (૧૮૦૪). આહારમાં લીધેલા પુદ્‌ગલોનો પાંચ ઇન્દ્રિયરૂપ પરિણામ થાય અને નારકોને તો તે દુઃખજનક પરિણામરૂપે જ પરિણમે (૧૮૦૫), પરંતુ દેવાદિને તેનો સુખરૂપ પરિણામ થાય (૧૮૦૬). જેની જેટલી ઇન્દ્રિય હોય તેને તે આહાર તેટલી ઇન્દ્રિયના પરિણામરૂપે પરિણમે (૧૮૧૨, ૧૮૧૯, ૧૮૨૦, ૧૮૨૩, ૧૮૨૫).

નવમા દ્વારમાં આહારરૂપે ગ્રહણ કરેલા પુદ્‌ગલો એકેન્દ્રિયના શરીરરૂપ હોય છે કે પછી યાવત્ પંચેન્દ્રિયના શરીરરૂપ હોય છે, તેની ૨૪ દંડકોમાં ચર્ચા છે. ચર્ચાનો સાર એ છે કે જે પુદ્‌ગલોનું ગ્રહણ થતું હોય છે તે ભૂતકાળમાં તો ગમે તેના શરીરરૂપે હોય પણ વર્તમાનમાં તો તે જે જીવને જેટલી ઇન્દ્રિય હોય તેટલી ઇન્દ્રિયવાળાનું શરીર આહારરૂપે છે, તેમ સમજવું. કારણ કે લીધેલ આહાર લેનારના શરીરરૂપે પરિણત થાય છે તેથી તેટલી ઇન્દ્રિયવાળાનું શરીર છે તેમ કહેવાય (૧૮૫૩–૧૮૫૮).

દશમા દ્વારમાં ૨૪ દંડકના જીવોમાં કોણ લોમાહાર અને કોણ પ્રક્ષેપાહાર કરે તેની ચર્ચામાં જણાવ્યું છે કે નૈરયિક, દેવો અને એકેન્દ્રિય લોમાહારી છે (૧૮૫૯–૬૦).

દ્વીન્દ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય બન્ને પ્રકારનો આહાર કરે છે (૧૮૬૧). એકેન્દ્રિયને મોઢું હોતું નથી અને નારક-દેવના વૈક્રિયશરીરમાં મુખ છતાં તેમને પ્રક્ષેપની આવશ્યકતા ન પડે તેવો તે શરીરનો સ્વભાવ છે, માટે તેમને માત્ર લોમાહાર છે—એવું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે (પત્ર ૫૦૯). વળી, લોમાહાર માત્ર પર્યાપ્તને જ હોય, અપર્યાપ્તને ન હોય એમ પણ ટીકાકારે ખુલાસો કર્યો છે (પત્ર ૫૦૯).

અગિયારમા દ્વારમાં કયા જીવને ઓજ આહાર અને મનથી ભક્ષણ હોય છે તેનો ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું છે કે નારકો માત્ર ઓજ આહાર કરે છે, મનથી ભક્ષણ કરતા નથી (૧૮૬૨). અને બધા જ ઔદારિક શરીરી વિષે પણ એ જ નિયમ છે (૧૮૬૩). માત્ર દેવો ઓજ આહારવાળા અને મનથી ભક્ષણ કરનારા છે (૧૮૬૪); એટલે કે તેમને જ્યારે મનમાં આહાર લેવાની ઇચ્છા થાય કે તરત તેમની આહારકામનાની પૂર્તિ થઈ જાય છે (૧૮૬૪). જે સ્થાને જીવની ઉત્પત્તિ થવાની હોય ત્યાં જે આહારયોગ્ય પુદ્‌ગલો હોય તેનો આહાર તે ઓજ આહાર. અપર્યાપ્ત જીવને આ આહાર જ સંભવે છે—એવું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાકાર કરે છે (પત્ર ૫૧૦). આ ચર્ચાને અંતે સૂત્રકૃતાંગની નિર્યુક્તિની નિમ્ન ગાથાઓ ટીકાકારે ઉદ્ધૃત કરી છે, તે આ પ્રકરણના સારરૂપ છે :

> "सरीरेणोयाहारो तयाय फासेण लोमआहारो।
> पक्खेवाहारो पुण कावलियो होइ नायव्वो ॥ १७१ ॥
> ओयाहारा जीवा सव्वे अपज्जत्तया मुणेयव्वा।
> पज्जत्तगा य लोमे पक्खेवे होंति भइयव्वा ॥ १७२ ॥
> एगिंदियदेवाणं नेरइयाणं च नत्थि पक्खेवो।
> सेसाणं जीवाणं संसारत्थाण पक्खेवो ॥ १७३ ॥"

---

૫. અહીં ટીકાકારે સૂત્રોમાં પૂર્વાપર વિરોધ ન આવે તેમ વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ એવું સૂચન કર્યું છે. માટે 'આહાર માટે લીધેલા'નો અર્થ પૂર્વસૂત્રમાં જે અસંખ્યાતમો ભાગ કહ્યો છે તે જ અભિપ્રેત છે, ગ્રહણ કરેલા બધા જ પુદ્‌ગલો નહિ.—ટીકા, પત્ર ૫૦૪.

लोमाहारा एगिंदिया उ नेरइयसुरगणा चेव ।
सेसाणं आहारो लोमे पक्खेवओ चेव ॥
ओयाहारा मणभक्खिणो य सव्वे वि सुरगणा होंति ।
सेसा हवंति जीवा लोमे पक्खेवओ चेव ॥

અંતિમ બે ગાથાઓ મુદ્રિત સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિમાં મળતી નથી.

પ્રસ્તુત પદના બીજા ઉદ્દેશામાં ૧૩ દ્વારોની અપેક્ષાએ (૧૮૬૫) જીવો આહારક છે કે અનાહારક, આ બે વિકલ્પોની ચર્ચા કરી છે. આમાં આહારના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં નિર્દિષ્ટ આહારના ભેદોની કોઈ ચર્ચા નથી (૧૮૬૬–૧૯૦૭). પણ વિશેષતા એ છે કે તેમાં આહારક અને અનાહારક એ પદોને આધારે ૭ ભંગોની રચના કરીને તે તે જીવમાં કેટલા ભંગો લાભે તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. ઉત્કૃષ્ટ ૭ ભંગોની રચના માટે જુઓ સૂ૦ ૧૮૮૦; આ રચનાનો આધાર એકવચન–બહુવચન છે.

ત્રીજા 'સંજ્ઞી' દ્વારમાં ટીકાકારે શંકા-સમાધાન કર્યું છે તેની નોંધ લેવી જરૂરી છે. સંજ્ઞી એટલે સમનસ્ક. વિગ્રહગતિમાં જીવને મન તો હોતું નથી, તો પછી વિગ્રહગતિમાં અનાહારક જીવને સંજ્ઞી કેમ કહેવાય? આનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે જીવ વિગ્રહગતિમાં હોય છે ત્યારે સંજ્ઞી જીવના આયુકર્મની વેદના કરતો હોવાથી તેને સંજ્ઞી કહી શકાય—ભલેને તેને મન ન હોય (પૃ૦ ૫૧૪). બીજી શંકા એ છે કે નૈરયિક, ભવનપતિ અને વાનમંતરને અસંજ્ઞી કેમ કહ્યા (૧૮૧૮[૨],૧૮૮૦)? ઉત્તર આપ્યો છે કે એ ત્રણેયમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવ અસંજ્ઞીમાંથી પણ મરીને આવે છે તે અપેક્ષાએ તેમને અસંજ્ઞી કહી શકાય (પૃ૦ ૫૧૪).

*

## ૨૯, ૩૦ અને ૩૩ મા 'ઉપયોગ, પશ્યત્તા, અવધિ' પદો : જીવોનો બોધવ્યાપાર

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં જીવોના બોધવ્યાપાર અથવા જ્ઞાનવ્યાપાર વિષે ત્રણ પદોમાં ચર્ચા છે : ઉપયોગ પદ ૨૯ મું, પશ્યત્તા પદ ૩૦ મું અને અવધિપદ ૩૩ મું. એટલે એ ત્રણેને અહીં એકસાથે લીધાં છે.

આચારાંગ સૂત્રમાં—"जे आया से विन्नाया, जे विन्नाया से आया। जेण विजाणइ से आया" આચારાંગસૂત્ર, ૫. ૫, સૂત્ર ૧૬૫.

सव्वे सरा नियट्टंति, तक्का जत्थ न विज्जइ। मई तत्थ न गाहिया। ओए अप्पइट्ठाणस्स खेयन्ने। से न दीहे, न हस्से, न वट्टे, न तंसे, न चउरंसे, न परिमंडले, न किण्हे, न नीले, न लोहिए, न हालिद्दे, न सुक्किले, न सुरभिगंधे, न दुरभिगंधे, न तित्ते, न कडुए, न कसाए, न अंबिले, न महुरे, न कक्खडे, न मउए, न गुरुए, न लहुए, न सीए, न उण्हे, न निद्धे, न लुक्खे, न काऊ, न रुहे, न संगे, न इत्थी, न पुरुसे, न अन्नहा, परिन्ने सन्ने उवमा न विज्जइ। अरूवी सत्ता अपयस्स पयं नत्थि। से न सद्दे न रूवे न गंधे न रसे न फासे-इच्चेयावंति—त्ति बेमि॥

આચારાંગસૂત્ર, ૫. ૬. સૂત્ર ૧૭૦–૧૭૧.

સારાંશ કે આત્મા એ વિજ્ઞાતા છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારના રસ, રૂપ આદિ નથી. તે અરૂપી હોવા છતાં સત્ છે.

ભગવતીસૂત્રમાં જીવોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે—

"अवण्णे अगंधे अरसे अफासे अरूवी जीवे सासए अवट्ठिए लोगदव्वे। से समासओ पंचविहे पण्णत्ते। तं जहा– दव्वओ जाव गुणओ। दव्वओ णं जीवत्थिकाए अणंताइं जीवदव्वाइं, खेत्तओ लोगप्पमाणमेत्ते, कालओ न कयाइ न आसि, न कयावि नत्थि, जाव निच्चे, भावओ पुण अवण्णे अगंधे अरसे अफासे, गुणओ उवओगगुणे।" ભ. ૨. ૧૦. ૧૧૮.

આનો સાર પણ એ જ છે કે આત્મા અરૂપી છે, લોકપ્રમાણ છે, નિત્ય છે અને તેનો ગુણ ઉપયોગ છે. તેની સંખ્યા અનંત છે. આત્માનો ગુણ ઉપયોગ કહ્યો તે સર્વસંમત બાબત છે.

પ્રસ્તુતમાં યદ્યપિ ઉપયોગમાં પશ્યત્તાનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તે છતાં તેનું જુદું પ્રકરણ રાખવાનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે તે કાળ સુધીમાં પશ્યત્તા વિષે વિશેષ વિચાર થઈ ગયો હતો તેથી તેને જુદા પદમાં સ્થાન મળ્યું છે.

પ્રથમ આપણે ઉપયોગ અને પશ્યત્તા વચ્ચે શો ભેદ છે તે સમજવા માટે તેના જે ભેદો છે તેની તુલના કરીએ. કારણ કે મૂળમાં તે બન્નેની કોઈ વ્યાખ્યા છે નહિ. પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે ભેદો એ જ વ્યાખ્યા બની રહે છે.

| [1]ઉપયોગ (૧૯૦૮-૧૦) | [1]પશ્યત્તા (૧૯૩૬-૩૮) |
| --- | --- |
| **૧. સાકારોપયોગ[2]** | **૧. સાકારપશ્યત્તા** |
| ૧. આભિનિબોધિકજ્ઞાનસાકારોપયોગ | ......×.. ...×...... |
| ૨. શ્રુતજ્ઞાનસાકારોપયોગ | ૧. શ્રુતજ્ઞાનસાકારપશ્યત્તા |
| ૩. અવધિજ્ઞાનસાકારોપયોગ | ૨. અવધિજ્ઞાનસાકારપશ્યત્તા |
| ૪. મનઃપર્યયજ્ઞાનસાકારોપયોગ | ૩. મનઃપર્યયજ્ઞાનસાકારપશ્યત્તા |
| ૫. કેવલજ્ઞાનસાકારોપયોગ | ૪. કેવલજ્ઞાનસાકારપશ્યત્તા |
| ૬. મતિઅજ્ઞાનસાકારોપયોગ | × × |
| ૭. શ્રુતઅજ્ઞાનસાકારોપયોગ | ૬. શ્રુતઅજ્ઞાનસાકારપશ્યત્તા |
| ૮. વિભંગજ્ઞાનસાકારોપયોગ | ૬. વિભંગજ્ઞાનસાકારપશ્યત્તા |
| **૨. અનાકારોપયોગ** | **૨. અનાકારપશ્યત્તા** |
| ૧. ચક્ષુદર્શનઅનાકારોપયોગ | ૧. ચક્ષુદર્શનઅનાકારપશ્યત્તા |
| ૨. અચક્ષુદર્શનઅનાકારોપયોગ | × × |
| ૩. અવધિદર્શનઅનાકારોપયોગ | ૨. અવધિદર્શનઅનાકારપશ્યત્તા |
| ૪. કેવલદર્શનઅનાકારોપયોગ | ૩. કેવલદર્શનઅનાકારપશ્યત્તા |

આચાર્ય અભયદેવસૂરિએ પશ્યત્તાને ઉપયોગવિશેષ જ કહી છે; વળી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે જે બોધમાં કેવલ ત્રૈકાલિક અવબોધ હોય તે પશ્યત્તા, પરંતુ જે બોધમાં વર્તમાનકાલિક જ બોધ હોય તે ઉપયોગ છે. આ જ કારણે મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાન સાકારપશ્યત્તાના ભેદોમાં લીધાં નથી. કારણ કે મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાનનો વિષય વર્તમાનકાલિક અવિનષ્ટ પદાર્થ જ બને છે. અનાકારપશ્યત્તામાં અચક્ષુદર્શનનો સમાવેશ કેમ નથી—એનો ઉત્તર આચાર્યે આપ્યો છે કે પશ્યત્તા એ પ્રકૃષ્ટ ઈક્ષણ છે

૧. ભગવતીમાં આ બન્ને વિષે પ્રજ્ઞાપનાની ભલામણ છે. ૧૬, ૭, ૫૮૨.

૨. મૂલાચાર પંચાચારાધિકાર ગાથા ૩૧ માં પણ સાકાર-અનાકાર ઉપયોગને જીવનું લક્ષણ બતાવ્યું છે.

અને પ્રેક્ષણ તો માત્ર ચક્ષુદર્શનમાં જ સંભવે છે, બીજી ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા દર્શનમાં નહિ. બીજી ઇન્દ્રિયો કરતાં ચક્ષુનો ઉપયોગ અલ્પકાલીન હોય છે અને જ્યાં અલ્પકાલીન ઉપયોગ હોય છે ત્યાં બોધક્રિયામાં ઝડપ વધારે હોય છે. આ જ તેની પ્રકૃષ્ટતામાં કારણ છે.—ભગવતી ટીકા, ૫૦ ૭૧૪.

આચાર્ય મલયગિરિએ આચાર્ય અભયદેવનું જ અનુસરણ કર્યું છે; વિશેષમાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે પશ્યત્તા શબ્દ રૂઢિને કારણે ઉપયોગ શબ્દની જેમ સાકાર અને અનાકાર બોધનો પ્રતિપાદક છે, એમ સમજવું (પ્રજ્ઞાપના ટીકા, ૫૦ ૫૨૯). વિશેષમાં એ જણાવ્યું છે કે જ્યાં દીર્ઘકાલ ઉપયોગ હોય ત્યાં ત્રૈકાલિક બોધ સંભવે. મતિજ્ઞાનમાં દીર્ઘ કાલનો ઉપયોગ નથી માટે તેથી ત્રૈકાલિક બોધ ન થાય, તેથી તેને પશ્યત્તામાં સ્થાન નથી.—પ્રજ્ઞાપના ટીકા, ૫૦ ૫૩૦.

આ સિવાય ઉપયોગ અને પશ્યત્તામાં શો ભેદ તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી.

ઉપયોગ અને પશ્યત્તા—એ બન્નેની પ્રરૂપણા જીવોના ૨૪ દંડકોમાં વિચારાઈ છે તે આ પ્રમાણે છે—૧૯૧૨–૧૯૨૭; ૧૯૪૦–૧૫૫૩. **(આ કોષ્ટક ૧૩૯ મે પાને મૂક્યું છે.)**

૨૪ દંડકોમાં જીવોના ઉપયોગ અને પશ્યત્તાનો વિચાર કર્યા પછી બન્ને પદોમાં ઉપયોગવાળા જીવોનો વિચાર છે. હકીકતમાં કશો ભેદ પડતો નથી (૧૯૨૮–૧૯૩૫; ૧૯૫૪–૧૯૬૨). તેથી તે વિષે વિશેષ ચર્ચા જરૂરી નથી. પરંતુ પશ્યત્તા પદમાં અંતે કેવલીના જ્ઞાન-દર્શનનો ઉપયોગ યુગપત્ છે કે ક્રમે છે, તેની ચર્ચા કરી છે, અને દલીલ કરી છે કે જ્ઞાન સાકાર છે અને દર્શન અનાકાર છે તેથી કોઈ પણ વસ્તુને એક સમયમાં જાણે-દેખે નહિ (૧૯૬૩–૬૪). આ ચર્ચા માટે સન્મતિપ્રકરણનો બીજો કાંડ જોવો જોઈએ, જ્યાં ઉપયોગમાં ક્રમ, યૌગપદ્ય અને અભેદ એ એ ત્રણે પક્ષો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપયોગ અને પશ્યત્તા વિષે અન્ય કશી જ ચર્ચા કરવામાં આવી નથી, પરંતુ અવધિપદમાં અવધિજ્ઞાન વિષે તેના ભેદો આદિ સાત મુદ્દાઓ લઈ અવધિજ્ઞાનની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.[૩] તે સાત બાબતો આ છે: ૧. ભેદ, ૨. વિષય, ૩. સંસ્થાન, ૪. આભ્યંતર અને બાહ્ય અવધિ, ૫. દેશાવધિ, ૬. અવધિની ક્ષય-વૃદ્ધિ, ૭. પ્રતિપાતિ-અપ્રતિપાતી (૧૯૮૧). ષટ્ખંડાગમમાં અવધિ-જ્ઞાનની ચર્ચા કર્મના આવરણ પ્રસંગે કરવામાં આવી છે અને ત્યાં અવધિના અનેક ભેદોની તથા સંસ્થાન આદિની ચર્ચા છે (પુ૦ ૧૩, પૃ૦ ૨૮૯–૩૨૮). તેમાં ધ્યાન દેવાની વાત એ છે કે આવશ્યકનિર્યુક્તિની અવધિની ચર્ચાનો જે કાળ છે તે પછીના કાળની ચર્ચા ષટ્ખંડાગમની હોવાનો સંભવ છે; કારણ કે ક્ષેત્રથી જઘન્યાવધિમાં આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં પણકનું દૃષ્ટાંત છે, જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં સૂક્ષ્મ નિગોદનું છે (આવ૦ નિ૦ ૨૯; વિશેષાવશ્યક ૫૮૫; ષટ્ખંડાગમ પુ૦ ૧૩, પૃ૦ ૩૦૧). વળી, આવશ્યકનિર્યુક્તિગત ગાથાઓ ગાથાસૂત્રને નામે પણ ષટ્ખંડાગમમાં દેખા દે છે (આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગા૦ ૩૧ થી ઘણી ગાથાઓ ષટ્ખંડાગમમાં છે; પુ૦ ૧૩ ને અંતે જુઓ 'ગાથાસુત્તાણિ' નામનું પરિશિષ્ટ, પૃ૦ ૧૧). ગાથાઓમાં પાઠાંતરો નજરે પડે છે. સંભવ છે કે આ ગાથાઓ પ્રાચીન નિર્યુક્તિની હોય, જે આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને ષટ્ખંડાગમમાં લેવામાં આવી હોય.

જૈન આગમોમાં આચારાંગ જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમાં તો અવધિની ચર્ચા, નથી પરંતુ જ્યારથી અંગઆગમોમાં ઉપાસક જેવા કથાગ્રંથોનો સમાવેશ થયો ત્યારથી તો અવધિજ્ઞાનની ચર્ચા શરૂ

૩. ભગવતીમાં આ પદના સૂત્ર ૧૯૮૨ થી પ્રારંભ કરી આખું અવધિપદ સમજી લેવાની સૂચના છે. ૧૬, ૧૦, ૫૮૧.

થઈ ગઈ છે; અને એ ચર્ચાઓ ઉપરથી જણાય છે કે ઉપાસકને થતા અવધિજ્ઞાનની મર્યાદામાં સ્વયં ઇન્દ્રભૂતિને પણ શંકા થાય છે, એ આશ્ચર્યજનક ઘટના છે (ઉવાસગદસાઓ – હોર્નલ,૧.૮૪).

આપણે કર્મના પ્રકરણમાં પણ જોયું કે તેમાં એક ઠેકાણે માત્ર પાંચ ઇન્દ્રિયો અને તેથી થતા વિજ્ઞાનના આવરણની ચર્ચા છે, પરંતુ અવધિ આદિ જ્ઞાનો વિષે મૌન સેવાયું છે. આથી અવધિ આદિ જ્ઞાનોની ચર્ચા જૈન આગમોમાં પછીથી ક્રમે કરી દાખલ થઈ હોય એવો સંભવ રહે છે.

અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ છે : એક તો જન્મથી પ્રાપ્ત થતું અને બીજું કર્મના ક્ષયોપશમથી મળતું. દેવ-નારકને તો જન્મથી જ હોય છે અને મનુષ્ય અને તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયને ક્ષયોપશમિક (૧૮/૭) હોય છે.

પણ જૈન આગમમાં આ 'સંજ્ઞા' શબ્દના અર્થનો વિસ્તાર થયો હોય એમ જણાય છે. અને તેને કારણે ક્યાં સંજ્ઞા શબ્દનો શું અર્થ લેવો એ એક સમસ્યારૂપ બની જાય છે.

સ્થાનાંગમાં—"एगा तक्का, एगा सन्ना, एगा मन्ना, एगा विन्नू" (સૂ૦ ૨૯–૩૨) એવો પાઠ આવે છે. એ ઉપરથી પણ જણાય છે કે 'સંજ્ઞા' એ નામે કોઈ જ્ઞાન તે કાળે પ્રસિદ્ધ તો હતું જ. સ્થાનાંગમાં જ અન્યત્ર સંજ્ઞાના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે: આહાર, ભય, મૈથુન, પરિગ્રહ[3] (સ્થા૦ ૩૫૬, સમવાયાંગ ૪). વળી, અન્યત્ર સ્થાનાંગમાં જ સંજ્ઞાના દશ ભેદ છે: ૧–૪. ઉપર પ્રમાણે, ૫. ક્રોધ, ૬. માન, ૭. માયા, ૮. લોભ, ૯. લોક, ૧૦ ઓઘ. અને આ દશે સંજ્ઞા ૨૪ દંડકના જીવોમાં હોય છે તેમ પણ જણાવ્યું છે (સ્થા૦ ૭૫૨). આચારાંગનિર્યુક્તિમાં સંજ્ઞા વિષે જણાવ્યું છે—

दव्वे सचित्ताई भावे अणुभवणजाणणा सण्णा ।
मति होइ जाणणा पुण अणुभवणा कम्मसंजुत्ता ॥ ३८ ॥

आहार भय परिग्गह मेहुण सुह दुक्ख मोह वितिगिच्छा ।
कोह माण माय लोहे सोगे लोगे य धम्मोहे ॥ ३९ ॥

અને અન્ય પ્રકારે પણ સંજ્ઞા શબ્દનો અર્થ બૃહત્કલ્પભાષ્ય અને વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં કાલિક, હેતુ અને દૃષ્ટિવાદોપદેશ—એ ત્રણ સંજ્ઞાને આધારે સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીનો વિચાર છે. અને એનો નિષ્કર્ષ એ છે કે શાસ્ત્રમાં પ્રાય: કાલિક-સંજ્ઞાને આધારે સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી એવો વિભાગ કરેલો છે અને તેનું તાત્પર્ય તો સમનસ્ક-અમનસ્કમાં છે. બૃહત્૦, ગા૦ ૭૮–૮૭; વિશેષા૦ ૫૦૨–૭.

ષટ્ખંડાગમ મૂળમાં માર્ગણાદ્વારમાં સંજ્ઞીદ્વાર છે. પણ સંજ્ઞાનો અર્થ શો અભિપ્રેત છે તે જણાવ્યું નથી. પરંતુ મિથ્યાદૃષ્ટિથી લઈ ક્ષીણકષાય-વીતરાગ-છદ્મસ્થ-ગુણસ્થાન સુધીના જીવો સંજ્ઞી હોય છે અને એકેન્દ્રિયથી માંડી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો અસંજ્ઞી છે, એમ જણાવ્યું છે (પુ૦ ૧, પૃ૦ ૪૦૮). અને સંજ્ઞી ક્ષાયોપશમિક લબ્ધિથી, અસંજ્ઞી ઔદયિક ભાવથી[4] અને નસંજ્ઞી-નઅસંજ્ઞી ક્ષાયિક લબ્ધિથી થાય છે, એમ પણ જણાવ્યું છે (પુ૦ ૭, પૃ૦ ૧૧૧–૧૧૨). આના સ્પષ્ટીકરણમાં ધવલામાં જે કહ્યું છે તે અને પ્રારંભમાં સંજ્ઞાનો જે અર્થ કર્યો છે તે ઉપરથી સામાન્ય ધારણા એવી બને કે મનવાળા સંજ્ઞી,[5] પરંતુ ધવલામાં પણ સંજ્ઞી શબ્દની બે પ્રકારની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તે સૂચક છે: सम्यग् जानाति इति संज्ञम्–मन:, तदस्यास्तीति संज्ञी । नैकेन्द्रियादिनाऽतिप्रसङ्ग:, तस्य मनसोऽभावात् । अथवा शिक्षाक्रियोपदेशालापग्राही संज्ञी । उक्तं च—

सिक्खाकिरियुवदेसालावग्गाही मणोवलंबेण ।
जो जीवो सो सण्णी तव्विवरीदो असण्णी दु ॥–પુ૦ ૧, પૃ૦ ૧૫૨.

આ બીજી વ્યાખ્યામાં પણ મનનું આલંબન તો સ્વીકૃત છે જ, એટલે તાત્પર્યમાં કશો ભેદ પડતો નથી. આચાર્ય પૂજ્યપાદે તત્ત્વાર્થભાષ્યનું અનુકરણ કરી તત્ત્વાર્થની ટીકામાં (૨.૨૫) સંજ્ઞીની જે વ્યાખ્યા આપી છે તે ષટ્ખંડાગમના સંજ્ઞી શબ્દના પ્રયોગને ધ્યાનમાં લઈને છે; તેનું તાત્પર્ય એ છે કે 'સંજ્ઞા' શબ્દ અનેક અર્થમાં છે તેથી અનિષ્ટની વ્યાવૃત્તિ સારુ સૂત્રમાં 'समनस्का:' એવું વિશેષણ આપ્યું છે, જેથી સંજ્ઞાવાળા છતાં જેને મન ન હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય નહિ, પણ અસંજ્ઞી કહેવાય.

---

૩. મૂલાચાર, શીલગુણાધિકાર, ૩.

૪. તુલના કરો બૃહત્કલ્પભાષ્ય, ગા. ૮૭.

૫. તુલના—"संज्ञिन: समनस्का:" તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૨. ૨૫—તેની વિવિધ દિગંબરીય ટીકાઓ સાથે.

મૂલાચારમાં ૭ પર્યાપ્તિના વિવેચન પ્રસંગે અસંજ્ઞીને પાંચ અને સંજ્ઞીને ૭ પર્યાપ્તિ કહી છે, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેને મન હોય તે સંજ્ઞી ગણાય.—મૂલાચાર, પર્યાપ્ત્યધિકાર, ૫-૬, ૮૬.

સ્થાનાંગમાં સર્વ જીવોના સંજ્ઞી, અસંજ્ઞી અને નોસંજ્ઞીનોઅસંજ્ઞી—એવા ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે, કારણ કે સિદ્ધોને પણ એમાં ગણી લીધા છે. પરંતુ તેમાંથી સંજ્ઞી કોણ અને અસંજ્ઞી કોણ એ ફલિત થતું નથી (સૂ૦ ૧૬૨). સંસારી જીવમાં ૨૪ દંડકોમાં સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી એ બન્ને ભેદો હોય છે (સ્થા૦ ૭૯, સમવા૦ ૧૪૯), એમ કહ્યું ત્યારે પણ મનવાળા સંજ્ઞી એવું સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે એકેન્દ્રિયાદિમાં તો મન નથી જ, છતાં તેમાં પણ સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી એ બન્ને ભેદ જણાવ્યા. અને જ્યાં મન અવશ્ય હોય છે તેવા નારકાદિમાં પણ સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી એવા બન્ને ભેદ જણાવ્યા છે.

આ ઉપરથી એક વાત નક્કી થાય છે કે પર્યાપ્તિનો વિચાર થયો તે પહેલાં જ સંજ્ઞાનો વિચાર થઈ ગયો હતો. તેથી પર્યાપ્તિના વિચાર સાથે એ સ્પષ્ટ થયું કે સંજ્ઞા અને મન એ બન્ને જેને હોય તેને જ સંજ્ઞી કહેવા.

સંજ્ઞી-અસંજ્ઞીની સમસ્યાનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કર્યો છે. તેમણે સૂત્ર બનાવ્યું છે કે—" संज्ञिनः समनस्काः (૨.૨૫); અર્થાત્ સંજ્ઞી જીવો મનવાળા હોય છે. અને ભાષ્યમાં તેમણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું કે પ્રસ્તુતમાં સંજ્ઞી શબ્દથી તે જ જીવો અભિપ્રેત છે, જેને સંપ્રધારણ સંજ્ઞા હોય. અર્થાત્ માત્ર સંપ્રધારણ સંજ્ઞાવાળા જીવોને મન હોય છે, અન્યને નહિ. સંપ્રધારણ સંજ્ઞાની વ્યાખ્યા કરી છે કે—" ईहापोहयुक्ता गुणदोषविचारणात्मिका सम्प्रधारण-संज्ञा।"—તત્ત્વાર્થભાષ્ય ૨. ૨૫. આહારાદિ સંજ્ઞાને કારણે જે સંજ્ઞી કહેવાય તેવા જીવો અહીં અભિપ્રેત નથી, એટલે કે મન તો તે જ સંજ્ઞી જીવોને હોય, જેઓ સંપ્રધારણ સંજ્ઞાને કારણે સંજ્ઞી કહેવાતા હોય.

*

## ૩૨મું 'સંયમ' પદ : સંયમવિચાર

સંયત, અસંયત, સંયતાસંયત અને નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત—એવા સંયમના ચાર ભેદોનો વિચાર સકલ જીવોમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેનો સાર એ છે કે નારક, એકેન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય જીવો, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ અસંયત હોય છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અસંયત અને સંયતાસંયત હોય છે. મનુષ્યમાં પ્રથમ ત્રણ પ્રકાર છે, પણ સિદ્ધોમાં સંયમનો ચોથો પ્રકાર નોસંયતનોઅસંયતનોસંયતાસંયત છે (૧૯૭૪–૮૦). પદને અંતે આપેલ ગાથામાં સિદ્ધનો વિચાર નથી. ષટ્ખંડાગમનાં ૧૪ માર્ગણાદ્વારમાં પણ એક દ્વાર સંયમ છે. આથી સંયમને આધારે જીવોનો વિચાર કરવાની પદ્ધતિ મહત્ત્વ ધરાવે છે, એમ કહી શકાય. ષટ્ખંડાગમમાં સંયમદ્વારમાં સામાયિકશુદ્ધિસંયત, છેદોપસ્થાપનશુદ્ધિસંયત, પરિહારશુદ્ધિસંયત, સૂક્ષ્મસંપરાયશુદ્ધિસંયત, યથાખ્યાત-વિહારશુદ્ધિસંયત, સંયતાસંયત અને અસંયત—એવા ભેદો કરીને ૧૪ ગુણસ્થાનોમાં તેનો વિચાર છે, પુ૦ ૧, પૃ૦ ૩૬૮.

*

# ૩૪ મું 'પ્રવિચારણા' પદ : પરિચારણા (મૈથુનવિચાર)

પ્રજ્ઞાપનાના પ્રારંભમાં જ્યાં વિષયસૂચી આપી છે, ત્યાં પ્રસ્તુત પદ માટે 'पवियारण' (प्रविचारण) શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તે જ શબ્દ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિના 'પ્રવીચાર' શબ્દનું મૂળ જણાય છે (તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪.૮). પરંતુ પ્રસ્તુત પદના પ્રારંભમાં જ્યાં દ્વારો બતાવ્યાં છે ત્યાં 'परियारणा' (૨૦૩૨) અને મૂળમાં પણ 'परियारणया' (परिचारणता) (૨૦૩૩) એવો પાઠ છે. અને એ દ્વારની ચર્ચા પ્રસંગે 'परियारणा'[1] 'परिचारणा' (૨૦૫૨) શબ્દનો પ્રયોગ મળે છે. ઉપરાંત, 'सपरियारा' (सपरिचाराः), 'अपरियारा' (अपरिचाराः) (૨૦૫૧), कायपरियारणा (कायपरिचारणा), फासपरियारणा, रूवपरियारणा, सद्दपरियारणा, मणपरियारणा (૨૦૫૨) જેવા પ્રયોગો મળે છે. તેથી જણાય છે કે पवियारण, परियारणया અને परियारणा એ ત્રણે શબ્દો એક જ અર્થ માટે વપરાયા છે. પરંતુ વધારે વપરાશ 'परियारणा' એ રૂપનો છે; 'पवियारणा'નો પ્રયોગ માત્ર પ્રારંભમાં અને અંતે છે (पवियारणापयं समत्तं). ઉપનિષદોમાં 'परिचार' નો પ્રયોગ મૈથુનસેવનના અર્થમાં મળે છે—इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लम्भनीया मनुष्यैः। आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः। કઠોપ૦ ૧.૨૫. પાલિમાં 'परिचरण', 'परिचरति', 'परिचारणा', 'परिचारेति' જેવા પ્રયોગો છે—જુઓ પાલિકોષ (P.T.S.). બૌદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં 'परिचरणा', 'परिचर्या', 'परिचारणा', 'परिचारयति', 'परिचारेति' જેવા શબ્દો મળે છે. ઉપરાંત 'प्रविचार', 'प्रविचारण', 'प्रविचारणा', 'प्रविचारयति', 'प्रविचारेति' આદિ પ્રયોગો પણ જોવા મળે છે. અને તે બધા પ્રયોગો પ્રજ્ઞાપનાના પ્રસ્તુત પદમાં જે અર્થ અભિપ્રેત છે, તે અર્થ માટે પણ જોવા મળે છે. એટલે કહી શકાય કે ક્રીડા, રતિ, ઇન્દ્રિયોનાં કામભોગ અને મૈથુન માટે સંસ્કૃતમાં [2]प्रवीचार અથવા प्रविचारणा અને પ્રાકૃતમાં परियारणा અથવા पवियारणा શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. परिचारणा ક્યારે કોને સંભવે અને કયા પ્રકારની હોય, એ વિષયની મુખ્ય ચર્ચા પ્રસ્તુત પદમાં દંડકોને આધારે કરી છે. તેમાં નારકોની બાબતમાં કહ્યું છે કે તેઓ ઉપપાત-ક્ષેત્રમાં આવીને તરત જ આહાર લેવાનું શરૂ કરે છે, એટલે તેમના શરીરની નિષ્પત્તિ થાય છે, એટલે ચારે તરફથી પુદ્ગલોનું ગ્રહણ શરીરનાં અંગોપાંગથી શરૂ કરે છે અને તે તે પુદ્ગલોને શરીરની ઇન્દ્રિયાદિ રૂપે પરિણત કરતા થઈ જાય છે. આમ ઇન્દ્રિયો પુષ્ટ થયે તેઓ પરિચારણા શરૂ કરે છે, એટલે કે શબ્દાદિ બધા વિષયોનો ઉપભોગ શરૂ કરે છે. અને પરિચારણા કર્યા પછી જ વિકુર્વણા—નાના રૂપ ધારણ કરવાની પ્રક્રિયા—શરૂ કરે છે (૨૦૩૩). પરંતુ દેવોમાં આ ક્રમમાં ભેદ એ છે કે વિકુર્વણા કર્યા પછી પરિચારણા છે (૨૦૩૪, ૨૦૩૭). એકેન્દ્રિયોમાં પરિચારણાનો ક્રમ નારક જેમ છે, પણ તેમાં વિકુર્વણા નથી. પરંતુ વાયુકાયમાં વિકુર્વણા છે. દ્વીન્દ્રિય-ત્રીન્દ્રિય-ચતુરિન્દ્રિયમાં એકેન્દ્રિય જેમ (૨૦૩૫–૩૬) પરિસ્થિતિ છે. પંચેન્દ્રિયતિર્યંચ અને મનુષ્યમાં નારક જેમ સમજવું (૨૦૩૬).

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રાસંગિક[3] ચર્ચા એ પણ કરવામાં આવી છે કે જીવોમાં આહારનું ગ્રહણ આભોગનિર્વર્તિત હોય છે કે અનાભોગનિર્વર્તિત? એકેન્દ્રિય સિવાયના બધા જીવો આભોગ-

---

૧. આને માટે પાઠાંતર છે—'परियारणया' પૃ. ૪૨૧, ટિ૦ ૧.

૨. "कायप्रवीचारो नाम मैथुनविषयोपसेवनम्" तत्त्वार्थभाष्य, ४.८, "प्रवीचारो मैथुनोपसेवनम्" सर्वार्थसिद्धि, ४.७.

૩. આ ચર્ચા ખરી રીતે આહારપદમાં આવવી જોઈતી હતી, પણ આ પદમાં આવી છે તેથી તેને પ્રાસંગિક કહી છે.

નિર્વતિત અને અનાભોગનિર્વર્તિત આહાર લે છે. પરંતુ એકેન્દ્રિયમાં માત્ર અનાભોગનિર્વર્તિત જ છે (૨૦૩૮–૩૯). પ્રસ્તુતમાં આભોગનિર્વર્તિતનો અર્થ ટીકાકાર "मनःप्रणिधानपूर्वमाहारं गृह्णन्ति"—(પત્ર ૫૪૫) એવો કરે છે અને એકેન્દ્રિય વિષે સ્પષ્ટ કરે છે કે "एकेन्द्रियाणामतिस्तोकापटुमनोद्रव्यलब्धिसम्पन्नत्वात् पटुतर आभोगो नोपजायते इति तेषां सर्वदाऽनाभोगनिर्वर्तित एव आहारो न पुनः कदाचिदप्याभोगनिर्वर्तितः"—(પત્ર ૫૪૫).

આમાં આચાર્ય મલયગિરિ અપટુ પણ મન એકેન્દ્રિયને હોય છે—એવું લખે છે તે મનોલબ્ધિ બધા જીવોમાં છે એવી માન્યતાને આધારે છે. પરંતુ ખરી વાત તો એવી જણાય છે કે જીવો પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક અને પોતાના ઉપયોગપૂર્વક આહાર લે તે આભોગનિર્વર્તિત અને ઇચ્છા ન હોય છતાં લોમાહાર વગેરે અન્ય પ્રકારના આહારનું સતત ગ્રહણ થયા કરે છે તે અનાભોગનિર્વર્તિત કહેવાય.

આહારપદમાં આભોગનિર્વર્તિત આહારની ચર્ચા છે, તેને આધારે આવો અર્થ કરી શકાય (૧૭૯૬, ૧૮૦૬ આદિ), પરંતુ મનઃપ્રણિધાનની વાત, જે આચાર્ય મલયગિરિએ લખી છે, તેનો સમન્વય કેવી રીતે કરવો એ એક પ્રશ્ન છે. કારણ કે જેમ એકેન્દ્રિયને અપટુ મન છે, તેમ દ્વીન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિય સુધી પણ અપટુ મન જ છે; તો એકેન્દ્રિયમાં જ કેમ અનાભોગ અને બીજામાં કેમ નહિ, એ પ્રશ્નનું સમાધાન થતું નથી. એમ લાગે છે કે રસનેન્દ્રિયવાળા પ્રાણીને મુખ હોય છે તેથી તેને ખાવાની ઇચ્છા થતી હોઈ તે બધામાં આભોગનિર્વર્તિત આહાર માન્યો હોય અને રસનેન્દ્રિય વિનાનાને અનાભોગનિર્વર્તિત માન્યો હોય એમ બને.

આહારમાં લેવાના પુદ્‌ગલો વિષે ચર્ચા છે કે આહાર કરનાર તે પુદ્‌ગલોને જાણે છે, દેખે છે કે જાણતો-દેખતો નથી?—તેના વિષેના વિકલ્પો કર્યા છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે—(૨૦૪૦–૪૬).

| | | જાણે | દેખે | ન જાણે | ન દેખે |
|---|---|---|---|---|---|
| નારક, ભવનવાસી, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક | | ૦ | ૦ | ,, | ,, |
| એકેન્દ્રિયથી ત્રીન્દ્રિય | | ૦ | ૦ | ,, | ,, |
| ચતુરિન્દ્રિયમાં— | ૧. કેટલાક | ૦ | ,, | ,, | ૦ |
| | ૨. ,, | ૦ | ૦ | ,, | ,, |
| પંચેંદ્રિયતિર્યંચ, | ૧. કેટલાક | ,, | ,, | ૦ | ૦ |
| તથા મનુષ્ય | ૨. ,, | ,, | ૦ | ૦ | ,, |
| | ૩. ,, | ૦ | ,, | ,, | ૦ |
| | ૪. ,, | ૦ | ૦ | ,, | ,, |
| વૈમાનિક— | ૧. ,, | ,, | ,, | ૦ | ૦ |
| | ૨. ,, | ૦ | ૦ | ,, | ,, |

અધ્યવસાનસ્થાનોની પણ પ્રાસંગિક ચર્ચા પ્રસ્તુત પદમાં છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવાં અધ્યવસાનસ્થાનો ૨૪ દંડકના જીવોમાં અસંખ્યાત પ્રકારનાં હોય છે એમ જણાવ્યું છે (૨૦૪૭–૪૮). આટલી જ હકીકત પ્રજ્ઞાપનામાં છે, પરંતુ આ વિષે ષટ્‌ખંડાગમમાં વિસ્તૃત ચર્ચા જોવા મળે છે. કર્મના સ્થિતિબંધનાં અધ્યવસાનસ્થાનોની ચર્ચા માટે પ્રથમ ચૂલિકામાં ઘણો વિસ્તાર છે; તેમાં ખાસ કરી સર્વસ્તોકબંધસ્થાનના સ્વામીથી માંડી સર્વોત્કૃષ્ટબંધનું સ્થાન કોને,

જીવોમાં સંક્લેશ અને વિશુદ્ધિનું તારતમ્ય, અલ્પબહુત્વ આદિની ચર્ચા છે (પુ૦ ૧૧, પૃ૦ ૧૩૯). બીજી ચૂલિકા તો સ્થિતિબંધના અધ્યવસાયસ્થાનોની પૂરી ચર્ચા માટે જ છે (પુ૦ ૧૧, પૃ૦ ૩૦૮). આ પછી પણ ભાવવિધાન નામના પ્રકરણમાં બે ચૂલિકા છે, જેમાં એકમાં ઉપશમ અને ક્ષપક-શ્રેણીનું તારતમ્ય (પુ૦ ૧૨, પૃ૦ ૮૦) અને બીજીમાં અનુભાગબંધનાં અધ્યવસાયસ્થાનોની વિસ્તૃત ચર્ચા છે (પુ૦ ૧૨, પૃ૦ ૮૭).

પરિચારણાદ્વારમાં દેવોની બાબતમાં પરિચારણાની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે ચાર વિકલ્પોનો સંભવ બતાવ્યો છે (૨૦૫૧) :

| | | |
|---|---|---|
| ૧. દેવો | સદેવી | સપરિચાર |
| ૨. ,, | ,, | અપરિચાર |
| ૩. ,, | અદેવી | સપરિચાર |
| ૪. ,, | ,, | અપરિચાર |

પરંતુ જણાવ્યું છે કે એવું બનતું નથી કે દેવ સદેવી હોય છતાં પણ અપરિચાર હોય, એટલે કે ઉક્ત ચારમાંથી બીજો વિકલ્પ સંભવતો નથી (૨૦૫૧). આનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે ભવનપતિ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકોમાંથી પ્રથમનાં બે વિમાનો—સૌધર્મ અને ઈશાન—માં દેવીઓ હોય છે તેથી તે સૌમાં પ્રથમ વિકલ્પ છે; એટલે કે તેમાં કાયિક પરિચારણા છે–દેવદેવીનું મૈથુન હોય છે (૨૦૫૨). સનત્કુમારથી માંડી અચ્યુતકલ્પ સુધીનાં વિમાનોમાં માત્ર દેવો જ હોય છે, દેવી હોતી નથી, તેથી તેમાં તીજો વિકલ્પ છે એટલે કે તે વિમાનોમાં દેવીઓ નથી છતાં પરિચારણા છે (૨૦૫૧). પરંતુ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનોમાં દેવી પણ નથી અને પરિચારણા પણ નથી. તેથી તેમાં ચોથો વિકલ્પ છે (૨૦૫૧)[૪]

દેવી નથી છતાં પરિચારણા કેમ સંભવે તેનું સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે (૨૦૫૨) :

૧. સનત્કુમાર-માહેન્દ્રકલ્પમાં સ્પર્શપરિચારણા.
૨. બ્રહ્મલોક-લાંતકકલ્પમાં રૂપપરિચારણા.
૩. મહાશુક્ર-સહસ્રારમાં શબ્દપરિચારણા.
૪. આનત-પ્રાણત-આરણ-અચ્યુતકલ્પમાં મનઃપરિચારણા.

કાયપરિચારણામાં જ્યારે દેવોને 'ઇચ્છામન' ની ઉત્પત્તિ–એટલે કે કાયપરિચારણાની ઇચ્છા–થાય છે, ત્યારે દેવીઓ–અપ્સરાઓ મનોરમ રૂપ, ઉત્તરવૈક્રિય શરીર ધારણ કરીને હાજર થાય છે (૨૦૫૨ [૨]). અહીં 'ઇચ્છામન' શબ્દ ધ્યાન દેવા જેવો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હજી મનની બાબતની સ્પષ્ટ કલ્પના નિશ્ચિત થઈ ન હતી. પરિચારણા સમાપ્ત થયે ઇચ્છામન ચાલ્યું જાય છે.

અપ્સરાઓ સાથે દેવોની કાયપરિચારણાનું ટીકામાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે મનુષ્ય જેમ જ મૈથુનસેવન (ટી૦ પત્ર ૫૪૯, ૫૫૦). મૂળમાં એ પણ જણાવ્યું છે કે એ દેવોમાં શુક્રના પુદ્ગલો હોય છે અને તે અપ્સરામાં જઈને પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણમે છે અને અપ્સરામાં રૂપ-લાવણ્યના વર્ધક પણ બને છે. અહીં એ ધ્યાન દેવા જેવું છે કે આમાં પણ પાંચ ઇન્દ્રિયોનો ઉલ્લેખ છે, મનનો નથી (૨૦૫૨ [૨]). અહીં એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે દેવના એ શુક્રથી અપ્સરામાં

૪. આ દેવોમાં પરિચારણા નથી, છતાં તેમને બ્રહ્મચારી ન કહેવાય; કારણ કે તેમનામાં ચારિત્રપરિણામ નથી. –ટી૦, પત્ર ૫૪૯.

ગર્ભાધાન થતું નથી,[5] કારણ કે દેવોને વૈક્રિયશરીર છે અને તેની ઉત્પત્તિ ગર્ભમાં નથી પણ ઔપપાતિક છે.

જ્યાં સ્પર્શાદિથી પ્રવિચારણા હોય છે તે તે દેવલોકમાં દેવી નથી હોતી, પણ જ્યારે ઇચ્છા થાય છે ત્યારે અપ્સરાઓ વિકુર્વણા કરીને હાજર થાય છે[6]. અને તે દેવો અનુક્રમે સ્પર્શાદિથી જ સંતુષ્ટિ અનુભવે છે (૨૦૫૩[૫]); તે જ તેમની પરિચારણા છે. તે દેવોમાં પણ શુક્રવિસર્જન છે, પરંતુ ટીકાકારે ખુલાસો કર્યો છે કે "पुद्गलसंक्रमो दिव्यप्रभावादवसेयः" અર્થાત્ દેવ-દેવીનો સંપર્ક નહીં છતાં દેવીમાં દૈવી પ્રભાવને ક્રમે શુક્રસંક્રમણ થાય છે અને તેનું પરિણમન પણ તેમના રૂપ-લાવણ્યમાં વૃદ્ધિકારક બને છે (ટી૦ પત્ર ૫૫૧).

આરણથી માંડીને માત્ર મનઃપરિચારણા છે અને તેથી તે તે દેવોની પરિચારણાની ઇચ્છા થયે દેવીઓ પોતાને સ્થાને રહીને જ મનોરમ શૃંગાર ધારણ કરે છે અને તે તે દેવો પોતાને સ્થાને રહ્યા રહ્યા જ મનઃસંતુષ્ટિ મેળવે છે (૨૦૫૨[૬]). અને દેવીઓ પણ પોતાને સ્થાને રહી રહી રૂપ લાવણ્યવતી બની જાય છે.

અંતે દેવોનું પરિચારણાની દૃષ્ટિએ અલ્પબહુત્વ વિચારાયું છે; તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત ક્રમ આવો છે : અપરિચારકો, મનઃપરિચારકો, શબ્દપરિચારકો, રૂપપરિચારકો, સ્પર્શપરિચારકો, કાયપરિચારકો (૨૦૫૩).

પરંતુ પરિચારણામાં ઉત્તરોત્તર સુખની વૃદ્ધિની દૃષ્ટિએ આથી ઊલટો ક્રમ છે; સૌથી ઓછું સુખ કાયપરિચારણામાં, પણ સૌથી વધારે સુખ અપરિચારણાવાળા દેવોમાં છે. (ટી૦ પત્ર ૫૫૨).

*

## ૩૫ મું 'વેદના' પદ : જીવોની વેદના

[1]દંડકોમાં જીવોને નાના પ્રકારની વેદનાનો જે અનુભવ થાય છે, તેની ચર્ચા આ પદમાં છે. વેદનાના અનેક રીતે પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે :

(૧) શીત, ઉષ્ણ, શીતોષ્ણ (૨૦૫૫).
(૨) દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ (૨૦૬૬).
(૩) શારીરિક, માનસિક, શારીરિક-માનસિક (૨૦૬૩).
(૪) સાતા, અસાતા, સાતાસાતા (૨૦૬૬).
(૫) દુઃખા, સુખા, અદુઃખા-અસુખા (૨૦૬૯).
(૬) આભ્યુપગમિકી, ઔપક્રમિકી (૨૦૭૨).
(૭) નિદા, અનિદા (૨૦૭૭).[2].

---

૫. "केवलं ते वैक्रियशरीरान्तर्गता इति न गर्भाधानहेतवः" — ટી૦, પત્ર ૫૫૦.

૬. આમ સહસ્રાર સુધી દેવીઓ જાય છે. અને ક્યાં સુધી કેટલા આયુવાળી દેવીઓ જાય તે માટે જુઓ ટીકા, પત્ર ૫૫૨ અ.

૧. જુદાં જુદાં નરકો સંબંધી વેદના વિષે સૂ. ૨૦૫૭ ની ટીકામાં—एतावत्सूत्रं चिरन्तनेष्वविप्रतिपत्त्या श्रूयते। केचिदाचार्याः पुनरेतद्विषयमधिकमपि सूत्रं पठन्ति ततस्तन्मतमाह"—આચાર્ય મલયગિરીએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ટીકા, પત્ર ૫૫૫.

૨. ભગવતી, ૧૯. ૫. ૬૫૬ માં આ જ બાબત છે અને તે માટે પ્રજ્ઞાપનાની ભલામણ છે. અહીં મલયગિરિ કહે છે—'निदानिदादिगतस्तु विशेषो न सङ्गृहीतो विचित्रत्वात् सूत्रगतेः'—પત્ર ૫૫૪

ષટ્ખંડાગમમાં વેદનાખંડ ચોથો છે તે પુ. ૯થી શરૂ થાય છે. તેમાં કર્મપ્રકૃતિનું વિવરણ ૨૪ અનુયોગદ્વારો વડે કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં બીજું દ્વાર 'વેદના' નામે છે. તે 'વેદના' દ્વારનું વિવરણ પુસ્તક ૧૦ માં છે. અને તે વેદનાનું વિવરણ ૧૬ અનુયોગદ્વારો વડે કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પ્રજ્ઞાપનાગત વેદનાનો બીજો પ્રકાર, જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ–એ રૂપે છે, તેનું વિસ્તારથી વિવરણ એ જ નામતાં ચાર દ્વારો વડે કરવામાં આવ્યું છે. (પુ. ૧૦, પૃ. ૧,૧૮; પુ. ૧૧, પૃ. ૧, ૭૫; પુ. ૧૨, પૃ. ૧). વેદનાના સ્વામીની ચર્ચા પ્રજ્ઞાપનામાં દંડકોને આધારે કરી છે, જ્યારે ષટ્ખંડાગમમાં સ્વામિત્વનો વિચાર નયદૃષ્ટિએ 'સ્યાત્' શબ્દના યોગ વડે ભંગોમાં કર્યો છે (પુ૦ ૧૨, પૃ૦ ૨૯૪). ઉપરાંત, દ્રવ્ય આદિ દ્વારોમાં સ્વામિત્વનો વિચાર છે જ (પુ૦ ૧૦, પૃ૦ ૨૬૮; પુ૦ ૧૧, પૃ૦ ૧૧, ૧૩૨; પુ૦ ૧૨, પૃ૦ ૧૨).

એમ લાગે છે કે કર્મના વિપાકનો પૂરો વિચાર નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં તેનો વિચાર 'વેદના' નામે થતો હતો અને એ 'વેદના' વિષે જે વિવિધ વિચારણાઓ પ્રાચીનોએ કરી હતી તેનો સંગ્રહ પ્રસ્તુત પદમાં છે. આ માટે વિશેષ રૂપે ભગવતી ૩.૩ જોવું, જ્યાં ક્રિયા અને વેદનાનો વિચાર છે. અને વળી જુઓ, ભગવતી ૭.૬. (ભગવતીસાર, પૃ૦ ૪૮૧); ૧૯.૩; ૧૯.૪; ૧૯.૫; ૬.૧; ૧૬.૪ (ભગવતીસાર, પૃ૦ ૪૬–૫૦).

વેદનાના પ્રકારોમાં નિદા-અનિદા એ પ્રકાર વિષે આચાર્ય અભયદેવ ભગવતીની ટીકામાં જે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે તે આ છે—"नियतं दानं शुद्धिर्जीवस्य 'दैप् शोधने' इति वचनात् निदा ज्ञानमाभोगः—इत्यर्थः। तद्युक्ता वेदनाऽपि निदा—आभोगवतीत्यर्थः।—ભગવતીટીકા, ૧૬. ૫. ૬૫૬. પૃ૦ ૭૬૯.

અને આચાર્ય મલયગિરિએ તેનું વિવરણ આ પ્રમાણે કર્યું છે: "नितरां निश्चितं वा सम्यक् दीयते चित्तमस्यामिति निदा, बहुलाधिकारात् 'उपसर्गादात' इत्यधिकरणे घञ्, सामान्येन चित्तवती—सम्यग्विवेकवती वा इत्यर्थः।" ટીકા, પત્ર ૫૫૭.

'णिदा' ને પાઇઅસદ્દમહણ્ણવોમાં દેશ્ય શબ્દ જણાવ્યો છે.

શીતોષ્ણ વેદના વિષે ટીકાકારે શંકા કરી છે કે ઉપયોગ ક્રમિક છે તો શીત અને ઉષ્ણ એ બન્નેનો યુગપદનુભવ કેવી રીતે થાય? એનું સ્પષ્ટીકરણ એ કર્યું છે કે વસ્તુતઃ ઉપયોગ ક્રમિક જ છે. પણ શીઘ્ર સંચારને કારણે અનુભવમાં ક્રમ નથી જણાતો તેથી તે અપેક્ષાએ સૂત્રમાં શીતોષ્ણની વેદના યુગપદ્ સમજવી.—ટી૦ પત્ર ૫૫૫. આ જ ન્યાય શારીરિક-માનસિક સાતાસાતા વિષે પણ છે. પત્ર ૫૫૬ अ, ૫૫૬ च.

અદુઃખા-અસુખા વેદનાનો અર્થ ટીકામાં છે—સુખદુઃખાત્મિકા એટલે કે જેને સુખ સંજ્ઞા ન આપી શકાય, કારણ કે એમાં દુઃખનો પણ અનુભવ છે; અને દુઃખ સંજ્ઞા પણ ન આપી શકાય, કારણ કે એમાં સુખનો પણ અનુભવ છે—એવી વેદના. પત્ર ૫૫૬.

સાતા-અસાતા અને સુખ-દુઃખ, એમાં શો ભેદ છે?–આ પ્રશ્નનો ટીકાકાર ઉત્તર આપે છે કે વેદનીય કર્મનાં પુદ્ગલોનો ક્રમપ્રાપ્ત ઉદય થવાથી જે વેદના થાય તે સાતા-અસાતા, પરંતુ જ્યારે બીજો કોઈ ઉદીરણા કરે અને જે સાતા-અસાતાનો અનુભવ થાય તે સુખ-દુઃખ કહેવાય. ટી૦ પત્ર ૫૫૬.

પોતે જે શરીરપીડાને સ્વીકારે તે આભ્યુપગમિકી, જેમ કે કેશના લોચ આદિથી થતી પીડા. કર્મના ઉદીરણાકરણ વડે વેદનીયનો ઉદય કરવાથી થતી પીડા તે ઔપક્રમિકી. ટીકા, પત્ર ૫૫૬.

૫. તૈજસ સમુદ્ઘાતમાં તૈજસશરીરનામકર્મની.
૬. આહારક સમુદ્ઘાતમાં આહારકશરીરનામકર્મની.
૭. કેવલિસમુદ્ઘાતમાં સદસદ્વેદનીય કર્મ, શુભાશુભ નામકર્મ, ઉંચ-નીચ ગોત્રકર્મની.

—પ્રજ્ઞા૦ ટી૦, પત્ર ૫૫૯.

સમુદ્ઘાતના સમયની મર્યાદા આ પ્રમાણે છે : કેવલિસમુદ્ઘાત આઠ સમયનો છે, પરંતુ અન્ય અસંખ્યાત સમયના અન્તર્મુહૂર્તકાળના છે (૨૦૮૭–૮૮).

સાતમાંથી કેટલા કયા જીવોને હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ છે કે નારકમાં પ્રથમના ચાર; ભવનપતિ, પંચેંદ્રિય તિર્યંચ, વાણવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકમાં પ્રથમ પાંચ; વાયુ સિવાયના એકેન્દ્રિયથી માંડી ચતુરિન્દ્રિયમાં પ્રથમના ત્રણ; વાયુમાં પ્રથમના ચાર; અને મનુષ્યમાં સાતેય સમદ્ઘાત હોય છે (૨૦૮૯–૨૦૯૨).

એકેક જીવમાં અને તે તે દંડકોના નાના જીવોમાં[૪] અતીત કાલમાં કેટલી સંખ્યામાં કયા કયા સમુદ્ઘાતો હોય અને ભવિષ્યમાં કેટલી સંખ્યામાં કયા કયા સંભવે તેની સૂચના પ્રજ્ઞાપનામાં છે (૨૦૯૩–૨૧૦૦). ઉપરાંત, એક દંડકના એકેક જીવને કે તે તે દંડકના જીવોને તે તે રૂપે (સ્વસ્થાને) અને અન્ય દંડકના જીવરૂપે (પરસ્થાને) ભૂત-ભવિષ્યમાં કેટલા અને કયા સમુદ્ઘાતો સંભવે તેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે (૨૧૦૧–૨૧૨૪).

સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ જીવોનું અલ્પબહુત્વ વિચારાયું છે તેમાં જઘન્ય સંખ્યા આહારક સમુદ્ઘાત કરનારની છે અને સૌથી વધારે સંખ્યા વેદનાસમુદ્ઘાત કરનારની છે, પણ તેથી પણ અધિક એવા જીવો છે, જેઓ સમુદ્ઘાત વિનાના છે (૨૧૨૫). દંડકોમાં પણ આવી સમુદ્ઘાતની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે (૨૧૨૬–૨૧૩૧).

કષાયસમુદ્ઘાતના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે અને એ ચારેની અપેક્ષાએ દંડકોમાં અતીત કાળ તથા ભવિષ્યકાળના સમુદ્ઘાતોની વિચારણા એક જીવ અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવી છે (૨૧૩૭–૨૧૩૮). આમાં પણ સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનની અપેક્ષાએ એટલે કે નારક હોય તો નારકરૂપે અને ઇતર રૂપે તેને કેટકેટલા અતીત-ભવિષ્યમાં કષાયસમુદ્ઘાતો સંભવે તેનો પણ વિચાર છે (૨૧૩૯–૨૧૪૧), એટલું જ નહિ પણ તેમાં અલ્પબહુત્વનો વિચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે (૨૧૪૨–૪૬). કેવળી સિવાયના ૭ છાદ્મસ્થિક સમુદ્ઘાતો છે અને તેમાંના કયા કય તે તે દંડકોમાં હોય એની વિચારણા કરવામાં આવી છે (૨૧૪૭–૫૨).

પરંતુ ધ્યાન દેવા જેવી વાત એ છે કે સૂત્રમાં માત્ર અસુરકુમાર દેવો સિવાયના કોઈ પણ દેવોના દંડકોનો ઉલ્લેખ નથી. સંભવ છે કે આ ત્રુટિને નિવારવા આચાર્ય મલયગિરિએ લખ્યું કે— “ असुरकुमारादीनां सर्वेषामपि देवानामाहारकसमुद्घातवर्जाः शेषाः पञ्च समुद्घाताः।—ટી૦, પત્ર ૫૯૦ અ.

આ પછી વેદના આદિ સમુદ્ઘાતોનો અવગાહન અને સ્પર્શની દૃષ્ટિએ વિચાર છે, તેમાં તે તે સમુદ્ઘાત વખતે તે તે જીવની અવગાહના અને સ્પર્શના કેટલી હોય તે જણાવ્યું છે, અને તે અવગાહના અને સ્પર્શ કેટલા કાળનાં હોય તે પણ જણાવ્યું છે (૨૧૫૩–૨૧૭૨). સાથે સાથે સમુદ્ઘાત વખતે તે તે જીવને કેટલી ક્રિયા હોય તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે (૨૧૫૩

---

૪. એક અને નાના જીવોની અપેક્ષાએ વિચારણા કરવાની પદ્ધતિ ષટ્ખંડાગમમાં પણ દેખાય છે.–પુ૦ ૭, પૃ૦ ૨૫.

ઇત્યાદિ). આમાં વિશેષતઃ કેવલિસમુદ્‌ઘાતની ચર્ચા વિસ્તારથી છે (૨૧૬૮–૨૧૭૫), તેમાં સયોગી તો સિદ્ધ થાય નહિ તેથી કરીને ક્રમે મન, વચન અને કાયયોગનો નિરોધ કરી અયોગી થયે તે સિદ્ધ થાય છે એમ જણાવ્યું છે, કારણ કે હવે નવા કર્મનું યોગ દ્વારા આગમન બંધ થાય છે અને જૂનાં કર્મોને ક્રમે કરી ક્ષીણ કરી નાખે છે, અને સાકાર ઉપયોગમાં વર્તમાન સિદ્ધ થાય છે (૨૧૭૫). ગ્રંથને અંતે સિદ્ધના સ્વરૂપની ચર્ચા છે (૨૧૭૬).

*

## પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ

### (૧) [1]આચાર્ય હરિભદ્રકૃત પ્રદેશવ્યાખ્યા

આ પ્રદેશવ્યાખ્યા પ્રસિદ્ધ ભવવિરહ હરિભદ્રસૂરિએ લખી છે. પ્રારંભમાં 'प्रज्ञापनाख्योपाङ्ग-प्रदेशानुयोगः प्रारभ्यते' કહ્યું છે તેથી પ્રજ્ઞાપનાના અમુક અંશોનો અનુયોગ–વ્યાખ્યાન અભિપ્રેત છે એમ સ્પષ્ટ છે. આચાર્ય હરિભદ્ર પ્રજ્ઞાપનાનો ઉપાંગ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ આચાર્ય મલયગિરિની જેમ તે 'સમવાયાંગનું ઉપાંગ છે' તેમ જણાવતા નથી. આથી અમુક અંગનું અમુક ઉપાંગ એવી વ્યવસ્થા ક્યારેક આચાર્ય હરિભદ્ર પછી, પણ આચાર્ય મલયગિરિ પૂર્વે, થઈ ગઈ હશે એમ માનવું રહ્યું.

વળી, આ વ્યાખ્યાને 'અવચૂર્ણિકા' એવું નામ પણ આપી શકાય તેમ છે, કારણ કે આચાર્ય હરિભદ્ર એક ઠેકાણે—"अलमतिप्रसङ्गेन अवचूर्णिकामात्रमेतदिति"–પૃ૦ ૨૮, ૧૧૩–આ પ્રમાણે જણાવે છે.

આચાર્ય હરિભદ્રે આ પ્રદેશવ્યાખ્યા લખી તે પહેલાં પણ કોઈએ પ્રજ્ઞાપના ઉપર નાની-મોટી ટીકા અવશ્ય લખી હશે, અને તે [2]ચૂર્ણિરૂપે હશે એમ જણાય છે, કારણ કે ઘણે ઠેકાણે— 'एतदुक्तं भवति', 'किमुक्तं भवति', 'अयमत्र भावार्थः', 'इदमत्र हृदयम्', 'एतेसिं भावणा' ઇત્યાદિ શબ્દો સાથે કે તે વિના જે વિવરણ મળે છે તે પ્રાકૃતમાં હોય છે અને ક્વચિત્ સંસ્કૃતમાં પણ મળે છે.—પૃ૦ ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૧, ૨૩, ૨૭, ૨૯, ૩૦, ૩૫, ૪૧, ૫૨, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૨, ૧૦૯, ૧૧૨ ઇત્યાદિ.

એ ચૂર્ણિકાર કોણ હશે તે કહેવું કઠણ છે, પણ સંભવ એવો છે કે તે આચાર્ય હરિભદ્રના ગુરુ હોય, કારણ કે 'एवं तावत् पूज्यपादा व्याचक्षते' પૃ૦ ૭૫, 'गुरवस्तु' ૧૧૮, 'इह तु पूज्याः' પૃ૦ ૧૨૨, 'अत्र गुरवो व्याचक्षते' પૃ૦ ૧૪૧, ૧૪૭, 'गुरवो व्यावर्णयन्ति' પૃ૦ ૧૫૨—એવા ઉલ્લેખો આ વ્યાખ્યામાં મળે છે.

વળી, એ વાત તો નિશ્ચિત જ છે કે આની ઉક્ત ચૂર્ણિ સિવાય પણ અન્ય એક કે અનેક વ્યાખ્યા આચાર્ય હરિભદ્ર પૂર્વે હશે જ, કારણ કે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યામાં મતાંતરની વ્યાખ્યાનાં અનેક સ્થળો નોંધ્યાં છે, જેમાં એવાં કેટલાંક સ્થળો હોવાનો સંભવ ખરો કે જે અન્ય ગ્રન્થોની વ્યાખ્યા-માંથી લીધાં હોય. ઉપરાંત, એવાં પણ અનેક સ્થળો છે, જે આ જ ગ્રંથની વ્યાખ્યાની સૂચના

---

૧. આચાર્ય હરિભદ્રના વિસ્તૃત પરિચય માટે 'સમદર્શી આચાર્ય હરિભદ્ર' જોવું.

૨. ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ આચાર્ય મલયગિરિ પણ કરે છે. —પત્ર ૨૬૯, ૨૭૧.

આપી દે તેવાં છે. આવાં મતાંતરો માટે જુઓ પૃ૦ ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૩, ૩૬, ૩૭, ૬૦, ૬૧, ૬૫, ૭૧, ૭૫, ૭૮, ૭૯, ૮૩, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૫ ઇત્યાદિ.

કેટલાંક મતાંતરો વિષે તો આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાનો સ્પષ્ટ નિર્ણય જણાવ્યા વિના માત્ર ગુરુનો મત રજૂ કર્યો છે—"एवं तावत् पूज्यपादा व्याचक्षते, अन्ये पुनरन्यथा, तदभिप्रायं पुनरतिगम्भीरत्वान्न वयमवगच्छामः"—પૃ૦ ૭૫, ૧૧૮; તો વળી કેટલીક જગ્યાએ કેટલાકના વિધાનને અસંગત જણાવેલ છે—"अत्र कैश्चिदतिगहनत्वात् प्रस्तुतस्य भ्रान्त्या लिखितं किलोपशमश्रेण्यनन्तरं क्षपकश्रेणीं प्रतिपद्यत इति। एतदपकर्णयितव्यम्..." પૃ૦ ૧૧૬.

વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થસૂત્રનો નામ વિના ઉલ્લેખ અનેક સ્થાનોએ કર્યો છે અને ભાષ્યમાંથી પણ અવતરણો લીધાં છે.—પૃ૦ ૯૯, ૧૪૯, ૧૫૩, ૧૫૮ ઇત્યાદિ. વળી, વાચક ઉમાસ્વાતિને 'સંગ્રહકાર' એવા સામાન્ય નામે ઉલ્લેખીને તત્ત્વાર્થસૂત્રમાંથી સૂત્ર ઉદ્ધૃત કરે છે—પૃ૦ ૧૦૧. તેઓ પોતાની આવશ્યકટીકા (પૃ૦ ૨) ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રંથોનો અને ગ્રંથકારોનો નામ દઈને કે નામ વિના ઉલ્લેખ કરે છે—જેમ કે 'निर्युक्तिकारेण'—પૃ૦ ૧૦૫; सिद्धप्राभृत પૃ૦ ૧૧; અનુયોગદ્વાર પૃ૦ ૩૨; જીવાભિગમ પૃ૦ ૨૮; પ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી) પૃ૦ ૩૩; ઉત્તરાધ્યયન–પૃ૦ ૧૧૧; 'विवरणग्रन्थेन' પૃ૦ ૧૦૫; 'भणियं च वुड्ढायरिएहिं' પૃ૦ ૨૯; 'सङ्ग्रहणिकायाम्' પૃ૦ ૫૩; कर्मप्रकृतिसङ्ग्रहणिकायाम् અથવા 'कम्मपयडीसंगहणीए' પૃ૦ ૫૧, ૫૯, ૧૦૦, ૧૨૯, ૧૪૦; 'सङ्ग्रहणीकार' પૃ૦ ૪૨; 'वादिमुख्येन' પૃ૦ ૪. આખી ટીકામાં 'उक्तं च' કહીને અનેક પ્રાકૃત ગાથાઓ આપવામાં આવી છે અને સંસ્કૃત કારિકાઓ પણ છે, જે આચાર્ય હરિભદ્રનું બહુમુખી પાંડિત્ય પ્રદર્શિત કરે છે.

આચાર્ય મલયગિરિએ આ વ્યાખ્યાનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કર્યો જ છે અને તેનો નિર્દેશ પણ કર્યો છે. જે કેટલાંક વાદસ્થળો આચાર્ય મલયગિરિની વ્યાખ્યામાં દેખાય છે તેનો આધાર પણ પ્રસ્તુત ટીકા છે એ બન્નેની તુલના કરવાથી સહેજે સમજાઈ જાય તેમ છે.

આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય લગભગ નિશ્ચિત જ છે અને તે ઈ. સ. ૭૦૦–૭૭૦ માનવામાં આવે છે.

*

### (૨) આચાર્ય અભયદેવકૃત પ્રજ્ઞાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી અને તેની અવચૂર્ણિ

પ્રજ્ઞાપનામાં સર્વ જીવોના અલ્પબહુત્વ વિષેની ચર્ચા ત્રીજા પદમાં છે. તે પદને ૧૩૩ ગાથામા બદ્ધ કર્યું છે. આચાર્ય અભયદેવે (સં. ૧૧૨૦–) જ તેને 'સંગ્રહ' એવી સંજ્ઞા આપી છે—

"इय अट्ठाणउइपयं सव्वजियप्पबहुमिइ पयं तइयं।
पन्नवणाए सिरिअभयदेवसूरीहिं संगहियं॥"

પરંતુ તે 'धर्मरत्नसङ्ग्रहणी' એ નામે તથા પ્રજ્ઞાપનોદ્ધાર એ નામે પણ ઓળખાય છે. કારણ કે તેની સમાપ્તિને અંતે અને તેની અવચૂર્ણિને અંતે પણ એ નામનો નિર્દેશ છે; જુઓ, કુલમંડનકૃત અવચૂર્ણિ—લા. દ. સંગ્રહ, લા. દ. વિદ્યામંદિર, હસ્તપ્રત નં. ૩૬૭૩ અને મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીનો સંગ્રહ નં. ૬૬૪.

આ સંગ્રહણીની અવચૂર્ણિ કુલમંડન ગણિએ સં. ૧૪૪૧ માં રચી છે—

"श्रीदेवसुन्दरगुरोः प्रसादतोऽवगतजिनवचोऽर्थलवः ।
कुलमण्डनगणिरलिखदवचूर्णिमेकाब्धिभुवनाब्दे ॥"

આ પ્રજ્ઞાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી તેની અવચૂર્ણિસહિત વિ૦ સં૦ ૧૯૭૪માં શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા (ભાવનગર) દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. અહીં જણાવેલી કુલમંડનગણિકૃત અવચૂર્ણિના બદલે આ મુદ્રિત અવચૂર્ણિ થોડા વિસ્તારથી લખાયેલી છે અને તેના કર્તાનું નામ નથી મળતું, એમ તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે. પણ સંભવ છે કે શ્રી કુલમંડનગણિકૃત અવચૂર્ણિને જ વધુ સ્પષ્ટ કરવા ખાતર તેમાં કોઈ વિદ્વાને થોડોક વધારો કર્યો હોય, એમ અમને લાગે છે.

*

## (૩) આચાર્ય મલયગિરિકૃત વિવૃતિ

આચાર્ય હરિભદ્રની પ્રદેશવ્યાખ્યા કરતાં લગભગ ચારગણી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આચાર્ય મલયગિરિએ (લગભગ સં. ૧૧૮૮-૧૨૬૦) પ્રજ્ઞાપનાની કરી છે અને તે સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાપનાને સમજવા માટે ઉત્કૃષ્ટ સાધનભૂત છે. સ્વયં આચાર્ય મલયગિરિ કહે છે કે આ વ્યાખ્યાનો આધાર આચાર્ય હરિભદ્રની પ્રદેશ વ્યાખ્યા છે,[3] પરંતુ એ વ્યાખ્યા ઉપરાંત આચાર્ય મલયગિરિએ[4] અન્ય અનેક ગ્રંથોનો સ્વતંત્ર ભાવે ઉપયોગ કરીને આ વ્યાખ્યાને સમૃદ્ધ બનાવી છે; ઉ. ત. સ્ત્રી તીર્થંકર થાય છે કે નહિ એ ચર્ચા આચાર્ય હરિભદ્રે માત્ર સિદ્ધપ્રાભૃતનો હવાલો આપી (પૃ૦ ૧૧) સમાપ્ત કરી હતી, જ્યારે આચાર્ય મલયગિરિએ સ્ત્રીમોક્ષની ચર્ચા પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ રચીને આચાર્ય શાકટાયનનો આધાર લઈને વિસ્તારથી કરી છે, પત્ર ૨૦. એ જ પ્રમાણે સિદ્ધના સ્વરૂપની ચર્ચા વખતે પણ અન્ય દાર્શનિકોના મતોની તુલના કરીને જૈનમતની સ્થાપના કરી છે, પત્ર ૧૧૨.

પ્રજ્ઞાપનાના પાઠાન્તરોની ચર્ચા પણ અનેક ઠેકાણે મળે છે—પત્ર ૮૦, ૮૮, ૯૬, ૧૬૫, ૨૯૬, ૩૭૨, ૪૧૨, ૪૩૦, ૬૦૦.

આચાર્ય મલયગિરિએ પોતાની ટીકાઓનાં અને બીજા અનેક લેખકો અને ગ્રંથોનાં ઉદ્ધરણો આપ્યાં છે તે બતાવે છે કે આચાર્ય મલયગિરિનું પાંડિત્ય બહુમુખી હતું—

'पाणिनिः स्वप्राकृतव्याकरणे'—પત્ર ૫; ૩૬૫; 'उत्तराध्ययननिर्युक्तिगाथा'—પત્ર ૧૨; 'सविस्तरं नन्द्यध्ययनटीकायां व्याख्यातानि' પત્ર ૨૪, ૨૯૮, ૩૧૧, ૩૭૬; 'प्रज्ञापनामूलटीकाकृत्' કે मूलटीकाकारः' પત્ર ૨૫, ૧૧૪, ૧૯૪, ૨૦૨, ૨૬૩, ૨૮૦, ૨૮૩, ૨૯૪, ૩૦૫, ૩૨૫, ૩૬૨, ૩૭૨, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૯૧, ૪૭૦, ૪૯૦, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૬૪, ૫૬૮; 'सङ्ग्रहणीमूलटीकाकारो हरिभद्रसूरिः' પત્ર ૪૧૮, ૫૫૨; 'मूलटीकायाम्' પત્ર ૫૪૪, ૫૪૭; 'जीवाभिगमटीका' પત્ર ૪૪, ૪૫, ૪૭, ૪૮, ૫૧; 'जीवाभिगमे' પત્ર ૧૯૫; 'जीवाभिगमचूर्णौ' પત્ર ૩૦૮; 'अत्राक्षेपपरिहारौ चन्द्रप्रज्ञप्तिटीकायां सूर्यप्रज्ञप्तिटीकायां चाभिहितौ इति ततोऽवधार्यौ' પત્ર ૯૯; 'क्षेत्रसमासटीका' પત્ર ૧૦૭; 'अनुयोगद्वारेषु' પત્ર ૧૧૪; 'वृद्धाचार्यैः' પત્ર ૧૩૫; 'प्रज्ञप्तौ' પત્ર ૧૪૧, ૧૪૯;

---

૩. जयति हरिभद्रसूरिष्टीकाकृद् विवृतविषमभावार्थः ।
यद्वचनवशादहमपि जातो लेशेन विवृतिकरः ॥ પ્ર૦ ટી૦, પત્ર ૬૧૧.

૪. આચાર્ય મલયગિરિ વિષેની વિસ્તૃત માહિતી માટે આચાર્ય મલયગિરિકૃત શબ્દાનુશાસનની પ્રસ્તાવના જોવી.

"व्याख्याप्रज्ञप्तौ" પત્ર ૨૬૨; "तथा चाह अस्या एव प्रज्ञापनायाः सङ्ग्रहणीकारः—પત્ર ૧૬૭; "कर्मप्रकृतिसङ्ग्रहण्याम्" પત્ર ૧૮૨; 'सङ्ग्रहणीगाथाः' પત્ર ૨૦૭; 'धर्मसङ्ग्रहणी' પત્ર ૬૧૧; 'धर्मसङ्ग्रहणीटीकायाम्' પત્ર ૨૨૯, ૩૦૭; 'शाकटायनः' પત્ર ૫૯૯; 'शकटसूनुरपि' પત્ર ૨૪૯; 'शाकटायनन्यासकृत्' પત્ર ૫૬૩; 'स्वोपज्ञशब्दानुशासनविवरणे' પત્ર ૨૫૦, ૨૫૧; 'तत्त्वार्थटीकायां भावितम्' પત્ર ૨૫૧; 'भगवान् भद्रबाहुस्वामी' પત્ર ૨૫૬, ૨૫૭; 'भाष्यकृत्' પત્ર ૨૬૪, ૨૬૫, ૩૦૦–૨, ૫૪૨, ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૫, ૬૦૮; '[૫]चूर्णिकृत्' પત્ર ૨૬૯, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૭; '[૫]प्रज्ञापनायाश्चूर्णौ' પત્ર ૫૧૭; 'पूर्वाचार्याः' પત્ર ૨૭૧; 'पञ्चसङ्ग्रहे' ૨૮૩; 'मल्लवादिनः' પત્ર ૨૮૪; 'कर्मप्रकृतिटीकायां पञ्चसङ्ग्रहटीकायां च' પત્ર ૨૯૨; 'तत्त्वार्थसूत्रकृत्' પત્ર ૨૯૩; 'तत्त्वार्थटीकादौ' પત્ર ૨૯૮, ૨૯૯; 'आवश्यकनिर्युक्तौ' પત્ર ૨૯૮; 'स्तुतिकारोऽप्याह' પત્ર ૩૦૩; 'आवश्यकप्रथमपीठिकायाम्' પત્ર ૫૪૭; आवश्यकचूर्णौ પત્ર ૬૧૦; 'आवश्यके' પત્ર ૩૦૪, ૪૩૮, ૬૦૬; 'नन्द्यध्ययनचूर्णिकृत्' પત્ર ૩૧૦, ૩૧૧; 'निर्युक्तिकारेण' પત્ર ૩૧૮; 'कार्मग्रन्थिकास्तु' પત્ર ૩૧૯, ૩૯૧; 'भगवता कर्मप्रकृतिकृता शिवशर्माचार्येण शतकाख्ये' પત્ર ૩૩૧; 'कर्मप्रकृतिटीकादिषु' પત્ર ૩૩૧, ૪૮૦; 'हरिभद्रसूरिप्रभृतिभिः પત્ર ૩૭૧; 'शिवशर्माचार्यः' પત્ર ૩૩૯; 'व्याख्याप्रज्ञप्तौ' પત્ર ૩૪૧; 'भाष्यकारः' પત્ર ૬૦૪, ૬૦૬, ૬૧૦; 'जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यपादाः' પત્ર ૩૮૦; 'तथा चाह दुष्षमान्धकारनिमग्नजिनप्रवचनप्रदीपो भगवान् जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणः' પત્ર ૩૮૫; 'शतकबृहच्चूर्णौ' પત્ર ૩૮૮; 'सङ्ग्रहणीगाथा'—પત્ર ૩૪૪, ૩૪૯; 'सिद्धप्राभृतादौ' પત્ર ૩૫૭; 'उत्तराध्ययने' પત્ર ૩૬૬; 'आचाराङ्गे' પત્ર ૩૬૭, ૫૦૩; 'सूत्रकृताङ्गनिर्युक्ति०' પત્ર ૫૧૧; 'विशेषणवत्यां जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यपादैः' પત્ર ૩૯૧; 'वसुदेवचरिते' પત્ર ૪૦૩; 'भाष्यकृत् स्वकृतभाष्यटीकायाम्' પત્ર ૪૨૪, ૫૪૧. 'गन्धहस्ति' પત્ર ૪૬૭; 'श्रावकप्रज्ञप्तिमूलटीकायाम्' પત્ર ૪૭૪; 'यदुक्तम् आग्रायणीयाख्ये द्वितीयपूर्वे कर्मप्रकृतिप्राभृते' પત્ર ૪૭૯; 'कर्मप्रकृतिसङ्ग्रहणीकारः' પત્ર ૪૮૮, ૪૮૯; 'सिद्धसेनदिवाकर' પત્ર ૫૩૨; 'वृद्धव्याख्या' પત્ર ૬૦૦; 'जम्बूद्वीपप्रज्ञप्त्यादौ' પત્ર ૬૦૦; 'धर्मसारमूलटीकायां हरिभद्रसूरिः' પત્ર ૬૦૫; पञ्चसङ्ग्रहटीका' પત્ર ૬૦૯.

આ સૂચીને આધારે જે કેટલાંક તથ્યો આપણી સમક્ષ આવે છે તે આ છે: પ્રજ્ઞાપનાની ચૂર્ણિ કોઈ પ્રાચીન આચાર્યે લખી હતી, જે આચાર્ય હરિભદ્ર અને આચાર્ય મલયગિરિ બન્નેએ જોઈ હતી.

પ્રજ્ઞાપના ટીકામાં આચાર્ય મલયગિરિજીએ પ્રજ્ઞાપના, સંગ્રહણી, શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ અને ધર્મસારની મૂલટીકાનો ઉલ્લેખ કરીને તેનાં અવતરણો આપેલાં છે. તેમાં સંગ્રહણી તથા ધર્મસારની મૂલટીકાના કર્તા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિને જણાવ્યા છે; જ્યારે શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિની કેવળ મૂલટીકાનો જ ઉલ્લેખ છે અને પ્રજ્ઞાપનાના સંબંધમાં મૂલટીકા, મૂલટીકાકાર કે મૂલટીકાકૃતનો ઉલ્લેખ છે. અર્થાત્ પ્રજ્ઞાપના અને શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિની મૂલટીકાના કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. આથી અમે પ્રજ્ઞાપના અને શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિની હારિભદ્રી વૃત્તિ સાથે પ્રજ્ઞાપના-મલયગિરીયા વૃત્તિમાં આવેલાં સમગ્ર અવતરણો મેળવી જોયાં અને તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીએ જણાવેલી પ્રજ્ઞાપનામૂળટીકા અને શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિમૂળટીકા તે આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકા જ છે. અલબત્ત, કેટલાંક અવતરણોમાં અલ્પાધિક પાઠભેદ છે, તે તો સ્વાભાવિક

૫. આમાં જે ઉદ્ધરણ આપેલાં છે તે પ્રાકૃતમાં છે, અને આચાર્ય હરિભદ્રમાં પણ તે તે જ રૂપે પ્રાકૃતમાં મળે છે.—પૃ૦ ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૯૧, ૧૪૮.

સમયના અંતરના લીધે પ્રત્યંતરરૂપે સમજી શકાય. પ્રજ્ઞાપનાની સંગ્રહણી ગાથાબદ્ધ લખાઈ હતી અને ટીકા આચાર્ય હરિભદ્રે કરી હતી. આચાર્ય હરિભદ્રે ધર્મસારની પણ ટીકા લખી હતી. આચાર્ય જિનભદ્રે પોતાના ભાષ્યની સ્વયં ટીકા લખી હતી, જે હવે મુદ્રિત થઈ ગઈ[૬] છે. આચાર્ય મલયગિરિએ શબ્દાનુશાસન અને તેની સ્વોપજ્ઞ ટીકા લખી હતી, જે મુદ્રિત[૭] થઈ છે.

સામાન્ય રીતે આચાર્ય મલયગિરિએ વ્યાખ્યા વિષેના મતભેદોની નોંધ જ લીધી છે, પરંતુ કોઈ કોઈ વાર તે બાબતમાં પોતાનું મંતવ્ય પણ બતાવ્યું છે અને તે તે બાબતમાં 'આપણે અજ્ઞાની શો નિર્ણય લઈ શકીએ, એ તો કેવલિગમ્ય છે'—એમ પણ જણાવ્યું છે. મતાંતરો માટે જુઓ—પત્ર ૨૮, ૩૮, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૮૬, ૧૪૬, ૨૨૦, ૨૨૨, ૨૨૯, ૨૩૮, ૨૬૨, ૨૭૭, ૨૮૩, ૩૧૯, ૩૩૧, ૩૯૧, ૪૦૪, ૪૯૧.

'तत्त्वं पुनः केवलिनो विदन्ति, विशिष्टश्रुतविदो वा' પત્ર ૭૩, ૭૬, ૨૩૯, ૪૦૩; अन्ये व्याचक्षते......तन्न बुध्यामहे' પત્ર ૨૮૯; 'अमीषां पञ्चानामादेशानामन्यतमादेशसमीचीनतानिर्णयोऽतिशयज्ञानिभिः सर्वोत्कृष्टश्रुतलब्धिसम्पन्नैर्वा कर्तुं शक्यते। ते च भगवदार्यश्यामप्रतिपत्तौ नासीरन्। केवलं तत्कालापेक्षया ये पूर्वतमाः सूरयस्तत्कालभाविग्रन्थपौर्वापर्यपर्यालोचनया यथास्वमति स्त्रीवेदस्य स्थितिं प्ररूपितवन्तस्तेषां सर्वेषामपि प्रावचनिकसूरीणां मतानि भगवानार्यश्याम उपदिष्टवान्। तेऽपि च प्रावचनिकसूरयः स्वमतेन सूत्रं पठन्तो गौतमप्रश्नभगवन्निर्वचनरूपतया पठन्ति। ततस्तदवस्थान्येव सूत्राणि लिखित्वा गोतमा इत्युक्तम्। अन्यथा भगवति गौतमाय निर्देष्टरि न संशयकथनमुपपद्यते, भगवतः सकलसंशयातीतत्वात्॥" પત્ર ૩૮૫. अन्ये त्वन्यथाऽत्र भावनिकां कुर्वन्ति। सा च नातिश्लिष्टेति न लिखिता, न च दूषिता, 'कुमार्गे न हि तित्यक्षुः पुनस्तमनुधावति' इति न्यायानुसरणात्।"—પત્ર ૪૨૯.

"तेन यः प्राह सूत्रे 'शक्तिविशेष एव संहननम्' इति......स भ्रान्तः......इत्यलम् उत्सूत्रप्ररूपकविस्पन्दितेषु"— પત્ર ૪૭૦

"एतावत्सूत्रं चिरन्तनेषु अविप्रतिपत्त्या श्रूयते, केचिदाचार्याः पुनरेतद्विषयमधिकमपि सूत्रं पठन्ति ततस्तन्मतमाह–'केइ.........' પત્ર ૫૫૫

સૂત્રોની સંગતિ સિદ્ધ કરવી એ પણ વ્યાખ્યાકારનો ધર્મ છે અને એ બાબતમાં આચાર્ય મલયગિરિ સિદ્ધહસ્ત છે. અનેકવાર જુદી જુદી નયદૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીને સૂત્રોની સંગતિ કરી બતાવે છે.—જુઓ પત્ર ૧૮, ૪૧, ૭૩, ૭૬, ૧૪૦, ૨૪૮, ૨૮૪, ૩૧૮, ૩૫૩, ૩૮૦, ૪૩૭, ૪૫૦, ૪૫૫, ૪૫૬, ૫૯૮, ૬૦૯; તો વળી અનેક બાબતોમાં તેઓ માત્ર પૂર્વાચાર્યોની વ્યાખ્યાનો કે પૂર્વસંપ્રદાયનો હવાલો આપીને સંતોષ લે છે—પત્ર ૪૧, ૪૪, ૭૬, ૧૧૧, ૧૩૫, ૨૨૮, ૨૪૨, ૨૭૧, ૨૮૧, ૨૯૦, ૨૯૪, ૩૦૧, ૩૩૩, ૩૪૧, ૩૮૦, ૩૮૫, ૩૪૯, ૩૯૧, ૪૪૧, ૫૨૪.

આચાર્ય મલયગિરિની વ્યાખ્યાકુશળતાદર્શક કેટલાંક સ્થાનો જોવા જેવાં છે, જેમ કે સંબંધની ચર્ચા તર્કાનુસારી અને શ્રદ્ધાનુસારીની દૃષ્ટિએ પત્ર ૨; જિનવરેન્દ્ર શબ્દની વ્યાખ્યા પત્ર ૩; આચાર્ય હરિભદ્રનું અનુસરણ કરીને અનેક સ્થળોએ નિર્દેશના ક્રમનું યુક્તિથી સમર્થન કર્યું છે પત્ર ૯, ૨૬૯ આદિ; પ્રજ્ઞાપનાની રચના આચાર્ય શ્યામે કરી છતાં એમાં ગૌતમ-મહાવીરનો સંવાદ કેમ? તથા ગૌતમ-મહાવીરનો સંવાદ હોવા છતાં એમાં અનેક મતભેદોનો ઉલ્લેખ આવે

૬-૭. આ બે ગ્રંથો, શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર (અમદાવાદ) તરફથી પ્રકાશિત થયા છે.

છે તે કેમ?—ઇત્યાદિ ગ્રંથરચના સંબંધી પ્રક્રિયાના તાત્પર્યનું કથન પત્ર ૭, ૪૭, ૫૦, ૭૨, ૧૭૯, ૧૮૦; ૩૮૫; સિદ્ધના પંદર ભેદની વ્યાખ્યા પત્ર ૧૯, અને તેની સમીક્ષા પત્ર ૨૩; સ્ત્રીમોક્ષચર્ચા પત્ર ૨૦; સ્ત્રીઓ પણ ષડાવશ્યક, કાલિક અને ઉત્કાલિક સૂત્રોનું અધ્યયન કરતી એવો ઉલ્લેખ પત્ર ૨૦; નિગોદચર્ચા પત્ર ૩૯; ગ્રામનગરાદિની વ્યાખ્યા ૪૭, ૫૦; મ્લેચ્છની વ્યાખ્યા પત્ર ૫૫; આગમ પ્રાકૃતમાં કેમ? પત્ર ૬૦; સિદ્ધનું પરિમાણ પત્ર ૧૦૯; સિદ્ધિની ચર્ચા પત્ર ૧૧૨; અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશમાં અનંતપ્રદેશી સ્કંધનો સમાવેશ કેવી રીતે?–પત્ર ૨૪૨; વસ્તુધર્મની ચર્ચા ૨૫૮; ભાષાના પુદ્ગલોના ગ્રહણ–નિસર્ગની ચર્ચા પત્ર ૨૬૪; અનંત જીવો છતાં શરીર અસંખ્યાત કેમ? પત્ર ૨૭૧; રાજા, માંડલિક આદિની વ્યાખ્યા પત્ર ૩૩૦; લેશ્યા અને કષાયની વિચારણા પત્ર ૩૩૦; કલ્ક શબ્દનો વિચાર પત્ર ૩૩૧; વનસ્પતિ અને મરુદેવીના નિર્વાણની ચર્ચા ૩૭૯; સાંવ્યવહારિક જીવ પત્ર ૩૮૦; કોષ્ઠાદિ બુદ્ધિનું નિરૂપણ પત્ર ૪૨૪; તપ શક્યનુસાર કરવું પત્ર ૪૩૬—ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ આચાર્ય મલયગિરીએ કર્યું છે.

*

## (૪) શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિકૃત વનસ્પતિવિચાર

શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિએ (સ્વર્ગવાસ સં. ૧૧૭૮) પ્રજ્ઞાપનાના આદ્ય પદમાંનો વનસ્પતિવિચાર ૭૧ ગાથામાં 'વનસ્પતિસપ્તતિકા'માં લખ્યો છે અને તેની અવચૂરિ પણ મળે છે. તે કોની છે તે જાણવાનું સાધન નથી. આમાં ખાસ કરી પ્રત્યેક અને અનંત પ્રકારની વનસ્પતિના ભેદોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમ પ્રારંભમાં કહ્યું છે અને અંતે—

एवं पन्नवणाए पण्णवणाए लवो समुद्धरिओ ।
भवियाणऽणुग्गहकए सिरिमंमुणिचंदसूरिहिं ॥ ७१ ॥
इति वणप्फइसत्तरी ॥

આ 'વનસ્પતિસપ્તતિકા'ની વિક્રમના ૧૬ મા શતકમાં લખાયેલી પ્રતિ શ્રી લા. દ. વિદ્યામંદિરમાંના પૂ. મુનિરાજ શ્રી કીર્તિમુનિજી મહારાજના ગ્રન્થસંગ્રહમાં છે. અને તેનો ક્રમાંક ૧૦૬૦૧ છે. આ સિવાય પણ આ સંગ્રહમાં આની એક મૂળની અને એક અવચૂરિ-સહિતની પ્રતિ છે.

આની એક પ્રતિ શ્રી લા. દ. વિદ્યામંદિરના ગ્રંથસંગ્રહમાં પણ છે. આ પ્રતિની ગાથાઓ ૭૭ છે. સંભવ છે કે આમાં ૭ ગાથાઓ પ્રક્ષિપ્ત થઈ હોય. આ પ્રકરણને 'સપ્તતિકા'ના નામે ઓળખાવ્યું છે એટલે ૭૧ ગાથા મૌલિક માનવી જોઈએ. આ પ્રતિના અંતમાં 'प्रज्ञापनाद्यपदगतो वनस्पतिविचारः सम्पूर्णः' એમ લખેલું છે. આ સંપૂર્ણ પ્રતમાં પ્રારંભમાં અંચલગચ્છના મહેન્દ્ર-સૂરિકૃત વિચારસત્તરિ અને તેની અવચૂર્ણિ, પછી ઉક્ત વનસ્પતિવિચાર અવચૂર્ણિ સાથે અને અંતે પ્રજ્ઞાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી તેની અભયદેવીયા અવચૂર્ણિ સાથે લખાયેલ છે. આ અંતિમ અવચૂર્ણિને અંતે કુલમંડનસૂરિના કર્તૃત્વનો ઉલ્લેખ છે. લા. દ. સંગ્રહની આ પ્રતનો ક્રમાંક ૩૬૭૪ છે અને લેખન સં. ૧૬૭૦ છે.

## (૫) પ્રજ્ઞાપનાબીજક

[૮]હર્ષકુલ ગણિએ રચેલા ભગવતીના બીજક સાથે પ્રજ્ઞાપનાબીજક પણ લખાયેલ જોવા મળે છે, એટલે તે પણ હર્ષકુલ ગણિની રચના હોવા સંભવ છે—જોકે એ બાબતની કોઈ સૂચના પ્રારંભમાં કે અંતે આપવામાં આવી નથી. આમાં પ્રજ્ઞાપનાના ૩૬ પદની વિષયસૂચી આપવામાં આવી છે. ભાષા સંસ્કૃત છે. લા. દ. વિદ્યામંદિરના લા. દ. સંગ્રહની પ્રત નં. ૫૮૦૫ છે, તેમાં પત્ર ૧૧ બ થી શરૂ થઈ પત્ર ૧૪ અ માં તે સમાપ્ત થાય છે. લેખનસંવત્ છે—સં૦ ૧૮૫૯.

*

## (૬) શ્રી પદ્મસુંદરકૃત અવચૂરિ

આચાર્ય મલયગિરિની ટીકાને આધારે આ અવચૂરિ શ્રી પદ્મસુંદરે રચી છે. તેની એક હસ્તપ્રત લા. દ. સંગ્રહમાં નં. ૭૪૦૦ લા. દ. વિદ્યામંદિરમાં છે. તે હસ્તપ્રત સં. ૧૬૬૮માં આગરાનગરમાં પાતશાહ જહાંગીરના રાજ્યકાલમાં લખાઈ છે. આ પદ્મસુંદર અકબર બાદશાહના મિત્ર હતા અને તેમણે અકબરને ઘણાં જૈન-અજૈન પુસ્તકોની ભેટ આપી હતી. આ પદ્મસુંદર તપાગચ્છના હતા. તેમનું 'અકબરશાહીશૃંગારદર્પણ' નામનું પુસ્તક ગંગા ઓરિએન્ટલ ગ્રન્થમાલામાં સં૦ ૨૦૦૦માં પ્રકાશિત થયેલ છે. તેમના 'યદુસુંદર' નામના મહાકાવ્ય તથા 'પાર્શ્વનાથચરિત' મહાકાવ્યની હસ્તપ્રતો, તથા 'પ્રમાણસુંદર' નામના તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથની હસ્તપ્રત લા૦ દ૦ વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં છે. વિશેષ માટે જુઓ 'અકબરશાહીશૃંગારદર્પણ'ની પ્રસ્તાવના.

*

## (૭) શ્રી ધનવિમલકૃત ટબો (બાલાવબોધ)

આની એક હસ્તપ્રત શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરમાં રહેલા શ્રી કીર્તિમુનિજીના ગ્રંથસંગ્રહમાં છે, તેનો ક્રમાંક ૧૧૦૭૯ છે. અને તેનો લેખનસંવત્ ૧૭૬૭ છે. આથી આ ટબાનો રચનાસમય સં૦ ૧૭૬૭ પહેલાંનો છે તે સ્પષ્ટ જ છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ભાષાનુવાદની કૃતિઓમાં આ રચના સૌથી પ્રથમ હોવાનો સંભવ છે. ટબાકારે આદિ અને અંતમાં પોતાનો જે ટૂંકો પરિચય આપ્યો છે તે આ પ્રતિમાં આ પ્રમાણે લખાયેલો છે—

આદિ—प्रणम्य श्रीमहावीरं नताशेषसुरेश्वरम् ।
प्रज्ञापनाप्य(ख्य)सूत्रस्य वक्षे(क्ष्ये)ऽर्थं लोकवार्तया ॥ १ ॥
संरि(ति) वृहट्टीकाया(?)दयो ग्रन्था मनोहरा[:]
तथापि श्व(स्व)परशिष्यानां(णां) विनोदार्थं करोम्यहम् ॥ २ ॥
सद्गुरुं बुद्धिदं नत्वा विनयाद्विमलाभिधम् ।
स्वपरात्मप्रबोधाय स्तिबुको लिख्यते मया ॥ ३ ॥

૮. આ હર્ષકુલ ગણિએ સં૦ ૧૫૭૭માં કૂર્માપુત્રચરિતનું સંશોધન કર્યું હતું; સં૦ ૧૫૮૩માં સૂત્રકૃતાંગની દીપિકાની રચના કરી હતી; સં૦ ૧૫૬૧ માં ઢુંઢિકાના રચયિતાને પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ હર્ષકુલે ભણાવ્યું હતું; સં૦ ૧૫૫૭ માં 'વસુદેવ ચોપાઈ' ની રચના કરી હતી.—જૈન સા૦ સં૦ ઇતિહાસ, પૃ૦ ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૬.

अन्त—श्रीमत्तपागणविभासनतापनाभः
भ्यव्याम्बुमह(भव्यासुमद्)हृदयकैरवरात्रे(त्र)रत्नम् ।
आसीद्गु[रु]र्विमलसोमगणाधिराजः
सौन्दर्यधी(धै)र्यगुणमण्डलवारिराशिः ॥ १ ॥

गच्छे तत्र विशालसोमगुरु(र)वः श्रीसूरयः साम्प्रत(तं)
वन्नीत(र्तन्ते) मही(हि)मण्डले गणपदप्राप्त[प्र]तिष्टास्य(ष्टास्प)दं ।
नानावाङ्ग्यः(ङ्मय)सागराम्बुतरणे सबु(द्बु)द्धिनायां(वां)चित्रा(ताः)
चारित्राचरणेन दुष्करतपः(पाः) श्रीस्थूलभद्रोपमा[ः] ॥ २ ॥

तद्गच्छेऽभूत् क्रियापात्र(त्रं) विद्वज(ज्ज)नशिरोमणी(णिः) ।
श्रीमद्वि[नयवि]मल[ः] पंडितः पंडिताग्रणी[ः] ॥ ३ ॥

तत्शि(च्छि)ष्यसेवक साधु (?) साधुध(र्ध)नविमलः सतः ।
प्रज्ञापनाप्य(ख्य)सूत्रस्य वार्ता चक्रे मनोहरा(रां) ॥ ४ ॥

ઉપરની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શ્રી સોમવિમલસૂરિ (સં૦ ૧૫૯૧ થી ૧૬૩૩) ના ગચ્છમાં થયેલ શ્રી વિનયવિમળજીના શિષ્ય શ્રી ધનવિમળજીએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો આ ટબો રચ્યો છે. અહીં રચના સંવત્ આપ્યો નથી, પણ શ્રી સોમવિમળસૂરિનો સમય નિશ્ચિત છે તેથી અનુમાન કરી શકાય કે આ ટબાની રચના વિક્રમના ૧૭મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલી હોવી જોઈએ.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ટબા (બાલાવબોધ)ની બીજી એક હસ્તપ્રત પણ શ્રી લા૦ દ૦ વિદ્યામંદિરમાં રહેલા મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના ગ્રંથસંગ્રહમાં છે. તેનો ક્રમાંક ૨૩૨૯ અને લેખનસંવત્ ૧૯૨૦ છે. આ પ્રતિમાં શ્રી ધનવિમલજીની સંપૂર્ણ પ્રશસ્તિ તથા આદિના ત્રીજા શ્લોકમાં ટબાકારે પોતાના ગુરુ શ્રી વિનયવિમળજીને વંદન કર્યું છે તે શ્લોક નથી. આમ છતાં શ્રી ધનવિમલજીના ટબાના આદિના બે શ્લોક આ પ્રતિમાં છે. આથી જોકે ધનવિમળજીના ટબાની અક્ષરશઃ નકલ-રૂપે આ પ્રતિ નથી જણાતી, છતાં સંભવ છે કે ધનવિમલજીના ટબાની જ નકલરૂપે આ પ્રતિ લખાયેલી હોવી જોઈએ.

*

### (૮) શ્રી જીવવિજયકૃત ટબો (બાલાવબોધ)

આ બાલાવબોધની હસ્તપ્રતો મળે છે તેની નોંધ જિનરત્નકોષમાં લેવાઈ છે. આ સ્તબકની રચના સં૦ ૧૭૮૪માં થઈ છે તેમ જિનરત્નકોષમાં નોંધ છે. લા૦ દ૦ વિદ્યામંદિરમાં પણ આ બાલાવબોધની એકાધિક પ્રતો છે—મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાં નં. ૧૦૫૮–૫૯; લા૦ દ૦ સંગ્રહમાં નં. ૨૦૯૪ અને શ્રી કીર્તિમુનિસંગ્રહમાં નં. ૧૦૨૧૪, ૧૧૦૭૯. આ જ મુનિએ વિ૦ ૧૮૦૩ માં કર્મગ્રંથ ઉપર પણ ટબાની રચના કરી છે તેમ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ (પૃ૦ ૬૭૭) થી જાણવા મળે છે.

*

### (૯) શ્રી પરમાનંદકૃત સ્તબક

શ્રી પરમાનંદકૃત સ્તબક–ટબો રાય ધનપતિસિંહ બહાદુરની પ્રજ્ઞાપનાની આવૃત્તિમાં છપાયેલ છે. આ ટબાની રચના સં૦ ૧૮૭૬ માં શ્રીપૂજ્ય લક્ષ્મીચંદ્રસૂરિના સમયમાં શ્રી આનંદચંદ્રજીના શિષ્ય પરમાનંદે કરી છે એવો ઉલ્લેખ ગ્રંથાન્તે છે.

### (૧૦) શ્રી નાનકચંદ્રકૃત સંસ્કૃત છાયા

રાય ધનપતિસિંહ બહાદુરની આવૃત્તિમાં ટાઈટલમાં લોંકાગચ્છીય રામચંદ્ર ગણિકૃત સંસ્કૃતાનુવાદ એમ છાપ્યું છે. પરંતુ પ્રશસ્તિમાં રામચંદ્ર ગણિના શિષ્ય નાનકચંદ્રજીએ સંસ્કૃતાનુવાદ કર્યો છે એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે. અને એ પ્રજ્ઞાપનાનું સંપાદન-સંશોધન પણ શ્રી નાનકચંદ્રજીએ જ કર્યું છે; એટલે તેમનો અસ્તિત્વકાળ જે વર્ષમાં પ્રજ્ઞાપના છપાઈ પ્રકાશિત થયું તે ઠરે છે. અર્થાત્ ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૪માં તેઓ વિદ્યમાન હતા.

*

### (૧૧) અજ્ઞાતકર્તૃક વૃત્તિ (?)

આનો ઉલ્લેખ જિનરત્નકોષમાં છે અને તેની અનેક હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ છે, તેમ પણ ત્યાં જણાવ્યું છે.

*

### (૧૨) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ભાષાંતર

પં૦ શ્રી ભગવાનદાસ હરખચંદે રચેલ આ ભાષાંતર વિ૦ સં૦ ૧૯૯૧માં મુદ્રિત થયું છે.

ઉપર સૂચવેલ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વ્યાખ્યાઓ ઉપરાંત, આગળ જણાવ્યું તેમ, પ્રજ્ઞાપનાચૂર્ણિ પણ હતી, પરંતુ તેની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ નથી. અને પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રસારોદ્ધારની હસ્તપ્રતની નોંધ પિટર્સનના રિપોર્ટ ભાગ એકના પરિશિષ્ટ—ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથ ભંડારની સૂચીમાં—પૃ૦ ૬૩માં છે. પણ તે પ્રત અમારા જોવામાં આવી નથી; અને તેની સૂચના મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ તૈયાર કરેલા નવા સૂચીપત્રમાં પણ નથી, એટલે એ પ્રત અત્યારે ખંભાતમાં પણ ઉપલબ્ધ નથી એમ માનવું રહ્યું. આ અને આચાર્ય અભયદેવકૃત 'પ્રજ્ઞાપનોદ્ધાર' અથવા પ્રજ્ઞાપનાસંગ્રહણી બન્ને ગ્રંથો જુદા જ છે, કારણ કે પ્રજ્ઞાપનાસારોદ્ધાર તો ગદ્યરચના છે, જ્યારે 'પ્રજ્ઞાપનોદ્ધાર' ગાથાબદ્ધ છે.

*

### (૧૩) પ્રજ્ઞાપનાપર્યાય

મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીસંગ્રહ, લા. દ. વિદ્યામંદિર, નં. ૪૮૦૧ ની હસ્તપ્રત છે 'સર્વસિદ્ધાન્ત-વિષમપદપર્યાય'; તેમાં પ્રારંભમાં પંચવસ્તુકના પર્યાયો આપ્યા છે. પછી આચારાંગ આદિના પર્યાયો પત્ર ૨–ब થી શરૂ થાય છે. તેમાં પત્ર ૫–अ થી પ્રજ્ઞાપનાના પર્યાયો શરૂ થાય છે. આમાં ગ્રંથકારની પદ્ધતિ એવી છે કે જેનો પર્યાય આપવો હોય તે પદનું નામ આપી તે તે શબ્દનું વિવરણ કે પર્યાય આપે છે. પ્રસ્તુતમાં સૌથી પ્રથમ અઢારમા પદમાંથી અનાહારક શબ્દનું વિવરણ છે અને પત્ર ૬–ब માં તો પ્રજ્ઞાપનાના પર્યાયો સમાપ્ત કરી દીધા છે અને નિશીથચૂર્ણિ આદિના પર્યાયો શરૂ કર્યા છે. પછી પત્ર ૬૩ अ થી પત્ર ૬૪ ब સુધીમાં પ્રજ્ઞાપનાવિવરણવિષમપદપર્યાયો છે.

આ પ્રતિના ૨૬મા પત્રમાં 'પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય' પૂર્ણ થાય છે. આદિથી અહીં સુધીના (પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય સુધીના) પર્યાયો જેવી એક તાડપત્રીય પ્રતિ ખંભાતના ભંડારમાં છે. જુઓ Catalogue of palm-leaf manuscripts in the Shantinath Jain Bhandara Cambay [Part one] પૃ૦ ૧૨૮ માં જણાવેલ 'નિઃશેષસિદ્ધાન્તપર્યાય'. ખંભાતના ભંડારની આ પોથીના અંતમાં આપેલી ગ્રન્થકારની પ્રશસ્તિના આધારે જાણી શકાય છે

કે ઉક્ત 'પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય' સુધીના પર્યાયોના કર્તા ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ (વિ. સં. ૧૨૧૨) છે; આમ છતાં લા. દ. વિદ્યામંદિરની સૂચિત પ્રતિના ૨૬ મા પત્રમાં 'પાક્ષિકસૂત્રપર્યાય' પૂર્ણ થયા પછી ગ્રન્થકારની પ્રશસ્તિ આપી નથી પણ તે પછી 'નિરિયાવલિયાસૂત્રપર્યાય' આદિ અનેક ગ્રન્થોના પર્યાયો પત્ર ૨૬ થી ૬૯ સુધીમાં છે. સમગ્ર પ્રતિના અંતમાં પણ આના કર્તા માટે કોઈ માહિતી નથી મળતી. આથી એમ જાણી શકાય છે કે લા. દ. વિદ્યામંદિરની પ્રતિમાં વિષમપદપર્યાયોની એ પ્રકારની કૃતિઓ સંગૃહીત થયેલી છે. આવી પ્રતિઓ પણ અન્યાન્ય ભંડારોમાં ઉપલબ્ધ છે.

*

## પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રટીકા અને ટીકાકાર

અમે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની મૂળ વાચનાનું સંપાદન કર્યું છે તેથી ટીકા અને ટીકાકારના સંબંધમાં અમે વિચારી શકીએ એટલી સંપૂર્ણ હકીકતો આપવાનું અમારા માટે શક્ય ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની મૂળ વાચના તૈયાર કરતાં ટીકા જોવાનો પ્રસંગ ડગલે ને પગલે આવે જ, કારણ કે ટીકા જોયા વિના પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અથવા તો કોઈ પણ આગમની પ્રામાણિક મૂળ વાચના તૈયાર કરવાનું કોઈનુંય ગજું નથી. આજ પર્યંત પ્રસિદ્ધ થયેલાં જે જે મૂળ સૂત્રોમાં વ્યાખ્યાગ્રંથોની મદદ લેવાઈ નથી અને લેવાઈ હોય તો કેવળ કોઈક સ્થળના અધૂરા અવલોકનરૂપે જ, આથી તે તે મૂળ સૂત્રોની વાચનાના સૂત્રપાઠોમાં એવાં અનેક સ્થળો છે કે જે પ્રામાણિક નથી. અસ્તુ.

અમારા પ્રસ્તુત સંપાદન-સંશોધન કાર્ય અન્વયે ટીકાના અવલોકનથી ટીકા[1] અને ટીકાકાર માટેની જે અતિસ્વલ્પ માહિતી અમને મળી છે, તે અહીં જણાવીએ છીએ.

આગમસંશોધન કાર્ય માટે પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ અને તેની વ્યાખ્યાઓ આ બે સામગ્રી તો મુખ્ય આધારરૂપે છે એમ અમે નિઃસંદેહ માનીએ છીએ અને આ અભિપ્રાય જ્યારે પણ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે જણાવતા રહ્યા છીએ. સાથે સાથે અહીં અમે એ પણ જણાવીએ છીએ કે સંશોધનકાર્યમાં વ્યાખ્યાગ્રંથોનો ઉપરછલ્લો ઉપયોગ કરવાથી ક્યારેક કોઈક પ્રસંગ એવો પણ આવે કે જ્યારે પ્રામાણિક વાચના તૈયાર કરવામાં મુખ્ય આધારરૂપ વ્યાખ્યાગ્રંથ પણ આપણને પ્રામાણિક પાઠથી દૂર દોરી જાય. આનો અર્થ એ થયો કે સંપાદનકાર્ય કરનાર અભ્યાસીએ પ્રતિઓના પાઠની સાથે વ્યાખ્યાની સાધકતા-બાધકતાનો સ્વતંત્રપણે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો જ જોઈએ. પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદનકાર્યમાં પણ અમને આ અનુભવ થયો છે. પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં કેટલાંક એવાં સ્થાન પણ છે, જ્યાં અમે ટીકાકારની વ્યાખ્યાથી વિરુદ્ધ જઈને પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓનો સૂત્રપાઠ સંગત માનીને તેને મૂળ વાચનામાં સ્વીકાર્યો છે. આવાં સ્થાનોનો નિર્ણય કરતાં અમને એમ જણાયું છે કે કાં તો ટીકાની રચના કર્યા પછી ગ્રંથકારે સમગ્ર ટીકાગ્રંથને શોધ્યો નથી અથવા શોધ્યો છે તો તે શોધેલા ટીકાગ્રંથના કુળનો આજે કોઈ આદર્શ ઉપલબ્ધ નથી.

અહીં મૂળ કથિતવ્યથી જરા દૂર જઈને પણ ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીની પ્રતિભા અને જીવનસરણીની પ્રસંગોપાત્ત અતિસંક્ષિપ્ત રૂપરેખા જણાવીએ છીએ :

પુણ્યનામધેય મહર્ષિ મલયગિરિજીએ જૈન આગમ આદિ સાહિત્ય ઉપર અનેક મહાકાય વ્યાખ્યાગ્રંથો રચ્યા છે એટલું જ નહિ તેમનો દેહવિલય પણ વ્યાખ્યાગ્રંથ રચતાં રચતાં જ થયો છે.

---

૧. અહીં આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ અને તેમની ટીકા સમજવી.

એ હકીકત તેમની અધૂરી રહેલી રચનાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ જ છે. આવા અંતકાળ સુધી અવિરત અને અપ્રમત્ત રહીને જૈન આગમ આદિ સાહિત્યના વાચકો, ચિંતકો અને શ્રોતાજનો ઉપર અસાધારણ ઉપકાર કરનાર આ મહાપુરુષના ચરણારવિંદમાં આગમ આદિ વિષયના અભ્યાસીઓનું તો શું સમગ્ર વિશ્વના વિદ્યાપ્રેમી કોઈ પણ વિદ્વાનનું મસ્તક નમી જાય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. "શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિ માટે મેં શક્ય શ્રમ કર્યો છે અને તેમાં જે કાંઈ ઊણપ રહી હોય કે અનવધાન થયું હોય તેનું પરિમાર્જન સુયોગ્ય શ્રુતોપાસક વાચક કરશે જ." આવી અપેક્ષાથી પ્રેરાઈને ખુદ આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીએ, પોતે રચેલા ગ્રંથોને ફરીથી સાદ્યંત જોવા કરતાં, અન્યાન્ય જટિલ સૂત્રગ્રંથોની વ્યાખ્યાઓ રચવામાં પોતાની સર્વ શક્તિ અને સમય ખપાવ્યાં હોય, એવું અનુમાન કરીએ તો તે અનુચિત નહીં કહેવાય. અને જો આ અનુમાન સાચું હોય તો કોઈ પણ અભ્યાસીને આ પૂજ્યશ્રીના વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં જવલ્લે જ કોઈક સ્થાને અનવધાન જેવું લાગે તો તેનું સંશોધન કરવામાં તો કશું જ અજુગતું નથી; પણ આવી એકાદ સામાન્ય ક્ષતિ જોઈને, પોતાના અલ્પ જ્ઞાનના આવેશમાં, જો અનેક મહાકાય ગ્રંથોની દેણગી આપનાર આવા ઉપકારી વ્યાખ્યાકારો પ્રત્યે અવિવેક બતાવવામાં આવે તો તેને કોઈ પણ વિજ્ઞ વિચારક બાલિશતા જ કહેશે. અસ્તુ.

પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું સંપાદન કરતાં અમે બે સ્થળોમાં ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીની વ્યાખ્યાથી વિરુદ્ધ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપેલા સૂત્રપાઠ પ્રમાણે મૂળ વાચનાનો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. આ બે સ્થળ પૈકીના ૧૪૨૦ [૪] ક્રમાંકવાળા સૂત્રના સંબંધમાં અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની આવૃત્તિઓમાં ટીકાકારની વ્યાખ્યાથી ભિન્ન સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપેલો પાઠ જ મૂળ વાચનામાં લેવાયો છે. પ્રસ્તુત બે સ્થાન આ પ્રમાણે છે :

૧. સૂત્રાંક ૯૯૯ [૧]માં (પૃ૦ ૨૪૬) गोयमा ! नो अट्ठायं पेहति આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. ટબાકારો[२] પણ આ સૂત્રપાઠ પ્રમાણે જ અર્થ કરે છે (જુઓ પૃ૦ ૨૪૬, ટિ૦ ૨). અહીં આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજી गोयमा ! अट्ठायं पेहति આવા સૂત્રપાઠ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે. બધીય સૂત્રપ્રતિઓ ઉપરનો પાઠ આપે છે તેથી અને તે જ પાઠ અમને સુસંગત લાગવાથી ટીકાકારની વ્યાખ્યાથી વિરુદ્ધ જઈને પણ અમે गोयमा ! नो अट्ठायं पेहति પાઠને મૌલિક પાઠરૂપે સ્વીકાર્યો છે. વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે જુઓ પૃ૦ ૨૪૬, ટિ૦ ૨. રાય શ્રી ધનપતિબાબુની તથા શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિમાં અહીં અમે સ્વીકાર્યો છે તેવો જ પાઠ છે. તેથી આ બે પ્રકાશનોમાં આધારરૂપે લેવાયેલી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં પણ અમને મળેલી પ્રતિઓના જેવો જ પાઠ હોવી જોઈએ તે સ્પષ્ટ થાય છે; જ્યારે આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિમાં અહીં ટીકાકારની વ્યાખ્યા પ્રમાણે नो પદ સિવાયનો સૂત્રપાઠ છે. પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની, શિલાગમની અને सुत्तागमे ની આવૃત્તિમાં આ સ્થાનમાં સમિતિના પાઠનું જ અનુકરણ થયું છે.

૨. સૂત્રાંક ૧૪૨૦ [૪] નો પાઠ સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં અને અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિઓમાં આ પ્રમાણે છે—

जे णं भंते ! केवलं बोहिं बुज्झेज्जा से णं सद्दहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा ? गोयमा ! सद्दहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा । (પૃ૦ ૩૨૧)

આ સૂત્રની ટીકા આ પ્રમાણે છે—"पुनरपि प्रश्नयति–यो भदन्त ! कैवलिकीं बोधिमर्थतोऽवगच्छति सोऽर्थतस्तां 'श्रद्धीत' श्रद्धाविषयां कुर्यात् तथा 'प्रत्ययेत्' प्रतीतिविषयां कुर्यात्, 'रोचयेत्' चिकीर्षामि इत्येवमध्यवसेत् ? भगवानाह—अत्थेगइए इत्यादि। (ટીકા, પત્ર ૩૯૯, પૃષ્ટિ ૨).

---

૨. પં. શ્રી ધર્મવિજયજી તથા પં. શ્રી ધનવિમલજી.

અહીં ટીકાકાર મહારાજે જણાવેલા अत्थेगइए અવતરણના આધારે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ઉપરના સૂત્રખંડમાં પ્રશ્નની ઉત્તર આ પ્રમાણે હોવો જોઈએ—गोयमा ! अत्थेगइए सद्दहेज्जा पत्तिएज्जा रोएज्जा ।

પ્રસ્તુત સૂત્રખંડ અને તેના પૂર્વાપર સંબંધનું વસ્તુ આ પ્રમાણે છે :

(૧) પ્રશ્ન — નારક જીવ નરકમાંથી અનંતર નીકળીને પંચેંદ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય?

ઉત્તર — કોઈક થાય અને કોઈક ન થાય. (સૂ૦ ૧૪૨૦[૧]).

(૨) પ્રશ્ન — જે નારક જીવ નરકમાંથી અનંતર નીકળીને પંચેંદ્રિય તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તે કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને સાંભળે?

ઉત્તર — કોઈક સાંભળે અને કોઈક ન સાંભળે (સૂ૦ ૧૪૨૦[૨]).

(૩) પ્રશ્ન — ઉપર જણાવેલો જે પંચેંદ્રિય તિર્યંચ કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને સાંભળે તે કેવળજ્ઞાનીએ ઉપદેશેલા ધર્મની પ્રાપ્તિને અર્થાત્ બોધિને અર્થથી જાણે?

ઉત્તર — કોઈક જાણે અને કોઈક ન જાણે (સૂ૦ ૧૪૨૦[૩]).

(૪) પ્રશ્ન — ઉપર જણાવેલો પંચેંદ્રિય તિર્યંચ, જે કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત બોધિને અર્થથી જાણે તેનામાં શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રુચિ હોય?

ઉત્તર — તેનામાં શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રુચિ હોય (સૂ૦ ૧૪૨૦[૪]).

અહીં ચોથા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં 'કોઈક ને શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રુચિ હોય અને કોઈકને ન હોય' આવો નિર્દેશ ટીકાની વ્યાખ્યાથી જાણી શકાય છે. ઉપર જણાવેલા ચાર પ્રશ્નો પૈકીના પહેલા ત્રણ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મૂળ સૂત્રપાઠમાં अत्थेगइए શબ્દ છે તે ચોથા પ્રશ્નની વ્યાખ્યા કરતાં ટીકાકાર મહારાજના અનવધાનથી આવ્યો હશે કે પછી ટીકાની પરિમાર્જિત શુદ્ધ પ્રતિની પરંપરાનો કોઈ આદર્શ આજે નથી રહ્યો એ કારણે આવ્યો હશે, એ એક વિચારણીય વસ્તુ છે.

રાય શ્રી ધનપતિબાબુની આવૃત્તિમાં આપેલા સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદમાં બધીય સૂત્રપ્રતિઓએ આપેલા પાઠ પ્રમાણે અનુવાદ છે, જ્યારે તેમાં છપાયેલી ટીકાનો પાઠ ઉપર જણાવ્યો છે તેવો જ છે.

શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિમાં મૂળ પાઠ તો સર્વ પ્રતિઓએ આપેલા પાઠ જેવો જ છે, પણ તેમાં આપેલા હિંદી અનુવાદમાં ટીકાની વ્યાખ્યા મુજબ અર્થ કર્યો છે.

પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં મૂળ પાઠ સર્વ પ્રતિઓએ આપ્યો છે તેવો જ છે, મૂળ પાઠનો અનુવાદ પણ તેને અનુસરીને આપ્યો છે, પણ વિવેચનમાં ટીકાની વ્યાખ્યા પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર ઉપર બે ટબાગ્રન્થો રચાયા છે. તેમાં પં. શ્રી ધનવિમળજીરચિત પ્રાચીન છે, તેમાં પ્રસ્તુત મૂળ પાઠ સર્વ પ્રતિઓએ આપ્યો છે તેવો જ છે અને તેનો અર્થ પણ મૂળ પાઠને અનુસરીને જ આ પ્રમાણે લખ્યો છે—जे भगवन(न्) केवलबोधइं बु(बू)झि ते सद्दहें

प्रतीत आणें रुचि मनमां वसें ? गौतम ! सद्दहें प्रतीतइं रुचिं (रोचें)[૩]; જ્યારે વિ૦ સં૦ ૧૭૮૪માં પં. શ્રી જીવવિજયજીએ રચેલા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રટબામાં મૂળ પાઠ તો સર્વ પ્રતિઓ આપે છે તેવો જ છે, પણ તેનો અર્થ ટીકાની વ્યાખ્યાને અનુસરતો છે, તે આ પ્રમાણે—जेह भगवन् ! केवलीप्रणीत बोध प्रते जाणे बूझे ते बोधि प्रते सद्दहें प्रत्यय धरे रुच(चि) करें ? हा गौतम ! कोइक सद्दहें प्रत्यय धरें रुच(चि) धरे करें ।[૪] અહીં એ વસ્તુ પણ જાણવી ઉપયોગી છે કે પં. શ્રી જીવવિજયજીએ પ્રસ્તુત ટબાર્થ ટીકાને અનુસરીને બનાવ્યો છે તે તેમણે જ આદિમાં અને અંતમાં જણાવેલું છે.

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાંના એક સ્થળનું વક્તવ્ય જીવાભિગમસૂત્રમાં પણ છે. આ બન્ને ગ્રંથોમાં આવેલા સમાન પદાર્થના નિરૂપણમાં એકસરખો પાઠ નથી. તે આ પ્રમાણે :

अभासए तिविहे पण्णत्ते । तं जहा—अणाईए वा अपज्जवसिए १, अणाईए वा सपज्जवसिए २, सादीए वा सपज्जवसिए ३ । (પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર, સૂ૦ ૧૩૭૫, પૃ૦ ૩૧૫).

अभासए दुविहे पण्णत्ते । तं जहा—सातीते वा अपज्जवसिते १, सातीते वा सपज्जवसिते २ । (જીવાભિગમસૂત્ર, પત્ર ૪૪૨, પૃષ્ઠિ ૨).

અમે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના સંશોધન માટે ઉપયોગમાં લીધેલી કાગળ ઉપર લખાયેલી પાંચ પ્રતિઓમાં આ સ્થાનમાં જીવાભિગમસૂત્રના પાઠ જેવો જ પાઠ છે. તેમ જ પં. શ્રી જીવવિજયજીકૃત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના ટબામાં પણ પ્રસ્તુત સ્થાનમાં જીવાભિગમસૂત્રના જેવો જ પાઠ સ્વીકારીને અભાષકના બે પ્રકાર જણાવ્યા છે. આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીકૃત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર અને જીવાભિગમસૂત્રની ટીકામાં પ્રસ્તુત સ્થાનમાં તે તે સૂત્રના મૂળ પાઠ મુજબ વ્યાખ્યા છે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની ટીકામાં અભાષકના ત્રણ પ્રકાર મુજબ અને જીવાભિગમસૂત્રની ટીકામાં અભાષકના બે પ્રકાર મુજબ વ્યાખ્યા છે. આથી વિશેષમાં આ બે સૂત્રોનાં સૂચિત સ્થાનોના પાઠભેદની નોંધ આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીએ પોતાની કોઈ ટીકામાં લીધી નથી.

*

## પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની મુદ્રિત આવૃત્તિઓનો પરિચય

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અમારી પ્રસ્તુત આવૃત્તિના પહેલાં એની ૭ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત થયેલી છે, તે આ પ્રમાણે :

૧. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૦માં ઋષિ શ્રી નાનકચંદજી દ્વારા સંપાદિત થયેલું પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર રાય શ્રી ધનપતિસિંહજી દ્વારા સર્વપ્રથમ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. આ ગ્રંથમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર મૂળ, શ્રી રામચંદ્રગણિકૃત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ પાઠનો સંસ્કૃત અનુવાદ, આચાર્ય શ્રી મલયગિરિરચિત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રટીકા તથા શ્રી પરમાનન્દર્ષિકૃત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની ભાષાટીકા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકાશનમાં આવેલ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો મૂળ પાઠ જોતાં તેમાં અશુદ્ધિઓ તો ઘણી છે જ, ઉપરાંત અનેક સ્થળે શબ્દોના પદચ્છેદો પણ ખોટા છે. આમ હોવા છતાં આ આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થયેલા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ પાઠને તથાપ્રકારની કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતિના પ્રામાણિક આધારવાળો

૩–૪. આ બે ટબાર્થના પાઠ શ્રી લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદમાં સુરક્ષિત અનુક્રમે મુનિરાજ શ્રી પં. કીર્તિમુનિજી તથા મુનિ પુણ્યવિજયજીના હસ્તલિખિત ગ્રન્થસંગ્રહમાં રહેલી પોથીઓમાંથી લખેલ છે. આ બેનો અનુક્રમે ક્રમાંક ૧૧૦૭૯ તથા ૧૦૫૮–૫૯ છે.

કહેવામાં જરાય વાંધા નથી. પ્રજ્ઞાપનાના મૂળ પાઠ સિવાય આ આવૃત્તિમાં આવેલી ટીકા વગેરેનો અમે કોઈક અપવાદ વિના ઉપયોગ કર્યો નથી. એટલે તે માટે અમે અહીં વિશેષ નથી લખતા.

૨. વિ૦ સં૦ ૧૯૭૪–૭૫માં પૂ૦ પા૦ આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રી સાગરાનંદસૂરિજી દ્વારા સંપાદિત અને શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા બે ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની આવૃત્તિ. આ ગ્રંથમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર મૂળ તથા તેની આચાર્ય શ્રી મલયગિરિસૂરિરચિત ટીકા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથમાં પૂર્વના પ્રકાશનની અપેક્ષાએ પ્રમાણમાં શુદ્ધિનું પ્રમાણ ઘણું જ છે. અને આથી જ આ આવૃત્તિના પ્રકાશન પછી ચિકિત્સક અભ્યાસીઓએ આનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. પૂ૦ પા૦ આગમોદ્ધારકજીએ સંપાદિત કરેલા અનેક ગ્રંથો જોતાં તેમના કાર્યની ઝડપ અને તાલાવેલી પારખી શકાય છે. આ અતિવેગમાં પ્રકાશિત કરેલા ગ્રંથોનું પ્રમાણ જોતાં તે તે ગ્રંથમાં રહેલી મૌલિક સ્ખલનાઓનું પ્રમાણ ઓછું છે.

શ્રી આગમોદ્ધારકજી અને તેમનાં પ્રકાશનો માટે અમે અમારા આ અગાઉ સંપાદિત કરેલા नंदिसुत्तं अणुओगद्दाराइं च ગ્રંથના સંપાદકીયમાં લખ્યું જ છે. અહીં અમે એટલું જણાવીએ કે પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં પણ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની મૂળ વાચનામાં કેટલાંક સ્થળે નાની-મોટી સ્ખલનાઓ રહી ગઈ છે, જે અમે આગળ ચર્ચીશું.

૩. વીર સં૦ ૨૪૪૫ (વિ૦ સં૦ ૧૯૭૫)માં મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજી દ્વારા સંપાદિત અને લાલા શ્રી સુખદેવસહાયજી દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિ. આ ગ્રન્થમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર મૂળ તથા મુનિ શ્રી અમલોકઋષિજીકૃત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનો હિંદી અનુવાદ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રંથમાંની પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની મૂળ વાચના અતીવ અશુદ્ધ છે. મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીએ તેમના પૂર્વની રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિનું અનુકરણ નથી કર્યું, પણ તથાપ્રકારની કોઈ એક હસ્ત-લિખિત પ્રતિ કે પ્રતિઓના આધારે પોતાની પદ્ધતિએ આ સંપાદન કર્યું છે એમ કહી શકાય. આ સંબંધમાં અમે આગળ લખેલી ચર્ચામાં આપેલા પાઠો ઉપરથી અભ્યાસીઓ વિશેષ જાણી શકશે. અમે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના સૂત્રપાઠોના સંબંધની ચર્ચામાં આ આવૃત્તિની મૂળ વાચનાનો જ મર્યાદિત ઉપયોગ કર્યો છે, આથી અહીં તેના હિંદી અનુવાદ વિષે કંઈ પણ જણાવવું પ્રસ્તુત નથી.

૪. વિ૦ સં૦ ૧૯૯૧માં પં. શ્રી ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્ર દ્વારા સંપાદિત અને ત્રણ ભાગમાં પ્રકાશિત આવૃત્તિ. આ ગ્રંથમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર મૂળ, મૂળ વાચનાનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા આચાર્ય શ્રી મલયગિરિરચિત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની ટીકાનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. આ આવૃત્તિની મૂળ વાચના તૈયાર કરવામાં સમિતિની આવૃત્તિને મુખ્ય રાખીને વિશેષ સંશોધન માટે અમદાવાદના શ્રી શાંતિસાગરજીના ભંડારની એક સટીક અને ત્રુટિત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની હસ્તલિખિત પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ હકીકત પ્રસ્તુત પ્રકાશનની પ્રસ્તાવનામાં જણાવી છે. આથી કેટલેક સ્થળે સમિતિની આવૃત્તિના પાઠના બદલે આ પ્રકાશનમાં મૌલિક શુદ્ધ પાઠ મળે છે.[૧] આમ છતાં આ પ્રકાશનની મૂળ વાચનામાં પણ અનેક સ્થળે સમિતિના પ્રકાશન જેવી જ નાની-મોટી સ્ખલનાઓ તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત સમિતિની આવૃત્તિના સાચા પાઠને બદલે ખોટા પાઠ પણ થયા છે.[૨] મૂળ અને ટીકાનો જેવો પાઠ તેવો અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. આથી કોઇક

૧. જુઓ આગળ આવતા 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન' શીર્ષકવાળા વિભાગની ૬૧ મી અને ૭૮ થી ૧૦૫ સુધીની કંડિકાઓ.

૨. જુઓ એજન, ૪૨ મી, ૪૯ મી અને ૭૦ થી ૭૭ સુધીની કંડિકાઓ.

સ્થળ એવું પણ છે કે જ્યાં એક જ સ્થાનમાં મૂળ અને ટીકાના અનુવાદની સંગતિ સધાઈ નથી. આ પ્રકાશનની મૂળ વાચનાની ક્ષતિઓ પણ આગળ લખેલી ચર્ચામાંથી અભ્યાસીઓ જાણી શકશે.

૫. વિ. સં. ૧૯૯૮ (વીર નિ. સં. ૨૪૬૮)માં આગમમંદિર (પાલીતાણા) માં શિલામાં ઉત્કીર્ણ સમગ્ર આગમોને તૈયાર કરવા માટે મર્યાદિત સંખ્યામાં પ્રકાશિત કરેલા આગમરત્નમંજૂષા નામના મહાગ્રંથમાં પ્રકાશિત થયેલા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની આવૃત્તિ. સમિતિની આવૃત્તિનાં સ્ખલનાવાળાં સ્થાનો પૈકીનાં કેટલાંક સ્થાનમાં આ આવૃત્તિમાં શુદ્ધ પાઠ [3]મળે છે. બાકી તો આમાં કોઈક સ્થળ એવું પણ છે કે, જ્યાં સમિતિની આવૃત્તિથી વિરુદ્ધ જઈને ખોટું સંશોધન કરવામાં આવ્યું[4] છે. પ્રસ્તુત આવૃત્તિની મૂળ વાચનાને અમે સાદ્યંત મેળવી નથી, પણ મૂળ પાઠની ચર્ચા લખવામાં એ અનેકવાર જોયેલી હોવાથી તેના સંબંધમાં નીચેની હકીકત સહજભાવે જણાવીએ છીએ :

૭૭ મા પૃષ્ઠની (સૂત્ર ૨૧૦) આઠમી પંક્તિમાં આવેલા ઉડ્ઢં શબ્દથી દસમી પંક્તિમાં આવેલા जोयणकोडाकोडीओ ના પૂર્વના वहुगीओ સૂત્રપદ સુધીનો સૂત્રપાઠ પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં પડી ગયો છે. જુઓ આગમરત્નમંજૂષા શિલાફલક ૧૭૩-૪ ની છેલ્લી પંક્તિ. અહીં પડી ગયેલો પાઠ સમિતિની આવૃત્તિમાં છે. આ રીતે અન્યાન્ય સ્થાનોમાં પણ મૂળ વાચનાનો પાઠ પડી ગયો છે કે કેમ?— એ તો સમગ્ર આવૃત્તિને મેળવીએ તો જ જાણી શકાય. પ્રસ્તુત શિલાગમની આવૃત્તિની વિશેષતા તો એ છે કે તેમાં અનેક સ્થળે ° આવાં પોલાં મીંડાં કરીને નાના-મોટા સૂત્રસંદર્ભોને, કોઈ પણ પ્રાચીન પ્રતિ, પદ્ધતિ કે પરંપરાના આધાર વિના, પૂ. પા. આગમોદ્ધારકજીએ પોતાની આગવી શૈલીથી ટૂંકાવ્યા છે. દા. ત. ૬૪ મા પૃષ્ઠની સાતમી પંક્તિમાં આવેલા पुक्खर શબ્દથી તે જ પૃષ્ઠની ૧૭ મી પંક્તિ સુધીનો સૂત્રસંદર્ભ છોડી દઈને આ સમગ્ર પાઠના સ્થાને ° આવું પોલું મીંડું કર્યું છે. આ છોડી દીધેલો પાઠ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓ અને સમગ્ર પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં છે. અમારા કામ પૂરતા અન્વેષણમાં પણ અમે આવાં પોલાં મીંડાં અનેક જોયાં છે, જેમાં સંક્ષેપ કરવાના આશયથી મૂળ વાચનાના નાના-મોટા સૂત્રસંદર્ભો છોડી દેવાયા છે. આથી શિલાગમની પ્રસ્તુત મૂળ વાચનાને પૂ. પા. આગમોદ્ધારકજીએ બનાવેલી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની સંક્ષિપ્ત વાચના કહી શકાય. આ સંક્ષેપમાં સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓમાં અને પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં આવતા सुक्कलेस्सा कण्हलेस्सा જેવા શબ્દોના સ્થાનમાં सुक्का कण्हा શબ્દો પણ છે. સૂત્રપાઠોનો આ રીતે સંક્ષેપ કરવા જતાં પાઠોનું મૂળ સ્વરૂપ વિકૃત બની જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હોવાથી આ પદ્ધતિ ચાલુ રહે એ કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી.

'અંતિમ આવૃત્તિ પૂર્વનાં પ્રકાશનો કરતાં વધુ શુદ્ધ નહીં તોપણ તેથી ઊતરતા સ્વરૂપની તો ન હોવી જોઈએ' આવી અપેક્ષા શિલાગમગત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની આવૃત્તિથી સંતોષાતી નથી. આ પ્રકાશન અંગેની વિશેષ વિગતો આગળ આવતી ચર્ચામાંથી જાણી શકાશે.

૬. મુનિરાજ શ્રી પુપ્ફભિક્ખૂ-પુષ્પભિક્ષુ-ફૂલચંદજી દ્વારા સંપાદિત થયેલા सुत्तागमे નામના ગ્રંથના બીજા અંશમાં અંગ આગમ સિવાયના ૨૧ આગમો પ્રકાશિત કર્યા છે, તેમાં પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપના-સૂત્ર પણ સંપાદિત કરેલું છે. ઉક્ત सुत्तागमेનો બીજો અંશ વિ. સં. ૨૦૧૧ માં સૂત્રાગમ સમિતિ ગુડગાંવ છાવણી દ્વારા પ્રકાશિત થયો છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની અમે જોયેલી મુદ્રિત આવૃત્તિઓમાં

૩. જુઓ એજન : ૫, ૨૧, ૪૦, ૮૯, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૧૦૩ થી ૧૦૬ કંડિકાઓ તથા ૩૩ મી કંડિકાનો ચોથો પેટાવિભાગ.

૪. જુઓ એજન : ૩ ૯, ૧૨ મી, ૧૬ મી, ૨૪ મી અને ૯૪ મી કંડિકાઓ.

સમયની દૃષ્ટિએ આ છેલ્લી આવૃત્તિ છે. આ આવૃત્તિમાં છપાયેલા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની મૂળ વાચના જોતાં કેવળ તેના માટે જ નહીં પણ सुत्तागमेના બે અંશમાં છપાયેલા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયને માન્ય ૩૨ સૂત્રગ્રંથોની વાચનાની પ્રામાણિકતાના સંબંધમાં પણ પૂરો સંદેહ થાય એવી સ્થિતિ છે. 'કોઈ પણ ગ્રંથની ઉત્તરોત્તર પ્રકાશિત આવૃત્તિ ક્રમશઃ વધુ ને વધુ સારી હોવી જોઈએ' આ એક-પ્રકારના સર્વજનસાધારણ અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ सुत्तागमेનું પ્રકાશન થયું છે, એમ કહી શકાય. આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા માટે અમે આગળ જણાવેલા 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન' આ શીર્ષકમાં લખેલી ૧૦૭ કંડિકાઓ અને તેમાંય ખાસ કરીને ૪૨ મી, ૪૯ મી અને ૬૪ થી ૭૭ સુધીની કંડિકાઓ જોવા ભલામણ કરીએ છીએ. सुत्तागमेના બે અંશની પ્રસ્તાવના-સંપાદકીયમાં કરેલાં વિધાનો માટે પણ અહીં થોડો ઇશારો કરવો અમે ઉચિત માન્યો છે.

सुत्तागमेના પહેલા અંશની પ્રસ્તાવનાના લેખક મુનિ શ્રી જિણચંદભિક્ખૂ = જિનચંદ્રભિક્ષુજી છે; અને બીજા અંશના संपादकीयના લેખક મુનિ શ્રી પુપ્ફભિક્ષુજી પોતે છે. सुत्तागमेના પહેલા અંશની પ્રસ્તાવનાના ૨૫ મા પૃષ્ઠમાં અને બીજા અંશના સંપાદકીયના ૬૫ મા પૃષ્ઠમાં प्रस्तुत प्रकाशनकी विशेषता આ શીર્ષકમાં જણાવેલાં વિધાનો પૈકી ત્રણ વિધાન આ પ્રમાણે છે: (१) पाठशुद्धिका पूरा २ ख्याल रक्खा गया है। (२) इसके संपादनमें शुद्ध प्रतियोंका उपयोग किया है। (३) पाठान्तर नवीन पद्धतिसे दिए हैं।

આ ત્રણ વિધાન પૈકીના પહેલા વિધાનમાં જણાવ્યું છે કે પાઠશુદ્ધિમાં પૂરેપૂરો ખ્યાલ રાખ્યો છે. આ બાબતમાં અમે અહીં એટલું જ જણાવીએ છીએ કે અમે આગળ જણાવેલી सुत्तागमे ગત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર માટેની નોંધ અને પાઠચર્ચા જોવાથી વિજ્ઞ વાચકોને પ્રતીતિ થશે કે આગમોની પાઠશુદ્ધિની શાસ્ત્રીય પારખ सुत्तागमेના સંપાદકજીમાં નથી, અર્થાત્ તેમનું આ વિધાન વસ્તુસ્થિતિથી વેગળું છે.

બીજા વિધાનમાં सुत्तागमे ના સંપાદનમાં શુદ્ધ પ્રતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ જણાવ્યું છે. આ વિધાન ઉપરથી 'सुत्तागमे ના સંપાદકજીએ શુદ્ધ હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો હશે' આવું અનુમાન કોઈ કરે તો તે અસંભવિત નથી. હકીકતમાં આ બાબતમાં ભલે શ્રી પુપ્ફભિક્ષુજીએ સ્પષ્ટ નથી લખ્યું પણ અમે વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકીએ કે તેમણે सुत्तागमे માં છાપેલી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની મૂળ વાચનાને કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતિ સાથે મેળવી નથી, અને કદાચ એકાદ હસ્તલિખિત પ્રતિ સાથે મેળવતાં કોઈક મહત્ત્વનો પ્રામાણિક પાઠ મળ્યો હશે તો તેની મૌલિકતા તેઓએ વિચારી નથી. આ હકીકત પણ અમે આગળ લખેલા 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન' આ શીર્ષકમાં આવતી ૧૦૭માંની એ સંબંધી કંડિકાઓ જોતાં સુસ્પષ્ટ થઈ જશે. सुत्तागमे ના સંપાદકજીનું આવું શુદ્ધ પ્રતિઓના ઉપયોગ માટેનું સંદિગ્ધ વિધાન વાચકને ગેરમાર્ગે દોરનારું છે એમ પણ કહી શકાય. મુનિ શ્રી પુપ્ફભિક્ષુજીએ પોતાના આ વિધાનમાં જણાવેલી શુદ્ધ પ્રતિઓને હસ્તલિખિત પ્રતિઓરૂપે સ્પષ્ટ જણાવી નથી, અને જે શુદ્ધ પ્રતિઓનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે તે શુદ્ધ પ્રતિઓનો કોઈ પરિચય પણ તેઓએ આપ્યો નથી, એટલે આ બાબતમાં સહજભાવે સંદેહ જ રહે કે તેમણે જે શુદ્ધ પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે તે કઈ?

ત્રીજા વિધાનમાં પાઠાન્તરની નવીન પદ્ધતિની વાત કરી છે તે સમજવા માટે તેઓએ કશું જ

૫. અમારું આ વક્તવ્ય વાંચ્યા પછી પણ सुत्तागमे ના સંપાદકજી તેમણે જણાવેલી શુદ્ધ પ્રતિઓનો પ્રામાણિક પરિચય આપશે તો તે જરૂર સૌકોઈને આવકારને પાત્ર થશે જ.

સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી, અર્થાત્ જે જે પાઠાન્તરો આપ્યા છે તે કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતિના છે કે મુદ્રિત આવૃત્તિના એની કોઈ ચોખવટ એમણે કરી નથી.

ઉપર જણાવેલી હકીકતથી सुत्तागमे ગત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વાચના સંશોધનની દષ્ટિએ કેટલી પાંગળી છે તે સ્પષ્ટ થાય છે.

सुत्तागमेના પહેલા અંશની પ્રસ્તાવનાના ૨૩મા પૃષ્ઠમાં આગમોની પૂર્વપ્રકાશિત આવૃત્તિઓ માટે આ પ્રમાણે લખ્યું છે—इसके अतिरिक्त रायबहादुर धनपतसिंह (मकसूदाबादवाले) और आगमोदय समिति आदिने भी आगमोंका प्रकाशन किया है पर वे भी अशुद्धिओंसे खाली नहीं। આમ જણાવીને પ્રસ્તાવનાના લેખકે सुत्तागमेની આવૃત્તિને શેષ આવૃત્તિઓ કરતાં શુદ્ધ જણાવવાનો આડકતરો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આથી જ અમે सुत्तागमेની આવૃત્તિને શેષ આવૃત્તિઓ કરતાં વધુ શુદ્ધ અને પ્રામાણિક ધારીને તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવા તરફ લલચાયા, એટલું જ નહીં અમને જ્યારે જ્યારે મૂળ પાઠનો નિર્ણય કરવા માટે અન્યાન્ય સ્થળો જોવાની આવશ્યકતા જણાઇ ત્યારે ત્યારે सुत्तागमे ગત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનાં અમે તે તે સમગ્ર સ્થાનો જોયાં પણ ખરાં. આથી આ બાબતમાં અમે એટલું નિઃશંકરીતે જણાવીએ છીએ કે सुत्तागमे ગત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની વાચનામાં મૌલિક શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ માટેનો કોઈ પ્રામાણિક પ્રયત્ન થયો નથી. અલબત્ત, सुत्तागमेની આવૃત્તિમાં આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિના પાઠના બદલે જે ૨૯ સ્થાનોમાં મૌલિક અને સંગત પાઠ આપ્યા છે તે सुत्तागमेના પ્રકાશન પૂર્વે દશ વર્ષ પહેલાં વિ. સં. ૧૯૯૧માં પં. શ્રી ભગવાનદાસ હર્ષચંદ્ર દ્વારા સંપાદિત આવૃત્તિમાં સુધારીને આપેલા જ છે[૬]. सुत्तागमेના સંપાદકજીએ પં. શ્રી ભગવાનદાસજીનું કે આગમોદય સમિતિનું અનુકરણ ભલે ન કર્યું હોય, પણ આગમોદય સમિતિ અને પં૦ શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં જ્યાં જ્યાં ખોટા અને અમૌલિક પાઠ છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર सुत्तागमेમાં તેવા જ પાઠ[૭] લીધા છે. આથી પણ વિશેષ ધ્યાનપાત્ર વાત તો એ છે કે આગમોદય સમિતિની વાચનાના સાચા અને મૌલિક પાઠના બદલે જ્યાં જ્યાં પં. ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં ખોટા અને અમૌલિક પાઠ છે ત્યાં ત્યાં सुत्तागमेમાં પં૦ શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિના જેવા જ ખોટા અને અમૌલિક પાઠ[૮] આપ્યા છે. આ ઉપરથી કોઈને એમ લાગે કે सुत्तागमेના સંપાદકજીએ મૂળ વાચનાનું સંશોધન કરવા માટે અન્યાન્ય પ્રકાશિત આવૃત્તિઓનો જ આધાર લીધો છે, તો એ માન્યતાને નિરાધાર જણાવી શકે એવી કોઈ રજૂઆત सुत्तागमेના સંપાદકજીએ કરી નથી. અમારા આ મર્યાદિત વક્તવ્યની ખાતરી તો આગળ જણાવેલા 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્ર-પાઠોનું પર્યાલોચન' આ શીર્ષકમાં આપેલી વિગતો જોતાં થશે જ. અહીં સાથે સાથે જણાવી દઈએ છીએ કે અમે પૂર્વનાં પ્રકાશનોના સૂત્રપાઠોનાં સ્થાનમાં જે કોઈ મૌલિક અને પ્રામાણિક પાઠ મેળવી શકયા છીએ તે પૈકીનો માત્ર એક હળવો પણ પ્રામાણિક પાઠ (कायजोगे ના બદલે પ્રામાણિક પાઠ–कायजोगं) सुत्तागमेની જ આવૃત્તિમાં સ્વીકારાયો છે, જે પૂર્વની અન્ય કોઈ પણ આવૃત્તિમાં નથી. જુઓ 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન' આ શીર્ષકની ૧૦૭મી કંડિકા. અર્થાત્ આ એક સ્થાન સિવાય सुत्तागमेના પ્રામાણિક પાઠવાળું એવું એક પણ સ્થાન નથી કે જે તેના પૂર્વની કોઈ ને કોઈ એક આવૃત્તિમાં ન હોય. બાકી, અહીં જણાવ્યા સિવાયની પણ सुत्तागमेની નાની નાની આગવી ક્ષતિઓ તો સહજ ભાવે જોતાં એવી જણાઈ છે કે જે તેના પૂર્વની કોઇ પણ આવૃત્તિમાં ભાગ્યે જ હોય.

---

૬. જુઓ એજન : ૬૧ મી અને ૭૮ થી ૧૦૬ સુધીની કંડિકાઓ.
૭. જુઓ એજન : ૧ થી ૪૨, ૪૩ થી ૪૭, ૫૦ થી ૬૦, ૬૨ અને ૬૩ મી કંડિકાઓ.
૮. જુઓ એજન : ૬૧ મી તથા ૭૮ થી ૧૦૫ સુધીની કંડિકાઓ.

સુત્તાગમે માં છાપેલા આગમોમાંથી તેના સંપાદકજીએ કેટલે સ્થળે પાઠો કાઢી નાખ્યા છે કે બદલ્યા છે તે તો તેમાં છપાયેલા બધા આગમોને મેળવીએ ત્યારે જ કહી શકાય. છતાં તેમણે છાપેલા પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં પાઠ કાઢી નાંખીને અને બદલીને જે ઘાલમેલ કરી છે તે તો અમે આગળ લખેલા 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન' આ શીર્ષકમાંની ૬૪થી ૬૯ સુધીની કંડિકાઓ વાંચતાં જિજ્ઞાસુઓ સ્પષ્ટ સમજી શકશે. અને તેથી અમે એમ કહી શકીએ કે સુત્તાગમે ગત અન્ય આગમોમાં પણ ઘાલમેલ થઇ હોવી જોઈએ, આમ છતાં 'ચોર કોટવાળને દંડે' એ ન્યાયે ઘાલમેલ કરનાર મુનિશ્રી પોતે જ પ્રાચીન આગમિક સાહિત્યમાં ઘાલમેલ થયાનો આક્ષેપ કરે એ એમની બલિહારી જ કહી શકાય ![૯]

અહીં એક હકીકતની સ્પષ્ટતા કરી દેવી અમને ઉચિત લાગે છે કે સમગ્ર જૈન આગમોની હજારો પ્રતિઓ અમે બારીકાઈથી જોઈ છે. તેમાં તે તે આગમગ્રંથની મૂળ વાચનાના સંક્ષિપ્ત કે સંક્ષિપ્તતર મૌલિક સૂત્રપાઠને સરળતાથી સમજવા માટે જ, પ્રાયઃ તે તે આગમની ટીકાની વ્યાખ્યાના આધારે, કોઈક અભ્યાસી વિદ્વાન્ મુનિઓએ સૂત્રપદોનો પ્રક્ષેપ કર્યો છે. અહીં પણ આનું ઉદાહરણ અમે આગળ લખેલા 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન' આ શીર્ષકમાં આવેલી ૩૪, ૪૪, ૫૩ અને ૫૭મી કંડિકાઓ જોવાથી મળી રહેશે. કોઈવાર પ્રક્ષિપ્ત પાઠો એવા પણ હોય છે કે જે સંગત ન હોય. આ વસ્તુ પણ અમે આગળ લખેલા 'પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન' આ શીર્ષકની ૪, ૫, ૧૦, ૧૬, ૧૭, ૨૨ અને ૩૮ આ કંડિકાઓ જોતાં સમજાશે. આથી એ પણ ફલિત થાય છે કે તે તે વિષયના અધકચરા અભ્યાસીઓ દ્વારા પણ કદાચ આવા પાઠો ઉમેરાયા હોય. વળી, તે તે આગમગ્રંથના નાના-મોટા સૂત્રસંદર્ભોના વક્તવ્યની સમાપ્તિ પછી તે સમગ્ર વક્તવ્યને સંક્ષેપમાં આવરી લેતી અન્યાન્યગ્રંથગત સંગ્રહણીગાથા પણ તે તે સૂત્ર-સંદર્ભ પછી કોઈક વાર ઉમેરાઈ હોય તેવું પણ જાણ્યું છે. આવી ગાથા કોઈ વાર મૂળસૂત્રકારની પણ હોવાનો સંભવ હોઈ શકે, તો કોઈ વાર સ્વતંત્ર રીતે રચીને કોઈ વિદ્વાન મુનિએ પ્રક્ષિપ્ત કરી હોય તે પણ અસંભવિત નથી. આ રજૂઆતનું ઉદાહરણ પ્રસ્તુત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં પણ છે. જુઓ ૨૬મા પૃષ્ઠની ૧૫–૧૬ પંક્તિમાં આવેલી પ્રક્ષિપ્ત ગાથા. આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત ગ્રંથના પ્રારંભમાં આવતો પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારવાળો સૂત્રપાઠ તથા પ્રારંભની બે ગાથા પછી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર-કારનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપતી બે ગાથાઓ પણ પ્રક્ષિપ્ત છે.

અમે સમગ્ર આગમગ્રંથોમાં સંગત કે અસંગત હોય તેવા અનેકાનેક પ્રક્ષિપ્ત પાઠો જોયેલા હોવાથી તે બધાય પ્રક્ષિપ્ત પાઠો તે તે સ્પષ્ટ પ્રસ્તુતાર્થને સુસ્પષ્ટ કરવાના આશયથી જ ઉમેરાયા છે તે પણ ખાતરીપૂર્વક જણાવી શકીએ છીએ. આવા પ્રક્ષિપ્ત પાઠો પ્રાચીનતમ પ્રતિઓમાં પ્રાયઃ નહીં મળતા હોવાથી અને તે તે આગમના વ્યાખ્યાગ્રંથોના આધારે આ પ્રક્ષિપ્ત પાઠોની અમૌલિકતા તો દીવા જેવી સ્પષ્ટ થઈ જ જાય છે. આ ઉપરાંત આ સમગ્ર પ્રક્ષિપ્ત પાઠોનો ખાસ પરિચય તો એ છે કે તેમાં કોઈ પણ વિદ્વાને પોતાની આગવી–અંગત માન્યતાનો પાઠ બનાવીને ઉમેર્યો હોય તેવું એક પણ સ્થળ અમે સૂત્રપ્રતિઓમાં જોયું નથી. આગમોમાં ઘાલમેલ થઈ શકતી હોત તો તો વ્યાખ્યાકારો મૂંઝાત જ નહીં.

આ ઉપરાંત 'પ્રજ્ઞાપનોપાઙ્ગની આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત પ્રદેશવ્યાખ્યાને પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગરૂપે અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૯૪૭ માં ઋષભદેવ કેસરીમલ, રતલામ, દ્વારા અને ઈ. સ.

---

૯. આ સંબંધમાં પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીરચિત 'પટ્ટાવલીપરાગસંગ્રહ' પૃ. ૪૪૯ માં "जैन आगमों में काटछांट" શીર્ષક વક્તવ્યને જુઓ.

૧૯૪૯ માં જૈન પુસ્તક પ્રચારક સંસ્થા, સૂરત દ્વારા પ્રકાશિત કરી છે. આ પ્રકાશનમાં પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રની મૂલ વાચના આપવામાં આવી નથી.

*

## પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના કેટલાક સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન

આ સંદર્ભ લખવાનો આશય, આગમસંશોધન માટે વિવિધ પ્રત્યંતરોના પાઠોની ધીરજ-પૂર્વક વિવિધ રીતે ચકાસણી કરવા માટેની અમારી આગમસંશોધનપદ્ધતિ આગમ આદિનું સંપાદન કરનાર અભ્યાસીઓને કોઈ ને કોઈ રીતે પ્રેરણારૂપ થશે, તે જ છે. આથી પૂર્વનાં પ્રકાશનોની વાચનાના વિષમ પાઠોનું નિરૂપણ અહીં આનુષંગિક રીતે જ જરૂરી બની ગયું હોઈ જે કોઈ મહાનુ-ભાવોની એ સંબંધમાં લાગણી દુભાય તેઓ સૌને અમારો મુખ્ય ઉદ્દેશ અવધારવા ક્ષમાપનાપૂર્વક વિનતિ કરીએ છીએ.

અહીં જણાવેલી કુલ ૧૦૭ કંડિકાઓનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(अ) ૨૦, ૪૩, ૫૧, ૫૨, ૫૪, ૫૬, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૨ અને ૬૩—આ અગિયાર કંડિકાઓમાં જણાવેલા મૌલિક પ્રામાણિક પાઠના બદલે અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં ખોટા પાઠ છે, જેમાંથી ૨૦, ૪૩, ૫૧, ૫૬, ૫૮, ૫૯, ૬૦ અને ૬૩—આ આઠ કંડિકાઓમાં જણાવેલા ખોટા પાઠ અમને એક કે એકથી વધુ પ્રત્યંતરોમાં મળ્યા છે.

(आ) ૪૫ મી અને ૫૦ મી કંડિકામાં જણાવેલા મૌલિક પ્રામાણિક પાઠના બદલે રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિ સિવાયની શેષ પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં ખોટો પાઠ છે. આ ખોટો પાઠ અમને પણ પ્રત્યંતરોમાં મળ્યો છે.

(इ) ૩૨, ૩૭ અને ૫૫ મી કંડિકામાં જણાવેલા મૌલિક પ્રામાણિક પાઠના બદલે મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિ સિવાયની શેષ પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં ખોટા પાઠ છે, જેમાંથી ૩૭ મી કંડિકામાં જણાવેલો ખોટો પાઠ અમને પણ પ્રત્યંતરોમાં મળ્યો છે.

(ई) ૧૮, ૨૩, ૨૫ અને ૪૬ મી કંડિકામાં જણાવેલા મૌલિક પ્રામાણિક પાઠને બદલે તેને અનુસરતા (જેને પ્રામાણિક પાઠભેદ કહી શકાય તેવા) સૂત્રપાઠો રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની તથા મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિમાં છે.

(उ) ૧, ૨, ૩, ૬, ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૮, ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૯, ૩૧, ૩૬, ૩૯, ૪૬ અને ૧૦૬—આ બાવીસ કંડિકાઓમાં જણાવેલા મૌલિક પ્રામાણિક પાઠના બદલે આગમોદય સમિતિની, પં૰ શ્રી ભગવાનદાસજીની, આગમરત્નમંજૂષાની–શિલાગમની અને સુત્તાગમેની આવૃત્તિમાં ખોટા પાઠ છે. આ પૈકીની ૩૯મી અને ૪૬મી કંડિકામાં જણાવેલા ખોટા પાઠ અમને પ્રત્યંતરોમાં મળ્યા છે. અહીં ફરક એટલો જ છે કે ૨૧ અને ૧૦૬ ક્રમાંકવાળી કંડિકામાં જણાવેલો મૌલિક પ્રામાણિક સૂત્રપાઠ શિલાગમની આવૃત્તિમાં છે.

(ऊ) ૪, ૫, ૧૦, ૧૬, ૧૭, ૨૨ અને ૩૮—આ કંડિકાઓમાં જણાવેલા મૌલિક પ્રામાણિક પાઠ ઉપરાંત અપ્રામાણિક વધારાના પાઠ આગમોદય સમિતિની, પં૰ શ્રી ભગવાનદાસજીની, શિલાગમની અને સુત્તાગમેની આવૃત્તિમાં છે. અહીં ફરક એટલો જ છે કે પાંચમી કંડિકામાં જણાવેલો વધારાનો ખોટો પાઠ મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિમાં પણ છે તેમ જ અમને પણ એક પ્રત્યંતરમાં મળ્યો છે, જ્યારે પાંચમી કંડિકાનો વધારાનો ખોટો પાઠ શિલાગમની આવૃત્તિમાં નથી.

(ऋ) ३४, ४४, ५३ અને ५७ મી કંડિકામાં જણાવેલા વધારાના સૂત્રપાઠ પ્રસ્તુતાર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરે છે, પણ તે સ્પષ્ટીકરણ માટે પાછળથી ઉમેરાયા હોવાથી તેને પ્રમાણભૂત ન કહેવાય. આમાંની ५३ મી અને ५७ મી કંડિકામાં જણાવેલો વધારાનો સૂત્રપાઠ અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં છે, જ્યારે ३४મી અને ४४મી કંડિકામાં જણાવેલો વધારાનો સૂત્રપાઠ આગમોદય સમિતિની, પં० શ્રી ભગવાનદાસજીની, શિલાગમની અને सुत्तागमे ની આવૃત્તિમાં છે. અહીં માત્ર ५७ મી કંડિકામાં જણાવેલો વધારાનો સૂત્રપાઠ જ અમને એક પ્રત્યંતરમાં મળ્યો છે.

(ॠ) ७, १४, १५, १९, २८, ३०, ३३, ३५, ३७, ४० અને ४१—આ અગિયાર કંડિકાઓમાં જણાવેલા મહત્ત્વના સૂત્રપાઠો આગમોદય સમિતિની, પં० શ્રી ભગવાનદાસજીની, શિલાગમની અને सुत्तागमे ની આવૃત્તિમાં નથી, જે અમને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યા છે. અહીં ફરક એટલો જ કે ७, ३० અને ३७ મી કંડિકામાં જણાવેલો સૂત્રપાઠ તથા १९ મી કંડિકામાં જણાવેલા સૂત્રપાઠવાળું સમગ્ર વાક્ય રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિમાં પણ નથી, જ્યારે ३३મી કંડિકામાં જણાવેલા પાંચ વિભાગ પૈકીના ચોથા વિભાગમાં જણાવેલો તથા ४० મી કંડિકામાં જણાવેલો સૂત્રપાઠ શિલાગમની આવૃત્તિમાં છે.

(ऌ) ६४થી ६९ સુધીની કંડિકાઓમાં—सुत्तागमे ની આવૃત્તિમાંથી એના સંપાદકશ્રીએ સ્વેચ્છાએ જે પાઠો કાઢી નાંખ્યા છે તે (કંડિકા ६४-६५-६६), સૂત્રાર્થને ન સમજવાથી સ્વેચ્છાએ સૂત્રપદોની વિભક્તિ બદલીને ખોટો પાઠ બનાવ્યો છે તે (કંડિકા ६७), સૂત્રપદોનું અમૌલિક પરિવર્તન સ્વેચ્છાએ કર્યું છે તે (કંડિકા ६८) અને મુદ્રણમાં થયેલ અનવધાનનું એક ઉદાહરણ (કંડિકા ६९) —આ હકીકતો જણાવી છે.

(ए) ४२ મી, ४९ મી અને ७० થી ७७ સુધીની કંડિકાઓ પૈકીની ७१ મી કંડિકા સિવાયની કંડિકાઓમાં જણાવેલા સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓના અને પૂર્વની આગમોદય સમિતિ આદિની આવૃત્તિઓના મૌલિક અને પ્રામાણિક પાઠના બદલે પં. શ્રી. ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં જ્યાં જ્યાં ખોટા પાઠ (કંડિકા ७०, ७५.), અપ્રમાણિત પાઠ (કંડિકા ४९, ७३, ७४), અમૌલિક પદવિપર્યાસ (કંડિકા ७६), પ્રક્ષિપ્ત પાઠ (કંડિકા ७२) અને અશાસ્ત્રીય સંશોધન (કંડિકા ४२, ७७) છે તે જણાવ્યું છે. ઉપરાંત, આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ પ્રમાણે જ પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં સૂત્રોનો તદ્દન ખોટો ઉત્ક્રમ તેમ જ પાઠપતન છે તે ७१ મી કંડિકામાં જણાવ્યું છે. આ ७१ મી કંડિકામાં આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિની ક્ષતિ ઉપરાંત એક સ્થળે પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં એક વધુ પાઠપતન થયું છે તે પણ જણાવ્યું છે. આ દશ કંડિકાઓમાં નિર્દિષ્ટ સ્થાનોમાં કેવળ પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિના જેવી જ અમૌલિક વાચના सुत्तागमे ની આવૃત્તિમાં છે, તેમાંય ७१ મી કંડિકામાં પડી ગયેલા પાઠના સ્થાનમાં सुत्तागमे માં સ્વમતિએ નવો અશાસ્ત્રીય પાઠ બનાવીને મૂક્યો છે તે પણ જણાવ્યું છે.

(ऐ) ६१ મી અને ७८ થી १०५ સુધીની કંડિકાઓમાં જણાવેલા મૌલિક પ્રામાણિક પાઠોના સંબંધમાં આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિની ક્ષતિ જણાવી છે અને પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત મૌલિક પ્રામાણિક પાઠો છે તે પણ જણાવ્યું છે. પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં સ્વીકારાયેલા આ २९ કંડિકાઓમાં જણાવેલા મૌલિક સૂત્રપાઠો सुत्तागमे ની આવૃત્તિમાં પણ છે. અહીં ફરક એટલો જ કે ८० મી કંડિકામાં જણાવેલા મૌલિક પાઠનો પં. શ્રી. ભગવાન-દાસજીની આવૃત્તિમાં સંશોધનમાન્ય રીતે ઇશારો કરાયો છે, જ્યારે सुत्तागमे માં તે મૌલિક પાઠ સ્પષ્ટપણે સ્વીકારાયો છે. તથા ९९ મી કંડિકામાં પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં જે બે સૂત્રપદો વધારે છે, જેને પ્રમાણિત કહી શકાય નહિ, તે પ્રમાણે જ सुत्तागमे માં પણ બે સૂત્રપદો વધારે છે.

પ્રસ્તુત કંડિકાઓ પૈકીની ૮૯, ૯૧, ૯૨, ૯૩ અને ૧૦૩ થી ૧૦૫ સુધીની કંડિકાઓમાં જણાવેલા મૌલિક પાઠ શિલાગમની આવૃત્તિમાં પણ છે, બાકીના આગમોદય સમિતિ પ્રમાણે છે.

(ઓ) ૧૦૭મી કંડિકામાં જે મૌલિક પ્રામાણિક પાઠ જણાવ્યો છે તે સુત્તાગમે સિવાયની તેના પહેલાંની કોઈ પણ આવૃત્તિમાં નથી તે જણાવ્યું છે.

## ચર્ચિત આવૃત્તિઓની સંજ્ઞા

નીચેની કંડિકાઓમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની જે જે મુદ્રિત આવૃત્તિઓની ચર્ચા કરી છે તે આવૃત્તિઓની સંજ્ઞા નીચે મુજબ છે :—

ध : રાય શ્રી ધનપતિસિંહજીની આવૃત્તિ. म : પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિ.
स : આગમોદય સમિતિની આવૃત્તિ. शि : શિલાગમ (આગમરત્નમંજૂષા)ની આવૃત્તિ
अ : મુનિ શ્રી અમોલકઋષિજીની આવૃત્તિ. सु : સુત્તાગમેની આવૃત્તિ.

## સૂત્રપાઠોનું પર્યાલોચન

૧. ૧૮૮મા સૂત્રમાં આવેલો साणं साणं भोमेज्जणगरावाससतसहस्साणं (પૃ૦ ૬૫, પં૦ ૧૦) આ પાઠ અમને બધીય સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે, ઉપરાંત જીવાજીવાભિગમસૂત્રની ટીકામાં આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રગત આ સમગ્ર વાનવ્યન્તરસૂત્ર આપ્યું છે તેમાં પણ પ્રસ્તુત પાઠ અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે જ છે. स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પણ આ પાઠ આ પ્રમાણે છે—साणं साणं असंखेज्जभोमेज्जणगरावाससतसहस्साणं; જ્યારે ध અને अ આવૃત્તિમાં અહીં स આવૃત્તિના પાઠની મતલબનો પાઠ આ પ્રમાણે છે— साणं साणं भोमेज्जणगरावाससयसहस्सा असंखेज्जाणं.

૨. ૫૦૭મા સૂત્રમાં दसवएसिए णववएसहीणे त्ति (પૃ૦ ૧૫૨, પં૦ ૧૫) આ સૂત્રપાઠ બધીય પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. આ સ્થાનમાં स આવૃત્તિમાં આવો પાઠ છે— दसपएसिए नवरं णववएसहीणे त्ति । આવો પાઠ કોઈ પણ પ્રતિ આપતી નથી, અને તેની જરૂર પણ નથી. ध અને अ આવૃત્તિમાં અહીં दसवएसिए णवरं पदेसहीणे त्ति આવો પાઠ છે, અર્થાત્ અમે સ્વીકારેલા પાઠમાં णव શબ્દ છે તેના બદલે આ બે આવૃત્તિઓમાં णवरं શબ્દ છે. સંશોધન-શૈલીથી ટેવાયેલા વિદ્વાનો અહીં જાણી શકશે કે સાચા णव શબ્દનું અશુદ્ધ સ્વરૂપ णवरं થયું અને તેમાંથી કેવળ णव ના બદલે णवरं અને णव આવા બે શબ્દો બન્યા. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં અહીં સમિતિના પાઠનું જ અનુકરણ થયું છે.

૩. ૧૧૧૯મા સૂત્રમાં ચતુઃપુરુષપ્રવિભક્ત ગતિના ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—समगं पढ्ढिता समगं पज्जवढ्ढिता १, समगं पढ्ढिया विसमं पज्जवढ्ढिया २, विसमं पढ्ढिया समगं पज्जवढ्ढिया ३, विसमं पढ्ढिया विसमं पज्जवढ्ढिया ४ (પૃ૦ ૨૭૨–૭૩). આ પાઠ અમે ઉપયોગમાં લીધેલી બધી જ સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. स આવૃત્તિમાં મૂળ વાચના સાથે ટીકા પણ પ્રકાશિત કરેલી છે અને આ સ્થાનની ટીકાનો પાઠ પૂ. પા. આગમોદ્ધારકજીને ખંડિત મળ્યો, તેથી શ્રી આગમોદ્ધારકજીએ આ સ્થાનના ઉક્ત પાઠને આગળપાછળ મૂકી દીધો હોય એમ લાગે છે. स આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠની ટીકા આ પ્રમાણે છે—तच्चतुर्द्धालं 'समगं पज्जवढ्ढिया' इत्यादिना ग्रन्थेन स्वयमेव वक्ष्यति (ટીકા, પત્ર ૩૨૯, પૃષ્ઠિ ૧-૨). ટીકાના આ પાઠના આધારે स આવૃત્તિમાં મૂળ પાઠ આ પ્રમાણે છે—समगं पज्जवढ्ढिया समगं पढ्ढिया १, समगं पज्जवढ्ढिया विसमं पढ्ढिया २, विसमं पज्जवढ्ढिया विसमं पढ्ढिया ३, विसमं पज्जवढ्ढिया समगं पढ्ढिया ४ । ટીકાની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં આ સ્થાનની વ્યાખ્યામાં ઉપર જણાવેલી મુદ્રિત આવૃત્તિના ટીકાપાઠના બદલે સમગ્ર

સૂત્રપ્રતિઓના મૂળપાઠનો નિર્દેશ કરતો ટીકાપાઠ આ પ્રમાણે છે—तच्चतुर्द्धाऽयं 'समगं पट्ठिया समगं पज्जवट्ठिया' इत्यादिना ग्रन्थेन स्वयमेव वक्ष्यति। ટીકાના આ શુદ્ધ પાઠ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની બધીય સૂત્રપ્રતિઓએ આપેલો અમારા પ્રકાશનનો જ પાઠ પ્રામાણિક છે. આવાં ઉદાહરણોથી સંશોધનમાં રસ ધરાવનાર અભ્યાસીઓએ એટલો ધડો તો અવશ્ય લેવો જ કે કોઈ પણ ગ્રંથની ટીકાની મુદ્રિત આવૃત્તિના પાઠના આધારે સામાન્ય રીતે બધીય મૂળ સૂત્રની પ્રતિઓના પાઠને પરાવર્તિત કરવાને બદલે ટીકાનાં પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રત્યંતરો જોવાં જોઈએ. ટીકાના હસ્તલિખિત પ્રત્યંતરો મળવાનો સર્વથા અસંભવ હોય તોપણ મૂળ સૂત્રના પાઠને પરાવર્તિત કરવો એ તો કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. ઘ આવૃત્તિમાં અહીં જણાવેલો સૂત્રપાઠ શબ્દસામ્યના લીધે વિચિત્ર રીતે ખંડિત થયો છે અને अ આવૃત્તિમાં આમ તો स આવૃત્તિના જેવો જ પાઠ છે, પણ તેમાં ત્રીજા અને ચોથા પ્રકારમાં ફરક છે. म અને सु આવૃત્તિમાં કેવળ स આવૃત્તિનું જ આ સ્થાનમાં અનુકરણ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જ્યાં જ્યાં पज्जवट्ठिया પાઠ છે તેના બદલે शि આવૃત્તિમાં 'पज्जुवट्ठिया' આવો ખોટો પાઠ મૂકીને નિરાધાર એક અશુદ્ધિનો વધારો કર્યો છે. આ સિવાય આ સ્થાનમાં शि આવૃત્તિનો પાઠ પણ स આવૃત્તિના જેવો જ છે.

૪. ૨૯૪ મા પૃષ્ઠની ૧૩ મી ટિપ્પણીમાં [1]इंदगोवे इ वा પાઠ છે તે સૌપ્રથમ કેવળ स આવૃત્તિમાં મૂળ વાચનામાં લેવાયો છે. અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં આ પાઠ મળ્યો નથી, અને ઘ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ વધારાનો પાઠ નથી. ટીકાની વ્યાખ્યાના વક્તવ્યને બરાબર ન સમજવાના કારણે આ વધારાનો પાઠ અહીં કોઈ વિદ્વાને ઉમેર્યો હોય તેમ લાગે છે; આ હકીકત ટીકાનો પાઠ જોતાં સમજાશે. મૂળ સૂત્રમાં बालिंदगोवे इ वा પાઠ છે તેની ટીકા આ પ્રમાણે છે—बालेन्द्रगोपकः सद्यो जातः इन्द्रगोपकः, स हि प्रवृद्धः सन् ईषत्पाण्डुरक्तो भवति ततो बालग्रहणम्; इन्द्रगोपकः—प्रावृट्प्रथमसमयभावी कीटविशेषः। પ્રસ્તુત સ્થાનમાં મૂળ સૂત્રની સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓની વાચના અને તદનુસારી ટીકાકારની વ્યાખ્યા ઉપરથી સ્પષ્ટ જ છે કે અહીં ઇન્દ્રગોપ નહીં પણ બાલેંદ્રગોપ જ પ્રસ્તુત છે. बालिंदगोव–बालेन्द्रगोप માં સૂચવાયેલા ઇન્દ્રગોપનો પરિચય ટીકાકારે આપ્યો તેના ઉપરથી જ કોઈએ મૂળ અને ટીકા–કારને અનભિપ્રેત इंदगोवे इ वा આ પાઠ મૂળમાં ઉમેરી દીધો હોય તેમ લાગે છે. स આવૃત્તિ પછીની म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત વધારાનો ખોટો પાઠ स આવૃત્તિની વાચના પ્રમાણે જ લેવાયો છે.

૫. ૧૨૩૮ મા સૂત્રમાં આવેલા अणोवमा इ वा (પૃ૦ ૨૯૭) આ સૂત્રપાઠના પહેલાં उवमा इ वा આવો વધારાનો સૂત્રપાઠ અમને મ૦ સંજ્ઞક સૂત્રપ્રતિમાં મળ્યો છે. અને पु २ સંજ્ઞક પ્રતિમાં આ વધારાનો પાઠ પાછળથી શોધકે ઉમેરેલો છે. આ સિવાયની અમે ઉપયોગમાં લીધેલી સર્વ સૂત્રપ્રતિઓમાં આ વધારાનો उवमा इ वा પાઠ નથી. स આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત વધારાનો પાઠ મૂળ વાચનામાં સ્વીકાર્યો છે. ટીકામાં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલા મિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો પૈકીના गुले खंडे અને मच्छंडिया શબ્દનો પરિચય આપ્યો છે. पप्पडमोयए પદથી अणोवमा સુધીનાં સૂત્રપદો માટે ટીકાકારે पर्पटमोदकादयः सम्प्रदायादवसेयाः આમ લખીને તજ્જ્ઞ દ્વારા જાણી લેવાની ભલામણ કરી છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જણાવેલાં ઉદાહરણદર્શક પદો મિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થનાં છે એટલી વાત નક્કી છે. અને આથી જવલ્લે જ કોઈક પ્રતિમાં મળતો હોવા છતાં उवमा इ वा સૂત્રપાઠ અનુપયોગી અને પાછળથી ઉમેરાયેલો જણાય છે. उवमा નો અર્થ उपमा છે, જે આજે પણ મદ્રાસી વાનગી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. उपमा ખારી હોય છે, એટલે આ સંદર્ભમાં उवमा શબ્દ બરાબર નથી, પણ

૧. स આવૃત્તિમાં इंदगोपे इ वा છે, અર્થાત् वे ના બદલે पे છે.

ઉપમાથી વિપરીત સ્વાદ અર્થાત્ મિષ્ટ સ્વાદ જેનો હોય તે વાનગી અનુપમાના નામે પ્રાચીન કાળમાં પ્રચલિત હશે, જે અહીં મૂળ સૂત્રમાં अणोवमा શબ્દથી સૂચવાઈ છે. પ્રસ્તુત વધારાનો અપ્રમાણિત उवमा इ वा પાઠ घ અને शि આવૃત્તિમાં નથી, જ્યારે अ અને તે પછીની भ તથા सु આવૃત્તિમાં છે. અહીં અનુપમાના ઉલ્લેખથી ઉપમા નામની વાનગીની પ્રાચીનતા આનુષંગિક રીતે અનુપમા જેટલી જ નિશ્ચિત થાય છે.

૬. ૧૨૪૭ મા સૂત્રમાં આવેલું अणंतगुणा સૂત્રપદ અમને બધીય સૂત્રપ્રતિઓમાં મળ્યું છે, घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ સ્થાનમાં આવો જ પાઠ છે; ટીકામાં પણ આ પાઠ પ્રમાણે જ વ્યાખ્યા છે; જ્યારે स આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં असंखेज्जगुणा આવો ખોટો પાઠ છે. भ, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત स આવૃત્તિના ખોટા પાઠનું જ અનુકરણ થયું છે.

૭. ૧૬૨૦ મા સૂત્રનો ચોથો ભંગક આ પ્રમાણે છે.—अत्थेगइए जीवे एगइयाओ जीवाओ जं समयं काइयाए आहिगरणियाए पाओसियाए किरियाए अपुट्ठे तं समयं पारियावणियाए किरियाए अपुट्ठे पाणाइवायकिरियाए अपुट्ठे ४ । (પૃ૦ ૩૫૭, પં૦ ૬–૮). અમને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપેલો આ સૂત્રપાઠ अ સિવાયની અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી કોઈ પણ આવૃત્તિમાં નથી. જે હસ્ત-લિખિત પ્રતિના આધારે મુદ્રિત થયેલી આવૃત્તિમાં આ પાઠ નથી તે હસ્તલિખિત પ્રતિમાં ટીકાની વ્યાખ્યા ઉપલક દૃષ્ટિએ જોવાથી કદાચ પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ ન લેવાયો હોય તેવું અનુમાન કરી શકાય. પ્રસ્તુત સમગ્ર સૂત્રની ટીકા આ પ્રમાણે છે —'जीवे णं भंते ! जं समयं काइयाए अहिगरणियाए' इत्यादि। अत्रापि समयग्रहणेन सामान्यतः कालो गृह्यते, प्रश्नसूत्रं सुगमम्, निर्वचनसूत्रे भङ्गत्रयी—कश्चिज्जीवमधिकृत्य कश्चिज्जीवो यस्मिन् समये–काले क्रियात्रयेण स्पृष्टस्तस्मिन् समये पारितापनिक्यापि स्पृष्टः प्राणातिपातक्रियया चेत्येको भङ्गः, पारितापनिक्या स्पृष्टः प्राणातिपातेनास्पृष्ट इति द्वितीयः, पारितापनिक्या प्राणातिपातक्रियया चास्पृष्ट इति तृतीयः एष च तृतीयो भङ्गो बाणादेर्लक्ष्यात् परिभ्रंशेन घात्यस्य मृगादेः परितापनाद्यसम्भवे वेदितव्यः। **यस्तु यस्मिन् समये यं जीव-मधिकृत्याद्यक्रियात्रयेणास्पृष्टः स तस्मिन् समये तमधिकृत्य नियमात् पारितापनिक्या प्राणातिपातक्रियया चास्पृष्टः, कायिक्याद्यभावे परितापनादेरभावात्।** (ટીકા, પત્ર ૪૪૬, પૃષ્ઠિ ૧). આ ટીકાપાઠમાં આવેલો મોટા અક્ષરવાળો ટીકાપાઠ અહીં સૂચવેલા ચોથા ભંગકની જ વ્યાખ્યા છે. પ્રસ્તુત સૂત્રના પ્રશ્નવાક્યોનો ઉત્તર ૧ થી ૩ ભંગકમાં આવી જાય છે, એટલે જ ટીકામાં निर्वचनसूत्रे भङ्गत्रयी આમ જણાવ્યું છે. જેને આ સૂત્રનો પ્રશ્ન સ્પર્શતો નથી તે ચોથા ભંગકનું પણ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવું તે એક વિશિષ્ટ રચનાશૈલીનો પ્રકાર છે. અમને લાગે છે કે ઉપર જણાવેલા ટીકાપાઠમાં આવેલા भङ्गत्रयी શબ્દના આધારે કોઈ કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતિમાં પ્રસ્તુત ચોથો ભંગક ન પણ લેવાયો હોય.

૮. ૧૮૯૮ [૧] સૂત્રના પ્રારંભમાં આવતો आभिणिबोहियणाणि-सुतणाणीसु આ પાઠ બધીય સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે, અને અર્થસંગતિની દૃષ્ટિએ, પૂર્વાપરનાં સૂત્રો જોતાં પણ, આ જ પાઠ પ્રામાણિક છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ અમારા પ્રકાશન જેવો જ શુદ્ધ પાઠ છે. स આવૃત્તિમાં છપાયેલી ટીકામાં પ્રસ્તુત પાઠનું 'आभिणिबोहियनाणी सुयणाणी य' આવું ખોટું અવતરણ હોવાને કારણે स આવૃત્તિના મૂળ પાઠમાં પણ પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાને आभिणिबोहियणाणी सुयणाणी य આવો અપ્રમાણિત

૨. અમારા પ્રકાશનમાં દૃષ્ટિદોષથી °सुतणाणिसु છપાયું છે, જેની પ્રસ્તુત બીજા ભાગના શુદ્ધિપત્રકમાં નોંધ લીધી છે.

પાઠ સ્વીકાર્યો છે. ખંભાત અને જેસલમેરના ભંડારની ટીકાની તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં ટીકાપાઠનું ઉક્ત અવતરણ આ પ્રમાણે છે—आभिणिबोहियणाणीसु सुयनाणीसु य, જે સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓના શુદ્ધ પાઠને સંવાદી છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં स આવૃત્તિના ખોટા પાઠનું અહીં અનુકરણ જ છે.

૯. ૪૩૬ મા પૃષ્ઠની પહેલી પંક્તિના પ્રારંભમાં આવેલા संखेज्जगुणा (સૂ૦ ૨૧૨૯ [૧]) સૂત્રપદના બદલે स આવૃત્તિમાં असंखेज्जगुणा પાઠ છે. स આવૃત્તિમાં પ્રકાશિત થયેલી ટીકામાં પણ આ સૂત્રપદની असङ्ख्यातगुणाः આવી વ્યાખ્યા છે. પણ એક તો અમે મૂળ વાચનામાં સ્વીકારેલો પ્રસ્તુત પાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે, તે ઉપરાંત ખંભાત-જેસલમેરના ભંડારની તાડપત્રીય પ્રતિઓ સહિત અમે જોયેલી ૧૬ મા-૧૭ મા શતકની કાગળ ઉપર લખાયેલી ટીકાની પ્રતિઓમાં પણ આ સ્થાનની વ્યાખ્યામાં सङ्ख्यातगुणाः પાઠ જ છે, આથી અમે મૂળમાં રાખેલો પાઠ પ્રમાણભૂત માન્યો છે. આ સ્થાનમાં ध અને अ આવૃત્તિમાં અમે સ્વીકારેલા પાઠ જેવો જ પાઠ છે; જ્યારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં स આવૃત્તિના પાઠનું જ અનુકરણ છે.

૧૦. ૨૧૭૫ મું સૂત્ર પૂર્ણ થયા પછી (પૃ૦ ૪૪૫) स આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે વધારે પાઠ છે—तत्थ सिद्धो भवति । આ પાઠ અમે ટિપ્પણીમાં નોંધ્યો છે, જુઓ પૃ૦ ૪૪૫, ટિ૦ ૬. અમને આ વધારાનો પાઠ કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિએ આપ્યો નથી, અને તેની ઉપયોગિતા પણ નથી. ध તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ વધારાનો પાઠ નથી. ટીકામાં પણ આ વધારાના પાઠની વ્યાખ્યા નથી. પ્રસ્તુત ૨૧૭૫ મા સૂત્રની ટીકા પૂર્ણ થયા પછી ૨૧૭૬ મા સૂત્રની ઉત્થાનિકાનો ટીકાપાઠ આ પ્રમાણે છે—तदेवं केवली यथा सिद्धो भवति तथा प्रतिपादितम्, इदानीं सिद्धा यथास्वरूपास्तत्रावतिष्ठन्ते तथा प्रतिपादयति । ટીકાની આ ઉત્થાનિકામાં આવેલા यथा सिद्धो भवति પાઠ ઉપરથી કોઈ સૂત્રપ્રતિમાં કોઈએ પ્રસ્તુત વધારાનો પાઠ પ્રક્ષિપ્ત કર્યો હોય તેવી પ્રતિ પૂ. પા. આગમોદ્ધારકજીને મળી હશે તેમ લાગે છે; જોકે અમે જે પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ જોઈ તેમાં આ અપ્રમાણિત પાઠ નથી જ. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં અહીં स આવૃત્તિનું જ અનુકરણ છે.

૧૧. ૧૭૩૭ [૨] સૂત્રમાં सत्त य वाससहस्साइं अबाहा । પાઠ છે તેના બદલે દૃષ્ટિદોષથી કે અનવધાનથી स આવૃત્તિમાં सत्तरि य वाससहस्साइं अबाहा આવો ખોટો પાઠ છપાયો છે, અને તેનું જ અનુકરણ म, शि અને सु આવૃત્તિમાં થયું છે. પં. શ્રી ભગવાનદાસજીએ આ પાઠનો અર્થ તો સાત હજાર જ લખ્યો છે. सय=સો અને सहस्स=હજાર–આ બે સંખ્યાની પ્રતિપાદ્ય વિષયમાં સંગતિ વિચારાઈ હોત તો પ્રસ્તુત પાઠમાં सत्त ના બદલે ખોટો सत्तरि પાઠ ન બનત. અમે જોયેલી સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓમાં, ध તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ સ્થાનમાં सत्त જ પાઠ છે.

૧૨. બીજા સૂત્રમાં આવેલી છઠ્ઠી ગાથાનું ઉત્તરાર્ધ અમારી આવૃત્તિમાં સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓના પાઠ મુજબ આ પ્રમાણે છે—कम्मस्स बंधए २४ कम्मवेदए २५ वेदस्स बंधए २६ वेयवेयए २७ ॥ ६ ॥ (પૃ૦ ૪). ध તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આવો જ પાઠ છે. આના બદલે स આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म અને सु આવૃત્તિમાં [कम्मस्स] बंधए [कम्मस्स] वेद[ए] वेदस्स बंधए वेयवेयए॥ આવો પાઠ છે. અહીં [ ] આવા કોષ્ટકમાં પાઠ મૂકવાનો આશય તો આર્યાછંદનું ઉત્તરાર્ધ માત્રામેળથી બંધ બેસતું કરવાનો જણાય છે. પણ આગમગ્રંથોમાં અનેક સ્થળે છંદોભંગ સ્વીકારીને રચાયેલી ગાથાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, તેનો ખ્યાલ રાખીને આપણે પ્રતિઓના પાઠની સાધક-બાધકતા વિચારવી જોઈએ. ટીકાકારની વ્યાખ્યા પણ સર્વ સૂત્રપ્રતિઓના પાઠ મુજબ જ છે, અર્થાત્ અહીં અમે સ્વીકારેલો પાઠ જ મૌલિક છે. આ સ્થાનમાં स આવૃત્તિમાં [ ] આવા કોષ્ટકમાં મૂકેલા સાચા પાઠનું અનુકરણ થતાં થતાં છેવટે એ અનર્થ થયો કે शि આવૃત્તિમાં છંદોમેળ

બંધબેસતો કરવા ખાતર આ કોષ્ઠકમાં મૂકેલો પાઠ પણ રદ કરીને પ્રસ્તુત ઉત્તરાર્ધ આ પ્રમાણે છાપ્યું છે— बंधए वेदवेदस्स बंधए वेयवेयए ॥ શિલાગમનો-આગમમંદિરનો આ પાઠ મોટી ક્ષતિયુક્ત છે. પ્રસ્તુત સ્થાનમાં स આવૃત્તિમાં અમારા પ્રકાશનના कम्मवेदए ના બદલે [कम्मस्स] वेद[ए] પાઠમાં જે स्स છે તે કોઈ પણ પ્રતિ આપતી નથી.

૧૩. ૩૬૭મા પૃષ્ઠની ચોથી અને એકવીસમી પંક્તિમાં આવતું सरीरंगोवंगणामे (સૂ૦ ૧૬૯૩ તથા સૂ૦ ૧૬૯૪[૪])–આ સૂત્રપદ તેમ જ આ જ પૃષ્ઠની ૨૨–૨૩ પંક્તિઓમાં આવતું °सरीरंगोवंगणामे (સૂ૦ ૧૬૯૪[૪]) આ સૂત્રપદ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ પાઠ અમારી વાચના જેવો જ છે. ટીકામાં પણ આ પ્રામાણિક પાઠને અનુસરીને જ વ્યાખ્યા કરી છે, તે આ પ્રમાણે—[3]शरीराङ्गोपाङ्गनामेति शरीरस्याङ्गान्यष्टौ शिरःप्रभृतीनि, उक्तं च—'सीसमुरोयरपिट्ठी दो बाहू ऊरुया य अट्ठंगा' इति, उपाङ्गानि च अङ्गावयवभूतान्यङ्गुल्यादीनि, शेषाणि तत्प्रत्यवयवभूतान्यङ्गुलिपर्वरेखादीनि अङ्गोपाङ्गानि, 'स्यादावसङ्ख्येये' इत्येकशेषः, तन्निमित्तं नाम [4]शरीराङ्गोपाङ्गनाम। (ટીકા, પત્ર ૪૬૭, પૃષ્ઠિ ૨). પ્રસ્તુત सरीरंगोवंगणामे સૂત્રપદના બદલે स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પણ સર્વત્ર सरीरोवंगनामे આવો ખોટો પાઠ છે. આ પ્રમાણે ૧૭૦૨[૧૪]મા સૂત્રમાં આવેલા °सरीरंगोवंगणामाए આ સૂત્રપદના બદલે स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં °सरीरोवंगनामाए આવો ખોટો પાઠ છે. અહીં घ તથા अ આવૃત્તિમાં આ સૂત્રખંડ (૧૭૦૨[૧૪])નો પાઠ પડી ગયો છે.

૧૪. ૩૭૦મા પૃષ્ઠની ૨૩મી પંક્તિમાં આવેલો जहा किरियासु पाणाइवायविरतस्स (સૂ૦ ૧૭૮૪[૩]) આ સૂત્ર સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. પ્રસ્તુત સ્થાનમાં મૂળ વાચનામાં બધા ભંગકો ન જણાવતાં, આ બધા ભંગકો બાવીસમા 'ક્રિયા' નામના પદમાં આવેલા ૧૬૪૩મા સૂત્રથી જાણી લેવાની ભલામણ કરવા માટે અહીં મૂળ વાચનામાં પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ મૌલિક પાઠ છે જ. પણ स આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠ નથી સ્વીકારાયો. અને म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં स આવૃત્તિનું અનુકરણ કરીને આ પાઠ સ્વીકારાયો નથી. અમને વિશ્વાસ છે કે જેમાં આ પાઠ ન હોય તેવી સૂત્રપ્રતિ મળવાનો સંભવ નથી.

૧૫. ૧૭૮૬મા સૂત્રમાં પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પચીસમા 'બંધ' નામના પદને જણાવતું बंधे સૂત્રપદ (પૃ૦ ૩૭૦) બધીય સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ પદ છે. અને ટીકાકારે પણ આ ૧૭૮૬મું આખું જ સૂત્ર ટીકામાં લખ્યું છે; તેમાં પણ પ્રસ્તુત 'બંધે' સૂત્રપદ છે જ (જુઓ ટીકા, પત્ર ૪૭૭, પૃષ્ઠિ ૧). આ बंधे શબ્દ જો ન હોય તો ૧૭૮૬મા સૂત્રનું શું વ્યક્તવ્ય છે તેની કોઈ સમજ પડે તેમ નથી. ટીકાની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં ટીકાકારે આપેલા આ સૂત્રમાં આવતો बंधे શબ્દ [ ] આવા કોષ્ટકમાં મૂક્યો છે. પૂ. પા. આગમોદ્ધારકજીને તેમણે ઉપયોગમાં લીધેલી મૂળ સૂત્રની પ્રતિમાં बंधे શબ્દ નહીં મળ્યો હોય તેથી ટીકામાં આવતો આ સૂત્રપાઠ કોષ્ટકમાં મૂક્યો હશે કે બીજા કોઈ કારણે, તે સમજાતું નથી. स આવૃત્તિની મૂળ વાચનામાં પ્રસ્તુત बंधे સૂત્રપદ નથી. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં અહીં स આવૃત્તિનું અનુકરણ જ કર્યું છે. આ એક-અક્ષરપરિમિત સૂત્રપદ ન હોવાને કારણે તેનો અનુવાદ પં. શ્રી ભગવાનદાસજીની આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે છે—'જેમ જ્ઞાનાવરણીયને વેદતાં જેટલી પ્રકૃતિનો બંધ કહ્યો છે તેમ મોહનીય કર્મ વેદતાં કહેવો' આનું તાત્પર્ય એ થયું કે મોહનીય કર્મ વેદનાર સપ્તવિધબંધક પણ હોય, અષ્ટવિધબંધક

---

૩–૪. આ બે સ્થાનોમાં મુદ્રિત ટીકામાં અનુક્રમે सरीरोपाङ्गनामेति અને शरीरोपाङ्गनाम આવો પાઠ છે. ઉપરનો પાઠ અમને ટીકાની અનેક પ્રાચીન પ્રતિઓમાંથી મળ્યો છે.

પણ હોય, ષડ્વિધબંધક પણ હોય અને એકવિધબંધક પણ હોય (જુઓ જ્ઞાનાવરણીયવેદક જીવને લગતું સૂત્ર ૧૭૭૧ મું). અહીં ફક્ત બેઅક્ષરપરિમિત वंधे સૂત્રપદથી જાણી શકાય છે કે મોહનીય કર્મનો વેદક એકવિધબંધક હોતો નથી, જુઓ સૂ૦ ૧૭૫૫ (પૃ૦ ૩૮૫).

૧૬. ૧૨૫૨ મા સૂત્રમાં આવેલો कण्हलेसा णं सा, णो खलु सा णीलल्लेस्सा, तत्थ गता उस्सक्कति (પૃ૦ ૩૦૦, પં. ૨૦) આ સૂત્રપાઠ બધી ય હસ્તલિખિત સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. ઘ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આવો જ પાઠ છે. ટીકાકાર પણ આ પાઠને અનુસરતી જ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે—परमार्थतः पुनः कृष्णलेश्यैव, नो खलु नीललेश्या सा स्वस्वरूपापरित्यागात्, न खल्वादर्शादयो जपाकुसुमादिसन्निधानतस्तत्प्रतिबिम्बमात्रमादधाना[१] नादर्शादय इति परिभावनीयमेतत्, केवलं सा कृष्णलेश्या 'तत्र' स्वस्वरूपे 'गता' अवस्थिता सती उत्ष्वष्कते तदाकारभावमात्रधारणतस्तत्प्रतिबिम्बमात्रधारणतो वोत्सर्पतीत्यर्थः। (ટીકા, પત્ર ૩૭૨, પૃષ્ઠિ ૧). આ પ્રમાણે મૂળ પાઠની સુસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા હોવા છતાં स આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠનું અંતિમ વાક્ય આ રીતે છપાયું છે—तत्थ गता ओसक्कइ उस्सक्कइ वा. स આવૃત્તિના આ પાઠમાં જે ओसक्कइ શબ્દ વધારે છે તે તદ્દન ખોટો, કોઈ પણ હસ્તલિખિત પ્રતિના આધાર વિનાનો છે, કારણ કે કૃષ્ણલેશ્યાથી હીન બીજી કોઈ લેશ્યા નથી, જેથી તેનું અવષ્વષ્કણ બતાવતા ओसक्कइ શબ્દની ઉપયોગિતા હોય. જેમ ૧૨૫૫ મા સૂત્રમાં શુક્લ લેશ્યાના સંબંધમાં તેનું અવષ્વષ્કણ જણાવ્યું છે, પણ ઉત્ષ્વષ્કણ જણાવ્યું નથી, કારણ કે શુક્લ લેશ્યાથી કોઈ ઉચ્ચ લેશ્યા નથી, તેમ કૃષ્ણલેશ્યા માટે અવષ્વષ્કણ હોઈ શકે જ નહીં. અમે નિઃશંકપણે માનીએ છીએ કે ઉપર જણાવેલા ૧૨૫૨ મા સૂત્રમાં स આવૃત્તિમાં જે વધારાનો ओसक्कइ શબ્દ છે તે ખોટો છે. स આવૃત્તિના આ ખોટા પાઠનું જ અનુકરણ म, शि અને सु આવૃત્તિમાં થયું છે. આથી ભલે स આવૃત્તિની પછી પ્રકાશિત થયેલી म આવૃત્તિના પ્રકાશનમાં હસ્તલિખિત પ્રતિનો ઉપયોગ થયો હોય તોપણ આવાં કેટલાંય સ્થળે મૌલિક પાઠોની ચકાસણી કોઈએ કરી નથી. शि આવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલા ૧૨૫૨ મા સૂત્રના વધારાના ખોટા પાઠનું स આવૃત્તિ પ્રમાણે અનુકરણ તો થયું જ છે; આ ઉપરાંત શુક્લલેશ્યા સંબંધિત ૧૨૫૫ મા સૂત્રમાં આવતા तत्थगता ओसक्कइ આ સૂત્રપાઠની પછી પોલું મીંડું છાપીને શુક્લલેશ્યાના ઉત્ષ્વષ્કણસૂચક उस्सक्कति શબ્દ સમજવા માટેનો નવો ભ્રમ ઊભો કર્યો છે.

સૂત્રોના આધારે સ્વયં ઉમેરાયો હશે કે તેવી કોઈ હસ્તલિખિત પ્રતિ મળી હશે, તેની અમને ખબર નથી. અહીં અમે એટલું જ જણાવીએ છીએ કે આ વધારાનો પાઠ અમૌલિક અને વધારે પડતો છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં અહીં स આવૃત્તિના ખોટા પાઠનું જ અનુકરણ થયું છે.

૧૮. ૧૦૭મા સૂત્રમાં આવેલા दामिली (પૃ૦ ૩૮) નામના લિપિભેદના બદલે માત્ર प्र૦ સંજ્ઞક પ્રતિમાં दोमिली પાઠ છે. અહીં दामिली શબ્દના પહેલાં આવેલો '।' આવો દંડ જો જોડાઈ જાય તો પડિમાત્રા બનીને दोमिली બની જાય: આવું અનુમાન અસ્થાને નથી. प्र૦ સંજ્ઞક પ્રતિ સિવાયની બધી જ સૂત્રપ્રતિઓમાં અહીં दामिली પાઠ છે અને તે દ્રાવિડી લિપિ સૂચવે છે તેમ સમજી શકાય છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં આ સ્થાનમાં दोमिली શબ્દ છે. स આવૃત્તિમાં તથા તેને અનુસરીને म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં આ સ્થાનમાં[૬] दोमिलिवी પાઠ છે, જે અમને કોઈ પણ પ્રતિએ આપ્યો નથી.

૧૯. ૧૦૪૯મા સૂત્રમાં આવતું सट्ठाणे (પૃ૦ ૨૫૮, પં૦ ૯)–સૂત્રપદ स આવૃત્તિમાં પડી ગયું છે અને તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પણ એ નથી. अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપદ છે. घ આવૃત્તિમાં આ સૂત્રપદ સાથેનું આખું વાક્ય પડી ગયું છે અર્થાત્ वणस्सतिकाइयाणं सट्ठाणे बद्धेल्लगा अणंता આટલો સૂત્રપાઠ નથી.

૨૦. ૧૦૫મા સૂત્રમાં આવતો णरदावणिया (પૃ૦ ૩૮) શબ્દ પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સૂત્ર-પ્રતિઓ આપે છે. અહીં म૦ અને प्र૦ સંજ્ઞક પ્રતિમાં णरवावणिया પાઠ છે. અને તેની શુદ્ધ સંગતિ કરી હોય તેવો पु २ સંજ્ઞક પ્રતિમાં णरवाहणिया પાઠ છે. અમારા સંશોધનકાર્યના અનુ-ભવના આધારે અહીં અમે એટલું જણાવી શકીએ કે णरदावणिया શબ્દમાં આવેલા दा નો લિપિદોષે वा થવાનો અસંભવ નથી. અને તેથી म૦ અને प्र૦ સંજ્ઞક પ્રતિમાં णरवावणिया પાઠ થયો હોય તેમ લાગે છે. पु २ સંજ્ઞક પ્રતિના લેખક વિચક્ષણ છે એટલું તો તેની સમગ્ર વાચના જોતાં સમજી શકાય છે. આ કારણે જ તેમને મળેલો णरवावणिया શબ્દ બંધ બેસે તેવો ન લાગતાં તેમણે णरवाहणिया શબ્દ લખ્યો હોય તેવું અનુમાન કરી શકાય. આવી જ એટલે पु २ પ્રતિ જેવી જ કોઈ વિરલ પ્રતિના આધારે અદ્યાવધિ પ્રકાશિત સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં અહીં णरवाहणिया શબ્દ છે. પ્રસ્તુત णरदावणिया શબ્દની સવિશેષ મૌલિકતા તો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓના આધારે નિર્ણીત થઈ જ છે. આ ઉપરાંત અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં અમને णरदावणिए શબ્દ મળ્યો છે, જુઓ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશિત नंदिसुत्तं अणुओगद्दाराइं च ગ્રંથનું પૃ૦ ૧૩૧, સૂ૦ ૩૦૩.[૭]

---

૬. શ્રી આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત સમવાયાંગસૂત્રના ૧૮ મા સમવાયમાં પ્રસ્તુત લિપિભેદોનાં નામ ૧૮ ના બદલે ૨૦ છપાયાં છે. તેમાં મૂયલિવી શબ્દને ક્રમાંક આપ્યો નથી તોપણ લિપિભેદોની સંખ્યાનો ક્રમાંક ૧૮ના બદલે ૧૯ નો બતાવ્યો છે. सुत्तागमे ની સમવાયાંગની વાચનામાં પણ સમિતિ પ્રમાણે જ છે. તેમાં મૂયલિવી શબ્દને [ ] આવા કોષ્ટકમાં મૂકીને પણ સમિતિપ્રમાણે કુલ ૧૯ ભેદો જ જણાવ્યા છે.

૭. અનુયોગદ્વાર સૂત્રના સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લીધેલી પ્રતિઓ પૈકીની જેસલમેરના ભંડારની जे૦ સંજ્ઞક પ્રતિ અને શ્રી સંઘભંડાર–પાટણની सं૦ સંજ્ઞક પ્રતિ, આ બે તાડપત્રીય પ્રતિઓ અને અન્ય બે કાગળ ઉપર લખાયેલી પ્રતિઓ સિવાયની અનુયોગદ્વારસૂત્રની મોટા ભાગની સૂત્રપ્રતિઓમાં અને તેની અમારા સિવાયની સમગ્ર પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં ઉપર જણાવેલો णरदावणिए શબ્દ નથી. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રમાં આવના णरदावणिया શબ્દને લક્ષમાં રાખીને અમે અનુયોગદ્વારમાં અલ્પ પણ પ્રાચીન પ્રતિઓએ આપેલા णरदावणिए શબ્દને મૂળ વાચનામાં સ્વીકાર્યો છે.

૨૧. ૯૨૨મા સૂત્રમાં આવેલો वाणमंतराणं जहा णेरइयाणं ओरालिया आहारगा य (પૃ૦ ૨૨૮, પં૦ ૮)— આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે, એવં અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી બધીય આવૃત્તિઓમાં પણ આ પ્રમાણે જ આ સૂત્રપાઠ છે. આ પાઠમાં વાનવ્યંતર દેવોના ઔદારિક અને આહારક શરીરના સંબંધમાં નારકો પ્રમાણે જાણી લેવાની ભલામણ કરી છે. હવે વાનવ્યંતર દેવ સંબંધી આ જ સૂત્રમાં આગળ આવતા तेया-कम्मया (પૃ૦ ૨૨૮, પં૦ ૧૧) આ સૂત્રપાઠના પહેલાં स આત્તિમાં आहारगसरीरा जहा असुरकुमाराणं (અર્થાત્ વાનવ્યંતરનાં આહારક શરીરોનું વક્તવ્ય અસુરકુમારની પેઠે જાણી લેવું.) આટલો સૂત્રપાઠ વધારે છે. એક જ સૂત્રમાં અને તે પણ ૧૩–૧૪ શબ્દોના જ અંતરે એક જ વક્તવ્યની બે વાર ભલામણ કરવી પડે તે બરાબર નથી, અને તેથી જ पु २ સિવાયની પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સૂત્રપ્રતિઓમાં અને ध તથા अ આવૃત્તિમાં આ વધારાનો સૂત્રપાઠ નથી. म અને सु આવૃત્તિમાં અહીં स આવૃત્તિ જેવો વધારાનો અપ્રમાણિત પાઠ છે. शि આવૃત્તિમાં આ વધારાનો બિનજરૂરી પાઠ નથી લેવાયો.

૨૨. ૯૮૫ [૭] સૂત્રના પ્રશ્નવાક્યમાં આવેલો ओगाहणपएसट्ठयाए પાઠ અમને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. આ પ્રશ્નવાક્યના ઉત્તરવાક્યમાં–જવાબમાં પણ આ બે પદોનું પ્રાધાન્ય છે. આમ છતાં स આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં ओगाहणट्ठयाए पएसट्ठयाए ओगाहण-पएसट्ठयाए આવો પાઠ છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં આ સ્થાનમાં ઉક્ત स આવૃત્તિના ખોટા પાઠનું જ અનુકરણ થયું છે. ध તથા अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં ओगाहणट्ठयाए पदेसट्ठयाए આમ બે પદ અલગ અલગ છે, અર્થાત્ स આદિની આવૃત્તિમાં જે વધારાનું ત્રીજું પદ છે તે નથી.

૨૩. ૧૧૧૧મા સૂત્રમાં मंडूए उप्फिडिया આ પાઠ છે. અહીં उप्फिडिया શબ્દને અનુસરીને ટીકામાં उत्प्लुत्य અર્થ કર્યો છે. આ સ્થાનમાં અમને પ્રત્યંતરોમાં मंडूए–उप्पडिता, उप्फडिता અને ओफिडित्ता આવા પાઠભેદ મળ્યા છે. ध તથા अ આવૃત્તિમાં આ સ્થાનમાં मंडूए उप्पडित्ता પાઠ છે; જ્યારે स આવૃત્તિમાં તથા તેને અનુસરીને म, शि અને सु આવૃત્તિમાં આ સ્થાનમાં मंडूओ फिडित्ता આવો અશુદ્ધ પાઠ છે.

૨૪. ૧૧૩૧મા તથા ૧૧૪૫મા સૂત્રમાં (પૃ૦ ૨૭૫ તથા ૨૭૮) આવેલા स चेव पुच्छा પાઠમાં च અને व ના લિપિદોષનો ખ્યાલ ન આવવાના કારણે स આવૃત્તિમાં અનુક્રમે एवं सव्वे वि पुच्छा અને सव्वे वि पुच्छा આવો ખોટો પાઠ થઈ ગયો છે. ૧૧૪૫મા સૂત્રમાં અમે स આવૃત્તિનો પાઠભેદ ટિપ્પણીમાં આપ્યો નથી. અહીં હકીકતમાં स चेव પાઠના બદલે હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં મળેલા सव्वे व પાઠને ઉતાવળથી શુદ્ધ કરવા જતાં सव्वे वि પાઠ બની ગયો લાગે છે. બાકી, રચના અને અર્થની દૃષ્ટિએ આ બે સ્થાનોમાં सव्वे वि પાઠ ઉપયોગી નથી; કોઈ સૂત્રપ્રતિ આવો પાઠ આપતી પણ નથી. ध તથા अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બે સ્થાનના પાઠના સ્થાને અનુક્રમે આ પ્રમાણે પાઠ છે—सो चेव पुच्छा અને सव्वे व पुच्छा। અહીં शि આવૃત્તિમાં અનુક્રમે एवं सव्वेसिं पुच्छा અને सव्वे व पुच्छा આવો પાઠ છે. અહીં सव्वे व પાઠ બરાબર ન જણાતાં તેને આધાર વિના શુદ્ધ કરવાની કોશિશ પૂરતો જ सव्वेसिं પાઠ બનાવી દેવાયો છે, જે સંગત ન કહેવાય. અસ્તુ म અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બન્ને સ્થાનમાં स આવૃત્તિના જેવો જ પાઠ છે.

૨૫. ૧૨૧૮મા સૂત્રમાં આવતા पदेसावगाढ (પૃ૦ ૨૯૧, પં૦ ૨૬) પાઠના બદલે स આવૃત્તિમાં पदेसोगाढ પાઠ છે. અમે ઉપયોગમાં લીધેલી સૂત્રપ્રતિઓ પૈકીની पु १, पु २ અને पु ३ આ ત્રણ પ્રતિઓ સિવાયની શેષ હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં पदेसा આટલો જ પાઠ

છે. અર્થાત્ અવગાહ-અધિકારને જણાવતો સૂત્રપાઠ પડી ગયો છે. પ્રસ્તુત પાઠની ટીકા આ પ્રમાણે છે—[૮]एकादशः प्रदेशप्ररूपणाधिकारः, द्वादशोऽवगाहाधिकारः (ટીકા, પત્ર ૩૫૮, પૃષ્ઠિ ૧). આથી ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રતિઓએ અગિયારમા અને બારમા અધિકાર માટે જે पदेसावगाह પાઠ આપ્યો છે તેને શુદ્ધ અને પ્રામાણિક પાઠ કહી શકાય. આગળ ૧૨૪૪ મા સૂત્રના (પૃ૦ ૨૯૯) कण्हलेस्सा णं भंते कइपएसोगाढा આ પાઠમાં ओगाढ શબ્દ આવે છે તેના આધારે કોઈ સૂત્રપ્રતિમાં ओगाढ શબ્દ લખાયો હોય તેવી પ્રતિના આધારે કે સ્વયં સંગતિ વિચારીને स આવૃત્તિમાં पदेसोगाढ પાઠ સ્વીકારાયો હોય તેમ લાગે છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં અનુક્રમે पदेसोवगाह અને पदेसोवगाढ આવો પાઠ છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સ્થાનમાં સમિતિની આવૃત્તિનું અનુકરણ થયું છે.

૨૬. ૧૨૨૮ મા સૂત્રમાં આવેલા तंवच्छिवाडिया इ वा (પૃ૦ ૨૯૪, પં૦ ૨) આ પાઠના બદલે स આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પણ तंबच्छिवाडियाए इ वा પાઠ છે. આ પાઠમાં एકાર વધારાનો અને નિરર્થક જ છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં આ સ્થાને અનુક્રમે આવો અશુદ્ધ પાઠ છે—तंवच्छिवा विडाइवा અને तंवच्छिवा विडाइतिवा.

૨૭. ૧૨૩૦ મા સૂત્રમાં આવેલો कणियारकुसुमे इ वा (પૃ૦ ૨૯૪) આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આવો જ પાઠ છે. અહીં स તથા તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં कण्णियारकुसुमे इ वा પાઠ છે. આ પાઠ કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિ આપતી નથી. સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી ટીકામાં कन्नियारकुसुमे इ वा આવું પ્રતીક છે તેના આધારે स આવૃત્તિમાં कण्णियारकुसुमे इ वा પાઠ આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. કદાચ તેવી કોઈ મૂળ સૂત્રની પ્રતિ મળી પણ હોય, તોપણ સમિતિના પાઠને પ્રમાણિત ન કહી શકાય, કારણ કે ટીકાની ખંભાતના ભંડારની તાડપત્રીય પ્રતિમાં कणियारकुसुमे इ वा આવું સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓને સંવાદિ પ્રતીક મળે છે.

૨૮. ૧૨૩૧ મા સૂત્રમાં આવેલો सिंदुवारवरमल्लदामे આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. घ અને अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં આવો જ પાઠ છે. આ સ્થાનમાં स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પણ सिंदुरवारमल्लदामे પાઠ છે. અર્થાત્ અમે સ્વીકારેલા પાઠમાંનો वर શબ્દ તેમાં નથી. ટીકામાં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવેલા सालिपिट्ठरासी પદથી सेयबंधुजीवए સુધીનાં પદોની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે—शालिपिष्टराशि-कुटजपुष्पराशि-सिन्दुवारमाल्यदाम-श्वेताशोक-श्वेतकणवीर-श्वेतबन्धुजीवाः प्रतीताः। અહીં ટીકાની કોઈ પણ પ્રતિમાં सिन्दुवारवरमाल्यदाम આવો મૂળ સૂત્રપદને અનુસરતો પાઠ મળતો નથી, પણ આનો અર્થ એ નથી કે સામાન્ય રીતે બધીય સૂત્રપ્રતિઓમાં મળતો वर શબ્દ મૂળ વાચનામાંથી દૂર કરવો. ટીકામાં वर શબ્દ નથી તેનું સમાધાન બે રીતે થઈ શકે : ૧ सिन्दुवारના અંતમાં રહેલો र અને वर શબ્દનો र, આ બે रકારે લેખકને ચુકાવી દીધો હોય, અર્થાત્ वर શબ્દ પડી ગયો હોય. આમ સ્વીકારીએ તો ટીકાનો પાઠ આ રીતે જાણવો જોઈએ—सिन्दुवार[वर]माल्यदाम. ૨. મૂળસૂત્રનાં ૭ પદોનો નામોલ્લેખ કરતું સામાસિક વાક્ય છે, તેથી સુપરિચિત वर શબ્દને આ વાક્યમાં લેવાની આવશ્યકતા ટીકાકારને ન

---

૮. આગમોદયસમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિમાં આ ટીકાપાઠના પ્રારંભનો પાઠ આ પ્રમાણે છે—एकादशोऽप्रदेशः प्रदेशप्ररूपणाधिकारः. અહીં ઉપર જણાવેલો પાઠ ટીકાની જેસલમેર અને ખંભાતના ભંડારની તાડપત્રીય પ્રતિઓએ આપ્યો છે.

પણ લાગી હોય. અહીં તો અમે એટલો જ આગ્રહ રાખીએ કે મૂળ સૂત્રની બધીય પ્રતિઓ પાઠ આપતી હોય તેને દૂર કરવો તે બરાબર નથી.

૨૯. ૧૩૬૨ મા સૂત્રમાં આવેલો सागारोवउत्ते (પૃ૦ ૩૧૪) આ સૂત્રપાઠ અમને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. घ અને अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં આવો જ પાઠ છે. स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં આ સ્થાને सागारोवओगोवउत्ते પાઠ છે. આ પાઠ કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિ આપતી નથી. અમને લાગે છે કે કદાચ મુદ્રિત ટીકામાં છપાયેલા सागारोवओगोवउत्ते णं भंते ! (ટીકા, પત્ર ૩૯૨, પૃષ્ઠિ ૧) આ અવતરણ ઉપરથી स આવૃત્તિમાં આ પાઠ સ્વયં સુધારીને સ્વીકારાયો હોય. જેસલમેરના ભંડારની ટીકાની તાડપત્રીય પ્રતિમાં આ સ્થાને सागारोवउत्ते णं भंते । આવું સૂત્રપ્રતિઓના પાઠને સંવાદિ અવતરણ છે, આથી અહીં स આવૃત્તિનો પાઠ આદરણીય નથી. પ્રસ્તુત સૂત્રના પછીના ૧૩૬૩ મા સૂત્રમાં अणागारोवउत्ते પાઠ છે. આ પાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે અને સમિતિની આવૃત્તિ સહિત સમગ્ર પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં પણ આવો જ—अणागारोवउत्ते પાઠ છે. આથી પણ અમે અહીં જણાવેલા सागारोवउत्ते પાઠની મૌલિકતા સ્પષ્ટ થાય છે.

૩૦. સૂત્રાંક ૧૫૯૭[૨]થી ૧૫૯૯[૧] સુધીનો સૂત્રપાઠ (અર્થાત્ ૩૫૪ મા પૃષ્ઠની ત્રીજીથી નવમી પંક્તિ સુધીનો સૂત્રપાઠ) અમે ઉપયોગમાં લીધેલી આઠ પૈકીની માત્ર ત્રણ જ સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. પ્રસ્તુત પાઠ તે તે લેખકોની ચૂકથી તેમની હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં પડી ગયો છે. घ તથા स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પણ આ સૂત્રપાઠ પડી ગયો છે; જ્યારે अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ છે. આથી એ સ્પષ્ટ જ છે કે આપણે અન્યાન્ય પ્રત્યંતરો જોવાનો કંટાળો લાવીએ તો આવાં સ્થાનોમાં મૂળ વાચના ખંડિત રહેવાનો સંભવ રહે જ.

૩૧. ૨૦૫૨ [૬] ક્રમાંકવાળા સૂત્રમાં આવેલો पहारेमाणीओ (પૃ૦ ૪૨૩, પં૦ ૪) આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં આવો જ પાઠ છે; જ્યારે स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં संपहारेमाणीओ પાઠ છે.

૩૨. ૨૧૭૦ મા સૂત્રની પહેલી અને બીજી કંડિકામાં અનુક્રમે આવેલો समोहण्णति (પૃ૦ ૪૪૩, પં૦ ૨૫) અને समोहण्णंति (પૃ૦ ૪૪૩, પં. ૨૬) આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. ટીકામાં પણ 'समोहन्नइ' इति समवहन्ति (ટીકા, પત્ર ૬૦૨ अ) આ પ્રમાણે મૂળ પાઠનું પ્રતીક છે. આમ છતાં घ આવૃત્તિમાં અને स આવૃત્તિમાં તેમ જ તેને અનુસરતી म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બે શબ્દોના સ્થાનમાં અનુક્રમે समोहणइ અને समोहणंति શબ્દો છે. આવો પાઠ કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં નથી તેથી તેને સંગત કહી શકાય નહીં.

૩૩. स આવૃત્તિમાં નીચેનાં પાંચ સ્થાનોમાં વર્ણસામ્યના લીધે સૂત્રપાઠ પડી ગયો છે અને તે પછીની म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પણ તે તે સ્થાનમાં स આવૃત્તિની જેમ સૂત્રપાઠ પડી ગયો છે. ફક્ત शि આવૃત્તિમાં આ પાંચ સ્થાન પૈકીના એક સ્થાનમાં પાઠપતન નથી થયું. આ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) ૧૩૮ સૂત્રમાં આવેલો से त्तं आरिया (પૃ૦ ૪૪, પં. ૧૩) આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે, અને તે જોઈએ પણ ખરો. પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ स આવૃત્તિમાં વર્ણસામ્યના લીધે પડી ગયો છે. અહીં ટીકામાં બધાં નિગમનો સુગમ જણાવ્યાં છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ છે,

(૨) ૪૭૮ મા સૂત્રમાં આવેલો मतिअण्णाणी वि આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે અને घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ આ સૂત્રપાઠ છે. स અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં વર્ણસામ્યના લીધે પ્રસ્તુત પાઠ પડી ગયો છે.

(૩) ૪૮૧[૨] સૂત્રમાં આવેલો तिहिं अण्णाणेहिं (પૃ૦ ૧૪૬, પં૦ ૨૧) આ સૂત્રપાઠ પણ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે; અને घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ એ છે; જ્યારે स અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં વર્ણસામ્યના લીધે પડી ગયો છે.

(૪) ૬૬૬[૨] સૂત્રમાં આવેલો पंचिंदिएसु उववज्जंति (પૃ૦ ૧૭૯, પં૦ ૫) આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ घ, स તથા તદનુસારે म અને सु આવૃત્તિમાં વર્ણ-સામ્યના લીધે પડી ગયો છે. अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રના પ્રશ્નવિભાગ પછીના સમગ્ર ઉત્તરવિભાગનો પાઠ પડી ગયો છે. शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠ લેવાયો છે.

(૫) ૧૬૮૪[૨] સૂત્રમાં આવેલું अणिद्वस्सरया (પૃ૦ ૩૬૭, પં૦ ૬) આ સૂત્રપદ વર્ણ-સામ્યના લીધે स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પડી ગયું છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠ છે.

૩૪. ૬૫૯ મા સૂત્રનો પાઠ અમને બધીય સૂત્રપ્રતિઓએ આ પ્રમાણે આપ્યો છે—एवं चेव वेमाणिया वि सोहम्मीसाणगा भाणियव्वा। घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં આવો જ પાઠ છે. આથી સહજ રીતે સ્પષ્ટ જ છે કે કોઈ વિરલ પ્રતિ સિવાયની સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓમાં અહીં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો જ પાઠ છે. આ સંક્ષિપ્ત પાઠના સ્થાનમાં स આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે વિસ્તૃત પાઠ છે—वेमाणिया णं भंते! कओहिंतो उववज्जंति? किं नेरइएहिंतो किं तिरिक्खजोणिएहिंतो मणुस्सेहिंतो देवेहिंतो उववज्जंति? गोयमा! णो णेरइएहिंतो उववज्जंति, पंचिंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो उववज्जंति, मणुस्सेहिंतो उववज्जंति, णो देवेहिंतो उववज्जंति। પ્રારંભમાં જણાવેલા સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓના સંક્ષિપ્ત પાઠથી પતિપાદ્ય વસ્તુનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. આમ છતાં પ્રસ્તુત સંક્ષિપ્ત સૂત્રપાઠના (સૂ. ૬૫૯) પ્રારંભમાં આવેલા एवं શબ્દથી ૬૫૭ મું સૂત્ર જોવાની અને ૬૫૭ મા સૂત્રના વક્તવ્યને સમજવા માટે તેમાં (૬૫૭ મા સૂત્રમાં) ૬૪૮ મા સૂત્રને (અર્થાત્ અસુરકુમારના વક્તવ્યને) જોવાની તકલીફમાંથી મુક્ત થવા માટે અહીં કોઈ વિદ્વાને સમગ્ર સૂત્રપાઠ નોંધ્યો હશે તેવી જવલ્લે જ મળતી સૂત્રપ્રતિના આધારે સમિતિની વાચનામાં પ્રસ્તુત વિસ્તૃત સૂત્ર આવ્યું હોય તેમ લાગે છે. અહીં વિસ્તૃત સૂત્રથી કોઈ અશાસ્ત્રીય વસ્તુ બની જાય છે તેમ નથી; ફક્ત સૂત્રપ્રતિઓની પ્રામાણિક વાચના આપવી હોય તો અમે જે પાઠ સ્વીકાર્યો છે તે બરાબર લાગે છે.

૩૫. ૧૯૪ મા પૃષ્ઠની પાંચમી પંક્તિમાં આવેલું दव्वट्ठयाए (સૂ૦ ૭૭૯) આ સૂત્રપદ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. તથા घ અને अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં જણાવેલું સૂત્રપદ છે જ; જ્યારે स આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપદ પડી ગયું છે.

૩૬. ૮૫૮ મા સૂત્રમાં આવેલું किंपहवा (પૃ૦ ૨૧૩) સૂત્રપદ पु २ સંજ્ઞક પ્રતિ સિવાયની બધીય સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે; घ તથા अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં આવું જ સૂત્રપદ છે. ટીકામાં પણ પ્રસ્તુત સૂત્રપદની 'किंप्रभवा' कस्मात् प्रभवः—उत्पादो यस्याः सा किंप्रभवा (ટીકા, પત્ર ૨૫૬, પૃષ્ઠિ ૨) આવી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. અહીં पु २ સંજ્ઞક પ્રતિનો પાઠ किंपवहा (પૃ૦ ૨૧૩, ટિ. ૧) છે. આ પાઠભેદ કોઈ સાચો પાઠભેદ નથી પણ લેખકની ક્ષતિ છે. અનેક ગ્રંથોની હસ્તપ્રતિઓમાં જોડાક્ષરે આવેલા તે તે વર્ણના સ્વરોને જેમના તેમ રાખીને વ્યંજનો આગળપાછળ લખવા એ

લેખકની સહજ ક્ષતિ છે. સંશોધનકાર્યમાં હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો ચોકસાઈથી ઉપયોગ કરનાર સૌકોઈને આ હકીકત સહજ સમજાશે. આ વસ્તુના ઉદાહરણ માટે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવેલા सरीरपहवा અને ૮૫૯ મા સૂત્રની ૧૯૨ મી ગાથામાં આવેલા पहवति તથા ૧૯૩ મી ગાથામાં આવેલા सरीरप्पहवा આ ત્રણ સૂત્રપદોના બદલે અનુક્રમે म० સંજ્ઞક પ્રતિ सरीरपवहा, ध० સંજ્ઞક પ્રતિ पवहति અને सरीरप्पवहा આવા પાઠભેદ આપે છે તે (પૃ૦ ૨૧૩, ટિ. ૨ થી ૪) જોવાથી ખ્યાલ આવશે. અસ્તુ. स આવૃત્તિમાં અહીં પ્રારંભમાં જણાવેલા किंपहवा સૂત્રપદના સ્થાનમાં किंपवहा પાઠ છે અર્થાત્ અમને पु २ સંજ્ઞક પ્રતિએ આપ્યો છે તેવો પાઠ છે. અહીં જણાવેલા ૮૫૮ મા સૂત્રમાં બીજી વાર આવેલું सरीरपहवा, અને ૮૫૯ મા સૂત્રનાં पहवति અને सरीरप्पहवा આ ત્રણ સૂત્રપદો स આવૃત્તિમાં અમે સ્વીકાર્યાં છે તેવાં જ, એટલે स આવૃત્તિમાં ૮૫૮ મા સૂત્રના પ્રારંભમાં આવેલો જે किंपवहा પાઠ છે તે પૂર્વાપરની સંગતિ વિનાનો પાઠ છે એમ કહી શકાય. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં स આવૃત્તિના પ્રસ્તુત અશુદ્ધ પાઠનું જ અનુકરણ થયું છે.

૩૭. ૧૨૧૫ [૩] સૂત્રમાં આવેલો दुल्हित्ता रुक्खं दुल्हति (પૃ૦ ૨૯૧) આ સૂત્રપાઠ અમને બધીય સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. ध, स અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ પડી ગયો છે. अ આવૃત્તિમાં આ પાઠ છે.

૩૮. ૧૩૮ મા પૃષ્ઠની બારમી પંક્તિમાં આવેલો ठितीए सिय हीणे આ સૂત્રપાઠ અમને બધીય સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. ध તથા अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં આવો જ પાઠ છે; જ્યારે स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म, शि તથા सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે—ठितीए तिट्ठाणवडिए सिय हीणे. स આદિ આવૃત્તિના પાઠમાં આવેલું વધારાનું આ तिट्ठाणवडिए સૂત્રપદ અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં મળ્યું નથી.

૩૯. ૨૧૧૯ [૩] સૂત્રમાં मणूसेसु સૂત્રપદ છે તેના બદલે ध० म० प्र० સંજ્ઞક પ્રતિઓમાં मणुस्साणं પાઠ છે. અહીં ટીકામાં સામાન્ય ઇશારો જ છે, કારણ કે આ સૂત્રનું વક્તવ્ય સમજવા માટે આ સંદર્ભની પહેલાં ટીકાકારે વ્યાખ્યા કરી જ છે. આ સૂત્રની આગળ-પાછળનાં સૂત્રો વાંચતાં અભ્યાસી જિજ્ઞાસુઓને આ સ્થાનમાં मणूसेसु પાઠ સુસંગત જણાશે જ. ध અને अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં मणूसेसु પાઠ છે; જ્યારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં અહીં स આવૃત્તિના પાઠનું અનુકરણ થયું છે.

૪૦. ૧૦૫૦ [૩] સૂત્રના અંતમાં આવેલા वि। (પૃ૦ ૨૫૮, પં૦ ૧) થી આરંભી ૧૦૫૨ મા સૂત્રમાં આવેલા सव्वट्ठसिद्धदेवत्ते સુધીનો સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે તથા ध, अ અને शि આવૃત્તિમાં પણ પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ છે જ; જ્યારે સૂચિત સૂત્રપાઠ स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म તથા सु આવૃત્તિમાં પણ પડી ગયો છે.

૪૧. ૧૨૦૨ સૂત્રમાં આવેલું तेउलेस्सा (પૃ૦ ૨૮૮, પં૦ ૨) આ સૂત્રપદ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. અહીં स આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म અને सु આવૃત્તિમાં કેવળ लेस्सा આવું અર્થહીન સૂત્રપદ છે. તેમ જ ૧૨૦૩ [૩] સૂત્રમાં આવેલો तेउलेस्से पुढविक्काइए (પૃ૦ ૨૮૮ પં૦ ૧૦) આ સૂત્રપાઠ પણ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. स આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ પડી ગયો છે. ध, अ તથા शि આવૃત્તિમાં આ કંડિકામાં જણાવેલાં બે સ્થાન અમારી વાચનાના જેવાં જ છે.

૪૨. ૧૩૦૭ મા સૂત્રમાં આવતો जाव बादरवाउक्काइए वि। (પૃ૦ ૩૦૮) આ સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે; ध અને अ આવૃત્તિમાં પણ આવો જ સૂત્રપાઠ છે; જ્યારે स આવૃત્તિમાં

અને તદનુસારે शि આવૃત્તિમાં આ પાઠના સ્થાને जाव बादरतेउकाइए वि बादरवाउकाइए वि। આવો અસંગત પાઠ છે. म અને सु આવૃત્તિમાં स આવૃત્તિના પાઠમાં રહેલો जाव શબ્દ અસંગતિકારક જણાતાં નિરાધાર રીતે તેને દૂર કરીને, એટલે बादरतेउकाइए वि बादरवाउकाइए वि। આવો પાઠ રાખીને, સંગતિ જાળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૪૩. ૧૭૯૪ [૩] સૂત્રના પ્રારંભમાં આવેલું ओरालियसरीरी (પૃ૦ ૩૯૨) આ સૂત્રપદ म૦ અને पु २ સંજ્ઞક પ્રતિ સિવાયની પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. આ પાઠના સ્થાનમાં અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં ओरालियसरीरा આવો પાઠ છે. જોકે મુદ્રિત ટીકામાં આ સ્થાનની વ્યાખ્યામાં ओरालियसरीरा આવું પ્રતીક છે (જુઓ ટીકા, પત્ર ૫૦૦ પૃષ્ઠિ ૨), પણ ખંભાતના ભંડારની ટીકાની તાડપત્રીય પ્રતિમાં, પ્રાચીન પ્રતિઓના પાઠ મુજબ, ओरालियसरीरी આવું પ્રતીક મળવાથી અમે પ્રસ્તુત પાઠ મૂળમાં સ્વીકાર્યો છે.

૪૪. ૧૨૧૭ મા સૂત્રના અંતમાં આવેલો एगम्मि होमाणे (પૃ૦ ૨૯૧, પં૦ ૨૦) આ પાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. ध તથા अ આવૃત્તિમાં આ પાઠના સ્થાને एगम्मि होज्जमाणे આવો પાઠ છે; અર્થાત્ ફક્ત होमाणे ના સ્થાને होज्जमाणे આવો ખોટો પાઠ છે, જ્યારે स તથા शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાને एगम्मि नाणे होज्जा આવો અસંગત પાઠ છે, અને म તથા सु આવૃત્તિમાં एगम्मि नाणे होमाणे પાઠ છે. અહીં स આવૃત્તિમાં આવેલો नाणे શબ્દ અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં મળ્યો નથી. આ વધારાનો नाणे શબ્દ स આવૃત્તિ પછીની બધી આવૃત્તિઓમાં આવ્યો છે.

૪૫. ૧૬૭ મા સૂત્રમાં આવેલો पूय-रुहिर (પૃ૪ ૫૦, પં૦ ૨૦) આ સૂત્રપાઠ જે૦ અને म૦ સંજ્ઞક પ્રતિઓ સિવાયની સૂત્રપ્રતિઓનો છે. ध આવૃત્તિમાં અહીં આવો જ પાઠ છે. શેષ આવૃત્તિઓમાં અહીં ટિપ્પણીમાં આપેલા જે૦ અને म૦ પ્રતિના પાઠ જેવો पूयपडल-रुहिर પાઠ છે. ટીકાકારે ટીકામાં અમે મૂળમાં સ્વીકારેલા પાઠનું જ પ્રતીક લીધું છે (જુઓ ટીકા પત્ર ૮૦, પૃષ્ઠિ ૨). તેથી અને બહુસંખ્ય પ્રતિઓમાં હોવાને કારણે પણ અમે અહીં पूय-रुहिर પાઠને મૂળ વાચનારૂપે સ્વીકાર્યો છે.

૪૬. ૧૮૮ મા સૂત્રમાં આવેલા वियसंत (પૃ૦ ૬૪, પં૦ ૨૫) શબ્દ પ્રમાણે ટીકાની વ્યાખ્યા છે અને તે જે૦ તથા पु २ સિવાયની સૂત્રપ્રતિઓ આપે પણ છે. આથી જે૦ અને पु २ સંજ્ઞક પ્રતિઓએ પ્રસ્તુત પાઠના બદલે આપેલા विहसंत શબ્દને અમે નીચે ટિપ્પણીમાં આપ્યો છે. स આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં અહીં विहसंत શબ્દ છે. ध અને अ આવૃત્તિમાં અહીં અનુક્રમે वियसिय અને वियसित પાઠ છે, અર્થાત્ અમારી વાચના સાથે સંવાદી પાઠ છે.

૪૭. ૧૯૫ [૧] સૂત્રમાં આવેલા गगणतलमणुलिहमाण (પૃ૦ ૬૮, પં૦ ૧૬) આ સૂત્રપાઠમાં જે अणुलिहमाण શબ્દ છે તેના બદલે જે૦ ध૦ અને पु २ પ્રતિઓમાં अहिलंघमाण શબ્દ છે. અહીં ટીકામાં આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા છે—अनुलिखत्–अतिलङ्घयत्. આથી અમે મૂળ વાચનામાં अणुलिहमाण શબ્દ સ્વીકાર્યો છે. अ આવૃત્તિમાં અહીં અમારા જેવો જ મૂળ પાઠ છે, જ્યારે શેષ આવૃત્તિઓમાં अहिलंवमाण પાઠ છે. ફરક એટલો જ કે सु આવૃત્તિમાં अभिलंघमाण પાઠ છે.

૪૮. ૧૯૬ અને ૨૧૦ મા સૂત્રમાં આવેલા गह-णक्खत्त (પૃ૦ ૬૯, પં૦ ૨) અને गह-नक्खत्त (પૃ૦ ૭૭, પં૦ ૮) આ બે સૂત્રપાઠમાં આવેલા गह શબ્દના બદલે ૧૯૬મા સૂત્રમાં માત્ર ध૦ સંજ્ઞક પ્રતિ અને ૨૧૦મા સૂત્રમાં म૦ તથા पु २ સંજ્ઞક પ્રતિઓ गहगण શબ્દ આપે છે. અહીં કોઈ બાધક કારણ ન હોવાથી અમે બહુસંખ્ય પ્રતિઓના પાઠનું પ્રાધાન્ય ગણીને મૂળ વાચનામાં પ્રસ્તુત બન્ને સ્થળે એકરૂપતા જાળવી છે. अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બન્ને સ્થાનોમાં गहगण શબ્દ છે. અને તે સિવાયની

અન્ય આવૃત્તિઓમાં પ્રસ્તુત બે સ્થાનોમાં અનુક્રમે गह (સૂ૦ ૧૯૬) અને गहगण (સૂ૦ ૨૧૦) પાઠ છે. ફરક એટલો જ કે शि આવૃત્તિમાં ૨૧૦ મા સૂત્રના સૂચિત સ્થાનવાળો પાઠ પડી ગયો છે.

૪૯. ૬૫૭મા સૂત્રના અંતમાં આવેલો जेहिंतो असुरकुमारा। (પૃ૦ ૧૭૭) આ પાઠ અમને प्र० સંજ્ઞક પ્રતિ સિવાયની બધી પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. આ પાઠથી પ્રસ્તુત સૂત્રગત પ્રશ્નના ઉત્તરને સમજવામાં જરાય મુશ્કેલી પડતી નથી, એટલું જ નહીં, રચનાની દૃષ્ટિએ સૂત્રપાઠ આવો હોવો વધારે સંગત પણ લાગે છે. પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં स તથા शि આવૃત્તિમાં जेहिंतो असुरकुमारा तेहिंतो भाणियव्वा આવો પાઠ છે. સમિતિની मु० સંજ્ઞક પ્રતિનો આ પાઠ અમારી આવૃત્તિમાં નોંધવો રહી ગયો છે, તેથી તેને પ્રસ્તુત ગ્રંથના પહેલા ભાગના શુદ્ધિપત્રકમાં જણાવ્યો છે. घ તથા अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં અનુક્રમે આવો પાઠ છે—जेहिंतो असुरकुमारा तेहिंतो वि भाणियव्वा। તથા जेहिंतो असुरकुमारा तेहिंतो वाणमंतरा वि भाणियव्वा। અહીં प्र० સંજ્ઞક પ્રતિનો પાઠ નીચે ટિપ્પણીમાં આપ્યો છે તે મુજબ म તથા सु આવૃત્તિમાં जेहिंतो असुरकुमारा तेहिंतो वाणमंतरा उववज्जावेयव्वा। આવો પાઠ છે.

૫૦. ૧૭૬૫ [૨] સૂત્રના અંતમાં આવેલો एवं णव भंगा। (પૃ૦ ૩૮૭) આ સંગત સૂત્રપાઠ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. घ આવૃત્તિમાં અહીં આવો જ પાઠ છે. અને તે સિવાયની અન્ય આવૃત્તિઓમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાને एवं एए णव भंगा भाणियव्वा પાઠ છે. અહીં ટિપ્પણીમાં मु० સંજ્ઞક પ્રતિનો પાઠ અનવધાનથી भंगा भाणियव्वा આવો છપાયો છે તેના બદલે एवं एए णव भंगा भाणियव्वा આવો પાઠ સમજવો.

૫૧. ૧૮૬૪મા સૂત્રમાં બે વાર આવેલું पप्पा (પૃ૦ ૪૦૦, પં૦ ૯-૧૦) સૂત્રપદ અમને प्र० અને पु २ સંજ્ઞક પ્રતિઓ સિવાયની અન્ય પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યું છે. અહીં प्र० અને पु २ સંજ્ઞક પ્રતિમાં અને અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં पप्प શબ્દ છે. પ્રાચીન બહુસંખ્ય પ્રતિઓના પાઠની દૃષ્ટિએ અને પ્રાચીન પ્રયોગની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત पप्पा શબ્દનું આગવું મહત્ત્વ છે. અભ્યાસીની અનુકૂળતા માટે કોઈવાર વિદ્વાન લેખકે કે શોધકે લખેલી કે શોધેલી પ્રતિઓમાં પ્રાચીન પ્રયોગનું પરિવર્તન થતું તેના ઉદાહરણરૂપે પ્રસ્તુત પાઠભેદ સૂચવી શકાય.

૫૨. ૧૩૧૯ મા સૂત્રમાં આવેલું दोण्णि (પૃ૦ ૩૦૯) સૂત્રપદ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર જેમાં છે તે ચોથા દ્વારના પ્રારંભથી સૂત્રો જોવાથી પણ અહીં પ્રથમા વિભક્તિ અર્થાત્ પ્રસ્તુત दोण्णि પાઠ સંગત જ જણાય છે. આમ છતાં અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં પ્રસ્તુત શબ્દના બદલે दोण्ह શબ્દ છે. ષષ્ઠી વિભક્તિથી પણ અર્થસંગતિ થઈ શકે તેમ છે જ, છતાં અમે ઉપયોગમાં લીધેલી પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓનો પૂર્વાપર સૂત્રસંદર્ભને અનુસરતો આ પાઠ સાચો છે.

૫૩. ૧૩૬૦ મા સૂત્રમાં આવેલો संजयासंजए जहण्णेणं આ સૂત્રપાઠ અમે ઉપયોગમાં લીધેલી સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે તેથી તે મૌલિક પાઠ છે; જ્યારે અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિઓમાં આ પાઠના સ્થાનમાં संजयासंजएणं पुच्छा। गो० जहण्णेणं આવો પાઠ છે. અર્થની દૃષ્ટિએ જરાય બાધક નહીં એવો આ પાઠભેદ વિરલ પ્રતિમાં મળતો હોવો જોઈએ.

૫૪. ૧૭૫૧ મા સૂત્રમાં આવેલો उक्कोससंकिलिट्ठपरिणामे वा तप्पाउग्गविसुज्झमाणपरिणामे वा (પૃ૦ ૩૮૪, પં૦ ૧૩) આ સૂત્રપાઠ અમે ઉપયોગમાં લીધેલી સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બંધકના નિરૂપણરૂપ સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠ છે. આ પાઠની ટીકા આ પ્રમાણે છે

—उत्कृष्टसंक्लिष्टपरिणामो नारकायुर्बन्धकः, तत्प्रायोग्यविशुद्धयमानपरिणामोऽनुत्तरसुरायुर्बन्धकः (ટીકા, પત્ર ૪૯૧). આ પ્રમાણેની ટીકાની વ્યાખ્યાથી પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠની મૌલિકતા સ્પષ્ટ જ છે. આમ છતાં કોઈ પણ પ્રતિમાં નહીં મળતો અને ન જ જોઈએ તેવો असंकिलिट्ठपरिणामे वा આવો ખોટો પાઠ અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં છપાયો છે, તે આ પ્રમાણે ઉ૦ संकिलिट्ठपरिणामे वा असंकिलिट्ठपरिणामे वा तप्पाउग्गविसुज्झमाणपरिणामे वा. આ પાઠમાં ઉ૦ છે તેના બદલે ध તથા अ આવૃત્તિમાં उक्कोसेणं, म આવૃત્તિમાં उक्कोसं અને सु આવૃત્તિમાં उक्कोस છે. અભ્યાસી વાચકો સહજ સમજી શકે તેમ છે કે तप्पाउग्गविसुज्झमाणपरिणामे वा પાઠ જ असंकिलिट्ठ-परिणामे પાઠને બિનજરૂરી સાબિત કરે છે.

૫૫. ૧૪૦૯ મા સૂત્રમાં આવેલો एवमेते चउवीसं चउवीसदंडगा ५७६ भवंति । આ સંગત અને મૌલિક સૂત્રપાઠ પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ આપે છે. આ પાઠમાં આવેલા एवमेते પાઠના બદલે મ૦, पु १, पु ३ સંજ્ઞક પ્રતિઓ एवमेव પાઠ આપે છે. अ આવૃત્તિ સિવાયની સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં અહીં एवमेव પાઠ છે. અહીં અર્થની દૃષ્ટિએ પણ જોતાં एवमेते પાઠ સુસંગત છે.

૫૬. ૧૦૭ મા સૂત્રમાં આવેલા पहराइयाओ (પૃ૦ ૩૮) આ સૂત્રપદના સ્થાનમાં કેવળ મ૦ સંજ્ઞક પ્રતિમાં पहराइया પાઠ છે. અહીં એક સિવાયની પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ पहराइयाओ પાઠ આપે છે, તેથી पहराइया પાઠને સ્વીકારવાની લાલચ જતી કરીને પણ બહુસંખ્ય પ્રતિઓના પાઠને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. અદ્યાવધિ પ્રકાશિત બધીય આવૃત્તિઓમાં અહીં पहराइया પાઠ છે.

૫૭. ૧૨૨૪ મા સૂત્રના અંતમાં આવેલા सुक्कलेस्सं। આ સૂત્રપદના બદલે पु २ સંજ્ઞક પ્રતિમાં આ પ્રમાણે વિસ્તૃત પાઠ છે—सुक्कलेस्सं पप्प जाव भुज्जो भुज्जो परिणमइ? हंता गोयमा! तं चेव। અહીં અભ્યાસી વાચકોને ૧૨૨૦ થી ૧૨૨૩ સુધીનાં સૂત્રો જોતાં સહજભાવે જ જણાશે કે ૧૨૨૪ મા સૂત્રના પ્રારંભમાં આવેલો एवं શબ્દ જ અમે મૂળ વાચનામાં સ્વીકારેલા પાઠને સુસંગત સાબિત કરે છે. અહીં જણાવેલો पु २ પ્રતિનો વધારાનો પાઠ કોઈ વિદ્વાને પ્રતિપાદ્ય વિષયને અતિ સુગમ કરવા ખાતર પાછળથી ઉમેરેલો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અદ્યાવધિ પ્રકાશિત સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં અહીં જણાવેલા पु २ પ્રતિના જેવો વિસ્તૃત પાઠ છે. આ પાઠને મૌલિક માની શકાય નહિ.

૫૮. ૨૦૩૩ મા અને ૨૦૩૫ મા સૂત્રમાં આવેલા परियाइयणया આ સૂત્રપદના સ્થાનમાં માત્ર पु २ પ્રતિ અનુક્રમે परियायणया અને परियाइणया પાઠ આપે છે. અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં પ્રસ્તુત બન્ને સ્થાનમાં परियाइणया પાઠ છે, જે પછીના સમયની કોઈક જ પ્રતિ આપે છે, તેથી અમે મૂળ વાચનામાં તે સ્વીકાર્યો નથી. અહીં મુદ્રિત ટીકાના અવતરણમાં પણ परियाइणया પાઠ છે, છતાં ખંભાત અને જેસલમેરના ભંડારની ટીકાની તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં परियाइयणया અવતરણ છે. આથી અમે સ્વીકારેલો પાઠ સુસંગત છે.

૫૯. ૯૮ મા સૂત્રમાં આવેલા चुंचुया (પૃ૦ ૩૬) શબ્દના બદલે અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં चंचुया શબ્દ છે. અહીં જોકે જે૦, મ૦, प्र० અને पु २ સંજ્ઞક પ્રતિઓ પણ चंचुया પાઠ આપે જ છે, છતાં અમે મૂળમાં સ્વીકારેલો પાઠ મૌલિક છે તેમ કહી શકીએ. પ્રસ્તુત સમગ્ર પાઠ ઉપરની ટિપ્પણીમાં પ્રવચનસારોદ્ધારનો મૂળ અને ટીકાનો પાઠ આપ્યો છે, તેમાં અનુક્રમે चंचुय અને चञ्चुकाः પાઠ છે, તેથી અહીં જણાવેલા चुंचुया શબ્દને અમે મૂળમાં સ્વીકાર્યો છે. અન્યાન્ય ગ્રંથો પણ આપણને મૂળ વાચનાના નિર્ણયમાં ક્યારેક ઉપયોગી ઉકેલ આપે છે, એ આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

ટીકાના પાઠમાં આવતા क्षेत्रमायामतोऽङ्गुलासंख्येयभागप्रमाणं આ પાઠના બદલે क्षेत्रमायामतोऽङ्गुल-संख्येयभागप्रमाणं પાઠ આપે તો જ થાય છે. પણ ટીકાની કોઈ પણ પ્રતિ આવો સંવાદી પાઠ આપતી નથી. અમારા મંતવ્ય પ્રમાણે આ કંડિકામાં આપેલા ટીકાના પાઠનું મુદ્રણ આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ — तैजससमुद्घातमारभमाणानां जघन्यतोऽपि क्षेत्रमायामतोऽङ्गुला(ल)संख्येयभागप्रमाणं भवति, न त्वसंख्येयभागमानम् ।

૬૪. ૨૨૧મા પૃષ્ઠમાં આવેલાં ૮૯૮અને૮૯૯, આ બે સૂત્રો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની પ્રાચીન-અર્વાચીન સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓમાં નિરપવાદરૂપે મળે છે અને તેથી જ सु સિવાયની અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં આ બે સૂત્રો છે જ. सु આવૃત્તિમાં આ બે સૂત્રો નથી. આ બે સૂત્રો પૈકીનું ૮૯૮ મું સૂત્ર ૮૭૦ મા સૂત્ર સાથે અક્ષરશઃ મળતું હોવાથી ૮૯૮ મા સૂત્રની ઉત્થાનિકામાં ટીકાકારે આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે: सम्प्रति प्रागुक्तमेव सूत्रं सूत्रान्तरसम्बन्धनार्थं भूयः पठति । આથી ૮૯૮ મા સૂત્રની મૌલિકતા એવં ઉપયોગિતા સહજસિદ્ધ થાય જ છે. सुत्तागमे ના સંપાદકજીને ૮૭૦ મું સૂત્ર ફરી ૮૯૮ મા સૂત્રરૂપે આવે તે બરાબર નહીં લાગતાં તેમણે તેની મૌલિકતાને તપાસ્યા વિના જ કાઢી નાખ્યું તે તેમનો સંભ્રમ કલ્પી શકાય તેવો છે.

૬૫. ૨૯૬–૯૭ મા પૃષ્ઠમાં આવેલા ૧૨૩૭ મા સૂત્રમાંથી અનેક સૂત્રપદો सु આવૃત્તિમાં ઇરાદાપૂર્વક લેવાયાં નથી એમ જણાય છે. પ્રસ્તુત સૂત્રપદો આ છે: ૨૯૬ મા પૃષ્ઠની ૧૫ મી પંક્તિમાં બે વાર આવેલો તથા ૧૮ મી પંક્તિમાં આવેલો वर શબ્દ, ૧૮–૧૯ મી પંક્તિમાં આવેલો आसला मासला पेसला ईसीओङावलंबिणी ईसिं वोच्छेयकडुई ईसी तंबच्छिकरणी આ સૂત્રપાઠ, અને ૨૯૭ મા પૃષ્ઠની પહેલી પંક્તિમાં આવેલો आसायणिज्जा वीसायणिज्जा पीणणिज्जा विंहणिज्जा दीवणिज्जा આ સૂત્રપાઠ તથા બીજી પંક્તિમાં આવેલું सव्विंदियपल्हायणिज्जा આ સૂત્રપદ. અહીં કોઈ પણ સમજદાર વાચક સહજ સમજી શકે તેમ છે કે પ્રાચીન-અર્વાચીન સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓમાં નિરપ-વાદરૂપે મળતાં તેમ જ सुत्तागमे સિવાયની સમગ્ર આવૃત્તિઓમાં સ્વીકારાયેલાં ઉપરનાં (૧૨૩૭ મા સૂત્રનાં) સૂત્રપદો દૃષ્ટિદોષ (પ્રુફવાચન સંબંધિત) કે અનવધાનથી નહીં પણ પોતાને ઇષ્ટ પાઠ રજૂ કરવાની બુદ્ધિથી જ सु આવૃત્તિમાં લેવાયાં નથી.

૬૬. સૂત્ર ૯૭૨, ગા૦ ૨૦૩ માં જણાવેલાં अद्दा य असी य मणी उडुपाणे तेल्ल फाणिय वसा य આ સાત દ્વારોના બદલે स આવૃત્તિમાં उडुपाणे ના બદલે दुद्ध અને पाणे બે દ્વારો હોવાથી આઠ દ્વાર મળે છે. આવો આઠ દ્વારવાળો પાઠ પણ અનેક હસ્તલિખિત પ્રત્યંતરોમાં મળે છે. અહીં પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓમાં મળતો उडुपाणे પાઠ પ્રામાણિક હોવાથી અમે સ્વીકાર્યો છે. કેવળ પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ આપે છે એટલા જ કારણથી અમે આ પાઠને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેમ પણ નથી; તદન્વયે વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ છીએ: આગળ ૯૯૯મા સૂત્રમાં પ્રસ્તુત દ્વારોનું નિરૂપણ છે. ત્યાં अद्दाय દ્વારની વ્યાખ્યા કર્યા પછી असि દ્વારથી वसा દ્વાર સુધીનાં દ્વારો માટે આચાર્ય શ્રી મલયગિરિજીની ટીકામાં एवमसि-मण्यादिविषयाण्यपि षट् सूत्राणि भावनीयानि આવી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે. આથી આ સંદર્ભમાં, उडुपाणे દ્વાર જ મૌલિક અને પ્રમાણિત છે; તેના બદલે दुद्ध पाणे એમ બે દ્વાર કરીએ તો ટીકાકારે જણાવેલાં षट् सूत्राणि = ૭ સૂત્રના બદલે સાત સૂત્ર થઈ જાય. પ્રસ્તુત દ્વારગાથામાં આવેલા उडुपाणे શબ્દની વ્યાખ્યા, ટીકાની પ્રાચીન-અર્વાચીન સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં પડી ગઈ છે. જો કે સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલી ટીકાની આવૃત્તિમાં उडुपाणेના બદલે તેના મૂળ પાઠમાં સ્વીકારેલા दुद्ध અને पाणे આ બે પદની વ્યાખ્યા છાપી છે, પણ તે ટીકાનો મૌલિક પાઠ નથી, પણ કોઈક વિદ્વાને તે સ્વયં બનાવીને ઉમેરેલો છે, એ તો ઉપર

જણાવેલા ૯૯૯મા સૂત્રની ટીકાના પાઠથી જ સ્પષ્ટ છે. આ બાબતની વિશેષ ચોખવટ અમે પ્રથમ ભાગના ૨૩૭મા પૃષ્ઠની ટિપ્પણીમાં કરી છે, તે જિજ્ઞાસુઓને જોવા ભલામણ છે.

પ્રસ્તુત પાઠના નિર્ણયમાં બીજો આધાર પણ અમને મળ્યો છે, જે નિશીથસૂત્રમાં આવે છે. નિશીથસૂત્રના ૧૩ મા ઉદ્દેશમાં मत्तए अद्दाए असीए मणीए उडुपाणे तेल्ले फाणिए અને वसाए આ સૂત્રપદો છે. અહીં પણ મુખ જોવાનો વિષય પ્રસ્તુત હોઈ જેમાં જેમાં મુખ જોઈ શકાય તે તે પદાર્થો જણાવ્યા છે. પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર તથા નિશીથસૂત્રના પ્રસ્તુત સંદર્ભો જોતાં उडुपाणे પાઠની એકાંત મૌલિકતા ઠરે છે. અહીં એક વસ્તુ જણાવીએ છીએ કે આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજી તથા આચાર્ય શ્રી વિજયજંબૂસૂરિજી દ્વારા સંપાદિત નિશીથચૂર્ણિની સાઈક્લોસ્ટાઇલ કૉપીમાં અને તદનુસારે શ્રી કમલમુનિજીએ સંપાદિત કરેલી નિશીથચૂર્ણિની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં આપેલી નિશીથ-સૂત્રની મૂળ વાચનામાં ઉપર જણાવેલા उडुपाणेના બદલે कुडुपाणे પાઠ છે અને તેના પાઠાંતરમાં कुंडपाणिए પાઠ આપ્યો છે. આ कुडुपाणे કે कुंडपाणिए એ उडुपाणेનું લિપિદોષથી થયેલું સ્વરૂપ છે અને તે ચૂર્ણિની વ્યાખ્યાની અસરથી કોઈએ કલ્પીને બનાવેલો શબ્દ છે. સંશોધનમાં રસ ધરાવનાર અભ્યાસીઓની જાણ ખાતર નિશીથસૂત્રના પ્રસ્તુત પાઠના સંબંધમાં પણ સવિશેષ માહિતી આપવી ઇષ્ટ માની છે. નિશીથસૂત્રના પ્રસ્તુત સૂત્રસંદર્ભની અમે ત્રણ પ્રકારની વાચના જોઈ છે, તે આ પ્રમાણે :

(१) जे० मत्तए अप्पाणं देहति देहंतं वा सातिज्जति। एवं अद्दाए असीए मणीए उडुपाणे तेल्ले फाणिए वसाए अप्पाणं देहति देहंतं वा सातिज्जति। નિશીથસૂત્રનો આ પાઠ અમે પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિઓના આધારે તૈયાર કરેલી કૉપીમાંથી નોંધ્યો છે.

(२) जे भिक्खू मत्तए अत्ताणं देहति दे०२ एवं जे पडिग्गहे० जे आदंसए० जे० मणिम्मि० जे असिम्मि० जे० आभरणंसि० जे उद(डु)पाणे० जे उदयकुंभे० जे महुकुं० जे तेल्लकुं० जे घयकुं० जे फाणिए० जे वसाए०। નિશીથસૂત્રનો આ પાઠ પાછળની એટલે અર્વાચીન નહીં પણ ૩૦૦–૪૦૦ વર્ષ પહેલાંની કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાંથી અમે નોંધ્યો છે.

પ્રથમ તો આપણે નિશીથસૂત્રના એક જ સૂત્રપાઠની ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રકારની વાચનાઓના સંબંધમાં વિચારીએ :

(૧) પ્રાચીનતમ પ્રતિઓમાંથી મળેલી પ્રથમ વાચનામાં मत्तए પછીનાં अद्दाए આદિ સાત પદો સંખ્યા અને ક્રમની તુલનાએ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનાં પદો સાથે તદ્દન મળી રહે છે. પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રમાં નથી એવું આદિમાં આવેલું मत्तए સૂત્રપદ નિશીથસૂત્રનું આગવું અને મૌલિક સૂત્રપદ છે, અને તેના ઉલ્લેખથી ઉપલક્ષણથી અન્ય પાત્રોનું સૂચન સમજવું જોઈએ. અમને અમારા સંશોધન એવં પાઠપરીક્ષણના અનુભવથી આ પ્રથમ વાચના શુદ્ધ પ્રામાણિક એવં મૌલિક જણાય છે.

(૨) બીજી વાચનામાં આવેલાં વધારાનાં સૂત્રપદો, પ્રસ્તુત સૂત્રસંદર્ભની ચૂર્ણિ, નિશીથ-ભાષ્યાન્તર્ગત સંગ્રહણીગાથા અને તે ગાથાની ચૂર્ણિના વ્યાખ્યાનના આધારે પ્રક્ષિપ્ત થયાં હોય તેમ જણાય છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ मत्तए પદની વ્યાખ્યા કરીને ચૂર્ણિમાં एवं पडिग्गहादिएसु वि। આવી ઉપલક્ષણથી સમજવા માટેની વ્યાખ્યા છે, તેના આધારે આ નિશીથસૂત્રની બીજી વાચનાના સૂત્રપાઠમાં एवं जे पडिग्गहे આ પાઠ ઉમેરાયો હોય તેમ લાગે છે. પ્રસ્તુત સૂત્રસંદર્ભની અર્થદ્યોતક નિશીથભાષ્યાન્તર્ગત સંગ્રહણીગાથા આ પ્રમાણે છે—

दप्पण मणि आभरणे सत्थ दए भायणऽण्णतरए वा ।
तेल्ल-महु-सप्पि-फाणित-मज्ज-वसासुत्तमादीसु ॥

આ ગાથામાં આવતાં બધાંય પદો સૂત્રપદો છે તેમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. અલબત, સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિગાથામાં સૂત્રપદોનો જ નિર્દેશ હોય છે, પણ આ સંગ્રહણીગાથા હોવાથી સૂત્રપદો ઉપરાંત પ્રસ્તુતને ઉપયોગી પદોનો તેમાં ઉપલક્ષણથી નિર્દેશ કર્યો હોય તેમ લાગે છે. આ અનુમાન અસંગત નથી. અર્થાત્ પ્રસ્તુત બીજી વાચનામાં આવેલો जे० आभरणंसि० जे उदयकुंभे० जे महुकुंभे० जे घयकुंभे० આ સૂત્રપાઠ ઉપર જણાવેલી સંગ્રહણીગાથા અને તેની ચૂર્ણિની વ્યાખ્યાના આધારે ઉમેરાયેલો હોય તેમ જણાય છે.

(૩) ત્રીજા નંબરની વાચનામાં ૩૫મા સૂત્રમાં આવેલું कुड्डापाणे સૂત્રપદ તો उड्डपाणे નું ભ્રષ્ટ રૂપ જ છે, જે વિદ્વાન વાચકો અને શોધકો સહજ સમજી શકશે. બીજી વાચનાના વક્તવ્યમાં જણાવેલી સંગ્રહણીગાથામાં આવતા दए શબ્દની ચૂર્ણિના વ્યાખ્યાનને આધારે આચાર્ય શ્રી વિજય-પ્રેમસૂરિજીની આવૃત્તિમાં कुड्डापाणे પાઠ ઉપર અર્થદર્શક ટિપ્પણી રૂપે कुंडपाणिए શબ્દ આપ્યો છે. શ્રી કમલમુનિજીએ તેમની આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત कुंडपाणिए શબ્દને પ્રત્યંતરના પાઠભેદરૂપે આપ્યો અને सुत्तागमे ગત નિશીથસૂત્રની વાચનામાં તો એથી પણ આગળ વધીને कुंडपाणिए શબ્દને જ મૂળ વાચનાના મૌલિક પાઠરૂપે પ્રકાશિત કર્યો. હકીકતમાં નિશીથસૂત્રની કોઈ પણ હસ્તલિખિત પ્રતિમાં कुंडपाणिए શબ્દ છે જ નહિ. ઉપર જણાવેલા दए શબ્દની ચૂર્ણિ આ પ્રમાણે છે— 'दगं' पानीयं, तच्च अण्णतरे कुण्डादिभाजने स्थितम्। અસ્તુ. આ ત્રીજા નંબરની વાચનામાં જણાવેલાં પ્રથમ (૩૧ મું) સૂત્ર અને પ્રક્ષિપ્ત સૂત્ર સિવાયનાં સૂત્રોમાં આવેલાં भिक्खू તથા अप्पाणं થી सातिज्जति સુધીનાં સૂત્રપદો નિશીથસૂત્રની સૂત્રપ્રતિઓમાં મળતાં નથી. સૌ પ્રથમ अ આવૃત્તિમાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે मत्तए अद्दाए આદિ પ્રત્યેક સૂત્રપદનું સંપૂર્ણ સૂત્ર કોઈ પણ પ્રતિના આધાર વિના સ્વયં આપેલું હોય એમ લાગે છે. ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ થયેલી આચાર્ય શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિજીની, શ્રી કમલમુનિજીની, सुत्तागमेની અને મુનિ શ્રી નથમલજીની આવૃત્તિમાં પણ પ્રસ્તુત સૂત્રપદોના બદલે સંપૂર્ણ સૂત્રો જ આપેલાં છે. આમ છતાં अ અને મુનિશ્રી નથમલજીની આવૃત્તિમાં અમે પહેલાં જણાવેલી પ્રસ્તુત સૂત્રસંદર્ભની પહેલી વાચનામાં આપેલાં મૌલિક સૂત્રપદો જેટલાં જ સૂત્રો છે.

અર્થાત્ બીજી અને ત્રીજી વાચનામાં પ્રક્ષિપ્ત થયેલાં સૂત્રપદો પૈકીનું એક પણ વધારાનું સૂત્રપદ આ બે આવૃત્તિઓમાં નથી. ડૉ. વૉલ્ટર શુબ્રીંગસંપાદિત નિશીથસૂત્રની વાચનામાં અહીં અમે પહેલી વાચનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ સૂત્રપદો છે, અર્થાત્ એક એક સૂત્રપદનું સંપૂર્ણ સૂત્ર બનાવીને નથી આપ્યું, પણ હસ્તલિખિત પ્રતિઓની વાચના મુજબ જ પ્રમાણિત વાચના આપી છે. પહેલી વાચનામાં આવેલા उड्डुपाणे સૂત્રપદના બદલે ડૉ. વૉલ્ટર શુબ્રીંગની વાચનામાં उड्डापाणे છે, જે તે યુગમાં જર્મનીમાં વિશિષ્ટ પ્રત્યંતરો અને સંદર્ભગ્રંથોના અભાવે થાય તે સ્વાભાવિક છે. બાકી, તેમણે જે સાધનોથી નિશીથ આદિ સૂત્રોની વાચનાઓ તૈયાર કરી છે તેવી પણ વિપુલ સાધનોથી પણ ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. ज्ञ આવૃત્તિમાં उड्डुपाणे ના બદલે उड्डूपाणे છે, જ્યારે સૌપ્રથમ મુનિ શ્રી નથમલજી સંપાદિત આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત उड्डुपाणे સૂત્રપદ મૂળ વાચનામાં સ્વીકાર્યું છે, તેમનો આ પાઠનિર્ણય પ્રામાણિક અને મૌલિક છે.

પ્રજ્ઞાપના તથા નિશીથસૂત્રના ઉપર જણાવેલા સૂત્રપાઠોના સ્થાનમાં મુનિશ્રી પુપ્ફભિક્ખુજીએ सुत्तागमे માં જે પાઠો આપ્યા છે તેમાં તો એમની મનસ્વિતા જ કામ કરી ગઈ છે, તે જણાવીએ છીએ :

અને अणासाइज्जमाणाणं આ બે સૂત્રપદોનું અનુસંધાન પોગ્ગલે પદની સાથે છે, તે ટીકાની વ્યાખ્યા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આમ છતાં सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બે સૂત્રપદોને કોઈપણ આધાર વિના સ્વેચ્છાએ બદલીને अफासाइज्जमाणाइं અને अणासाइज्जमाणाइं આવાં બે ખોટાં સૂત્રપદો મૂળ વાચનામાં સ્વીકાર્યાં છે. ઉપર જણાવેલા સૂત્રપાઠમાં भागसस्साइं શબ્દ છે તેના વિશેષણરૂપે આ બે સૂત્રપદોને માનીને, સૂત્રકારના હાર્દને સમજ્યા વિના જ, सुत्तागमे માં આ બે સૂત્રપદોની ષષ્ઠીના બદલે પ્રથમા વિભક્તિ કરી હોય તેમ લાગે છે. અહીં सुत्तागमे ના સંપાદકજીએ ૧૮૧૭મા સૂત્રના પ્રસ્તુત સૂત્રપાઠના માત્ર એક જ શબ્દ પછી શરૂ થતા ૧૮૧૮મા સૂત્રનો एतेसि णं भंते ! पोग्गलाणं अणासाइज्जमाणाण अफासाइज्जमाणाण य (પૃ૦ ૩૯૬) આ સૂત્રપાઠ જે सुत्तागमे માં પણ છે જ, વાસ્તવિક શોધક દૃષ્ટિથી જોયો-વિચાર્યો હોત તોપણ તેઓ ખોટો પાઠ બનાવતાં કદાચ અચકાત.

૬૮. ૧૨૧૭મા સૂત્રમાં આવેલા गोयमा ! दोसु वा तिसु वा चउसु वा एगम्मि वा होज्जा, दोसु होमाणे आभिणिबोहियणाण० एवं जहेव कण्हलेसाणं (सू. ૧૨૧૬ [૧]) तहेव भाणियव्वं जाव चउहिं, एगम्मि होमाणे एगम्मि केवलणाणे होज्जा । આ સૂત્રપાઠમાં પ્રથમ આવેલું एगम्मि સૂત્રપદ स તથા म આવૃત્તિમાં પડી ગયું છે અર્થાત્ પ્રારંભનો પાઠ આ બે આવૃત્તિમાં આવો છે—गोयमा ! दोसु वा तिसु वा चउसु वा होज्जा; જ્યારે सु આવૃત્તિમાં અહીં गोयमा ! एगंसि वा दोसु वा तिसु वा चउसु वा होज्जा । આવો સ્વેચ્છાએ સુધારેલો પાઠ છે. અહિં પ્રસ્તુતમાં પ્રતિપાદિત વ્યક્તવ્યના સ્પષ્ટીકરણ માટે ઉપર નોંધેલા સૂત્રપાઠના ઉત્તરભાગના મર્મનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત તોપણ પ્રત્યંતર જોવાની જિજ્ઞાસા થાત અને વાસ્તવિક પાઠ મેળવી શકાત.

૬૯. ૨૮૩મા પૃષ્ઠમાં આવેલું ૧૧૮૧મું સૂત્ર सु આવૃત્તિમાં અનવધાનથી પડી ગયું છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર સમગ્ર પ્રતિઓ અને પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં છે.

૭૦. ૪૬૪મા સૂત્રની બીજી કંડિકાનો एवं उक्कोसोगाहणए वि । एवं अजहन्नमणुक्कोसोगाहणए वि । **नवरं उक्कोसोगाहणए वि असुरकुमारे ठितीए चउट्ठाणवडिए** । (પૃ૦ ૧૪૩) આ સૂત્રપાઠ અમને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. આ પાઠમાં જે લખાણ મોટા અક્ષરોમાં મૂક્યું છે, તેના સ્થાનમાં म આવૃત્તિમાં नवरं सट्ठाणे चउट्ठाणवडिए આવો ભ્રામક અને ખોટો પાઠ છે. सु આવૃત્તિમાં સમગ્ર પ્રતિઓમાં મળતા મૌલિક પાઠ પ્રમાણે છપાયેલા स આવૃત્તિના પાઠથી વિરુદ્ધ જઈને म આવૃત્તિના ખોટા પાઠનું અનુકરણ કેમ થયું? તે સમજી શકાતું નથી. પ્રસ્તુત સ્થાનમાં ध, स અને शि આવૃત્તિમાં અમારી વાચના જેવો જ પાઠ છે; જ્યારે अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સ્થાનમાં તો म આવૃત્તિ જેવો જ પાઠ છે, પણ તે પાઠ (એટલે णवरं सट्ठाणे चउट्ठाणवडिए ।) પૂર્ણ થયા પછી તરત જ આવતો, સમગ્ર સૂત્રાદર્શો અને મુદ્રિત આવૃત્તિઓનો एवं जाव थणियकुमारा (સૂ૦ ૪૬૫) આ પાઠ છે, તેના બદલે अ આવૃત્તિમાં एवं जहा नेरइया तहा असुरकुमारा एवं जाव थणियकुमारा । આવો અનુપયોગી વધારે પાઠ છે. આ કારણે અહીં અમે सुत्तागमे ના પાઠનું म આવૃત્તિ સાથે સામ્ય જણાવ્યું.

૭૧. પૃ૦ ૩૦૬માં આવેલા ૧૨૮૫મા સૂત્ર પછી स આવૃત્તિમાં ૧૨૮૯ થી ૧૨૯૩ સુધીનાં સૂત્રો (પૃ૦ ૩૦૭, પં. ૬ થી ૧૪) છે. અને ત્યાર પછી ૧૨૮૬, ૧૨૮૭ અને ૧૨૮૮ મું સૂત્ર અને તેના પછી ૧૨૯૪મું સૂત્ર છે. અર્થાત્ અમારી વાચનાના ૧૨૮૫થી ૧૨૯૪ સુધીનાં ક્રમિક સૂત્રોનો स આવૃત્તિની વાચનામાં આ પ્રમાણે ઉત્ક્રમ છે—૧૨૮૫-૧૨૮૯-૧૨૯૦-૧૨૯૧-૧૨૯૨-૧૨૯૩-૧૨૮૬-૧૨૮૭-૧૨૮૮-૧૨૯૪. અભ્યાસી વાચકો અહીં સહજ સમજી શકે તેમ છે કે स આવૃત્તિમાં છપાયેલો આ ઉત્ક્રમ તદ્દન અશાસ્ત્રીય છે. આવો ઉત્ક્રમ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની કોઈ પણ

હસ્તલિખિત પ્રતિમાં નથી; ન જ હોય તે સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ स આવૃત્તિમાં અહીં અનવધાન થયું છે. ટીકામાં પણ સમગ્ર પ્રતિઓની વાચના મુજબ અમે સ્વીકારેલા મૌલિક ક્રમ પ્રમાણે જ આ સૂત્રોની વ્યાખ્યા છે. વળી, વિશેષમાં स આવૃત્તિમાં ઉપર જણાવેલા ઉત્ક્રમથી આવેલા ૧૨૮૯ મા સૂત્રના પ્રારંભમાં આવતો तसकाइए णं तसकाइए त्ति पुच्छा। गोयमा! (પૃ૦ ૩૦૭, પં. ૬) આટલો સૂત્રપાઠ પડી ગયો છે. म આવૃત્તિમાં પણ અહીં સમિતિની આવૃત્તિ પ્રમાણે તો ઉત્ક્રમ અને પાઠપતન છે જ. ઉપરાંત, તેમાં ૧૨૯૩ મા સૂત્રના પ્રારંભમાં આવેલો सकाइयपज्जत्तए णं० આટલો પાઠ પડી જવાથી ૧૨૯૨ અને ૧૨૯૩ આ બે સૂત્રના બદલે સાવ ખોટી રજૂઆતરૂપે એક સૂત્ર બની ગયું છે, તે આ પ્રમાણે— एवं तसकाइयअपज्जत्तए पुच्छा। गोमया!. म આવૃત્તિના આ ખોટા પાઠના બદલે તેના પહેલાંની પ્રકાશિત આવૃત્તિઓમાં છપાયેલ અને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓમાં નિરપવાદરૂપે વિદ્યમાન સૂત્રપાઠને અમે અમારી વાચનામાં આ પ્રમાણે સ્વીકાર્યો છે—૧૨૯૨. एवं तसकाइयअपज्जत्तए। ૧૨૯૩. सकाइयपज्जत्तए णं० पुच्छा। गोयमा!. અહીં વિજ્ઞ વાચકો સમજી શકશે કે શાસ્ત્રકાર સ્થવિર ભગવંતે જે સમાધાન સકાયિક પર્યાપ્ત માટે કર્યું છે તે સમાધાનને म આવૃત્તિનો પાઠ અપર્યાપ્ત ત્રસકાયના સંબંધમાં લઈ જાય છે, અર્થાત્ અપર્યાપ્ત ત્રસકાયની ઉત્કૃષ્ટી કાયસ્થિતિ સાગરોપમપૃથક્ત્વની છે તેમ જણાવે છે. પ્રસ્તુત ૧૨૯૨–૯૩ મા સૂત્રના સંબંધમાં सुत्तागमेના સંપાદકજીએ પં. ભગવાનદાસજીની ઉક્ત સ્ખલનાને તો તેમની મૂળ વાચનામાં કાયમ રાખી છે જ, ઉપરાંત, આ કંડિકામાં જણાવેલો પાંચ સૂત્રોનો ઉત્ક્રમ स અને म આવૃત્તિના જેવો જ सुत्तागमेમાં છે. વિશેષમાં અહીં પણ એક સ્થાનમાં सुत्तागमे ના સંપાદકજીએ સ્વેચ્છાએ ખોટો પાઠ ઉમેર્યો છે, તે આ પ્રમાણે—स તથા તદનુસારે म આવૃત્તિમાં ૧૨૮૯ મા સૂત્રના પ્રારંભનો तसकाइए णं भंते! तसकाइए त्ति० पुच्छा। गोयमा! આટલો સૂત્રપાઠ પડી ગયેલો છે. અહીં सुत्तागमेના સંપાદકજીને કંઈક ઘટે છે તેમ જણાતાં તેમણે પોતાની સ્વેચ્છાએ જ પ્રસ્તુત પાઠના બદલે तत्थ णं जे से अ० स० से० આટલો અશાસ્ત્રીય ખોટો પાઠ ઉમેરી દીધો છે. સરવાળે કહેવાનું એટલું જ કે स આવૃત્તિમાં અને તદનુસારે म આવૃત્તિમાં આ કંડિકામાં જણાવેલો પાંચ સૂત્રોનો ઉત્ક્રમ છે તેવો જ ઉત્ક્રમ सु આવૃત્તિમાં પણ છે, જે તત્રસ્થ સૂત્રસંબંધને તોડી નાખે છે અને જે સમગ્ર હસ્તલિખિત સૂત્રપ્રતિઓમાં નથી, તેમ જ म આવૃત્તિમાં ૧૨૯૩ મા સૂત્રનો આદિ ભાગ પડી ગયો છે (જે स આવૃત્તિમાં છે), તેવી જ રીતે सुत्तागमेની આવૃત્તિમાં પણ પડી ગયો છે, જે સમગ્ર હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં છે. તેમ જ ૧૨૮૯ મા સૂત્રના પ્રારંભનો સૂત્રપાઠ, જે સમિતિની આવૃત્તિમાં તથા તદનુસારે म આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે તેના બદલે सुत्तागमे માં સ્વેચ્છાએ રચીને ગોઠવી દીધેલો અશાસ્ત્રીય ખોટો પાઠ છે જે સમગ્ર હસ્તલિખિત સૂત્રપ્રતિઓમાં નથી. ध, अ તથા थि આવૃત્તિમાં આ કંડિકામાં જણાવેલા સૂત્રપાઠો અમારી વાચના જેવા જ મૌલિક છે.

૭૨. ૬૩૫ મા સૂત્રના અંતમાં આવેલા उववज्जंति (પૃ૦ ૧૬૯, પં૦ ૬) શબ્દ પછી म અને તદનુસારે सु આવૃત્તિમાં न असंखेज्जा उववज्जंति આટલો સૂત્રપાઠ વધારે છે. આ વધારાનો સૂત્રપાઠ અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં મળ્યો નથી, તેમ જ અદ્યાવધિ પ્રકાશિત શેષ આવૃત્તિઓમાં પણ નથી. અહીં ટીકાકારે વ્યાખ્યામાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે नासङ्ख्येयाः લખ્યું છે તેના આધારે, અથવા તો ટીકાની વ્યાખ્યાને અનુસરીને, કોઈક પ્રતિમાં કોઈએ મૂલ વાચનામાં પ્રસ્તુત પાઠ ઉમેર્યો હોય તેવી પ્રતિના આધારે, પ્રસ્તુત વધારાનો પાઠ म આવૃત્તિમાં મૂળમાં આવ્યો હોય તેમ લાગે છે.

૭૩. ૧૯૩ મા પૃષ્ઠની ૨૧ મી પંક્તિમાં આવેલા विसेसाहियाइं (સૂ૦ ૧૦૮૧) આ સૂત્રપદ

પછી અને चरिमंतपएसा સૂત્રપદના પહેલાં म અને તદનુસારે सु આવૃત્તિમાં पएसट्टयाए આટલો સૂત્રપાઠ વધારે છે, જે અમને કોઈ સૂત્રપ્રતિમાં નથી મળ્યો, અને આ બે સિવાય પ્રકાશિત કોઈ પણ આવૃત્તિમાં નથી. અહીં ટીકામાં મૂળ પાઠનું પ્રતીક છે તેમાં પણ અમે સ્વીકારેલા પાઠના જેવો જ સૂત્રપાઠ છે (ટીકા, પત્ર ૨૩૧ ब).

૭૪. ૧૪૪૧ મા સૂત્રમાં આવેલો उवव [? ज्जे] ज त्ति पुच्छाए भणियाए (પૃ૦ ૩૨૪) આ સૂત્રપાઠ અમને માત્ર खं० સંજ્ઞક પ્રતિએ આપ્યો છે, તેમાં પણ ज्जे અક્ષર નથી. આ સ્થાનમાં અન્ય પ્રતિઓના પાઠભેદો અમે નીચે ટિપ્પણીમાં આપ્યા છે, તેમાં मु० સંજ્ઞક આદર્શનો એટલે स આવૃત્તિનો જે પાઠ નોંધ્યો છે તે અનવધાનથી म આવૃત્તિનો અપાઈ ગયો છે. અહીં स આવૃત્તિનો પાઠ [उववज्जइ] पुच्छा भणिया આવો છે, જે અમે પ્રથમ ભાગના શુદ્ધિપત્રકમાં જણાવ્યો છે. અસ્તુ. પ્રસ્તુત સ્થાનમાં म આવૃત્તિનો उववज्जेज्जा पुच्छा भणिया પાઠ અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં નથી મળ્યો. અહીં सु આવૃત્તિમાં म આવૃત્તિ જેવો જ પાઠ છે. ध અને अ આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સ્થાનમાં અનુક્રમે આ પ્રમાણે પાઠ છે—उववज्जइ पुच्छा भणियाए અને उववज्जंति पुच्छा भणिया. शि આવૃત્તિમાં તો પ્રસ્તુત ૧૪૪૧ મા અને તેના પછીના ૧૪૪૨ મા સૂત્રનો પાઠ અનવધાનથી પડી ગયો છે. જુઓ શિલાગમગત प्रज्ञा० શિલાફલક ૧૮૮–૨, પંક્તિ બીજી.

૭૫. ૧૫૮૦ મા સૂત્રમાં આવેલો जीव-णेरइयभेदेसु भाणियव्वं આ પ્રાચીનતમ પ્રતિઓનો સૂત્રપાઠ સંગત અને પ્રામાણિક છે. ध અને अ આવૃત્તિમાં પણ અહીં જણાવેલો જ પાઠ છે. આ પાઠના બદલે અમને પ્રત્યંતરોમાં जीवा णेरइयभेदेणं भाणियव्वा આવો અશુદ્ધ પાઠ મળ્યો છે, જે અમે ટિપ્પણીમાં નોંધ્યો છે. स અને शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત ટિપ્પણીમાં આપેલો જ પાઠ મૂળ વાચનામાં છે, જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં અહીં जीवनेरइयभेदेण भाणितव्वा આવો ખોટો પાઠ છે, જે કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં નથી.

૭૬. ૯૨૧ [૧] સૂત્રમાં આવેલો अहवणं छट्ठो वग्गो पंचमवग्गपडुप्पणो આ સૂત્રપાઠ અમને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓમાં મળ્યો છે. ध, अ અને शि આવૃત્તિમાં પણ અહીં આ પ્રમાણે જ પાઠ છે. स આવૃત્તિમાં આ પાઠમાંનું पंचमवग्गडुप्पण्णो સૂત્રપદ અનવધાનથી પડી ગયું છે; જ્યારે म અને તદનુસારી सु આવૃત્તિમાં આ સ્થાનમાં આ પ્રમાણે પદવિપર્યાસ છે— अहवणं पंचमवग्गपडुप्पन्नो छट्ठो वग्गो, જે કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં નથી.

૭૭. ૧૮૦૫ મા સૂત્રમાં આવેલું अभिज्झियत्ताए (પૃ૦ ૩૯૪, પં૦ ૯) આ સૂત્રપદ સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે. ध, अ અને स આવૃત્તિમાં પણ આ સ્થાનમાં આવો જ પાઠ છે. અહીં ટીકાની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા છે—'अभिज्झियत्ताए' अभिध्यानमभिध्या, अभिलाप इत्यर्थः, अभिध्या सञ्जाता येष्विति[९] अभिध्यातास्तारकादिदर्शनादितप्रत्ययः, तद्भावस्तत्ता तया, किमुक्तं भवति ? **ये गृहीता आहारतया पुद्गला न ते तृप्तिहेतवोऽभूवन्निति न पुनरभिलपणीयत्वेन परिणमन्ते।** (ટીકા, પત્ર ૫૦૪, પૃષ્ઠિ ૨). ટીકાના આ પાઠમાં મોટા અક્ષરમાં મૂકેલા પાઠના આધારે म આવૃત્તિમાં મૂળ પાઠમાં પ્રસ્તુત સૂત્ર આ પ્રમાણે આપ્યું છે— अ(ण)भिज्झियत्ताए; ત્યાર પછીની शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપદ આ પ્રમાણે છે— अ(प्र० अण)भिज्झियत्ताए, અર્થાત્ પં. શ્રી ભગવાનદાસજીએ જે પાઠને પોતાના સંશોધનરૂપે ( ) આવા કોષ્ઠકમાં મૂક્યો તે પાઠને શિલાગમમાં પ્રત્યંતરના પાઠભેદરૂપે મૂકવામાં આવ્યો, જે સમગ્ર

૯. ટીકાની મુદ્રિત આવૃત્તિમાં एष्विति પાઠ છે.

સૂત્રાદર્શોમાં નથી. આ સ્થાનામાં सु આવૃત્તિમાં म આવૃત્તિના જેવો જ પાઠ છે. જેસલમેર અને ખંભાતના ભંડારમાં ઉપલબ્ધ ટીકાની પ્રાચીનતમ તાડપત્રીય પ્રતિઓમાં ઉપર જણાવેલા ટીકા-પાઠમાં મોટા અક્ષરમાં મૂકેલો પાઠ આ પ્રમાણે છે—ये गृहीता आहारतया पुद्गला न ते तृप्तिहेतवोऽभूवन्निति पुनरभिलषणीयत्वेन परिणमन्ते અર્થાત્ અગાઉ નોંધેલા પાઠમાં બીજી વાર આવલો न શબ્દ પ્રાચીનતમ પ્રતિઓમાં નથી. તેથી અને પ્રસ્તુત ટીકાપાઠમાં अभिज्झियत्ताए સૂત્રપદ લખીને વ્યાખ્યા કરી છે તેથી, અહીં સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓ આપે છે તે अभिज्झियत्ताए પાઠ જ બરાબર માનવો જોઈએ. આ વિષયમાં એક વસ્તુ વિચારણીય છે : અહીં નારકોના આહારપુદ્ગલોના પરિણમનના નિરૂપણમાં अभिज्झियत्ताए શબ્દ છે. આવો જ શબ્દ ૧૮૦૬ [૧] સૂત્રમાં અસુરકુમાર દેવોના આહારપુદ્ગલોના પરિણમનના નિરૂપણમાં છે. જોકે શિલાગમ[10] સિવાયની પ્રકાશિત સર્વ આવૃત્તિઓમાં પ્રસ્તુત ૧૮૦૬ [૧] સૂત્રમાં अभिज्झियत्ताए ના બદલે भिज्झियत्ताए પાઠ છે, પણ અમે જોયેલી સમગ્ર પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓમાં ૧૮૦૬ [૧] સૂત્રમાં પણ अभिज्झियत्ताए જ પાઠ છે, તેથી અમે પ્રસ્તુત બન્ને સૂત્રોમાં એકસરખો अभिज्झियत्ताए પાઠ જ સ્વીકાર્યો છે. અહીં વિચારણીય વસ્તુ એ બને છે કે નારકોના વિષયમાં વપરાયેલાં દુઃખાનુભૂતિસૂચક સૂત્રપદોથી ઊલટાં એટલે સુખાનુભૂતિસૂચક સૂત્રપદો અસુર-કુમાર દેવોના વિષયમાં છે. કેવળ પ્રસ્તુત अभिज्झियत्ताए આ એક જ સૂત્રપદ નારક અને અસુરકુમારના આહારપરિણમનના નિરૂપણમાં એકસરખું છે. અહીં "નારકોનો આહાર એવો તુચ્છ હોય કે જે લીધા પછી તેમને તૃપ્તિ અનુભવાતી નહીં હોય તેથી તેમની અભિલાષા આહારમાં જ રહે, જ્યારે દેવોને એટલો સુંદર આહાર હોય કે તે લીધા પછી પણ તેની સુખદ યાદરૂપે તેમની અભિલાષા તે તરફ રહે" સમાધાન માટે આવું અર્થઘટન કરી શકાય. અહીં અમે એટલું જ જણાવીએ છીએ કે પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ સૂત્રાદર્શોને અનુસરીને અમે ૧૮૦૫ અને ૧૮૦૬ [૧] સૂત્રમાં अभिज्झियत्ताए પાઠ મૂળ વાચનામાં સ્વીકાર્યો છે.

૭૮. ૧૩૦૪ ક્રમાંક વાળા સૂત્રનો पज्जत्तयाण वि एवं चेव। આ પાઠ અમને સમગ્ર સૂત્ર-પ્રતિઓએ આપ્યો છે, અને આ સૂત્રપાઠથી પ્રસ્તુતનો સંપૂર્ણ અર્થ સમજી શકાય છે. स તથા ध्रि આવૃત્તિમાં આ પાઠ પછી जहा ओहियाणं। આટલો પાઠ વધારે છે, જે અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં મળ્યો નથી, આથી જ આ વધારાનો પાઠ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે કોઈએ પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત કર્યો હોય એમ લાગે છે. આ વસ્તુ તો एवं चेव આવા સૂત્રપાઠથી પણ સ્પષ્ટ જ છે, કારણ કે जहा ओहियाणं પાઠ પણ જો મૌલિક હોય તો તેના પહેલાં एवं चेव આવો સૂત્રપાઠ હોવો ન જોઈએ. એવી જ રીતે અહીં एवं चेव લખ્યા પછી जहा ओहियाणं પાઠ નિરર્થક સિદ્ધ થાય છે. स આવૃત્તિનો આ વધારાનો સૂત્રપાઠ કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં નથી. म તથા सु આવૃત્તિમાં અહીં અમારા જેવો જ મૌલિક પાઠ છે; જ્યારે ध તથા अ આવૃત્તિમાં અહીં પ્રસ્તુત મૌલિક પાઠને સંવાદી પાઠ આ પ્રમાણે છે—पज्जत्ति(त्त)याणं जहा ओहियाणं।

૭૯. ૧૪૦૬ ક્રમાંકવાળા સૂત્રની ૨૧૩મી ગાથામાં આવેલો बल वासुदेव આ સૂત્રપાઠ અમને પ્રાચીન-પ્રાચીનતમ પ્રતિઓએ આપ્યો છે; જ્યારે ત્રણ સૂત્રપ્રતિઓએ અહીં बलदेव वासुदेव પાઠ આપ્યો છે, અને તે ध, अ, स તથા ध्रि આવૃત્તિની મૂળ વાચનામાં પણ છે, જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં અમે સ્વીકાર્યો છે તે સંગત પાઠ છે.

---

૧૦. શિલાગમની આવૃત્તિમાં અહી भि(प्र० अभि)ज्झियत्ताए પાઠ છે.

८०. १८११मा सूत्रनुं बेइंदिया णं भंते जे पोग्गले आहारत्ताए गेण्हंति ते णं तेसिं पोग्गलाणं सेयालंसि कतिभागं आहारेंति कतिभागं अस्साएंति? (પૃ० ३९५) આ પ્રશ્નવાક્ય જ સંગત અને મૌલિક છે. અહીં पु २ સંજ્ઞક પ્રતિ સિવાયની સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ ઉપરનો પાઠ આપ્યો જ છે; જ્યારે पु २ સંજ્ઞક પ્રતિમાં તેમ જ अ, स અને शि આવૃત્તિમાં ઉપરના પાઠના પ્રારંભનો ભાગ આ પ્રમાણે છે, જે અસંગત છે—बेइंदियाणं भंते! पुच्छा। गोयमा! जे पोग्गले...... અર્થાત્ આ અસંગત પાઠમાં ચાલુ પ્રશ્નવાક્યને पुच्छा શબ્દથી પૂર્ણ કર્યું છે અને તેમાં गोयमा! શબ્દથી સમાધાનરૂપ ઉત્તરવાક્યનો પ્રારંભ કર્યો છે, જેનો કોઈ મેળ બેસી શકે જ નહીં. ध આવૃત્તિમાં અહીં बेइंदियाणं भंते! पुच्छा। जे पोग्गले...આ પ્રમાણે છે; અહીં પણ पुच्छा। શબ્દ અર્થહીન અને અમૌલિક છે; જ્યારે म આવૃત્તિમાં ध આવૃત્તિના જેવો જ પાઠ છે, પણ તેમને पुच्छा। શબ્દ ખટક્યો લાગે છે, જેથી [ ] આવા કોષ્ઠકમાં पुच्छा। શબ્દ આપીને તેની અનુપયોગિતા જણાવી છે. તે પછીની सु આવૃત્તિમાં આ पुच्छा। શબ્દને સ્વીકાર્યો નથી તેથી આ સ્થાનમાં અમારી વાચના જેવો પાઠ છે.

[११] ८१. ४१ મા સૂત્રમાં આવતાં तया वि અને पवाला वि (પૃ० १८, પં० १) આ બે સૂત્રપદો स અને शि આવૃત્તિમાં પડી ગયાં છે; જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બે સૂત્રપદો છે.

८२. ४५२ મા સૂત્રના અંતમાં આવેલો तिहिं अण्णाणेहिं (પૃ० १४०, પં० ३) આ સૂત્રપાઠ स તથા शि આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે; જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં છે.

८३. १०१९ મા સૂત્રમાં આવતું घाणिंदियअत्थोग्गहे (પૃ० २५१, પં० २५-२६) આ સૂત્રપદ स તથા शि આવૃત્તિમાં પડી ગયું છે; म અને सु આવૃત્તિમાં છે.

८४. १०४६ [८] સૂત્રમાં આવેલો केवतिया बद्धेल्लगा? गोयमा! णत्थि આ સૂત્રપાઠ स તથા शि આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે; જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં છે.

८५. १३१० મા સૂત્રમાં આવેલો अणंतं कालं (પૃ० ३०८, પં० २१) આ સૂત્રપાઠ स તથા शि આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે; જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં છે.

८६. १५६६ મા સૂત્રમાં આવેલો आहारगसरीरस्स जहण्णिया ओगाहणा असंखेज्जगुणा આ સૂત્રપાઠ स તથા शि આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે, જ્યારે म તથા सु આવૃત્તિમાં છે.

८७. १८६० મા સૂત્રમાં આવેલો जाव वेमाणिया આ સૂત્રપાઠ स તથા शि આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે; म અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠ છે.

८८. १९३[१] સૂત્રમાં આવેલું अट्ठसु (પૃ० ६७, પં० ८) આ સૂત્રપદ स આવૃત્તિમાં પડી ગયું છે, જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં છે. शि આવૃત્તિમાં તો પ્રસ્તુત સૂત્રના સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપેલા उवरिं हेट्ठा य एगं जोयणसयं वज्जेत्ता मज्झे अट्ठसु जोयणसतेसु આ મૌલિક સૂત્રપાઠના બદલે માત્ર उवरिं जाव अट्ठजोयणसएसु આવો સંક્ષિપ્ત પાઠ આપીને કોઈ પણ આધાર વિના વાચના ટૂંકાવી છે.

८९. १०६ મા પૃષ્ઠમાં આવેલા ३१६ મા સૂત્રનો સમગ્ર સૂત્રપાઠ स આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે; જ્યારે म, शि અને सु આવૃત્તિમાં છે.

---

११. ८१ થી १०५ મી કંડિકામાં જણાવેલા પાઠો ध અને अ આવૃત્તિમાં નથી. આ કંડિકાઓમાં જણાવેલાં સ્થાનોની અમારી મૂળ વાચનાના પાઠ અમને સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યા છે.

૯૦. ૩૩૨ મા સૂત્રમાં આવેલું संखेज्जसमयठितीयाणं (પૃ૦ ૧૦૯, પં૦ ૪) આ સૂત્રપદ स આવૃત્તિમાં પડી ગયું છે म તથા सु આવૃત્તિમાં છે; જ્યારે शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપદનું संखेज्ज-समय० આવું ટૂંકુ રૂપ છે.

૯૧. ૪૫૨ મા સૂત્રમાં આવેલા °मणपज्जवनाणपज्जवेहि य छट्ठाणवडिए (પૃ૦ ૧૪૦, પં૦ ૨) આ પાઠનો અંતિમ पज्जवेहि य छट्ठाणवडिए આટલો સૂત્રપાઠ स આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં આ પાઠ છે.

૯૨. ૯૨૩ મા સૂત્રમાં આવેલો जोतिसियाणं एवं चेव। णवरं (પૃ૦ ૨૨૮, પં. ૧૩) આ સૂત્રપાઠ स આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠ છે.

૯૩. પૃ૦ ૩૦૨ ની બીજીથી ચોથી પંક્તિમાં આવેલો સૂત્રાંક ૧૨૫૭ [૭] તથા ૧૨૫૭ [૮] નો સમગ્ર સૂત્રસંદર્ભ स આવૃત્તિમાં પડી ગયો છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રસંદર્ભ છે.

૯૪. ૧૭૨૩ મા સૂત્રમાં આવેલું राइंदिएहिं (પૃ૦ ૩૮૦, પં૦ ૧૦) આ સૂત્રપદ स આવૃત્તિમાં પડી ગયું છે. म અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપદ છે; જ્યારે शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપદના બદલે दिवसेहिं આવું સૂત્રપદ છે.

૯૫. ૪૩ મા સૂત્રની ૨૬ મી ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં આવેલા चंपगजाती णवणीइया य कंदो આ પાઠના જેવો જ પાઠ म અને सु આવૃત્તિમાં છે; જ્યારે स અને शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં चंपकजीइ णिइया कुंदो(कंदो) આવો ખોટો પાઠ છે.

૯૬. ૨૪૭ મા સૂત્રમાં આવેલા सुहुमवणस्सइकाइया असंखेज्जगुणा (પૃ૦ ૯૩, પં૦ ૪) આ પાઠના જેવો જ પાઠ म અને सु આવૃત્તિમાં છે; જ્યારે स અને शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના असंखेज्जगुणा સૂત્રપદના સ્થાનમાં अणंतगुणा આવું ખોટુ સૂત્રપદ છે. અહીં ટીકામાં પણ सूक्ष्मवनस्पतिकायिका असङ्ख्येयगुणाः (ટીકા પત્ર ૧૩૧ પૃષ્ઠિ ૧ પં૦ ૭) આવી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે.

૯૭. ૧૭૪૪ મા સૂત્રમાં આવેલા पजत्तापजत्तियं (પૃ૦ ૩૮૩, પં૦ ૧૧–૧૨) આ સૂત્ર-પદના જેવો જ પાઠ म તથા सु આવૃત્તિમાં છે; જ્યારે स અને शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત પાઠના સ્થાનમાં अपजत्तापजत्तियं આવો ખોટો પાઠ છે.

૯૮. ૨૧૬૯ મા સૂત્રમાં આવેલા एसुहुमा णं (પૃ૦ ૪૪૩ પં. ૧૭) આ સૂત્ર પાઠના જેવો જ પાઠ म અને सु આવૃત્તિમાં છે. ટીકામાં પણ 'एसुहुमा णं'ति एतावत्सूक्ष्माः આવી મૂળ પાઠાનુસાર વ્યાખ્યા છે; જ્યારે અહીં स અને शि આવૃત્તિમાં सुहुमा णं આવો અમૌલિક પાઠ છે.

૯૯. ૧૭૧૭ મા સૂત્રમાં અમને બધી પ્રતિઓમાં મળેલા ऊणा, सेसं तं चेव, (પૃ૦ ૩૭૯) આ સૂત્રપાઠના બદલે स આવૃત્તિમાં ऊणा सेसा, (ઉ૦) तं चेव पडिपुण्णं बंधंति આવો પાઠ છે. शि આવૃત્તિમાં અહીં સમિતિની વાચના જેવો જ પાઠ છે, પણ તેમાં उक्कोसेणं પાઠનો નિર્દેશ કરતો કોષ્ઠમાં મૂકેલો (ઉ૦) નથી; જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં ऊणा, सेसं तं चेव पडिपुण्णं बंधंति આવો પાઠ છે. આ પાઠના અંતમાં આવેલાં पडिपुण्णं बंधंति આ બે સૂત્રપદો અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિએ આપ્યાં નથી.

૧૦૦. ૪૪૦ મા સૂત્રમાં આવેલા हालिद्दवण्णपज्जवेहिं (પૃ૦ ૧૩૭ પં૦ ૭) આ સૂત્રપદના પહેલાં स આવૃત્તિમાં અનવધાનથી પ્રસ્તુત સ્થાનમાં કોઈક પ્રતિનો વધારાનો પાઠ પણ મૂળ

વાચનામાં દાખલ થઈ ગયો છે, એટલે કે પ્રસ્તુત સૂત્રપદના બદલે पीयवन्नपज्जवेहिं हालिद्दवण्णपज्जवेहिं આવાં બે સૂત્રપદો છે. शि આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત સૂત્રપદના સંદર્ભના णीलवण्णपज्जवेहिं लोहियवण्णपज्जवेहिं हालिद्दवण्णपज्जवेहिं सुक्किल्लवण्णपज्जवेहि य छट्ठाणवडिए (પૃ૦ ૧૩૭, પં૦ ૭-૮) આ સમગ્ર પ્રતિઓએ આપેલા સૂત્રપાઠના બદલે नीललोहियपीयहालिद्दसुक्किले० छट्ठाणवडिए આવો ટૂંકો પાઠ છે. આમાંય पीय શબ્દ તો બિલકુલ અમૌલિક છે. આગમોમાં કાલ, નીલ, લોહિત, હાલિદ્ર અને શુક્લ આ પાંચ વર્ણો જ જણાવ્યા છે. આમાંનું કાલવર્ણસંબંધિત વક્તવ્ય પ્રસ્તુત સૂત્રપદના પહેલાં આવી ગયું છે (જુઓ પૃ૦ ૧૩૭, પં૦ ૨). આથી અહીં स અને शि આવૃત્તિનો પાઠ સાચો નથી, જ્યારે म અને सु આવૃત્તિમાં અમારી વાચના જેવો જ પાઠ છે.

૧૦૧. ૧૯૭ મા સૂત્રમાં આવેલા साणं साणं विमाणावाससतसहस्साणं (પૃ૦ ૭૦, પં૦ ૧૯) આ સૂત્રપાઠ પછી स અને शि આવૃત્તિમાં साणं साणं अग्गमहिसीणं આટલો સૂત્રપાઠ વધારે છે, જે અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં મળ્યો પણ નથી, અને અસંગત હોવાથી તેની જરૂર પણ નથી, પ્રસ્તુત વધારાનો બિનજરૂરી પાઠ म અને सु આવૃત્તિમાં નથી.

૧૦૨. ૨૭ મા પૃષ્ઠની છટ્ઠી પંક્તિમાં આવેલા से त्तं साहारणसरीरबादरवणस्सइकाइया આ સૂત્રપાઠ પછી स આવૃત્તિમાં से त्तं साहारणवणस्सइकाइया આટલો સૂત્રપાઠ વધારે છે. પ્રસ્તુત વધારાનો સૂત્રપાઠ અમને કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં મળ્યો નથી, તેથી અને પ્રસ્તુત સ્થાનની ટીકાની વ્યાખ્યામાં से त्तमित्यादि निगमनचतुष्टयं सुगमम् (ટીકા, પત્ર ૪૧, પૃષ્ઠિ ૧) આવું સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેથી પણ પ્રસ્તુત વધારાનો પાઠ બિનજરૂરી છે એમ કહી શકાય, કારણ કે તેને જો સ્વીકારીએ તો ચારના બદલે પાંચ નિગમન થાય છે. म અને सु આવૃત્તિમાં આ બિનજરૂરી વધારાનો સૂત્રપાઠ નથી.

૧૦૩. ૬૩૫ મા સૂત્રમાં આવેલા एक्को (પૃ૦ ૧૬૯, પં૦ ૫) આ સૂત્રપદના બદલે स આવૃત્તિમાં एक्कं પાઠ છે, જે કોઈ પણ પ્રતિમાં નથી અને બિનજરૂરી છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં અહીં મૌલિક एक्को પાઠ જ છે.

૧૦૪. ૧૨૩૬ મા સૂત્રમાં આવેલા परियावण्णाणं આ સૂત્રપદના બદલે स આવૃત્તિમાં અનવધાનથી થયેલો परियावन्नेणं પાઠ છે; જ્યારે म शि અને सु આવૃત્તિમાં परियावन्नाणं આવો શુદ્ધ પાઠ છે.

૧૦૫. ૧૨૭૭ મું અને ૧૨૭૮ મું આ બે સૂત્રો स આવૃત્તિમાં ૧૨૮૪ મા સૂત્રની પછી છે. આવો ઉત્ક્રમ કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં નથી અને તે અસંગત પણ છે. म, शि અને सु આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત બે સૂત્રો અમારી વાચના પ્રમાણે યથાસ્થાને જ છે.

૧૦૬. ૧૮૬૪ મા સૂત્રમાં આવેલા मणभक्खणे कते (પૃ૦ ૪૦૦, પં૦ ૧૦) આ સૂત્રપાઠના બદલે स, म અને सु આવૃત્તિમાં मणभक्खीकते પાઠ છે, જે કોઈ પણ સૂત્રપ્રતિમાં મળતો નથી. ध, अ તથા शि આવૃત્તિમાં અહીં મૌલિક मणभक्खणे कते પાઠ છે.

૧૦૭. ૨૧૭૩ [૨] સૂત્રમાં આવેલો कायजोगण्णं (પૃ૦ ૪૪૪) અથાત્ कायजोगं णं આ સૂત્રપાઠ पु २ સિવાયની સમગ્ર સૂત્રપ્રતિઓએ આપ્યો છે. અહીં પ્રસ્તુત પાઠના બદલે पु २ પ્રતિનો જે कायजोगे णं પાઠ છે તે જ પાઠ सु સિવાયની અદ્યાવધિ પ્રકાશિત થયેલી આવૃત્તિઓમાં મૂળ પાઠરૂપે છે. અહીં અમે મૂળમાં સ્વીકારેલા પાઠ પ્રમાણે જ ટીકાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે —काययोगं पुनर्युञ्जानः. सुत्तागमे ની આવૃત્તિમાં તેના પૂર્વની આવૃત્તિમાં ન છપાયો હોય તેવો માત્ર આ એક જ શુદ્ધ પાઠ અમે જાણી શક્યા છીએ.

## ઋણસ્વીકાર

પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના પ્રથમ ભાગના ‘સંપાદકીય’ (પૃ૦ ૧૮–૧૯)માં જેમનો નિર્દેશ કર્યો છે તે શાસ્ત્રાભ્યાસી મુનિવરો, વિદ્વાનો અને અન્ય મહાનુભાવોના ઋણસ્વીકારનો નિર્દેશ અહીં પણ અમે તથાપ્રકારે જાણી લેવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

મુંબઈ
સં૦ ૨૦૨૭ ફાગણ સુદિ ૭
બુધવાર, તા. ૩–૩–૭૧

મુનિ પુણ્યવિજય
દલસુખ માલવણિયા
અમૃતલાલ ભોજક

# INTRODUCTION

## AṄGABĀHYA WORKS AND THEIR RELATION TO AṄGA WORKS

The *Āgamas* considered to be extant by the Śvetāmbara Jaina tradition have undergone different stages of composition. In the first stage the *Aṅga* works were composed or compiled. According to the tradition it is *gaṇadharas*, the direct principal disciples of a *Tīrthaṅkara*, who compose the *Aṅga* works. So, it can be said that out of the extant Jaina *Āgamas* the oldest are the *Aṅga* works. In these *Aṅga* works the *gaṇadharas* have collected the preachings and teachings of Lord Mahāvīra and have also described the episodes of his life-story. The extant *Aṅga* works are composed or compiled by a *gaṇadhara* named Sudharmā. And through tradition they have come down to us in the form of *śruta*. We have a reason to believe that a tradition of that sort of preachings which Mahāvīra delivered had run its course and was present even in the days of Lord Mahāvīra, he followed it, and having made selection, additions and alterations in it proper to his time and place he prepared his own preachings and gospels. The tradition explicitly states that the composition of twelve *Aṅga* works (*dvādaśāṅgī*) is based on the 'Pūrva' literature.

The *Āgama* literature known by the name of '*Pūrva*' is not extant. Only a list of the titles of the '*Pūrva*' works and only a table of their contents are available. The term '*Pūrva*' itself suggests that a literature known by that term might have been traditionally prevalent before the days of Lord Mahāvīra. Moreover, the tradition informs us that the '*Pūrva*' literature was included in the twelfth *Aṅga* work named *Dṛṣṭivāda* which too is unfortunately lost to us. But there are many extant works and chapters in which or about which it is clearly stated that they are composed on the basis of *Dṛṣṭivāda* or that they are composed on the basis of a particular '*Pūrva*' included in *Dṛṣṭivāda*.[1]

It is difficult to deduce from the works of Dr. Schubring as to what his exact opinion is about *Dṛṣṭivāda* and '*Pūrva*' literature. But this much is certain that he was of the opinion that the story that there was ancient literature called by the name of '*Pūrva*' on the basis of which certain works have been composed represents a false view or a misunderstanding.[2] He is not able to decide as to

1. *Āgama Yugakā Jaina Darśana*, p. 20.
2. Schubring : *Doctrine of the Jainas*, § 38, p. 74 'It is in harmony with the misunderstanding according to which..."

whether various *pravādas* (schools) ('*Purva*' literature is described as representing a *pravāda*) were really a fact or merely a fiction.[3] But he opines that certain obscure names given to these *pravādas* go to corroborate the position holding them to be fiction.[4]

But it is not possible for us to agree with him on his above-mentioned view. It is so because regarding *Dṛṣṭivāda*, its chapters, etc. and especially regarding the *Pūrvas* there is a trifling difference between the views of Śvetāmbaras and Digambaras. This suggests that before the schism both the traditions possessed one common tradition following which both of them present the uniform facts regarding *Dṛṣṭivāda* and *Pūrvas*. It is really difficult to understand why one should regard as false view or misunderstanding the statement (occurring in the *Āgama* works) that *Aṅga* and *Aṅgabāhya* works are based on either *Dṛṣṭivāda* or a particular *Pūrva*. It is so because this statement occurs even in the *Niryuktis* and also in the works like *Prajñāpanā*. Moreover, the argument adduced to prove *pravādas* to be fiction is not at all convincing.

About the relation of *Aṅgas* and *Pūrvas* the conclusion drawn by Dr. Schubring on the basis of a passage from Abhayadeva's commentary on Samavāyāṅgasūtra does not seem cogent. One thing he arrived at is that according to Abhayadeva *Pūrvas* do not constitute the basis of *Aṅga* works and the other thing he arrived at is that *Pūrvas* and *Aṅgas* were two independent literatures and hence the former does not form the basis of the latter. We quote below the passage in point in order to decide whether his above-mentioned two conclusions[5] are proper. We request the scholars to decide for themselves as to what the view of Abhayadeva himself is and also as to whether the conclusion drawn by Dr. Schubring on the basis of the passage does really follow from it.

> "*atha kiṁ tat pūrvagatam ? ucyate—yasmāt tīrthakaraḥ tīrthapravartanakāle gaṇadharāṇāṁ sarvasūtrādhāratvena pūrvaṁ pūrvagataṁ sūtrārthaṁ bhāṣate, tasmāt pūrvāṇīti bhaṇitāni/gaṇadharāḥ punaḥ śrutaracanāṁ vidadhānā ācārādikrameṇa racayanti, sthāpayanti ca/matāntareṇa tu pūrvagatasūtrārthaḥ pūrvam arhatā bhāṣito gaṇadharair api pūrvagataśrutam eva pūrvaṁ racitaṁ paścād ācārādi / nanv evaṁ yad ācāra-niryuktyām abhihitaṁ—*

---

3. Ibid, § 38, p. 75 "Whether the *pavāyas* of the *Diṭṭhivāya* (the 12th *Aṅga*) were fiction or fact we do dot know."
4. Ibid, § 38, p. 75 "The names of two *Aggeṇiya*......for their obscurity all speak in favour of their fictitive nature."
5. Ibid, § 37, p. 74 "But he does not derive the *Aṅgas* from the *Puvvas*.... Hence it follows that the two series were parallel to, not dependent on, each other."

*'savvesim āyāro paḍhamo'*[6] *ityādi tat katham ? ucyate/tatra sthāpanām āśritya tathoktam / iha tu akṣararacanāṁ pratītya bhaṇitaṁ 'pūrvaṁ pūrvāṇi kṛtāni' iti /"*

—*Samavāyāṅga-ṭīkā*, pp. 130–31

What Āc. Abhayadeva has said in Sanskrit had already been said, even prior to Abhayadeva, by Jinadāsa in his *Nandī-cūrṇi*. And Āc. Haribhadra has bodily taken this *Nandī-cūrṇi* passage in his commentary (p. 88) on *Nandī*. *Nandī-cūrṇi* passage runs as follows :

"*se kiṁ taṁ puvvagataṁ ? ti, ucyate—jamhā titthakaro titthapavattaṇakāle gaṇadharāṇa savvasutādhārattaṇato puvvaṁ puvvagatasutatthaṁ bhāsati tamhā puvvatti bhaṇitā/ gaṇadharā puṇa suttarayaṇaṁ karentā āyārāi-kameṇa rayaṁti ṭhaveṁti ya/ aṇṇāyariyamateṇaṁ puṇa puvvagatasuttattho puvvaṁ arhatā bhāsito, gaṇaharehi vi puvvagatasutaṁ ceva puvvaṁ raitam pacchā āyārāi/evam ukte codaka āha—ṇaṇu puvvā varaviruddhaṁ/ kamhā? jamhā āyāranijjuttīe bhaṇitaṁ "savvesiṁ āyāro" gāhā* [*Ācārāṅganiryukti, gāthā 8*] / *ācārya āha—satyamuktam/ kintu sā ṭhavaṇā/imaṁ puṇa akkhararayaṇaṁ paḍucca bhaṇitam—puvvaṁ puvvā katā ity arthaḥ/*

—*Nandīsutta-cuṇṇī* (PTS) p. 75

Moreover, the view accepted in Jinabhadra's *Viśeṣāvaśyaka-bhāṣya* along with the auto-commentary, being noteworthy, is given below :

*āha—śrūyate hi pūrvaṁ pūrvāṇy evopanibadhyante pūrvapraṇayanād eva ca pūrvāṇi iti/ tatra ca samastam asti vāṅmayam ataḥ kim iha śeṣāṅgair aṅgabāhyaiś ceti ? ucyate—*

[7]*jati vi ya bhūtāvāde savvassa vayogatassa otāro |*
*ṇijjūhaṇā tadhā vi hu dummedhe pappa itthī ya* || 548 ||

*'jati' gāhā | yady api dṛṣṭivāde samastavāṅmayāvatāraḥ, tathāpi durmedhasām ayogyānāṁ strīṇāṁ cānugrahārtham anyaśrutaviśeṣopadeśaḥ, śrāvakāṇāṁ ca* ||

—*Viśeṣāvaśyakabhāṣya*, p. 115

We give below the references where we are told about the works studied by a particular disciple of a particular *Tīrthaṅkara* who flourished before Lord Mahāvīra.

In *Jñātādharmakathā* it is mentioned that Thāvaccāputta and

---

6. *Ācārāṅganiryukti, gāthā 8.*
7. This *gāthā* occurs in *Bṛhatkalpabhāṣya* also (*gāthā* 145). See also *Āvaśyakacūrṇi*, p. 35

five Pāṇḍava brothers[8] (sū. 128 and 130) (disciples of Lord Ariṣṭanemi), Śukaparivrājaka[9] (a disciple of Thāvaccāputta) (sū. 55), and disciples of Mallijina (sū. 78)—all of them studied fourteen *Pūrvas* beginning with *Sāmāyika* (*sāmāiyamāiyāiṁ coddasapuvvāiṁ*).[10]

*Bhagavatīsūtra* (sū. 617) informs us that Kārtika Śetha, a disciple of Lord Munisuvrata, had studied fourteen *Pūrvas* beginning with *Sāmāyika* (*sāmāyiyamāiyāiṁ coddasapuvvāiṁ*). Again, regarding Mahabbala, a principal disciple of *Tīrthaṅkara* Vimala, it furnishes the same information (sū. 432).

*Antakṛddaśā* (sū. 4, 5, 7) too relates that all the disciples of *Tīrthaṅkara* Ariṣṭanemi, except Gautama, had studied fourteen *Pūrvas*. About Gautama it informs us that he had studied eleven *Aṅgas* beginning with *Sāmāyika* (*tate ṇaṁ se goyame....sāmāiyamāiyāiṁ ekkārasa aṅgāiṁ ahijjati*, sū. 1).

On the basis of the above references we can safely conclude that before the days of Lord Mahāvīra it was the *Pūrva* literature —and not the *Aṅga* literature—that was prevalent and prominent. And from those references we can deduce that in the eyes of the compiler of the *Āgamas* '*Pūrva*' literature was comparatively older than the *Aṅga* literature. This is the reason why there is no scope of contradiction in believing that '*Pūrva*' lilerature was collected and included in the *Dṛṣṭivāda* under the head of *Pūrvagata*.

The importance of *Pūrva* is proved by the fact that in the Karma literature and elsewhere where there occurs the discussion on *Śruta* it is '*Pūrva*'—and not '*Aṅga*'—that is accepted as the measure of *samyakśruta*. Now if *Purva* literature were absolutely a non-entiity, then how can we account for the importance attached to it in the above-mentioned works? Grades of the '*Śruta*' are discussed in *Viśeṣāvaśyakabhāṣya* on the basis of *Āvaśyakaniryukti*. Therein occurs the term '*pūrvadhara*' (knower of *Pūrvas*) and not the '*śrutadhara*' or '*aṅgadhara*' (*gāthas* 141, 531, 536, 555). From among the gāthās referred to above, the *gāthā* 536 occurs even in the *Bṛhatkalpabhāṣya* (*gāthā* 138). And even in the *Nandīsūtra* (sū. 71) it is stated: "*icceyaṁ duvālasaṁgaṁ gaṇipiḍagaṁ*

---

8. In *Mahāsamādhiprakīrṇaka* (*gāthā* 459) it is stated that Yudhiṣṭhira possessed the knowledge of fourteen *Pūrvas* while the remaining four brothers possessed the knowledge of eleven *Aṅgas*.
9. There is a reference in *Jñātā* (sū. 56) to the effect that Śelaka, a disciple of Śuka, had studied eleven Aṅgas beginning with Sāmāyika.
10. In *Malli-adhyayana* of *Jñātā* (sū. 64) it is mentioned, in the course of the story of the previous birth, that Bala who was initiated in the order of the monks by a *Sthavira* had studied eleven *Aṅgas*, viz. *Sāmāyika* etc.

*coddasapuvvissa sammasutaṁ, abhinnadasapuvvissa sammasutaṁ, teṇa paraṁ bhiṇṇesu bhayaṇā.*" Here also '*Pūrvas*' are accepted as a measure of *samyakśruta*. This cannot be accounted for in the utter non-existence of the *Pūrva* literature.

In the opinion of Āc. Haribhadra and Śīlāṅka and other commentators the meanings of the terms '*śrutakevalī*' and '*caturdaśapūrvī*' are identical. That is, nothing of the '*Śruta*' remains unknown to a *caturdaśapūrvī*.[11]

In *Vyavahārabhāṣya* it is stated that in olden days the possessor of the knowledge of fourteen *Pūrvas* was considered to be a *gītārtha* but now (i. e. in the days of *Vyavahārabhāṣya*) one who possesses the knowledge of *prakalpas* is considered to be so.[12] This too can become possible if at one time or other the existence and importance of *Pūrva* literature was recognised.

Āc. Malayagiri in his commentary on *Prajñāpanā* considers Gautama *gaṇadhara* to be a *caturdaśapūrvī* (p. 72). Moreover, in *Kalpasūtra*[13] is given the number of Lord Mahāvīra's disciples who possessed the knowlege of fourteen *Pūrvas*. But the number of those disciples who possessed the knowledge of twelve *Aṅgas* is not given. This shows that those who possessed the knowledge of fourteen *Pūrvas* were considered to be *śrutadhara* and as such they were given importance. Similarly, in the case of the disciples of Lord Pārśva etc. the number of only those who possessed the knowledge of fourteen *Pūrvas* is given[14]; the number of those who possessed the knowledge of twelve *Aṅgas* is not given. This too proves that there existed scriptures known by the name of *Pūrva*.

Not only *Kalpasūtra* but also *Jambūdvīpaprajñapti* (*su*. 31) gives the number of only those disciples of Ṛṣabhadeva, who possessed the knowledge of fourteen *Pūrvas*.

*Nandītherāvalī*, in the *gāthā* (35) devoted to the praise of Āc. Nāgārjuna, considers him to be the knower of *kālika śruta* (i. e. *Aṅgas*) and *Pūrvas*. This reference proves that *kālika śruta* i. e. Aṅga[15] literature is different from Pūrva literature. Moreover, *Nandī* (*sū*. 78) informs us that by '*gamika*' is to be understood *Dṛṣṭivāda* and by '*agamika*' is to be understood *Kālika* i. e. eleven

11. "*na caturdaśapūrvavidaḥ prajñāpanīyaṁ kiñcid aviditam asti*" *Prajñāpanā, Haribhadravṛtti*, p. 18; *Śīlāṅka's Acārāṅgaṭīkā*, pp. 183, 185; *Prajñāpanā, Malayagirivṛtti*, p. 72.
12. *Uddeśa* 3 *gāthā* 173
13. *Kalpaūstra* (Ed. Punyavijayajī) *sū*. 137.
14. Ibid, sū. 157, 166, etc.
15. '*kālikaśrutam ācārādi*' *Nandī-Hāribhadrīya-ṭikā*, p. 69.

remaining *Aṅgas*, etc.—which means that they are two different literatures.

The fact that the following gāthā of *Catuḥśaraṇaprakīrṇaka* mentions *caturdaśapūrvadhara* side by side with *dvādaśāṅgadhara* proves *Pūrvas* to be different from *Aṅgas* :

> *caudasa-dasa-navapuvvī duvālasikkārasaṁgiṇo je a* |
> *jiṇakappāhālaṁdia parihāravisuddhisāhū ya* || *33* ||

While explaining *bhāṣā*, *vibhāṣā*, *vārtika* etc., the different types of commentary or exposition, *Āvaśyakacūrṇi* says that *vibhāṣā* means that type of commentary or exposition which explains the words constituting the *sūtra* in various ways while *vārtika* means that type of commentary or exposition which explains the same in all the possible ways, and further that *Caturdaśapūrvī* is capable of the former while only *kevalī* is capable of the latter.[16]

Gautama, a *gaṇadhara* of Lord Mahāvīra, is considered to be the knower of fourteen *Pūrvas* (*caturdaśapūrvī*). But all other disciples of Lord Mahāvīra, excepting *gaṇadharas*, are seldom referred to as knowers of fourteen *Pūrvas*. Almost all of them are mentioned as knowers of eleven *Aṅgas* (*sāmāiyamāiyāiṁ ekkārasa aṅgāiṁ*).[17] In contrast to this, the disciples of *Tīrthaṅkaras* prior to Lord Mahāvīra are referred to as knowers of fourteen *Pūrvas*. From this we can possibly infer that only that *Śruta* which existed before the advent of Lord Mahāvīra has been given the name '*Pūrva*'. As we have already seen, the *Aṅgas* are derived from the *Pūrvas*. Thus the *Pūrva* literature served as the basis of the *Aṅga* literature, though it was different from and independent of the *Aṅga* interature. And at sometime it was included in the twelfth *Aṅga* under the head of '*Pūrvagata*'. This is the right view.

One thing is noteworthy that there is an old belief, as previously referred to, that the *Aṅgas* were composed on the basis of *Pūrvas* for the benefit of women, etc. And wherever the topic of the study by nuns occurs, we are given, in connection with the study by the nuns either of the times of Lord Mahāvīra or of the times earlier than Lord Mahāvīra, the same information that they studied eleven *Aṅgas*; but none of them is reported to have studied *Pūrvas*. This fact corroborates the above-mentioned old belief. In the *Jñātā*. (*sū*. 129) we are told that Draupadī studied eleven *Aṅgas* while Pāṇḍavas studied fourteen *Pūrvas*. Āryā Padmāvatī, a disciple of Ariṣṭanemi, is also reported to have studied eleven

16. *Āvaśyakacūrṇī*, folio 115 (*gāthā* 35)
17. *Bhagavatī* Sū. 93, 382, 385, 418; *Vipākasūtra* 33, *Jñātā*. Sū. 28, 105; *Anuttaro* 3 etc.

remaining *Aṅgas*, etc.—which means that they are two different literatures.

The fact that the following gāthā of *Catuḥśaraṇaprakīrṇaka* mentions *caturdaśapūrvadhara* side by side with *dvādaśāṅgadhara* proves *Pūrvas* to be different from *Aṅgas* :

*caudasa-dasa-navapuvvī duvālasikkārasaṁgiṇo je a* |
*jiṇakappāhālaṁdia parihāravisuddhisāhū ya* || *33* ||

While explaining *bhāṣā, vibhāṣā, vārtika* etc., the different types of commentary or exposition, *Āvaśyakacūrṇi* says that *vibhāṣā* means that type of commentary or exposition which explains the words constituting the *sūtra* in various ways while *vārtika* means that type of commentary or exposition which explains the same in all the possible ways, and further that *Caturdaśapūrvī* is capable of the former while only *kevalī* is capable of the latter.[16]

Gautama, a *gaṇadhara* of Lord Mahāvīra, is considered to be the knower of fourteen *Pūrvas* (*caturdaśapūrvī*). But all other disciples of Lord Mahāvīra, excepting *gaṇadharas*, are seldom referred to as knowers of fourteen *Pūrvas.* Almost all of them are mentioned as knowers of eleven *Aṅgas* (*sāmāiyamāiyāiṁ ekkārasa aṅgāiṁ*).[17] In contrast to this, the disciples of *Tīrthaṅkaras* prior to Lord Mahāvīra are referred to as knowers of fourteen *Pūrvas.* From this we can possibly infer that only that *Śruta* which existed before the advent of Lord Mahāvīra has been given the name '*Pūrva*'. As we have already seen, the *Aṅgas* are derived from the *Pūrvas.* Thus the *Pūrva* literature served as the basis of the *Aṅga* literature, though it was different from and independent of the *Aṅga* interature. And at sometime it was included in the twelfth *Aṅga* under the head of '*Pūrvagata*'. This is the right view.

One thing is noteworthy that there is an old belief, as previously referred to, that the *Aṅgas* were composed on the basis of *Pūrvas* for the benefit of women, etc. And wherever the topic of the study by nuns occurs, we are given, in connection with the study by the nuns either of the times of Lord Mahāvīra or of the times earlier than Lord Mahāvīra, the same information that they studied eleven *Aṅgas;* but none of them is reported to have studied *Pūrvas.* This fact corroborates the above-mentioned old belief. In the *Jñātā.* (*sū.* 129) we are told that Draupadī studied eleven *Aṅgas* while Pāṇḍavas studied fourteen *Pūrvas.* Āryā Padmāvatī, a disciple of Ariṣṭanemi, is also reported to have studied eleven

16. *Āvaśyakacūrṇi*, folio 115 (*gāthā* 35)
17. *Bhagavatī* Sū. 93, 382, 385, 418; *Vipākasūtra* 33, *Jñātā.* Sū. 28, 105; *Anuttaro* 3 etc.

*Aṅgas* (*Antagaḍa Su.* 9). In the days of Mahāvīra the wives of Śreṇika became Jaina nuns. About them we are informed in *Antagaḍa* (*Sū.* 16) that they possessed the knowledge of eleven *Aṅgas.*

*Pūrvas* being held very important scriptural texts it is no wonder if its knowledge were considered to be a kind of *labdhi* or *ṛddhi* (super-normal power). *Āvaśyakaniryukti* includes even the *pūrvadharas* (knowers of *Pūrvas*) in the list of *labdhiharas* (possessors of *labdhis*). This suggests that in the *Śruta* '*Pūrva*' literature had special and important place.[18]

Where there occurs a discussion either on *āgamavyavahāra* or *parokṣavyavahāra* the knowers of 14, 10 or 9 *Pūrvas* and also Gandhastī are found mentioned as *āgamavyavahārī*.[19] Moreover, Āc. Jinabhadra referred to those who were of the opinion that *Prāyaścitta* became extinct as soon as knowers of fourteen *Pūrvas* left the mortal world.[20] And he refuted this view.[21] All this discussion would be meaningless if there existed, in the tradition, no Pūrva literature. So, we should maintain that at one time or another there existed the *Śruta* known by the name of '*Pūrva*'. There is no ground to regard it as fiction. The traditional view that *Pūrvas* are included in *Dṛṣṭivāda* under the head of *Pūrvagata*' is not baseless.

It is natural to raise the question as to why Saiddhāntika (Doctrinal) and some Āgamic texts were based on the *Pūrvas* or *Dṛṣṭivāda* only and not on the extant *Aṅgas*. This can be answered as follows. If *Aṅgas* themselves were believed to be based on *Pūrvas* and thus if the latter were considered to be definitely more important than the former then the authors of doctrinal and Āgamic texts would naturally prefer *Pūrvas* to *Aṅgas* to draw upon. Moreover, there is no reason to believe that what is non-existent at present was also non-existent even at that time. It is so because it existed at one time and it became extinct only gradually. Again, the title *Dṛṣṭivāda* itself suggests that the text bearing this title would have contained the expositions of the various philosophical views—the Jaina or non-Jaina or both. Hence, if the source of the philosophical or doctrinal discussions is sought in *Dṛṣṭivāda* rather than in any *Aṅga* work, then the attempt should be regarded as proper. And the attempt has been made in this direction. Generally it is stated that all those *Aṅgabāhya* works

---

18. *Āvaśyakaniryukti, gāthā* 69; *Viśeṣā., gāthā* 776.
19. *Jītakalpabhāṣya, gāthās* 112, 113.
20. Ibid, *gāthas* 256-262
21. Ibid, *gāthas* 263 ff.

that are devoted to the doctrinal or philosophical discussions have *Dṛṣṭivāda* as their source. The relation of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* and *Kaṣāyapāhuḍa*, the doctrinal works of Digambara school, with *Dṛṣṭivāda* and *Pūrvas* has been established. *Pūrvas* have also been recognised as the source of *Karmaprakṛti, Pañcasaṅgraha* and such other old works devoted to the doctrine of Karma and accepted by both the schools, Śvetāmbara and Digambara. Similarly, even the present doctrinal text *Prajñāpanā* has relation with *Dṛṣṭivāda*. The only difference is that it is the commentator of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* who explicitly states, in his commentary *Dhavalā*, that *Dṛṣṭivāda* constitutes the source of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* while regarding the present work *Prajñāpanā* the author himself informs us of *Prajñāpanā's* relation with *Dṛṣṭivāda*.

Now there naturally arises a question as to why *Pūrvas* were neglected and became extinct if they really existed. The answer is very simple. It is as follows. When more systematic works came to be composed the *Pūrvas* were put into oblivion and hence they gradually became extinct. It is proper to believe in this natural order. Digambaras considered *Āgamas* recognised by the Śvetāmbaras to be extinct, but they too held the doctrinal works like *Ṣaṭkhaṇḍāgama* as supreme authority and attached to them supreme importance. In spite of this only one manuscript of the text of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* is available and the text itself has not been taught or studied for the last 1000 years. If we seek the reason to explain this situation we shall get an answer to our question regarding *Pūrvas*. It is natural that *Ṣaṭkhaṇḍāgama* should become oblivious and remain extant in one manuscript only, when the systematic and compact works like *Gommaṭasāra* came to be composed on the basis of *Ṣaṭkhaṇḍāgama;* similarly *Pūrvas* gradually became extinct; first went out of curriculum and at last became extinct inspite of their recognised authority and importance, when *Aṅga* and other works came to be composed on the basis of *Pūrvas*. Of course, such works remain historically important but their study is neglected. And this is the only reason of their being extinct.

According to the old Digambara view the large portion of *Aṅgas*, being subjected to this process, became extinct and only partial *Aṅgas* have remained extant. According to the modern Digambara view the *Aṅgas* have become completely extinct. But Śvetambaras are of the opinion that they have not become completely extinct, only some portions of them have become extinct.

The *Aṅgabāhya* works were gradually composed on the basis of *Aṅga* works, just as *Aṅga* works were composed on the basis of

*Pūrvas*. It is *Sthaviras* who composed these *Aṅgabāhya* works. It is natural that *Aṅgabāhya* works should have more structural and compositional beauty than the *Aṅga* works on which they are based, just as *Aṅgas* should have more structural and compositional beauty than *Pūrvas* on which they are based. Hence in presenting the subject-matter, the system adopted by *Aṅgabāhya* works should naturally be better i.e. more easy to understand and grasp than the one adopted in *Aṅga* works. Not that it is only to-day that we give to the *Aṅgabāhya* works the certificate of the systematic presentation but that has been given to them years ago in the final redaction of *Aṅga* works. And the *Aṅga* works give this certificate indirectly by recommending the readers to refer to those concerned *Aṅgabāhya* works for the details of the concerned subject. This is the reason why we find in the important *Aṅga* works like *Bhagavatī* recommendation to consult *Aṅgabāhya* works like *Nandī*, *Anuyoga-dvāra* or *Prajñāpanā* for the details of the concerned subject though chronologically the latter are later than the former. Thus from the point of view of the systematic treatment of the subject-matter *Aṅgabāhya* works are more important than the *Pūrvas* and *Aṅgas* though from the point of view of authority the latter are more important than the former. This is the point worthy of note.

It cannot be said that *Aṅga* works are completely devoid of doctrinal discussions. But in *Sthānāṅga-Samavāyāṅga* they are conducted on the basis of number and not on the basis of subjects whereas in *Bhagavatī* they, though preponderate, are not systematic and orderly but are scattered and conducted as and when the occasion arises. The case with *Aṅgabāhya* works is quite different. They concentrate on the presentation of the subject-matter. Hence therein the subjects are discussed systematically and in a definite order. It is on account of this characteristic feature of *Aṅgabāhya* works that a special importance has been attached to them for study.

In *Aṅga* works doctrinal discussions are mixed with the descriptions of the episodes of Lord Mahāvīra's tour and life. Hence it is difficult to find in *Aṅga* works the uninterrupted treatment of a particular subject. Ācāryas removed this deficiency by composing *Aṅgabāhya* works. The same is the case with Pāli *Piṭakas*. In *Sutta Piṭakas* doctrinal discussions are interspersed with Lord Buddha's preachings. Hence on that account the true nature of the entire Buddhist philosophy does not emerge from *Sutta Piṭakas*. In *Abhidharma piṭaka* this deficiency has been removed. So, the study of *Aṅgabāhya* works like *Prajñāpanā and Jīvābhigama* is inevitable for those who want to know true nature of Jaina philosophy, just as the study of *Abhidharma* is inevitable for

those who want to know the true nature of Buddhist philosophy. Hence, the second stage of the composition of Jaina *Āgamas*, that is, the age of systematic presentation of the subject-matter is identical with the age of the composition of *Aṅgabāhya* works. And *Prajñāpanā* belongs to this age.

### Title—Prajñāpanā

The author himself has given the general title '*adhyayana*' to *Prajñāpanāsūtra*[22]. And the particular title '*Prajñāpanā*' follows from the author's statement that he is to undertake *prajñāpanā* (description) of all the entities in the manner of Lord Mahāvīra.[23] So, like the title '*Uttarādhyayana*' the complete title of the present work comes to be '*Prajñāpanā-adhyayana*'. It is necessary to note that this work has only one *adhyayana* (chapter) whereas *Uttarādhyayana* contains so many *adhyayanas*. At the end of every '*Pada*' there occurs a phrase '*paṇṇavaṇāe bhagavatīe*'. This suggests that among *Upāṅgas Prajñāpanā*, like *Vyākhyā-prajñapti*, acquired special importance. It seems that epithet '*bhagavatīe*' is not given to *Prajñāpanā* by the author himself. It is so because at the end of the work we have this much—'*Paṇṇavaṇā samattā*'.

### Usage and Meaning of the term 'prajñāpanā'

As is said in the *Prajñāpanā* itself (*Sū.* 3), treatment of *jīva* (soul) and *ajīva* (non-soul) is meant by the term '*prajñāpanā*.' Hence that scripture which describes *jīva* and *ajīva* could be called *Prajñāpanā*.

Lord Mahāvīra dreamt ten dreams before he attained omniscience (*kevalajñāna*). In the description of the third dream *Bhagavatī* points out the results or fruits suggested by it and at this occasion there occurs the following sentence :

'*samaṇe bhagavaṁ mahāvīre vicittaṁ sasamaya-parasamaiyaṁ duvālasaṁgaṁ gaṇipiḍagaṁ āghaveti pannaveti parūveti....*'(*S.* 16 *U.* 6). From this it becomes clear that Lord Mahāvīra's preaching activity is here described by the verbs '*prajñāpayati*', '*prarūpayati*'. Hence it is natural to describe, on this basis, his preachings by the term '*prajñāpanā*' or '*prarūpaṇā*'. And even the work that is composed on the basis of these preachings can well be given the name '*Prajñāpanā*'. So, Ārya Śyāmācārya has done proper in giving the title '*Prajñāpanā*' to his own work.

---

22. '*ajjhayaṇamiṇaṁ cittaṁ*' gā. 3.
23. '*uvadaṁsiyā bhagavayā paṇṇavaṇā savvabhāvāṇaṁ..jaha vaṇṇiyaṁ bhagavayā ahamavi taha vaṇṇaissāmi*' gā. 2-3.

Again, the *Aṅga* works, while quoting Lord Mahāvīra as an authority, employ the term '*pannatte*' ('*prajñaptaḥ*') meaning 'stated or described'. Thus the prominent use of the term '*prajñāpanā*' is characteristic of the style of Jaina scriptures. So, the choice of the term '*prajñāpanā*' for the title of the present work by its author is quite appropriate.

It is noteworthy that Lord Mahāvīra himself employs this term to designate his preachings. The instance in point is : "*evaṁ khalu mae khaṁdayā cauvvihe loe pannatte*" (*Bhagavatī* 2.1.90). Such usages are found at many places in the scriptures like *Ācārāṅga*. Moreover, the fact that for the preachings of Lord Mahāvīra the term '*prajñāpanā*' is mainly used is suggested by the title '*Viyāhapannatti*' (Sk. *Vyākhyāprajñapti*) given to the fifth *Aṅga* work which is considered to be very important among the *Aṅgas*. That is why it is natural that the term *prajñāpanā* should acquire a special importance in the Jaina tradition. As is pointed out by the commentator prefix '*pra*' in the term '*prajñāpanā*' points to the speciality of the preachings of Lord Mahāvīra. In other words, the import of the term in question is that Lord Mahāvīra's description of the *tattvas* (entities) like *jīva, ojīva* is unique; this type of description is not to be met with in the scriptures of any other philosophical system. And this is a fact. Nowhere in any non-Jaina scripture belonging to that period of time do we find such a treatment of *tattvas*.

Again, in the *Bhāṣāpada* of the present work there occurs a description of the various divisions of *Bhāṣā* (Speech). Among them one is called '*paṇṇavaṇī*' (832). The commentator etymologically explains it as follows : "*prajñāpanī—prajñāpyate 'rtho 'nayeti prajñāpanī*" (folio 249 A). Further he clarifies that the speech which describes the thing (or event) as it is is called *prajñāpanī* (*yathāvasthitārthābhidhānād iyaṁ prajñāpanī*" (folio 249 B)). Again, in this very *Bhāṣāpada* two broad divisions of the Speech are given, viz. '*pajjattiyā*' and '*apajjattiyā*' (860). And while explaining *apajjattiyā* speech it enumerates twelve divisions of '*asaccāmosā*' speech, a speech which has nothing to do with norm (validity or invalidity) but which only describes the thing (or event). Among these twelve divisions, the fifth one is called *paṇṇavaṇī* (866) which means the speech that intends to describe the thing. This is the general meaning of the term '*prajñāpanā*'. To be more explicit, the speech which has nothing to do with religious dos and do-nots but which simply describes the thing is called *Prajñāpanī*. The explanation of this speech offered by the commentator makes it even more clear as to what is meant by this *prajñāpanī* speech. Here to illustrate this type of speech he

quotes a *gāthā* which is not his own composition. It runs as follows :

> *pāṇivahāu niyattā havaṁti dīhāuyā arogā ya |*
> *emāī paṇṇattā paṇṇavaṇī vīyarāgehiṁ*[24] ||

The gist of the *gāthā* is : "Those who refrain from killing living beings live long and enjoy good health (in the next birth)." This is an example of *prajñāpanī* speech. The preachings or statements of this type come under the head of *prajñāpanī* speech. The *gāthā* in point contains no command 'do not kill' but simply describes the fact that those who do not kill live long and remain healthy. Hence the speech embodied in this *gāthā* is called *Prajñāpanī*. The present work too contains simply this type of description (*prajñāpanā*) of *jīva* and *ajīva*. Hence its title *Prajñāpanā* is quite appropriate.

In the Buddhist Pāli *Piṭakas* there is a work bearing the title *Puggalapaññatti*. Therein occurs the description, conducted in various ways, of *puggala* (person, man). The import of the terms *paññatti* (in the title *Puggalapaññatti*) and *prajñāpanā* (*paṇṇavaṇā*) (the title of the present work) is identical.

The Pāli counterparts, viz. *paññāpana*, *paññatta*, etc. of the Prakrit *paṇṇavaṇā*, *paṇṇatta*, etc. are used in the Pāli literature.

### Dṛṣṭivāda—the Source of Prajñāpanā

*Prajñāpanāsūtra* is the fourth *Upāṅga*. In the Jaina Āgama literature, there are twelve *Aṅga* works, the twelfth being *Dṛṣṭivāda* which is lost to us. The number of *Upāṅgas* is also twelve and unlike *Aṅgas* all of them are extant. It is very difficult to decide as to when the relation of a particular *Aṅga* to a particular *Upāṅga* has been established. But this type of relation has been demonstrated since the time when Jaina commentators started to write their commentaries in Sanskrit. According to this tradition commentator Malayagiri points out that the present *Upāṅga Prajñāpanā* is an *Upāṅga* of *Samavāya*, the fourth *Aṅga* work[25]. But in olden days no attempt had been made to establish such a connection between *Samavāyāṅga* and *Prajñāpanā*. And it is clear that there had existed no such connection between them. To corroborate this view we quote a *gāthā* occurring in the beginning of *Prajñāpanā*, wherein the author himself explicitly

24. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 259 B.

25. '*iyaṁ ca samavāyākhyasya caturthāṅgasyopāṅgam, taduktārthapratipādanāt*' *Prajñāpanāṭīkā*, folio 1.

declares that *Prajñāpanā* is a stream-of-knowledge flowing from *Dṛṣṭivāda*[26]. The *gāthā* in point is as follows :

*ajjhayaṇamiṇaṁ cittaṁ suyarayaṇaṁ diṭṭhivāyaṇīsaṁdaṁ* |
*jaha vaṇṇiyaṁ bhagavayā ahamavi taha vaṇṇaissāmi* || 3 ||

It is certain that Ārya Śyāmācārya has established its direct connection with *Dṛṣṭivāda*. But *Dṛṣṭivāda* is lost to us. So, we have no other alternative but to guess a particular *prakaraṇa* (of *Dṛṣṭivāda*) to which *Prajñāpanā* is related. And according to this guess it is possible to relate the subject-matter of *Prajñāpanā* with the following *Pūrvas* out of the fourteen *Pūrvas* of *Dṛṣṭivāda* : *Jñāna-pravāda*, *Ātmapravāda* and *Karma-pravāda*.

But *Dhavalā*, a commentary on *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, has established a connection of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* with *Āgrāyaṇī Pūrva*.[27] Considering this fact and also the fact that the subject-matter of *Prajñāpanā* is similar to that of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* it is quite possible that even *Prajñāpanā* might have its connection with *Āgrāyaṇi Pūrva* also.

According to Āc. Malayagiri *Prajñāpanā* is an *Upāṅga* of *Samavāya Aṅga* because the former describes the same things which the latter deals with. But the author himself has not suggested anything like this. On the contrary, he in so many words declares that it has its connection with *Dṛṣṭivāda*. And this is proper for the following reason. *Dṛṣṭivāda* was mainly devoted to the treatment of *dṛṣṭis*—philosophical doctrines. Hence it is quite appropriate if *Prajñāpanā* which systematically describes the entities recognised by the Jaina philosophy has its relation with *Dṛṣṭivāda*.

And there is no incongruity in considering *Prajñāpanā* to be the *Upāṅga* of *Samavāya Aṅga*, following Āc. Malayagiri's view which is based on well established tradition because *Samavāya Aṅga* too is devoted to the description of entities like *jīva*, *ajīva*, etc.

**Style and Structure of Prajñāpanā**

Prajñāpanā opens with a *maṅgala* (benediction) of the form of a *stuti* (devotional adoration). Thereafter comes the author's declaration to compose the present work. This is followed by some *gāthās* that indicate the subject-matter of the work. Therein thirtysix subjects are pointed out. Accordingly the text of the present work is divided into thirtysix chapters and a general name '*Pada*' is given to each and every chapter. This is clear

---

26. When the state of affairs is like this, it becomes necessary for us to ponder over the suggestion, made in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Introduction to Book I, p. 71), that in the Śvetāmbara tradition the twelfth *Aṅga Dṛṣṭi-vāda* was *absolutely* non-existent.
27. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book I, Introduction p. 72.

from the complete title of a particular chapter, occurring at its end. It contains the term '*pada*' along with the term suggestive of the topic dealt with in that particular chapter. Āc. Malayagiri explains the term '*pada*' as follows : "*padaṁ prakaraṇam arthādhikāra iti paryāyāḥ*" (*Prajñāpanāṭīkā* folio 6 A). That is, by the term '*pada*' is here meant *prakaraṇa*[28] or *arthādhikāra* (topic).

The whole work is written in question-answer style. Upto 81st *sūtra* there is no suggestion as to who is the questioner and who is the answer-giver; there are simply questions and answers. But *sū.* 82 constitutes a dialogue between Lord Mahāvīra and Gautama. Again, *sū.* 83-92 contain simply questions and answers without the mention of characters, that is, persons who question and answer. And suddenly in *sū.* 93 we meet Gautama who puts questions before Mahāvīra who, in turn, answers them. Thereafter, again, there occur simply questions and answers without the mention of characters. And this is continued upto *sū.* 147. The *sūtras* where the questions and answers between Gautama and Mahāvīra occur in the remaining portion of the text are as follows : *sū.* 148–211 i. e. the entire second *Pada*; *sū.* 225–275, 325, 330–333 of the third *Pada;* all the *sūtras* of all the *Padas* beginning with the fourth one—excepting the *gāthās* occurring at the beginning, in the middle or at the end and *sū.* 1086.

And again there is one more exception. It is *sū.* 334. It begins with '*aha bhante! savva-jīvappabahuṁ mahādaṁḍayaṁ vattaissāmi* |' This is a declaration of a disciple (it is difficult to decide as to who this disciple is) before his teacher that he is determined to compose *Mahādaṁḍaka*[29] describing the relative numerical strength of (the classes of) living beings. While commenting on this sentence Āc. Malayagiri has given the following explanation :

> "*anena etad jñāpayati—tīrthakarānujñāmātrasāpekṣa eva bhagavān gaṇadharaḥ sūtraracanāṁ prati pravartate, na punaḥ śrutābhyāsapuraḥsaram iti* | *yad vā etad jñāpayati—kuśale'pi karmaṇi vineyena gurum anāpṛcchya ca na pravartitavyam, kintu tadanujñāpuraḥsaram* | *anyathā vineyatvāyogāt* |" *Paṇṇavaṇāṭīkā*, folio 163 A.

Āc. Malayagiri is not certain about the identity of the person who has made the declaration[30]. Hence he has put before us two

---

28. "*sūtrasamūhaḥ prakaraṇam*" *Nyāyavārtika*, p. 1.
29. *Mahādaṁḍaka* of this very type occurs in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. We shall discuss it in due course.
30. In the beginning of *Prajñāpanā* Ārya Śyāma declares that he has composed it on the basis of *Dṛṣṭivāda*. Hence it is possible that a portion under consideration might be a part of *Aṅga*. And as a result, it might be regarded as a composition of a *gaṇadhara*.

alternatives. According to the first one it is Gautama *gaṇadhara* who is meant here. According to the second one simply a disciple of a teacher is meant here.

Moreover, some *Padas* begin with the *gāthās* indicating the topics to be treated of in them, just as the whole work begins with the *adhikāra-gāthās* that give the synopsis of the whole work.[31] Similarly, we find in the concluding part of *Padas saṅgraha* (= recapitulating) *gāthās*, for example the concluding part of tenth *Pada*. Even in the midst of the text the Ācārya puts the *gāthās* if he finds it necessary.

The extent of the entire work is equivalent to 7887 verses. And it contains 222 *gāthās*[32] excluding the interpolated ones. So it can safely be said that the entire work is mainly written in prose.

Generally the divisions and numbers of living beings are found in *gāthās*[33]. But at times even the nature of the thing under consideration is also described in *gāthās*; an instance in point is the description of the nature of *Siddha* in *sū*. 211. These *gāthās* about *Siddha* are almost identical with those occurring at the end of *Uvavāiya*. Hence possibly not all the *gāthās* found in *Prajñāpanā* are from the pen of Ārya Śyāma. It is so because in the text itself sometimes a statement '*imāo gāhāo aṇugaṁtavvāo*'[34] is followed by *gāthās*. This means that those *gāthās* came down to him through tradition. Generally *gāthās* are given after the phrase '*taṁ jahā*' (= 'they are as follows').[35] It is quite possible that even among them some are his own[36] and some are borrowed. Ārya Śyāma has called some *gāthās* '*saṅgrahaṇigāthā*'.[37] Possibly they are borrowed. Āc. Malayagiri has given to some *gāthās* the name '*saṅgrahagāthā*' or '*saṅgrahaṇigāthā*'.[38] It is difficult to know as to who their author is.

After the thorough study of the *prajñapanā* certain features of the style of its presentation emerge. They are as follows : The

---

31. See the beginning of Padas 3, 18, 20, 23 etc.
32. Number 217 is given twice to two different gāthās.
33. *Sū*. 24, 40, 102 etc.
34. *Sū*. 55. 3; 187.
35. *Sū*. 24, 38, 40-43, 50, 54, 102, 110, 167 etc.
36. The following comments of Āc. Malayagiri suggest that they are his own composition : "*tāvat saṅgrahītukāma āha 'aṭṭhattaraṁ ca' ityādigāthādvayam*" *Prajñāpanāṭīkā* folio 84 A. "*saṅgrahārtham idam āha 'nāṇāvihe'tyādi*" folio 33 A. "*gāthādaśakam āha*" folio 35 B. And see also folios 113 B, 292 B, 396 A, 498 A etc.
37. Sū. 194, 206 [2]
38. *Prajnāpanāṭīkā* folios 50 A, 84 A, 105 A, 258 A-B, 292 B, 414 A, 534 B.

literary divisions of the text are named *Padas*. There are in all thirtysix *padas*. Various classes of *jivas* are described in the first *Pada*. First the *jīvas* (souls) are divided into two main divisions, viz. *siddha* (liberated) and *saṁsārī* (not-liberated). Thereafter on the basis of the numbers of sense-organs which the *jīvas* possess they are divided into five classes, viz. one-sensed (*ekendriya*), two-sensed (*dvīndriya*), three-sensed (*trīndriya*), four-sensed (*caturindriya*) and five-sensed (*pañcendriya*). All the not-liberated souls are included in these five classes. Thus here the principle of division is the orderly increase in the number of sense-organs. The second *Pada* yields information as to which parts of the world are inhabited by this or that class of living beings. The scheme of division that is found in the first Pada—that is, the scheme of division based on the numbers of sense-organs—is adopted in this second *Pada* also. The only difference is that here the term *pṛthvikāya* (earthbodied beings) is employed in place of *ekendriya* (one-sensed beings) because the author wants to give information regarding the dwelling places of the different classes of the *ekendriya* beings, viz. *pṛthvīkāya* etc., one by one in due order. But the order of presentation is the same, that is, from *ekendriya* to *pañcendriya*. Even in the third *Pada* (viz. *Bahuvaktavya*) this scheme of division is followed. But afterwards the divisions of living beings made on the basis of *gati*, etc. are also made use of. From *sū*. 216 onward the divisions of *jīvas* on the basis of *gati* are thought of. And again from *sū*. 225 onward all the possible divisions of living beings based on *gati* (class of animate beings), *indriya* (sense-organ), *kāya* (body), *yoga* (activity), *veda* (sexual behaviour), *kaṣāya* (certain vices), *leśyā* (mental temperament), *samyaktva* (right faith), *jñāna* (determinate cognition), *darśana* (indeterminate cognition), *saṁyama* (moral discipline), *upayoga* (cognition), *āhāra* (undertaking nourishment), *bhāṣaka* (capable of speaking), *paritta* (having one body each), *paryāpta* (fully developed), *sūkṣma* (subtle), *sañjñī* (possessing higher cognitive capacity), *bhava*, *astikāya*, *carima*, *jīva*, *kṣetra*, *bandha* are adopted in the discussion of the relative numerical strength of the different classes of living beings. But in all the remaining *Padas*, barring certain exceptions[39], the discussion is conducted taking into consideration the 24 *daṇḍkas*[40] (classes) of *jīvas* (living beings)

---

39. For the exceptions one may refer to chapters 13th, 18th and 21st.

40. The classification of living beings into 24 *daṇḍakas* is really nothing but an elaboration of the classification based on *gati* (conditions of existence); of course, in the 24 *daṇḍakas* the *gati* is viewed from the geographical standpoint and the *gatis* are arranged in accordance with the geographical regions from the lowest to the highest.

beginning with *nāraka* (infernal beings). In other words, the divisions of living beings made on the basis of above-mentioned *gati*, etc. are not adopted in the discussions contained in these *Padas*. But they are adopted in discussions found in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. In short, in all these *Padas*, for the discussions, only one classification based on the 24 *daṇḍakas* is followed. On the contrary, in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* the discussions are conducted having adopted all the twelve classifications based on *gati*, *indriya*, *kāya*, *yoga*, etc. That is, in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* we find an attempt of cross-checking in various ways. Thus the concerned discussions in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* are subtler than those in *Prajñāpanāsūtra*.

*

## ANALYSIS OF THE CONTENTS

### (a) into seven tattvas

Āc. Malayagiri, while commenting on *gāthā* 2, analyses the contents of *Prajñāpanā* into seven *tattvas* (entities), viz. *jīva*, *ajīva*, etc. It is as follows :

| | Tattvas | Padas | Total Padas |
|---|---|---|---|
| 1–2 | *jīva, ajīva* | I, III, V, X, XIII | 5 |
| 3 | *āsrava* | XVI, XXII | 2 |
| 4 | *bandha* | XXIII | 1 |
| 5–7 | *saṁvara, nirjarā, mokṣa* | XXXVI | 1 |

And the remaining *Padas* occasionally describe this or that entity. "*śeṣeṣu tu sthānādipadeṣu kvacit kasyacid iti*"—*Prajñāpanā-ṭīkā*" folio 5 A.

### (b) into four dravya, etc.

All the seven *tattvas* recognised by the Jainas could be covered by the four heads, viz. *dravya*, *kṣetra*, *kāla* and *bhāva*. Hence Āc. Malayagiri has pointed out as to where in *Prajñāpanā* these four are treated of.

| | |
|---|---|
| Treatment of *Dravya* | I *Pada* |
| Treatment of *Kṣetra* | II *Pada* |
| Treatment of *Kāla* | IV *Pada* |
| Treatment of *Bhāva* | Remaining *Padas* |

—*Prajñāpanāṭīkā* folio 5 A

The system of discussing the subject-matter under four heads, viz. *dravya*, *kṣetra*, *kāla* and *bhāva* seems to be old[1]. In *Bhagavatī*

1. Introduction to *Nyāyāvatāra-vārtika-vṛtti*, pp. 50–51.

we notice this system employed in the treatment of various subjects. But the classfication of the real into seven *tattvas* itself being late the system of discussing the subject-matter under seven heads corresponding to seven *tattvas* could not be regarded as old. Hence we cannot believe that Ārya Śyāmācārya really intended to present the content of *Prajñāpanā* under seven heads corrsponding to seven *tattvas*. It is Āc. Malayagiri who attempted an analysis of *Prajñāpanā* content into those seven heads which were crystallised in his own times. And thus he viewed the old content from a new system. In this connection it is really noteworthy that there is no mention of seven *tattvas* in a *gāthā* (120) occurring in the definition of *nisargaruci jīva* in the treatment of the topic of *saṛāga-darśanārya*.

## Literary Division of the Text into Padas And the System of Treatment

A characteristic feature of the literature belonging to the Sūtra period is that in the beginning of a work there occurs a list of the topics dealt with in the text. The technical name of such a list is *uddeśa*. The works like *Nyāyasūtra* follows this system. Even in *Prajñāpanā* in the beginning (*sū*. 2) the topics to be discussed in the text are enumerated Pada-wise. And accordingly thereafter the topics—one topic in each Pada—are taken up for discussion.

Generally the order of topics adopted in enumeration (*uddeśa*) in followed in the actual treatment. In the present work the treatment of the subject-matter in the thirty-six *Padas* follows that very order which is indicated in *uddeśa*. But here let us remember one thing that while treating of the subject-matter the present work concentrates not on the nature and definition of the things but on their divisions. In other words, the thing under consideration is not discussed first having given its definition, but simply its divisions, sub-divisions and sub-subdivisions are pointed out. Thus there occurs simply the enumeration of its divisions and sub-divisions. Generally in the very order in which the divisions are mentioned their sub-divisions are described. But the author of *Prajñāpanā* describes those divisions first which demand brief treatment and then proceeds on to treat of those sub-divisions which themselves have various sub-divisions and as a result demand more space in the work. For instance, in sū. 3 first the *jīva prajñāpanā* is mentioned and then *ajīva-prajñāpanā;* but the author actually first describes the *ajīva* in the 4th *sūtra* and then only from the 14th *sūtra* onwards describes the sub-divisions of *jīva*. Again, in the 4th *sūtra rūpī-ajīva-prajñāpanā* is mentioned first and

then only *arūpi-ajīva-prajñāpanā;* but in the 5th *sūtra* the latter is described first and then only in the 7th *sūtra* the former is described. Following this same rule, the description of *asaṁsārī jīvas* being brief is taken up first in the 15th *sūtra* and then only the description of *saṁsārī jīvas*, though in the 14th *sūtra* on *jīvaprajñāpanā* the division of *saṁsārī jīva* is mentioned before that of *asaṁsārī jīvas*. Such a breach of order is due to, as is pointed out by Āc. Malayagiri, the desire on the part of the author to dispose of first the treatment of that subject which demands brief description and then to take up the treatment of that subject which demands lengthy description;[2] and this is quite appropriate.

To speak technical language, we can say that the present work contains *uddeśa* (Enumeration), *nirdeśa* (Specific mention) and *vibhāga* (Division) but it contains no *parikṣā* (Examination). In the philosophical works like *Nyāyasūtra* there is always *parikṣō* over and above *uddeśa*, *nirdeśa* and *vibhāga*. So, we should bear in mind that in the present work there is an absence of *parīkṣā*.

### Bhagavatī and Prajñāpanā Bhagavatī

Though the title of the fifth *Aṅga* work is *Vyākhyāprajñapti*, in practice it is specially known by the name of *Bhagavatī*. The epithet '*bhagavatī*' is given to *Prajñāpanā* also. This suggests the special importance of *Prajñāpanā*. Again, *Bhagavatī* recommends the reader to refer to 1st, 2nd, 5th, 6th, 11th, 15th, 17th, 24th, 25th, 26th, and 27th *Padas* of *Prajñāpanā* for details.[3] This suggests that presentation of those concerned topics is more systematic in *Prajñāpanā* than in *Bhagavatī*. On the other hand, *Prajñāpanā* never recommends the reader to refer to *Bhagavatī*. This too means that though *Prajñāpanā* is based on the *Aṅga* work, yet its presentation of the subject-matter is more systematic than the one found in the *Aṅga* work. This is the reason why there arises no need of supplementing the *Prajñāpanā* account of topics.

In the Mahāyāna Buddhism the works devoted to the treatment of *Prajñāpāramitā* being of supreme importance, it was a practice prevalent among the Mahāyānists to mention *Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā* by the name *Bhagavatī*.[4] This is a point worthy of notice.

---

2. "*ādau alpavaktavyatvād ajīvaprajñāpanāṁ pratipipādayiṣuḥ*" *Prajñāpanāṭīkā*, folio 7 B. Also refer to folios 8 A, 18 B.

3. Refer to *Bhagavatīsāra* pp. 291, 312, 361-62, 396-97, 404, 457, 627, 680, 727.

4. Refer to *Śikṣāsamuccaya*, pp. 104, 112 etc. and p. 202 (Index).

## Prajñāpanā and Jīvājīvābhigama[5]

In *Prajñāpanā* there is a *prajñāpanā* (description) of *jīva* and *ajīva* (sū. 3). In *Jīvājīvābhigama* too there is an *abhigama* (treatment) of those very entities. The import of the terms *prajñāpanā* and *abhigama* is identical. Both the works under consideration belong to *aṅgabāhya* class. And both of them are composed by a *sthavira*. Again, both of them are the composition known by the general name *adhyayana*. In the Middle Ages *Prajñāpanā* came to be regarded as an *upāṅga* of *Samavāyāṅga*, the fourth *Aṅga* work, whereas *Jīvājīvābhigama* came to be regarded as an *upāṅga* of *Sthānāṅga*, the third *Aṅga* work. Though the subject-matter—the main subject-matter—of both the texts is identical, yet the connection of one is established with *Samavāyāṅga* and that of another with *Sthānāṅga*.

It is necessary to investigate if there is any chronological order between these two works. In the beginning of *Jīvājīvabhigama* its main subject-matter, viz. *jīva* and *ajīva* is treated of in the same manner as in *Prajñāpanā*. In *Jīvājīvābhigama* too out of *jīva* and *ajīva*, the latter is described first and then only the former. In the entire text of *Jīvājīvābhigama* we notice that the order of presenting the topic of *jīva* is mainly in accordance with the various divisions of *jīva*. That is, first there is a description of 2 divisions, 3 divisions upto 10 divisions of *saṁsārī jīvas* and then occurs the description of 2 divisions, 3 divisions upto 10 divisions of all the *jīvas*. Thus the description of the *jīva* proceeds gradually following mainly its various divisions and finally it ends in the ten divisions of all *jīvas*. It is noteworthy that in *Sthānāṅga* too there are ten *sthānas*. That is, therein one point, two points, three points upto ten points about *jīva* and *ajīva* are described according to the numerical order. And in *Jīvājīvābhigama* two, three upto ten divisions of *jīvas*—first of *saṁsārī jīvas* and then of all *jīvas*—are dealt with. Thus the treatment of 2, 3, 4 upto 10 divisions or points is identical in both the texts. Thus though *Jīvājīvābhigama* account of *jīva* and *ajīva* is similar to the one found in *Prajñāpanā*, its method of treatment (through 2, 3, 4 upto 10 divisions or points) is identical not with that of *Prajñāpanā* but with that of *Sthānāṅga*. This might possibly be the reason of considering *Jīvājīvābhigama* to be the *upāṅga* of *Sthānāṅga*.

The solution of the problem of establishing the chronological order between *Prajñāpanā* and *Jīvājīvābhigama* remains to be

5. The sūtra-numbers given here are in accordance with Devchand Lalbhai edition (1919 A.D.).

arrived at. *Jīvājīvābhigama* several times[6] refers to *Prajñāpanā* and its *Padas*. Again, it refers to *Rājapraśnīya*[7] and *Aupapātika*[8]. Out of these references, one to *Aupapātika* belongs to the days when *Āgamas* were penned down, that is, to the age of Valabhī redaction and it was made for the convenience of the reader. This is what we can say about that particular reference. But it is necessary to fix, following some other method, the chronological order between *Jīvājīvābhigama* and *Prajñāpanā* in order to decide the question as to whether reference to *Prajñāpanā* was included at the time of Valabhī redaction or the author of *Jīvājīvābhigama* himself made it.

The general structure of *Jīvājīvābhigama* is such that in it the divisions of *jīvas* are gradually treated of and while dealing with a particular division the *sthiti* (life-span), *antara* (gap), *alpabahutva* (relative numerical strength) etc. of the *jīvas* forming that division are discussed. Generally it can be said that the entire text is divided into two parts. In the first part there occurs the description of *ajīva* and the various divisions of *saṁsārī jīvas* whereas in the second part there occurs the description of the divisions of all *jīvas*, that is, here in this second part the divisions are so made and described as to include *saṁsārī* as well as *siddha jīvas*. While dealing with those 2 divisions, 3 divisions upto 10 divisions, the *sthiti* (life-span) etc. of the *jīvas* of the concerned division are pointed out.

Though *Prajñāpanā* deals mainly with this very subject, its method is different from that of *Jīvājīvābhigama*. As we already know *Prajñāpanā* is divided into 36 *Padas*. And the description of the divisions occurs only in the 1st *Pada*. In other words, the complete picture of the divisions and sub-divisions of *jīva* and *ajīva* could be had from the first *Pada* (viz. *Prajñāpanā Pada*). *Sthāna* (dwelling place or location), *alpabahutva* (relative numerical strength), *sthiti* (life-span), etc. of *jīvas* are discussed one by one in the remaining *Padas*—one in each *Pada*. In fine, in *Jīvājīvābhigama* the information about the *sthiti*, etc. of the *jīvas* of a particular division is found at the occasion of the description of that particular division, whereas in *Prajñāpanā* in one *Pada* all the information about the *sthiti* of the *jīvas* of all the divisions is found at one place, in another *Pada* all the information about *sthāna* of all the *jīvas* of all divisions is given and so on and so forth. In other words, *Jīvājīvābhigama* conducts its discussion

---

6. *Sū*. 4, 5, 13, 15, 20, 35, 36, 38, 41, 86, 91, 100, 106, 113, 117, 119-122.
7. *Sū*. 109, 110.
8. *Sū*. 111.

division-wise whereas *Prajñāpanā* conducts its discussion item-wise. Moreover, the discussion on so many subjects that occurs in the remaining 35 (2-36) *Padas* is not there in *Jīvājīvābhigama*. Thus these two texts differ from one another from the point of view of the method of presentation. Again, let us note that in *Prajñāpanā* the discussion is comparatively more detailed than the one found in *Jīvājīvābhigama*.

From all this we are inclined to believe that *Jīvājīvābhigama* is prior to *Prajñāpanā*. And the reference to *Prajñāpanā* found in *Jīvājīvābhigama* seems to have been introduced therein at the time of Valabhī redaction for the sake of brevity as the reference to *Prajñāpanā* found in the *Aṅga* work *Bhagavatī* definitely is.

Like *Aṅga* works, *Jīvājīvābhigama* also does not have the *maṅgala* in the beginning. But there we are told this much that having favourably pondered over *jinamata* (Jina's own View), *jinānumata* (Jina-supported View), *jinadeśita* (Jina-preached View), *jinapraśasta* (Jina-praised View) and having full faith in it the revered *Sthaviras* have composed this *adhyayana* of the name of *Jīvājīvābhigama*. This way of starting the work suggests the imitation of *Aṅga* composition. In the beginning of *Aṅga* works Sudharmā says, "Such is the knowledge embodied in *Śruta* that I have acquired" (*evaṁ me suyaṁ*[9]) and then he imparts that knowledge to Jaṁbū. Similarly, in the beginning of *Jīvājīvābhigama* we are told that *Sthaviras* having acquired the preachings of *Jina* and having placed faith in them have composed it.

But *Prajñāpanā* opens with a *maṅgala*. That is in the beginning of *Prajñāpanā* homages are paid to *Siddhas* (Liberated souls), etc. Then it is indicated that the work has been composed on the basis of the preachings of *Jina*. Thus the beginning of *Prajñāpanā* does not follow the pattern of *Aṅga* works while that of *Jīvājīvābhigama* does. The text of *Prajñāpanā* commences only after the performance of *maṅgala*. From this we surmise that *Prajñāpanā* belongs to that period when the practice of invariable performance of *maṅgala* before the commencement of a particular work was already established and current, whereas *Jīvājīvābhigama* belongs to the period when this practice was not still established.

*

9. Lit. "This is what I have heard."

## PRAJÑĀPANĀ AND ṢAṬKHAṆḌĀGAMA

The *Aṅga Sūtra Dṛṣṭivāda* is the common source of both *Prajñāpanāsūtra* and *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. That is, both these works have drawn upon the *Dṛṣṭivāda* for the material contained in them. Again, both these works are of the nature of compilation. But their style of presentation is different. One should note the points of this difference. *Prajñāpanāsūtra* contains 36 literary divisions called 'Padas'. It keeps living being in the forefront. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, in the first *Khaṇḍa* called *Jīvasthāna*, investigates, through various points viz. *gati* etc., the 14 stages of spiritual evolution (*guṇasthāna*; here the term *jīvasamāsa* is employed for *guṇasthāna*), resulted from the destruction of Karmas. Of the remaining part *Khuddābandha*, *Bandhasvāmitva*, *Vedanā*—these *Khaṇḍas* could be said to deal with living being keeping Karma in the forefront. In the *Vargaṇākhaṇḍa* too the main topic treated of is the *vargaṇā* (class) of *karma*. The *vargaṇā* of others is discussed in so far as it is conducive to the understanding of *Karma-vargaṇā*. The 6th *Khaṇḍa* is known by the name of *Mahābandha*. Hence there too the discussion about *Karma* is the main.

Out of the 36 '*Padas*' contained in *Prajñāpanāsūtra*, the names of six '*Padas*' (23-27, 35) occurring in the *Prajñāpanāsūtra* itself are '*Karma*' (23), *Karmabandhaka* (24), *Karmavedaka* (25), *Vedabandhaka* (26), *Vedavedaka* (27), *Vedaṇā* (35). It is interesting to compare these names with those of the concerned *Khaṇḍas* of the *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, suggested by the commentator. The concerned *Khaṇḍas* of the *Ṣaṭkhaṇḍāgama* discuss the topics more in detail and more minutely than the *Padas* of *Prajñāpanāsūtra*. Thus in *Prajñāpanāsūtra*, the discussions centre round the *Jīva* while in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* they centre round the *Karma*.

*Prajñāpanāsūtra* prominently employs question-answer style adopted in *Aṅga Sūtras*. And at many places it is clear that the questions and answers are of Gautama and Mahāvīra respectively. But *Ṣaṭkhaṇḍāgama* employs the scientific method the constituents of which are *Uddeśa*, *Nirdeśa* and *Vibhāga*. Only occasionally we come across the questions and answers.[1]

*Prajñāpanāsūtra* which is of the nature of compilation is a work of one *Ācārya*. But the case with *Ṣaṭkhaṇḍāgama* is different. *Prajñāpanā* contains no *Cūlikā*. But in *Ṣaṭkhaṇḍāgama Cūlikās* have been added[2]. We know not as to who made this additions and

1. The topics like '*Bandhasāmittavicaya*', *Ṣaṭkhaṇḍāgama* Book VIII, occasionally employ question-answer style.
2. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* Book VI contains 9 *Cūlikas*, Book X, 1, Book XI, 2 and Book XII, 3. In the Sū. 581 (Book XIV) it is explicitly stated that—"*etto uvarimagaṁtho cūliā ṇāma.*"

when. But the term *Cūlikā* itself suggests that it is a later addition. The similar thing has happened even in case of *Āgamas* like *Daśavaikālika*.

*Prajñāpanāsūtra* is written in the style of original *Sūtra* while *Ṣaṭkhaṇḍāgama* employs commentarial or expository style in addition to it. In the *Ṣaṭkhaṇḍāgama* many a time the discussion is conducted through 'entrances' to exposition; this suggests commentarial style. That is to say, after having suggested the entrances to exposition by the words '*aṇioagddārāṇi*, the exposition is conducted through all those 'entrances' one by one.[3] Moreover, the terms like *kṛti*, *vedanā*, *karma* are explained through the method of *Nikṣepas*, *viz*. *nāma*, *sthāpanā*, *dravya* and *bhāva*. In doing so it has clearly followed the style of exposition found in the *Niryukti* of Jaina *Āgamas*.[4] The employment of terms like '*anugama*'[5], '*saṁtaparūvaṇā*'[6], '*niddesa*'[7], '*vihāsā*'[8] (*vibhāṣā*)[9] also points to its commentarial style. The various lists of *anuyogadvaras* ('points of investigation' or 'entrances to exposition') and the treatment of the subject through their application that we find in the first chapter of *Tattvārthasūtra* were not still crystallised in *Prajñāpanā*. It is so because *Prajñāpanā* does never discuss the subject through *anuyogadvāras*, first giving the list of them. But in *Saṭkhaṇḍāgama* eight *anuyogadvāras* are first enumerated[10] and then according to them the discussion of the subject proceeds on. Of course, in *Prajñāpana* a certain stage necessary for the establishment of the lists of *anuyogadvāras* as also for the treatment of the subject according to them is already reached. On its basis, later on, the lists of *anuyogadvāras* came to be crystallised and the subjects were treated of according to them. *Tattvārthasūtra* (I. 8) enumerates eight *anuyogadvāras*, viz. *sat*, *saṅkhyā* etc. Such an enumeration of *anuyogadvāras* is not found in *Prajñāpanā*. But it is possible to construct a list of *anuyogadvāras* which are scattered in the different *Padas* of *Prajñāpanā*. And such a constructed list of *anuyogadvāras* has been utilised in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. This fact

3. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* Book I Sū. 5 ; Book IX Sū. 45; Book X. Sū. 1 ; Book XI Sū. 1 & 165 : Book XII Sū. 1 ; Book XIII Sū. 2 etc.
4. The employment of this method is noticed in *Ṣāṭkhaṇḍāgama* from Book IX Sū. 45 to Book XIV.
5. *Ibid*, Book I Sū. 7; Book III Sū. 1 etc.
6. *Ibid*, Book I Sū. 7; Book IX Sū. 71.
7. *Ibid*, Book I Sū. 8; Book III Sū. I etc.
8. *Ibid*, Book VI Sū. 2 (p. 4), Book VI Sū. 1 (p. 145); Book XIV Sū. 1.
9. Let us note that in Buddhism the school that attaches utmost importance to *Vibhāṣā* is known as *Vaibhāṣika* school.
10. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book I, *sū*. 7, p. 155.

throws light on the date of their composition and proves that *Ṣaṭkhaṇḍāgama* has most probably been composed or compiled later than *Prajñāpanā*. Everywhere in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* a discussion on those particular *mārgaṇādvāras* (topics of investigation) begins through the words *'gadiyāṇuvādeṇa'*, *'iṁdiyāṇuvādeṇa'*, *'kāyāṇuvādeṇa'* etc.[11] This system is rarely found in the *Prajñāpanāsūtra*. Only two words *'disāṇuvāeṇa'* and *'khettāṇuvāeṇa'*[12] occur in it. But the word *'gaiaṇuvāeṇa'* has not been employed in the discussion on *gati*, etc.

Over and above the similarity of treatment we find, at various places, similarity of expression in both the works. This suggests that they had a common tradition as their basis. By similarity of treatment is meant the agreement on different points and it is easily noticed at many places in both the works. Hence it is not necessary for us to note all such places where the similarity of treatment is found. But we should note the places where the similarity of expression occurs.

Generally we can say that both the works are composed in prose but they contain *gāthās* also. Out of these *gāthās* some, it seems, should be traditional *saṅgrahaṇī gāthās*. *Gāthas* 99-101 of *Prajñāpanā* occur in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. The *gāthās* as found in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* are as follows :

Book XIV

Sū. 121 "*tattha imaṁ sahāraṇalakkhaṇaṁ bhaṇidam*—

Sū. 122 *sāhāraṇamāhāro sāhāraṇamāṇapāṇagahaṇaṁ ca/*
*sāhāraṇajīvāṇaṁ sāhārāṇalakkhaṇam bhaṇidaṁ//*

Sū. 123 *eyassa aṇuggahaṇaṁ bahūṇa sāhāraṇāṇameyassa/*
*eyassa jaṁ bahūṇaṁ samāsado taṁ pi hodi eyassa//*

Sū. 124 *samagaṁ vakkaṁtāṇaṁ samagaṁ tesiṁ sarīraṇippattī/*
*samagaṁ ca aṇuggahaṇaṁ samagaṁ ussāsaṇissāso//*

It is noteworthy that *Ṣaṭkhaṇḍāgama* quotes these *gāthās* having employed the term *'bhaṇidam'* suggestive of quotation, while *Prajñāpanāsūtra* does not use any such term. In *Prajñāpanāsūtra* they are given in a reverse order. Moreover, the *gāthā* occurring in the concerned *sūtra* 122 gives the reading *'lakkhaṇaṁ bhaṇidaṁ'*, while *Prajñāpanā ghāthā* 101 gives the reading *'lakkhaṇaṁ eyaṁ'*. Though the *gāthā* occurring in the *Sūtra* 123 and *Prajñāpanā gāthā* no. 100 are identical, the reading of this *gāthā* yielded by *Prajñāpanā* is more correct than the one offered in

11. Ibid, Book I Sū. 24, 33, 39, etc.
12. *Prajñāpanāsūtra* 213-224; 276-324; 326-329.

*Ṣaṭkhaṇḍāgama.* The reading as we find in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* is in disorder and corrupt. Once again the *gāthā* occurring in *sūtra* 124 and *Prajñāpanā gāthā* 99 are one and the same but both the works yield different readings. In this case too *Prajñāpanā* gives correct reading.

At the occasion of discussing the topic of *alpa-bahutva* (numerical variation) of *jīva* (living beings), the beginning of '*Mahādaṁḍaya*' in *Prajñāpanā* is as follows :

"*aha bhante savvajīvappabahuṁ mahādaṁḍayaṁ vattaissāmi-savvatthovā gabbhavakkaṁtiyā maṇussā......*". And the end is as follows: "*sajogī visesāhiyā 96, saṁsāratthā visesāhiyā 97, savvjīvā visesāhiyā 98.*" *Sūtra* 334.

Even in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* there occurs *Mahādaṁḍaa.* There its beginning is—"*etto savvajīvesu mahādaṁḍao kādavvo bhavadi| savvatthovā maṇussapajjattā gabbhovakkaṁtiyā.*" And its end is—"*nigodajīvā visesāhiyā*" Book VII, *Sūtras* 1-79.

The difference that we find in the two expositions—one in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* and another in *Prajñāpanāsūtra*—is that *Prajñāpanāsūtra* mentions 98 divisions of living beings while *Ṣaṭkhaṇḍāgama* mentions 78 divisions. The fact that some divisions are primary and some secondary should be considered to be the reason of this difference. But the important thing is that both the works give one name '*Mahādaṇḍaka*'[13] to this discussion. This suggests the common tradition. Moreover, the usage of the term '*vattaissāmi*' and that of '*kādavvo*' are also noteworthy in this connection.

The second Pada of *Prajñāpanāsūtra* is '*Sthānapada*'. Therein it is described as to where in the Universe living beings of various types or grades—beginning with those possessed of one sense-organ and ending with those who are emancipated souls—dwell. In the chapter called '*Kṣetrānugama*' of the second part (*Khaṇḍa*) of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Book VII, pp. 299 ff.) this very topic is discussed. The only difference that we find is that *Ṣaṭkhaṇḍāgama* discusses this topic through points of investigation (*mārgaṇāstāna*), viz. *Gati* etc ; while *Praiñāpanā* discusses this topic taking one by one various grades of living beings—from those possessed of one sense-organ to the liberated. In *Prajñāpanā*, the treatment of this topic is lengthy while in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* it is brief.

In *Prajñāpanā alpa-bahutva* (numerical variation) is discussed through various 'entrances' to exposition. Therein both the living

13. At other places also the word *Mahādaṇḍaa* is used in Ṣaṭkh. See Book XIV, Sū. 643; XI, Sū 30; VI, Su. 1; pp. 140, 142.

and non-living substances are treated of. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* too, while treating of the 14 stages of spiritual evolution (*guṇasthānas*), discusses the *alpa-bahutva* of living beings through various points of investigation viz. *Gati* etc.[14] This discussion contained in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* is deeper than the one found in *Prajñāpanāsūtra*. Moreover, *Ṣaṭkhaṇḍāgama* deals with this topic purely through the points of investigation, *Gati* etc.[15] According to *Prajñāpanāsūtra* the points of investigation are 26, while according to *Ṣaṭkhaṇḍāgama* they are 14. These 14 points of investigation, viz. *Gati* etc. are common to both the works. This can be seen from the following lists.

| *Prajñāpanāsūtra* | | *Ṣaṭkhaṇḍāgama* | |
|---|---|---|---|
| 1 | *Diśā*[16] | — | |
| 2 | *Gati* | 1 | *Gati* |
| 3 | *Indriya* | 2 | *Indriya* |
| 4 | *Kāya* | 3 | *Kāya* |
| 5 | *Yoga* | 4 | *Yoga* |
| 6 | *Veda* | 5 | *Veda* |
| 7 | *Kaṣāya* | 6 | *Kaṣāya* |
| 8 | *Leśyā* | 10 | *Leśyā* |
| 9 | *Samyaktva* | 12 | *Samyaktva* |
| 10 | *Jñāna* | 7 | *Jñāna* |
| 11 | *Darśana* | 9 | *Darśana* |
| 12 | *Saṁyata* | 8 | *Saṁyama* |
| 13 | *Upayoga* | — | |
| 14 | *Āhāra* | 14 | *Āhāraka* |
| 15 | *Bhāṣaka* | | — |
| 16 | *Paritta* | | — |
| 17 | *Paryāpta* | | — |
| 18 | *Sūkṣma* | | — |
| 19 | *Saṁjñī* | 13 | *Saṁjñī* |
| 20 | *Bhava* | 11 | *Bhavya* |
| 21 | *Astikāya* | | — |
| 22 | *Carima* | | — |
| 23 | *Jīva* | | — |
| 24 | *Kṣetra* | | — |
| 25 | *Bandha* | | — |
| 26 | *Pudgala* | | — |

The point worthy of note is that at the end of this treatment occurs, in both the works, the '*Mahādaṇḍaka*.' (Ṣaṭkha. Book VII,

14. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book V, p. 241 ff.
15. Ibid, Book VII, p. 520 ff.
16. In *Prajñāpanāsūtra Pada* 18 we find only 22 out of these 26. Nos. 1, 24-26 are left out; see Sū. 1259.

p. 575). As has been already said, *Prajñāpanā* mentions in *Mahādaṇḍaka*, 98 divisions of living beings, while *Ṣaṭkhaṇḍāgama* mentions 78. From the list given above it becomes clear that the points of investigation that are employed in *Prajñāpanā* in this topic are more in number than those employed in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. This leads us to conclude that the treatment of the concerned topic in *Prajñāpanā* suggests the fluid stage of investigation while the same in the *Ṣaṭkhaṇḍāgama* suggests the crystallized stage. The crystallized stage that resulted from fluid stage is represented by 14 stages of spiritual evolution (*guṇasthāna*), 14 points of investigation (*mārgaṇāsthāna*) and 14 divisions of living beings (*Jīvasthāna*) which are accepted in the later works.

The real thing seems to be that in the first *Khaṇḍa* named '*Jīvas'hāna*' the 14 points of investigation are employed in the investigation of each of the 14 stages of spiritual evolution. But in the second *Khaṇḍa* '*Khuddābandha*' the system is changed. Therein the *bandhaka* (=living being) etc. are treated of through 14 points of investigation. There the discussion is not conducted from the point of view of *guṇasthāna* (keeping in view the 14 stages of spiritual evolution). This is the reason why the style of the treatment of this topic is similar in both the works.

The *sthiti* (life-span) of living beings is expounded in various ways in the *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. In the *Kālānugama* (Book VII, pp. 114 ff.) the *kālasthiti* (life-span) of living beings is expounded through 14 *dvāras* (points of investigation) beginning with *gati*. But in the *Prajñāpanā* it is discussed through 24 divisions and sub-divisions of living beings—known as 24 *daṇḍakas* (*Prajñāpanā*, Sthitipada IV).

Again, similarity of treatment in regard to *avagāhanā* (occupation of space), *antara* (gap) etc. is found in both the works. We refrain from dealing with this point. It will suffice to suggest that the detailed and fine comparison of these two works is worth undertaking. That is to say, these two works are the solid means to know the stages of development of thought regarding living beings and Karma. We want to draw the attention of the scholars to this fact.

The fact that *Niryukti gāthās* occur in both the works suggests that *Niryukti* itself has borrowed them from some common source. Thus it is an interesting and even challenging problem to find out as to which *gāthās* of *Niryukti* are from the pen of Bhadrabāhu—Senior or Junior whoever he may be—and which are borrowed from an old tradition. See *Ṣaṭkhaṇḍāgama* Vol. XIII, Sū. 4-9, 12, 13 15, 16 etc.; *Āvaśyakaniryukti gāthās*—31 ff; *Viśeṣāvaśyaka gāthās* 604 ff.

Moreover, one striking point of similarity is to be noted. In

the discussion on *gatyāgati* (transmigration) there occurs, in both the works, the discussion on the acquisition of the position of *Tīrthaṅkara*, *Cakravarti*, *Baladeva*, *Vāsudeva*. The only difference is that *Prajñāpanā* adds two more positions *viz Māṇḍalika* and *Ratna* (*Prajñāpanā Sū.* 1466-69). *Ṣaṭkha.* VI, Sū. 216, 220 etc.

*Upāṅga Prajñāpanāsūtra* is a work of Ārya Śyāmācārya. But this does not mean that all the material contained in it is thought out by Śyāmācārya himself. It is so because his objective was to compile and arrange in a certain way the material came down to him from the tradition of *śruta*. This is the reason why he has not followed the same classification of living beings occurring in the first Pada while discussing the points of investigation *sthiti* etc. The exposition of the *dvāras—sthāna* etc., which had been variously developed by the former *Ācāryas*, was before him. So, his task was to collect and compile all the ideas and thoughts in proper *dvāras*. Though the exposition performed in the *dvāras* beginning with '*sthāna*' has bearing on all the living beings, there is no unanimity regarding the point as to which *dvāras* are to be treated of in which type of divisions of living beings. Keeping in view the point as to how the treatment of a particular subject can be easy, subdivisions of living beings to be described at the occasion of dealing with a particular *dvāra*—are determined. If one and the same individual were to describe it after considering all the points, then it is quite possible that he might describe it altogether differently. But this is not the case with *Prajñāpanā*. Ārya Śyāma has acquired, through tradition, the legacy of whatever the earlier Acāryas had thought. And in *Prajñāpanā* Ārya Śyāma collected the thoughts and ideas that arose in the tradition from time to time. If we look at *Prajñāpanā* from this view-point it is nothing but a systematic collection of ideas and thoughts accumulated in tradition upto that period. This is the reason why the readers were asked to refer to *Prajñāpanā* for complete discussion when the *Āgamas* were put down in writing.

Living being and Karma (moral causation)—these are the two main subjects dealt with in the Jaina *Āgamas*. One trend of thinking keeps living being in the centre while discussing various topics viz. as to how many divisions of living beings there are, as to how long a living being of a particular type can live, as to where it dwells, in which class it can take birth after death, as to how many sense-organs it can possess, as to which sex it can have, as to how many knowledges it can possess, as to which karmas it can bind, etc. Another trend of thinking keeps Karma in the centre and discusses, in the main, different types of Karma and their role in the spiritual evolution or degradation of a living

being. Hence this trend, keeping in view the spiritual evolution of a living being, determines the 14 points of investigation (*mārgaṇāsthāna*) for the examination of and search for the 14 stages of spiritual evolution of living beings (*guṇasthāna*) which are known as *Jīvasamāsa*. These 14 points of investigation are the different divisions of living beings due to their *gati* etc.

*Prajñāpanā* represents the first trend while old works on Karma like *Karmaprakṛti*, *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, etc. represent the second trend. The state of affairs being what it is, it becomes very difficult for us to determine the chronological order of these works. In the 15th Century and even after when the Sthānakavāsī tradition tried to present in the form of *thokaḍā* works, written in Gujarātī, the ideas and thoughts of Āgamas, it presented the *margaṇāsthānas* etc. in such a way as could be easily grasped by an ordinary reader. And in the *Aṅga* work named *Sthānāṅga* too a particular item is presented keeping in view the number of its constituents. But let us remember that even in the days of *Sthānāṅga* the ideas relating to living beings and Karma were presented in a complicated manner. So, style of treatment—i. e. its simplicity or otherwise—cannot be a determining factor in fixing up the chronological order of these works. This is so because the nature of the style was dependent on the objective of the author and on the nature of the subject-matter—simple or subtle. Hence we would be making a great blunder in fixing up the chronological order of *Prajñāpanā* and *Ṣaṭkhaṇḍāgama* if we were guided only by the fact that the treatment of the subject-matter in the *Ṣaṭkhaṇḍāgama* is more detailed and subtle than that found in *Prajñāpanā-sūtra*. Therefore we should tackle differently the problem of their chronological order. We should first study such works independently and only afterwards we should try to fix their chronological order. According to both these works, literature of both these types is rooted in *Dṛṣtivāda*. This means that innumerable *Ācāryas* have variously presented the subject-matter of *Dṛṣtivāda* itself to achieve different objectives. This presents one more difficulty in fixing up the chronological order of the works on the basis of the nature of the treatment of the subject-matter—simple or subtle. If one were not to take into consideration all these facts he can easily—but wrongly—conclude that as the discussions in *Prajñāpanā* are more simple and brief than those in *Ṣaṭkhāndāgama* the former is prior to the latter. But on account of the difficulty as already pointed out it is not proper to fix *Prajñāpanā* prior to *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. So, we have given up this manner of fixing up the chronological order of the works on the basis of the nature of their treatment. Now, it becomes

necessary for us to employ the different method for fixing up their chronological order. Only after we have done so, we can utilise the argument based on the nature of treatment.

One thing is certain that the system of exposition through *anuyogadvāras* which we find in several parts of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* clearly follows the system of exposition demonstrated in *Anuyogadvārasūtra*. Nothing of the sort is found in *Prajñāpanā*. This fact indisputably proves *Prajñāpanā* to be older than *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. Moreover, as we shall see, *Prajñāpanā* belongs to the period preceding the commencement of Christian era, whereas *Ṣaṭkhaṇḍāgama* belongs to the period which in no case precedes 683 V. N. (= 156 A. D.). So, we can definitely conclude that *Prajñāpanā* is prior to *Ṣaṭkhaṇḍāgama*.

In olden days the subject was investigated through various *dvāras* (entrances to investigation). Later on a list of 14 *jīvasthānas*, 14 *guṇasthānas* came to be established and the investigation was conducted through them instead of those *dvāras*. In *Prajñāpanā* we do not find this tradition of conducting the discussion through 14 *jīvasthānas* and 14 *guṇasthānas*. But in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* this tradition is clearly there. This too proves that *Ṣaṭkhaṇḍāgama* is later than *Prajñāpanā*. Thus we can establish in various ways that *Prajñāpanā* is a work earlier than *Ṣaṭkhaṇḍāgama*.

**The Author of Prajñāpanā and His Date**

In the original text of *Prajñāpanā* there occurs no reference to its author. But in the beginning, after benedictory verses, there are two *gāthās* which have some connection with this problem. Āc. Haribhadra and Āc. Malayagiri have commented on them. But they consider them to be of the nature of interpolation. These two *gāthās* mention Ārya Śyāma as the author of *Prajñāpanāsūtra*. This means that even before the time of Āc. Haribhadra, *Prajñāpanā* was known as a work of Ārya Śyāma.

Āc. Malayagiri uses an epithet '*Bhagavān*' for Ārya Śyāma. The passages in point are as follows: "*bhagavān Āryaśyāmo'pi ittham eva sūtraṁ racayati*" (Comm. folio 72). "*bhagavān Ārya-Śyāmaḥ paṭhati*" (Ibid, folio 47). "*sarveṣām api prāvacanikasūrīṇāṁ matāni bhagavān Āryaśyāma upadiṣṭavān*" (Ibid, folio 385). "*bhagavad-Ārya-Śyāma pratipattau*" (Ibid, folio 385).[17] This points out his greatness. From these two *gāthās* it becomes clear that Ārya Śyāma belonged to *Vācaka* lineage (*vaṁśa*), and was well versed in *Pūrvaśruta*. In the composition of *Prajñapanāsūtra*

---

17. All these references have been noted by Pt. Bechardasaji in his note in *Bhagavatīsūtra*, Pt. II, p. 135.

he had displayed his talent to such an extent that even *Aṅga* and *Upāṅga* works recommend the readers to refer to *Prajñāpanā* for detailed discussions on various subjects.

The *Nandīsūtra Paṭṭāvalī* enumerates the names beginning from Sudharmā. There the eleventh name is of Ārya Śyāma. The actual words of the *Paṭṭāvalī* are : "*vaṁdimo hāriyaṁ sāmajjaṁ.*" Thus according to this *Paṭṭāvalī* he belonged to *Hāritagotra.* But the above mentioned two interpolated gāthās regard him as 23rd in the line of *Vācakavaṁśa.* Following these two *gāthās* Āc. Malayagiri too considers him to be 23rd in the line. But it is to be borne in mind that therein we are told this much that he is 23rd in the line; there we find no enumeration of the names from Sudharmā to Ārya Śyāma.

From the *Paṭṭavalis* we know the fact that there were three persons bearing the same name Kālakācārya. The first Kālaka is that whose death (according to *Dharmansāgarīya Paṭṭāvalī*; birth according to *Kharataragacchīya Paṭṭāvalī*[18]) occurred in 376 V. N. (*i.e.* 376 years after the death of Lord Mahāvīra). The second Kālaka is that who destroyed the king Gardabhilla and who flourished in V. N. 453 (=17 years before the commencement of Vikrama Era). The third Kālaka is that who flourished in V. N. 993 (=523 V. S.) and who changed the day of Saṁvatsarī from the 5th day of *Bhādrapada* to the 4th.

According to the tradition represented by the *Paṭṭāvalīs* the first Kālaka and Śyāmācārya, the author of *Prajñāpanā*, are identical. But in the *Paṭṭāvalīs* Śyāmācārya is not regarded as 23rd in the line while in the two *gāthās*, under consideration, he is so regarded. Hence it becomes necessary for us to regard the references to his number in the line as secondary, while tackling the problem of his date.

The third Kālaka who flourished in 993 V. N. (=523 V. S.) could in no way be the author of *Prajñāpanā* because *Nandī* which was written before 993 V.N. (=523 V. S.) mentions *Prajñāpanā* in the list of *Āgamas*.

Now what remains for us to decide is as to who out of the first two Kālakas is identical with Śyāmācārya. Dr. U. P. Shah opines that Śyāmācārya mentioned 11th in the line and Kālakācārya, destroyer of King Gardabhilla, become identical, if the first two Kālakas were regarded as one identical person. In the *Paṭṭāvalīs* where these two Kālakas are considered to be two different persons, the date of one is 376 V. N. and that of another

18. *ādyaḥ prajñāpanākṛt indrasya agre nigodavicāravaktā Śyāmācāryāparanāmā | sa tu vīrāt 376 varṣair jātaḥ*

is 453. Though it is written there that 376 V.N. is the year of birth, elsewhere it is considered to be the year of death. Similarly, 453 V.N. too seems most probably the year of death (of second Kālaka). Thus there is no long gap between the dates of the two Kālakas. If we take 376 V.N. to be the year of birth (of the first Kālaka) even then there will be a gap of only 77 years between the dates of two Kālakas. These two Kālakas may or may not be identical but it is certain that *Prajñāpanā* is a work of that Kālaka who flourished before the commencement of Vikrama Era.

Some *gāthās* of *Prajñāpanā* occur even in *Sūtrakṛtāṅga, Uttarādhyayana, Āvaśyakasūtra-niryukti* and *Ācārāṅganiryukti*. A comparison of all these *gāthās* occurring in the abovementioned different works being necessary we give it below.

| *Prajñāpanā* | *Sūtrakṛtāṅga* | *Uttar. Adhya.* 36 | *Ācāra. Niryukti* |
|---|---|---|---|
| *Sū.* 24 *gā.* 8 | 2·3·19 *gā.* 1 | *gā.* 74 | *gā.* 73 |
| *Sū.* 24 *gā.* 9 | 2·3·19 *gā.* 2 | *gā.* 75 | *gā.* 74 |
| *Sū.* 24 *gā.* 10 | 2·3·19 *gā.* 3 | *gā.* 76 | *gā.* 75 |
| *Sū.* 24 *gā.* 11 | 2·3·19 *gā.* 5 | *gā.* 77 | *gā.* 76 |

*Ācārāṅga-niryukti* (*gā.* 72, 76) and *Uttarādhyayanasūtra* (*gā.* 73) clearly state that there are 36 divisions. But in *Uttarādhyayana* occur 40 divisions whereas in *Ācārāṅganiryukti* occur 36 divisions. And in *Sūtrakṛtāṅga* and *Prajñāpanā* occur 40 divisions. This proves that originally there were 36 divisions[19] and only later on in those concerned *gāthās* four more divisions were added to the 36. Hence we should consider the concerned *gāthās* occurring in *Prajñāpanā* to be a quotation from some other work. What is more, we should believe that they have undergone some correction. These very *gāthās* occur in *Sūtrakṛtāṅgasūtra*. And we can legitimately opine that the oldest form of these *gāthās* is found in *Ācārāṅganiryukti*. It is quite possible that *Sūtrakṛtāṅga* too quotes these *gāthās* from some other work.[20] Even if we consider Āc. Bhadrabāhu, senior or junior, to be the author of *Niryuktis*, it is well nigh impossible that all the *gāthās* of *Niryuktis* are composed by him. It would be proper to believe that he included in the

---

19. *Mūlācāra* (5.8-12) too enumerates 36 divisions only. And the concerned *gāthās* found in the work are almost the same with some different readings.

20. These *gāthās* seem to be borrowed in *Sūtrakṛtāṅga*. This is so because therein they occur after the remark '*imāo gāhāo aṇugaṁtavvāo*'. Moreover, therein they are followed by a statement '*eyāo eesu bhaṇiyavvāo gāhāo jāva sūrakaṁtattāe viuṭṭaṁti.*' Compare this statement with the one occurring in *Prajñāpanāsūtra sū.* 55. The *Prajñāpanā* statement is: '*eesi ṇaṁ imāo gāhāo aṇugaṁtavvāo.*'

*Niryuktis* so many *saṅgrahaṇī* (recapitulatory) *gāthās* from other sources. So, it is not proper to discuss the problem of the date of *Prajñāpanā* on the basis of *Niryuktis*.

Comparison of the 36th *Adhyayana* (viz. *Jīvājīvavibhakti*) of *Uttarādhyayana* with the first *Pada* of *Prajñāpanā* makes it clear that *Prajñāpanā* discussion on *jīva* is conducted on a higher level than *Uttarādhyayana* discussion on the same subject. So, the 36th *Adhyayana* in its present form is earlier than *Prajñāpanā*. But the scholars consider *Uttarādhyayana* not to be a work of one author but to be a compilation. So, it is really difficult to arrive at the date of *Prajñāpanā* on the basis of *Uttarādhyayana* too.

The *gāthās* about *Siddhas* (liberated souls) are found in *Prajñāpanā* and *Uvavāiya* as well. And some of them occur even in *Uttarādhyayana* and *Āvaśyakaniryukti*. Let us have a look at the following table :

| *Prajñāpanā Sū.* 211 | *Uvavāiya* | *Uttar. Adh.* 36 | *Āvaśyaka Ni.* | *(Viśeṣā.)* |
|---|---|---|---|---|
| *gā.* 158 | × | × | × | |
| *gā.* 159 | § 168 | 56 | 678 | (3978) |
| *gā.* 160 | § 169 | 57 | 679 | (3779) |
| *gā.* 161 | § 171 | 65 (Compare) | 964 (*Dī.*) | (3810) |
| *gā.* 162 | § 170 | × | 963 (*Dī.*) | |
| *gā.* 163 | § 172 | × | 965 (*Dī.*) | (3811) |
| *gā.* 164 | § 173 | × | 966 (*Dī.*) | (3812) |
| *gā.* 165 | § 174 | × | 967 (*Dī.*) | (3813) |
| *gā.* 166 | § 175 | × | 968 (*Dī.*) | (3814) |
| *gā.* 167 | § 176 | × | 680 | (3828) |
| *gā.* 168 | § 177 | × | 681 | (3829) |
| *gā.* 169 | § 178 | × | 682 | (3835) |
| *gā.* 170 | § 179 | × | 683 | (3836) |
| *gā.* 171 | § 180 | × | 685 | (3847) |
| *gā.* 172 | § 181 (Compare) | 67 (Compare) | 686 | (3848) |
| *gā.* 173 | § 182 | × | 687 | (3849) |
| *gā.* 174 | § 183 | × | 688 | (3850) |
| *gā.* 175 | § 184 | 67 (Compare) | 689 | (3851) |
| *gā.* 176 | § 185 | × | 690 | (3852) |
| *gā.* 177 | § 186 | × | 691 | (3853) |
| *gā.* 178 | § 187 | × | 692 | (3889) |
| *gā.* 179 | § 188 | × | 693 | (3890) |
| × | § 189 | × | × | |

The above comparison makes it clear that *Uttarādhyayana* *gāthās* about *siddhas* have served as the basis for the elaboration of the subject dealt with in the *gāthās* occurring in other works.

This proves that this portion of *Uttarādhyayana* which has special connection with *Prajñāpanā* is prior to *Prajñāpanā*. The first and the last *gāthās* of *Uvavāiya* differ from those of *Prajñāpanā*. It is highly possible that *Prajñāpanā* is older than *Uvavāiya*.

Tradition believes, on the basis of the identical meaning of the two names, that Kālaka who explained *Nigoda* and Ārya Śyāma are not two different persons. According to tradition he secured the status of *Yugapradhāna* in 335 V.N. and lived upto the year 376 V.N. Now, if *Prajñāpanā* were the work of this Kālaka, then it might have been composed in the period 335-376 V.N. (*i.e.* 135-94 years before the commencement of Vikrama Era; 78-37 B.C.).[21] If we were to consider the *Niryukti* to be the work of Senior Bhadrabāhu and also to think that there is a reason to believe that the *Niryukti* follows the *Uttarādhyayana* in mentioning 36 divisions then *Prajñāpanā* is proved later than the *Niryukti*; and the date of *Prajñāpanā* is not in conflict with that of Senior Bhadrabāhu because he is believed to be earlier than *Prajñāpanā*.

*Ṣaṭkhaṇḍāgama*, in its present form, is a work of two *Ācāryas* Bhadanta Puṣpadanta and Bhūtabali who are posterior to Dharasena who, in turn, flourished sometime after 683 V.N. From this we can safely conclude that *Prajñāpanā* is prior to *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. Maturity of thought, systematic treatment and employment of commentarial style—all these that are found in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* are due to its being lately composed. *Prajñāpanā* is mentioned in the list of *Āgamas*, given in the *Nandīsūtra* which belongs to the period of time prior to 523 V.S. Thus even the date of *Nandīsūtra* is not in conflict with our proposed date of *Prajñāpanāsūtra*.

### Prajñāpanā Benediction And Pañcanamaskāra-Mantra

In the beginning of *Prajñāpanā* there are benedictory verses. Therein salutation is offered first to *Siddha* and then to Lord Mahāvīra. According to the author of *Dhavalā* even *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, in its beginning, implicitly perform salutation to the five holy personages. In all the manuscripts containing only the text of *Prajñāpanāsūtra* there is an indication of salutation to the five holy personages. But Āc. Haribhadra and Āc. Malayagiri have not commented on it. So, the editors are of the opinion that it does not constitute a part of the text[22]. The following seems to be the basis of this opinion. Since the time when *Pañcanamaskāra-Mantra* gained ground and was held important, the practice of

21. Dr. Charpentier is of the opinion that Ārya Śyāma flourished round about 60 B.C. Introduction to *Uttarādhyayana*, p. 27.
22. Refer to the foot-note 1 on p. 1 of this edition.

writing down the *Mantra* first before the commencement of the text proper came to be adopted; so it is always necessary to determine as to whether or not the author himself has put *Pañcanamaskāra-Mantra* before the commencement of the text.

It is noteworthy that in the benedictory verses of *Prajñāpanā* the salutation is offered first to *Siddha* and then to *Arihanta*. It is noteworthy because in *Pañcanamaskāra* the salutation is offered first to *Arihanta* and then to *Siddha*. According to old references, *Tīrthaṅkaras* offer salutation to *Siddha* only, when they enter into the order of monks. If we take this fact into consideration we can legitimately conclude that there had been already in vogue a tradition of offering salutation to *Siddha* in the beginning of the performance of *Maṅgala* (benediction). But later on in *Pañcanamaskāra-Mantra* the first place came to be accorded to *Tīrthaṅkaras*—*Arihantas*—considering them to be directly helpful to the souls in bondage[23]. Since then the authors, following *Pañcanamaskāra-Mantra*, in the benedictory part of their works offer salutation first to *Arihanta*.

How the order of the five *Padas* (dignitaries) got established in *Pañcanamaskāra-Mantra* ?—if we ponder over this question we feel that something like this might have happened : So long as *Tīrtha* (Order) is not founded, *Siddhas* (liberated souls) only are worthy of salutation. Accordingly, when *Tīrthaṅkara* renounces the world he offers his salutation to idea-l *Siddha* only. But it is quite natural that *Tīrthaṅkara* is held important in his life-time. And when he leaves this mortal world, he can well be regarded as belonging to the class of *Siddhas*. But he is remembered only as a *Tīrthaṅkara*, though he has attained Siddha-hood. It is so because he is our immediate helper. *Logassa* provides an instance of this tradition. And it is followed in so many old benedictions (*maṅgalas*). When thus both *Arihanta* and *Siddha* are proved worthy of salutation, there might have started a practice, following old tradition, of saluting first *Siddha* and then *Arihanta*. But afterwards having included *Arihantas* proper in one class and *Arihantas* who have attained Siddhahood and all *Siddhas* in the other class the Jainas reversed the order of salutation. And this

---

23. In the edicts of Khāravela, which belong to the period preceding the commencement of Christian Era, we find salutation first to *Arihanta* and then to *Siddha*. This means that the tradition of offering salutation first to *Siddha* and then to *Arihanta* might have been prevalent before the Age of Khāravela. Again, it is noteworthy that in the edicts of Khāravela the salutation is offered to only two holy personages. It is interesting to note in this connection that in the beginning of the edicts of Ashoka there occurs no salutation to holy personages.

reversed order of salutation had already been prevalent before Christian Era as is indicated by the Edict of Khāravela. But this does not necessarily mean that at that time this order of salutation alone was followed by all. Salutation is a question of individual liking. Hence for a long period of time we do not find one uniform tradition of salutation—some authors wrote benediction in the beginning of their works, some did not and even among those who wrote there was no unanimity regarding the order of salutation, that is, some saluted first this holy personality and some that and so on. But this much is certain that the tradition of saluting *Arihanta* before *Siddha* had already come into existence before the commencement of Christian Era, it developed into the benediction of the form of salutation to five holy personages and finally it in its developed form got established. When *Tīrthaṅkara* leaves the mortal world *Ācārya* and *Upādhyāya* gain importance as the protector and custodian of the religious tradition which *Tīrthaṅkara* has bequeathed to the Order. As soon as they attain the status worthy of salutation, even Scriptures and the script in which they are written become worthy of adoration and worship, and as protectors and custodians of Scriptures *Ācārya* and *Upādhyāya* come to be regarded as important personages. It is a general rule that the protectors are held more important than the thing protected. According to this rule, instead of Scriptures and the script of the Scriptures the possessors and protectors of them, viz. *Ācārya* and *Upādhyāya* were given importance and were considered to be worthy of salutation; they found place in *Pañcanamaskāra* and Scriptures, etc. were held of secondary importance. At last there remained only a class of monks from among the self-controlled persons. And they too were accorded a place in Salutation. Really speaking, for lay-votaries they are worthy of salutations. But they were accorded a place in Salutation as personages worthy of salutation of all. Such stages seem to have been there in the evolution of the phenomenon of *Pañcanamaskāra*.

The discussion on the problem of the authorship of *Namaskāra-sūtra* alias *Pañcanamaskāramantra* has been in a way started first of all in *Āvaśyakaniryukti*. The name of the first chapter (*adhyayana*) of *Āvaśyakasūtra* is *Sāmāyika*. So, there arose the first question as to who composed the *Sāmāyika-adhyayana* and as to why he composed it. At this occasion Āc. Bhadrahāhu clearly stated :

> " *titthakaro kiṁ kāraṇa bhāsati sāmāiyaṁ tu ajjhayaṇaṁ* |
> *titthakaraṇāmagottaṁ baddhaṁ me veditavvaṁ ti* || 526 ||
>
> *taṁ ca kadhaṁ vetijjati agilāe dhammadesaṇādīhi* |
> *bajjhati taṁ tu bhagavato tatiyabhavosakkaittāṇaṁ* || 527 ||

*gotamamāī sāmāiyaṁ tu kiṁ kāraṇaṁ ṇisāmenti |*
*ṇāṇassa taṁ tu suṁdaramaṁgulabhāvāṇa uvaladdhī || 528 || "*
—*Viśeṣāvaśyaka*, 2594-96

The gist of these *gāthas* is as follows : Lord Mahāvīra preached *Sāmāyika-Adhyayana*. He preached the meaning embodied in *Sāmāyika-Adhyayana*, and his direct principal disciples (*gaṇadharas*) Gautama etc. listened to it. Thus according to Āc. Bhadrabāhu *Tīrthaṅkara* is the author of the meaning embodied in *Sāmāyika-Adhyayana* whereas *Gaṇadhara* is the author of the *Sūtras*. In other words, *Tīrthaṅkara* preaches the principles, and *Gaṇadharas* put them into writing.[24]

*Namaskāramantra* constitutes the opening of *Sāmāyika-adhyayana*. Or, it can be said that the lesson of *Sāmāyika-śruta* is imparted to a pupil after he has saluted the five holy personages through the recitation of *Pañcanamaskāra-mantra*[25]; this is the reason why this *Mantra* is placed in the beginning of *Sāmāyika-adhyayana*. Now there arises a question as to whether it is a part and parcel of *Sāmāyika-adhyayana* or is it borrowed from some other work.

The answer to this question is given by Āc. Jinabhadra. It is as follows. In *Nandīsūtra Pañcanamaskāra* is not regarded as an independent *śrutaskandha*. Yet it is a fact that it is a *Sūtra* and what is more a *maṅgala* also. Hence it should be regarded as forming a part of all *Sūtras*[26]. This is the only reason why it is expounded first and then only *Sāmāyika-adhyayana*[27]. This same order is followed by him also in his *Viśeṣāvaśyakabhāṣya*.

From his discussion it definitely emerges that *Namaskāra-mantra* is not a part of *Āvaśyakasūtra* alone, but that it might have been placed, first of all, in *Āvaśyakasūtra* since the time when the tradition of performing, in the beginning of all *śruta* works, a *maṅgala* of the form of salutation to holy personages started. It is so because there is a tradition to impart a lesson of *Sāmāyika* first from among the entire *śruta* literature. And before imparting its lesson to a pupil performance of benediction in the form of salutation to five holy personages being necessary *Pañcanamaskāra-mantra* came to be looked upon as a part of *Sāmāyika-adhyayana*.

---

24. According to general belief all *Tīrthaṅkaras* preach *Sāmāyika*.—*Niryukti*, *gā*. 238; *Viśeṣāvaśyaka*, *gā*. 1676. But Lord Mahāvīra is the preacher of the extant *śruta*. So, from this standpoint he alone is considered to be the author of *Sāmāyika* also.—*Viśeṣāvaśyakabhāṣya*, *gā*. 1544; *Niryukti*, *gā*. 89-90; *Viśeṣāvaśyakabhāṣya gā*. 1091-92:

25. *Katapañcanamokkārassa denti sāmāiyaṁ vidhiṇā* | *Viśeṣāvaśyaka*, *gā*. 5.

26. Auto-commentary on *Viśeṣāvaśyakabhāṣya*, *gā*. 10.

27. Ibid, *gā*. 11

But it is not a part of *Sāmāyika-adhyayana* alone. Whenever the occasion arises of imparting a lesson of whatever *śruta* work, salutation to five holy personages in the beginning is always necessary; and hence *Pañcanamaskāramantra* came to be regarded as a part of each and every *Śruta* work. Thus it is certain that it is not a part of any one *śutra* work alone, nor is it ever regarded as an independent *śutra* work. But its importance was recognised in olden days and with the passage of time it grew more and more. So, it became necessary to give it a place in *śruta* or *sūtra*. As a result of it, it ultimately came to be regarded as a part of each and every *śruta* work. This *Pañcanamaskāra-Mantra* might have been composed by some one author. Or, it might have evolved in its present form through the passage of time. In his *Niryukti* Āc. Bhadrabāhu has recorded no definite tradition about the authorship of *Pañcanamaskāra-Mantra*. He has only noted the points of investigation through which the exposition of this *Mantra* should be conducted. Among them the first one is *Utpattidvāra*. That is, here the discussion on the origination or otherwise of this *Mantra* is conducted from the various view-points (*nayas*). But from this discussion we know nothing about the author and date of the *Mantra*. Therein the question as to whether or not the *Mantra* has a beginning and an end is discussed from different standpoints, just as it is discussed in regard to the entire *śruta* literature[28]. And in his *Bhāṣya* Āc. Jinabhadra has devoted much more space to this discussion. Here he mainly discusses, from the philosophical standpoint, the problem of eternality or otherwise of words. The question as to which out of the three causes, viz. *samutthāna* (readiness, desire), *vācanā* (oral transmission) and *labdhi*[29] (internal capacity) is the main in their origination is also elaborately discussed in the *Bhāṣya*. This discussion too is conducted through the method of *nayas*.[30] Hence the main question pertaining to the authorship and date of *Namaskāra-Mantra* remains unanswered. Or, generally it can be said that Lord Mahāvīra preached it and *gaṇadharas* (direct principal disciples) gave it a form of a *Sūtra*. It is so, because this is what is generally held about the authorship of the entire *śruta* literature. In short, according to Āc. Jinabhadra the author of *Pañcanamaskāra-Mantra* is not different from the author of other *śruta* works, the reason being that it is considered to be a part of each and every *śruta* work.

But there occurs a discussion on the problem of restoration

28. *Āvaśyakaniryukti, gā*. 644-46; *Viśeṣāvaśyaka, gā*. 3335-37 and the *Bhāṣyagāthās* thereon. Also see *Viśeṣāvaśyaka, gāthā* 3338 ff.
29. *Āvaśyakaniryukti, gā*. 646; *Viśeṣāvaśyaka, gā*. 3337
30. *Viśeṣāvaśyaka, gā*. 3357 ff.

—not of the authorship—of this *Mantra* in *Mahāniśītha* (Chapter V) which itself, it is believed, is restored by Āc. Haribhadra.[31] And therein Ārya Vajra is given the credit of restoring the *Mantra*. But it is surprising to know that the author of *Dhavalā* commentary who flourished after Āc. Haribhadra considers Puṣpadantācārya to be the author of *Namaskāra-Mantra*[32]. We have no means to know if this tradition was recorded in some work belonging to the period earlier than the author of *Dhavalā*. But we think that the manuscript of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* which Vīrasena, the author of *Dhavalā*, utilised might have contained in its beginning *Pañcanamaskāra* and hence he might have considered it to be a *maṅgala* composed by the author himself. This is how Vīrasena seems to have arrived at the conclusion that the author of *Pañcanamaskāra* is Puṣpadanta. Or, it is also possible that Vīrasena might have before him a tradition considering Puṣpadanta to be the author of *Pañcanamaskāra*. But no suggestion to this effect we find in any other work. From this discussion it becomes quite clear that originally this *Mantra* was not in the *Āgama*, that is, the *Aṅga Āgama*; and that it was composed after the composition of *Aṅga works*. Opinions differ on the question of its authorship. Having taken into consideration the importance attached to *Namaskāra-Mantra* Āc. Jinabhadra regarded it as a part of each and every *śruta* work. And following the *Niryukti* he proved it to be the work of *Tīrthaṅkaras* and *Gaṇadharas*. On the other hand, Vīrasena regards Āc. Puṣpadanta as the author of *Pañcanamaskāra-Mantra*. But Āc Abhayadeva regards this *Mantra* occurring in the beginning of *Bhagavatīsūtra* as constituting the beginning of *Bhagavatīsūtra* proper and hence he comments on it.

---

31. It is necessary to note that Ārya Vajra is regarded as the restorer of *Namaskāra-mantra*. Nowhere is he mentioned as the author of the *Mantra*. According to the old tradition *Tīrthaṅkaras* and *gaṇadharas* alone are the authors of the *Mantra*.

32. *Dhavalāṭīkā*, Book I, p. 41. For further discussion refer to Introduction to *Dhavalāṭīkā*, Book II, pp. 33-41. It is necessary to remove one misunderstanding. In this introduction it is written that the *Namaskāra-Mantra* at the beginning of *Bhagavatīsūtra* contains the fifth line '*ṇamo baṁbhīe livīe*' instead of '*ṇamo loe savvasāhuṇaṁ*'. But in fact it contains '*ṇamo loe savvasāhuṇaṁ*' and in addition also contains the line in which the salutation is offered to *Brāhmī* Script.

*

in the 5th and the 13th *Padas* respectively.[1] *Nāraka* (class of infernal beings), etc., the divisions of *jīva* enumerated in the 1st *Pada* are included in *jīvaparyāyas* and *jīvapariṇāmas* mentioned in the 5th and the 13th *Padas* respectively.[2] *Rūpī* and *arūpī*, the main divisions of *ajīva*, and their sub-divisions, enumerated in this first *Pada*, are named as *ajīvaparyāyas* in the 5th Pada.[3]

A black material thing, while remaining black, can assume in all 20 various transformations (2 odours, 5 flavours, 8 touches and 5 structures) through the passage of time. So, the modes or transformations of black colour are considered to be 20 in number. Similarly, the remaining four colours, blue etc. also have 20 possible transformations each. Thus the possible transformations of a physical quality colour are in all $5 \times 20 = 100$. On this same line we are to understand the transformations of odour etc. The table is given below :

| | | |
|---|---|---|
| 5 colours | × 20 modes of the rest odour etc | = 100 |
| 2 odours | × 23 modes of the rest colour etc | = 46 |
| 5 flavours | × 20 modes of the rest colour etc | = 100 |
| 8 touches | × 23 modes of the rest colour etc | = 184 |
| 5 structures | × 20 modes of the rest colour etc | = 100 |
| | Total modes | 530 |

These 530 modes or transformations of matter are enumerated by their names in the *Sūtra* proper (9–13). The commentator describes these modes by the technical term '*parasparasaṁvedha* of *Varṇa*, etc.' ('mutual penetration of colour etc.') (*Ṭīkā* folio 13A). There are 5 colour, 2 odours, 5 flavours, 8 touches and 5 structures. Thus they are 25. Out of them let us take 8 touches. The divisions of these 8 touches, based on *saṁvedha*, are more than those of others. It is so because a mode of touch viz. hard touch can coexist with the other modes of touch except the soft touch which is its contradictory. But a mode of colour can never co-exist with any other mode of colour. The same logic applies to the modes of odour etc.

At this juncture the commentator makes it clear that the modes of colour etc. are to be counted from the standpoint of an aggregate also (folio 17 B). In an aggregate a part of it may have a mode of black colour while its another part may have a mode of another colour. Thus from this standpoint the alternatives should be more than what are given above. But they are

1. Sū. 438.
2. Sū. 439 ff.
3. Sū. 500 ff. The difference between the subject-matters of these two *Padas* will be brought out in due course.

The Table showing divisions and sub-divisions of *Ajīva* :

*Ajīva*

1 *Arūpī*

| | | | |
|---|---|---|---|
| (1) *Dharmāstikāya* | (4) *Adharmāstikāya* | (7) *Ākāśāstikāya* | (10) *Addhāsamaya* |
| (2) ,, *-deśa* | (5) ,, *-deśa* | (8) ,, *-deśa* | |
| (3) ,, *-pradeśa* | (6) ,, *-pradeśa* | (9) ,, *-pradeśa* | |

2 *Rūpī*

| | | | |
|---|---|---|---|
| (1) *Skandhas* | (2) *Skandhadeśas* | (3) *Skandhapradeśas* | (4) *Paramāṇupudgalas* |

| (1) *Varṇapariṇata* | (2) *Gandhapariṇata* | (3) *Rasapariṇata* | (4) *Sparśapariṇata* | (5) *Saṁsthānapariṇata* |
|---|---|---|---|---|
| 1. *Kṛṣṇavarṇa-pariṇata* | 1. *Surabhigandha-pariṇata* | 1. *Tiktarasapariṇata* | 1. *Karkaśasparśapariṇata* | 1. *Parimaṇḍala-saṁsthānapariṇata* |
| 2. *Nīlavarṇapariṇata* | 2. *Durabhigandha-pariṇata* | 2. *Kaṭukarasa-pariṇata* | 2. *Mṛdusparśapariṇata* | 2. *Vṛttasaṁsthāna-pariṇata* |
| 3. *Lohitavarṇa-pariṇata* | 2 + | 3. *Kaṣāyarasa-pariṇata* | 3. *Gurukasparśapariṇata* | 3. *Tryasrasaṁ-sthānapariṇata* |
| 4. *Hāridravarṇa-pariṇata* | | 4. *Aṁlarasapariṇata* | 4. *Laghukasparśapariṇata* | 4. *Caturasrasaṁ-sthānapariṇata* |
| 5. *Śuklavarṇa-pariṇata* | | 5. *Madhurarasa-pariṇata* | 5. *Śītasparśapariṇata* | 5. *Āyatasaṁsthā-napariṇata* |
| 5 + | | 5 + | 6. *Uṣṇasparśapariṇata* | 5 = 25 |
| | | | 7. *Snigdhasparśapariṇata* | |
| | | | 8. *Rūkṣasparśapariṇata* | |
| | | | 8 + | |

5 + 2 + 5 + 8 + 5 = 25

in the 5th and the 13th *Padas* respectively.[1] *Nāraka* (class of infernal beings), etc., the divisions of *jīva* enumerated in the 1st *Pada* are included in *jīvaparyāyas* and *jīvapariṇāmas* mentioned in the 5th and the 13th *Padas* respectively.[2] *Rūpī* and *arūpī*, the main divisions of *ajīva*, and their sub-divisions, enumerated in this first *Pada*, are named as *ajīvaparyāyas* in the 5th Pada.[3]

A black material thing, while remaining black, can assume in all 20 various transformations (2 odours, 5 flavours, 8 touches and 5 structures) through the passage of time. So, the modes or transformations of black colour are considered to be 20 in number. Similarly, the remaining four colours, blue etc. also have 20 possible transformations each. Thus the possible transformations of a physical quality colour are in all $5 \times 20 = 100$. On this same line we are to understand the transformations of odour etc. The table is given below :

| | | |
|---|---|---|
| 5 colours | × 20 modes of the rest odour etc | = 100 |
| 2 odours | × 23 modes of the rest colour etc | = 46 |
| 5 flavours | × 20 modes of the rest colour etc | = 100 |
| 8 touches | × 23 modes of the rest colour etc | = 184 |
| 5 structures | × 20 modes of the rest colour etc | = 100 |
| | Total modes | 530 |

These 530 modes or transformations of matter are enumerated by their names in the *Sūtra* proper (9–13). The commentator describes these modes by the technical term '*parasparasaṁvedha* of *Varṇa*, etc.' ('mutual penetration of colour etc.') (*Ṭīkā* folio 13A). There are 5 colour, 2 odours, 5 flavours, 8 touches and 5 structures. Thus they are 25. Out of them let us take 8 touches. The divisions of these 8 touches, based on *saṁvedha*, are more than those of others. It is so because a mode of touch viz. hard touch can coexist with the other modes of touch except the soft touch which is its contradictory. But a mode of colour can never co-exist with any other mode of colour. The same logic applies to the modes of odour etc.

At this juncture the commentator makes it clear that the modes of colour etc. are to be counted from the standpoint of an aggregate also (folio 17 B). In an aggregate a part of it may have a mode of black colour while its another part may have a mode of another colour. Thus from this standpoint the alternatives should be more than what are given above. But they are

1. Sū. 438.
2. Sū. 439 ff.
3. Sū. 500 ff. The difference between the subject-matters of these two *Padas* will be brought out in due course.

not taken into account in this description. Those above-mentioned alternatives are to be understood from the standpoint of such an aggregate as is called black—e. g. a particular portion of an eye from the whole body—i. e. from the practical standpoint (*vyavahāranaya*). Moreover, this particular number of the alternatives is to be understood from the *paristhula* (gross) standpoint. It is so because even a mode of black colour can have infinite types. Such types of modes are not taken into account here.

In the text proper no thought is given to the question as to how much time a particular mode persists. But the commentator (folio 18 A) explicitly states that a mode persists for one moment (minimum duration), two moments upto infinite moments (maximum duration). The clarification of this point is necessary because the minimum and maximum limits of time for the persistence of a mode given in Buddhist Piṭakas which actually employ the term '*pariṇāma*' for a mode differ from those given in Jaina texts. According to the old Buddhist Abhidharma[4] tradition a mode of cognition persists for 3 moments whereas that of matter for 51 moments; afterwards they necessarily perish. Again, there is an important philosophical question as to whether or not a thing perishes along with its modes (*pariṇāma*). All the Jaina and non-Jaina philosophers upholding the doctrine of transformation or modification, except the Buddhist, are of the opinion that a thing does never perish, only its modes perish, whereas Buddhists who make no distinction between a thing and its modes think that a thing perishes along with its modes and altogether novel thing comes into existence depending upon the immediately preceding one (*taṁ pratītya*). In Mahāyāna Buddhism a thing is considered to be momentary with the result that the moment of its origination and that of its destruction are regarded as simultaneous rather identical. Moreover, the Jaina view on this matter differs even from the Nyāya-Vaiśeṣika view on the same. According to Nyāya-Vaiśeṣikas colour, etc. are not the modes of a thing, they are the qualities residing in a thing which is absolutely different from them. On the other hand, Jainas consider colour, etc. to be the modes of a thing which, according to them, is relatively identical with them. So, the present account of colour, etc. in the terminology of modification is quite appropriate or true to the Jaina theory of modification (*pariṇāma*) that had already been crystallised in those days.

The text proper in this context employs the terms '*vaṇṇapariṇayā (varṇapariṇatāḥ)*', '*gaṁdhapariṇayā (gandhapariṇatāḥ)*', etc.

4. *Abhidhammathasaṁgaho* 4.8

Āc. Malayagiri explains them as follows: "*varṇataḥ pariṇatāḥ varṇapariṇāmabhāja ity arthaḥ | ....pariṇatā ity atītakālanirdeśo vartamānānāgatakālopalakṣaṇam.....tato varṇapariṇatā iti varṇarūpatayā pariṇatāḥ pariṇamanti pariṇamiṣyantīti draṣṭavyam | evaṁ gandhapariṇatā ityādy api bhāvanīyam |* *Ṭīkā*, folio 10.

Thus what Āc. Malayagiri wants to drive at is that material things transform themselves into those different colours, flavours, etc. In other words, all those colours, etc. are the modes of matter, material things.

All the *pariṇāmas* (modes) that this account imply or mean are mentioned in the 5th *Pada* by the term '*paryāya*'. Again, let us note that though the title of this 5th *Pada* is Viśeṣapada it does not employ the term '*viśeṣa*' while pointing out these divisions or modes but in its place it employs the term '*paryāya*'. Moreover, in the 13th *Pada* these very modes are called '*pariṇāma*'. Hence there arises a question as to whether or not the terms '*pariṇāma*', '*viśeṣa*' and '*paryāya*' are synonyms.

From the above-quoted commentary it follows that according to Āc. Malayagiri various states of a substance are its *pariṇāmas*. While enumerating *Padas* in the 2nd *Sūtra* he gives no meaning whatsoever of '*Viśeṣapada*'. And in the beginning of the 5th *Pada* he starts his commentary in such a way as if it were *Paryāyapada*. This means that in his opinion the terms '*viśeṣa*' and '*paryāya*' are synonyms. And even the author of the *Sūtra* holds this view. It is proved by the fact that though in his list of 36 *Padas* (*Sū.* 2) the author mentions the name *Viśeṣapada* of this concerned *Pada*, the first question put in the beginning of this *Viśeṣapada* is: "*kaivihā ṇaṁ bhante pajjavā paṇṇattā ?*" (*Sū.* 438). Āc. Malayagiri in his explanation of the term *paryāya* explicitly says: "*tatra paryāyā guṇā viśeṣā dharmā ity anarthāntaram*"[5] (terms *paryāya*, *guṇa*, *viśeṣa* and *dharma* are synonyms). Here Āc. Malayagiri has included the term '*guṇa*' in the list of synonyms of '*paryāya*'. The reason for this is that colour, flavour, etc. which are really *paryāyas* (modes) of a thing are considered by others to be its *guṇas* (qualities). They are *paryāyas* because they are obviously concerned with the *pariṇāma* (transformation or change of a thing); this is clear from the 1st *Pada*. All this proves that according to the author of the *Sūtra* the terms '*paryāya*', '*guṇa*', '*viśeṣa*' are synonyms. Buddhists employ the term '*dharma*' to denote colour, taste, etc. Hence the term '*dharma*' too is included in the list of synonyms of '*paryāya*'.

---

5. Commentary, folio 179

Though Āc. Malayagiri here regards '*guṇa*' as a synonym of '*paryāya*', we should take a note of it that there has raged a controversy over the question of identity or difference of *guṇa* and *paryāya*. The view that they are different has its source in *Uttarādhyayanasūtra* and *Tattvārthasūtra*. In *Uttarādhyayanasūtra* 28·5 *dravya*(substance), *guṇa* (quality) and *paryāya*(mode) are separately mentioned; not only that but even their definitions are formulated there. *Tattvārtha* aphorism 5·37—*guṇaparyāyavad dravyam*—expressly mentions *guṇa* and *paryāya* as two separate constituents of the definition of *dravya*. Further in his *Bhāṣya* on the same *sūtra* he clearly states that the thing in which both of them exist is substance (*tadubhayaṁ yatra vidyate tad dravyam.*) Thus according to *Uttarādhyayanasūtra* and *Tattvārthasūtra* *guṇa* is different from *paryāya*. But commentator Siddhasena held them to be identical (*vastutaḥ paryāyā guṇā ity aikātmyam*) and this made the way of Āc. Malayagiri very easy. For the full discussion on the problem of identity or difference of *guṇa* and *paryāya* one should refer to *Sanmatitarkaprakaraṇa*, Vol. V, p. 631, *foot-note no.* 4. Again, for the discussion on the various senses in which the term '*guṇa*' is employed under different situations, viz. *dravyanikṣepa*, etc. it is necessary to consult *Ācārāṅga-Niryukti gā*. 169 ff.

Then there arises a question as to why one should not consider the subject-matter of *Padas* I and V to be identical, in other words, as to why one should not consider chapter V to be a repetition of chapter I. The answer to this question is that it is not so because in Pada I *Dravya* (Substance) is the main subject and hence the *dravyas* (substances) that undergo different modifications are enumerated whereas in Pada V the *paryāyas* (modes) of the concerned substances are enumerated.

*Jīva-ajīva-paṇṇavaṇā* (treatment of Living Substance and Non-living Substance) in *Prajñāpanāsūtra* deserves comparison with the one found in *Jīvājīvavibhakti-adhyayana* of *Uttarādhyayanasūtra* and *Pañcācāra-adhikāra* of *Mūlācāra*. In *Mūlācāra* there occurs first the description of *jīva* and then that of *ajīva* whereas in *Prajñāpanā* and *Uttarādhyayana* the order of treatment is reverse. Like *Prajñāpanā* and *Uttarādhyayana* *Mūlācāra* also gives the twofold division of *Jīvas*, viz. *saṁsārī* (souls in bondage) and *siddha* (souls freed from bondage); but unlike them it gives no sub-divisions of *siddha jīvas*. In *Prajñāpanā* there are enumerated 15 sub-divisions of *siddha jīvas*. But in *Uttarādhyayana* they are less in number. The following table will make this point clear.

| | *Prajñāpanā Sū.* 16–17 | *Uttarādhyayana Adh.* 36 *gā.* 50 ff. |
|---|---|---|
| (A) | 1 *Tittha* | × |
| | 2 *Atittha* | × |

| | |
|---|---|
| 3 *Titthagara* | × |
| 4 *Atitthagara* | × |
| 5 *Sayaṁbuddha* | × |
| 6 *Patteyabuddha* | × |
| 7 *Buddhabohiya* | × |
| 8 *Itthīliṁga* | *Itthi* |
| 9 *Purisaliṁga* | *Purisa* |
| 10 *Napuṁsakaliṁga* | *Napuṁsaga* |
| 11 *Aliṁga* | *Saliṁga* |
| 12 *Aṇṇaliṁga* | *Annaliṁga* |
| 13 *Gihiliṁga* | *Gihiliṁga* |
| 14 *Ega*<br>15 *Aṇega* | *Gāthā* 52 gives the number of souls that attain Siddhahood in one *samaya* and have the same *liṅga* in their last birth. |
| (B) 1 *Prathamasamayādi* | × |

From this it naturally follows that 36th chapter of *Uttarādhyayana* is earlier than *Prajñāpanāsūtra*.

## Divisions and Sub-Divisions of Jivas (Living Beings)
## Divisions of Siddhas

We are to understand that all the *jīvas* are always existent either as the members of this or that class out of so many enumerated here. Again, the *loka* (universe) was not, is not and will never be devoid of even a single class out of so many mentioned here.

There are two main divisions of *jīvas*, viz. *saṁsārī*[6] (souls in bondage) and *siddha*[7] (souls liberated). The sub-divisions enumerated here of the *siddha* division are not its real sub-divisions. They are simply based on the temporal considerations, that is, on the number of moments that have elapsed after their attainment of siddha-hood. Those *siddhas* who have attained the state of liberation in the immediately preceding moment (*samaya*) are technically called *aṇaṁtara-siddha* (Sk. *anantara-siddha*) or *prathamasamaya-siddha*.

On the basis of different conditions in which *aṇantara-siddhas* attained siddha-hood they are divided into fifteen divisions (*sūtra*–16). The *siddhas* in whose case two or more *samayas* have elapsed since their attainment of siddha-hood are called *paraṁpara-siddha* (Sk. *parampara-siddha*). Of these *paraṁpara-siddhas* there are infinite divisions because *jīvas* have been attaining siddha-hood

---

6. *saṁsārasamāvaṇṇajīva* = *saṁsārasamāpannajīva* |
7. *asaṁsārasamāvaṇṇajīva* = *asaṁsārasamāpannajīva* |

since time immemorial. These divisions of *paramparā-siddhas* are thus purely based on temporal considerations (*sūtra*-17).

The 15 divisions enumerated of *anantara-siddhas* (*sūtra*-16) make it crystal-clear that a soul in bondage attains siddhahood, that is, liberation even without listening to the preachings and teachings of a spiritual teacher; it can attian liberation irrespective of dress, sex, creed, etc. This is the original, fundamental and essential nature of Jaina religion. The upholder of a particular religious creed will attain liberation and none else—such a restriction is not found there in Jaina religion. The persons had attained liberation even before Lord Ṛṣabha founded Jaina Religion which is like a Ford to cross the river of worldly existence. They are known by the name *atīrtha*. Several persons have attained liberation even without the acceptance of the dress prescribed by and prevalent in Jaina religion; they are recognised as *anya-liṅga-siddha*. Again, those who have not abandoned the dress of a lay-votary, that is, who have not accepted the dress of a Jaina monk and yet have attained liberation are called *gihiliṁga-siddha* (Sk. *gṛhiliṅgasiddha*). From this account emerges the original pristine nature of Jaina religion.

There are two sects of Jaina religion, viz. Śvetāmbara and Digambara. Śvetāmbaras firmly contend that even a woman can attain liberation. But Digambaras, due to their emphasis on nakedness, deny the worth of a woman to attain it. As a matter of fact, this denial of the ability to attain liberation in the case of a woman was not present in the beginning of this sect. This is corroborated by its doctrinal work, viz. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*.[8] But on account of Digambaras entering into controversies with Śvetāmbaras as also on account of their undue persistence to the rejection of clothes Āc. Kundakunda and others began to deny the worth of a woman to attain liberation. This reaction is echoed in *Dhavalā*, a commentary on *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, and since then the explanation and interpretation of the original text has been offered differently. And in the opposite Śvetāmbara camp too there began vigorous and rigorous defence of the case for the worth of a woman to attain liberation. Āc. Malayagiri's defence of this case is elaborate (*Sūtra*-16 Commentary folio 20B). This he does because in the original *sūtra* among so many divisions of liberated souls there is one division called *itthīliṁgasiddha* (liberated souls who have attained liberation while they were in their last birth women).

In the above-mentioned 15 divisions of *anantara-siddhas* there

8. Also see *Mūlācāra*, 4. 196, p. 168.

occur three divisions, viz. *sayaṁbuddha-siddha*, *patteyabuddha-siddha* and *buddhabohiya-siddha*. Hence the explanation of these three is necessary. On the basis of *Nandī-Cūrṇi* Āc. Malayagiri has explained them. The gist of his explanation is as follows: *Sayaṁbuddha* is that liberated soul who has attained *bodhi* (enlightenment) without depending upon any external cause or condition; the memory of the past lives might be there as an internal cause giving rise to the enlightenment. There are two classes of *svayaṁbuddhas* (self-enlightened souls), viz. a class of *tīrthaṅkaras* and a class of not-tīrthaṅkaras. Of course, in the present list of 15 divisions by *svayaṁbuddha* is meant only not-tīrthaṅkara *svayaṁbuddhas* because therein a division of *tīrthaṅkara-siddhas* is separately mentioned. *Svayaṁbuddha* attains enlightenment without the help of external cause whereas *pratyeka-buddha* attains it with the help of external cause. *Pratyekabuddhas* are so called because lonely they tour and lonely they stay; like *gacchavasīs* they do not tour and stay in company with others. The enlightenment of the two is distinguished mainly on the basis of the presence or otherwise of the external cause in its origination. Again, the distinction between *svayaṁbuddha* and *pratyekabuddha* is drawn on the basis of their paraphernalia, dress and *Śruta* (scriptural knowledge). *Svayaṁbuddhas* possess 12 types of paraphernalia, viz. food-bowls etc. whereas *pratyekabuddhas* possess 2 to 9 types of paraphernalia which never include cloth. *Svyaṁbuddha* may or may not have scriptural knowledge before the attainment of enlightenment. If he has the scriptural knowledge then he approaches a spiritual teacher and accepts a dress from him, or he is offered the dress by gods[9] who approach him. Such a *svayaṁbuddha* tours and stays either single or in company with others; it depends upon his will. If he does not possess scriptural knowledge before the attainment of enlightenment then he necessarily and invariably approaches a spiritual teacher and accepts a dress from him only and again he necessarily and invariably tours and stays in company with others. He never tours or stays alone. *Svayaṁbuddhas* may or may not have scriptural knowledge before the attainment of enlightenment, whereas *pratyekabuddhas* positively and necessarily possess the scriptural knowledge—minimum of eleven *Aṅgas* and maximum

9. It is obvious that the story of the divine intervention has been invented afterwards. From the standpoint of the essence of true religion, adoption of a particular dress is not necessary for the spiritual progress. But it is generally noticed that as soon as a religious order or tradition becomes strong its outward practices too become well-established and consequently the special type of dress become an inevitable part of the order.

of ten *Pūrvas*—before the attainment of enlightenment. Dress (of a monk) is not inevitable for him. He may or may not put on a dress. If he puts on it, it will be the one offered by gods only.

Neither *svayaṁbuddhas* nor *pratyekabuddhas* require the help of the preachings of somebody else for the attainment of enlightenment. But different is the case with *buddhabohiyas* (Sk. *buddhabodhitas*). They are enlightened by the preachings of some spiritual teacher who himself is enlightened. In other words, their attainment of enlightenment is not the result of spontaneous outburst of their inward wisdom. Enlightenment is not worked out by them through the application of their own wisdom; they are enlightened by the gospels preached to them by others. Hence they are known by the term *buddhabodhita-siddha*.[10]

As a matter of fact, all the divisions of *siddhas* get included in the two divisions, viz. *tīrtha-siddhas* and *atīrtha-siddhas*. But if of *siddhas* these two divisions only are made then it would not be possible for us to have an idea of the special features which they possess in the state previous to their attainment of siddha-hood. So, in order to give an idea of these special features, many divisions of *siddhas* have been made and described.[11]

It will be instructive to know the Buddhist counterparts of the above concepts. According to Buddhism (*Sthaviravāda*) the enlightenment is of three types, vīz *sāvakabodhi*, *pacceka-bodhi* and *sammāsaṁbodhi* (Sk. *śrāvaka-bodhi*, *pratyeka-bodhi* and *samyak-saṁbodhi*). The possessor of *samyak-saṁbodhi* is called *samyak-saṁbuddha*. That person who attains arhat-hood (in Jaina terminology *kevalipada*) after having listened to the preachings of *samyak-saṁbuddha* is the possessor of *sāvakabodhi*. Thus that enlightenment which is attained on account of listening to preachings delivered by others is called *sāvaka-bodhi*. And its possessor is *sāvaka-suṁbuddha*. He is entitled to preach the religion[12].

In Buddhist tradition, as in Jaina one, the enlightenment that dawns upon a person without depending upon the preachings delivered by some spiritual teacher is called *pacceka-bodhi* and the person who possesses it is known as *pacceka-buddha*. Thus *pacceka-buddha* is *svayaṁ-saṁbuddha* (self-enlightened one). He never preaches the religion and hence he is not able to enlighten others. His life is simply exemplary for others. The person who

---

10. For the information about all these three types of persons one may refer to *Prajñāpanāṭīkā* folio 19B ff.
11. *Prajñāpanāṭīkā* folio 23 A.
12. *Vinayapiṭaka, Mahāvagga*, 1. 21.

possesses *sammāsambodhi*, like the one who possesses *paccekabodhi*, attains the enlightenment without depending upon the preachings of some spiritual teacher but he, unlike the latter, is efficient in helping others to attain enlightenment. Again, he possesses those very qualifications which a Jaina *tīrthaṅkara* possesses. In common parlance we know him by the name Buddha.[13]

## Souls in Bondage

In the first *Pada* of *Prajñāpanā* the divisions and sub-divisions of souls in bondage are enumerated after having described the liberated souls. The divisions are mainly based on the number of sense-organs which the souls have. The sub-divisions are made on the basis of subtleness or grossness and full development or otherwise of their bodies. Again, they are divided on the basis of the different types of births. There are three types of births—by spontaneous generation (*sammūrcchima*), from the uterus (*garbhaja*) or by instantaneous rise in special beds (*upapāda*). The living beings possessing one to four sense-organs have *sammūrcchima* type of birth, the sub-human beings possessing five sense-organs and human beings have either *garbhaja* or *sammūrcchima* type of birth, and infernal and celestial beings have *upapāta* type of birth. The infernal beings and the spontaneously generated beings (*sammūrcchima*) are necessarily of the neuter sex; those living beings who are born from uterus (*garbhaja*) can have any of the three sexes, the celestial beings can have any of the two sexes, male or female. Thus the living beings are also divided on the basis of the sexes they have. The living beings possessing five sense-organs are again divided into four classes on the basis of four kinds of transmigratory existence, viz. celestial existence, infernal existence, sub-human existence and human existence. Again, they are divided on the basis of the types of birth—some having *garbhaja* birth whereas the others having *sammūrcchima* birth. The different principles on the basis of which the human beings are divided into several classes are—the countries they live in, customs they follow, professions they pursue, cognitive powers they possess, etc. The divisions of infernal beings and celestial beings are made on the basis of the regions they inhabit.

After having learnt this general information regarding the divisions and sub-divisions of living beings it will be easy for us to understand the table given below. In the table wherever there occur so many divisions, e. g. in the case of *vanaspati* (vegetation),

13. Introduction to *Upāsakajanālaṅkāra* (P.T.S.), p. 16; also the chapter 'Lokuttarasampattiniddesa' of the same work, p. 340.

we have remained satisfied with giving the numbers only. At such places a reader should refer to the text proper. Thus many details regarding these divisions and sub-divisions, viz. their dwelling places, their relative numerical strength, their life-span, their species, etc. are discussed in the *Padas* beginning with the second one. Hence even from this standpoint the following table is very useful.

1. *Jīva* (*Sūtra* 14)

1. 1. *Asaṁsārasamāpanna* (*siddha*) (15)

1. 1. 1 *Anantarasiddha* (16)

1. 1. 1. .1 *Tīrthasiddha*
.2 *Atīrthasiddha*
.3 *Tīrthakarasiddha*
.4 *Atīrthakarasiddha*
.5 *Svayaṁbuddhasiddha*
.6 *Pratyekabuddhasiddha*
.7 *Buddhabodhitasiddha*
.8 *Strīliṅgasiddha*
.9 *Puruṣaliṅgasiddha*
.10 *Napuṁsakaliṅgasiddha*
.11 *Svaliṅgasiddha*
.12 *Anyaliṅgasiddha*
.13 *Gṛhiliṅgasiddha*
.14 *Ekasiddha*
.15 *Anekasiddha*

1. 1. 2. *Paraṁparasiddha* (17)

1. 1. 2 .1 *Aprathamasamayasiddha*
.2 *Dvisamayasiddha*
.3 *Trisamayasiddha*
.4 *Catuḥsamayasiddha*
.5 ....*A. Anantasamayasiddha*

1. 2. *Saṁsārasamāpanna* (*saṁsārī*) (18) [*A. Paryāpta*, B. *Aparyāpta*]

1. 2. 1. *Ekendriya* (19) [A. *Paryāpta*, B. *Aparyāpta*]

1. 2. 1. 1 *Pṛthvīkāyika* (20) [A. *Paryāpta*, B. *Aparyāpta*]

1. 2. 1. 1. 1. *Sūkṣma*—A. *Paryāpta*, B. *Aparyāpta* (21)

1. 2. 1. 1. 2. *Bādara* (25) A. *Paryāpta*, B. *Aparyāpta*

1. 2. 1. 1. 2. 1. *Ślakṣṇa bādara pṛthvī* (23)

1. 2. 1. 2. 2. 1 .1 *Kṛṣṇamṛttikā*[14]
.2 *Nīlamṛttikā*
.3 *Lohitamṛttikā*
.4 *Hāridramṛttikā*
.5 *Śuklamṛttikā*
.6 *Pāṇḍumṛttikā*
.7 *Panakamṛttikā*

1. 2. 1. 1. 2. 2 *Khara bādara pṛthvī* (24)

1. 2. 1. 1. 2. 2 .1 *Pṛthvī*[15]
.2 *Śarkarā*
.3 *Vālukā*
.4 *Upala*

14. All these seven divisions are mentioned in *Uttarādhyayana* 36.73. *Ācārāṅganiryukti* (*gā.* 72) enumerates only five of them. But *Sūtrakṛtāṅga* and *Daśavaikālika* and even *Mūlācāra* mention none of them.

15. Though *Uttarādhyayana* 36. 73-78 explicitly states that there are 36 divisions (*bheyā chattisamāhiyā*), it, in the actual *gāthās*, enumerates 40 divisions. *Mūlācāra* (*Pañcācārādhikāra gā.* 8-12) and *Ācārāṅga-Niryukti* too (*gā.* 73-76) mention 36 divisions only.

.5 *Śilā*
.6 *Lavaṇa*
.7 *Uṣa*
.8 *Ayas*
.9 *Tāmra*
.10 *Trapusa*
.11 *Sīsaka*
.12 *Rūpya*
.13 *Suvarṇa*
.14 *Vajra*
.15 *Haritāla*
.16 *Hiṅgulaka*
.17 *Manaḥśilā*
.18 *Sāsaga*
.19 *Añjana*
.20 *Pravāla*
.21 *Abhrapaṭala*
.22 *Abhravāluka*
.23 *Gomejjakamaṇi*
.24 *Rūcakamaṇi*
.25 *Aṅkamaṇi*
.26 *Sphaṭikamaṇi*
.27 *Lohitākṣamaṇi*
.28 *Marakatamaṇi*
.29 *Masāragallamaṇi*
.30 *Bhujamocakamaṇi*
.31 *Indranīlamaṇi*
.32 *Candanamaṇi*
.33 *Gairikamaṇi*
.34 *Haṁsagarbhmaṇi*
.35 *Pulakamaṇi*
.36 *Saugandhikamaṇi*
.37 *Candraprabhamaṇi*
.38 *Vaiḍūryamaṇi*
.39 *Jalakāntamaṇi*
.40 *Sūryakāntamaṇi*
—etc.

1. 2. 1. 2 *Apkāyika* (26) [(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta*]
1. 2. 1. 2. 1 *Sūkṣma* (a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta* (27)
1. 2. 1. 2. 2 *Bādara* (a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta* (28)

1. 2. 1. 2. 2. 1 Osa[16]
.2 *Hima*
.3 *Mahikā*
.4 *Karaka*
.5 *Haratanu*
.6 *Śuddhodaka*
.7 *Śītodaka*
.8 *Uṣṇodaka*
.9 *Kṣārodaka*
.10 *Khaṭṭodaka*
.11 *Amlodaka*
.12 *Lavaṇodaka*
.13 *Vāruṇodaka*
.14 *Kṣīrodaka*
.15 *Ghṛtodaka*
.16 *Kṣododaka*
.17 *Rasodaka*
etc.

1. 2. 1. 3 *Tejaḥkāyika* (29) [(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta*]
1. 2. 1. 3 .1 *Sūkṣma*, (a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta* (30)
.2 *Bādara* (a) *Paryāpta*, (b) *Apryāpta* (31)

1.2.1.3.2.1 *Aṅgāra*[17]
.2 *Jvālā*
.3 *Murmura*
.4 *Arci*
.5 *Alāta*
.6 *Śuddhāgni*

16. *Uttarādhyayana* (36.86) and *Acārāṅganiryukti* (*gā*. 108) mention five divisions only. *Sūtrakṛtāṅga* (2.3.17) and *Daśavaikālika* (4.8) enumerate the first six divisions. *Mūlācarā* (*gā*. 5.13) mentions six divisions, viz. *osa*, *hima*, *mahikā*, *haratanu*, *śuddhodaka* and *ghanodaka*.

17. *Ācārāṅganiryukti* (118) and Mūlācāra (5.14) mention five divisions whereas *Uttarādhyayana* (36. 110, 111) mentions seven divisions.

.7 *ulkā*
.8 *Vidyut*
.9 *Aśani*
.10 *Nirghāta*
.11 *Saṅgharṣasa-mutthita*
.12 *Sūryakāntamaṇi-niḥsṛta* etc.

1.2.1.4. *Vāyukāyika* (32) [(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta*]
1.2.1.4.1 *Sūkṣma*– (a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta* (32)
.2 *Bādara*–(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta* (34)

1.2.1.4.2.1 *Prācīnavāta*[18]
.2 *Pratīcīnavāta*
.3 *Dakṣiṇavāta*
.4 *Udīcīnavāta*
.5 *Urdhvavāta*
.6 *Adhovāta*
.7 *Tiryagvāta*
.8 *Vidigvāta*
.9 *Vātodbhrama*
.10 *Vātotkalikā*
.11 *Vātamaṇḍalī*
.12 *Utkalikāvāta*
.13 *Maṇḍalikāvāta*
.14 *Guñjāvāta*
.15 *Jhañjhāvāta*
.16 *Saṁvartakavāta*
.17 *Ghanavāta*
.18 *Tanuvāta*
.19 *Śuddhavāta*
etc.

1. 2. 1. 5 *Vanaspatikāyikā* (35) [(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta*]
1. 2. 1. 5. 1 *Sūkṣma* (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (36)
.2 *Bādara* (37) (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (54)
1 *Pratyekaśarīra* (38)
2 *Sādhāraṇaśarīra* (54)

1. 2. 1. 5. 2. 1 *Pratyekaśarīra-bādara-vanaspatikāyika* (38)
1. 2. 1. 5. 2. 1. 1 *Vṛkṣa*[19] (39) (a)*Ekāsthika* (40), (b)*Bahubījaka* (41)

| | |
|---|---|
| .2 *Guccha* (42) | *Anekaprakāra* |
| .3 *Gulma* (43) | ,, |
| .4 *Latā* (44) | ,, |
| .5 *Vallī* (45) | ,, |
| .6 *Parvagā* (46) | ,, |
| .7 *Tṛṇa* (47) | ,, |
| .8 *Valaya* (48) | ,, |
| .9 *Harita* (49) | ,, |
| .10 *Auṣadhi* (50) | ,, |
| .11 *Jalaruha* (51) | ,, |
| .12 *Kuhaṇa* (52) | ,, |

18. *Uttarādhyayana* (36. 119, 120), *Ācārāṅganiryukti* (*gā*. 165, 166) and *Mūlācāra* (5.15) mention five divisions only. Moreover, it is noteworthy that *Uttarādhyayana* (36.108) considers *Teja* and *Vāyu* to be *trasa*. *Ācārāṅganiryukti* (153) calls them *labdhitrasa*.

19. *Uttarādhyayana* (36. 95–96) refers to these very divisions of *vanaspati*. For the divisions of *vanaspati* mentioned in different orders one may refer to *Mūlācāra* (5.16–18); *Sūtrakṛtāṅgā* (2. 3. 1, 2. 3. 12, 2. 3. 13); *Daśavai*. 4. 1. The *gāthā* 12th of *Prajñāpanā* is found in *Ācārāṅganiryukti* (*gā*. 129). Again, *gāthās* 45-46 of *Prajñāpanā* occur in *Ācārāṅganiryukti* (*gā*. 131-132).

1.2.1.5.2.2 *Sādhāraṇaśarīra-bādara-Vanaspatikāyika—Aneka prakāra* (54).[20]

1.2.2 *Dvīndriya* (56) (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (56).

1.2.2.1 *Pāyukṛmi*[21]
.2 *Kukṣikṛmi*
.3 *Gaṇḍūyalaka*
.4 *Goloma*
.5 *Neura*
.6 *Somaṅgalaga*
.7 *Vaṁsīmuha*
.8 *Sūimuha*
.9 *Gojaloyā*
.10 *Jaloyā*
.11 *Jalouyā*
.12 *Saṅkha*
.13 *Saṅkhaṇaga*
.14 *Ghulla*
.15 *Khulla*
.16 *Varāḍa*
.17 *Sottiya*
.18 *Mottiya*
.19 *Kaluya*
.20 *Vāsa*
.21 *Ekāvarta*
.22 *Ubhayāvarta*
.23 *Nandyāvarta*
.24 *Saṁvukka*
.25 *Māivāha*
.26 *Śuktisaṁpuṭa*
.27 *Candanaka* etc.

1.2.3 *Trīndriya* (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (57)

1.2.3.1 *Ovaiya*
.2 *Rohiṇīya*
.3 *Kuṁthu*
.4 *Pipīliyā*
.5 *Uddasaga*
.6 *Uddehiya*
.7 *Ukkaliya*
.8 *Uppāya*
.9 *Ukkaḍa*
.10 *Uppaḍa*
.11 *Taṇāhāra*
.12 *Kaṭṭhāhāra*
.13 *Māluya*
.14 *Pattāhāra*
.15 *Taṇaviṁṭiya*
.16 *Pattaviṁṭiya*
.17 *Pupphaviṁṭiya*
.18 *Phalaviṁṭiya*
.19 *Bīyaviṁṭiya*
.20 *Teduraṇamajjiya*
.21 *Tausamiṁjiya*
.22 *Kappāsaṭṭhisamiṁjia*
.23 *Hilliya*
.24 *Jhilliya*
.25 *Jhiṁgira*
.26 *Kiṁgiriḍa*
.27 *Pāhuya*
.28 *Subhaga*
.29 *Sovacchiya*
.30 *Suyaviṁṭa*
.31 *Iṁdikāiya*
.32 *Iṁdagovaya*
.33 *Uruluṁcaka*
.34 *Kotthalavāhaga*
.35 *Jūya*
.36 *Hālāhalā*
.37 *Pisuya*
.38 *Satavāiya*
.39 *Gomhī*
.40 *Hatthisoṁḍa*[22] etc.

---

20. *Uttarādhyayana* 36. 97-100. The 99th *gāthā* of *Prajñāpanā* is quoted in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Part V, Book XIV, p. 229) wherein the term '*bhaṇidaṁ*' ('it is said') precedes the *gāthā*. And this same *gāthā* occurs in *Ācārāṅga-niryukti* (137). Again, the 101st *gāthā* of *Prajñapanā* is quoted in *Ṣaṭ-khaṇḍāgama* (p. 226) and this same *gāthā* is found in *Ācārāṅganiryukti* (*gā*. 136).
21. The divisions mentioned in *Uttarādhyayana* (36. 129-130) are less in number than the ones we find here.
22. The number of divisions is less in *Uttarādhyayana* 36. 138-140.

1. 2. 4. *Caturindriya* (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (58)

1. 2. 4 .1 *Aṁdhiya*[23]
.2 *Ṇettiya*
.3 *Macchiya*
.4 *Magamigakīḍa*
.5 *Payaṁga*
.6 *Ḍhiṁkuṇa*
.7 *Kukkuḍa*
.8 *Kukkuha*
.9 *Nandāvatta*
.10 *Siṁgiriḍa*
.11 *Kiṇhapatta*
.12 *Nīlapatta*
.13 *Lohiyapatta*
.14 *Hāliddapatta*
.15 *Sukkilapatta*
.16 *Cittapakkha*
.17 *Vicittapakkha*
.18 *Obhaṁjalīya*
.19 *Jalacāriya*
.20 *Gaṁbhīra*
.21 *Ṇīṇiya*
.22 *Taṁtava*
.23 *Acchiroḍa*
.24 *Acchiveha*
.25 *Sāraṁga*
.26 *Ṇeula*
.27 *Dola*
.28 *Bhamara*
.29 *Bharilī*
.30 *Jarula*
.31 *Toṭṭha*
.32 *Vicchuta*
.33 *Pattavicchuya*
.34 *Chāṇavicchuya*
.35 *Jalavicchuya*
.36 *Piyaṁgāla*
.37 *Kaṇaga*
.38 *Gomayakīḍa*
etc.

1.2.5 *Pañcendriya* (59) [(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta*].

1.2.5.1 Nairayika (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (60)

1.2.5.1.1 *Ratnaprabhāpṛthvīnairayika*
.2 *Śarkarāprabhāpṛthvīnairayika*
.3 *Vālukāprabhāpṛthvīnairayika*
.4 *Paṅkaprabhāpṛthvīnairayika*
.5 *Dhūmaprabhāpṛthvīnairayika*
.6 *Tamaḥprabhāpṛthvīnairayika*
.7 *Tamastamaḥprabhāpṛthvīnairayika*

1. 2. 5. 2 *Tiryañca*(61) [(a) *Paryāpta saṁmūrcchima* (b) *Aparyāpta saṁmūrcchima* (c) *Paryāpta garbhaja* (d) *Aparyāpta garbhaja*]

1. 2. 5. 2. 1 *Jalacara paryāpta garbhaja*[24] (62), (68)

1. 2. 5. 2. 1. 1 *Matsya* (63)

---

23. The 110th *gāthā* of *Prajñāpanā* somewhat resembles the 36.147 of *Uttarādhyayana*. For the divisions one may refer to *Uttarādhyayana* 36 147–149. Therein the divisions are less in number.

24. The five divisions of *jalacara* living beings, viz. *Matsya* etc. are mentioned in *Uttarādhyayana* 36. 173; but therein their sub-divisions are not referred to.

.1 *Saṇha* .11 *Vaḍagara*
.2 *Khavalla* .12 *Timī*
.3 *Juga* .13 *Timiṁgila*
.4 *Vijjhiḍiya* .14 *Ṇakka*
.5 *Hali* .15 *Taṁdulamaccha*
.6 *Maggari* .16 *Kaṇikkāmaccha*
.7 *Rohiya* .17 *Sālisacchiyā*
.8 *Halīsāgara* .18 *Laṁbhaṇa*
.9 *Gāgara* .19 *Paḍāga*
.10 *Vaḍa* .20 *Paḍāgātipaḍāga*
etc.

.2 *Kacchabha* (64)
.1 *Aṭṭhikacchabha* .2 *Maṁsakacchabha*

.3 *Gāha* (65)
.1 *Dilī* .4 *Pulaga*
.2 *Veḍhala* .5 *Sīmāgāra*
.3 *Muddhaya*

.4 *Magara* (66)
.1 *Soṁḍa* .2 *Maṭṭha*

.5 *Suṁsumāra* (67)
-*Ekākāra*

1. 2. 5. 2. 2 *Sthalacara* (69) [a. *Paryāpta-saṁmūrcchima*, b. *Aparyāpta-saṁmūrcchima*, c. *Paryāpta-garbhaja*, d. *Aparyāptagarbhaja* (75)]

1. 2. 5. 2. 2. 1 *Catuṣpada* (70)

1. 2. 5. 2. 2. 1. 1 *Egakhura* (71)[25]
.1 *Assa* .5 *Gorakkhara*
.2 *Assatara* .6 *Kaṁdalaga*
.3 *Ghoḍaga* .7 *Sirikaṁdalaga*
.4 *Gaddabha* .8 *Āvatta*
etc.

.2 *Dukhura* (72)
.1 *Uṭṭa* .9 *Varāha*
.2 *Goṇa* .10 *Aya*
.3 *Gavaya* .11 *Elaga*
.4 *Rojjha* .12 *Ruru*
.5 *Pasaya* .13 *Sarabha*
.6 *Mahisa* .14 *Camara*
.7 *Miya* .15 *Kuraṁga*
.8 *Saṁvara* .16 *Gokarṇa*
etc.

25. Though *Sūyagaḍa* (2. 3. 15) enumerates the primary divisions, viz *egakhura* etc., it does not mention their sub-divisions.

.3 *Gaṁḍīpada* (73)

.1 *Hatthī*
.2 *Pūyaṇaya*
.3 *Maṁkuṇahatthī*
.4 *Khagga*
.5 *Gaṁḍa*
etc.

.4 *Saṇapphada* (74)

.1 *Sīha*
.2 *Vaggha*
.3 *Dīviya*
.4 *Accha*
.5 *Taraccha*
.6 *Parassara*
.7 *Siyāla*
.8 *Biḍāla*
.9 *Suṇaga*
.10 *Kolasuṇaga*
.11 *Kokaṁtiya*
.12 *Sasaga*
.13 *Cittaga*
.14 *Cittalaga*
etc.

1. 2. 5. 2. 2. 1. 2 *Parisarpa* (76)

1. 2. 5. 2. 2. 1. 2 .1 *Uraparisarpa* (77)

(a) *Ahi*[26] (78)

(1) *Davvīkara* (79)

.1 *Āsīvisa*
.2 *Diṭṭhivisa*
.3 *Uggavisa*
.4 *Bhogavisa*
.5 *Tayāvisa*
.6 *Lālāvisa*
.7 *Ussāsavisa*
.8 *Nissāsavisa*
.9 *Kaṇhasappa*
.10 *Sedasappa*
.11 *Kāodara*
.12 *Dajjhapuppha*
.13 *Kolāha*
.14 *Melimiṁda*
etc.

(2) *Maulī*

.1 *Divvāga*
.2 *Goṇasa*
.3 *Kasāhīyā*
.4 *Vaiula*
.5 *Cittali*
.6 *Maṁḍali*
.7 *Māli*
.8 *Ahi*
.9 *Ahisalāga*
.10 *Paḍāga*
etc.

(b) *Ayagara* (*Ekākāra*) (81)

(c) *Āsāliyā* (82)

(d) *Mahoraga* (83)

1. 2. 5. 2. 2. 1. 2. 2 *Bhuyaparisarpa* (85)

.1 *Ṇaula*[27]
.2 *Gohā*
.3 *Saraḍā*
.4 *Sallā*

---

26. *Sūyagaḍa* (2. 3. 15) refers to the primary divisions of *uraparisappa*, viz. *Ahi*, etc.; it does not notice their sub-divisions.

27. *Sūtrakṛtāṅga* (2. 3. 15) mentions these 15 divisions; but it yields different readings.

.5 *Saraṁṭha*
.6 *Sāra*
.7 *Khārā*
.8 *Dharoilā*
.9 *Vissaṁbharā*
.10 *Mūsa*
.11 *Maṁgūsa*
.12 *Payalāiya*
.13 *Chīravirāliyā*
.14 *Jāha*
.15 *Cauppāiyā*
etc.

1. 2. 5. 2. 3. *Khecara* (86)

1. 2. 5. 2. .3 .1 *Cammapakkhī*[28] (87)

.1 *Vaggulī*
.2 *Jaloyā*
.3 *Aḍilā*
.4 *Bhāraṁḍa*
.5 *Jīvaṁjīva*
.6 *Samuddavāyasa*
.7 *Kaṇṇattiya*
.8 *Pakkhibirālī*
etc.

.2 *Lomapakkhī* (88)

.1 *Ḍhaṁka*
.2 *Kaṁka*
.3 *Kurala*
.4 *Vāyasa*
.5 *Cakkāga*
.6 *Haṁsa*
.7 *Kalahaṁsa*
.8 *Pāyahaṁsa*
.9 *Rāyahaṁsa*
.10 *Aḍa*
.11 *Eḍī*
.12 *Baga*
.13 *Balāga*
.14 *Pārippava*
.15 *Koṁca*
.16 *Sārasa*
.17 *Mesara*
.18 *Masūra*
.19 *Mayūra*
.20 *Satavaccha*
.21 *Gahara*
.22 *Poṁḍarīya*
.23 *Kāga*
.24 *Kāmaṁjuga*
.25 *Vaṁjulaga*
.26 *Tittira*
.27 *Vaṭṭaga*
.28 *Lāvaga*
.29 *Kavoya*
.30 *Kaviṁjala*
.31 *Pārevaya*
.32 *Ciḍaga*
.33 *Cāsa*
.34 *Kukkuḍa*
.35 *Suga*
.36 *Barahiṇa*
.37 *Madaṇasalāga*
.38 *Koila*
.39 *Seha*
.40 *Varellaga*

.3 *Samuggappakkhī* (89)

.4 *Vitatapakkhī* (90)

1. 2. 5. 3 *Manuṣya*[29] (92) [(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta*]

---

28. In *Sūyagaḍa carmapakṣī*, *lomapakṣī*, *samudgakapakṣī* and *vitatapakṣī* are mentioned as the divisions of *jalacara pañcendriya*. The reading '*jalacara*' yielded by the text (2.3.15) does not seem to be correct. Again, we should note that *Sūyagaḍa* does not refer to the sub-divisions of *carmapakṣī*, etc.

29. *Sūyagaḍa* (2. 3. 14) notices the main divisions of *manuṣya*, viz. *karmabhūmika*, *akarmabhūmika*, *antardīpaka*, *ārya* and *mleccha*. But it does not refer to their sub-divisions.

1. 2. 5. 3. 1 *Sammūrcchima* (Having enumerated 14 divisions that are born in dirt we are told that 'and others' (etc.)).

.2 *Garbhavyutkrāntika*[30]

(1) *Antardvīpaka* (of 28 kinds, Sū. 95)

(2) *Akarmabhūmika* (of 30 kinds, Sū. 96)

(3) *Karmabhūmika* (of 15 kinds, Sū. 97)

(3) *Karmabhūmika*

(A) *Mleccha* (98)

.1 *Saga*
.2 *Javaṇa*
.3 *Cilāya*
.4 *Sabara*
.5 *Babbara*
.6 *Kāya*
.7 *Murumḍa*
.8 *Uḍḍa*
.9 *Bhaḍaga*
.10 *Ṇiṇṇaga*
.11 *Pakkaṇiya*
.12 *Kulakkha*
.13 *Goṁḍa*
.14 *Siṁhala*
.15 *Pārasa*
.16 *Goṁdha*
.17 *Uḍaṁba*
.18 *Damila*
.19 *Cillala*
.20 *Puliṁda*
.21 *Hārosa*
.22 *Ḍoṁba*
.23 *Vokkāṇa*
.24 *Gaṁdhāhāraka*
.25 *Bahaliya*
.26 *Ajjala*
.27 *Roma*
.28 *Pāsa*
.29 *Pausa*
.30 *Malaya*
.31 *Cuṁcuya*
.32 *Mūyali*
.33 *Koṁkaṇaga*
.34 *Meya*
.35 *Palhava*
.36 *Mālava*
.37 *Maggara*
.38 *Ābhāsiya*
.39 *Ṇakka*
.40 *Cīṇa*
.41 *Hasiya*
.42 *Khasa*
.43 *Khāsiya*
.44 *Ṇeḍūra*
.45 *Maṁḍha*
.46 *Ḍoṁbilaka*
.47 *Lausa*
.48 *Bausa*
.49 *Kekkaya*
.50 *Arabāga*
.51 *Hūṇa*
.52 *Rosaga*
.53 *Bharuga*
.54 *Ruya*
.55 *Vilāya*

(B) *Ārya* (99)

(i) *Ṛddhiprāpta* (100)

.1 *Arihaṁta*
.2 *Cakkavaṭṭi*
.3 *Baladeva*
.4 *Vāsudeva*
.5 *Cāraṇa*
.6 *Vijjāhara*

30. These three divisions are enumerated in *Uttarādhyayana* (36. 195). But their sub-divisions are not mentioned there by name. Only their numbers are indicated in *gāthā* 196.

(ii) *Anṛddhiprāpta* (101)

.1 *Kṣetrārya* (born in any one of 25½ countries like Magadha etc. Sū. 102)

.2 *Jātiārya* (six *jātis* like Aṁbaṭṭha Sū. 103)

.3 *Kulārya* (six *kulas* Ugra etc. Sū. 104)

.4 *Karmārya* (many karmas like *dossiya* etc. Sū. 105)

.5 *Śilpārya* (many *śilpas* like *tuṇṇāga* etc. Sū. 106)

.6 *Bhāṣārya* (Sū. 107)

.7 *Jñānārya* (Sū. 108)

.8 *Darśanārya*[31] (Sū. 109)

.9 *Cāritrārya* (Sū. 120)

1. 2. 5. 4 Deva (139) [(a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta*]

1. 2. 5. 4. 1. *Bhavanavāsī* (*Paryāpta-Aparyāpta*-140)

.1 *Asurakumāra*
.2 *Nāgakumāra*
.3 *Suparṇakumāra*
.4 *Vidyutkumāra*
.5 *Agnikumāra*
.6 *Dvīpakumāra*
.7 *Udadhikumāra*
.8 *Dikkumāra*
.9 *Vāyukumāra*
.10 *Stanitakumāra*

1. 2. 5. 4. 2 *Vyantara* (a) *Paryāpta*, (b) *Aparyāpta* (141)

.1 *Kinnara*
.2 *Kiṁpuruṣa*
.3 *Mahoraga*
.4 *Gandharva*
.5 *Yakṣa*
.6 *Rākṣasa*
.7 *Bhūta*
.8 *Piśāca*

1. 2. 5. 4. 3 *Jyotiṣka* (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (142)

.1 *Candra*
.2 *Sūrya*
.3 *Graha*
.4 *Nakṣatra*
.5 *Tārā*

1. 2. 5. 4. 4 *Vaimānika* (a) *Paryāpta* (b) *Aparyāpta* (143)

(1) *Kalpopaga* (144)

.1 *Saudharma*
.2 *Īśāna*
.3 *Sanatkumāra*
.4 *Māhendra*
.5 *Brahmaloka*
.6 *Lāntaka*
.7 *Śukra*
.8 *Sahasrāra*
.9 *Ānata*
.10 *Prāṇata*
.11 *Āraṇa*
.12 *Acyuta*

---

31. The four *gāthās* 119-122 of *Prajñāpanā* are identical with the four *gāthās* 28. 16-19 of *Uttarādhyayana*. The 123rd *gāthā* of *Prajñāpanā* is found in *Uttarādhyayana* (28.20), with different readings. Again, the eight *gāthās* 124-131 of *Prajñāpanā* are identical with the eight *gāthās* 28. 21-28 of *Uttarādhyayana*. Moreover, the 132nd *gāthā* of *Prajñāpanā* is identical with the 28. 31st *gāthā* of *Uttarādhyayana*. That is, the two *gāthās* 28. 29-30 of *Uttarādhyayana* do not occur in *Prajñāpanā*.

(2) *Kalpātīta* (145)

(i) *Graiveyaka* (of nine kinds)

(ii) *Anuttaraupapātika*

.1 *Vijaya*

.2 *Vaijayanta*

.3 *Jayanta*

.4 *Aparājita*

.5 *Sarvārthasiddha*

*

CHAPTER II

# DWELLING PLACES OF LIVING BEINGS

There are two main classes of living beings, i. e. those that are in bondage and those that are liberated. Various sub-classes of these two are mentioned in the first *Pada*. Now next it is necessary to know as to which parts of the world are inhabited by this or that class of living beings. So, this topic is discussed in the *Sthāna Pada*. There are two types of dwelling places, viz. permanent and temporary. Here the permanent dwelling place, that is, the dwelling place which a living being inhabits from its birth to death is described as '*svasthāna*'. A living being becomes the inhabitant of a temporary dwelling place in two ways. Hence two types of temporary dwelling places are recognised, viz. *upapāta* and *samudghāta*. According to Jaina philosophy, as soon as a living being dies in his previous life, that is, as soon as the life-span of the previous birth of a living being ends, karmas determining personality (*nāmakarma*), social status (*gotrakarma*) and life-span (*āyukarma*) of that living being in its new birth start operating and hence that living being is known by a new name no sooner than the life-span of its previous birth ends. For instance, suppose there is a living being who is a god in this life and is to become a human being in the next life. Now as soon as its life-span of this birth as a god ends it is known as a human being. Let us note that according to the Jainas soul is not ubiquitous.[1] Hence after death it is required to travel from the place of its death to the place of new birth. Before the living being of our present instance starts its journey, it has left *devaloka* (celestial regions) and before it ends the journey it has not reached *manuṣyaloka* (regions where human beings dwell). So, the space it passes through in its journey from *devaloka* to *manuṣyaloka* is also called its *sthāna* (dwelling place). This dwelling place is termed *upapātasthāna*. It is obvious that this dwelling place is temporary and occasional. But even then it is inevitable. Hence while discussing the topic of dwelling places of living beings, we should take it into account. The third type of dwelling place is called *samudghātasthāna*. It is our daily experience that when a man gets angry his face becomes red; similarly, when one experiences some pain, there occur changes in his bodily system. According to Jaina philosophy, at such occasions the *pradeśas* (units) of a living being get expanded. In technical language this expansion is

---

1. For the discussion about the magnitude or size (*parimāṇa*) of soul one may refer to Introduction to *Gaṇadharavāda* (Malvania). p. 92.

'*samudghāta*'. *Samudghāta* is of many types. A detailed treatment of all its types occurs in *Pada* XXXVI. Hence the treatment of a dwelling place of living beings from the standpoint of *samudghāta* becomes necessary. Here in this second *Pada* all the three types of dwelling places which living beings of different classes inhabit are described.

The classes of living beings whose dwelling places are described here are already mentioned in *Pada* I. It is clear that some main classes of living beings, like that of one-sensed beings (*ekendriya*), enumerated in *Pada* I are not discussed here, whereas some main classes like that of five-sensed beings are discussed here. Again, not all the sub-classes of living beings are discussed here. Thus in this *Pada* are described not all the classes and sub-classes of living beings enumerated in *Pada* I but only some main ones from among them. The comparison of the treatment of this topic in *Prajñpanā* with the same in other works will be useful to trace the history of the expansion or otherwise of this topic. This comparison will help us not only in our study of how the treatment of the topic became more and more elaborate but also in fixing the dates of the concerned works. Hence we shall attempt the comparison.

Someone might raise a question as to why it is necessary to give thought to the discussion of the dwelling places of the living beings of various classes. The answer to this question is as follows. 'According to Jaina philosophy the size of soul is identical with that of the body; it does not consider soul to be all-pervading. This makes possible the movement of soul, in its transmigratory condition, from one place to another for taking a new birth and for assuming a new body in a particular pre-determined place. So, it is necessary to give thought to and elaborately discuss the question as to which class of living beings inhabit which regions or places. Thus the Jaina theory of the size of soul necessitates the discussion about the various regions that soul inhabits in its various transmigratory existences. According to other Indian philosophical systems, soul is all-pervading. Hence they treat the question of dwelling places from the standpoint of body only. For them, soul is always there in the universe everywhere. Hence it is not inevitable for those systems to discuss the question of dwelling place of soul.

According to Buddhist Philosophy there is no soul. But the Buddhists certainly believe in *citta* (consciousness, rather stream of consciousness). Hence they raise and answer the question of its dwelling places in the universe. Readers are requested to refer to *Abhidharmapiṭaka* for the Buddhist treatment of this topic.

All the three types of dwelling places of each of the various classes and sub-classes of living beings are described here. But let us note that in the case of the class of liberated beings (*siddha*) there occurs the discussion of *svasthāna* only. It is so because there is no possibility of the other two types of dwelling places in connection with the beings belonging to this class. The liberated souls have no '*upapāta*' and hence no dwelling place of *upapāta* type. Other living beings have *upapāta* because before they reach the new birth-places the karmas determining personality, social status and life-span of those living beings in their new births start operating with the result they assume the name of that class of existence in which they are to be born and migrate from the place of death to that of new birth. But the liberated souls are free from these karmas. Hence they are not *born* as *siddhas*. They simply realise their true pristine nature. And that is their final and highest achievement. Again, when the living beings other than *siddhas* migrate to their new brith-place their journey involves their contact with the different spacepoints of Space substance. Hence those space-points in whose contact the living beings come in their migration to their new birth-place are regarded as their dwelling places. But neither the journey of the *siddhas* to the highest region of *Loka* called *Siddhaśilā*—the journey which starts as soon as all the karmas are dissociated and ends for ever as soon as the region of *Siddhaśilā* is reached—nor their movement in that highest region involves contact with the space-points of Space substance. Hence the movement of the *siddha* is called *aspṛśadgati*.[2] Thus though a liberated soul (*siddha*) moves, it does not come into contact with the space-points and consequently those space-points could not be called its dwelling place. So the possibility of *upapāta-sthāna* is ruled out in the case of liberated souls. Now let us see as to why there is no possibility of the third type of dwelling place, viz. *samudghāta-sthāna* in their case. *Samudghāta-sthāna* is one of the results of karmas. Hence it is possible only in the case of souls bound up with karmas. But liberated souls, being what they are, are completely dissociated from karmas. Hence they could not have *samudghāta-sthāna*. So, the discussion of this particular dwelling place of the liberated souls has absolutely no scope. Thus there being the possiblity of *svasthāna* only in the case of liberated soul, we find in this *Pada* at this juncture the discussion of that *sthāna* only.

Generally it can be said that one-sensed beings are found

2. *Bhagavatī Ś.* 14 *U.* 4. *Bhagavatīsāra* p. 313. Upādhyāya Yaśovijayaji h[illegible] written a small tract having the title '*Aspṛśadgativāda*'.

in the whole of *loka* (universe).[3] But while saying so we should remember that our statement has in view the entire class of those beings and not one single individual of that class. Again, when it is said that they are found in the whole universe, all the three types of dwelling places are taken into consideration not separately and successively but jointly and simultaneously. Two-sensed beings are available not in the whole universe but only in one of the *asaṁkhyāta* equal parts of *Loka* (universe). The same thing is applicable to three-sensed and four-sensed beings. Even about five-sensed beings this very thing is said[4]. The liberated souls are there in the highest region of *Loka* (universe)[5]; this region too is to be understood equal in size to one of the *asaṁkhyāta* equal parts of *Loka*.

| **Classes of Living beings** | **Their Svasthāna**[6] |
|---|---|
| (1) *Bādara-pṛthvī-kāyika Paryāpta* (148) / *Aparyāpta* (149)[7] | Three Lokas |
| (2) *Sūkṣma-pṛthvi-kāyika Paryāpta-Aparyāpta* (150) | ,, |

3. *Sū.* 150, 153, 156, 159, 162 describe them by the phrase '*savvaloyapariyāvaṇṇagā*'.
4. The commentator points out (*sū.* 166) that the statement about the five-sensed beings has in view all the *pañcendriyas* without any discrimination. And this is true because it is only afterwards that the infernal beings, the five-sensed sub-human beings, the human beings and the celestial beings are separately mentioned. But there seems to be one discrepancy in this *sūtra*. In the *manuṣyasūtra* 176 it is stated, '*samugghāeṇa savvaloe*'. Following this *sūtra* the *sūtra* under consideration (i. e. *sū.* 166) should contain '*samugghāeṇa savvaloe*'. But as a matter of fact, we have in its place '*samugghāeṇa loyassa asaṁkhejjaibhāge*'. To resolve this discrepancy the commentator, while explaining the phrase '*samugghāeṇaṁ savvaloe*' occurring in *Sū.* 176, points out that this is said about *kevalisamudghāta* (*kevalisamudghātam adhikṛtya*). Hence we feel that the phrase '*asaṁkhejjaibhāge*' occurring in *Sū.* 166 is to be construed with *chādmasthikasamudghāta* alone. (*Chadmastha* means non-omniscient being, and *chādmasthika* means 'of non-omniscient being'). The details of *kevalisamudghāta* being very few *Sū.* 166 does not intend to deal with it. *Saṭkhaṇḍāgama* contains two separate *sūtras* dealing with these two *samudghātas*, viz. *chādmasthika-samudghāta* and *kevalisamudghāta* (Book VII, *Sū.* 11-12, pp. 310-311). From all this we deduce that in olden days theoreticians used to deal with *chādmasthika-samudghāta* alone.
5. The text proper (*sū.* 211) contains excellent description of *Siddhaśilā* (otherwise called *Iṣatprāgbhārā Pṛthvī*), the nature of *Siddhas*, their happiness, and all the degrees of their *avagāhanā* (pervasiveness).
6. Here only *svasthāna* is taken note of, because it is this *sthāna* that is permanent and hence worthy of paying attention to. The other two *sthānas*, viz. *upapāta* and *samudghāta* are occasional and temporary. So, though they are mentioned in the text proper, they are not included in this list. Moreover, the exposition of these two *sthānas* definitely

| Classes of Living beings | | | | Their Svasthāna |
|---|---|---|---|---|
| (3) *Bādara-apkāyika* | *Paryāpta* | *Aparyāpta* | (151-2) | Three Lokas |
| (4) *Sūkṣma-apkāyika* | ,, | ,, | (153) | ,, |
| (5) *Bādara-tejaḥ-kāyika* | ,, | ,, | (154-55) | ,, |
| (6) *Sūkṣma-tejaḥ-kāyika* | ,, | ,, | (156) | ,, |
| (7) *Bādara-vāyu-kāyika* | ,, | ,, | (157-8) | ,, |
| (8) *Sūkṣma-vāyu-kāyika* | ,, | ,, | (159) | ,, |
| (9) *Bādara-vanaspati-kāyika* | ,, | ,, | (160-61) | ,, |
| (10) *Sūkṣma-vanaspati-kāyika* | ,, | ,, | (162) | ,, |
| (11) *Dvīndriya* | ,, | ,, | (163) | ,, |
| (12) *Trīndriya* | ,, | ,, | (164) | ,, |
| (13) *Caturindriya* | ,, | ,, | (165) | ,, |
| (14) *Pañcendriya* | ,, | ,, | (166) | ,, |
| (15) *Nāraka* | ,, | ,, | (167) | 7 *Pṛthvīs* of *Adholoka* |
| (16-22) *Nārakas* dwelling in 1 to 7 hells *Paryāpta-Aparyāpta* | | | (168-174) | In those concerned *Pṛthvīs* |
| (23) *Pañcendriya Tiryañca Paryāpta-Aparyāpta* | | | (175) | Three *lokas* |
| (24) *Manuṣya Paryāpta-Aparyāpta* | | | | 2½ *Dvīpas*, *Tiryakloka*, *Manuṣyakṣetra* |
| (25) *Bhavanavāsīdeva* | ,, | ,, | (177) | First *kāṇḍa* of *Ratnaprabhā Pṛthvī* |
| (26) *Asurakumāra* | ,, | ,, | (178) | ,, |
| (27) *Asurakumāra* of South | ,, | ,, | (179)[8] | ,, |
| (28) *Asurakumāra* of North | ,, | ,, | (180) | ,, |
| (29-31) *Nāgakumāra* of South & North *Nāgakumāra Paryāpta-Aparyāpta* | | | (181-83) | ,, |
| (32-34) *Suparṇakumāra* of South-North *Suparṇakumāra Paryāpta-Aparyāpta* | | | (184-86) | ,, |
| (35-37) *Vidyutkumāra* of South-North *Vidyutkumāra Paryāpta-Aparyāpta* | | | (187) | ,, |

occurs in *Samudghātapada* (36) and in *Katodvāra* (*sū.* 639-665) of *Vyutkrāntipada* (6). Hence it is not necessary to duplicate the account. Here simply the general statement is made. That is, if they are found in the upper region, lower region or middle region and there too in that entire region or in a part thereof, they are generally held to be dwelling in all the three regions. For details one may refer to the text proper.

7. In the text proper it is stated that those very *sthānas* which are of *paryāpta* beings are also the *sthānas* of *aparyāpta* beings. See *sū.* 149 ff.

8. The *Indras*—of South and North—of the ten divisions of *Bhavanapati* gods are separately mentioned; but we have not noted them here.

| | | | |
|---|---|---|---|
| (38-40) | *Agnikumāra* of South-North *Agnikumāra Paryāpta-Aparyāpta* | (187) | ,, |
| (41-43) | *Dvīpakumāra* of South-North *Dvīpakumāra Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (44-46) | *Udadhikumāra* of South-North *Udadhikumāra Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (47-49) | Dikkumāra of South-North *Dikkumāra Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (50-52) | *Vāyukumāra* of South-North *Vāyukmāra Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (53-55) | *Stanitakumāra* of South-North *Stanitakumāra Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (56) | *Vyantara Paryāpta-Aparyāpta* | (188) | ,, |
| (57) | *Piśāca Paryāpta-Aparyāpta* | (189) | ,, |
| (58-59) | *Piśāca* of South & North[9] *Piśāca Paryāpta-Aparyāpta* | (190) | ,, |
| (60-62) | *Bhūta*, of South & North, *Paryāpta-Aparyāpta* | (192) | ,, |
| (63-65) | *Yakṣa*, of South & North *Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (66-67) | *Rākṣasa*, of South & North, *Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (68-70) | *Kinnara*, of South & North, *Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (71-73) | *Kimpuruṣa*, of South & North, *Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (74-76) | *Bhujagapati Mahākāya*, of South & North, *Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (77-78) | *Gaṁdharva*[10] of North South, *Paryāpta-Aparyāpta* | ,, | ,, |
| (79) | *Jyotiṣkadeva*[11] *Paryāpta-Aparyāpta* | (195) | *Ūrdhvaloka* [Now onwards listed according to higher and higher regions they inhabit in it] |
| (80) | *Vaimāṇikadeva* ,, ,, | (196) | *Ūrdhvaloka* |
| (81) | *Saudharmadeva* ,, ,, | (197) | ,, |
| (82) | *Īśānadeva* ,, ,, | (198) | ,, |
| (83) | *Sanatkumāradeva* ,, ,, | (199) | ,, |

9. Even the *Indras* of the different divisions of *Vyantara* gods are separately referred to, but we have not noted them here.
10. Over and above the eight main divisions of *Vyantara* gods, viz. *Piśāca* etc., the eight sub-divisions, viz. *Aṇavaṇṇiya* etc. are also enumerated in the text proper (*Sū*. 188, 194). But we have not noted them here.
1. Their two *Indras* are *Sūrya* (the Sun) and *Candra* (the Moon). *Sū*. 195 [2].

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| (84) | *Māhendradeva* | *Paryāpta-Aparyāpta* | (200) | *Ūrdhvaloka* |
| (85) | *Brahmalokadeva* | ,, ,, | (201) | ,, |
| (86) | *Lāṁtakadeva* | ,, ,, | (202) | ,, |
| (87) | *Mahāśukradeva* | ,, ,, | (203) | ,, |
| (88) | *Sahsrāradeva* | ,, ,, | (204) | ,, |
| (89-90) | *Ānata-prānatadeva* | ,, ,, | (205) | ,, |
| (91-92) | *Āraṇa-Acyutadeva* | ,, ,, | (206) | ,, |
| (93) | *Heṭṭhima Graiveyaka deva* | ,, ,, | (207) | ,, |
| (94) | *Madhyama* ,, ,, ,, | ,, | (208) | ,, |
| (95) | *Uparima* ,, ,, ,, | ,, | (209) | ,, |
| (96) | *Anuttaraupapātikadeva*[12] | ,, ,, | (210) | ,, |
| (97) | *Siddha* | | (211) | the highest region |

There arises a question as to why there is no discussion about the *sthāna* of *a-jīva* (Non-living substances). The reason seems to be that unlike the classes of living beings, the classes of *pudgala* (Matter) cannot be located to a definite region of *Loka*. The atoms and aggregates of atoms are available in any part of *Loka*. Of course, in *Pada* V their *avagāhanā* (extent of their pervasiveness) is discussed in various ways. In a way this could be taken as the discussion about their *sthāna*. But in Pada II by '*sthāna*' is meant definite region of *Loka*. And in this sense we cannot imagine any definite *sthāna* of atoms and their aggregates. Hence the discussion about their *sthāna* is neither possible nor necessary. Again, the separate discussion about the *sthāna* of *Dharma*, *Adharma*, *Ākāśa* is not required. It is so because the first two pervade the whole *Loka* and the last one is infinite.

The *Ṣatkhaṇḍāgama* contains the discussion about the *Sthāna* (=*kṣetra*) of the living beings. But there it is conducted according to the divisions, *gati*, etc. and not according to the classes of living beings. In the chapter *khettānugamaṇā* (Book VII pp. 299ff.) there occurs this discussion. Therein all the three types of *sthānas*, viz. *svasthāna*, *upapāda* and *samudghāta* are described and discussed.

*

12. The five divisions, viz. *Vijaya*, etc. are not separately mentioned. The text proper simply enumerates them when it deals with the general class.

CHAPTER III

# RELATIVE NUMERICAL STRENGTH OF LIVING BEINGS AND OF NON-LIVING SUBSTANCES

This third *Pada* yields information about the relative numerical strength of all substances. In the age of Lord Mahāvīra and also thereafter the idea of exact number of reals has assumed importance. *Upaniṣads* record a view that what is real in only one in number and the world of plurality is either a real or an illusory transformation of that real One. On the other hand, Sāṅkhya philosophers maintain the plurality of self and unity of not-self; Buddhist philosophers believe in the plurality of *citta* (conscious principle) as well as *rūpa* (matter). So, it was necessary to clarify what the Jaina view is on this point. This is exactly what we find in this *Pada*. All other schools of Indian philosophy give merely the numbers of reals whereas this *Pada* fixes the numbers of reals from various standpoints. Main trend of this *Pada* is to discuss the relative numerical strength of the substances; in other words, it discusses the question as to which substance is more or less in number than which substance. This discussion is conducted from various stand-points.

First, it is pointed out as to which direction out of various directions like East etc. contains more living beings and which less. Further, it is made clear as to the living beings belonging to which class are more in number and those belonging to which class are less in number in a particular direction. Not only that but the relative numerical strength of even the sub-classes (of living beings) in a particular direction is demonstrated (213-224).

Similarly, the numerical strength of the various classes of living beings that are formed on the basis of *gati* (225), *indriya* (227), *kāya* (232), *yoga* (252) etc. is described. And finally we are told as to which class contains the lowest number of living beings and which class contains the highest number of them. And the other classes are arranged according to the gradual rise in number of the living beings they contain (334).

The mutual relative numerical strength not only of the classes of living beings but also of the six substances is discussed here from the standpoints of *dravya* (270) and *pradeśa* (271). And the relative numerical strength of the various divisions of each substance is also described here from these two standpoints (272). And at last the relative numerical strength of all the six substances is given from these very two standpoints (273).

In the beginning the discussion on the numerical strength of the classes of living beings is conducted mainly on the basis of directions. Afterwards it is conducted on the basis of three *lokas* (worlds), viz. *ūrdhva* (Upper), *adhaḥ* (Lower) and *tiryak* (Middle) (276).

As of different classes of living beings so of the atoms and their aggregates the relative numerical strength is described on the basis of directions and three *lokas*. In other words, number of *pudgalas* (atoms and aggregates) contained in a particular direction and a particular world (*Loka*) is given. Moreover, numerical strength of atoms and aggregates is also given from the standpoints of *dravya* and *pradeśa* severally and jointly (326–330). And after that the same point is discussed keeping in view their extent of pervasiveness (*avagāhanā*), duration of time (*kālasthiti*) and modes (*paryāya*) (331–333).

### Relative Numerical Strength of Substances

Here we give a list of all the six substances according to their progressive numerical strength. From this one can know as to which substances have the numerical strength equal, which have it more in relation to which and which have it less in relation to which. A list of the classes of living beings according to their progressive numerical strength is given separately. So, the following list mainly concentrates on the progressive numerical strength of non-living substances (*Sūtra* 273).

| Substance | Explanation |
|---|---|
| 1. (1) *Dharmāstikāya-dravya*<br>(2) *Adharmāstikāya-dravya*<br>(3) *Ākāśāstikāya-dravya* | These three *dravyas* have equal numerical strength because each of them has only one individual or member. And hence their numerical strength is the lowest. |
| 2. (1) *Dharmāstikāya-pradeśas*<br>(2) *Adharmāstikāya-pradeśas* | Both these *dravyas* have equal number of *pradeśas*. They have *asaṁkhyāta pradeśas*. Thus this number is *asaṁkhyāta* times more than the immediateiy preceding one. |
| 3. *Jīvāstikāya-dravya* | The number of *jīvas* is *ananta*. Hence this number is *ananta* times more than the immediately preceding one. |
| 4. *Jīvāstikāya-pradeśas* | Each and every *jīva* has *asaṁkhyāta pradeśas*. Hence this number is *asaṁkhyāta* times more than the immediately preceding one. |

| | |
|---|---|
| 5. *Pudgalāstikāya-dravyas* | The number of *Pudgala dravyas* is *ananta*. And this number is *ananta* times more than the immediately preceding one. |
| 6. *Pudgala pradeśas* | The total number of all the *pradeśas* of all the *pudgala dravyas* is *asaṁkhyāta* times more than the immediately preceding one. |
| 7. *Addhāsamaya-dyavyas* | The number of these *dravyas* is *ananta* times more than the immediately preceding one. *Addhāsamaya* has no *pradeśas*. |
| 8. *Ākāśāstikāya-pradeśas* | The number of these *pradeśas* is *ananta* times more than the immediately preceding one. |

**Relative Numerical Strength Of the Classes of Living Beings**

The classes of living beings are listed below according to their progressive numerical strength. Therein the beings of the succeeding class are sometimes slightly more in number (*viśeṣādhika*), sometimes *saṁkhyāta* times more, sometimes *asaṁkhyāta* times more and sometimes *ananta* times more than those of the immediately preceding one. The present list is based on the *Mahādaṇḍaka* occurring in *Pada* III (*Sūtra* 334).[1] This list is there in the third *Pada* at the end. It attempts to check up the relative numerical strength, arrived at in the third *Pada*, of the classes (of living beings) formed on the basis of *gati*, etc. Or, it attempts to arrive at the final relative numerical strength of the classes of living beings after having taken into account all the standpoints. Thus this list is very important. Hence we deem it proper to give it below. Again, the text proper merely suggests the numerical strength whereas the commentator gives and explains the exact numerical strength and attempts to demonstrate its propriety and logical consistency through reasoning.

The facts that emerge from this list are as follows. Even at those early times the Jaina monks (*ācāryas*) have made an attempt to demonstrate in the above manner the relative numerical strength of the different classes of living beings. This is an important fact. Again, the numerical strength of females—be they human beings, sub-human beings or celestial beings—has been considered to be always exceeding that of the males. In *Adholoka* (Nether world) the numerical strength of the classes of infernal beings decreases as we go down and down from the first

1. For the detailed exposition refer to *Prajñāpanāṭīkā*, folio 163 A ff.

to the seventh hell. That is, among the classes of infernal beings, that class of the infernal beings that inhabit the lowest hell (i. e. the seventh hell) has the lowest numerical strength. In other words, among different hells the seventh one has the lowest number of infernal beings. But this order is reversed in regard to the classes of celestial beings inhabiting different celestial regions of *Urdhvaloka*. In *Urdhvaloka* the numerical strength of the celestial beings inhabiting the lowest celestial region called *Saudharma* is the highest and it decreases as we go higher and higher with the result that the highest celestial region called *Anuttara* has the lowest number of celestial beings. The numerical strength of *Bhavanavāsī* celestial beings is even more than that of those inhabiting *Saudharma* celestial region. It is so because the former is situated below *Manuṣyaloka* which in turn is situated below *Saudharma* celestial region. *Vyantaradevas*, though inhabiting the region higher than that the *Bhavanavāsī devas* inhibit, are more in number than the latter. Again, the *Jyotiṣka-devas*, though inhabiting the region higher than that *Vyantaradevas* inhabit, are more in number than the latter.

Among all the classes of living beings the class constituted by human beings has the lowest numerical strength, that is, it has the lowest number of living beings. This is the reason why the birth in this class is considered to be very difficult to attain. Again, more the number of sense-organs possessed by living beings, less is their numerical strength. In other words, undeveloped living beings are more in number than the developed ones. The living beings that have already attained liberation in the infinite past are less in number than one-sensed beings. The number of all the transmigratory living beings taken together is more than that of those who have attained liberation. This is the reason why the world (*loka*) will never be empty of the transmigratory living beings. The other reason of its not becoming devoid of transmigratory living beings is that numbers of living beings constituting different classes are never variable but ever constant; in other words, they are eternal.

The living beings inhabiting the lowest hell and the highest heaven are lowest in number among the living beings inhabiting different hells and different heavens respectively. This suggests that it is very difficult to be either the most virtuous or the most vicious. According to the recognised Jaina view of evolution (of living beings), the lowest stage of evolution is that of one-sensed beings. From this stage the evolution starts and gradually progresses.

The number of one-sensed beings as also of the liberated beings reaches to *anantakoṭi*. The number of the *abhavyas* (= Non-elect living beings destined to remain in bondage for ever) is *ananta*. The number of transmigratory living beings all taken together exceeds that of the liberated living beings. This view has good logic. It is so because some of the living beings that are bound at present will attain liberation in future. So, if we were to consider the number of liberated souls more than that of transmigratory ones, then there would arise the contingency of the world becoming empty of the transmigratory living beings at one time.

The numerical strength of the living beings decreases with the increase in the number of sense-organs possessed by them. This order is maintained in the *aparyāpta* (undeveloped) living beings (No. 49-53), but it is reversed in the *paryāpta* (developed) ones (No. 44-48). The secret behind this is not known to us.

**Relative Numerical Strength of All the Classes of Living Beings**

1. The number of male[2] human beings born from uterus is the lowest.[3]
2. *Manuṣya-strī* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)[4]
3. *Bādara-tejaḥkāya* (*asaṁkhyāta guṇa adhika*)
4. *Anuttaropapātikadeva* (*asaṁkhyāta guṇa adhika*)
5. Gods of Upper (three) *Graiveyakas* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)
6. Gods of Middle (three) *Graiveyakas* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)
7. Gods of Lower (three) *Graiveyakas* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)
8. Gods of *Acyutakalpa* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)
9. Gods of *Āraṇakalpa* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)
10. Gods of *Prāṇatakalpa* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)
11. Gods of *Ānatakalpa* (*saṁkhyāta guṇa adhika*)
12. Infernal beings of VII hell (*asaṁkhyāta guṇa adhika*)
13. Infernal beings of VI hell (*asaṁkhyāta guṇa adhika*)
14. Gods of *Sahasrārakalpa* (*asaṁkhyāta guṇa adhika*)
15. Gods of *Mahāśukra* (*asaṁkhyāta guṇa adhika*)
16. Infernal beings of V hell (*asaṁkhyāta guṇa adhika*)

---

2. While dealing with the class of human beings the text takes note of males and females. But it observes silence about the division of the neuters. Of course, it separately mentions the *saṁmūrcchima* human beings who are invariably neuters. See No. 24.
3. The commentator has suggested the number '*saṁkhyeya koṭī* × *koṭī*'. For others too he points out the numbers and their propriety. The readers interested in the problem may refer to the pertinent portion of the commentary.
4. The commentator points out that the number of females is 27 times more than the number of males.

| | |
|---|---|
| 17. Gods of *Lāntaka Kalpa* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 18. Infernal beings of IV hell | (*asaṁkhyāta gnṇa adhika*) |
| 19. Gods of *Brahmalokakalpa* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 20. Infernal beings of III hell | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 21. Gods of *Māhendrakalpa* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 22. Gods of *Sanatkumārakalpa* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 23. Infernal beings of II hell | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 24. Sammūrcchima human beings | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 25. Gods of *Iśānakalpa* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 26. Goddesses of *Iśānakalpa* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 27. Gods of *Saudharmakalpa* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 28. Goddesses of *Saudharmakalpa* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 29. *Bhavanavāsī* gods | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 30. *Bhavanavāsī* goddesses | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 31. Infernal beings of I Hell | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 32. Males of *Khecara Pañcendriya Tiryañca* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 33. Females of ,, ,, ,, | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 34. Males of *Sthalacara* ,, ,, | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 35. Females of ,, ,, ,, | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 36. Males of *Jalacara* ,, ,, | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 37. Females of ,, ,, ,, | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 38. *Vyantara* gods | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 39. ,, goddesses | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 40. *Jyotiṣka* gods | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 41. ,, goddesses | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 42. Neuters of *Khecara Pañcendriya Tiryañca* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 43. ,, of *Sthalacara* ,, ,, | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 44. ,, of *Jalacara* ,, ,, | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 45. *Caturindriya Paryāpta* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 46. *Pañcendriya* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 47. *Dvīndriya* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 48. *Trīndriya* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 49. *Pañcendriya Aparyāpta* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 50. *Caturindriya* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 51. *Trīndriya* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 52. *Dvīndriya* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 53. *Pratyeka Bādara Vanaspati Paryāpta* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 54. *Bādara Nigoda* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 55. *Bādara Pṛthvī* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 56. *Bādara Apkāya* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 57. *Bādara Vāyukāya* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 58. *Bādara Tejaḥkāya Aparyāpta* | (*asaṁkhyata guṇa adhika*) |
| 59. *Pratyeka Bādara Vanaspati Aparyāpta* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 60. *Bādara Nigoda Aparyāpta* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |

| | |
|---|---|
| 61. *Bādara Pṛthvī* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 62. *Bādara Apkāya* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 63. *Bādara Vāyukāya* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 64. *Sūkṣma Tejaḥkāyika* ,, | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 65. *Sūkṣma Pṛthvīkāyika* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 66. *Sūkṣma Apkāyika* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 67. *Sūkṣma Vāyukāyika* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 68. *Sūkṣma Tejaḥkāyika Paryāpta* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 69. *Sūkṣma Pṛthvī* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 70. *Sūkṣma Apkāyika* ,, | (*viśeṣādhika*) |
| 71. *Sūkṣma Vāyukāyika* ,, | (*viśeṣadhiSa*) |
| 72. *Sūkṣma Nigoda Aparyāpta* | (*asaṁkhāta guṇa adhika*) |
| 73. *Sūkṣma Nigoda Paryāpta* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 74. *Abhavasiddhika* | (*ananta guṇa adhika*) |
| 75. *Pratipatita-samyaktva* | (*ananta guṇa adhika*) |
| 76. *Siddhas* | (*ananta guṇa adhika*) |
| 77. *Bādara Vanaspati Paryōpta* | (*ananta guṇa adhika*) |
| 78. *Bādara Paryāpta* | (*viśeṣādhika*) |
| 79. *Bādara Vanaspti Aparyāpta* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 80. *Bādara Aparyāpta jīvas* | (*viśeṣādhika*) |
| 81. *Bādara jīvas* | (*viśeṣādhika*) |
| 82. *Sūkṣma Vanaspati Aparyāpta* | (*asaṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 83. *Sūkṣma Aparyāpta* | (*viśeṣādhika*) |
| 84. *Śūkṣma Vanaspati Paryāpta* | (*saṁkhyāta guṇa adhika*) |
| 85. *Sūkṣma Paryāpta* | (*viśeṣādhika*) |
| 86. *Sūkma jīvas* | (*viśeṣādhika*) |
| 87. *Bhavasiddhika* | (*viśeṣādhika*) |
| 88. *Nigoda jīvas* | (*viśeṣādhika*) |
| 89. *Vanaspati* | (*viśeṣādhika*) |
| 90. *Ekendriya* | (*viśeṣādhika*) |
| 91. *Tiryañca* | (*viśeṣādhika*) |
| 92. *Mithyādṛṣti* | (*viśeṣādhika*) |
| 93. *Avirata* | (*viśeṣādhika*) |
| 94. *Sakaṣāya* | (*viśeṣādhika*) |
| 95. *Chadmastha* | (*viśeṣādhika*) |
| 96. *Sayogī* | (*viśeṣādhika*) |
| 97. *Saṁsārī* | (*viśeṣādhika*) |
| 98. *Sarvajīvas* | (*viśeṣādhika*) |

It is interesting to note the way in which this topic is treated of in *Ṣaṭkhaṇḍāgma*. In *Prajñāpanā sūtra* 212 the relative numerical strength of the classes of living beings is discussed through 27 points of investigation (*dvāras*) whereas in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Book VII, pp. 520) it is discussed through 14 points of investigation, viz. *gati*, etc. This means that *Prajñāpanā* discusses this topic through

13 points of investigation in addition to those 14 employed in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. This discussion occurs also in *Dravyapramāṇā-nugama-prakaraṇa* of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Book VII pp. 244 ff.). *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Book VII pp. 244 ff.) itself offers the explanation of the numerical terms like *saṁkhyāta* whereas it is not *Prajñāpanā* itself but its commentary that offers this explanation. This discussion of the relative numerical strength of living beings occurs in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* at other places also. Book XIV, *Sū.* 568 (p. 465) of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* gives an account of the relative numerical strength of living beings even from the standpoints of *dravya-pramāṇa* and *pradeśapramāṇa*. *Prajñāpanā* too in its *Atthikāyadvāra* sū. 270 gives an account of the relative numerical strength of the living beings from two standpoints, viz. *dravyārthika* and *pradeśā-rthika*. This account in *Prajñāpanā* is different from that occurring in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* in that the former account considers the relative numerical strength of *ṣaḍdravya* whereas the latter that of *Ṣaṭkāya*. The *Mahādaṇḍaka* occurring in *Prajñāpanā* (*sū.* 334) and that occurring in *Saṭkhaṇḍāgama* (Book VII pp. 575 ff.) deserves comparison. Both the *Mahādaṇḍakas* discuss the topic of relative numerical strength of all the classes of living beings.

*

CHAPTER IV

# LIFE-DURATION OF LIVING BEINGS

This *Pada* gives an account of life-duration of the different classes of living beings.[1] This *Pada* is given the name *Sthitipada* because it tells us as to how much time a living being can live in different classes when born in them. Living being as substance is eternal. But the modes like infernal, celestial, sub-human, human which it assumes are non-eternal. That is, these modes come into existence and go out of existence at some time. So, the need arises to discuss the duration of various kinds of modes. Such a discussion is met with in this *Pada*. Maximum and minimum life-durations of each and every mode or class of living beings are pointed out. Life-duration is possible in the case of transmigratory living beings only. Hence while discussing the topic of life-duration, the classes of transmigratory living beings only are taken into consideration. About liberated living beings it is stated that they have beginning but no end (*sādīyā apajjavasitā*—p. 78 line 14 *sū*. 211). So, the question of their life-duration does not arise. This is the reason why it is not taken up for discussion in this *Pada*. Again, this *Pada* does not give an account of the 'life-duration' of the modes of non-living substances. It is so because different varieties of the modes of non-living substances could not have the fixed maximum and minimum limits of their existence.

In this *Pada* an account of life-durations of the classes of living beings is given in the following order. Life-durations of general classes are given first and only afterwards those of their sub-classes, viz. *paryāpta* and *aparyāpta*, are given. To illustrate, the life-duration of the general class of infernal beings is stated first, and afterwards the life-durations of its two sub-classes, viz. *paryāpta* and *aparyāpta*, are stated. This very order is followed in giving an account of life-durations of other classes of living beings.

In the table given below life-durations of general classes are given. Here sub-classes, viz. *paryāpta* and *aparyapta* are not taken into account. Moreover, the question of the life-duration of the classes of living beings is discussed with a view to indicating the

---

1. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* too discusses this topic under the heading of '*kālānugama*' (Book VII, pp. 114 and 462). The speciality of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* account is that it expounds the topic through 14 *dvāras* keeping in view first a single member of this or that class of living beings and then the members of this or that class all taken together. This *Ṣaṭkhaṇḍāgama* account is worth comparing with the *Uttarādhyayana* (36.80 ff.) account of *kāla* given from the standpoint of *santati* (continuum).

maximum and minimum limits of their life-durations. Hence these two limits of their life-durations are included in the table.

From the table it becomes clear that life-duration of females is shorter than that of males as also that the life-duration of infernal and celestial beings is lengthier than that of the human and sub-human beings. Among one-sensed beings the fire-bodied ones have the shortest life-duration. This fact could be corroborated by our experience of the fire getting extinguished. Again, among the one-sensed beings, the earthbodied are possessed of the lengthiest life-duration. But we do not know the reason behind the view that the life-duration of the three-sensed beings is shorter than that of the two-sensed beings. Moreover, the life-duration of the four-sensed beings is lengthier than that of the three-sensed but shorter than that of the two-sensed ones. This has also remained a mystery for us.

| Classes of living beings | Life-Duration | |
|---|---|---|
| | **Minimum** | **Maximum** |
| 1. Infernal beings (335) | 10 thousand years | 33 *sāgaropama* |
| (1) *Ratnaprabhā* (336) | ,, | 1 ,, |
| (2) *Śarkaraprabhā* (337) | 1 *Sāgaropama* | 3 ,,[2] |
| (3) *Vālukāprabhā* (338) | 3 ,, | 7 ,, |
| (4) *Paṅkaprabhā* (339) | 7 ,, | 10 ,, |
| (5) *Dhūmaprabhā* (340) | 10 ,, | 17 ,, |
| (6) *Tamaḥprabhā* (341) | 17 ,, | 22 ,, |
| (7) *Adhaḥsaptama* (342) | 22 ,, | 33 ,, |
| 2. (a) God (343) | 10 thousand years | 33 *sāgaropama* |
| (b) Goddess (344) | ,, | 55 *palyopama* |
| (1) *Bhavanavāsī* gods (345) | ,, | somewhat more than one *sāgaropama* |
| ,, goddesses (346)[3] | ,, | 4½ *palyopama* |
| [For *Asurakumāra* and others refer to the original text] | | |
| 3. Earth-bodied (354) | *Antarmuhūrta* | 22,000 years |
| (1) *sūkṣma* earth-bodied (355)[4] | ,, | *Antarmuhūrta* |
| (2) *bādara* ,, (356) | ,, | 22,000 years |

| | | |
|---|---|---|
| 4. Water-bodied (357) | ,, | 7,000 years |
| 5. Fire-bodied (360) | ,, | 3 days and nights |
| 6. Air-bodied (363) | ,, | 3,000 years |
| 7. Plant-bodied (366) | ,, | 10,000 years |
| 8. Two-sensed beings (369) | ,, | 12 years |
| 9. Three-sensed ,, (370) | ,, | 49 days and nights |
| 10. Four-sensed ,, (371) | ,, | 6 months |
| 11. Five-sensed sub-human beings (372) | ,, | 3 *palyopama* |
| (a) *saṁmūrcchima* (373) | ,, | 1 *pūrvakoṭi* |
| (b) *garbhaja* (374) | ,, | 3 *palyopama* |
| (1) *jalacara* (375)[5] | ,, | 1 *pūrvakoṭi* |
| (2) *catuṣpada-sthalacara* (378) | ,, | 3 *palyopama* |
| (3) *uraparisarpa* (381) | ,, | 1 *pūrvakoṭi* |
| (4) *bhujaparisarpa* (384) | ,, | ,, |
| (5) *khechara* (387) | ,, | *palyāsaṁkhyeyabhāga* |
| 12. *Manuṣya* (390)[6] | ,, | 3 *palya* |
| 13. *Vyantara* gods (393) | 10,000 years | 1 *palyopama* |
| ,, goddesses (394) | ,, | ½ ,, |
| 14. *Jyotiṣka* gods (395) | ⅛ *palyopama* | 1 *palyopama* + 1 one lakh years |
| ,, goddesses (395)[7] | ,, | ½ *palyopama* + 50,000 years |
| [For *Candra* etc. refer to the original text] | | |
| 15. *Vaimānika* gods (407) | 1 *palyopama* | 33 *sāgaropama* |
| ,, goddesses (408) | ,, | 55 *palyopama* |
| [For *Saudharma* etc.[8] refer to the original text.] | | |

In this *Pada* no thought is given to the problem of 'life-duration' of modes or classes of non-living substances. The reason behind this seems to be the fact that *Dharma*, *Adharma* and *Ākāśa* are eternal; and it is stated in *Pada* V that matter exists from one or two or three and so on upto *asaṁkhyāta samayas* (515–518); so, the separate treatment of the *sthiti* of the modes of matter *(Pudgala)* is not necessary. Moreover, this *Pada* considers that *sthiti* only which is the result of *āyukarma* and such a *sthiti* is not possible in the case of non-living substances.

---

5. While giving an account of the life-spans of the *jalacara*, etc. the text separately mentions the life-spans of *garbhaja* and *saṁmūrcchima* beings (*Sū*. 376 ff.); but in the present Table we have not done so.
6. Again, while dealing with the life-span of the human beings, the text separately notes the life-spans of *garbhaja* and *sammūrcchima* human beings (*Sū*. 391–92).
7. The text describes the life-spans of gods and goddesses of the celestial classes viz. *Candra* etc. (*Sū*. 397–406).
8. *Sū*. 409–426.

*

CHAPTER V

# CLASSES AND MODES OF LIVING AND NON-LIVING SUBSTANCES

The name of this *Pada* is '*visesa*'. The term '*visesa*' means classes as well as modes. Here in the present context it means classes and modes of living and non-living substances. In *Pada* I classes and sub-classes of these two substances have already been enumerated. They are, in brief, repeated here. It is so because the object of this *Pada* V is to clarify the point that whatever classes and sub-classes these two substances are divided into have each infinite modes. Now if even a class of a substance have infinite modes, it naturally and inevitably follows that this particular substance taken in its entirety has infinite modes. From the fact that a substance has modes it naturally follows that it can never be absolutely changeless but it can only be variable constant. This, again, means that reality is neither substance alone, nor modes alone, but it is both at the same time. Nature of reality is constituted by both substance and modes.

It is noteworthy that though the name *Visesa* is given to this *Pada*, the term '*visesa*' is not used in the *sūtras* of the *Pada*. In its place the term '*paryāya*' is employed in the entire *Pada* (*su.* 438-). In Jaina doctrinal works this term has special importance. The author has suggested that two terms '*paryāya*' and '*visesa*' are not at all different in meaning. Various classes of living and non-living substances are nothing but modes of those concerned substances. Thus classes or particulars of a substance or universal as well as modes of a particular individual or lower universal are here known as *paryāyas*. The classes of infernal beings, etc. are also *paryāyas*—modes—of an individual living being. It is so because an individual living being has been born many a time as an infernal being, celestial being, etc. in the infinite past. And just as they are the *paryāyas* of one individual living being even so they are the *paryāyas* of each and every individual living being because all living beings are potentially equal. Thus what are called *prakāras* (types), *bhedas* (divisions), *viśeṣas* (particulars) from the standpoint of *jīva* substance or universal are modes only when viewed from the standpoint of an individual living being. Substance can never be without mode. That is, substance always has this or that relevant mode. Such a suggestion is there in this *Pada* because what is known as *dravya* is here called *paryāya* (439) In fine, the suggestion is that *dravya* and *paryāya* are identical. This is the reason why the author has employed the term '*paryāya*'

for different types or classes of a *dravya* (439, 501). This point has been noted by Ac. Malayagiri also.[1]

The author wanted to clarify that though *dravya* and *paryāya* are identical they are different also and that all the *paryāyas* or *pariṇāmas* are not of one substance only. This has been suggested by pointing out the difference between the numbers of *dravyas* and *paryāyas*. For instance, he states that the number of infernal beings is *asaṁkhyāta* (439) but that of their *paryāyas* is *ananta* (440). Again, out of various classes of living beings the class of vegetation and that of liberated ones contain *ananta* number of *dravyas*. Thus *jīva dravyas* all taken together could be regarded as *ananta* but *jīva dravyas* of any one class except the above-mentioned two classes are *asaṁkhyāta*. Yet the number of *paryāyas* of any one class is *ananta*. All this is explained clearly in the present *Pada*.

On the basis of such suggestions of the author, the Jaina theoreticians postulated two kinds of universals, one is called *tiryaksāmānya* (horizontal universal) and the other *ūrdhvatā-sāmānya* (vertical universal). That universal which runs through spatially different individuals is called *tiryaksāmānya* whereas that universal which runs through temporally different modes of one individual is called *ūrdhvatā-sāmānya*. *Urdhvatāsāmānya* is nothing but *dravya* itself. One individual thing has one *ūrdhvatā-sāmānya* which is responsible for the notion of its identity. On the other hand, one individual has many *tiryaksāmānyas* which are responsible for the notion of its similarity with different individuals. *Jīvatva* universal is *tiryaksāmānya* when viewed as a common characteristic running through different individual *jīvas* but it is also *ūrdhvatāsāmānya* when viewed as a characteristic persisting in one individual *jīva* inspite of this *jīva* undergoing different modifications. The roots of the clarifications and interpretations of the terms and concepts *dravya*, *paryāya*, *sāmānya*, *viśeṣa* offered by Jaina theoreticians in the course of time while comparing their concepts with the corresponding ones found in other systems of Indian philosophy are clearly visible in this work. The clarifications and explanations of these terms and concepts, met with in this work, have in turn their roots in the *Aṅga* works like *Bhagavatī*.[2]

Unlike Vedāntins, Jainas believe in the plurality of *Jīva* (Soul) substance. The number of *jīvas* are *ananta*. Hence, in Jainism

1. Commentary, folios 179 B, 202 A
2. For the discussion of this topic readers may refer to Introduction to *Nyāyāvatāravārtikavṛtti*, pp. 25-31; also *Āgama Yuga kā Jaina Darśana*, pp. 76-86.

there is nothing like one independent entity called Universal Soul. The characteristic of consciousness that we find in one *jīva* is numerically different from that found in another and pervades that particular *jīva* only. Again, it is this characteristic that differentiates soul from not-soul. Thus this characteristic, though numerically different in different souls, performs one common function of differentiating soul from not-soul. And hence in this sense it is considered to be a universal. This universal is of the kind of *tiryak-sāmānya*. It is not numerically identical in all individual souls. It is numerically different in all of them. Hence there is similarity only among souls; there is no identity or oneness of all souls; identity of all souls or One Soul is an illusion. Identity of all souls or One Soul is a logical abstraction and not a concrete reality[3]. Similarly, non-living substance (*ajīva*) is not One. There is a plurality of it. There are many non-living substances. All these non-living substances differ from the living substances in that they do not have the characteristic of consciousness. And in this sense there is similarity among all the non-living substances. This similarity is indicated by the common term '*ajīva*' employed for them all. This similarity or universal is again of the type of *tiryak-sāmānya*. By *paryāyas* (modes), *bhedas* (divisions) and *viśeṣas* (particulars) of these *tiryaksāmānyas* we are to understand here *paryāys*, *bhedas* and *viśeṣas* of the two substances living and non-living (439, 501).

According to Jaina philosophy any one individual substance undergoes so many transformations or modifications. For instance, any one soul assumes so many transformations like the state of infernal being etc. These transformations being what they are come and go but the soul substance being eternal persists for ever in the midst of these changes. In other words, soul is never deprived of its true nature; it, as a substance, is never destroyed with the result that it never becomes not-soul. Origination and destruction are predicated of it simply from the standpoint of its transformations or modes. Its modes originate and perish. Each individual soul is a universal. It is a universal of the kind of *ūrdhvatāsāmānya*. This universal is one in one individual living being. It runs through various modes, transformations or states of that individual living being. In this *Pada* the discussion about the *paryāyas* of *nairayika* (infernal being) etc. (440, 504) is conducted from the standpoint of *ūrdhvatāsāmānya*. So, those *paryāyas* of *Nairayika* etc. are to be understood as its modes.

3. We are to understand the statements like '*ege āyā*' occurring in *Sthānāṅga* from the standpoint of such mentally constructed, ideal or conceptual Unity.

Thus in this *Pada* the term *paryāya* is employed in two senses. According to one sense it means types, divisions, classes or particulars. According to another sense it means modes, states, transformations. And it is to be noted that the universal characterising types, divisions or particulars and the universal characterising modes, states or transformations are of two different kinds. The former is called *tiryak-sāmānya* and the latter *ūrdhvatāsāmānya.* Both of them are real. But there are many *tiryak-sāmānyas* in one individual whereas there is only one *ūrdhvatāsamānya* in one individual.

*Nāraka* (class of infernal beings) etc. are the various divisions, classes, particulars or species of the universal soul which is a *tiryaksāmānya* and hence they are considered to be the *paryāyas* of *jīva*. Again, these *nāraka* etc. could be viewed as the modes of one individual soul substance which is *ūrdhvatāsāmānya* and hence even from this standpoint they are called *paryāyas* of *jīva*. The similar consideration is there in the case of non-living substance *(ajīva)* also. Thus the author has used the term *paryāyas* in two different senses and he has regarded the two terms '*paryāya*' and '*viśeṣa*' as synonyms. In the Jaina *Aṅga* works the term *paryāya* alone was employed. This is the reason why the author has used this term only in his exposition. But in the Vaiśeṣika system the term *viśeṣa* was already current. And the author seems to have given the name '*Visesa*' to this *Pada* in order to point out that the term *visesa* can very well be employed in the sense of *paryāya* (mode, state, transformation) as well as in the sense of *bheda* (particular, division, species).

The transmigratory souls undergo modifications or transformations that are the results of karmas. It is on account of karmas that soul comes into contact with matter. And it is this contact that in its turn causes various states, modes or transformations of the soul. These transformations which are *paudgalika* or 'of matter' are also predicated of the soul. And the assumption that the transmigratory soul is somewhat identical with matter is underlying our author's discussion of its *paryāyas*. The *ananta paryāyas* which the *pudgala* (matter) independently undergoes due to the various degrees of *varṇa* (colour), *rasa* (flavour), *gandha* (odour) and *sparśa* (touch) (519-) are predicated of the soul also when matter is in contact with it (440-). The reason for this view is that soul is also the cause of these modes of matter when the latter is in contact with the former. From this it is clear that the soul, in its transmigratory state, is relatively identical with matter. This identity is beginningless and it is due to this identity that there arises difference among living beings with regard to their

structure, colour, etc. Were there no identity of this sort, then all the transmigratory souls, like the liberated ones, would have no difference whatsoever among them; they would have only numerical difference; and all the classes of transmigratory souls would become an impossibility. Hence the relative identity of transmigratory soul with matter has been posited as a ruling principle underlying those different classes of living beings or transmigratory souls. When a soul becomes completely dissociated or free from karmas, it has no contact whatsoever with matter and as a consequence has no external differentiating characteristics like structure, colour, etc. Due to the rise of karmic matter just as there arise external differences like structure, colour etc. and thus come into existence various modes even so there arise internal differences pertaining to knowledge, etc. and thus come into existence various other modes of a transmigratory soul. In this manner the author has justified the view that a number of modes of a living being is *ananta*.

As we have seen, this *Pada* is devoted to the treatment of the classes and modes of *jīva* as well as *ajīva*. The classes are already described in *Pada* I. But the suggestion that each class possesses *ananta* modes is found in this *Pada* V. Thus it constitutes the salient feature of this *Pada*. Pada I enumerated the classes, Pada III gave us mainly the relative numerical strength of those classes. So, there remained to be answered a question as to what the actual number of the *viśeṣas* or particulars (individuals) each class contained. The answer to this question is found in this Pada V. Not only that, this *Pada* has given also the numbers of modes that are possible in each class. The number of modes possible in each class is *ananta*. But the number of individuals contained in each class differs. Some classes contain *asaṁkhyāta* individuals whereas some *ananta*. The class of vegitation *(vanaspati)* and that of liberated souls contain *ananta* individuals. Each of the remaining classes contains *asaṁkhyāta* individuals. Again, this *Pada* does not take into account all the classes and sub-classes enumerated in Pada I, when it discusses the question of the number of individuals contained in a particular class as also the number of modes possible in the individuals of a particular class. It takes into account the main classes of transmigratory souls—the main classes which are known by the name of '*24 Daṇḍakas*'—and the class of liberated souls. This will be clear from the Table given ahead. Therein items No. 1 to 24 are the classes of transmigratory souls. There 24 classes are called 24 *daṇḍakas*. And item No. 25 is the class of liberated souls.

The discussion about the modes of each of the different classes

of soul substance is conducted here from various standpoints. Thus therein the employment of the non-absolutistic standpoint recognised by the Jainas is obvious. While expounding the different modes of each of the classes of souls or living beings the ten standpoints of substance *(davvaṭṭhayā)*, space-points *(padesaṭṭhatā)*, extent of pervasiveness *(ogāhaṇaṭṭhatā)*, life-duration *(ṭhiī)*, colour, odour, flavour, touch, knowledge *(jñāna)* and indeterminate cognition *(darśana)* are employed (*Sū.* 440-54).

The discussion is conducted in the following order. First the question as to how many modes the class of infernal beings have is raised. In answer to this question it is stated that their number is *ananta*. To demonstrate the plausibility or propriety of this number *ananta* of these modes, the numbers of the modes of the class of infernal belngs, yielded by those ten standpoints, are given. Some standpoints yield *saṁkhyāta* modes, some *asaṁkhyāta* and some *ananta*. Taking into consideration the standpoint yielding *ananta* number of modes—as it is the highest number—the modes of the class of infernal beings are declared to be *ananta*. It is to be noted that those numbers are not actually and directly stated but are indirectly suggested through the comparison of one infernal being with another. Let us elucidate the point. It is said that from the standpoint of substance one infernal being is similar to all other infernal beings. This means that from this standpoint any infernal being could be regarded as one only. Thus from this standpoint the number of an infernal being can never be more than one, that is, it is *saṁkhyāta*.

Similarly, from the standpoint of space points[4] one infernal being is similar to another. This means that each and every infernal being has *asaṁkhyāta* space-points. In short, it can be said that from this standpoint any infernal being is *asaṁkhyāta*.

From the standpoint of the height of the body, one infernal being is either shorter than or equal to or taller than another infernal being. Though there is no difference among the infernal beings from the standpoint of space-points, they fall into three groups when the heights of their bodies are compared with the height of any one of them. In *Ratnaprabha* hell the lowest height is found; the lowest height is equal to one part of the *asaṁkhyāta* equal parts of an *aṅgula*. The maximum height found in this hell is equal to

4. Like *Dharmāstikāya*, etc. the *Jīva* substance too possesses *Pradeśas*. Hence it is necessary to expound the *Jīva* substance from the standpoint of *pradeśas*. Moreover, Time and material atoms are considered to be *apradeśī* (i.e. having one *pradeśa* only) Hence in the total account of all the substances, *jīva* as well as *a-jīva*, the exposition from the standpoint of *pradeśa* becomes necessary.

7 *dhanuṣ*, 3 *hasta* and 6 *aṅgula*. This *avagāhanā* (height of body) becomes double as we go in the lower and lower hells and in the hell VII the highest *avagāhanā* is 500 *dhanuṣ*.[5] The relative strength of the intervening numbers of measurement units between the measurement equivalent to one part of *asaṁkhyāta* equal parts of an *aṅgula* (the minimum *avagāhanā* of infernal beings) and the measurement equivalent to 500 *dhanuṣ* (the maximum *avagāhanā*) govern the relative *avagāhanā* of the infernal beings inhabiting other hells. So, if an infernal being is superior or inferior to another from the standpoint of *avagāhanā*, then it is so by $\frac{1}{asa\dot{m}khy\bar{a}ta}$ or by $\frac{1}{sa\dot{m}khy\bar{a}ta}$ or *saṁkhyāta* times or *asaṁkyāta* times. Thus from the standpoint of *avagāhanā*, modes (*paryāys*) of an infernal being are of *asaṁkhyāta* kinds.

From the standpoint of *sthiti* too, one infernal being is either equal or inferior or superior to another infernal being. When one infernal being is superior or inferior to another from this standpoint, it is so by $\frac{1}{asa\dot{m}khy\bar{a}ta}$ or by $\frac{1}{sa\dot{m}khy\bar{a}ta}$ or *saṁkhyāta* times or *asaṁkhyāta* times. In fine, from this standpoint also, the modes (*paryayas*) of an infernal being are of *asaṁkhyāta* types.

From the standpoint of black and other colours taken one by one, the modes of an infernal being are *ananta* because there are *ananta* degrees of each colour.

Similarly, from the standpoints of odour, flavour, touch taken one by one the modes of an infernal being are *ananta*. It is so because all these physical qualities severally have *ananta* degrees.

Thus the author has made it clear that the view that an infernal being possesses *ananta* modes seems quite plausible when we take into account the *ananta* modes of colour, flavour, odour, touch severally.

Similarly, the author points out that even from the standpoints of knowledge and indeterminate cognition the possible modes of an infernal being are infinite. It has already been explained as to why the modes of colour, etc. which naturally belong to matter are predicated of soul. And knowledge etc. are the modes natural to soul. And even from the abovementioned two standpoints the view that the modes of an infernal being are *ananta* is proved legitimate, intelligible and plausible.

Āc. Malayagiri notes that these ten standpoints can be reduced to four, viz. *dravya*, *kṣetra*, *kāla* and *bhāva*. Standpoints of

5. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 181 A

*dravyārtha* and *pradeśārtha* are included in *dravya*, that of *avagāhanā* in *kṣetra*, that of *sthiti* in *kāla*, and those of *varṇa* etc. and *jñāna* etc. in *bhāva*.[6]

On this same line the discussion about *Daṇḍaka* is conducted (441-454). As we have already seen, when taken into consideration *avagāhanā* and *sthiti* as also *varṇa* etc. and *jñāna* etc. one *jīva* is inferior or superior to another. So, again all the 24 *daṇḍakas* (classes of living beings) each having either minimum or maximum or intervening *avagāhanā* are described. In similar manner the modes of each of 24 *daṇḍakas* are discussed from the standpoints of *sthiti*, *jñāna* and *darśana* one by one and they are proved to be *ananta* in each case (*Sū.* 455-499). Having finished the discussion on the modes of living substance the topic of the modes of non-living substances is taken up for discussion.

**Numbers of the Living Beings Contained in Different Classes and Numbers of the Modes of the Living Beings**

| Classes of Living beings | No. of Living beings contained in the classes | No. of modes of the Living beings contained in the classes |
|---|---|---|
| *Jīva* | *Ananta* (439) | *Ananta*[7] |
| 1. *Nāraka* | *Asaṁkhya* (439) | ,, (440)[8] |
| 2. *Asura* | ,, ,, | ,, (441) |
| 3. *Nāga* | ,, ,, | ,, (442) |
| 4. *Suparṇa* | ,, ,, | ,, ,, |
| 5. *Vidyutkumāra* | ,, ,, | ,, ,, |
| 6. *Agnikumāra* | ,, ,, | ,, ,, |
| 7. *Dīpakumāra* | ,, ,, | ,, ,, |
| 8. *Udadhikumāra* | ,, ,, | ,, ,, |
| 9. *Dik-kumāra* | ,, ,, | ,, ,, |
| 10. *Vāyukumāra* | ,, ,, | ,, ,, |
| 11. *Stanitakumāra* | ,, ,, | ,, ,, |

6. Ibid, folio 182 A.

7. In *sū.* 439 we are told that the *paryāyas* (*dravyas* or divisions) of the *Jīva* class are *ananta* and thereafter in *sū.* 440 those different divisions are taken up one by one and we are again told that the *paryāyas* (modes) of this or that division are *ananta*. From this it follows that the *paryāyas* (modes) of the entire *jīva* class are *ananta*.

8. In *sū.* 439 we are told that the *paryāyas* of the class of infernal beings are *asaṁkhya* whereas in *sū.* 440 we are told that they are *ananta*. This means that *sū.* 439 gives the number of members (*paryāyas*) of the class of infernal beings whereas *sū.* 440 gives the number of the modes (*paryāya*) of living beings contained in the entire class of infernal beings.

| Jīva | Asaṁkhya (439) | Ananta |
|---|---|---|
| 12. Pṛthvīkāyika | ,, ,, | ,, (443) |
| 13. Apkāyika | ,, ,, | ,, (444) |
| 14. Tejaḥkāyika | ,, ,, | ,, (445) |
| 15. Vāyukāyīka | ,, ,, | ,, (446) |
| 16. Vanaspati | Ananta ,, | ,, (447) |
| 17. Dvīndriya | Asaṁkhya ,, | ,, (448) |
| 18. Trīndriya | ,, ,, | ,, (449) |
| 19. Caturindriya | ,, ,, | ,, (450) |
| 20. Pañcendriya-tiryañca | ,, ,, | ,, (451) |
| 21. Manuṣya | ,, ,, | ,, (452) |
| 22. Vyantara | ,, ,, | ,, (453) |
| 23. Jyotiṣka | ,, ,, | ,, (454) |
| 24. Vaimānika | ,, ,, | ,, (454) |
| 25. Siddha | Ananta ,, | — |

are of the same size, they cover different durations of time. An atom can have various durations, viz. duration of one *samaya* upto the duration of *asaṁkhyāta samayas*. (*paramāṇoḥ samayād ārabhya utkarṣato' saṁkhyeyakālam avasthānam* | *Prajñāpanāṭīkā* folio 202 B). No atom taken independently has the duration of *ananta samayas*. Hence any one atom is either equivalent or superior or inferior to another in respect of duration. When it is superior or inferior to another atom (say x), then it is so by one part of *saṁkhyāta* or *asaṁkhyāta* equal parts of x's duration, or *saṁkhyāta* times or *asaṁkhyāta* times x's duration. But the modes of atoms from the standpoint of property (rather degree-of-property) are *ananta*. Hence one atom is either equal, superior or inferior to another from this standpoint. The concerned superiority or inferiority, that is, difference can exhibit the four above-enumerated ways and two more. The two more ways involve the number *ananta* (504). The modes of atoms are considered to be *ananta* because it is proved that from the standpoint of property their modes are *ananta*.

In connection with aggregates of two atoms upto *ananta* atoms it is necessary to note that though all the aggregates of two (or three upto *ananta*) atoms are equal from the standpoint of the number of the constituent atoms they differ from the standpoint of the spacepoints they occupy. An aggregate of two atoms can occupy either one space-point or two (505); an aggregate of three atoms can occupy one space-point or two or three (506); and so on. This rule applies to all aggregates except those made of *ananta* atoms (507-510). That is, an aggregate of *ananta* atoms can occupy one or two or three upto *asaṁkhyāta* space-points but never *ananta* space-points. The reason for this is that no substance except Space is found outside *Lokākāśa* which has *asaṁkhyāta* space-points. Hence an aggregate of *ananta* atoms has to accommodate itself in the *asaṁkyāta* (or less) space-points of *Lokākāśa*. This has been explained by the instance of a lamp.[9]

Like atoms, aggregates have different durations from one *samaya* upto *asaṁkhyāta samayas*. Again, like atoms they too have *ananta* modes of properties (505-510).

Thus in this *Pada* first of all the *paryāyas* (modes) of atoms as well as of different aggregates are considered. From this exposition it naturally follows that forms of matter occupy one space-point or two space-points upto *asaṁkhyāta* space-points. Similarly, they have duration of either one *samaya* or two *samayas* upto

9. For the argument and instance of a lamp one may refer to *Prajñāpanāṭīkā* folio 242 A.

*asaṁkhyāta samayas.* In this way having conducted independent exposition about the forms of matter occupying one space-point upto *asaṁkhyāta* space-points (511–514) and having duration of one *samaya* upto *asaṁkhyāta samayas* (515–518) it is concluded that each of these forms of matter has *ananta paryāyas.* Here also this exposition is conducted through the standpoints of *dravya, kṣetra, kāla* and *bhāva.* On this same line the classes formulated on the basis of (degrees of) properties are proved to have *ananta paryāyas* each (519–524). Moreover, the author has divided each of the classes formulated on the basis of the difference in their *avagāhanā* (size or occupying space-points), *sthiti* (duration) and degrees of property into three, viz. having highest, medium and lowest counts. And each of these divisions are proved to have *ananta paryāyas* (525–558). Thus in various ways he brings home that the *paryāyas* of matter are *ananta.*

Let us note that the Nyāya-Vaiśeṣika atomists consider an atom to be eternal. They do not maintain that it undergoes changes. On the other hand, Jaina theoreticians consider an atom to be variable constant. In other words, according to them it undergoes changes while not giving up its essential nature. Even a discrete and solitary atom undergoes changes. All this becomes certainly clear from the exposition in *Padas* I and V. Again, the Nyāya-Vaiśeṣika philosophers consider an atom, not discrete and solitary but forming a part of an aggregate, to be absolutely different from the aggregate. On the other hand, Jaina theoreticians consider it to be relatively identical with an aggregate of which it is a part. Moreover, they contend that the atoms themselves get transformed into an aggregate and that an aggregate, when it disintegrates, produces atoms.

Let us note one more point about atoms. According to Nyāya-Vaiśeṣika philosophers there is qualitative difference among atoms. That is, atoms of earth are qualitatively different from those of water, fire and air, and consequently an atom of earth can never become an atom of water, etc. This again means that according to them all the four physical qualities, viz. colour, flavour, odour and touch are not necessarily present in each and every atom. On the other hand, Jaina theoreticians maintain no qualitative difference among atoms. An atom of earth can transform itself into that of water and so on. Any one atom possesses all the four physical qualities, viz. colour, etc. It is only on account of the difference in the degrees of these qualities that the two atoms can differ from one another.

*

CHAPTER VI

# TRANSMIGRATION OF A LIVING BEING FROM ONE CLASS TO ANOTHER

The subject-matter of this *Pada* is indicated in its beginning by the term *vakkaṁti* (*sū.* 2) = Sk. '*vyutkrānti*'. The commentator in the beginning offers no explanation whatsoever of it. But he comments on the *adhikāra gāthā* that occurs in the beginning of *Pada* VI (559). This commentary makes it clear that the subject-matter of this *Pada* pertains to *vyutkrānti* (transmigration) of a living being from one class to another. It discusses the following points.

1. (a) *Upapātavirahakāla* (Period of time devoid of any birth of living beings) : There are four classes of existence, viz. *deva*, *nāraka*, *manuṣya*, *tiryañca*. In each class the living beings are being born. So, there arises a question as to how much duration of time is completely devoid of any birth whatsoever in each of the classes.

(b) *Udvartanāvirahakāla* (Period of time devoid of any death whatsoever) : Similarly, in in each of the four classes the living beings are dying. So, here also there arises a question as to how much duration of time is completely devoid of any death in each of the classes.

And in connection with each of the classes we are here given the minimum and maximum periods during which no birth takes place, again the minimum and maximum periods during which no death takes place. In regard to both the cases the minimum period is the same and it is one *samaya*. Again, in regard to both the cases the maximum period is the same and it is twelve *muhūrtas*. This is the reason why *Adhikāra* I is given the name '*Bārasa*' (Twelve). (560-68)

2. If even the sub-classes of those four classes are taken into account, then in the First Hell the minimum period in regard to both the cases is one *samaya* but the maximum period in regard to both the cases is twentyfour *muhūrtas*. This is the reason why *Adhikāra* II is given the name '*Cauvīsā*' (Twenty-four) (569-608).

Living beings from the *manuṣya* class only can enter into the class of liberated souls after their death in the former class. In this sense there is possibility of *upapāta* in the class of liberated souls. But there is no possibility of *udvartanā*. That is, no soul from this class migrates into another class. In other words, a

living being that enters this class can never leave it. As there is possibility of *upapāta* in connection with this class, the question naturally arises as to what are the minimum and maximum periods during which no new entry takes place. And we are told that in this connection the minimum period of time is one *samaya* and the maximum period of time six months (564). But as there is no possibility of *udvartanā*, there does not arise the question of *udvartanāvirahakāla* in connection with this class. It is possible that the present *sūtra* 564 is a later interpolation. The reason for this view is that the name '*Bārasa*' of this *Adhikāra* clearly suggests that only those classes that yield the maximum period of 12 *muhūrtas* are in place here. Be that as it may, but from this naturally follows the established tenet of the Jaina theoreticians that no soul that has entered the class of liberated ones comes back in the transmigratory existence.

Āc. Malayagiri has rightly raised the question as to how the maximum period of time during which no birth takes place can be 12 *muhūrtas* in connection with the general class of infernal beings when in the forthcoming *sūtras* in connection with any one of seven hells this maximum period is declared to be 24 *muhūrtas* and even more. The explanation offered is that it is 24 *muhūrtas* when seven hells are considered severally and it is 12 *muhūrtas* when all the seven hells are considered jointly. Hence there is no discrepancy. The same logic applies to other three classes of existence.—"*yadyapi hi nāma ratnaprabhādiṣu ekaikanirdhāraṇena caturviṁśatimuhūrtādipramāṇa upapātaviraho vakṣyate, tathāpi yadā saptāpi pṛthivīḥ samuditā apekṣya upapātavirahaś cintyate tadā sa dvādaśa-muhūrtapramāṇa eva labhyate, dvādaśa-muhūrtānantaram avaśyam anyatarasyāṁ pṛthivyām utpādasambhavāt | tathā kevalaveda-sopalabdheḥ | yas tu 'pratyekam abhāve samudāye'py abhāvaḥ' iti nyāyaḥ sa kāraṇakāryadharmānugamacintāyāṁ nānyatra—ity adoṣaḥ*" —*Prajñāpanāṭīkā*, folio 205 B.

It is necessary to note that this maximum period of 24 *muhūrtas* is not uniform for all the sub-classes. That is, in regard to some of them it is more or less also. And yet the name given to this *Adhikāra* is '*Cauvīsā*.' The reason for this seems to be as follows. The exposition starts with the *Ratnaprabhā* hell in which the maximum period of time during which no birth takes place is 24 *muhūrtas* as also the maximum period of time during which no death takes place is also 24 *muhūrtas*; and taking into account this first *pada* (word) alone the title of this *Adhikāra* seems to have been fixed.

Moreover, Ārya Śyāma asks us to note that in the case of *Jyotiṣka* and *Vaimānika* gods one should not employ the term *udvartanā*'; in its place he should employ the term '*cyavana*' (608).

The maximum period during which no birth takes place and the maximum period during which no death takes place are always equal in any one of the classes. But the maximum period during which no birth takes place differs in different classes. Similarly, the maximum period during which no death takes place differs in different classes. Hence in the following table we give in connection with various classes the maximum periods during which no birth takes place as also the maximum periods during which no death takes place. But the minimum period during which no death takes place is the same in different classes; hence it is not necessary to mention it in the table.

**Maximum Duration in which no Birth (or no Death) Takes Place**

| Class | Duration | Sūtra |
|---|---|---|
| 1. *Nirayagati* | 12 *Muhūrtas* | (560)[1] |
| 1–1. *Ratnaprabhānaraka* | 24 *Muhūrtas* | (569) |
| 1–2. *Śarkarāprabhānaraka* | 7 days & nights | (570) |
| 1–3. *Vālukāprabhānaraka* | ½ month | (571) |
| 1–4. *Paṅkaprabhānaraka* | 1 month | (572) |
| 1–5. *Dhūmaprabhānaraka* | 2 months | (573) |
| 1–6. *Tamānaraka* | 4 months | (574) |
| 1–7. *Adhaḥsaptamīnaraka* | 6 months | (575) |
| 2. *Tiriyagati* | 12 *muhūrtas* | (561) |
| 2–1. *Pṛthivīkāyika* | Nil (*aṇusamayamavirahiyaṁ*)[2] | (579) |
| 2–2. *Apkāyika* | ,, ,, | (580) |
| 2–3. *Tejaḥkāyika* | ,, ,, | (580) |
| 2–4. *Vāyukāyika* | ,, ,, | (580) |
| 2–5. *Vanaspati* | ,, ,, | (580) |
| 2–6. *Dvīndriya* | *Antarmuhūrta* | (581) |
| 2–7. *Trīndriya* | ,, | (582) |
| 2–8. *Caturindriya* | ,, | (582) |
| 2–9. *Saṁmūrcchima-pañcendriya* | ,, | (583) |
| 2–10. *Garbhavyutkrāntika-pañcendriya* | 12 *Muhūrtas* | (584) |
| 3. *Manuṣyagati* | 12 *Muhūrtas* | (562) |
| 3–1. *Saṁmūrcchima* | 24 *Muhūrtas* | (585) |
| 3–2. *Garbhavyutkrāntika* | 12 *Muhūrtas* | (586) |

1. For the *udvartanā-viraha-kāla* of all these classes and sub-classes one may refer to *sū*. 607–608. The *sūtras* referred to in brackets give an account of *upapāta-viraha-kāla*.
2. It is stated in *sū*. 561 that in the case of the *tiryañca-gati* the minimum *viraha-kāla* is one *samaya* only and the maximum *viraha-kāla* is 12 *muhūrtas*. But from the present *sūtra* it follows that in the case of *tiryañca-gati* there is no *viraha-kāla*. Āc. Malayagiri does not account for this inconsistency.

| | | |
|---|---|---|
| 4. *Devagati* | 12 *Muhūrtas* | (563) |
| 4-1. *Asurakumāra* | 24 ,, | (564) |
| 4-2-10. *Nāgakumāra* etc. | 24 ,, | (565-78) |
| 4-11. *Vāṇamaṁtara* | 24 ,, | (587) |
| 4-12. *Jyotiṣka* | 24 ,, | (588) |
| 4-13. *Saudharma* | 24 ,, | (589) |
| 4-14. *Īśāna* | 24 ,, | (590) |
| 4-15. *Sanatkumāra* | 9 days & nights + 20 *Muhūrtas* | (591) |
| 4-16. *Māhendra* | 12 ,, ,, + 10 ,, | (592) |
| 4-17. *Brahmaloka* | 22½ days & nights | (593) |
| 4-18. *Lāṁtaka* | 45 ,, | (594) |
| 4-19. *Mahāśukra* | 80 ,, | (595) |
| 4-20. *Sahasrāra* | 100 ,, | (596) |
| 4-21. *Ānata* | *Saṁkhyāta* months | (597) |
| 4-22. *Prāṇata* | ,, ,, | (598) |
| 4-23. *Āraṇa* | ,, years | (599) |
| 4-24. *Acyuta* | ,, ,, | (600) |
| 4-25. *Heṭṭhima-graiveyaka* | ,, ,, *śata* | (601) |
| 4-26. *Majjhima-graiveyaka* | ,, ,, *sahasra* | (602) |
| 4-27. *Uvarima-graiveyaka* | ,, ,, lakh | (603) |
| 4-28-31. *Vijayādi* | *Asaṁkhyātakāla* | (604) |
| 4-32. *Sarvārthasiddha* | *Palya Saṁkhyeya bhāga* | (605) |

| | | |
|---|---|---|
| 5. *Siddhagati* | 6 Months (564) | *Upapātaviraha* only. *Udvartanāviraha* is not possible in the case of *Siddha* class. |
| 5-1. *Siddha* | 6 Months (606) | |

3. In *Sāntara Dvāra* the question as to whether or not there is temporal gap between any two successive births or any two successive deaths taking place in those classes. The answer given is that there is as well as is not the gap. Those very classes that are considered in the first two *Dvāras* are also considered here. The exception to the above-mentioned general rule is found in the case of only earth-bodied, water-bodied, fire-bodied, air-bodied and vegetation-bodied. In these five classes successive births as well as successive deaths do not allow any temporal gap to intervene between them. In other words, in connection with these five classes *upapāta* and *udvartanā* are *nirantara*. The alternative of *sāntara* is not accepted in connection with these five classes (617-618, 625). In the first two *Dvāras* we are told that in each of the classes there are periods that are devoid of any birth and there are periods that are devoid of any death. And in this Dvāra we are told that it is also possible that there is no temporal gap between any two successive births as also between

**Numbers of Living Beings That Can Simultaneously Be Born And Also Numbers of Living Beings That Can Simultaneously Die[3] In Different Classes :**

| | | Minimum | Maximum |
|---|---|---|---|
| 1. | *Nārakas* (Infernal beings) (1–7) | 1, 2, or 3 | *Saṁkhyāta* or *Asaṁkhyāta* (626–627) |
| 2. | Gods *Asurakumāra* & others (1–10) | 1, 2, or 3 | *Saṁkhyāta* or *Asaṁkhyāta* (658–659) |
| 3. | Earth-bodied, water-bodied, fire-bodied and air-bodied | *Nirantara asaṁkhyāta* in every *samaya* | |

4. *Vanaspati* (a) *Svasthāna*, i. e. those living beings of the class of *vanaspati* that after having been dead are born again in this very class—*nirantara ananta* in every *samaya* (632).
   (b) *parasthāna*, i. e. those living beings of the class of *vanaspati* that belonged to other classes in their previous birth—*nirantara asaṁkhyāta* in every *samaya* (632).
   About *udvartanā* of the living beings in this class this same thing is to be repeated (638).
5. *Dvīndriya* Minimum 1, 2 or 3 & Maximum *saṁkhyāta* and *asaṁkhyāta* (633).
6. *Trīndriya*
7. *Caturindriya*
8. *Saṁmūrcchima Pañcendriya Tiryañca*
9. *Garbhaja Pañcendriya Tiryañca*
10. *Saṁmūrcchima Manuṣya*
    } Minimum 1, 2 or 3 and Maximum *saṁkhyāta* or *asaṁkhyāta* (634)
11. *Garbhaja Manuṣya* Minimum 1, 2 or 3 and Maximum *saṁkhyāta* (635)
12. *Vāṇamantara*
13. *Jyotiṣka*
14. From *Saudharma* to *Sahasrāra* } Minimum 1, 2 or 3 and Maximum *saṁkhyāta* or *asaṁkhyāta*(634)
15. From *Ānata* to *Anuttara* } Minimum 1, 2 or 3 and Maximum *saṁkhyāta* (635).
16. *Siddha* Minimum 1, 2 or 3 and Maximum 108 (636).

5. *Katto* (*Kutaḥ*[4] = From where) *Dvāra* gives an answer to the question as to from which class a living being can transmigrate to

3. The *sūtras* referred to in brackets give an account of *upapāta*. For *udvartanā* refer to *sū*. 637–638.
4. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* conducts, in its characteristic way, the discussion about the process of transmigration (*gati-āgati*) of living beings, employing 14 *mārgaṇādvāras* (points-of-investigation), (Book VI pp. 418 ff.).

and take birth in a particular class. It is also a question as to whether or not all living beings are equally qualified to be born in all classes. Generally speaking all living beings can take birth in any of the classes. But here it is determined as to what class a living being should necessarily belong to in its immediately preceding birth if it is to take birth in a particular class. We give below the table.

| | **Classes which living beings of the classes mentioned to the left should belong to in their immediately preceding births.** |
|---|---|
| 1. *Nāraka* (class of infernal beings) | 1 (a) All the classes of the *Tiryañca pañcendriya paryāpta* excepting *sthalacara* and *khecara* quadrupeds having the life-span of *asaṁkhyāta* years (639[1-22]).<br>1 (b) A class of *garbhaja paryāpta* human beings born in *Karmabhūmi* and having their life-span of *saṁkhyāta* years (639[23-26]). |
| (i) A class of infernal beings born in hell I called *Ratnaprabhā* | (i) The above (a) & (b) to be repeated here (640). |
| (ii) A class of infernal beings born in *Śarkarā* hell. | (ii) All the classes mentioned in the above (a) and (b) except a class of *saṁmurcchima tiryañca pañcendriya* (641). |
| (iii) A class of infernal beings born in *Vālukā* hell. | (iii) All the classes that are covered by (ii) except the class of *bhujaparisarpa* (642). |
| v) A class of infernal beings born in *Paṅka-prabhā* hell. | (iv) All the classes that are covered by (iii) except the class of of *khecara* (643) |

| | |
|---|---|
| (v) A class of infernal beings born in *Dhūmaprabhā* hell. | (v) All the classes that are covered by (iv) except the class of quadrupeds (644) |
| (vi) A class of infernal beings born in *Tamā* hell. | (vi) All the classes that are covered by (v) except the class of *sthalacara* (645) |
| (vii) A class of infernal beings born in the seventh hell. | (vii) (a) *Jalacara-tiryañcapañcendriya paryāpta* and (b) *Garbhaja paryāpta* (c) Males and neuters belonging to the class of *garbhaja paryāpta* human beings and having the life-span of *saṁkhyāta* years and also born in *karmabhūmis* only. (646–47) |
| 2. *Asurakumāra*, etc. (1–10). | 2 (a) *Paryāpta-Tiryañca-Pañcendriya* (648) (b) *Garbhaja-Paryāpta-Manuṣya* (648). |
| 3. A class of earth-bodied | 3 (a) *Tiryañca* (650 [1–10]) (b) *Manuṣya* (650 [11–12]). (c) All classes of celestial beings except the class of *Sanatkumāra*, the class of *Anuttara* gods and the classes of gods that intervene in between these two (650 [13–18]). |
| 4. A class of water-bodied | All the classes that are covered by the above (3). (651). |
| 5. A class of fire-bodied and a class of air-bodied | 5 (a) *Tiryañca* (b) Human beings (652). |
| 6. A class of vegetation | All the classes that are covered by (3) (653). |
| 7. A class of two-sensed beings<br>A class of three-sensed being<br>A class of four-sensed beings | All the classes that are covered by the above (5) (654). |

| | |
|---|---|
| 8. A class of *pañcendriyatiryañca* | 8 (a) A class of infernal beings<br>(b) A class of *tiryañca*<br>(c) A class of human beings<br>(d) A class of celestial beings except the sub-classes of celestial beings born in *Ānata* regions and in the regions above *Ānata* (655) |
| 9. A class of human beings | 9 (a) All classes of infernal beings except the class of infernal beings born in hell VII<br>(b) All classes of *tiryañca* except the classes of fire-bodied and air-bodied.<br>(c) A class of human beings<br>(d) A class of celestial beings (656) |
| 10. A class of *Vāṇamantara* | The same as (2) |
| 11. A class of *Jyotiṣka* | 11 (a) All classes of *garbhaja-tiryañcapañcendriya* except the class of *khecara* having the life-span of *asaṁkhyāta* years.<br>(b) All classes of human beings except the one of those human beings born in *antaradvīpa* (658). |
| 12. A class of *Saudharma* celestial beings and a class of *Īśāna* celestial beings. | 12 The same as the above (11) (659). |
| 13. A class of *Sanatkumāra* celestial beings, a class of *Sahasrāra* celestial beings and the intervening classes of celestial beings. | 13 The same as above (12) except the classes formed by the living beings having life-span of *asaṁkhyāta* years and born in *Akarma-bhūmis* (660, 661) |
| 14. A class of *Ānata* celestial beings, a class of *Acyuta* celestial beings and the intervening classes. | 14 A class of *garbhajaparyāpta* human beings born in *karmabhūmis*, having life-span of *saṁkhyeya* years and having right faith or wrong faith (662-663). |

| 15. A class of *Graiveyaka* celestial beings. | 15 A class of self-controlled human beings (664). |
|---|---|
| 16. A class of *Anuttaropapātika* | 16 A class of self-controlled human beings spiritually vigilant (665) |

From the above table following note-worthy facts emerge :

1. No female of the class of human beings takes birth in hell VII.
2. A living being belonging to the class of infernal beings cannot again be born in this very class in its immediately next birth. Similarly, a living being belonging to the class of celestial beings cannot again be born in this very class in its immediately next birth.
3. A living being belonging to the class of celestial beings cannot be born, in its next birth, in the classes of celestial beings, fire-bodied beings, air-bodied beings and *vikalendriya* beings but can be born in the classes of earth-bodied, water-bodied, plant-bodied and human beings.
4. A living being having sense-organs less than five cannot take its immediately next birth in the class of infernal beings or in the class of celestial beings.
5. A living being belonging to the class of infernal beings can possibly take its immediately next birth in the class of *pañcendriya tiryañca*. An infernal being inhabiting any of the first six hells can possibly take its immediate next birth in the class of human beings. But no infernal being can take its immediately next birth in the classes of the one-sensed, the two-sensed, the three-sensed and the four-sensed living beings.
6. The case of the fire-bodied and the air-bodied beings is different from that of the earth-bodied etc. A living being taking birth in any one of these two classes should necessarily belong, in its immediately previous birth, to the class either of *tiryañca* or of human beings. But a living being once born in any one of the above-mentioned two classes, viz. a class of fire-bodied and that of air-bodied cannot be born in the class of human beings in its next birth.
7. Human beings that are under the influence of wrong faith cannot take their immediately next birth in the celestial regions higher than *Sahasrāra*.
8. Human beings that are not self-controlled (*asaṁyata*) or are only partly self-controlled (*saṁyatāsaṁyata*) cannot take their immediately next birth in *Graiveyaka* or *Anuttara*.

9. A living being belonging to the class of human beings can take its next birth in any one of the four classes of existence. But it is noteworthy that a living being born in the seventh hell cannot take its next birth in the class of human beings.

6. *Uvvaṭṭaṇā*—Its Sanskrit counterpart is '*udvartanā*'. In this Dvāra VI we are told as to in which class a living being belonging to a particular class can take its next birth. The Fifth *Dvāra* provides us with an answer to this question if we read it with a view to finding out an answer to this question. In the 5th *dvāra* we are told as to which class a living being belonging to a particular class in its present birth could have belonged to in its previous birth. From this it naturally becomes clear as to which class a living being belonging to a particular class in its present birth can belong to in its next birth. Hence it is not necessary to give a separate table for that (666–676).

7. *Parabhaviyāuyaṁ*—This *dvāra* discusses the question as to when a living being binds the *karma* determining the life-span of its next birth. The life-span-determining *karma* determines even the class in which it is to be born in its next birth. Hence the above-mentioned question is closely related to the question of '*katto*' and '*udvartanā*.' The answer to this question is given in this *Dvāra*.

Life-span is of two types—(1) *sopakrama* (that can be shortened) (2) *nirupakrama* (that cannot be shortened).[5] Celestial and infernal beings have the second type of life-span. This means that their life-spans cannot be shortened by accidents. That is, they never meet with accidents that can terminate their life-span. They bind the *karma* determining the life-span of their next birth when there remain six months for the end of their present life-span (677, 678, 683).

A living being belonging to any of the classes of the one-sensed, the three-sensed or the four-sensed beings can have either *sopakrama* or *nirupakrama* life-span. If its life-span is of the *nirupakrama* type then it binds the *karma* determining the life-span of its next birth when there remains 1/3 of its present life-span. And if its life-span is of the *sopakrama* type then it binds the *karma* determining the life-span of its next birth when there remains 1/3 or 1/9 or 1/27 of its present life-span (679, 680). *Pañcendriya-tiryañcas* (the five-sensed sub-human beings) and human beings both having the life-span of *asaṁkhyāta* years in their present birth bind the *karma* determining the life-span of their next birth, only when there remains six months for the end of their present life-span. From among the *Pañcendriya-tiryañcas* and human beings those that have

5. *Yogasūtra* 3.22 and the *Bāṣya* thereon.

the life-span of *saṁkhyāta* years bind the *karma* determining the life-span of their next birth when there remains 1/3 of their present life-span, provided their present life-span is of the *nirupakrama* type. And those same beings bind the same when there remains 1/3 or 1/9 or 1/27 of their present life-span, provided their present life-span is of the *sopakrama* type (681-682).

8. *Āgarisa* (Sk. *Ākarṣa*) : *Ākarṣa* means grasping *karma* through the instrumentality of the concerned types of activity. When we are given a glass of water, we drink it in one sip or in many sips. Similarly, karmic material particles are grasped either in one *ākarṣa* or in many *ākarṣas*. Here first we are told as to what types of *āyukarma* are possible in the different classes of living beings. Afterwards we are given the information as to how many *ākarṣas* are required for the grasping of the particles of *āyukarmas* of different types.

The bondage of *āyukarma* is of six kinds in the case of all the living beings (685). All the living beings grasp the material particles of *āyukarma* in one to eight *ākarṣas* (687–690). Thus as there are eight alternatives in the grasping of the material particles of *āyukarma*, eight groups of living beings are formed on the basis of those alternatives and then their relative numerical strength is calculated. The number of those who grasp these concerned particles in eight *ākarṣas* is the smallest. And with the decrease in the number of *ākarṣas*, the numerical strength of the groups increases *asaṁkhyāta* times. So, the number of those who grasp the karmic matter by one *ākarṣa* is the greatest (691–692).

Following are the six types of bondage of *āyukarma* (684) :

1. *Jāti-nāma-nidhatta-āyu* : The Sanskrit counterpart of *nidhatta* is *niṣikta*. Generally a living being arranges the karmic atoms grasped in one *samaya* in the order in which they are to be experienced. This arrangement is called *niṣeka*. And that which gets arranged in this way is called *nidhatta* (Sk. *niṣikta*). In the sub-types of *nāma-karma* occur the classes, viz. a class of the one-sensed, a class of the two-sensed, a class of the three-sensed, a class of the four-sensed and a class of the five-sensed living beings. The *āyukarma* that is arranged with the *jāti-nāma-karma* (=*nāma-karma* determining the class in which a living being is to take birth) is known as *jāti-nāma-nidhatta-āyu*.

2. *Gati-nāma-nidhatta-āyu* : In the sub-types of *nāmakarma* there occur the four classes of existence, viz. a class of celestial beings, a class of infernal beings, a class of human beings and a class of sub-human beings. That *āyu-karma* which is arranged with the *gati-nāma-karma* (the *nāma-karma* determining the class of

existence in which a living is to take birth) is known as *gati-nāma-nidhatta-āyu*.

3. *Sthiti-nāma-nidhatta-āyu* : That *karma* the rise or operation of which causes the sustenance or stability of a living being in a particular birth is called the *sthiti-nāma-karma*. It is different from *jāti-nāma-karma*, *gati-nāma-karma*, *śarīra-nāma-karma* etc. because it is separately mentioned. (See No. 1, 2, 4, etc.) That *āyukarma* which is arranged with the *sthiti-nāma-karma* is called the *sthiti-nāma-nidhatta-āyu*.

4. *Avagāhanā-nāma-nidhatta-āyu : Avagāhanā* means that which a soul pervades and inhabits. Thus by *avagāhanā* is here meant *śarīra* (body). In the sub-types of *nāma-karma* there occur five types of bodies viz. *audārika*, etc. That *āyukarma* which is arranged with the *avagāhanā-nāma-karma* is known as *avagāhanā-nāma-nidhatta-āyu*.

5. *Pradeśa-nāma-nidhatta-āyu* : Karmic atoms are known as *pradeśas*. That *karmas* which are experienced as *pradeśas* only, that is, which can have the rise of their *pradeśas* (*pradeśodaya*) but not of their fruit (*vipāka*) are called *pradeśa-nāma-karma*. The *āyukarma* which is arranged with them is called *pradeśa-nāma-nidhatta-āyu*.

6. *Anubhāva-nāma-nidhatta-āyu* : The fruit or result of *karma* is called *anubhāva*. Not any *anubhāva* but that of the highest degree is meant in this particular context. That *āyukarma* which is arranged with the *karma* of the highest *anubhāva* is known as *anubhāva-nāma-nidhatta-āyu*.

Here Āc. Malayagiri offers clarification that the objective behind the classification of the *āyukarma* into six types is to suggest that between the two members of each pair, viz. *jātināma-karma-āyukarma*, etc. it is the *āyukarma* that is primary. It is primary because the rise of *jatināmakarma*, etc. is governed by or dependent on the rise of *āyukarma*.[6]

*

6. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 217 A.

CHAPTER VII

# BREATHINGS OF LIVING BEINGS

We all know that breathing is very important and essential for the sustenance of life. The present chapter VII describes the maximum interval possible between one breathing and another breathing of a living being belonging to different classes except the class of liberated ones. From the discussion one noteworthy fact emerges. Āc. Malayagiri draws our attention to it. It is this that the more is the misery a living being suffers from, the more is the number of breathings it performs. And the breathings of the most miserable living being are without any interval[1]. Conversely, more the happiness a living being experiences, much more is the interval between its one breathing and another breathing[2]. It is so because the activity of breathing itself is a kind of misery. This is a fact of experience and scriptures also corroborate it.

Āc. Malayagiri has arrived at a general rule on the basis of this discussion. The rule is that in connection with a living being belonging to the class of celestial beings the same is the number of fortnights intervening between its one breathing and another as is the number of *sāgaropamas* its life-span consists of.[3]

In the text proper there occurs: *āṇamaṁti vā pāṇamaṁti vā ūsasaṁti vā nīsasaṁti vā".* Āc. Malayagiri considers '*āṇamaṁti*' and '*ūsasaṁti*' to be synonyms. Again he regards '*pāṇamaṁti*' and '*nīsasaṁti*' as synonyms. But he has recorded another view also. According to this other view, the first member of each pair (*āṇamaṁti-ūsasaṁti, pāṇamaṁti-nīsasaṁti*) refers to internal breathing whereas the second member of it refers to external breathing.

**Temporal Interval Between One Breathing And Another of a Living Being Belonging To Different Classes**

| Classes | Temporal Interval | |
|---|---|---|
| 1. Infernal beings | Uninterrupted | Nil |
| 2. *Asurakumāra* | 7 *stoka* (Min.) | Somewhat more than a fortnight (Max.) |

1. "*atiduḥkhitā hi nairayikāḥ, duḥkhitānāṁ ca nirantaram ucchvāsaniḥśvāsau, tathā loke darśanāt* |" *Prajñāpanāṭīkā*, folio 220 B.
2. "*sukhitānāṁ ca yathottaraṁ mahān ucchvāsaniḥśvāsakriyāvirahakālaḥ*" *Ibid* folio 221 A.
3. *yathā yathā"yuṣaḥ sāgaropamavṛddhis tathā tathocchvāsaniḥśvāsakriyā-virahapramāṇasyāpi pakṣavṛddhiḥ.*
4. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 220 A.

| | Minimum | Maximum |
|---|---|---|
| 3. From *Nāgakumāra* to *Stanitakumāra* | 7 *stoka* (Min.) | *Muhūrtapṛthaktva* |
| 4. Sub-human beings and human beings | Indefinite (Min.) | Indefinite (Max.) |
| 5. *Vāṇamaṁtara* | 7 *stoka* (Min.) | *Muhūrtapṛthāktva* (Max.) |
| 6. *Jyotiṣka* | *Muhūrta-pṛthaktva* (Min.) | *Muhūrtapṛthaktva* (Max.) |
| 7. *Vaimānika* | ,, ,, | 33 fortnights (Max.) |
| (A) i *Saudharma* | ,, ,, | 2 ,, ,, |
| ii *Iśāna* | somewhat more than ,, ,, | 2 ,, ,, |
| iii *Sanatkumāra* | 2 fortnights ,, | 7 ,, ,, |
| iv *Māhendra* | somewhat more than 2 fortnights ,, | somewhat more than 7 fortnights |
| v *Brahmaloka* | 7 fortnights ,, | 10 fortnights ,, |
| vi *Lāṁtaka* | 10 ,, ,, | 14 ,, ,, |
| vii *Mahāśukra* | 14 ,, ,, | 17 ,, ,, |
| viii *Sahasrāra* | 17 ,, ,, | 18 ,, ,, |
| ix *Ānata* | 18 ,, ,, | 19 ,, ,, |
| x *Prāṇata* | 19 ,, ,, | 20 ,, ,, |
| xi *Āraṇa* | 20 ,, ,, | 21 ,, ,, |
| xii *Acyuta* | 21 ,, ,, | 22 ,, ,, |
| (B) i Those in the lower region of the lower *Graiveyaka* | 22 ,, ,, | 23 ,, ,, |
| ii Those in the middle region of the lower *Graiveyaka* | 23 ,, ,, | 24 ,, ,, |
| iii Those in the upper region of the lower *Graiveyaka* | 24 ,, ,, | 25 ,, ,, |
| iv Those in the lower region of the middle *Graiveyaka* | 25 ,, ,, | 26 ,, ,, |
| v Those in the middle region of the middle *Graiveyaka* | 26 ,, ,, | 27 ,, ,, |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| vi Those in the upper region of the middle *Graiveyaka* | 27 | fortnights | (Min.) | 28 | fortnights | (Max.) |
| vii Those in the lower region of the upper *Graiveyaka* | 28 | ,, | ,, | 29 | ,, | ,, |
| viii Those in the middle region of the upper *Graiveyaka* | 29 | ,, | ,, | 30 | ,, | ,, |
| ix Those in the upper region of the upper *Graiveyaka* | 30 | ,, | ,, | 31 | ,, | ,, |
| (C) i *Anuttara Vijaya* etc. 1–4 | 31 | ,, | ,, | 33 | ,, | ,, |
| ii *Sarvārthasiddha* | 33 | fortnights | *ajaghanya-anutkṛṣṭa* | | | (693–724) |

*

CHAPTER VIII

# SIGNS OR INSTINCTS OF LIVING BEINGS

This *Pada* is devoted to the treatment of *jīvasañjñā*. Here by *sañjñā* is meant the sign which points to the existence of a living being. In the beginning of the *Pada* ten signs are enumerated (725). Afterwards we are told that all these ten signs are present in each and every transmigratory living being (726-729). But in the discussion on *sañjñā* conducted from the standpoint of 24 *Daṇḍakas* (730, 732) as also in the discussion on the relative numerical strength of living beings possessed of *sañjñās* (731, 733), the first four alone, viz. *āhāra* (food-seeking instinct), *bhaya* (fear), *maithuna* (mating instinct) and *parigraha* (acquisitive instinct) are taken into account. This suggests that in olden days these four *sañjñās* had been recognised and it is only afterwards that their number has been raised to ten. These ten *sañjñās* are as follows :

(1) *āhāra* (food-seeking instinct)
(2) *bhaya* (fear)
(3) *maithuna* (mating instinct)
(4) *parigraha* (acquisitive instinct)
(5) *krodha* (anger)
(6) *māna* (pride)
(7) *māyā* (deceit)
(8) *lobha* (greed)
(9) *loka*
(10) *ogha*

In the present context the meanings of the terms '*āhāra*' upto '*lobha*' are clear but those of '*loka*' and '*ogha*' are not clear. Āc. Malayagiri explains the terms '*lokasañjñā*' and '*oghasañjñā*' as follows. *Oghasañjñā* means cognition of generality whereas *lokasañjñā* means cognition of particularity. But he has recorded another interpretation also. According to this interpretation, *oghasañjñā* means instinctive activity of climbing a creeper etc. whereas *lokasañjñā* means activity which one should avoid though prevalent in the world or among the common people.

The exposition of these *sañjñās* is performed from the standpoints of prominency and continuity. It is noted that in infernal beings instinct of fear (*bhaya*) is prominent, though each of the ·st four *sañjñās* are present always uninterruptedly (730). In sub-ıman beings (*tiryañca*) the food-seeking instinct is prominent '32), in human beings the mating instinct (734) and in celestial

beings the acquisitive instinct (736). But each of these four *sañjñās* are uninterruptedly present in all living beings.

### Relative Numerical Strength

1. Infernal beings (a) The number of those who (prominently) possess mating instinct is the lowest.
   (b) The number of those who possess food-seeking instinct is *saṁkhyāta* times that of (a).
   (c) The number of those who possess acquisitive instinct is *saṁkhyāta* times that of (b).
   (d) The number of those who possess fear is *saṁkhyāta* times that of (c). (731)
2. Sub-human beings (a) The number of those who possess acquisitive instinct is the lowest.
   (b) The number of those who possess the mating instinct is *saṁkhyāta* times that of (a).
   (c) The number of those who possess fear is *saṁkhyāta* times that of (b).
   (d) The number of those who possess food-seeking instinct is *saṁkhyāta* times that of (c). (733)
3. Human beings (a) The number of those who possess fear is the lowest.
   (b) The number of those who possess food-seeking instinct is *saṁkhyāta* times that of (a).
   (c) The number of those who possess acquisitive instinct is *saṁkhyāta* times that of (b).
   (d) The number of those who possess the mating instinct is *saṁkhyāta* times that of (c). (735)
4. Celestial beings (a) The number of those who possess food-seeking instinct is the lowest.
   (b) The number of those who possess fear is *saṁkhyāta* times that of (a).
   (c) The number of those who possess the mating instinct is *saṁkhyāta* times that of (b).
   (d) The number of those who possess the acquisitive instinct is *saṁkhyāta* times that of (c). (737)

⁂

CHAPTER IX

# BIRTH-PLACES OF DIFFERENT CLASSES OF LIVING BEINGS

When a death of a living being takes place it migrates, with subtle bodies viz. *taijasa* and *kārmaṇa*, to the new place where it takes in material particles suitable for the *audārika* or the *vaikriya* body whichever is fit for the new birth. This place is known by the term '*yoni*'. In this chapter the problem of *yonis* (birth-places) of different classes of living beings is considered from various standpoints. First their touches are considered (738). Then the question as to whether they are animate or inanimate is considered (754). And then the questions as to whether they are concealed or otherwise (764) and so on and so forth are discussed. Moreover, speciality of the human birth-place (*yoni*) is described in this chapter (773). We are told that human birth-place is of three types, viz. *kūrmonnatā*, *śaṅkhāvartā* and *vaṁśīpatrā*. The three terms denoting these three types of human birth-place are descriptive and self-explanatory. The term '*kūrmonnatā*' suggests its tortoise-like curve, the term '*śaṅkhāvartā*' suggests its conch-like coiled shape, and the term '*vaṁśīpatra*' suggests its bamboo-leaf-like shape.

The *kūrmonnatā* yonis serve as the birth-place of great personalities like *Tīrthaṅkara*. A woman-jewel (*strī-ratna*) has invariably the *śaṅkhāvartā-yoni*. Many living beings descend to this *yoni* but they invariably leave it before their actual birth.[1] In other words, all living beings that descend to this *yoni* suffer pre-natal death, so to say. That is, none is born from this *yoni*. Generally women have *yonis* of *vaṁśīpatra* type (773). The question of relative numerical strength of the classes of living beings is considered here from the standpoint of different types of *yonis* (753, 763, 772). But the question of relative numerical strength of different groups of human beings is not considered from the standpoint of three types of *yonis* that human beings have (773).

1. Ac. Malayagiri records an old view that *strīratna's* embryo gets destroyed on account of her excessive heat of sex passion. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 228-A.

**Birth-places of different classes of Living beings**

| ses of living beings | Cold | Hot | Cold-cum-hot | Animate | Inanimate | Mixed | Concealed | Revealed | Concealed-cum-revealed |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| ernal beings | Cold | Hot | × | × | Inanimate | × | Concealed | × | × |
| vanapati celestial ngs | × | × | Cold-cum-hot | × | Inanimate | × | Concealed | × | × |
| th-bodied, water-bodi- air-bodied and plants | Cold | Hot | Cold-cum-hot | Animate | Inanimate | Mixed | Concealed | × | × |
| e-bodied | × | Hot | × | Animate | Inanimate | Mixed | Concealed | × | × |
| two-sensed, the three- sed, the four-sensed | Cold | Hot | Cold-cum-hot | Animate | Inanimate | Mixed | × | Revealed | × |
| e-sensed sub-human ngs | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| *mūrcchima* sub-human ngs | Cold | Hot | Cold-cum-hot | Animate | Inanimate | Mixed | × | Revealed | × |
| *rbhaja* sub-human ngs | × | × | Cold-cum-hot | × | × | Mixed | × | × | Concealed-cum-revealed |
| man beings | — | — | — | — | — | — | — | — | — |
| *mūrcchima* human ngs | Cold | Hot | Cold-cum-hot | Animate | Inanimate | Mixed | × | Revealed | × |
| *rbhaja* human beings | × | × | Cold-cum-hot | × | × | Mixed | × | × | Concealed-cum-revealed |
| *ṇamantara* | × | × | Cold-cum-hot | × | Inanimate | × | Concealed | × | × |
| *tiṣka* | × | × | Cold-cum-hot | × | Inanimate | × | Concealed | × | × |
| *mānika* | × | × | Cold-cum-hot | × | Inanimate | × | Concealed | × | × |
| *dha* (Liberated souls) | × | × | × | × | × | × | × | × | × |

*ūtras* 742-43 describe the birth-places (*yonis*) of the one-sensed except the fire-bodied. But the printed text of the commentary n these *sūtras* contain the wrong reading, viz. '*ekendriyāṇām apkāyikavarjānāṁ...trividhā yoniḥ*' (*Prajñāpanāṭīkā*, folio 225 B, 226 A). is noteworthy that all the manuscripts yield the reading, '*ekendriyāṇām agnikāyavarjānāṁ..trividhā yoniḥ.*' And this is the correct reading and hence it fits well in the context.

**Relative Numerical Strength of Living beings from the Standpoint of yoni (birthplace).(753, 763, 772)**

1. (a) Number of living beings having hot-cold birth-places is the lowest.
   (b) Number of living beings having hot birth-place is *asaṁkhyāta* times (a).
   (c) Number of living beings having no birth-place, that is, liberated souls is *ananta* times (b).
   (d) Number of living beings having cold birth-place is *ananta* times (c).
2. (a) Number of living beings having animate-inanimate birth-places is the lowest.
   (b) Number of living beings having inanimate birth-places is *asaṁkhyāta* times (a).
   (c) Number of living beings having no birth-place is *ananta* times (b).
   (d) Number of living beings having animate birth-places is *ananta* times (c).
3. (a) Number of living beings having concealed-revealed birth-places is the lowest.
   (b) Number of living beings having revealed birth-places is *asaṁkhyāta* times (a).
   (c) Number of living beings having no birth-place is *ananta* times (b).
   (d) Number of living beings having concealed birth-places is *ananta* times (c).

CHAPTER X

# DISCUSSION ON CARAMA-ACARAMA FEATURES OF ALL SUBSTANCES

### Carama-acarama Features of Ratnaprabhā etc.

The world exhibits arrangement. Hence some things are on the border region (*carama*) and some are on the intermediary region (*acarama*). The former are called *carama* and the latter *acarama*. In this chapter the question of *carama-acarama* features is discussed in connection with different substances. Earths, viz. *Ratnaprabhā* etc. are different parts of the whole world (*loka*). Similarly, atoms and the composite aggregates constituted of different number of atoms are also the different parts. And the different living beings also are the parts. The question of *carama-acarama* features is discussed in connection with these parts one by one and then in connection with the whole *loka-aloka* together. One thing to be borne in mind is that something is called *carama* or *acarama* not absolutely but only in relation to some other things. Similarly, something is called *caramas* (i. e. many *caramas*) or *acaramas* (i. e. many *acaramas*) not absolutely but only in relation to some other things.

Let us elucidate the point. First of all eight earths—*Ratnaprabhā* and others (7) and the eighth *Īṣatprāgbhāra* (= *Siddhālaya* = Abode of the liberated)—are enumerated (774). The *carma* feature is uniformly affirmed as well as negated in connection with each of the following : eight earths, celestial regions beginning with *Saudharma*, *loka* and *aloka* (775–776). The following six alternatives are framed :

1. Is it 'a *carama*' ?
2. Is it 'an *acarama*' ?
3. Is it 'many *caramas*' ?
4. Is it 'many *acaramas*' ?
5. Is it '*caramāntapradeśas*' ? [1]
6. Is it '*acaramāntapradeśas*' ?

And all these six alternatives are negated in the case of each one of the above-mentioned items (775). Āc. Malayagiri here says that when the absolute question is put, the answer is definitely

---

1. The commentator does not take it as a *bahuvrīhi* compound. This means that if *Ratnaprabhā* is viewed not as one *dravya* (substance) but as *pradeśas* (constituent units) of that *dravya* on the basis of its pervading *asaṁkhyāta pradeśas* then it is of the nature of many *pradeśas* (775).

negative and when the relative question is put, the answer may be affirmative. When the question, viz. 'is *Ratnaprabhā carama* or *acarama* ?' is put, then the answer is 'it is neither *carama* nor *acarama*'. In other words, it is wrong to ask 'is *Ratnaprabhā carama* ? *acarama* ?' But when the question, viz. 'is *Ratnaprabhā carama* or *acarama* in relation to this or that ?' then the answer may be affirmative. In other words, such questions are the right questions. This is so because a particular thing can be *carama* or *acarama* not absolutely but only in relation to some other things.

Hence in the text proper the answers given to the above-mentioned six questions are certainly negative. But it is not that they are negative only. After having answered them in negation they are answered in affirmation. They are answered in affirmation as follows :

'*ṇiyamā acarimaṁ ca carimāṇi ya;*
*carimaṁtapadesā ya acarimaṁtapadesā ya.*' (775)

The meaning of this statement is worth considering. The explanation offered by the commentator is as follows. There is no go but to answer in negation all the six questions when *Ratnaprabhā* is viewed as one impartite whole. But when it is viewed as the one divided into many parts on account of its pervading *asaṁkhyāta* space-points, then all the six questions could be answered in affirmation as in the above-noted quotation. When it is viewed not as one impartite whole but as a physical combination of 'many *caramas*' (= parts lying on the border regions) and 'one *acarama*' (a part lying in the intermediate region), it could be called 'many *caramas*' as well as 'one *acarama*'. In a diagram we can demonstrate it by a quadrilateral ▭. The four boundary lines are called many *caramas* and the portion surrounded by them is called one *acarama*. Hence it could be called 'many *caramas*' as well as 'one *carama*'.[2] This answer is given from the standpoint which views the *dravya* or substance or whole as divided into parts. Here our attention is mainly directed towards *dravya.*

But if the *avayavas* or parts of which the *dravya* is made is concentrated upon then the answer will be—"*carimaṁtapadesā ya acarimaṁtapadesā ya.*" This means that *Ratnaprabhā* Earth consists of many units (*pradeśas*). All these units are divided into two groups. Those that lie on the four boundary lines are called *caramāntapradeśas*, and those that lie in the region surrounded by four lines are called *acaramānta-pradeśas*. And *Ratnaprabhā* Earth,

2. The commentator has recorded different interpretations of the terms '*carama*', '*acarama*', etc. *Prajñāpanaṭīkā*, folio 229 B.

being made of both these types of *pradeśas*, could be called '*caramānta-pradeśas*' and '*acaramāntapradeśas.*'

The roots of the crystallised Jaina doctrine of identity-cum-difference of parts and whole are obvious here.[3]

### Relative Numerical Strength of Carama etc.

The *sūtras* occurring in the beginning of the chapter (774-776) are devoted to the discussion on the features *carama* etc. in connection with *Ratnaprabhā* etc. After that in *sūtras* 777–780 is given the calculation of the relative numerical strength of those features *carama* etc. It is as follows :

1. About *Ratnaprabhā*
   (a) From the standpoint of *dravya* (substance)
      (i) *Acarama*, being one in number, is the lowest in numerical strength
      (ii) Number of ' many *caramas* ' is *asaṁkhyāta* times that of (i)
      (iii) *acarama* (i) + ' many *caramas* ' (ii) = somewhat more than (*viśeṣādhika*) that of (ii)
   (b) From the standpoint of *pradeśas* (parts)
      (i) The number of *caramāntapradeśas* is the lowest.
      (ii) The number of *acaramāntapradeśas* is *asaṁkhyāta* times that of (i)
      (iii) *Caramāntapradeśas* + *acaramāntapradeśas* = somewhat more than (*viśeṣādhika*) that of (ii)
   (c) From the standpoints of *dravya* and *pradeśa* taken together
      (a) (i), (ii) and (iii) yielded by *dravyārthika* standpoint and
      (b) (i), (ii) and (iii) yielded by *pradeśārth·ka* standpoint are here enumerated in the same order giving the serial number (i) to (vi). To link (iii) yielded by *dravyārthika* standpoint to (i) yielded by *pradeśārthika* standpoint we are told that the latter is *asaṁkhyāta* times the former.

2–3. The above account of the relative numerical strength applies to each of the remaining six infernal regions, each of the celestial regions beginning with *Saudharma*, and *Īṣatprāgbhārā* Earth. And even *Loka* which contains all these is not an exception because the space points of *Loka* are not more than *asaṁkhyāta*.

But the account differs in the case of *Aloka* because from the *pradeśārthika* standpoint it has *ananta* space points. Hence in its

3. *Ibid*, folio 229 B

negative and when the relative question is put, the answer may be affirmative. When the question, viz. 'is *Ratnaprabhā carama* or *acarama* ?' is put, then the answer is 'it is neither *carama* nor *acarama*'. In other words, it is wrong to ask 'is *Ratnaprabhā carama* ? *acarama* ?' But when the question, viz. 'is *Ratnaprabhā carama* or *acarama* in relation to this or that ?' then the answer may be affirmative. In other words, such questions are the right questions. This is so because a particular thing can be *carama* or *acarama* not absolutely but only in relation to some other things.

Hence in the text proper the answers given to the above-mentioned six questions are certainly negative. But it is not that they are negative only. After having answered them in negation they are answered in affirmation. They are answered in affirmation as follows :

'*ṇiyamā acarimaṁ ca carimāṇi ya;*
*carimaṁtapadesā ya acarimaṁtapadesā ya.*' (775)

The meaning of this statement is worth considering. The explanation offered by the commentator is as follows. There is no go but to answer in negation all the six questions when *Ratnaprabhā* is viewed as one impartite whole. But when it is viewed as the one divided into many parts on account of its pervading *asaṁkhyāta* space-points, then all the six questions could be answered in affirmation as in the above-noted quotation. When it is viewed not as one impartite whole but as a physical combination of 'many *caramas*' (= parts lying on the border regions) and 'one *acarama*' (a part lying in the intermediate region), it could be called 'many *caramas*' as well as 'one *acarama*'. In a diagram we can demonstrate it by a quadrilateral ▭. The four boundary lines are called many *caramas* and the portion surrounded by them is called one *acarama*. Hence it could be called 'many *caramas*' as well as 'one *carama*'.[2] This answer is given from the standpoint which views the *dravya* or substance or whole as divided into parts. Here our attention is mainly directed towards *dravya*.

But if the *avayavas* or parts of which the *dravya* is made is concentrated upon then the answer will be—"*carimaṁtapadesā ya acarimaṁtapadesā ya.*" This means that *Ratnaprabhā* Earth consists of many units (*pradeśas*). All these units are divided into two groups. Those that lie on the four boundary lines are called *caramāntapradeśas*, and those that lie in the region surrounded by four lines are called *acaramānta-pradeśas*. And *Ratnaprabhā* Earth,

2. The commentator has recorded different interpretations of the terms '*carama*', '*acarama*', etc. *Prajñāpanaṭīkā*, folio 229 B.

being made of both these types of *pradeśas*, could be called '*caramānta-pradeśas*' and '*acaramāntapradeśas*.'

The roots of the crystallised Jaina doctrine of identity-cum-difference of parts and whole are obvious here.[3]

### Relative Numerical Strength of Carama etc.

The *sūtras* occurring in the beginning of the chapter (774-776) are devoted to the discussion on the features *carama* etc. in connection with *Ratnaprabhā* etc. After that in *sūtras* 777–780 is given the calculation of the relative numerical strength of those features *carama* etc. It is as follows :

1. About *Ratnaprabhā*
   (a) From the standpoint of *dravya* (substance)
      (i) *Acarama*, being one in number, is the lowest in numerical strength
      (ii) Number of 'many *caramas*' is *asaṁkhyāta* times that of (i)
      (iii) *acarama* (i) + 'many *caramas*' (ii) = somewhat more than (*viśeṣādhika*) that of (ii)
   (b) From the standpoint of *pradeśas* (parts)
      (i) The number of *caramāntapradeśas* is the lowest.
      (ii) The number of *acaramāntapradeśas* is *asaṁkhyāta* times that of (i)
      (iii) *Caramāntapradeśas* + *acaramāntapradeśas* = somewhat more than (*viśeṣādhika*) that of (ii)
   (c) From the standpoints of *dravya* and *pradeśa* taken together
      (a) (i), (ii) and (iii) yielded by *dravyārthika* standpoint and
      (b) (i), (ii) and (iii) yielded by *pradeśārthika* standpoint are here enumerated in the same order giving the serial number (i) to (vi). To link (iii) yielded by *dravyārthika* standpoint to (i) yielded by *pradeśārthika* standpoint we are told that the latter is *asaṁkhyāta* times the former.

2–3. The above account of the relative numerical strength applies to each of the remaining six infernal regions, each of the celestial regions beginning with *Saudharma*, and *Īṣatprāgbhārā* Earth. And even *Loka* which contains all these is not an exception because the space points of *Loka* are not more than *asaṁkhyāta*.

But the account differs in the case of *Aloka* because from the *pradeśārthika* standpoint it has *ananta* space points. Hence in its

---

3. *Ibid*, folio 229 B

account the number of *acaramānta-pradeśas* is to be understood as *ananta* times—instead of *asaṁkhyāta* times—that of the *caramānta-pradeśas* (779).

The catalogue of the relative numerical strength of the features *carama* etc. of *Loka* and *Aloka* taken together is given below (780).

4. About *Loka-aloka*

(a) From the standpoint of *dravya*

(i) The number of *acarama* of each of the two is the lowest.

(ii) The number of *caramas* of *Loka* is *asaṁkhyāta* times (i)

(iii) The number of *caramas* of *Aloka* is *asaṁkhyāta* times (ii)

(iv) *Acaramas* of both (i) + *caramas* of both (ii)-(iii) = somewhat more than (*viśeṣādhika*) (iii)

(b) From the standpoint of *pradeśa*

(i) The number of the *caramānta-pradeśas* of *Loka* is the lowest.

(ii) The number of the *caramānta-pradeśas* of *Aloka* is somewhat more than (*viśeṣādhika*) (i)

(iii) The number of *acaramānta-pradeśas* of *Loka* is *asaṁkhyāta* times (ii).

(iv) The number of *acarimānta-pradeśas* of *Aloka* is *ananta* times (iii)

(v) The *caramānta-pradeśas* of *Loka* (i) and of *Aloka* (ii) + *acaramānta-pradeśas* of *Loka* (iii) and of *Aloka* (iv) = somewhat more than (*viśeṣādhika*) (iv)

(c) From both the standpoints

(i) The number of *acarama* of each of the two is the lowest

(ii) The number of *caramas* of *Loka* is *asaṁkhyāta* times (i)

(iii) The number of *caramas* of *Aloka* is somewhat more than (ii)

(iv) *Acaramas* of the each of the two *Loka* and *Aloka* (i) + *caramas* of *Loka* and of *Aloka* (ii)-(iii) = somewhat more than (iii)

(v) The number of *caramānta-pradeśas* of *Loka* is *asaṁkhyāta* times (iv)

(vi) The number of *caramānta-pradeśas* of *Aloka* is somewhat more than (v)

(vii) The number of *acarmānta-pradeśas* of *Loka* is *asaṁkhyāta* times (vi)

(viii) The number of *acaramānta-pradeśas* is *ananta* times (vii)

(ix) *Caramāntapradeśas* of *Loka* and of *Aloka* (v)-(vi) + *acaramāntapradeśas* of *Loka* and of *Aloka* (vii)-(viii) = somewhat more than (viii)

(x) The number of all the substances is somewhat more than (ix)
(xi) The number of all the *pradeśas* is *ananta* times (x)
(xii) The number of all the modes is *ananta* times(xii) (780)

**Consideration of the Features carama etc. in connection with physical Atom and physical Aggregate**

In this exposition 26 alternatives are considered in connection with a loose atom as also in connection with the different aggregates having different number of constituent atoms and it is demonstrated as to which out of those alternatives is to be affirmed or negated in connection with each of them (781-789). At the end of this topic recapitulatory (*saṅgrahaṇī*) verses are given (790).

The primary alternatives are three, viz. *carama*, *acarama* and *avaktavya*. Then on the basis of plurality or otherwise they are raised to six. And at last mathematical permutation and combination yield in all 26 alternatives which are as follows :

| | | |
|---|---|---|
| (1) 1. *carama* | 4. *caramas* | |
| (2) 2. *acarama* | 5. *acaramas* | |
| (3) 3. *avaktavya* | 6. *avaktavyas* | |
| (4) 7. *carama* and *acarama* | 8. *carama* and *acaramas*<br>9. *caramas* and *acarama*<br>10. *caramas* and *acaramas* | The first set of four alternatives. |
| (5) 11. *carama* and *avaktavya* | 12. *carama* and *avaktavyas*<br>13. *caramas* and *avaktavya*<br>14. *caramas* and *avaktavyas* | The second set of four alternatives. |
| (6) 15. *acarama* and *avaktavya* | 16. *acarama* and *avaktavyas*<br>17. *acaramas* and *avaktavya*<br>18. *acaramas* and *avaktavyas* | The third set of four alternatives. |
| (7) 19. *carama, acarama* and *avaktavya* | 20. *carama, acarama* and *avaktavyas*<br>21. *carama, acaramas* and *avaktavya*<br>22. *carama, acaramas* and *avaktavyas*<br>23. *caramas, acarama* and *avaktavya*<br>24. *caramas, acarama* and *avaktavyas*<br>25. *caramas, acaramas* and *avaktavya*<br>26. *caramas, acaramas* and *avaktavyas* | |

In the above catalogue the 26 alternatives are written in such a way that those which are in singular could easily be marked off. The objective behind it is to make it clear that the roots of *Saptabhaṅgī* propounded by Jaina theoreticians in their treatment of *Syādvāda* doctrine are visible in the alternatives of this type. The *Saptabhaṅgī* of this very sort occur in *Bhagavatīsūtra*. We

have elucidated and clarified it elsewhere. So, we refrain from its detailed treatment here. The age of *Āgamas* is followed by the age of *Anekānta* or Logic. The Jaina theoreticians of the Age of Logic excluded the alternatives in plural and formulated the wellknown *Saptabhaṅgī*. It suffices to suggest this much at this juncture.

Now let us see as to which of the alternatives are applicable in the case of an atom etc. (781–789):

1. Any loose atom 1 alternative No. 3
2. A physical aggregate of 2 atoms 2 alternatives = Nos. 1 and 3
3. A physical aggregate of 3 atoms 4 alternatives = Nos. 1, 3, 9, 11
4. A physical aggregate of 4 atoms 7 alternatives = Nos. 1, 3, 9, 10, 11, 12, 23
5. A physical aggregate of 5 atoms 11 alternatives = Nos. 1, 3, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 23, 24, 25
6. A physical aggregate of 6 atoms 15[4] alternatives = Nos. 1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 23, 24, 25, 26
7. A physical aggregate of 7 atoms 17 alternatives = Nos. 1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26
8. A physical aggregate of 8 atoms 18 alternatives = Nos. 1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26
9. A physical aggregate of 9 to *saṁkhyāta* atoms, of *asaṁkhyāta* atoms and of *ananta* atoms 18 alternatives = Nos. 1, 3, 7, 8, 9 10, 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26

**The Problem of Features carama etc. in connection with Structure or Figuration**

The five classes of structures viz. a class of globular structures etc. (791), their sub-classes (792), the number of their constituent atoms (793), their extent of pervasiveness (or size) (794) and their features *carama* etc. (797) are considered in the order of their mention here. And at last relative numerical strength of their features *carama* etc. is also calculated (802–806). The summary of all this exposition is as follows :

The five classes of structure are (1) a class of globular structures, (2) that of circular structures, (3) that of triangular structures, (4) that of quadrangular structures, (5) that of oblong structures[5] (791). Each class consists of *ananta* individual

4. According to some theoreticians here there are 14 alternatives. Hence they reject the 8th one. *Ibid*, folio 238 B.
5. Even the 8[5]th *sūtra* suggests that there are five types of structure.

structures (792). And each individual structure consists of *saṁkhyāta* or *asaṁkhyāta* or *ananta* atoms (793). A structure constituted of *saṁkhyāta* atoms occupies *saṁkhyāta* space-points; the one constituted of *asaṁkyāta* atoms occupies *saṁkhyāta* or *asaṁkhyāta* space-points; and even the one constituted of *ananta* atoms occupies *saṁkhyāta* or *asaṁkhyāta* space-points only (but never *ananta* space-points) (794–796).

In the consideration of the features *carama* etc. in connection with the various structures (797–801) those six alternatives (775) are negated as well as affirmed in that very manner (775). We have already clarified the point. So we need not repeat here what we have already said.

The exposition of the relative numerical strength of the features *carama* etc. in connection with these five structures (802–806) closely follows that very exposition conducted in connection with *Ratnaprabhā* (777). Hence we need not repeat the account in connection with the structures. But there is one point of difference which we should note. The text proper in this connection says, '*ṇavaraṁ saṁkame aṇaṁtaguṇā*' (805, 806). The commentator points out that the above-mentioned statement asks us to employ the phrase '*ananta* times' when we switch over from the consideration of *kṣetra* to the consideration of *dravya*. It is as follows :

1. The number of 'one *acarama*' is the lowest.
2. From the standpoint of *kṣetra* the number of *caramas* is *asaṁkhyāta* times (1)
3. But from the standpoint of *dravya* the number of *caramas* is *ananta* times (1)
4. 'One *acarama*' + *caramas* = somewhat more than (3)

—*Prajñāpanāṭīkā*, folio 244 B.

to make stations in the conditions of transmigratory existence. In other words, before their final release they will have to take many births in different conditions of transmigratory existence. Hence from the standpoint of *gati* they are considered to be *acaramas.* Similarly, here in this chapter the features *carama* etc. are considered in connection with living beings from the standpoints *sthiti,* etc. also.

*

## CHAPTER XI

# ON SPOKEN LANGUAGE

This chapter is named *Bhāṣāpada* because it is devoted to the exposition of spoken language. It deals with the problems of its origination, form, nature, types and speaker. It seems to be a collection of scattered materials pertaining to spoken language. In order to make the speculation on spoken language easily understandable we have reversed the order of *sūtras* in our account. Readers are requested to take note of this fact.

### Nature and Origination of Spoken Language

*Bhāṣā* means that which is spoken.[1] The commentator explains this statement by stating that that which gives rise to knowledge in the hearer is *bhāṣā*[2]. Thus *bhāṣā* means spoken language. The first or primary cause of spoken language or speech is a living being (858). That is, in the absence of a living being, its origination does not take place. But by first or primary cause is not meant here the material cause. According to *Prajñāpanā*, the material cause of spoken language is the material-particles-of-the form-of-spoken-language the defining characteristics of which are colour, odour, flavour and touch (877 [6]). A soul or living being receives those particles only when they are in the condition of immobility (877[1]). It receives those particles through the instrumentality of body and afterwards transforms them into spoken language or speech. In the Jaina terminology it is said that 'it receives them through bodily activity (*kāya-yoga*)' (858, 859). There has been raised a question as to what form or shape these particles transformed into speech assume when they are expelled out by a living being. And in the answer we are told that they assume the vajra-shape (858). The commentator explains as to why they assume that shape. The shape of *Loka* (universe) resembles that of a *vajra*; and the particles transformed into language pervade the whole *Loka* as soon as they are expelled out. This is the reason why they assume vajra-shape as soon as they are expelled out by a speaker.[3] *Prajñāpanā* itself explicitly states that the material-particles-of-the-form-of-spoken-language once thrown out by a speaker reaches up to the end of *Loka* (858). They could not proceed further, because beyond the limits of *Loka* there does not exist 'the medium of motion (*Dharma*)'.[4]

---

1. "*bhāṣyate iti bhāṣā*" *Prajñāpanāṭīkā*, folio 246 B
2. "*bhāṣā avabodhabījabhūtā*" *Ibid*, folio 256 A
3. *Ibid*, folio 256 A.
4. *Ibid*, folio 256 B

The material particles-of-the-form-of-spoken-language require two moments only for the process beginning with their reception and ending with their expulsion (859). It is so because in the first moment they are received and in the second moment they are expelled out[5].

Matter is available in the form of loose atoms as well as aggregates constituted of two upto *ananta* atoms. Only those aggregates that are constituted of *ananta* atoms are amenable to the reception meant for the transformation into spoken language (877 [3]). Again, not all such aggregates but only those that occupy *asaṁkhyāta* space-points are amenable to the reception (877 [4]). The material-particles-of-the-form-of-spoken-language persist for one moment upto *asaṁkhyāta* moments (877 [5]).[6] In other words, the material particles once transformed into spoken-language remain in that state for one moment upto *asaṁkhyāta* moments. Each material-particle-of-the-form-of-spoken-language does not possess all the types of colour, flavour, odour and touch. And the types that one particle possesses are not necessarily identical with those that another particle passesses. But when they are taken jointly then we can say that they possess all the types of colour, flavour, odour and touch. In other words, in the class of these material-particles-of-the-form-of-language, all types of colour, flavour, odour and touch are available (877 [6]–877[14]). But we should note one exception in this connection. This exception is due to the fact that out of each pair of contradictory touches one touch only could be grasped. Hence each of the particles received for the transformation into spoken-language possesses 2 or 3 or 4 touches. But when they are taken jointly, they can be said to have four touches only, that is, neither more nor less than four touches (877 [13]).

Material particles are found everywhere in the entire *Loka*. But the size of a soul is equal to the size of a body it inhabits. Hence there arises a question as to whether the soul receives the material particles-of-the-form-of-spoken-language from any part of the world. The answer given to the question is that only those particles that are in touch with the soul are received by it(877[15]). Moreover, only those material-particles-of-the-form-of-spoken-language that occupy the space-points occupied by the units of

5. According to the statement of Āc. Bhadrabāhu in the reception of the material particles-of-the-form-of-spoken-language the bodily activities are required whereas in their expulsion the vocal ones. *Āvaśyakanir-yukti gā.* 7; *Viśesā. gā.* 353.

6. In this context the commentator records different explanations offered by others, *Prajñāpanāṭīkā*, folio 262 B.

soul are received by it (877[16]). These particles are received by the concerned units of soul. Hence it is said that the particles which are not separated from the concerned units of soul by the intervening points and which are either atomic[7] or gross are received by the soul. Those particles that are separated from the concerned units of soul by intervening space-points are not received by the soul (877[17-18]). Again, the material-particles-of-the-form-of-spoken-language are in the upward direction or in the downward direction or in the horizontal direction. And they are received in the[8] beginning or in the middle or in the end of the duration for which they are amenable to reception (877 [19-20]). The particles that are not separated from the units of soul by spatial gap are received from all the six directions by the soul according to their spatial order (877 [21-23]).

The material-particles-of-the-form-of-spoken-language are received incessantly or intermittently. When a speaker does not speak continuously, there are intervals in the process of reception of particles. Hence this reception is called intermittent reception. But when he speaks continuously for a specific duration of time, he receives the particles incessantly. Hence this reception is known as incessant reception. Here we should note some points. In the first moment of the process there is reception only because there is no possibility of expulsion in this moment. But in the second moment both the reception and the expulsion become possible. It is so because in this second moment the particles received in the first moment are expelled out and at the same time new particles that are to be expelled out in the third moment are received. Thus in all the moments intervening between the first and the last both reception and expulsion take place[9]. In the last moment there is only expulsion but no reception (878-879).

---

7. In 877 [3] it is clearly stated that the material aggregate which is amenable to reception is *ananta-pradeśī* (i.e. constituted of *ananta pradeśās*—atoms) whereas here we are told that even *aṇus* are received. But let us note that there is no contradiction between the two statements. It is so because the term '*aṇu*' is here used not in the sense of an atom but in the sense of 'an aggregate occupying *pradeśas* (space-points) less in number than the *pradeśas* (atoms) of which it is constituted'. And the term '*bādara* aggregate' means 'an aggregate occupying *pradeśas* (space-points) comparatively more in number than the *pradeśas* (atoms) of which it is constituted'. *Prajñāpanāṭīkā* folio 263 B.

8. They are amenable to reception for the period of an *antarmuhūrta*. And hence we are required to understand that they are received in the beginning, or in the middle or in the end of an *antarmuhūrta* only. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 263.

9. On the basis of *Viśeṣāvaśyakabhāṣya* (*gā.* 371) Ac. Malayagiri in his

### Journey of the particles upto the end of Loka

We have already said that spoken words travel upto the end of Loka. While explaining this point *Prajñāpanā* states that the particles are expelled out in two ways. Let us explain the two ways as follows. The particles are expelled out in one whole mass in which they are received as also in the quantity in which they are received. This mass gets destroyed, that is, its form-of-the-spoken-language comes to an end when it has travelled some miles. The second way is to expel the particles in many masses resulted from the division of that original mass in which they are received. [10] (The masses arrived at by the process of division are very subtle and hence they do not get destroyed very soon. They retain their form-of-spoken-language for long. Not only that, they transform into the form of words or spoken-language the other material particles which come in their contact). Thus they go on increasing by infinite times as they travel or spread and at last reach the end of *Loka* (889).

The material things are divided into parts in various ways. Hence here the five divisions are mentioned with their illustrations. These five divisions are—*khaṇḍa, pratara, cūrṇikā, anutaṭikā* and *utkarikā* (881–887). Not only that but even the account of the relative numerical strength of these five divisions is given here (887).

### Types of Spoken Language

Different types of spoken language are described in this chapter (830, 849, 859, 870, 896). These types are systematically expounded in *sūtras* 860–866. Hence depending mainly on these *sūtras* we explain those types.

There are two main types of spoken language, viz. *paryāpta* (fully developed) and *aparyāpta* (undeveloped) (860). The commentator explains them as follows. That spoken language (rather speech) the nature or meaning of which could be determined as true or false is called *paryāptā*. On the other hand, that speech the nature or meaning of which could not be determined as true or false is called *aparyāptā*. If its meaning is true it is

---

commentary on *Prajñāpanā* clarifies that though there cannot take place two cognitions (*upayoga*) simultaneously yet there can take place two activities (*kriyā*) simultaneously. *Prajnāpanāṭīkā*, folio 264.

10. The portion put into brackets is not found in the text. But we have added it for clarification. Refer to *Viśeṣā. gā.* 378 and *Parjñāpanāṭīkā* folio 265 B.

regarded as true speech. If its meaning is false, it is regarded as false speech. In other words, that speech which enables us to know the thing as it is is true speech; and that speech which leads us to know the thing as it is not is false speech. Thus *paryāptā* speech has two sub-types, viz. true speech (*satya-bhāṣā*) and false speech (*mṛṣābhāṣā*) (861). The truth or validity of the speech depends on various situations and conditions. These situations and conditions being ten, the types of true or valid speech are also ten. They are: 1. *Janapada-satya*, 2. *Sammata-satya*, 3. *Sthāpanā-satya*, 4. *Nāma-satya*, 5. *Rūpa-satya*, 6. *Pratītya-satya*, 7. *Vyavahāra-satya*, 8. *Bhāva-satya*, 9. *Yoga-satya*, 10. *Aupamya-satya* (862)[11]. There are so many reasons or conditions that lead a person to speak untruth. And on the basis of these conditions the untrue or false speech is also divided into ten classes. They are: 1. *Krodhaniḥsṛta*, 2. *Mānaniḥsṛta*, 3. *Māyāniḥsṛta*, 4. *Lobhaniḥsṛta*, 5. *Premaniḥsṛta*, 6. *Dveṣaniḥsṛta*, 7. *Hāsyaniḥsṛta*, 8. *Bhayaniḥsṛta*, 9. *Ākhyānikāniḥsṛta*, 10. *Upaghātaniḥsṛta*. (863)

The *aparyāptā* speech is of two types, viz. *satyā-mṛṣā* (true-as-well-as-false) and *a-satyā-mṛṣā* (neither-true-nor-false) (864). The former is again of ten types (865) and the latter of twelve types (866). The speech which contains half-truth or partial truth is *satyā-mṛṣā* speech. On the other hand, that speech to which the standard of truth or falsity is not applicable is called *a-satyā-mṛṣā* speech. For instance, when a person wanting John to come near him says 'O ! John', his speech could be described as *a-satyā-mṛṣā* (neither-true-nor-false). Similarly, when a person says to another person, 'Go ahead', his speech could be described as *a-satyā-mṛṣā*. This means that the statements of address, order and the like are neither valid nor invalid. And such statements come under the head of *a-satyā-mṛṣā* speech. The commentator has explained its various types; hence we need not enter into the details thereof (Comm. folio 259).

The speech characterised by the phrases 'I believe', 'I think' and the like is called *avadhāraṇī* (determinate) speech (830). This *avadhāraṇī* speech is fourfold. That *avadhāraṇī* speech which enhances religion is true, that which does harm to the cause of religion is false, that which does both is true-as-well-as-false and that which does neither is neither-true-nor-false (831, 856).

*Prajñāpanī* (descriptive) speech which is one of the types of *a-satyā-mṛṣā* speech (866) is discussed at length in this chapter. Let us explain it. (Though all the words themselves are without any gender), the words like '*go*' (cow) (which express universals) are

---

11. *Sthānāṅga-samavāyāṅga*, pp. 122-123; *Prajñāpanāṭīkā*, folio 257.

employed in masculine gender. But the speech that employs these words in masculine gender could not be regarded as false. It is a specimen of *Prajñāpanī* (descriptive) speech (832). (It is so because it describes the real state of the objects expressed. In other words, the gender in which a word is employed corresponds to the actual gender of the object denoted by that word.) Even when the gender of the word used in the speech does not correspond to the gender of the object denoted by that word, the speech could not be regarded as false. It should be considered to be a case of *Prajñāpanī* speech (851-53, 833, 854, 857). (Moreover, by the verbal speech we order a person of any gender and this person may or may not carry out our orders). This [12]*ājñāpanī* (imperative) speech too could not be held as false. It should be regarded as a case of *Prajñāpanī* speech (834-855). The speech that describes the characteristics of things possessing different genders could not be regarded as false even though the characteristics described by it are not entirely available in the concerned persons or things. It is simply a case of *prajñāpanī* speech (835). The words which express universals are found employed in genders; (but the universals have no gender at all). Even the speech containing these words could not be regarded as false. It is also a case of *prajñāpanī* speech (836). Similarly, the speech that delivers orders keeping in view the class or universal could not be regarded as false. It is a case of *prajñāpanī* speech. Again, the speech which describes the characteristics of a class, viz. masculine, feminine, neuter could not be considered to be false. This is also a specimen of *prajñāpanī* speech (837-838, 856).

Words of speech are classified on the basis of different principles. According to this classification there are 16 types of words. Out of them the nine are yielded by 3 genders[13], 3 numbers[14] and 3 tenses. Some are *pratyakṣavacana, parokṣavacana, adhyātmavacana*, etc. The remaining types are yielded by other standpoints or principles of classification (896). All these types are included in the *prajñāpanī* speech which is not a false speech. (897)

---

12. *Ājñāpanī bhāṣā* is a type of *asatyamṛṣā bhāṣā* (*sū.* 866).

13. For the classification of words on the basis of gender (*liṅga*) one may refer to *sū.* 851-853.

14. In *sū.* 849-850 there occurs the classification of words on the basis of number. But therein the *dvivacana* (dual number) which is found in Sanskrit language is not mentioned. It is so because in Prakrit language there is no *dvivacana*.

*

CHAPTER XII

# BODIES OF LIVING BEINGS

The twelfth chapter is devoted to the discussion on the bodies of living beings. There are five types of bodies[1]—(1) *audārika* (the gross), (2) *vaikriya* (the transformable), (3) *āhāraka* (the projectable), (4) *taijasa* (the electric) and (5) *kārmaṇa* (the karmic) (901). In *Upaniṣads* we come across the doctrine of five sheaths of a soul.[2] Out of the five one is made up of food (*annamayakośa*). We can compare the *audārika* body with the sheath made up of food. Afterwards, philosophical systems like Sāṅkhya posited a subtle body (*avyakta-*, *sūkṣma-* or *liṅga- śarīra*).[3] It resembles the *kārmaṇa* body recognised by the Jainas.

The chapter takes up the 24 classes (*daṇḍakas*) of living beings one by one answering in each case the question as to which types out of these five it has (902-909). Having done this it considers two sub-types of each of the five bodies. These two sub-types are—the bodies that living beings possess at present (*baddha*) and those that they possessed in the past (*mukta*). And the numerical strength of these two sub-types is calculated from the standpoints of *dravya*, *kṣetra* and *kāla* (910). Again the chapter takes up those 24 classes one by one in each case asking as to how many bodies of this or that type it possesses at present, how many it possessed in the past. This calculation too is made from the standpoints of *dravya*, *kṣetra*, and *kāla* (911-924).

The number of bodies from the standpoint of time is here to be understood as equal to the number of moments of temporal duration mentioned in the *sūtra*. Similarly, the number of bodies from the standpoint of space is to be understood as equal to the number of units of that much space which is pointed out in the *sūtra*. The number *asaṁkhyāta* and also the number *ananta* are of many types. But here we have used those terms in the general sense. So, to know the exact type of the number *asaṁkhyāta* and the number *ananta* employed in a particular context the readers interested in mathematics are requested to refer to the equations given in the *sūtras* at the concerned places. The commentator has explained those equations at length.

---

1. *Bhagavatī* 17. 1. *sū*. 592.
2. *Taittirīya Upaniṣad*, Bhṛguvalli; *History of Indian Philosophy*, Belvalkar and Ranade, p. 250.
3. *Sāṅkhyakārikā* 39-40; *History of Indian Philosophy*, Belvalkar and Ranade pp. 358, 430, 370; Introduction to *Gaṇadharavāda*, Malvania, pp. 121-123.

The meanings of the terms '*audārika*' etc. denoting the five types of bodies are explained by the commentator keeping in view the special function each one of them performs.

That gross body which is full of flesh, bones, etc. is *audārika-śarīra*. Yet it is an important or principal body. Its importance is even more than that of the body possessed by the celestial beings of the highest celestial region. It is so because this is the body which *Tīrthaṅkara* and other great souls possess. Celestial beings cannot possess this body. All the living beings except celestial beings and infernal beings possess this body from their very birth.

Moreover, in the above enumeration the succeeding one is subtler than the preceding one. Though the number of the constituent atoms of the succeeding body is greater than the number of constituent atoms of the preceding body, the succeeding one is subtler than the preceding one. This is pointed out by the commentator.

That body which can assume various forms is called *vaikriya*. The infernal and celestial living beings possess this type of body from their very birth. And human beings can attain it as supernatural power.

On some special occasion a monk possessed of the knowledge of fourteen *Pūrvas* creates, by the force of yogic powers, a body. This body is known as *āhāraka-śarīra*. With the help of this body the monk approaches a *tīrthaṅkara* (the final authority in matters religious) to resolve a doubt occurred to his mind.

That body the function of which is to digest or consume the food materials we take is called *Taijasa-śarīra*. Thus its function in a way corresponds to that of fire. And the body composed of karmic matter is the *kārmaṇa* body. Both the *taijasa* and the *kārmaṇa* bodies are ever associated with the soul. Only when it attains liberation it is freed from these two bodies also. These two bodies are associated with the soul from the beginningless time. Even during the period of soul's transmigration from one birth to the next they remain associated with it. But during the period of this journey it has no body other than these two. Only after having reached the new birth-place the soul starts constructing *audārika* or *vaikriya* body.

In the *Ṣaṭkhaṇḍâgama* account of the bodies the *baddha* and *mukta* types are not discussed. Therein at one place (Book XIV *Sū*. 129, p. 237) the discussion about the bodies is conducted through ten points-of-investigation, viz. *satprarūpaṇā*, *dravyapramāṇānugama*, etc. whereas at another place (Book XIV, *Sū*. 236, p. 321)

it is conducted through six points-of-investigation, viz. *nāma-niryukti*, etc.

For the information about bodies, at one place, readers may refer to *Sthānāṅga-Samavāyāṅga* p. 399. While considering the question of types of bodies which each of the 24 classes of living beings has, the bodies are also divided into two broad divisions, viz. external bodies and internal bodies.

The whole chapter is snmmarised in the following tables.

**Number of the types of bodies that are possible in this or that class of living beings**

| Sū. 901–909 | *Audārika* | *Vaikriya* | *Āhāraka* | *Taijasa* | *Kārmaṇa* |
|---|---|---|---|---|---|
| 1. Infernal beings | × | ,, | × | ,, | ,, |
| 2–11. *Asura* upto *Stanita* | × | ,, | × | ,, | ,, |
| 12. Earth-bodied | ,, | × | × | ,, | ,, |
| 13. Water-bodied | ,, | × | × | ,, | ,, |
| 14. Fire-bodied | ,, | × | × | ,, | ,, |
| 15. Air-bodied | ,, | ,, | × | ,, | ,, |
| 16. Plant-bodied | ,, | × | × | ,, | ,, |
| 17. Two-sensed | ,, | × | × | ,, | ,, |
| 18. Three-sensed | ,, | × | × | ,, | ,, |
| 19. Four-sensed | ,, | × | × | ,, | ,, |
| 20. Five-sensed Sub-human beings | ,, | ,, | × | ,, | ,, |
| 21. Human beings | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 22. *Vāṇavyantara* celestial beings | × | ,, | × | ,, | ,, |
| 23. *Jyotiṣka* celestial beings | × | ,, | × | ,, | ,, |
| 24. *Vaimānika* celestial beings | × | ,, | × | ,, | ,, |

**Numerical Strength of Baddha and Mukta Bodies (Sū. 910)**

| *Śarīra* | *Number* 1. *Saṁkhya* | 2. *Asaṁkhya* | 3. *Ananta Ut. Av.* | *Temporal Equation* 1. *Asaṁkhyāta Ut. Av.* | 2. *Ananta Ut. Av.* | *Spatial Equation* 1. *asaṁkhyāta pratara* | 2. *Asaṁkhyāta Loka* | 3. *Ananta Loka* | *Substantial Equation* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. *Audārika* | | | | | | | | | |
| 1. *Baddha* | — | ,, | — | ,, | — | — | ,, | — | — |
| 2. *Mukta* | — | — | ,, | — | ,, | — | — | ,, | *ananta* × number of *abhavyas* |
| 2. *Vaikriya* | | | | | | | | | |
| 1. *Baddha* | — | ,, | — | ,, | — | ,, | — | — | — |
| 2. *Mukta* | — | — | ,, | -- | ,, | — | — | ,, | *ananta* × number of *abhavyas* |
| 3. *Āhāraka* | | | | | | | | | |
| 1. *Baddha* | Zero or minimum 1 to maximum *sahasra pṛthaktva* | | | — | — | — | — | — | — |
| 2. *Mukta* | — | — | *ananta* | — | ,, | — | — | ,, | *ananta* × number of *abhavyas* |
| 4. *Taijasa* | | | | | | | | | |
| 1. *Baddha* | — | — | ,, | — | ,, | — | — | ,, | *ananta* × number of *siddhas* = $\frac{1}{ananta}$ × number of all living beings. |
| 2. *Mukta* | — | — | ,, | — | ,, | — | — | ,, | *ananta* × number of all living beings = $\frac{1}{ananta}$ × (number of all living beings)[2]. |
| 5. *Kārmaṇa* | | | | | | | | | |
| 1. *Baddha*, 2. *Mukta* | Repeat whatever is said in No. 4 | | | | | | | | |

**Number of the Baddha and Mukta bodies found in this or that class of living beings (Su. 911–924)**

| | *Audārikā* | | *Vaikriya* | | *Āhāraka* | | *Taijasa* | | *Kārmaṇa* | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | *Baddha,* | *Mukta* | *Baddha,* | *Mukta* | *Baddha,* | *Mukta* | *Baddha,* | *Mukta* | *Baddha,* | *Mukta* |
| 1. Infernal beings | × | *Ananta* | *Asaṁkhyāta* | *Ananta* | × | *Ananta* | *Asaṁkhyāta* | *Ananta* | *Asaṁkhyāta* | *Ananta* |
| 2–11. *Asura* upto *Stanita* | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 12. Earth-bodied | *Asaṁkyāta* | ,, | × | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 13. Water-bodied | ,, | ,, | × | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 14. Fire-bodied | ,, | ,, | × | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 15. Air-bodied | ,, | ,, | *Asaṁkhyāta* | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 16. Plant-bodied | ,, | ,, | × | ,, | × | ,, | *Ananta* | ,, | *Ananta* | ,, |
| 17. Two-sensed | ,, | ,, | × | ,, | × | ,, | *Asaṁkhyāta* | ,, | *Asaṁkhyāta* | ,, |
| 18. Three-sensed | ,, | ,, | × | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 19. Four-sensed | ,, | ,, | × | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 20. Five-sensed sub-human beings | ,, | ,, | *Asaṁkhyāta* | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 21. Human beings | *Saṁkhyāta* or *Asaṁkhyāta* | ,, | *Saṁkhyāta* | ,, | 1 upto *Sahasra pṛthaktva* | ,, | *Saṁkhyāta* or *Asaṁkhyāta* | ,, | *Saṁkhyāta* or *Asaṁkhyāta* | ,, |
| 22. *Vāṇavyantara* | × | ,, | *Asaṁkhyāta* | ,, | × | ,, | *Asaṁkhyāta* | | *Asaṁkhyāta* | ,, |
| 23. *Jyotiṣka* | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 24. *Vaimānika* | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |

CHAPTER XIII

# ON TRANSFORMATION (OR CHANGE)

In Indian Philosophy the systems like Sāṅkhya, etc. believe that a substance undergoes change. On the other hand, the systems like Nyāya etc. believe that a substance undergoes no change. That is, those who maintained the identity of substance and property accepted change in a substance; and those who maintained the difference between the two rejected the change in a substance. On this account three types of eternality or permanence came to be recognized in Indian philosophy. The Sāṅkhya, the Jaina and the Vedāntins like Rāmānuja upheld the view of permanence-in-change (*pariṇāminityatā*); but we should note that the Sāṅkhya in connection with *Prakṛti* (Matter) upheld this view whereas in connection with *Puruṣa* (Soul) it upheld diametrically opposite view, viz. that of absolute permanence (*kūṭasthanityatā*).[1] The Naiyāyikas considered all the permanent substances to be absolutely permanent and rejected the view of permanence-in-change. This is natural and necessary corollary of their contention that substance and its properties are absolutely separate. Buddhists voted for momentarism. Yet they stuck to the belief in rebirth. Thus there came into existence the doctrine of *santatinityatā*. According to Buddhists there is no permanence other than the permanece of a continuum. This is the third type of permancece.

In this chapter the modes or transformations[2] of both the living and the non-living substances are calculated. From this it follows that the Jainas reject the absolute permanence of soul (925). First the divisions and sub-divisions of the modes of the living substance are enumerated (926-937). Afterwards the chapter takes up 24 classes of living beings in each case calculating the modes it undergoes (938-946). And at last the divisions and sub-divisions of the modes of the non-living substance are mentioned (947-957). But here the modes of *pudgala* (matter) only are mentioned and calculated, the modes of *dharma* (medium of motion), *adharma* (medium of stoppage) and *ākāśa* (medium of location) are not mentioned at all. This suggests that in olden days the possibility of change or modification was not admitted in the case of these three non-living substances. This is corroborated by the following passage describing *dharma* etc. and occurring in *Bhagavatī* 2.10 and *Sthānāṅga* 441. The passage runs as follows :

1. "*dvayī ceyaṁ nityatā kūṭasthanityatā pariṇāminityatā ca | tatra kūṭasthanityatā puruṣasya | pariṇāminityatā guṇānām |*" *Pāta. Bhāṣya* 4.33.
2. *Bhagavatīsūtra* asks us to understand *pariṇāmas* as described in *Pannavaṇā*. '*pariṇāmapadaṁ niravasesaṁ bhāṇiyavvaṁ*' (14.4. *sū*. 514).

"*kālao na kayāi nāsī, na kayāi na bhavati, na kayāi ṇa bhavissai tti bhuviṁ bhavati bhavissati ya dhuve ṇitie sasāte akkhae avvae avaṭṭhite ṇicce | bhāvato avanne agaṁdhe arase aphāse*" etc. The belief in the modes of *dharma*, etc. came into existence later on when the triad of origination, destruction and persistence came to be looked upon as the essential characteristic of reality in general. And we actually come across in *Tattvārthasūtra* the definition of reality (*sat*) (5·29). It is as follows : That which is characterised by origination, destruction, and permanence is real. Even the definition of permanence (*nitya*) is formulated in conformity with this definition of reality. It runs as follows : '*tabdhāvāvyayaṁ nityam*' (Permanence means non-deviation from the essential nature)(5·30). This definition bears the clear stamp of the tradition represented by *Pātañjalayogasūtra*. The definition of permanence formulated by Vyāsa in his *Bhāṣya* on *Yogasūtra* is noteworthy in this connection. It is as follows: "*yasmin pariṇamyamāne tattvaṁ na vihanyate tan nityam*" (4·33). Moreover, let us note the definition of *pariṇāma* given in *Tattvārthasūtra*. It is : '*tadbhāvaḥ pariṇāmaḥ*' (5·41).

*Bhagavatī* and *Sthānāṅga*, while discussing the modes of *Dharmāstikāya* etc., state this much that *Dharmāstikāya* etc. do not possess colour, flavour, odour and touch. But they observe silence about what they positively possess.[3]

Among ten modes of non-living substances enumerated in *Prajñāpanā* there is one called '*agurulaghu*' (neither-heavy-nor-light) (947). In its connection it is explicitly stated that it is only of one form (*egāgāre*) (956). Hence there is no possibility of its varied modes or degrees. In *Bhagavatī* there occurs, at many places, the discussion about *guru-laghu* (heavy-as-well-as-light). From this whole discussion contained in *Bhagavatī* we can naturally deduce that the fine material atom and substances other than matter are considered to be *agurulaghu*. Thus soul substance, medium of motion, medium of stoppage, medium of location and time are by implication proved '*agurulaghu*'. At this juncture we should note that relatively heavy and relatively light are here described by the term '*gurulaghu*' and hence by the term '*agurulaghu*' is meant its negation. This means that substances that are described as *agurulaghu* are bereft of the mode or property '*guru*' or '*laghu*' or relative '*gurulaghu*'. Among the four alternatives formulated about the modes *guru* and *laghu* this is the fourth one. This also points to the fact that *agurulaghu* means the negation of all the three *guru*, *laghu* and *gurulaghu*. Thus the mode or property *agurulaghu* is not positive. This becomes clear from the *Bhagavatī* (1.9 *sū*. 73) account of *gurulaghu*. But the same

3. *Sthānāṅgasūtra* 441, *Bhagavatī* 2.10 *sū*. 118.

*Bhagavatī* in *Skandaka-Adhikāra* states that *Loka* has infinite *agurulaghu* modes. Infinite *agurulaghu* modes are predicated not only of *loka* but also of soul substance (*jīva*), liberation (*siddhi*), and the liberated (*siddha*) (2. 1. *sū*. 91). Thus we have here a suggestion of the process of creation out of nothing. From this it becomes clear that *Bhagavatī* contains different strata of thought. Hence we can say this much that here an attempt is made to demonstrate that even *dharma*, *adharma* and *ākāśa* undergo changes or modifications. This attempt is the result of the emergence of a novel thought that reals without exception should undergo changes. A stage in the development of this novel thought is represented by the aphorism 5.42 of *Tattvārthasūtra* and the *Bhāṣya* thereon wherein we are told that transformation is of two kinds, without beginning and with beginning, and further that the transformation of *arūpī* (non-material) substances is of the first kind. The difference of opinion regarding the authenticity of this *sūtra* as also regarding its interpretation is due to the emergence of this novel thought which has not yet been crystallised.

One should refer to Āc. Jinabhadra's *Viśeṣāvaśyakabhāṣya* (*gāthā*. 654-663) for the logical treatment of the properties viz. *guru*, *laghu*, *gurulaghu* and *agurulaghu*.

**Calculation of Modes**

*Modes of living substance*

1. *Gati* (States of transmigratory existence, viz. state of infernal beings etc. 4)
2. *Indriya* (Sense-organs viz. Ear etc. 5)
3. *Kaṣāya* (Passions, viz. Anger etc. 4)
4. *Leśyā* (Mental colourations, viz. black etc. 6)
5. *Yoga* (Activity, viz. mental etc. 3)
6. *Upayoga* (Cognition—determinate and indeterminate 2)
7. *Jñāna* (Knowledge—*Ābhinibodhika* etc. 5)
8. *Darśana* (Faith—right, etc. 3)
9. *Cāritra* (Conduct—right, etc. 3)
10. *Veda* (Sexual behaviour, 3)

*Modes of non-living substance*

1. *Bandhana* (Bondage—smooth and arid)
2. *Gati* (Movement, involving touch and not involving touch; or short and long)
3. *Saṁsthāna* (Structure—spherical etc. 5)
4. *Bheda* (divisions—*khaṇḍa* etc. 5)
5. *Varṇa* (Colour—black, etc. 5)
6. *Gandha* (Odour—fragrant, not-fragrant).
7. *Rasa* (Flavour—pungent, etc. 5)
8. *Sparśa* (touch—*kakkhaḍa*, etc. 8)
9. *Agurulaghu* (neither-heavy-nor-light 1)
10. *Śabda* (Word—sound *sub-bhidubbhi*)

The *gāthā* No. 200 that occurs in the explanation of *bandhana pariṇāma* occurs in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* also. Of course, there it contains some different readings.[4]

*Ajīvagatipariṇāma* (movement of non-living substance) is of two kinds, viz. *spṛśadgati* (movement involving touch) and *aspṛśadgati* (movement not involving touch). According to the Jaina view units of space are everwyhere. Hence Āc. Malayagiri is of the opinion that *spṛśadgati* does not mean the movement involving touch with the units of space, and the *aspṛśadgati* the movement not involving touch with the units of space. But there is another view which contradicts the view upheld by Āc. Malayagiri. Let us quote the words of Āc. Malayagiri, "*anye tu vyācakṣate spṛśadgatipariṇāmo nāma yena prayatnaviśeṣāt kṣetrapradeśān spṛśan gacchati, aspṛśadgatipariṇāmo yena kṣetrapradeśān aspṛśann eva gacchati—tan na budhyāmahe, nabhasaḥ sarvavyāpitayā tatpradeśasaṁsparśavyatirekeṇa gater asaṁbhavāt* | *bahuśrutebhyo vā paribhāvanīyam*" ||[5]

Āc. Malayagiri has given the following instance to explain these two kinds of movement. When a person throws a pot-sherd in a pond in horizontal direction, it moves touching water at some periods of time and not touching water at some other periods of time. The difference of opinion regarding the interpretation of the terms *spṛśadgati* and *aspṛśadgati* seems to suggest the fact that the conception of *spṛśadgati-aspṛśadgati* belonged to the period when the conception of *ākāśa* as an independent substance and consequently of its units was not yet formulated, and it has traditionally retained its former position even after the formulation of those conceptions which are not consistent with it. Upādhyāya Yāśovijayaji has tried to resolve logically the inconsistency by writing a treatise '*Aspṛśadgativāda*'. Again, the Jainas maintain that the soul that is being liberated reaches, in one moment only, the Abode-of-the-liberated which is invariably *asaṁkhyāta* units of space away from the place of its death and also that a thing takes one moment to travel from one unit of space to its next. And one naturally feels the contradictions or inconsistency in these two contentions. According to the rule that a thing takes one moment to travel from one unit of space to its next, the soul that is being liberated should take at least *asaṁkhyāta* moments to reach the Abode-of-the-liberated. To resolve this discrepancy the conception of *aspṛśadgati* is employed. This whole discussion draws our attention to the fact that the conceptions or doctrines known collectively as Jaina philosophy and religion took their own time for crystallisation. All the doctrines were not enunciated in their final form at once. Nor were they believed in their final form from the very start.

4. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book XIV, sū. 36 p. 33
5. Malayagiri's Commentary, folio 289 A

Modes Possible in this or that class of

| | 1. Gati (Condition of Existence | 2. Indriya (Sense-organs) | 3. Kaṣāya (Passions) | 4. Leśyā (Mental colouration) |
|---|---|---|---|---|
| 1. Infernal beings | Infernal | Five | Anger, Pride, Deceit, Greed | Black, Green, Grey, |
| 2-11. *Bhavanavāsī* | celestial | ,, | ,, | ,, ,, ,, Red |
| 12. Earth-bodied<br>13. Water-bodied<br>14. Plant-bodied | Sub-human | One | ,, | ,, ,, ,, ,, |
| 15. Fire-bodied<br>16. Air-bodied | ,, | ,, | ,, | Black Green Grey |
| 17. Two-sensed | ,, | Two | ,, | ,, ,, ,, |
| 18. Three-sensed | ,, | Three | ,, | ,, ,, ,, |
| 19. Four-sensed | ,, | Four | ,, | ,, ,, ,, |
| 20. Fivesensed sub-human beings | ,, | Five | ,, | All the six |
| 21. Human beings | Human | Five+mind | ,, free from *kaṣāyas* | ,, free from all the six |
| 22. *Vāṇavyantara* | Celestial | Five | Four *kaṣāyas* | Black, Green, Grey, Red |
| 23. *Jyotiṣka* | ,, | Five | ,, | Red |
| 24. *Vaimānika* | ,, | Five | ,, | Red, Pink, White |

Living Beings (938-946)

| 5. Yoga (Activity) | 6. Upayoga (Cognition) | 7. Jñāna (Knowledge) | 8. Darśana (Faith) | 9. Cāritra (Conduct) | 10. Veda (Sex) |
|---|---|---|---|---|---|
| mental, vocal, bodily | determinate-indeterminate | *Ābhi., Śruta, Avadhi, Mati-ajñāna, Śruta-ajñāna, Vibhaṅga* | right, wrong, right-cum-wrong | *acāritrī* | Neuter |
| ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | Male, Female |
| bodily | ,, | *Mati-ajñāna, Śruta-ajñāna* | wrong | ,, | Neuter |
| ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| bodily, vocal | ,, | *Ābhi., Śruta, Mati-ajñāna, Śruta-ajñāna* | right, wrong | ,, | ,, |
| ,, ,, | ,, | ,, | ,, ,, | ,, | ,, |
| ,, ,, | ,, | ,, | ,, ,, | ,, | ,, |
| mental, vocal, bodily | ,, | *Ābhi., Śruta, Avadhi, Mati-ajñāna, Śruta-ajñāna, Vibhaṅga* | right, wrong, right-cum-wrong | *acāritrī, cāritrā-cāritrī* | All the three |
| ,, free from all the three | ,, | Five *jñānas* & three *ajñānas* | ,, | *cāritrī, acāritrī, cāritrā-cāritrī-* | ,, |
| All the three | ,, | *Ābhi., Śruta, Avadhi, Mati-ajñāna,-Śruta ajñāna, Vibhaṅga* | ,, | *acāritrī* | Male, Female |
| ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, ,, |
| ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, ,, |

CHAPTER XIV

# ON PASSIONS

This chapter contains information about four passions (*kaṣāya*), viz. anger, pride, deceit and greed (958). We are told that they are possible in each of the 24 classes of living beings (959). Again, the question of their *pratiṣṭhā* or *apratiṣṭhā* in soul, not-soul and the both is also discussed keeping in view those 24 classes of living beings (960). The terms '*pratiṣṭhā*' and '*apratiṣṭhā*' are employed here in the sense of 'having an object' and 'not having an object' respectively. Many a time it so happens that passions arise without any specific cause. And hence in these cases they are having no object of their own. They are called here *apratiṣṭhita*. This is the explanation offered by the commentator.

We are informed that in each of the 24 classes of living beings the rise or origination of passions takes place depending upon *kṣetra* (place), *vastu* (thing), *śarīra* (body) and *upādhi* (paraphernalia) (961).

The sub-types of each of these four passions are again four, viz. *anantānubandhī*, *apratyākhyānāvaraṇa*, *pratyākhyānāvaraṇa* and *saṁjvalana*. In this enumeration the succeeding sub-type is milder than the preceding sub-type (962). Again, each of the four passions are differently divided into four groups, viz. *ābhoganirvartita*, *anābhoganirvartita*, *upaśānta* and *anupaśānta* (963). When there is a cause for the rise of passions and when a person having the cause in view gives way to the rise of passions, then those passions are called *ābhoganirvartita*. On the contrary, when a person gives way to passions without there being any cause whatsover, then the passions are called *anābhoganirvartita*. So long as the passions do not rise or operate (but remain in the state of subsidence) they are called *upaśānta*. And when they rise and operate, they are called *anupaśānta*.

In Jaina Āgamic texts the vices of living beings are variously described. And they are grouped differently.[1] One system of grouping is to bring all the vices under three heads, viz. *rāga* (attachment), *dveṣa* (aversion) and *moha* (delusion or infatuation). But in the Jaina Karma doctrine all the vices are grouped under the heads of the abovementioned four passions (*kaṣāyas*) and delusion or infatuation (*moha*). Hence this system of grouping

1. Introduction to *Gaṇadharavāda* (Ed. Pt. Malvania), p. 100.

the vices seems to be finally crystallised in the Jaina treatment of vices.[2]

We should make a note that passion (*kaṣāya*) is one of the modes of a soul, mentioned in the preceding chapter (926).

Passions are the main causes of karmic bondage. The causes of reception or collection of all the eight types of karmas in all the 24 classes of living beings in all the three divisions of time ultimately resolve into four passions. The causes not only of the reception or collection of karmas but also of accumulation, bondage, premature realization, realization or rise, and dissociation of karma resolve into these four passions only (964–971).

At the end of this chapter there occurs a recapitulatory verse mentioning the topics of treatment. This suggests that this whole chapter might have come down to Ārya Śyāmācārya through tradition.

*

2. Study '*Kaṣāyapāhuḍa*' with its commentaries for the detailed account of *preyas* and *dveṣa* and four *kaṣāyas*.

CHAPTER XV

# ON SENSE-ORGANS

Among the modes of a living substance or being, sense-organ is mentioned. In the list of these modes, sense-organ is mentioned prior to passions (926). But the passions are treated of first in chapter XIV and afterwords in chapter XV sense-organs are treated of. This proves that these chapters have come down to Śyāmācārya through tradition and he has simply compiled and edited them in his own way. This is again corroborated by the fact that the modes, viz. *leśyā* (mental colouration) (chapter XVII), *samyaktva* (right faith) (chapter XIX), *upayoga* (cognition) (chapter XXIX), *ohī-avadhijñāna* (clairvoyance) (chapter XXXIII) are treated of neither in due order nor at one place. Some information regarding *avadhijñāna* is contained in the chapter on *Upayoga* (XXIX). Really speaking, this chapter on *upayoga* provides an occasion for the full treatment of *avadhijñāna*. In spite of this a separate chapter is devoted to its treatment. This suggests that there might have been a tradition current in the days of Ārya Śyāmācārya to discuss independently the topic of *avadhijñāna*. Hence Ārya Śyāmācārya might have deemed it necessary to collect data relating to *avadhijñāna* in an independent chapter.

In this chapter the discussion about sense-organs is divided into two sections. The first section consists of 24 *dvāras* (topics) and the second consists of 12 *dvāras*. In the very beginning of the first section 24 *dvāras* are pointed out (972). We are told that sense-organs are five (973). Then those 24 *dvāras* (topics) regarding them are discussed one by one in due order. Having completed the discussion about the first six topics from *saṁsthāna* (structure) to *alpabahutva* (relative numerical strength), all these six topics are again expounded keeping in view the 24 classes of living beings (983–989). After that the topics 7th (*Puṭṭha-Spṛṣṭadvāra*) to 9th (*Viṣayadvāra*) are discussed (990–992). These topics are not expounded keeping in view the 24 classes of living beings. This is so not because these topics are such as could not be discussed in connection with 24 classes of living beings but because there was, it seems, no crystallised or established tradition of discussing these topics in connection with those 24 classes.

In *sū*. 993 we are told that the material karmas that are dissociated from the soul at the time of *māraṇāntika samudghāta* are subtle. In other words, the material atoms that abandon the form of *karma* are subtle. Further it is stated that these subtle

atoms are everywhere in *Loka*. Again, in *sū*. 994 there occurs a statement to the effect that ordinary beings (*chadmastha*) are not able to know or to see these subtle atoms. When even some celestial beings are not capable of knowing or perceiving them then what to talk of the ordinary human beings !

Then it takes up 24 classes one by one in each case considering the question as to whether or not it knows and sees those subtle atoms while receiving them as food (*sū*. 995–998).

*Sū*. 999 discusses the question as to what a person perceives when he sees the reflection of a thing placed before shining things like a looking-glass, a sword, etc. In reply we are told that he perceives neither the looking-glass etc. nor his own self but the reflection alone. Here the term '*pratibhāga*' (*palibhāga*) is employed in the sense of reflection (*pratibimba*). The sentence meaning 'whether or not he perceives a looking-glass' occurring in the *sūtra* has a different reading also. According to Āc. Malayagiri it has the reading yielding the meaning that he may perceive a looking-glass also. The contradiction in the two meanings could be resolved as follows. Āc. Malayagiri's explanation is from the standpoint of the perceptible nature of the object. From this standpoint he considers the looking-glass also to be perceptible. But if we were to regard as perceptible that object which is actually perceived in the concerned instance then we can definitely say that it is only the reflection borne by the looking-glass that is perceived. Hence when it is said that he does not perceive the looking-glass it is said from the standpoint of the cognitional awareness.

Interesting discussion about the cognition of reflection occurs in *Niśītha-Bhāṣya* (*gāthā* 4318 ff). And even *Syādvādaratnākara* (p. 858 ff) extensively discusses this problem. Again, Siddhasenagaṇi's commentary on *Tattvārthasūtra* (v. 24 p. 354) contains this interesting discussion.

A blanket, be it thickly woven or thinly woven, touches the same number of units of space. This information is included in this chapter, it seems, on account of its involving the point of uniformity-of-touch (1000).

Moreover, the information that a post, be it standing or lying down, occupies the same number of units of space seems to be included here on account of its being related to the object of sense-organ (1001).

Similarly, here we find the discussion about the touch of *dharmāstikāya* etc. by the geographical objects like *āgāsathiggala*=

*loka*, etc. (1002–5). According to the explanation offered by Āc. Malayagiri the subject-matter of both the *dvāras*, viz. *Āgāsathiggaladvāra* (1002) and *Lokadvāra* (1004) is the same, merely the terms '*āgāsathiggala*' and '*loka*' differ.[1] But if it were so, there arises a question as to why the two *dvāras* are separately treated of or written. The basis of Āc. Malayagiri's view seems to be the uniform treatment of and uniform details about the touch in both the *dvāras*. But we have no means to answer the question as to whether or not the author himself meant the difference merely of terms but not of the subject-matter.

The second section of this chapter consists of 12 *dvāras* which are mentioned in the beginning of this section (1006).

With a view to describing in connection with 24 classes of living beings the accumulation of the concerned material particles proper for the construction of the concerned sense-organs the author has given the following information. A living being receives the material particles for those sense-organs alone which are possible in the class to which it belongs (1007–8). After having accumulated the material particles proper for those sense-organs alone a living being constructs them (1009). Each and every living being requires for the construction of sense-organs due to it one *antarmuhūrta* consisting of *asaṁkhyāta* moments (1010). Having pointed out the possibility or otherwise of *indriyalabdhi* (internal capacity to have sense experience of this or that type) in each of the 24 classes of living beings (1011) we are told as to how much time the process of cognition ensued by this or that sense-organ requires for its completion in each of the 24 classes of living beings (1012). A calculation of the relative temporal duration required by the process of cognition ensued by this or that sense-organ for its completion is given below (1013).

| Sense-organ | Minimum time the process of cognition requires for its completion |
|---|---|
| 1. Organ of vision | (1) The shortest duration (when compared with others) |
| 2. Organ of hearing | (2) Somewhat longer duration than (1) |
| 3. Organ of smell | (3) Somewhat longer duration than (2) |
| 4. Organ of taste | (4) Somewhat longer duration than (3) |
| 5. Organ of touch | (5) Somewhat longer duration than (4) |

1. "*pūrvam ākāśathiggalaśabdena lokaḥ pṛṣṭo'dhunā lokaśabdenaiva taṁ pipṛcchiṣur āha* | *Prajñāpanāṭīkā*, folio 308 A. *Loka*, being very small in extension, looks like a patch in Space (*Ākāśa*) taken as a whole. To suggest this idea the term '*ākāśathiggala*' has been used for *loka*. This is the clarification offered by Āc. Malayagiri in his commentary on *Prajñāpanāsūtra* (folio 307 A).

Regarding the maximum time we are to understand in continuation with the above the progressive rise in the same order.

| | | |
|---|---|---|
| 6. | Organ of vision | (6) somewhat longer duration than (5) |
| 7. | Organ of hearing | (7) somewhat longer duration than (6) |
| 8. | Organ of smell | (8) somewhat longer duration than (7) |
| 9. | Organ of taste | (9) somewhat longer duration than (8) |
| 10. | Organ of touch | (10) somewhat longer duration than (9) |

Then there occurs the description of the stages the sensory cognition involves, viz. *ogāhaṇā* (*avagrahaṇa* = *pariccheda*), *avāya* (determination or exclusion of the non-existing characteristics), *īhā* (cogitation), *uggaha* (*avagraha*, grasping)—*arthāvagraha* (final grasping of the object) and *vyañjanāvagraha* (initial grasping of the object). All these stages are discussed in connection with 24 classes of living beings (1014-23). It is noteworthy that though among the *dvāras* (topics) enumerated in the beginning (1006) *vyañjanāvagraha* alone is mentioned after *īhā*, in the actual exposition (1017) two types of *avagraha* are mentioned and explained. Again, the order of treatment that is accepted in *Tattvārthasūtra* and *Nandī* in connection with these stages is reversed here. It is interesting to note the following points gathered from this *Prajñāpanā* account. *Vyañjanāvagraha* is possible in the case of cognition had through each of the four sense-organs only, viz. organs of hearing, smell, taste and touch. It is not possible in the case of cognition had through visual sense-organ or mind (*manas*) (1018). On the other hand, *arthāvagraha* is possible in the case of cognition had through each of the five sense-organs and also through the sixth *manas* (mind) which is considered to be a quasi-sense-organ (*noindriya*) (1019). Thus *arthāvagraha* is of six kinds. But *avagrahaṇa* (1014), *īhā* (1016) and *avāya* (1015)—each of the three is possible in the case of cognition had through each of the five sense-organs only. This means that they are not possible in the case of cognition had through mind. Does this mean that mental cognitive function is not possible in these three stages? In later days it was accepted that *īhā* and *avāya* are possible even in the case of cognition had through mind.[2] It is noteworthy that in this *Prajñāpanā* account the stage called *dhāraṇā* is not even mentioned. Is it that by *avagrahaṇa* (1014) *Prajñāpanā* means *dhāraṇā*? This question occurs to our mind because *ogāhaṇā* (*avagrahaṇa*) and *uggaha* (*avagraha*) are here separately mentioned. By *uggaha* is here definitely meant *avagraha* because it is divided into two types, viz. *arthāvagraha* and *vyañjanāvagraha*. And, as we have already pointed out, *ogāhaṇā* is here separately mentioned. So, we feel that the term *avagrahaṇa* is here used for

2. *Nandisūtra*, 52-53.

the stage known as *dhāraṇā* in later works. This much is certain that this *Prajñāpanā* account of *jñāna* represents the old stratum of thought.

Then follows a different classification of sense-organs. Here they are classified into two types, viz. *dravyendriya* (physical sense-organ) and *bhāvendriya* (psychic sense-organ) *(1024)*. *But in Tattvārthasūtra* each of the five *dravyendriyas* are again divided into two sub-types, viz. *nirvṛti* (the organ itself) and *upakaraṇa* (the protective environment). Thus, according *to Tattvārthasūtra* in all there are ten *dravyendriyas.*

In this chapter of *Prajñāpanā* there occur four *dvāras* (topics), viz. *indriyopacaya*, *indriyanirvartana*, *indriyalabdhi* and *indriyopayogāddhā.* It is not impossible that *Tattvārthasūtra* has systematised the classification of sense-organs by considering the first two to be the sub-types of *dravyendriya* and the last two to be the sub-types of *bhāvendriya. Prajñāpanā* recognises in all eight types of *dravyendriyas.* It does not recognize the two sub-types of *dravyendriya* in the case of the organs of taste and smell (1025). It does not name the two sub-types of *dravyendriya.* After this it takes up 24 *classes* of living beings one by one in each case showing as to how many and as to which *dravyendriyas* out of the eight are possible in it (1026-1029). From all this we feel that the two sub-types of *dravyendriya* which are recognised in *Prajñāpanā* are not identical with *nirvṛti* and *upakaraṇa* recognised in *Tattvārthasūtra*, nor are they the same as *indriyopacaya* and *indriyanirvartana* mentioned in *Prajñāpanā* itself. It is so because according to *Tattvārthasūtra nirvṛti* and *upakaraṇa* are possible in the case of all the *indriyas* and according to *Prajñāpanā indriyopacaya* and *indriyanirvartana* are possible in the case of all the *indriyas* whereas two sub-types of *dravyendriya* recognised in *Prajñāpanā* (1025) are possible in the case of three sense-organs only.

Then it again takes up 24 classes of living beings one by one in each case pointing out as to how many *dravyendriyas* it possessed in the past, how many it possesses at present and how many it will possess in future (1030-1054).

After that five types of *bhāvendriyas* are mentioned. And we are told as to how many of them are possible in the case of each of the 24 classes of living beings (1056-1067).

For the various views about sense-organs upheld by different *systems of Indian philosophy* one may refer to Hindi Notes (pp. 38-41) *given at the end* of the text of *Pramāṇamīmāṁsā* (Siṁghi Jaina Series).

*

CHAPTER XVI

# ACTIVITY OF SOUL

Activity of a soul, which depends upon mind, speech and body is technically called *yoga*. In this chapter the term '*prayoga*' is used in place of '*yoga*'. This threefold activity is considered to be of the soul (*ātmavyāpāra*)[1] because it does not take place in its absence. According to Jaina philosophy mind, speech and body are material or physical. The activity that is commonly found in all forms of matter is motion. This activity is possible even in the absence of the soul. But the special activities of physical particles transformed into mind, speech and body are possible only when the soul cooperates with this concerned matter. Again, these special activities in question are not possible in matter which is not transformed into mind, speech and body. And even the transformation of matter into mind, speech and body depends on the *karma* of the soul. This is the reason why this threefold activity of material mind, speech and body is regarded as belonging to the soul. These three types of activity are divided into 15 sub-types. We are told as to which of these sub-types can possibly be present in a living being in a particular situation. We are also informed as to which of these 15 sub-types can possibly be present in each of the 24 classes (*daṇḍaka*) of living beings (1069-1084). In this exposition there also occur various alternatives showing as to which sub-types are possible along with a particular sub-type.

Like *Prajñāpanā*, *Ṣaṭkhaṇḍāgama* also enumerates the 15 sub-types of threefold activity and examines the possibility of these sub-types in different classes of living beings, employing the scheme of *mārgaṇāsthānas* of living beings (Book I p. 278 ff.). In *Ṣaṭkhaṇḍāgama* three main types of activity, viz. mental, vocal and bodily are included under the head '*Prayoga Karma*', but their sub-types are mentioned in *Dhavalā* (Book XIII, p. 43).

The 15 sub-types are as follows (1068) :

(1) *Satya-manaḥ-prayoga* (True activity of mind).
(2) *Asatya-manaḥ-prayoga* (False activity of mind).

---

1. "*prayogaḥ parispandakriyā, ātmavyāpāra ity arthaḥ* |" *Prajñāpanāṭīkā*, folio 317. "*ātmapravṛtteḥ karmādānanibandhanavīryotpādo yogaḥ* | *athavā ātmapradeśānāṁ saṅkocavikoco yogaḥ*" *Dhavalā*, I, p. 140.
Among the ten types of karma enumerated in *Ācārāṅganiryukti* (*gāthā* 183) there is one called '*prayoga-karma*'. While explaining it Āc. Śīlāṅka enumerates its 15 types (p. 94).

(3) *Satya-mṛṣā-manaḥ-prayoga* (True-as-well-as-false activity of mind).

(4) *A-satya-mṛṣā-manaḥ-prayoga* (Neither-true-nor-false activity of mind).

(5)-(8) The same four types are possible in the case of vocal activity.

(9) *Audārikaśarīra-kāya-prayoga*[2] (Bodily activity of the *audārika* (gross) body).

(10) *Audārika-miśra-śarīra-kāya-prayoga* (Activity of *audārika* body when it is in association with other bodies).

(11) *Vaikriya-śarīra-kāya-prayoga* (Bodily activity of the transformable body).

(12) *Vaikriya-miśra-śarīra-kāya-prayoga* (Bodily activity of *Vaikriya* body when it is in association with other bodies).

(13) *Āhāraka-śarīra-kāya-prayoga* (Bodily activity of the projectable body).

(14) *Āhāraka-miśra-śarīra-kāya-prayoga* (Bodily activity of *Āhāraka* body when it is in association with other bodies).

(15) *Karmaśarīra-kāyaprayoga*[3] (Bodily activity of the karmic body).

Āc. Malayagiri considers *satyamṛṣā* (true-as-well-as-false) activity of mind as well as speech to be a mixture of truth and falsity (*miśra*) from the practical standpoint; but he considers it to be false (*asatya*) only from the definitive standpoint. *A-satya-mṛṣā* (neither-true-nor-false) activity of mind as well as speech ponders over the nature of the thing or describes the thing. Imperative statements have nothing to do with truth or falsity. Hence they too are included in *a-satya-mṛṣā* activity of speech. From the definitive standpoint even these statements are to be regarded as false if they are spoken with the intention of deceiving others. Among bodily activities, mention is not made of the bodily activity of the electric body (*taijasa-śarīra*). This is really noteworthy.

---

In *Ṣaṭkhaṇḍāgama* there does not occur the term '*śarīra*' along with the term '*kāyaprayoga*'. Therein we find the readings like '*orāliyakāyajogo*'. (*Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book I, p. 289). Again, it mentions 4 types of mental activity, 4 types of vocal activity and 7 types of bodily activity.

Āc. Malayagiri is of the opinion that here the name '*taijasa-kārmaṇa-śarīraprayoga*' is intended. But even *Ṣaṭkhaṇḍāgama* yields the above-mentioned reading — '*kammaiya-kāyajogo*' (Book I, p. 289). In the mind of Āc. Malayagiri there might have arisen a doubt as to why there should not occur the mention of *taijasa-śarīra* in these 15 types. Hence he, having conjoined the term '*taijasa*' with the term '*kārmaṇa*', has explained the point. (*Prajñāpanāṭīkā*, folio 319). But such a doubt does not occur in *Dhavalā*.

After having discussed 15 sub-types of the threefold activity of mind, speech and body the chapter takes up the exposition of '*Gatippavāya*' (*Gatiprapāta*) (1086–1123). This seems to be a collection of secondary matter. All those activities that involve movement or motion (*gati*)[4] are collected here and are grouped under five different heads, viz. 1 *prayogagati*, 2 *tatagati*, 3 *bandhana-chedana-gati*, 4 *upapātagati* and 5 *vihāyogati* (1085).

Out of the activities of these five groups, those of the first group are discussed in connection with the 24 classes of living beings. In other words, about the activities of the first group only we are told as to which of them are found in each of the 24 classes of living beings. But the activities of the remaining groups are not discussed in connection with the 24 classes of living beings. That is, about the activities of these four groups we are not told as to which of them are possibly present in each of the 24 classes of living beings.

Let us take the activities of the first group. They are called '*prayoga-gati*' (1086–1089). We have already discussed (1068) 15 sub-types of the activities of this group. Hence we need not repeat here what we have already said.

All the movement that one performs before he reaches the destination is called *tata-gati*. It is so called because it is long drawn out (1090).

The movement which results on account of the bondage of soul and body being cut off is called *bandhana-chedana-gati* (1091).

*Bhavopapāta-gati* means soul's transformation into celestial being or infernal being or human being or sub-human being. Accordingly, this *gati* is of four types. The transformation of soul into any one of the above-mentioned four beings is caused by its own *karma*. The movement of the liberated soul (*siddhagati*) is not included in the *bhavopapātagati* because the former is not caused by the *karma* whereas the latter is caused by the *karma*.

*Upapāta-gati* is of three types, viz. *kṣetropapāta*, *bhavopapāta* and *no-bhavopapāta*. The movement of a living being in the concerned space is called *kṣetropapātagati*. The transformation of a soul into the concerned states of transmigratory existence, viz. the state of infernal beings etc. is called *bhavopapātagati* (1092–99).

The movement called *nobhavopapātagati* is of two types, one characterising matter and another characterising liberated souls.

4. "*gamanaṁ gatiḥ prāptir ity arthaḥ | prāptiś ca deśāntaraviṣayā paryāyāntaraviṣayā ca......| gateḥ prapāto gatiprapātaḥ......| gatiśabdapravṛttirupanipatatīty arthaḥ*"—*Prajñāpanāṭīkā*, folio 328.

This movement is called *nobhavopapātagati* because it is not caused by *karma* (1100).

Matter can move from one end of a direction to its another end in one moment only. This movement of matter is called *nobhavopapātagati* of matter (1101). But regarding the *nobhavopapātagati* of liberated souls, simply the types (*Sū*. 15–17) of liberated soul are enumerated. It is noteworthy that here there is no suggestion whatsoever to the effect that the movement of a liberated soul from one end of a direction to its another end takes place in one moment only (1102–4).

*Vihāyogati* is divided into 17 types (1105) which are explained as follows:

1. *Spṛśadgati*—This is the movement of a loose atom and it involves touch with other material things (1106).
2. *Aspṛśadgati*—This is the movement of a loose atom and it does not involve touch with other material things (1107).
3. *Upasaṁpadyamānagati*—This is the movement of a thing which depends on some other thing. A man's journey to a religious place with the (financial) assistance of a king is an instance in point (1108).
4. *Anupasaṁpadyamānagati*—This is the independent movement of a thing without the assistance of any other thing (1109).
5. *Pudgala-gati*—This is the movement that characterises an atom as well as an aggregate composed of two or three upto *ananta* atoms (1110).
6. *Maṇḍūkagati*—This is the movement which resembles that of a frog. Thus this movement involves jumpings of a special type (1111).
7. *Naugati*—This is the movement which characterises a thing in a boat in motion (1112).
8. *Nayagati*—When thought employs one standpoint, its movement is called *Nayagati*. Or, when it employs all the standpoints its movement is called *nayagati* (1113).
9. *Chāyāgati*—The movement that depends on shade is called *chāyāgati* (1114).
10. *Chāyānupātagati*—Formation of shade which accords with the size of a thing is called *chāyānupātagati* (1115).
11. *Leśyāgati*—This is a transformation of a *leśyā* (mental colouration) which takes place in its association with another *leśyā* (1116).

12. *Leśyānupātagati*—Formation of *leśyā* (mental colouration) after death in accordance with the concerned *leśyā* (before death) is called *leśyānupātagati* (1117)

13. *Uddiśyavibhaktagati*—The movement for the sake of some body, say, a spiritual teacher, etc., is called *Uddiśyavibhaktagati* (1118).

14. *Catuḥpuruṣapravibhaktagati*—The movement of four persons about the start and the stoppage of which four alternatives are possible is called *Catuḥpuruṣapravibhaktagati.* The four atternatives are as follows : (1) the four persons start walking at the same moment, (2) they start walking at the same moment but do not stop walking at the same moment, (3) they do not start walking at the same moment but stop walking at the same moment, (4) they do not start walking at the same moment, nor do they stop walking at the same moment (1119).

15. *Vakragati*—It is of four types, viz. *ghaṭṭanatā, stambhanatā, śleṣaṇatā* and *patanatā*. *Ghaṭṭanatā* is a limping movement. *Stambhanatā* means that movement which gets arrested in its course, e. g. the movement of bellows; or that movement of the limbs of a body, which is getting arrested. *Śleṣaṇatā* is that movement which causes union of the limbs of the body. *Patanatā* is that movement which characterises a person who falls down while standing or walking (1120).

16. *Paṅkagati*—This is the movement which characterises a person who walks in mire.

17. *Bandhavimocanagati*—This is the movement which takes place when a ripened fruit falls from a tree (1121).

These 17 groups or classes are not mutually exclusive. They are meant simply to indicate the special features of various movements.

*

CHAPTER XVII

# COLOUR-INDEXES TO TEMPERAMENT (LEŚYĀ)[1]

This chapter is devoted to the exposition of *leśyā* (colour-indexes to temperament). It contains six sections (*uddeśas*). There is no system governing the arrangement and order of these sections. First section contains one *leśyādvāra* among other *dvāras*. This seems to be the reason why the entire discussion occurring in this first section has been included in the chapter on *leśyā*. This chapter makes it clear that some *prakaraṇas* (topical discussions) contained in *Prajñāpanā* might have traditionally come down to Ārya Śyāmācārya who seems to have simply collected and compiled them in their original form. This is corroborated by the chapter on spoken language (ch. XI).

*Ṣaṭkhaṇḍāgama* includes *leśyā* in the list of 14 *mārgaṇāsthānas* (points-of-investigations). Hence it is but natural that its discussion should occur at various places in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Book I, pp. 132, 136, etc.; Book III, p. 459 etc.; Book IV, p. 290 etc.; etc.).

The first section discusses food, body, breathing, karma, colour, colour-index to temperament, emotional experience (*vedanā*), activity and life-span of the living beings belonging to 24 different classes. Thus here we are shown that there is no uniformity among living beings regarding these items. And here we are told as to what the cause of this variety is (1124–1155). From this whole discussion we gather the following interesting information. The bigger the body an infernal being possesses the more quantity of food it takes (1124). Again, the earlier is the birth, the less quantity of *karmas* it has (1125). Moreover, the earlier is the birth, purer are its colour and colour-index to temperament (1126–27). *Sañjñī* infernal beings suffer great or intense misery whereas *asañjñī* infernal beings suffer miseries of low intensity (1128).[2] The activities performed by an infernal being possessed of right faith are less than those performed by the one devoid of it (1129). And the life-spans of different infernal beings are not uniform (1130).

1. For the detailed information about the *leśyā*-speculation available in Jaina Āgama and Karma literature as also in Non-Jaina works one may refer to *Leśyākoṣa* edited by Mohan Lal Banthia and Shrichand Choradia, Calcutta, 1966 For the interpretation of the term '*leśya*' one may consult Schubring : *Doctrine of the Jainas* : p. 195.
2. The fact that the infernal beings are here divided into two classes, viz. *sañjñī* and *asañjñī* suggests that this chapter has been written in the period of time when these two terms had still not acquired the final technical sense. This is the reason why Āc. Malayagiri has to give many alternative explanations of these two terms while commenting on them.

All the abovementioned items are considered in connection with each of the 24 classes of living beings, viz. a class of *Bhavana-vāsī* gods, etc. (1131-44).

After that it demonstrates with respect to above items the similarity or otherwise obtaining between living beings having different *leśyās* and belonging to 24 different classes (1145-55). With this ends the first section.

Second section begins with the enumeration of six types of *leśyā*. Then it takes up four *gatis* (states of transmigratory existence) one by one in each case discussing the question as to how many types of *leśyas* it can possibly have (1157-1169). The concerned table is given below.

| Classes | black | blue | grey | yellow | pink | white |
|---|---|---|---|---|---|---|
| 1. Infernal beings | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| 2. Sub-human beings | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| One-sensed | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, Earth | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, Water | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, Plant | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, Fire | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| ,, Air | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| Two-sensed | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| Three-sensed | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| Four-sensed | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| Five-sensed *tiryañca* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| *Saṁmūrcchima* ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| *Garbhaja* ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| *Tiryañcaṇī* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 3. Human beings | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| - *Saṁmūrcchima* | ,, | ,, | ,, | × | × | × |
| - *Garbhaja* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| - Females (*Manuṣyaṇī*) | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 4. Celestial beings (Male) | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| ,, ,, (Female) | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| *Bhavanavāsī* Gods | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, Goddesses | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| *Vāṇavyaṁtara* Gods | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| ,, Goddesses | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × |
| *Jyotiṣa* Gods | × | × | × | ,, | × | × |
| ,, Goddesses | × | × | × | ,, | × | × |
| *Vaimānika* Gods | × | × | × | ,, | ,, | ,, |
| ,, Goddesses[3] | × | × | × | ,, | × | × |

3. For clarification of this point refer to the Commentary.

In *sūtra* 1170 there occurs the calculation of the relative numerical strength of the living beings possessed of this or that type of *leśyā*. It is as follows :

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 1. Living beings | possessed of white *leśyā* | (1) | the lowest number | |
| 2. ,, ,, | ,, ,, pink ,, | (2) | *asaṁkhyāta* times (1) | |
| 3. ,, ,, | ,, ,, yellow ,, | (3) | *asaṁkhyāta* times (2) | |
| 4. ,, ,, | devoid of *leśyā* | (4) | *ananta* times (3) | |
| 5. ,, ,, | possessed of grey *leśyā* | (5) | *ananta* times (4) | |
| 6. Living beings | possessed of blue *leśyā* | (6) | somewhat more than (5) | |
| 7. ,, ,, | ,, ,, black ,, | (7) | ,, ,, ,, (6) | |
| 8. ,, ,, | ,, ,, *leśyā* | (8) | ,, ,, ,, (7) | |

But the calculation of the relative numerical strength of the infernal beings possessed of this or that type of *leśyā* (*sū.* 1171) is as follows.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. Infernal beings | possessed of black *leśyā* | (1) | the lowest number |
| 2. ,, ,, | ,, ,, blue ,, | (2) | *asaṁkhyāta* times (1) |
| 3. ,, ,, | ,, ,, grey ,, | (3) | *asaṁkhyāta* times (2) |

This is so because the lower is the hell, smaller is the number of beings residing in it. Hence the infernal beings residing in the seventh hell have the black *leśyā* and their number is the lowest among the infernal beings residing in different hells.

In the case of *tiryañcas* (sub-human beings) the principle underlying the relative numerical strength is quite opposite to the one underlying the same in the case of infernal beings; but it follows the general and normal principle (1170) which is obvious in the calculation given in *sūtra* 1170, the only difference being that here there is no *tiryañca* which is free from *leśyā*.

Regarding the relative numerical strength of the sub-human beings possessed of this or that *leśyā*, a separate calculation is given according to the number of sense-organs possessed by them (1173–1180). Sometimes the relative numerical strength in this calculation does not tally with the same in the other. Relative numerical strength of human beings possessed of this or that type of *leśyā* is also calculated (1181–87). And the relative numerical strength of celestial beings possessed of this or that type of *leśyā* is also calculated. But here the speciality is that the mutual relative numerical strength of the four classes of celestial beings viz. *Bhavanavāsī*, etc. is also calculated from the standpoint of *leśyā* (1188–90). Moreover, here we are told as to how many supernatural powers (*ṛddhis*) a living being possessed of this or that *leśyā* can possible have. It is made clear that living beings possessed of black, blue, gray, yellow or pink *leśyā* can have many supernatural powers (*maharddhika*). This implies that the beings possessed of

white *leśyā* can have all the possible supernatural powers (1191). At the end the section takes up four *gatis* one by one in each case showing the relative numerical strength of the supernatural powers possessed by its living beings having this or that type of *leśyā* (1192-97).

The last *sūtra* runs as follows: "*kei bhaṇaṁti — cauvīsadaṁḍae-ṇaṁ iḍḍhī bhāṇiyavvā*" (1198). This *sūtra* records a view that here in the above case we should take up 24 classes instead of 4 *gatis*; and in each case one should calculate the relative numerical strength of supernatural powers (*iḍḍhī*) that can possibly be possessed by its beings having this or that type of *leśyā*. From this it becomes clear that this difference of version pertains to the reading of *Prajñāpanā*. It also proves that this difference of version might have been present at the time of compilation of *Prajñāpanā*.

The third section (1199-1217) contains the discussion about the type of *leśya* which a living being has at the time of its birth and death (1199-1214). Again, we are told that the spatial and temporal range the physical object lying within which is perceived directly by *avadhijñāna* (clairvoyance) differs according to the difference in *leśyā* of a cognizer. And we are shown the exact range which is determined by this or that type of *leśyā*. Moreover, this section yields information regarding the number of *jñānas* which a living being possessed of this or that type of *leśyā* can possibly have (1215-17).

The fourth section is devoted to a description of *leśyā* viewed as a physical substance. It demonstrates as to how a *leśyā* is converted from this type into that type. Again, it extensively expounds as to what types of colour, flavour, odour and touch a particular type of *leśyā* can possibly have (1219-1241). All this shows that *leśyā* is nothing but a sort of transformation or modification of matter, which takes place depending on soul.

*Sūtra* 1242 calculates various modes of *leśyā*. Then it takes up its types one by one in each case explaining its units (*pradeśas*) (1243), extent of pervasiveness (*avagāhanākṣetra*) (1244), groups of particles (*vargaṇā*) (1245), resting place or substratum (*sthāna*) (1246) and relative numerical strength (*alpabahutva*) (1247-49). All these points are explained from the standpoint of its substratum (*sthāna*) and at the same time keeping in view its substance (*dravya*) and units (*pradeśa*).

In the beginning of the fifth section there occurs the repetition of what has already been said in the fourth section regarding the transformation of *leśyā*. Afterwards it is explained that a *leśyā* could not be converted from one type into another (1252-55). If

this be the case, then how can we reconcile this view with the one given in the fourth section ? Āc. Malayagiri reconciles this view with that as follows. The possibility of transformation of a *leśyā* from one type into another is accepted in the fourth section not in the case of all the four classes but in the case of two classes only, viz. that of human beings and of sub-human beings. And the possibility of such a transformation is rejected in this fifth section not in the case of all the four classes but in the case of two classes only, viz. that of infernal beings and of celestial beings (*Prajñāpanāṭīka* folio 371). Āc. Malayagiri's remark about *sūtras* 1552-55 is worthy of note. His remark runs as follows: '*amūni ca sūtrāṇi sākṣāt pustakeṣu na dṛśyante kevalam arthataḥ pratipattavyāni, tathā mūlaṭīkākāreṇa vyākhyānāt*"—*Prajñāpanāṭīkā*, folio 372.

The sixth section contains information about the *leśyās* of male and female human beings residing in different regions (1256-57). After that it expounds the fact that there is no rule that the *leśyā* of one should necessarily be identical with that of one's father and/or mother. It concludes that one may or may not have the *leśyā* similar to the *leśyā* of one's father or mother. In other words, one does not necessarily inherit a *leśyā* from one's father or mother. This amounts to saying that mental temperament is not necessarily an inherited characteristic (1258).

Though this chapter is of a considerable length, it does not contain the following two topics which are extensively dealt with in other works.[4] It does not discuss the question as to what type of thoughts occurs to a living being possessed of this or that type of *leśyā*. Moreover, it does not even mention the two sub-types of each main type of *leśyā*, viz. *dravyaleśyā* and *bhāvaleśyā*. This points to the early date of the compilation of *Prajñāpanā*.

4. *Uttarādhyayana*, 34. 21-32. *Bhagavatīsūtra*, *śataka* 12, *uddeśa* 5, *sū*. 450, p. 572

CHAPTER XVIII

# PERIOD OF CONTINUOUS PERSISTENCE OF ONE MODE

This chapter is devoted to the consideration of the question as to how much period of time a substance—living or non-living—which is included in the '*kāya*' group can continuously have one particular mode.[1] In other words, it lays down the minimum and maximum periods for which one individual substance can continuously belong to a particular class from among so many possible in its case. First it is necessary to understand the difference between the subject-matter of the fourth chapter called '*Sthitipada*' and that of the present chapter called '*Kāyasthitipada*'. The subject-matter of the former is *bhavasthiti* whereas that of the latter is *kāyasthiti*. *Bhavasthiti* means a period of time for which a living being lives in its one birth only. On the other hand, *kāyasthiti* means a period of time for which a living being can continuously be a member of one class in its several consecutive births. Moreover, the fourth chapter considers the question of *bhavasthiti* in connection with living beings only whereas the present chapter considers the question of *kāyasthiti* in connection with even non-living substances, viz. *dharmāstikāya* etc. which are known as *kāya* (*astikāya*). That is, this present chapter discusses also the question as to how long a particular non-living substance can continuously have a particular mode.

*Ṣaṭkhaṇḍāgama* discusses the question of *sthiti* (*bhavasthiti*) keeping in view one living being as also many living beings. Moreover, therein the enquiry is conducted in terms of 14 *mārgaṇāsthānas*, viz. *gati* etc. as also in terms of 14 *guṇasthānas*. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* too contains an exposition of *kāyasthiti* similar to the one found in the present chapter. But it conducts this exposition too in terms of 14 *margaṇāsthānas* and 14 *guṇasthānas*.[2]

The present chapter conducts its exposition of *kāyasthiti* in terms of 22 '*padas*' instead of 14 *mārgaṇāsthānas* employed in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. The list of 22 'padas' is given below. And the list of 14 *dvāras* (*mārgaṇāsthānas*) accepted in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* on the basis of similar *dvāras* mentioned elsewhere is also given below.

---

1. '*kāya iha paryāyaḥ parigṛhyate*'—*Prajñāpanāṭīkā*, folio 375.
2. Refer to *Ṣaṭkhaṇḍāgama* ('*Kālānugama*'), Book IV, pp. 313, 357 & Book VII, pp. 114, 462.

| Prajñāpanā | Ṣaṭkhaṇḍāgama |
|---|---|
| 1. *Jīva* (Animate being) | — |
| 2. *Gati* (class of animate beings) | 1. *Gati* |
| 3. *Indriya* (sense-organ) | 2. *Indriya* |
| 4. *Kāya* (body) | 3. *Kāya* |
| 5. *Yoga* (activity) | 4. *Yoga* |
| 6. *Veda* (sexual behaviour) | 5. *Veda* |
| 7. *Kaṣāya* (passions) | 6. *Kaṣāya* |
| 8. *Leśyā* (mental temperament) | 10. *Leśyā* |
| 9. *Samyaktva* (faith) | 12. *Samyaktva* |
| 10. *Jñāna* (determinate cognition) | 7. *Jñāna* |
| 11. *Darśana* (indeterminate cognition) | 9. *Darśana* |
| 12. *Saṁyata* (self-controlled) | 8. *Saṁyama* |
| 13. *Upayoga* (cognition) | — |
| 14. *Āhāra* (nourishment) | 14. *Āhāraka* |
| 15. *Bhāṣaka* (capable of speaking) | — |
| 16. *Paritta* (having one body each) | — |
| 17. *Paryāpta* (fully developed) | — |
| 18. *Sūkṣma* (subtle) | — |
| 19. *Sañjñī* (possessing higher cognitive capacity) | 13. *Sañjñī* |
| 20. *Bhava*(-*Siddhi*) | 11. *Bhavya* |
| 21. *Asti* (-*kāya*) | — |
| 22. *Carima* (capable of attaining *mokṣa*) | — |

Here one point should be made clear. An infernal being can never be born in its next birth as infernal being. Nor a celestial being can ever be born in its next birth as celestial being. Hence there is no difference between their *bhavasthiti* and *kāyasthiti*. Only in the case of human and sub-human beings there is the possibility of difference between [3]*bhavasthiti* and *kāyasthiti*. As a matter of fact, we should say that there is no possibility of *kāyasthiti* in the case of infernal beings and celestial beings. Readers interested in this point should compare the fourth chapter with the present one.

From among 22 *dvāras*, the first one is '*jīva*'. We are told that *jīva* exists in all the three divisions of time (1260). This means that it has no beginning and no end; it is neither originated nor will it be destroyed; it is eternal. The commentator has defined *jīva* as that which possesses *prāṇas*. And he has told us that *prāṇas* are of two types, viz. *dravya prāṇas* (external or physical *prāṇas*) and *bhāva prāṇas* (internal or psychic *prāṇas*). Sense-organ, etc. are the instances of *dravya-prāṇa* and knowledge etc.

3. A living being belonging either to the class of *sañjñī* sub-human beings with five senses or to the class of human beings can at the most have 8 continuous births in the same class. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 376.

are the instances of *bhāva-prāṇa*. And knowledge being included in *bhāva-prāṇa*, *siddhas* (liberated beings) too could be said to possess *prāṇas* and consequently be included in the class of *jīvas*.[4]

In the text proper the discussion about *Kāla* (Time) is conducted in two ways (1262, 1286 etc.). In this connection the commentator observes that the discussion about *Kāla* is here conducted from the temporal as well as spatial standpoints. The number *ananta* (infinite) being of various kinds or degrees, the comparison of the number of the moments of time with the number of space-points helps our understanding of those degrees.[5]

About the *kāyasthiti* of the sub-human beings given in the text proper (1262) the commentator remarks that it is the *kāyasthiti* of only a section of the class of sub-human beings, viz. plant beings. Other sub-human beings could not have that much *kāyasthiti*.[6]

About the *kāyasthiti* of goddesses given in the text proper (1264) the commentator observes that it is to be understood of the goddesses of *Īśāna*.[7]

Again, he informs us that the maximum *kāyasthiti* of sub-human beings given in the text (1268) is to be understood of those sub-human beings only that belong to *Devakuru* (*Pajñā. Vṛ*. p. 377). The text proper tells us that the *kāyasthiti* of two-sensed beings is '*saṁkhyātakāla*' (1273). He points out that by '*saṁkhyātakāla*' we should here understand '*saṁkhyeyāni varṣasahasrāṇi*' (*Prajñāpanāṭīkā*. fol. 378).

*Sūtra* 1277 mentions *aparyāpta* beings. The commentator observes that by *aparyāpta* we are to understand both the types of *aparyāpta* beings, viz. *labdhi-aparyāpta* and *karaṇa-aparyāpta* (*Prajñāpanāṭīkā*, folio 378).

On the other hand, he asks us to take the term *paryāpta* used in *sūtra* 1279, etc. in the sense of *labdhiparyāpta* only (*Prajñā. ṭīkā*, folio 378).

The term '*kāya*' employed in *Kāyadvāra* (1285-1320) is to be understood in the sense of body. But in *sūtra* 1285 it means not body in general but its two special kinds, viz. *kārmaṇa* and *taijasa* (*Prajñā. ṭīkā*, folio 379).

*Sūtra* 1288 lays down that the *kāyasthiti* of plant beings is '*asaṁkhejjā poggalapariyaṭṭā*'. This implies that there is no possi-

4. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 375.
5. Ibid, p. 375
6. Ibid, p. 375
7. Ibid, p. 376

bility of a plant being belonging to the class of plant beings from the beginningless time. In the past it must have belonged to other classes also. To remove this possible misunderstanding the theoreticians have pointed out two divisions of plant beings, viz. *vyavahārarāśi* and *avyavahārarāśi* and have also described the nature of *nigoda* beings.

This whole interesting discussion is conducted here in order to corroborate the view that the soul of Marudevī was in plant from the beginningless time as also similar other views (*Prajñā. ṭīkā*, folios 379 and 385).

The *sūtra* 1305 referring to the *bādarasāmānya* of the earth-bodied, etc. states that their *kāyasthiti* is *asaṁkhyāta utsarpiṇis* (ascending time-cycles) and it equates this period of time with one of the equal *asaṁkhyāta* parts of an *aṅgula*. Here there arises a question as to how the number of the spacepoints covered by one of the *asaṁkhyāta* equal parts of an *aṅgula* be equal to the number of moments of *asaṁkhyāta* ascending time-cycles. The solution offered is that the space is subtler or finer than time and hence that becomes possible (*Prañā. ṭīkā*, folio 382).

Among the divisions made of the *sendriya* beings (1271), *sakāya* beings (1285), *sajogī* beings (1321) and *saveda* beings (1326) etc. we find one division called *anādi-ananta* beings. This suggests that some beings are *abhavya* who, being not capable of attaining *mokṣa*, will never attain it.

It is noteworthy that in *Yogadvāra* (1321-25) we are told that the minimum and maximum periods of mental or vocal activity are one moment and an *antarmuhūrta* respectively. This means that vocal activity or mental activity, that is, concentration can continue at the most for an *antarmuhūrta*. After that it necessarily comes to an end. This is the characteristic of a living being. This period being very short we are not able to notice it. This is the clarification offered by the commentator (*Prajñā. ṭīkā*, folio 382).

In the discussion about the period for which a living being can continuously have a female sex five views are recorded. And in the text proper this discussion occurs in the form of a dialogue between Lord Mahāvīra and his chief disciple Gautama (1327). Āc. Malayagiri has explained these five views. What he has said about the rightness of a particular view as also about the propriety of this dialogue is noteworthy. He says, "*amīṣāṁ ca pañcānām ādeśānām anyatamādeśasamīcīnatānirṇayo'tiśayajñānibhiḥ sarvotkṛṣṭa-śrutalabdhisampannair vā kartuṁ śakyate | te ca bhagavadāryaśyā-mapratipattau nāsīran | kevalaṁ tatkālāpekṣayā ye pūrvapūrvatamāḥ sūrayaḥ tatkālabhāvigranthapaurvāparyaparyālocanayā yathāsvamati*

*strīvedasya sthitiṁ prarūpitavantas teṣāṁ sarveṣām api prāvacanikasūrīṇāṁ matāni bhagavānāryaśyāma upadiṣṭavān | te ca prāvacanikasūrayaḥ svamatena sūtraṁ paṭhanto gautamapraśna-bhagavannirvacanarūpatayā paṭhanti | tatas tadavasthāny eva sūtrāṇi likhatā Gotamā! ity uktam | anyathā bhagavati gautamāya nirdeṣṭari na saṁśayakathanam upapadyate bhagavataḥ sakalasaṁśayātītatvāt |"*

—*Prajñā. ṭīkā*, folio 385

*Saṭkhaṇḍāgama* gives one view only in this context. It neither records nor discusses the various views.

In *Samyaktvadvāra* (1343-1345) the commentator has explained the terms *samyagdṛṣṭi*, *mithyādṛṣṭi* and *samyag-mithyādṛṣṭi* as follows. The living being that has the right faith in the categories propounded by *Tīrthaṅkara* or *Jina* is called *samyagdṛṣṭi*, the one who doubts these categories is called *mithyādṛṣṭi*, and the one who has neither faith in nor doubt about these categories is called *samyag-mithyādṛṣṭi*. On the basis of *Śataka-cūrṇi* he states that the *samyag-mithyādṛṣṭi* nether likes nor dislikes the categories propounded by a *Jina* just as a person ignorant of rice, etc. neither likes nor dislikes them (*Prajñā. ṭīkā*, folio 391).

While expounding the question of the period for which a living being can continuously have *avadhidarśana* (extrasensory indeterminate knowledge of the spatially and temporally distant material objects) (1356), the commentator has discussed, after Āc. Jinabhadra, the difference of opinion between the *sūtrakāra* and *kārmagranthika* regarding the question as to whether or not the *avadhidarśana* is possible in the case of a living being possessed of *avadhi-ajñāna* (extrasensory determinate cognition of the spatially and temporally distant material objects by a cogniser having no faith in the categories propounded by a *Jina*) (*Prajñā. ṭīkā*, folio 391).

In *Upayogadvāra* (1362–63) the *sūtrakāra* has laid down that the minimum or maximum period for the continuous operation of cognitive faculty is an *antarmuhūrta*. The commentator observes that this statement is from the standpoint of transmigratory souls, and that the *sūtrakāra* does not mean to apply it to the case of the liberated and omniscient beings in whose case it is one moment only (*Prajñā. ṭīkā*, folio 392). Really speaking, this *sūtra* belongs to the period prior to that when Jaina theoreticians started discussing the question as to whether omniscient's *jñāna* and *darśana* operate simultaneously or alternately. The *sūtrakāra* could not have meant what the later Jaina theoreticians arrived at in connection with this problem, the problem itself being of late origin.

At various places in his commentary Āc. Malayagiri points out that the *sūtrakāra* could not have meant the tenets or theories which Jaina theoreticians of later times arrived at. These places are so many. The interested reader should consult the commentary for all such instances. We have given here only some of them in order to bring home the fact that maturity and consistency of thought is attained gradually.

*

CHAPTER XIX

# RELIGIOUS FAITH

*Samyaktva* means religious faith in the Jaina doctrine. In the present chapter, a threefold distinction is made between *samyagdṛṣṭi* (i.e. one possessing *samyaktva*), *mithyādṛṣṭi* (i.e. one lacking *samyaktva*), and *samyag-mithyādṛṣṭi* (i.e. one partially possessing *samyaktva*). First it demonstrates as to which of these three types are possibly present in the general class of living beings. Then it takes up 24 classes of living beings one by one in each case discussing the question as to which of these three types are possibly present in it. At last it tells us as to which of these three types are possible in the class of liberated souls (1399-1405). The table is as follows :

| | Samyag. | Mithyā. | Samyagmithyā. |
|---|---|---|---|
| The general class of all living beings | ,, | ,, | ,, |
| 1. Infernal beings | ,, | ,, | ,, |
| 2-11. *Bhavanapati* gods | ,, | ,, | ,, |
| 12. Earth-bodied | × | ,, | × |
| 13. Water-bodied | × | ,, | × |
| 14. Fire-bodied | × | ,, | × |
| 15. Air bodied | × | ,, | × |
| 16. Plant-bodied | × | ,, | × |
| 17. Two-sensed | ,, | ,, | × |
| 18. Three-sensed | ,, | ,, | × |
| 19. Four-sensed | ,, | ,, | × |
| 20. Fivesensed sub-human beings | ,, | ,, | ,, |
| 21. Human beings | ,, | ,, | ,, |
| 22. *Vāṇavyantara* | ,, | ,, | ,, |
| 23. *Jyotiṣka* | ,, | ,, | ,, |
| 24. *Vaimānika* | ,, | ,, | ,, |
| *Siddha* | ,, | × | × |

From this table it becomes clear that *samyag-mithyādṛṣṭi* is possible in the case of five-sensed beings only and that all one-sensed beings are necessarily *mithyādṛṣṭi* only. Again, *samyag-mithyādṛṣṭi* is not possible in the classes of the two-sensed, three-sensed and the four-sensed. Having divided the five-sensed beings into *sañjñī* and *asañjñī* *Ṣaṭkhaṇḍāgama* states that *asañjñī* five-sensed beings are necessarily *mithyādṛṣṭi* only (*Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book I, pp. 258, 261). This shows how the thought gradually developed.

*Ṣaṭkhaṇḍāgama* discusses also the causes of the *samyaktva* (Book VI, pp. 418-437). It also describes the mental conditions of different beings regarding *samyaktva* or religious faith when they are on the point of death (p. 437).

*

At various places in his commentary Āc. Malayagiri points out that the *sūtrakāra* could not have meant the tenets or theories which Jaina theoreticians of later times arrived at. These places are so many. The interested reader should consult the commentary for all such instances. We have given here only some of them in order to bring home the fact that maturity and consistency of thought is attained gradually.

*

| Classes to which living beings attaining liberation in the next human birth belong (anantarāgata)[1] | Minimum Number | Maximum Number |
|---|---|---|
| Infernal beings | 1, 2, 3, | 10 |
| Infernal beings of 1–3 hells | ,, ,, ,, | 10 |
| Infernal beings of 4–7 hells | ,, ,, ,, | 4 |
| *Bhavanapati* Gods | ,, ,, ,, | 10 |
| ,, Goddesses | ,, ,, ,, | 5 |
| Earth-bodied, Water-bodied | ,, ,, ,, | 4 |
| Plant-bodied | ,, ,, ,, | 6 |
| Five-sensed sub-human beings | ,, ,, ,, | 10 |
| Five-sensed sub-human beings (female) | ,, ,, ,, | 10 |
| Human beings | ,, ,, ,, | 10 |
| ,, (female) | ,, ,, ,, | 20 |
| *Vāṇavyantara* | ,, ,, ,, | 10 |
| *Vāṇavyantara* (female) | ,, ,, ,, | 5 |
| *Jyotiṣka* gods | ,, ,, ,, | 10 |
| ,, goddesses | ,, ,, ,, | 20 |
| *Vaimānika* gods | ,, ,, ,, | 108 |
| *Vaimānika* goddesses | ,, ,, ,, | 20 |

The fourth *Udvartadvāra* discusses the question as to which are the possible classes in which a living being belonging to this or that class is born in its next birth. In this discussion *Prajñāpanā* uses the term *udvṛtta* for the death that takes place in any of the classes of living beings. But *Ṣaṭkhaṇḍāgama* employs three terms *udvṛtta*, *kālagata* and *cyuta* in this context. It uses the term *udvṛtta* for the death of infernal beings, *Bhavanavāsī* gods, *Vāṇavyantara* gods and *Jyotiṣka* gods; *kālagata* for the death of sub-human beings and human beings; and *cyuta* for the death of *Vaimānika* gods.[2]

This *dvāra* discusses also the question as to which items from among *dharmaśravaṇa* (listening to religious preachings), *bodha* (cognition), *śraddhā* (religious faith), *matijñāna* (sensory cognition), *śrutajñāna* (scriptural knowledge), *vratagrahaṇa* (determination to practise vows), *avadhijñāna* (extra-sensory cognition of spatially and temporally distant physical objects), *anagāratva* (state of homeless monk), *manaḥparyāyajñāna* (extra-sensory cognition of the mind), *kevalajñāna* (omniscience) and *siddhi* (liberation) a living being after having born in a particular class can acquire.[3]

1. This account has in view only those *anantarāgata* living beings about whom we are told in *sū*. 1410-13 that they perform *antakriyā*.
2. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book VI, p. 477 (*Viśeṣārtha*).
3. For comparison refer to *Uttarādhyayana*, *Adhya*. 29th (73 *padas* beginning from *Saṁvega*). See also *Sthānāṅga-Samavāyāṅga*, pp. 3-8.

*Ṣaṭkhaṇḍāgama* adds to the abovementioned items several others, viz. tīrthaṅkara-hood, cakravarti-hood, etc.[4] But *Prajñāpanā* discusses tīrthaṅkara-hood etc. in and through other *dvāras*.[5] This suggests the early date of the *Prajñāpanā* account. And we find that *Ṣaṭkhaṇḍāgama* account is more systematic than the *Prajñāpanā* account. Again, it is noteworthy that in the present *daāra* of *Prajñāpanā* there occurs the account of māṇḍalika-hood (9th *dvāra*) and *ratnas* (jewels) (10th *dvāra*) which are conspicuous by their absence in the concerned *Ṣaṭkhaṇḍāgama* account. Again, *Ṣaṭkhaṇḍāgama* enumerates the items in the following order : *ābhinibodhika* (sensory cognition), *śrutajñāna*, *manaḥparyāyajñāna*, *kevalajñāna*, *samyagmithyātva* (partial religious faith), *samyaktva*, *saṁyamāsaṁyama* (partial self-control), *saṁyama* (self-control), baladeva-hood, cakravarti-hood, tīrthankara-hood, emancipation (Book VI, p. 494). This is not the order in which they are acquired. First the items related to *jñāna* are mentioned, then those related to *darśana*, afterwards those related to *cāritra* and at last the other special items.

The summary of the *Udvṛtta-dvāra* (1417-43) is as follows :

| **Class to which a living being belongs** | **Class in which it is born after death** | **Items which it can acquire in New birth** |
|---|---|---|
| 1. Infernal beings | Five-sensed sub-human beings | *Deśa-saṁyama*[6] and *Avadhijñāna* |
| | Human beings | *Mokṣa* |
| 2. *Bhavanapati* gods | Earth-bodied, Water-bodied, Plantbodied, | × |
| | Five-sensed sub-human beings | The same as in 1 |
| | Human beings | ,, |
| 3. Earth-bodied, Water-bodied, Plant-bodied | Earth-bodied, Water-bodied- Fire-bodied, Air-bodied, Twosensend, Three-sensed, Foursensed, | × |
| | Five-sensed subhuman beings | The same as in 1 |
| | Human beings | ,, |
| 4. Fire-bodied, Air-bodied | From earth-bodied upto Four-sensed beings | × |
| | Five-sensed sub-human beings | *Dharma-śravaṇa* |

4. Book VI pp. 484-502.
5. Refer to *dvāras* 5-10 of this *Pada* XX.
6. The text proper yields the following reading "*sīlaṁ vā vayaṁ vā guṇaṁ vā veramaṇaṁ vā paccakkhāṇaṁ vā posahovavāsaṁ vā*" (1420 [6]). *Sūtra* 1420 [8] speaks about *aṇagāra* (monk). Hence these beings should be regarded as *deśasaṁyamī* (i.e. having partial self-control). For definitions of *śīla* etc. one may refer to the commentary (folio 399).

| | | |
|---|---|---|
| 5. Two-sensed, three-sensed, four-sensed | From earth-bodied upto Five-sensed sub-human beings | The same as in 3 |
| | Human beings | *Manaḥparyāya* |
| 6. Five-sensed sub-human beings | Infernal beings | *Samyaktva* and *Avadhijñāpa* |
| | *Bhavanapati* gods | ,, |
| | One-sensed upto four-sensed | The same as in 3 |
| | Five-sensed sub-human beings, human beings | The same as in 1 |
| | *Vāṇavyantara, Jyotiṣka Vaimānika* | ,, |
| 7. Human beings | The same as in 6 | ,, |
| 8. *Vānavyantara, Jyotiṣka, Vaimānika* | The same as in 2 | ,, |

In the fifth *Tīrthaṅkaradvāra* is considered the question as to whether or not a living being belonging to this or that class can possibly attain Tīrthaṅkara-hood in its immediate next human birth.[7] If tīrthaṅkara-hood is not possible in its case, then what is possible in the course of its spiritual development is mentioned here. The gist of this account (1444–58) is as follows :

| **The immediate preceding birth of a human being** | **What is possibly attained by a human being** |
|---|---|
| An infernal being belonging to the hell *Ratnaprabhā* up to the hell *Vālukāprabhā* | Tīrthaṅkara-hood |
| Infernal being belonging to *Paṅkaprabhā* hell | *Mokṣa* (emancipation) |
| Infernal being belonging to *Dhūmaprabhā* hell | *Virati* (practice of vows) |
| Infernal being belonging to *Tamā* hell | *Viratāvirati* (partial practice of vows) |
| Infernal being belonging to Seventh hell | *Samyaktva* (religious faith) |
| *Bhavanapati* gods | *Mokṣa* |
| Earth-bodied and water-bodied | ,, |
| Fire-bodied and Air-bodied | Listening to religious preachings |
| Plant-bodied | *Mokṣa* |

7. *Yantra-pūrvaka-karmādi-vicāra* (p. 118) contains a Table about the excellences like *tīrthaṅkara*-hood, etc. which are dealt with in this chapter XX of *Prajñāpanāsūtra*.

| | |
|---|---|
| Two-sensed, three-sensed or four-sensed being | *Manaḥparyāyajñāna* |
| Five-sensed sub-human being, human being, *Vāṇavyantara* or *Jyotiṣka* | *Mokṣa* |
| *Vaimānika* | Tīrthaṅkara-hood |

From this it becomes clear that it is possible for a living being belonging to the class of infernal beings or to that of *vaimānika* celestial beings to attain tīrthaṅkara-hood in its immediate succeeding birth provided it is a human birth.

Cakravarti-hood is possible only in the case of living beings who belong to the first hell or to the class of celestial beings and who take their next immediate birth in the class of human beings (1459-63). The qualifications required for the attainment of baladeva-hood are the same as those required for the attainment of tīrthaṅkara-hood, the only difference being that even a living being belonging to *Śarkarāprabhā* hell and taking its immediate succeeding birth in the class of human beings can possibly attain baladeva-hood (1464). The qualifications required for the attainment of vāsudeva-hood are the same as those required for the attainment of baladeva-hood, the only difference being that it is not possible for a living being belonging to *Anuttaropapātika* to attain vāsudeva-hood in its immediate succeeding birth (1465). It is not possible for a living being belonging to the class of infernal beings of 7th hell or of fire-bodied beings or of airbodied beings to attain māṇḍalika-hood in the immediate succeeding birth (1466).

The summary of the tenth *Ratnadvāra* (1467-69) is as follows. It is not possible for a living being belonging to the class of infernal beings of VII hell or of fire-bodied beings or of air-bodied beings or of *anuttaravimāna* gods to become *senāpati* (commander-in-chief), *gāthāpati* (a rich man), *vardhaki* (carpenter), *purohita* (royal-priest) or *strīratna* (queen) in its immediate succeeding birth. We are told that a living being belonging to the regions from infernal region upto *sahasrāra* celestial region can possibly become horse-jewel or elephant-jewel in its immediate succeeding birth. And we are further told that a living being belonging to the celestial regions from *Asurakumāra-devaloka* to *Īśāna-devaloka* can possibly become any one of the following 'jewels' in its immediately succeeding birth : *cakra* (royal discus), *chatra* (royal umbrella), *carma* (royal shield), *daṇḍa* (royal staff), *asi* (royal sword), *maṇi* (royal diamond), *kākiṇī* (royal coin). (These 'jewels' enumerated here are earth-bodied beings).

At the end of *Ratnadvāra* there occurs a discussion pertaining to the question as to in which celestial region a particular living being who has attained this or that spiritual qualification in the present birth is born after death. The commentator says nothing about the connection of this discussion with *Ratnas.* The gist of this discussion (1470) is as follows :

| | |
|---|---|
| 1. *Asaṁyata bhavya dravya*[8] *deva* | From *Bhavanavāsī* to *Graiveyaka* |
| 2. One not opposed to *saṁyama* | From *Saudharma* to *Sarvārthasiddhi* |
| 3. One opposed to *saṁyama* | From *Bhavanavāsī* to *Saudharma* |
| 4. One not opposed to *saṁyamāsaṁyama* | From *Saudharma* to *Acyuta* |
| 5. One opposed to *saṁyamāsaṁyama* | From *Bhavanavāsī* to *Jyotiṣka* |
| 6. *Asañjñī* (having *akāmanirjarā*) | From *Bhavanavāsī* to *Vāṇavyantara* |
| 7. *Tāpasa*[9] | From *Bhavanavāsī* to *Jyotiṣka* |
| 8. *Kāndarpika*[10] | From *Bhavanavāsī* to *Saudharma* |
| 9. *Caraka-parivrājaka*[11] | From *Bhavanavāsī* to *Brahmaloka* |

8. There is a difference of opinion regarding the meaning of this term. According to some it means a *samyagdṛṣṭi* (i. e. a person possessed of right faith). But Āc. Malayagiri does not accept this interpretation. According to him the term stands for *Bhavya* (capable of attaining liberation) and *Abhavya* living beings who, in the guise of *Śramaṇa* follow the practices of *Śramaṇa* inspite of their being *mithyādṛṣṭi* (possessed of wrong faith).—*Prajñāpanāṭīkā*, folio 404.
9. By the term *tāpasa* are meant ascetics like those who live on leaves. That is, they do not practise penances laid down in Jaina works. In India the tradition of *tāpasa* is very old. In Jaina terminology they are called '*bāla-tapasvī*', whereas those who perform penances recognised in Jaina tradition are called '*paṇḍita-tapasvī*'. *Bṛhadāraṇyaka* (4.3.22) reference to *tāpasa* is the oldest one. See *Vedic Index*.
10. A person who, though himself *saṁyata* (self-controlled), makes others laugh by his humorous speech and action is called *kāndarpika*. This definition of *kāndarpika* occurs in *Bṛhatkalpabhāṣya*, *gā*. 1294–1301. It is quoted by Āc. Malayagiri in his *Prajñāpanāṭīkā*, folio 405.
11. The commentator explains the term '*carakaparivrājaka*' in two ways. According to the first, the term '*caraka*' qualifies the term '*parivrājaka*' and the compound term means *Tridaṇḍī*, a class of wandering mendicants. According to the second, the terms '*caraka*' and '*parivrājaka*' are on equal footing and the whole compound means '*caraka* and *parivrājaka*'. Here by the term *caraka* is meant a class of ascetics who wear

| | |
|---|---|
| 10. *Kilbiṣika*[12] | From *Saudharma* to *Lāṁtaka* |
| 11. *Tiryañca* (*deśavirata*) | From *Bhavanavāsī* to *Sahasrāra kalpa* |
| 12. *Ājīvaka*[13] | From *Bhavanavāsī* to *Acyuta* |
| 13. *Ābhiyogika*[14] | From *Bhavanavāsī* to *Acyuta* |
| 14. *Svaliṅgī* but *darśana-vyāpanna* (i.e. *nihnava*) | From *Bhavanavāsī* to *Graiveyaka* |

The following facts emerge from the above account. Even without the internal purity merely by the external pure conduct a living being can acquire the desert of being born in the celestial regions upto *Graiveyaka*. The importance of the acceptance of the external marks like dress, etc. of a Jaina monk is implied in items 1 and 14. With internal purity the practice of moral discipline makes it possible for a living being to take its next birth in *Sarvārthasidhi* celestial region which is the highest position among the *Vaimānika* gods. The comparison of items 7, 9, 12 with the items 1, 14 makes it clear that a person (who has no faith in it but) who simply bears the external marks of the Jaina monk is on a higher plane than a follower of a non-Jaina religion. Thus here the emphasis is on the external marks and behaviour than on the internal purity.

At the end of this chapter there occurs an enquiry about the life-spans of *asañjñī* living beings (1471–73). We are given the information regarding the *nāraka-āyukarma* and *deva-āyukarma* that they bind, as also their relative numerical strength. The commentator has given no reason for the inclusion of this discussion in this chapter.

---

simply a loin-cloth the end of which, after being carried round the body, is gathered up behind and tucked into the waist-band; whereas by the term *parivrājaka* is meant a class of Sāṅkhya mendicants.

12. A person of deceitful nature who abuses *jñāna* (knowledge), *kevalī* (an omniscient being), *dharmācārya* (religious preceptor) and monks is called *kilbiṣika*. This definition of *kilbiṣika* occurs in *Bṛhatkalpa-bhāṣya* (*gāthās* 1302–1307). Āc. Malayagiri has quoted this definition in his commentary on *Prajñāpanāsūtra*. The commentary on *Bṛhatkalpa-bhāṣya* tells us that such a person, while condemning knowledge, declares that works like *Sūryaprajñapti* (dealing with Astronomy) and *Yoniprābhṛta* are of no use to those who want to attain liberation (Commentary on *gāthā* 1303).
13. Followers of Gośālaka.
14. *Ābhiyogika* means a person who performs *vaśikaraṇa* (subjugation of other persons) etc. with the help of magical skill and chants etc. A description of an *ābhiyogika* occurs in *Bṛhatkalpabhāṣya* (*gāthās* 1308-14). Āc. Malayagiri quotes it in his *Prajñāpanāṭikā*. Practice of such magical performances causes demerit when they are practised with a view to acquiring fame (*Bṛhatkalpabhāṣya*, *gā*. 1314).

CHAPTER XXI

# BODILY STRUCTURE AND SIZE

In this chapter the following points about the bodies (*śarīra*)[1] of living beings are discussed :

(1) Types of bodies.

(2) Their structure or form.

(3) Their size or magnitude.

(4) Accumulation of particles for their construction.

(5) Number of bodies that can simultaneously be possessed by a living being.

(6) Relative numerical strength of their substances (i. e. of the different types of bodies) and also of the atomic particles that constitute them.

(7) Relative numerical strength of their sizes.

From among these points, Nos. 1, 2 and 3 are expounded while describing the various types of bodies. And after that points Nos. 4–7 are taken up for discussion. This suggests two different successive stages of the treatment of the problem of the body. In olden days the problem of living beings was usually discussed through various points-of-investigation like *gati*,[2] etc., and on this line the different classes of living beings were formed and discussed[3]. But among those points-of-investigations (*dvāras*) we do not find *śarīra-dvāra*. The fact that the discussion about the body in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* first of all occurs in its *cūlikā* named *Prakṛti-samutkīrtana* (Book VI p. 50) also corroborates our above-mentioned conclusion. Therein among the sub-types of *Nāmakarma*, body and many items related to body have found place after the mention of *gati* and *jāti*.

In the first *Vidhi-dvāra* five types of bodies are enumerated. They are : *audārika* (the gross), *vaikriya* (the transformable), *āhāraka* (the projectable), *taijasa* (the electric) and *kārmaṇa* (the kārmic) (1474). After this enumeration they are taken up one by one for exposition. Here the sub-types of each of these five types are pointed out. While enumerating the sub-types of the *audārika* body we are told that they are as many as are the classes of living beings beginning

1. The chapter XII of *Prajñāpanā* is '*Śarīrapada*'. It deals with the topic of body (*śarīra*). The chapter XVI of *Prajñāpanā* (*Prayogapada*) yields information about bodily activities.
2. *Prajñāpanā*, Padas III & XVIII
3. Ibid, Pada XIII

from the one-sensed and ending with the human beings who are five-sensed[4] (1476-87). Hence while discussing the form of the *audārika* body all those forms which are found in the bodies possessed by the above-mentioned classes of living beings are discussed. The form of the body possessed by an earth-bodied being resembles that of *Masūra* pulse, that of the body possessed by a water-bodied being resembles that of a stable water-drop (*stibukabindu*)[5], that of the body possessed by a fire-bodied being resembles that of a multitude of needles, that of the body possessed by an air-bodied being resembles that of a flag, and that of the body possessed by a plant-bodied being is of various types. The structure or form which is found in the body possessed by a living being belonging to any of the classes beginning with the class of the two-sensed upto that of the four-sensed is *huṇḍa* (every limb and every feature unsymmetrical). The bodies possessed by living beings belonging to all the remaining classes of living beings having *audārika* bodies—except the class of *sammūrcchima* beings—can have all the six types of bodily forms. The body possessed by a *sammūrcchima* being invariably has *huṇḍa* form (1488-1501). The following are the six bodily forms[6] :

(1) *samacaturasra* (Symmetrical from all angles).

(2) *nyagrodhaparimaṇḍala* (Upper part symmetrical, lower part unsymmetrical).

(3) *sādi*[7] (Reverse of (2)).

(4) *vāmana* (Dwarfish).

(5) *kubja* (Hunch-backed).

(6) *huṇḍa* (Every limb and every feature unsymmetrical).

The classes of the one-sensed, the two-sensed etc. are taken up one by one and we are told as to what height the concerned type of body found in that class has (1502-13).

Those very points that are discussed in connection with the *audārika* body are also discussed in connection with the *vaikriya* body too. This *vaikriya* body is found in the classes of fully developed (*paryāpta*) gross (*bādara*) air-bodied beings, five-sensed

4. For the treatment of these divisions one may refer to the chapter I of *Prajñāpanā*.

5. "*stibukākāro yo bindur na punar itastato vātādinā vikṣiptaḥ*" Commentary, folio 411.

6. The text proper, at this place, does not enumerate all the six structures; it employs the term '*jāva*' (suggesting abridgement) and hence it mentions the first and the last alone (1497[1]). But *sū*. 1694 [8] (Chapter XXIII) enumerates all the six.

7. Different reading—*sācī*.

sub-human beings and five-sensed human beings. It is to be noted that not all the beings belonging to these three classes possess this body. Only those beings that are *garbhaja* (born from uterus), *paryāpta* and having the life-span of *saṁkhyāta* years can possess this body. In the case of human beings one more limiting condition is given. Only those human beings that inhabit *Karmabhumi* (Land of Action) can have it. But all the celestial beings invariably possess it (1514-20). After this account occurs the description of the form of this body (1521-26). While describing the form both the sub-types of it viz. *bhavadhāraṇīya* and *uttara vaikriya* are taken into account. The *vaikriya* body that one acquires as soon as one is born is called *bhavadhāraṇīya*. And this body is known as *uttara vaikriya* as and when it assumes afterwards different forms. Again, while discussing the height or size of this body both these sub-types are taken into account (1527-32).

The *Āhāraka* body has no sub-types. Only that human being who inhabits the Land of Action (*Karmabhūmi*), who is endowed with supernatural powers and who is self-controlled though spiritually lethargic (*pramatta*)[8], can acquire this body (1533). It has *samacaturasra* form (1534). Its minimum height is somewhat less than a *ratnī* (= one hand) and maximum height is one full *ratnī* (1535).

We are told that the *Taijasa* body is found in all the classes of living beings beginning with the one-sensed and ending with the five-sensed. Hence its sub-types are as many as are the classes of living beings (1536-39). Then follows the description of its form (1540-44). And after that we are informed about its height (1545-51). We are told that all this applies in toto to the *Kārmaṇa* body (1552). The size of these two bodies is given keeping in view especially the *māraṇāntikasamudghāta*. It is so because leaving this special occasion their size is always equal to that of the *aūdārika* or the *vaikriya* body. On death a living being leaves its present body and migrates to the place where it has to take new birth. During this journey these two bodies alone are associated with the transmigrating soul. Hence while considering the size of these two bodies the size which they can have during this journey is discussed. The material particles are accumulated for the construction of the body generally from all the six directions. Similarly, incremental accumulation as well as the dispersion of the particles take place from or into all the six directions (1553-58).

---

8. According to *kārmagranthikas* even those who are not spiritually lethargic can possibly have this body. *Prajñāpanāṭīkā*, folio 424.

In the *Saṁyogadvāra* (1559–1564) the question as to how many bodies from among the five, viz. *audārika* etc., a living being can simultaneously possess is discussed. The gist of the discussion is as follows :

1. The *Audārika* is possible[9] with the *Vaikriya*, the *Āhāraka*, the *Taijasa* and the *Kārmaṇa*.
2. The *Vaikriya* is possible with the *Audārika*, the *Taijasa* and the *Kārmaṇa*.
3. The *Āhāraka* is possible with the *Audārika*, the *Taijasa* and the *Kārmaṇa*.
4. The *Taijasa* is possible with the *Audārika*, the *Vaikriya*, the *Āhāraka* and the *Kārmaṇa*.
5. The *Kārmaṇa* is possible with the *Audārika*, the *Vaikriya*, the *Āhāraka* and the *Taijasa*.

The *Taijasa* and the *Kārmaṇa* are always found together.

The last two *dvāras* (1565–66) are devoted to the calculation of the relative numerical strength of their substances and constituent atoms as also of their sizes. It is noteworthy that the discussion about the relative numerical strength of their sizes occurs even in the *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (*Avagāhanā-mahādaṇḍaka*, Book XI, Sūtra 33, p. 56). Again, the relative numerical strength of their constituent atoms as also of their incremental accumulation is found discussed therein (Book XIV, p. 429).

For the comparison of the *Kārmaṇa* body with the subtle body recognised in other systems of Indian philosophy one may refer to the introduction to *Gaṇadharavāda*, (Ed. Malvania), p. 121.

From the standpoint of substance the order of their relative numerical strength is as follows: the *Āhāraka*, the *Vaikriya*, the *Audārika*, the *Taijasa*, the *Kārmaṇa*.

From the standpoint of their constituent atoms the order of their relative numerical strength is as follows : the *Āhāraka*, the *Vaikriya*, the *Audārika*, the *Taijasa*, the *Kārmaṇa*.

When both the standpoints are taken together, the order of the relative numerical strength is as follows : *āhāraka* substances, *vaikriya* substances, *audārika* substances, *āhāraka* atoms, *vaikriya* atoms, *audārika* atoms, *taijasa-kārmaṇa* substances, *taijasa* atoms, *kārmaṇa* atoms (1565).

9. This means that it does not necessarily and invariably accompany them.

The relative numerical strength of their sizes is calculated from the standpoints of maximum, minimum and the both. From the standpoint of the *minimum* size, the order is as follows: the *Audārika*, the *Taijasa-Kārmaṇa*, the *Vaikriya*, the *Āhāraka*. From the standpoint of *maximum* size, the order is as follows : the *Āhāraka*, the *Audārika*, the *Vaikriya*, the *Taijasa-Kārmaṇa*. From the standpoint of the maximum and the minimum sizes taken together, the order is as follows : the *Audārika* (mini.), the *Taijasa-Kāmaṇa* (mini), the *Vaikriya* (mini.), the *Āhāraka* (mini.), the *Āhāraka* (max.), the *Audārika* (max.), the *Vaikriya* (max.), the *Taijasa-Karmaṇa* (max.) (1566).

*

## CHAPTER XXII

# ON ACTIVITY[1]

Karma means disposition or impression (*vāsanā, saṁskāra*) which causes rebirth. From the very early times in India thinkers pondered over it. The speculation of the *Karma* goes inevitably hand in hand with the conception of the cycle of births and deaths. In the old set of *Upaniṣads* this speculation occasionally occurs. But in the Jaina and the Buddhist literature—especially in the Jaina *Āgamas*—it occupies large space[2]. Therein we also notice its two clear-cut stages. In its first or primary stage the term *kriyā* might have been employed in place of the term *karma*. We surmise this because in the Jaina *Āgamas*[3] and Pali *Piṭakas*[4] the term *kiriyā* has been used for *sukṛta-duṣkṛta* (good or bad acts), *puṇya-pāpa* (merit-demerit) and *kuśala-akuśala karma* (auspicious or inauspicious acts) whereas the term *kiriyāvāī* has been used for the believer in those acts. Hence in the classification of doctrines, found in the *Āgamas* of that period of time, occur the four broad classes, viz. *Kriyāvādī*, *Akriyāvādī* etc.[5] And in the Pāli *Piṭakas* the believers in the good and bad acts are described as 'the preachers of *Kriyā*.' Moreover, therein the Buddha calls himself a *Kriyāvādī*, and he is praised by employing the terms *Kriyāvādī* and *Karmavādī*. Some thinkers might have dubbed him as *Akriyāvādī* on account of his doctrine of No-Soul. Hence he interpreted the term *Akriyāvāda* in his own way. And if somebody were to describe him as *Akriyāvādī* in this sense he would not have objected to the description.[6] In fine, in those days the term *Kriyāvādī* was prevalent in the sense of 'the one who believes in the *Karma*' and the term *Akriyāvādī* in the sense of 'the one who does not believe in the *Karma*'. But the term *Karma* gradually ousted the term *kriyā*. First both the terms were employed side by side as interchangeable terms or as synonyms.[7] But when it was finally determined

---

1. For the account of Āgamic speculation on *Kriyā* (Activity) one may refer to '*Kriyākośa*' edited by Shri Mohan Lal Banthiya and Shri Shrichand Choradiya, Calcutta, 1969.
2. Introduction to *Gaṇadharavāda* (Ed. Malvania), p. 109.
3. *Sūtrakṛtāṅga*, 1. 12. 1.
4. *Dīghanikāya, Sāmaññaphalasutta*.
5. *Bhagavatī* 30. 1; *Bhagavatīsāra*, p. 570. For other readings refer to *Kriyākośa*, p. 256.
6. *Vinayapiṭaka, Mahāvagga* 6. 31. *Aṅguttaranikāya* 4. 179. Aso refer to '*Āgama yuga kā Jaina Darśana*' p. 74.
7. These two terms are employed side by side in *Ācārāṅgasūtra* (the portion in the beginning of the text) and *Dīghanikāya* (*Soṇadaṁḍasutta*).

that both mean the same thing, the term *kriyāvāda* became oblivious and the term *karmavāda* alone remained in the field. There is another reason also for this happening. It is that with the increase of subtlety and depth of *Karma* speculation the old *Kriyā* speculation drifted far away from the former. And at last the old *kriyā* speculation could not keep pace with the new *karma* speculation. So, now we have before us the *kriyā* speculation simply as a background of or as a historical link with the *karma* speculation.[8] We can have a glimpse into its nature through *Kriyāpada* of *Prajñāpanā*, and *Kriyāsthāna* (2.2) and *Pratyākhyānakriyā* (2.4) of *Sūtrakṛtāṅga*. Moreover, the discussions about *kriyā* and *kriyāvāda*, that we come across in *Bhagavatī*,[9] also suggest the importance of the *Kriyā* speculation in those ancient days. Gradually the importance of the *Kriyā* speculation waned and that of the *Karma* speculation increased. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* provides an evidence to this fact. It is replete with the *Karma* speculation. But therein we do not come across the *kriyā* speculation of the type found in the *Āgamas*, especially *Prajñāpanā* and *Bhagavatī*.

Again, it is necessary to note that there were believers in the *Kriyā*, who did not accept material veil of the *karma* over and above acts (*kriyā*).[10] Their knowledge is described by the derogatory term, viz. *vibhaṅgajñāna*. This suggests that the tenet of the material veil of the *karma*, recognised in the *Karma* doctrine propounded in the *Āgamas*, was not originally present in the *Kriyāvāda* at its early stages. If *kriyā* or *karma* (act) were regarded as giving its fruit and that too after a gap of so many years or lives, then *kriyā* (act) being destroyed as soon as it is performed the theoreticians could not help postulating *karma* as a veil or impression or disposition (*āvaraṇa*, *vāsanā*, *saṁskāra*) resulting from the *kriyā* (act); and gradually it was concluded and determined that this *karma* which is viewed as a veil or impression should be material. Thus the two terms *kriyā* and *karma* which at one time conveyed the identical sense came to mean different things. Before they came to mean different things they had passed through various stages. First *prāṇātipāta* (injury to life) itself was known as *kriyā* (1572), then the *kriyā* (=*kriyāphala*=*karma*) generated by *prāṇātipāta* came

8. In *Bhagavatīsūtra* we are told that *kriyā* precedes *vedanā*, further that even a *śramaṇa* (a monk) has *kriyā* which is caused by *pramāda* (spiritual lethargy) and *yoga* (mental, vocal and bodily activity) (*Sū*. 151, 152 (3.3)). Moreover, we are told that a person cannot attain liberation so, long as he is possessed of *kriyā*—Sū. 153.

9. Ibid, 1. 10; 30. 1; 3. 3; 7. 1; 7. 10; 2. 8; 18. 8; 6. 3. Also see *Bhagavatīsāra* pp. 34, 597.

10. *Sthānāṅga*, 542.

to be known as *kriyā* (1574) and after that the term *karma* became current in place of *kriyā* (1585). The term *kriyā* which was a synonym of the term *karma* got out of use and the term *karmavāda* alone became current in the circles of thinkers.

In the *Pūrvagata* of *Dṛṣṭivāda* there is one *Pūrva* named *Kriyā-viśāla*. But *Ṣaṭkhaṇḍāgama* establishes the connection of *Karma-prakṛti* with the *Pūrva* called *Āgrāyaṇī*.[11] This too corroborates our conclusion that in the first stage *kriyā* itself was regarded as *karma* but afterwards *karma* gradually acquired the sense quite different from that of *kriyā*.

The chapter on *Kriyā*[12], contained in the *Prajñāpanā*, is merely a collection of discussions about *Kriyā* conducted variously in those days. It gives us an idea as to how the *Kriyā* speculation might have developed. For instance, the one way of treating of *Kriyā* is to demonstrate its five types based on the conception of violence-nonviolence[13] (*sū*. 1567–72; 1605). The second way of treating of *Kriyā* takes into account 18 *pāpasthānas* (types of bad acts); but this treatment is such as it includes the treatment of five great vows[14] (*sū*. 1574–80). The third way of treating of it is to form and describe its five types which could somehow be included in 18 *pāpasthānas* (1621). Moreover, *Sūtrakṛtāṅga* too contains the discussion about *kriyāsthānas* (types of vicious acts). Thus the topic of *Kriyā* was variously discussed in those early days. But before the *Kriyā* speculation could assume its concrete form, *Karma* speculation got systematised and it finalised the *doṣas* (vices). Thus *Karma* speculation took the advantage of the old *Kriyā* speculation. But the former had not adopted the latter in its original form.

In this chapter it is determined as to which living beings are active and which inactive. And it is finally concluded that the liberated souls (*siddhas*) are inactive; they perform no act whatsoever. From among the non-liberated (*saṁsārī*), only those who have attained the *śaileśī* or *ayogī* state are inactive. And all the rest

non-liberated souls are active (1573). Really speaking, the *sūtra* mentioning the two-fold divisions of souls, viz. the active and the inactive should occur first and only afterwards should come the exposition of the types of *kriyā* as also the discussion about the question as to which types of *kriyā* are found in this or that class of living beings. This is the natural order of treatment. It is not followed in the *Prajñāpanā* account. Here first the five main types of *kriyā* and their subtypes are enumerated (1567-72) and only afterwards the question as to which living beings are active and which inactive is discussed (1573). This is so because the chapter is of the nature of collection of various discussions about *kriyā*.

The types and sub-types of *kriyā*, as enumerated in *Prajñāpanā*, are as follows :

| Five Kriyas (1567-72;[15] 1605) | Eighteen vices | Five kriyas |
|---|---|---|

are asked to repeat the same thing in the case of each and every class of living beings (1580).

We are also told as to how many types of karmas a living being binds if it performs this or that from among 18 types of vicious acts. It is stated that a living being generally binds the seven out of the eight main types of karmas (excluding the eighth type, viz. *āyukarma*) and seldom binds all the eight types of karmas when it is under the influence of this or that vice enumerated in the list of 18 (1581-84).

*Prajñāpanā* has also discussed the question as to how many vicious acts a living being performs when it binds this or that type of karmas, viz. *jñānāvaraṇīya*, etc. (1585-87). The speciality of this discussion is that it has not taken into account those 18 vicious acts; in their place we find the five acts. But the text proper does not tell us as to which those five acts are. But the commentator points out that they are *kāyikī* etc. Moreover, he clarifies that the following question is in the mind of the author of the text proper, though he has not formulated it in so many words: How many acts are required for the completion of *prāṇātipāta*, if a living being were to bind karmas through *prāṇātipāta*[19]? In answer to this question the text proper states that the acts required are 3, 4, or 5 (1585-87). But it does not tell us as to which these acts are. The commentator asks us to understand acts *kāyikī* etc. in due order (Commentary, folio 440 B).

Further we are told as to how many vicious acts one or many living beings can have with respect to one or many living beings (1588-1604). Here again the commentator points out that the vicious acts meant here are those beginning with the *kāyikī*. Further he clarifies that we are to include in these vicious acts not only those that are performed in the present life but also those that were performed in the past lives. This is so because the living being has not abandoned his attachment to the past body, etc. through the instrumentality of which it performed the vicious acts in the past lives. Whatever is produced by those body, etc. and whatever is done by other souls with them—for all that the living being is held responsible because it has not left its attachment to them. For the extensive treatment of this topic, one may refer to *kriyākośa*, pp. 45 ff. and 150 ff.

*Sūtra* 1605 again enumerates those five vicious acts which are mentioned in the beginning of this chapter (Sū. 1567). And in *sūtra* 1606 we are told that all these five vicious acts are available in the 24 classes of living beings (1606).

19. Commentary, folio 440 B.

First, the question as to the possibility of the simultaneous existence of the five vicious acts is discussed in a general way. Then, we are informed as to whether or not the simultaneous existence of these five vicious acts is possible in this or that from among the 24 classes of living beings (1607–16). These five vicious acts are given a common name '*āyojikā*'. Again, the possibility of their simultaneous existence in general and then in the class of infernal beings etc. is discussed in the same way as is done in the immediately preceding *sūtras* (1617–19). Not only that but we are also asked to ponder over the problem of their simultaneity from the standpoints of space and time. And all the alternatives that could be formulated from the standpoint of time are enumerated (1620).

After this the chapter gives an account of the other five vicious acts beginning with *ārambhikā*. *Pramattasaṁyata*, etc. are here mentioned as the possessor of these vicious acts (1622–26). This is followed by the treatment of the question as to in which classes of living beings from among the 24 classes these vicious acts are found (1627). The problem of their sumultaneity is also discussed (1628–36). And at last there occurs the treatment of this same from the standpoints of space and time (1636).

Eighteen vicious acts have already been treated of in *sū.* 1578–80. Now the question of the possibility of the refrainment from this or that vicious act in a particular class of living beings is discussed (1637–41). And we are informed that the refrainment from 17 vicious acts beginning with *prāṇātipāta* is possible in the class of human beings alone, and that the refrainment from *mithyādarśana* is not possible in the class of the one-sensed as also in that of the *vikalendriya* whereas in the remaining classes it is possible.

Then we are told as to how many types of karmas are bound at the time of the refrainment from this or that vice from among the 18. In this connection 27 alternatives possible in the living beings in general are enumerated. And it is discussed as to how many alternatives are possible in this or that class of living beings from among the twentyfour (1642–49).

Again, we are told as to whether or not the vicious acts *ārambhikī* etc. are possible in the case of living beings refrained from vicious acts, viz. *prāṇātipāta* etc., and if they are possible how many of them are possible (1650–62).

At the end of the chapter there occurs the account of relative numerical strength of the vicious acts, viz. *ārambhikī* etc. They are mentioned below according to the ascending order of their

relative numerical strength : *mithyādarśanapratyayā*, *apratyākhyānakriyā*, *pārigrahikī*, *ārambhikī*, *māyāpratyayā* (1663). The meaning of this order is brought out by the commentator as follows. Only those living beings that are possessed of *mithyādṛṣṭi* can have the *mithyādṛṣṭipratyayā kriyā*; but the *apratyākhyāna kriyā* is possible in both the *avirata samyagdṛṣṭi* and *mithyādṛṣṭi*. *Māyāpratyayā kriyā* is possible in *apramattasaṁyata*, *pramattasaṁyata*, *deśavirata* and *mithyādṛṣṭi*. Hence among all the *kriyās* this *kriyā* has the highest numerical strength (*sarvādhika*) (Commentary, folio 452).

The twofold division of *kriyā*, viz. *sāṁparāyika* and *airyāpathika* which we come across in later works is not found in the whole of the discussion contained in this chapter.

*

CHAPTERS XXIII–XXVII

# SPECULATION ON KARMA

The fourth and the fifth parts (*khaṇḍas*) of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* are known as *Vedanākhaṇḍa* and *Vargaṇākhaṇḍa*. Among the 24 points-of-investigation (Book IX, *sū*. 45, p. 134) of the types of *karmas* the second is called *Vedanā*. And on the basis of this point-of-investigation called *vedanā* the whole fourth part (*khaṇḍa*) is given the title *Vedanākhaṇḍa*.[1] Again, among those 24 points-of-investigation the sixth one is *bandhana-dvāra*. The *bandhana-dvāra* has four constituents, viz. *bandha*, *bandhaka*, *bandhanīya* and *bandha-vidhāna*. That is, *bandhana-dvāra* contains the explanation of these four sub-points (Book XIV, *sū*. 1 p. 1). At the occasion of the exposition of *bandhanīya* from among these four there occurs the treatment of *vargaṇā* (Book XIV, *sū*. 68, p. 48). And on the basis of the treatment of *vargaṇā* the entire fifth part is given the name *Vargaṇākhaṇḍa*.[2] These two parts that are placed after the first three deserve to be recognised as one independent work. This is supported by the fact that like the first part, the fourth one opens with a *maṅgala* (benediction). Having pointed out the 24 points-of-investigation of the topic of the types of karmas these two parts expound them one by one whereas the first three parts contain the exposition conducted through 14 *mārgaṇāsthānas* (points-of-investigation) of 14 *jīvasamāsas*. Thus these two parts constitute one independent work even though it has been included in the contents and body of the text *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. Here it is to be noted that the sixth part called *Mahābandha* contains the exposition of *bandhanavidhāna* alone from among the four, viz., *bandha*, *bandhaka*, *bandhanīya* and *bandhanavidhāna*[3].

According to the statement occurring at the beginning of *Vedanākhaṇḍa Karmaprakṛti* is the fourth *Prābhṛta* of the fifth *vastu* (item) of *Āgrāyaṇī Pūrva* (Book IX, *sū*. 45, p. 134), and the extensive exposition of that very topic of *Karmaprakṛti* is conducted here through 24 points-of-investigation. The comparison of this *Ṣaṭkhaṇḍāgama* account with the one found in the chapters 23–27 of *Prajñāpanā* makes it clear that the stage represented by the latter is earlier than the one represented by the former. This is again supported by the fact that the *nikṣepa* method employed

---

1. *Viṣayparicaya* (substance) of Book IX, p. 1.
2. *Viṣayparicaya* (substance) of Book XIII, p. 1.
3. Book I, Introduction, p. 67.

in the exposition contained in *Saṭkhaṇḍāgama*[4] is not found employed in the corresponding exposition contained in *Prajñāpanā.* And even the comparison of the items expounded in the one with those expounded in the other suggests the same thing. *Prajñāpanā* treatment of this topic is not subtle and deep. It does not enumerate four types of *bandha*, viz. *prakṛti-bandha*, etc. in due order, nor does it explain all the four. It explains only the three types of *bandha*, viz. *prakṛti-bandha, anubhāvabandha* and *sthiti-bandha* and that too not in a proper order. It does not at all contain the discussion about the *pradeśa-bandha*. The crystallised and subtle stage as well as terminology of the Karma speculation which we come across in the later works written by Śvetāmbara and Digambara theoreticians are not present in the *Prajñāpanā* version of *Karma* speculation. For instance, *Prajñāpanā* considers *rāga* (attachment) and *dveṣa* (aversion) alone to be the cause of Karmic bondage (1670). Though this view is recognised by all the Jaina theoreticians, the discussion about the causes of Karmic bondage has been conducted, by both Śvetāmbara and Digambara theoreticians of later days, in quite a different manner and on altogether a different plane. This fact is beyond controversy. The *Prajñāpanā* account does not mention *yoga* (activity) which is really one of the causes of Karmic bondage. This account does not contain the discussion about *karmapradeśa*.[5] Hence it is but natural that it could not mention *yoga* which is the cause of *pradeśa-bandha*. This proves beyond doubt that the *Prajñāpanā* account represents the old stage of *Karma* speculation. *Prajñāpanā* exposition of *anubhāva-bandha* (1679) also points to its antiquity.

*Prajñāpanā* very often (1665, 1687, 1754, 1769, 1775, 1787) enumerates the eight basic types of *Karma*. And these types are enumerated again and again at the beginning of the discussions of the concerned items. From this we can legitimately infer that the twentythird chapter and succeeding ones devoted to the *Karma* speculation were originally written as separate independent tracts and that they have been collected in *Prajnāpanā*. A closer study reveals that the two sections of 23rd chapter are in fact an earlier and a later draft of the solution of the same problem. First section belongs to the ancient period of time and represents the primary stage of the speculation whereas the second section

---

4. For the 16 *anuyogadvāras* of *vedanā* refer to *Saṭkhaṇḍāgama*, Book X, p. 1. For the *nikṣepas* of *karma* refer to Book XIII, p. 38.
5. The adjectives, viz. *baddha* (bound), *spṛṣṭa* and *sañcita* (accumulated), etc. are given to *karmas* (1679). But there does not occur the discussion about *pradeśa-bandha*. Only *prakṛti-bandha*, *sthiti-bandha* and *anubhāva-bandha* are dealt with.

belongs to the later period of time and represents the developed stage of speculation. The second section supplements the first one. So, we deem it proper to deal with them here at one place jointly.

The types and sub-types of Karmas are as follows :

| Basic types of karma[6] (1665, 1687, 1754, 1769, 1775, 1787) | Sub-types (1688–1696) |
|---|---|
| 1. *Jñānāvaraṇīya*[7] | 1. *Ābhinibodhikajñānāvaraṇīya*<br>2. *Śrutajñānāvaraṇīya*<br>3. *Avadhijñānāvaraṇīya*<br>4. *Manaḥparyāyajñānāvaraṇīya*<br>5. *Kevalajñānāvaraṇīya* |
| 2. *Darśanāvaraṇīya* | 1. *Nidrāpañcaka* :<br>  1. *Nidrā*<br>  2. *Nidrānidrā*<br>  3. *Pracalā*<br>  4. *Pracalāpracalā*<br>  5. *Styānarddhi*<br>2. *Darśanacatuṣka* :<br>  1. *Cakṣudarśanāvaraṇīya*<br>  2. *Acakṣudarśanāvaraṇīya*<br>  3. *Avadhidarśanāvaraṇīya*<br>  4. *Kevaladarśanāvaraṇīya* |
| 3. *Vedanīya* | 1. *Sātāvedanīya* :<br>  1. *Manojñaśabda*<br>  2. *Manojñarūpa*<br>  3. *Manojñagandha*<br>  4. *Manojñarasa*<br>  5. *Manojñasparśa*<br>  6. *Manaḥsukhatā*<br>  7. *Vacanasukhatā*<br>  8. *Kāyasukhatā*<br>2. *Asātāvedanīya* :<br>  1-5. *Amanojñaśabdādi*<br>  6. *Manaḥduḥkhatā*<br>  7. *Vacanaduḥkhatā*<br>  8. *Kāyaduḥkhatā* |

6. The exposition of eight primary types of *karmas* occurs in the first section of 23rd chapter. Therein we are also told as to what are the causes of karmic bondage. The second section of the same chapter first enumerates the secondary types of *Karmas* and afterwards calculates their duration etc. found in each of the classes of living beings
7. The commentator has supported the order in which they are enumerated here. Refer to the commentary, folio 45' A

4. *Mohanīya*

1. *Darśanamohanīya* :
    1. *Samyaktvavedanīya*
    2. *Mithyātvavedanīya*
    3. *Samyak-mithyātvavedanīya*
2. *Cāritramohanīya* :
    1. *Kaṣāyavedanīya* :
        1. *Anantānubandhī krodha*
        2. ,, *māna*
        3. ,, *māyā*
        4. ,, *lobha*
        5. *Apratyākhyāna krodha*
        6. ,, *māna*
        7. ,, *māyā*
        8. ,, *lobha*
        9. *Pratyākhyānāvaraṇa krodha*
        10. ,, *māna*
        11. ,, *māyā*
        12. ,, *lobha*
        13. *Saṁjvalana krodha*
        14. ,, *māna*
        15. ,, *māyā*
        16. ,, *lobha*
    2. *Nokaṣāyavedanīya* :
        1. *Strīveda*
        2. *Puruṣaveda*
        3. *Napuṁsakaveda*
        4. *Hāsya*
        5. *Rati*
        6. *Arati*
        7. *Bhaya*
        8. *Śoka*
        9. *Jugupsā*

5. *Āyu*

1. *Nairayika āyu*
2. *Tiryañca āyu*
3. *Manuṣya āyu*
4. *Deva āyu*

6. *Nāma*

1. *Gatināma* :
    1. *Narakagati*
    2. *Tiryañcagati*
    3. *Manuṣyagati*
    4. *Devagati*

2. *Jātināma* :
   1. *Ekendriya jāti*
   2. *Dvīndriya jāti*
   3. *Trīndriya jāti*
   4. *Caturindriya jāti*
   5. *Pañcendriya jāti*

3. *Śarīranāma* :
   1. *Audārikaśarīra*
   2. *Vaikriyaśarīra*
   3. *Āhārakaśarīra*
   4. *Taijasaśarīra*
   5. *Kārmaṇaśarīra*

4. *Śarīrāṅgopāṅganāma* :
   1–3. *Audārikaśarīrāṅgopāṅgādi*

5. *Śarīrabandhananāma* :
   1–5. *Audārikaśarīrabandhanādi*

6. *Śarīrasaṅghātanāma* :
   1–5. *Audārikaśarīrasaṅghātādi*

7. *Saṁhanananāma*[8] :
   1. *Vajrarṣabhanārācasaṁhanana*
   2. *Ṛṣabhanārācasaṁhanana*
   3. *Nārācasaṁhanana*
   4. *Ardhanārācasaṁhanana*
   5. *Kīlikāsaṁhanana*
   6. *Sevārtasaṁhanana*

8. *Saṁsthānanāma* :
   1. *Samacaturasrasaṁsthāna*
   2. *Nyagrodhaparimaṇḍalasaṁsthāna*
   3. *Sādisaṁsthāna*
   4. *Vāmanasaṁsthāna*
   5. *Kubjasaṁsthāna*
   6. *Huṇḍasaṁsthāna*

9. *Varṇanāma* :
   1. *Kṛṣṇa*
   2. *Nīla*
   3. *Rakta*
   4. *Pīta*
   5. *Śukla*

---

8. The commentator refutes a view upheld by Āc. Jinavallabha. Commentary, folio 470.

10. *Gandhanāma* :
    1. *Surabhigandha*
    2. *Durabhigandha*
11. *Rasanāma* :
    1. *Tikta*
    2. *Kaṭu*
    3. *Kaṣāya*
    4. *Amla*
    5. *Madhura*
12. *Sparśanāma* :
    1. *Karkaśa*
    2. *Mṛdu*
    3. *Laghu*
    4. *Guru*
    5. *Snigdha*
    6. *Rūkṣa*
    7. *Śīta*
    8. *Uṣṇa*
13. *Agurulaghunāma*
14. *Upaghātanāma*
15. *Parāghātanāma*
16. *Ānupūrvīnāma* :
    1. *Nairayika ānupūrvī*
    2. *Tiryañca ānupūrvī*
    3. *Manuṣya ānupūrvī*
    4. *Deva ānupūrvī*
17. *Ucchvāsanāma*
18. *Ātapanāma*
19. *Udyota*
20. *Vihāyogatināma* :
    1. *Praśastavihāyogati*
    2. *Apraśastavihāyogati*
21. *Trasanāma*
22. *Sthāvaranāma*
23. *Sūkṣmanāma*
24. *Bādaranāma*
25. *Paryāptanāma*
26. *Aparyāptanāma*
27. *Sādhāraṇaśarīranāma*
28. *Pratyekaśarīranāma*
29. *Sthiranāma*
30. *Asthiranāma*
31. *Śubhanāma*

32. *Aśubhanāma*
33. *Subhaganāma*
34. *Durbhaganāma*
35. *Susvaranāma*
36. *Duḥsvaranāma*
37. *Ādeyanāma*
38. *Anādeyanāma*
39. *Yaśaḥkīrtināma*
40. *Ayaśaḥkīrtināma*
41. *Nirmāṇanāma*
42. *Tīrthaṅkaranāma*

7. *Gotra*
   1. *Uccagotra* :
      1. *Jātiviśiṣṭaṭā*
      2. *Kulaviśiṣṭatā*
      3. *Balaviśiṣṭatā*[9]
      4. *Rūpaviśiṣṭatā*
      5. *Tapaviśiṣṭatā*
      6. *Śrutaviśiṣṭatā*
      7. *Lābhaviśiṣṭatā*
      8. *Aiśvaryaviśiṣṭatā*
   2. *Nīcagotra* :
      1. *Jātivihīnatā*
      2. *Kulavihīnatā*
      3. *Balavihīnatā*
      4. *Rūpavihīnatā*
      5. *Tapavihīnatā*
      6. *Śrutavihīnatā*
      7. *Lābhavihīnatā*
      8. *Aiśvaryavihīnatā*

8. *Antarāya*
   1. *Dānāntarāya*
   2. *Lābhāntarāya*
   3. *Bhogāntarāya*
   4. *Upabhogāntarāya*
   5. *Vīryāntarāya*

All the eight basic types of karmas are available in each of the 24 classes of living beings (1666). While explaining as to how a living being binds each of these eight types of karmas, we are told that at the time of the rise (*udaya*) of *jñānāvaraṇīya karma*, the influx (*āgamana*) of *darśanāvaraṇīya karma* takes place.[10] The

9. It is noteworthy that *uccagotra* does not mean merely birth in high-class family, it also means beauty of the body and even spiritual excellences. Similarly, *nīcagotra* does not mean merely birth in low-class family, it also means absence of bodily and spiritual excellences.
10. For this the term '*niyacchati*' is employed.

rise of *darśanāvaraṇīya* is followed by the influx of *darśanamoha* the rise of which is, in turn, followed by *mithyātva*. And as soon as the *udīraṇā* of *mithyātva* comes into existence, the influx of all the eight types of karmas takes place (1667). This order of influx of the eight types of karmas is found in connection with all the living beings (1668).[11] Attachment (*rāga*) and aversion (*dveṣa*) are mentioned as the two causes of Karmic bondage. Deceit (*māyā*) and greed (*lobha*) are included in attachment. Anger (*krodha*) and pride (*māna*) are included in aversion (1670–74).[12] A living being may or may not experience *jñānāvaraṇa*, *darśanāvaraṇa*, *mohanīya* and *antarāya*. Similarly, from among 24 classes of living beings, the class of human beings may or may not experience them. But the living beings belonging to the remaining classes invariably and necessarily experience them. The remaining four types of karmas, viz. *vedanīya*, *āyu*, *nāma* and *gotra* are invariably experienced by living beings belonging to all the 24 classes (1675–78). This *sūtra* is devoted to the exposition of *karma vedanā* (Experience of karmas). Scholars are advised to compare this account with the one found in *Vedanā Sāmitta Sūtras* of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* (Book XII p. 294). The *sūtra* that follows the present one employs the term '*anubhāva*' for '*vedanā*'. This points to the development of terminology. The term '*vedana*' in the sense of '*anubhāva*' was current in the earlier stage of *Karma* speculation. Again, the treatment of *baddha*, *spṛṣṭa*, *sañcaya* etc.—the items related to *karma*—suggests that the *sūtra* belongs to the later period of time (1679). While describing the fruition (*anubhāva—vipāka*)[13] of *karma* we are told that a bound or accumulated *karma* cannot give its fruit simply because it is ready to do that. In addition to that it requires the attainment of proper *gati*, *sthiti*, *bhava* and *pudgala*. Not only that but it should also attain the state of *udīraṇā* if it were to give its fruit. When the karmas, viz. *jñānāvaraṇīya* etc. fulfil all these conditions, they can give their proper fruits (1679–86).

There are ten types of fruits which *jñānāvaraṇīya* can give (1679):

1. *Śrotra-āvaraṇa*
2. *Śrotravijñāna-āvaraṇa*
3. *Netra-āvaraṇa*
4. *Netravijñāna-āvaraṇa*
5. *Ghrāṇa-āvaraṇa*
6. *Ghrāṇavijñāna-āvaraṇa*
7. *Rasa-āvaraṇa*
8. *Rasavijñāna-āvaraṇa*
9. *Sparśa-āvaraṇa*
10. *Sparśavijñāna-āvaraṇa*

Due to the rise of all these *āvaraṇas* (veils) we cannot know the objects which we would have known otherwise, we cannot know them inspite of our desire to know them, we cannot retain the knowledge even if we have known them, that is, the knowledge completely fades away. Again, it is noteworthy that the *āvaraṇa* of *manas* (mind) as also that of knowledge due to it are not mentioned here. Moreover, the *āvaraṇas* of *śrutajñāna*, *avadhijñāna* and *manaḥparyāyajñāna* are also not mentioned here. This proves that the *sūtra* represents very old stage of *karma* speculation—the stage preceding the period of time when the terminology of Karma doctrine got established. Āc. Malayagiri has not explained as to why the concerned *āvaraṇas* are not mentioned here.

The nine types of fruits which *darśanāvaraṇīya karma* can give are as follows : (1680).

1. *Nidrā*
2. *Nidrānidrā*
3. *Pracalā*
4. *Pracalāpracalā*
5. *Styānrddhi*
6. *Cakṣurdarśanāvaraṇa*
7. *Acakṣurdarśanāvaraṇa*
8. *Avadhidarśanāvaraṇa*
9. *Kevaladarśanāvaraṇa*

One noteworthy thing is that though this *sūtra* takes note of *avadhidarśana*, etc., the preceding *sūtra* does not take note of *Avadhijñāna*, etc.

The eight types of fruits which *sātāvedanīya* can give are as follows : (1681[1])

1. *Manojña-śabda*[14]
2. *Manojña-rūpa*
3. *Manojña-gandha*
4. *Manojña-rasa*
5. *Manojña-sparśa*
6. *Manaḥ-sukhatā*
7. *Vacana-sukhatā*
8. *Kāyasukhatā*

The Karma opposite to *sātāvedanīya* can give the fruits, viz. *amanojña-śabda*, etc. (1681[2]).

14. The commentator records different explanations offered by others (folio 461).

The five types of fruits which *mohanīya-karma* can give are as follows (1682) :

1. *Samyaktvavedanīya*
2. *Mithyātvavedanīya*
3. *Samyak-mithyātvavedanīya*
4. *Kaṣāyavedanīya*
5. *Nokaṣāyavedanīya*

The four types of fruits which *āyu-karma* can give are as follows (1683) :

1. *Narakāyu*
2. *Tiryañcāyu*
3. *Manuṣyāyu*
4. *Devāyu*

The fourteen types of fruits which *Śubhanāmakarma*[15] can give are as follows (1684[1]) :

1. *Iṣṭaśabda*[16]
2. *Iṣṭarūpa*
3. *Iṣṭagandha*
4. *Iṣṭarasa*
5. *Iṣṭasparśa*
6. *Iṣṭagati*[16]
7. *Iṣṭasthiti*[16]
8. *Iṣṭalāvaṇya*
9. *Iṣṭayaśaḥkīrti*
10. *Iṣṭa-utthāna-karma-bala-vīrya-puruṣakāra-parākrama*
11. *Iṣṭasvara*
12. *Kāntasvara*
13. *Priyasvara*
14. *Manojñasvara*

The fourteen types of fruits which *duḥkhanāmakarma* can give are the opposites of the 14 fruits of *Śubhanāmakarma* (1684 [2]).

The eight types of fruits which *uccagotrakarma* can give are as follows (1685 [1]).

1. *Jātiviśiṣṭatā*
2. *Kulaviśiṣṭatā*
3. *Balaviśiṣṭatā*
4. *Rūpaviśiṣṭatā*
5. *Tapoviśiṣṭatā*
6. *Śrutaviśiṣṭatā*
7. *Lābhaviśiṣṭatā*
8. *Aiśvaryaviśiṣṭatā*

The eight types of fruits which *nīcagotrakarma* can give are the opposites of the eight which *uccagotra* can give; for example, *jātivihīnatā*, etc. (1685 [2]).

The five types of fruits which *antarāyakarma* can give are as follows (1886):

1. *Dānāntarāya*
2. *Lābhāntarāya*
3. *Bhogāntarāya*
4. *Upabhogāntarāya*
5. *Vīryāntarāya*

---

15. It has been stated that there are 42 sub-types of *Nāmakarma*. But at this place, only 14 types are enumerated. This suggests that the present list represents the old stage.

16. The commentator records different interpretations of these terms (folio 463).

Then follows the treatment of *sthiti* and *abādhākāla* (1697–1704). About *Abādhākala* we are told as to how long a particular type of karma can remain associated with a living being without giving its proper fruit. After that it describes as to how long a particular karma can abide in the living beings belonging to the classes of the one-sensed upto the five-sensed having higher cognitive faculty (1705–14). For the description of maximum and minimum duration of karmas one may refer to *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book VI, *Cūlikas* 6 & 7. And for the treatment of *abādhā*, *niṣeka*, etc. one may again consult the same work, Book XI, *Cūlikā* I, p. 139.[17]

Then we are told as to which living beings can bind the karmas of maximum (1745–52) or minimum duration (1742–44).

*Karmabandhapada* (24th chapter) discusses the question, viz. *bandha* of which karmas takes place along with the *bandha* of this or that karma ? This question is discussed in connection with 24 classes of living beings (1755-68). Similarly, *Karmavedanapada* (25th chapter) treats the question, viz. *vedana* of which karmas takes place along with the *bandha* of this or that karma ? And *Karmavedabandhapada* (26th chapter) discusses the question, viz. *bandha* of which karmas takes place along with the *vedana* of this or that karma (1776–86) ? At last *Karmavedavedakapada* (27th chapter) treats the question, viz. *vedana* of which karmas takes place along with the *vedana* of this or that karma (1787–92)?

---

17. Study the following passage from Āc. Malayagiri's commentary: "*etāvatā ca yad uktam āgrāyaṇīyākhye dvitīyapūrve karmaprakṛtiprābhṛte bandha-vidhāne sthitibandhādhikāre—catvāry anuyogadvārāṇi tadyathā—sthiti-bandha-sthānaprarūpaṇā abādhākaṇḍakaprarūpaṇā utkṛṣṭaniṣekaprarūpaṇā alpabahutvaprarūpaṇā ca iti*" (folio 479). Compare this with the abovementioned portion of *Ṣaṭkhaṇḍāgama*.

CHAPTER XXVIII

# ON FEEDING

*Prajñāpanā* contains a separate chapter on feeding whereas *Ṣaṭkhaṇḍāgama* mentions *āhāra* (feeding) as the 14th item in the list of 14 *mārgaṇāsthānas* (points-of-investigation).[1] This definitely points to the fact that the Jaina theoreticians had recognised the importance of the exposition of this topic since olden days.

There are two sections (*uddeśas*) of this chapter. The first section deals with the topic through eleven *dvāras* whereas the second one deals with it through 13 *dvāras*. Let us compare the list of these 13 *dvāras* with that of 14 *mārgaṇāsthānas* found in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*.

| **Prajñāpanā 1865** | **Ṣaṭkhaṇḍāgama, Book I, p. 132** |
|---|---|
| 1. *Āhāra* | 1. *Gati* |
| 2. *Bhavya* | 2. *Indriya* |
| 3. *Sañjñī* | 3. *Kāya* |
| 4. *Leśyā* | 4. *Yoga* (9)[2] |
| 5. *Dṛṣṭi* | 5. *Veda* (11) |
| 6. *Saṁyata* | 6. *Kaṣāya* (7) |
| 7. *Kaṣāya* | 7. *Jñāna* (8) |
| 8. *Jñāna* | 8. *Saṁyama* (6) |
| 9. *Yoga* | 9. *Darśana* |
| 10. *Upayoga* | 10. *Leśyā* (4) |
| 11. *Veda* | 11. *Bhavya* (2) |
| 12. *Śarīra* | 12. *Samyaktva* (5) |
| 13. *Paryāpta* | 13. *Sañjñī* (3) |
| | 14. *Āhāra* (1) |

Out of the 14 points-of-investigation found in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* 10 occur in *Prajñāpanā*, having indentical names. The first three out of those 14 do not occur in *Prajñāpanā* list. But the points, viz. *śarīra* and *paryāpti* which are mentioned in *Prajñapanā* are not found among those 14. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* mentions *jñāna* and *darśana* separately whereas *Prajñāpanā* mentions *jñāna* and *upayoga* separately. We observe here that *jñāna* and *darśana* are in fact covered by *upayaga* and hence there is no need of mentioning *jñāna* separately. *Dṛṣṭi* is an ancient term for *samyaktva* and it is used here in

1. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book I, pp 132, 409; Book III, p. 483; Book IV, pp. 137 308, 486; Book V, pp. 173, 238, 446; Book VII, pp. 24, 112, 184, 236, 243 298, 365, 461, 477, 493, 518, 574; Book VIII, p. 390.
2. Numbers given in brackets refer to *Prajñāpanā* items.

ents, could pervade *asaṁkhyāta* space-points and could be in touch with the units (*pradeśas*) of soul (1797–1800). Infernal beings mostly receive the material particles colour, etc. of which have inauspicious effects (1801). Living beings receive these material particles for their feeding from all directions (1802). Only one out of the *asaṁkhyāta* equal parts of the thus received material particles gets actually transformed into *āhāra*, food. Again, only one out of *ananta* equal parts of the particles actually transformed into *āhāra* could be relished by a living being (1803). But in the next *sūtra* we are told that all the particles that are received by a living being are transformed into *āhāra* (1804). In other words, all the particles that are received for feeding are undertaken in feeding.[5] The material particles received in the act of feeding get transformed into five sense-organs. And this transformation gives rise to painful or miserable consequences alone in the case of infernal beings (1805) whereas it may give rise to pleasant consequences in the case of celestial beings, etc. (1806). The material particles grasped in feeding get transformed into as many senses as are possible in the class to which the concerned living being belongs (1812, 1819, 1820, 1823, 1825).

The ninth *dvāra* takes up 24 classes one by one and discusses the question as to whether the material particles utilised in feeding by a living being belonging to this or that class are in the form of the body of the one-sensed or the two-sensed or the three-sensed or the four-sensed or the five-sensed. The gist of the discussion is as follows : In the past these material particles might be of the form of the body of any being but in the present they do have the form of that body alone which is proper in the class to which the being who undertakes the feeding of those particles belong. That is, those particles get transformed into the body having as many sense-organs as are possible in the class to which the concerned living being belongs. This is so because the material particles utilised in feeding get transformed into the body of that living being only who utilises them in its feeding (1853-1858).

In the tenth *dvāra* we are told as to in which class from among the 24 the feeding through skin is possible and in which the feeding through mouth is possible. Here we learn that infernal beings, celestial beings and one-sensed beings undertake feeding through

---

5. At this juncture the commentator makes a suggestion that the *sūtra* should be explained in such a way as there might not arise any conflict among them. Hence he positively says that by the phrase 'particles received for feeding' is here intended the phrase 'one out of the *asaṁkhyāta* equal parts of particles received for feeding'. Refer to the commentary, folio 504.

skin (1859-60). The two-sensed up to the five-sensed human beings undertake the feeding through skin as well as mouth (1861). The one-sensed beings have no mouth. And though the *vaikriya* body possessed by infernal and celestial beings have a mouth yet its nature is such as they do not require the mouth in the process of undertaking feeding. Hence the beings belonging to these three classes undertake feeding through skin. This is the clarification offered by the commentator (folio 509). Again, he makes it clear that feeding through skin is possible only in the case of *paryāpta* living beings whereas it is not possible in the case of the *aparyāpta* (Commentary, folio 509).

The eleventh *dvāra* discusses the question as to which class of living beings undertakes pre-birth feeding (*oja-āhāra*) and which feeding through sheer desire. We are told that infernal beings undertake pre-birth feeding only; they do not undertake feeding through desire (1862). The same thing applies to all those who possess *audārika* body (1863). Celestial beings alone undertake both pre-birth feeding and feeding through sheer desire (1864). The desire of celestial beings to undertake feeding is fulfilled as soon as it arises in their minds (1864). To undertake feeding of the proper material particles at the place where a living being is to take its new birth is called pre-birth feeding. This pre-birth feeding alone is possible in the case of the *aparyāpta*. This, again, is the clarification offered by the commentator (folio 510). At the end of this discussion the commentator quotes the following *Sūtrakṛtāṅga Niryukti gathās* which contain the essence of the discussion.

*sarīreṇoyāhāro tayā ya phāseṇa lomaāhāro |*
*pakkhevāhāro puṇa kāvaliyo hoi nāyavvo || 171 ||*
*oyāhārā jīvā savve apajjattayā muṇeyavvā |*
*pajjattagā ya lome pakkheve hoṁti bhaiyavvā || 172 |*
*egiṁdiyadevāṇaṁ neraiyāṇaṁ ca ṇatthi pakkhevo |*
*sesāṇam jīvāṇaṁ saṁsāratthāṇa pakkhevo || 173 ||*
*lomāhārā egiṁdiyā u neraiyasuragaṇā ceva |*
*sesāṇaṁ āhāro lome pakkhevao ceva ||*
*oyāhārā maṇabhakkhiṇo ya savve vi suragaṇā hoṁti |*
*sesā havaṁti jīvā lome pakkhevao ceva ||*

The last two *gāthas* are not found in the text of *Sūtrakṛtāṅga-niryukti.*

The second section of the chapter is devoted to the discussion of the question as to whether or not living beings undertake feeding. This discussion is conducted here through 13 *dvāras* (1865). The different types of feeding which we have met with in the first section are neither mentioned nor discussed here (1866-1907).

But the speciality of this section is that it first formulates six alternatives on the basis of two terms, viz. '*āhāraka*' and '*anāhāraka*' and then it discusses as to which alternative is possible in this or that class of living beings. For the highest possible expansion of these six alternatives one may refer to *sū*. 1880. The basis of this expansion is a couple of two terms, viz. 'singular', 'plural'.

In the third *Sañjñī-dvāra* the commentator removes the possible doubts that may arise in the mind of a reader. This is noteworthy. The term '*sañjñī*' means *samanaska* (possessor of a mind). In the process of transmigration a living being does not possess mind. So, how can a living being which is in the process of transmigration be called '*sañjñī*'? The commentator removes this doubt by offering the following explanation. The living being which is in the process of transmigration can be called '*sañjñī*' even though it does not possess *manas* (mind) at that time because it experiences even at that time the *āyukarma* of a *sañjñī* living being (Commentary, folio 514). The second doubt that may possibly arise in the mind of readers is as follows: How can infernal beings, *Bhavanapati* gods and *Vānamaṁtara* gods be regarded as '*asañjñī*' (1878 [2], 1880)? In answer to this question we are told that living beings that are born in these three classes might have been *asañjñī* in their previous birth. And keeping this fact in mind the living beings belonging to these three classes could be called *asañjñī* (Commentary, folio 514).

*

## Chapters XXIX, XXX, XXXIII

# COGNITIVE ACTIVITY OF LIVING BEINGS

Three chapters of *Prajñāpanā* are devoted to the exposition of cognitive activities of living beings. They are : the 29th chapter (*Upayogapada*), the 30th chapter (*Paśyattāpada*) and the 33rd chapter (*Avadhipada*). Hence we deal with them at one place.

Let us study the following pertinent passages from *Ācārāṅga-sūtra*.

"*je āyā se vinnāyā, je vinnāyā se āyā | jeṇa vijāṇai se āyā*" — *Ācārāṅgasūtra*, 5.5, *su*. 165.

"*savve sarā niyaṭṭaṁti, takkā jattha na vijjai | maī tattha na gāhiyā | oe appaiṭṭhāṇassa kheyanne | se na dīhe, na hasse, na vaṭṭe, na taṁse, na cauraṁse, na parimaṁḍale, na kiṇhe, na nīle, na lohie, na hālidde, na sukkile, na surabhigaṁdhe, na durabhigaṁdhe, na titte, na kaḍue, na kasāe, na aṁbile, na mahure, na kakkhaḍe, na maue, na gurue, na lahue, na sīe, na uṇhe, na niddhe, na lukkhe, na kāū, na rūhe, na saṁge, na itthī, na puruse, na annahā, parinne sanne uvamā na vijjai | arūvī sattā apayassa payaṁ natthi | se na sadde na rūve na gaṁdhe na rase na phāse—icceyāvaṁti—tti bemi ||*"—*Ācārāṅgasūtra*, 5.6, *sū*. 170–171.

The gist of these passages is that the soul is the knower, it is absolutely devoid of flavour, etc. of any sort, it is *arūvī* (bereft of physical qualities). Though it is *arūvī*, it is real.

*Bhagavatīsūtra* enumerates the characteristics of soul in the following passage.

"*avaṇṇe agaṁdhe arase aphāse arūvī jīve sāsae avaṭṭhie logadavve | se samāsao paṁcavihe paṇṇatte | taṁ jahā—davvao jāva guṇao | davvao ṇaṁ jīvatthikāe aṇaṁtāiṁ jīvadaıvāiṁ, khettao logappamāṇakhette, kālao na kayāi na āsi, na kayāvi natthi, jāva nicce, bhāvao puṇa avaṇṇe agaṁdhe arase aphāse, guṇao uvaoga guṇe*" —2.10.118.

This passage too informs us that souls are *arūvī* (devoid of physical qualities, viz. colour flavour, etc.), they are eternal, their defining quality is *upayoga* (cognition), they are infinite (*ananta*) in number. For the first time here in this passage we are told that the defining characteristic of soul is *upayoga* (cognition).

Though *avadhi* is simply a form of *upayoga*, a separate chapter is devoted to its treatment because at that time its details had already been worked out.

First let us understand the distinction between *upayoga* and *paśyattā*. For gaining this understanding we shall have to compare the divisions of the one with those of the other. This is so because the text proper does not give the definition of either of them. According to the ancient methodology, divisions of a particular thing themselves serve as a definition of that thing.

| **Upayoga**[1] **(1908-10)** | **Pasyattā**[2] **(1936-38)** |
|---|---|
| 1. *Sākāropayoga* | 1. *Sākārapaśyattā* |
| 1. *Ābhinibodhikajñānasākāropayoga* | × × |
| 2. *Śrutajñānasākāropayoga* | 1. *Śrutajñānasākārapaśyattā* |
| 3. *Avadhijñānasākāropayoga* | 2. *Avadhijñānasākārapaśyattā* |
| 4. *Manaḥparyāyajñāna-sākāropayoga* | 3. *Manaḥparyayajñāna-sākārapaśyattā* |
| 5. *Kevalajñānasākāropayoga* | 4. *Kevalajñānasākārapaśyattā* |
| 6. *Mati-ajñānasākāropayoga* | × × |
| 7. *Śruta-ajñānasākāropayoga* | 5. *Śruta-ajñānasākārapaśyattā* |
| 8. *Vibhaṅgajñānasākāropayoga* | 6. *Vibhaṅgajñānasākāra-paśyattā* |
| 2. *Anākāropayoga* | 2. *Anākāra-paśyattā* |
| 1. *Cakṣudarśana-anākāropayoga* | 1. *Cakṣudarśana-anākārapaśyattā* |
| 2. *Acakṣudarśana-anākāropayoga* | × × |
| 3. *Avadhidarśana-anākāropayoga* | 2. *Avadhidarśana-anākārapaśyattā* |
| 4. *Kevaladarśana-anākāropayoga* | 3. *Kevaladarśana-anākārapaśyattā* |

Āc. Abhayadeva considers *paśyattā* to be a special form of *upayoga*. Again, he explicitly states that the cognition which cognises objects belonging to all the three divisions of time is *paśyattā* whereas the cognition which cognises objects belonging to the present alone is called *upayoga*. This is the reason why *matijñāna* and *mati-ajñāna* are not included among the divisions of *sākāra-paśyattā*. *Matijñāna* and *mati-ajñana* cognise objects belonging to the present only. But then why is *acakṣudarśana* not included among the divisions of *anākāra-paśyattā*? In answer to this question he observes that *paśyattā* means *prakṛṣta īkṣaṇa* and this *prakṛṣta īkṣaṇa* is possible in the *darśana* had through visual sense-organ (*cakṣu*) alone; it is not possible in the *darśana* had through

1. *Bhagavatī* (16.7.582) recommends the readers to consult *Prajñāpanā* for the exposition of these two topics.

2. *Mūlācāra* (*Pañcācārādhikāra gāthā* 31) too considers *sākāra-anākāra-upayoga* (determinate-indeterminate cognition) to be a special quality of soul.

any other sense-organ. The duration of visual cognitive process is very short and the cognition which involves the cognitive process of short duration is quick. Thus the quick cognitive activity involved in *darśana* had through visual sense-organ provides the reason for calling it *prakṛṣṭa*.[3]

Āc. Malayagiri follows Āc. Abhayadeva. But in addition he observes that like the term '*upayoga*,' '*paśyattā*', by convention, means both *sākāra* and *nirākāra bodha* (*Prajñāpanāṭīkā*, folio 529). Moreover, he states that that cognition alone which involves the cognitive activity of long duration can cognise objects belonging to all the three divisions of time. *Matijñāna* does not involve the cognitive activity of long duration. This is the reason why it does not cognise objects belonging to all the three divisions of time. And hence it has no place among the divisions of *paśyattā* (*Prajñāpanāṭīkā*, folio 530).

There are no other sources to know the distinction between *upayoga* and *paśyattā*.

Here we are informed as to which divisions of *upayoga* and *paśyāttā* are possible in this or that class of living beings. The account is summarised in the Table on p. 402 (1912–1927; 1940–1553).

In both the chapters this account is followed by the account of livings beings possessed of *upayoga*. But no new information is found in the account (1928–1935; 1954–1962). Hence we do not enter into its exposition. But at the end of *Paśyattāpada* there occurs discussion about the question as to whether *jñāna* and *darśana* of a *kevalī* take place alternately or simultaneously. And we are told that *jñāna* being *sākāra* and *darśana* being *nirākāra* none can have *jñāna* and *darśana* simultaneously (1963–64). For the extensive discussion of this problem one may consult the second part (*kāṇḍa*) of *Sanmatitarkaprakaraṇa* where three different views on the point are presented. One view upholds their alternation another their simultaneity and the third one their identity.

*Avadhipada* discusses nothing about *upayoga* and *paśyattā*. It discusses fully the extra-sensory perception known as *avadhi*,[4] taking one by one seven points of investigation, viz. *bheda* (divisions), *viṣaya* (object), *saṁsthāna* (shape), *avadhi* (limits—internal and external), *deśa-avadhi* (partial avadhi), *kṣaya-vṛddhi* (increase-decrease) of *avadhi*, *pratipātī-apratipātī* (steady–unsteady) (1981)a

3. *Bhagavatī-ṭīkā*, folio 714.

4. *Bhagavatī* (16.10.588) wants its readers to place bodily, at the concerne place, the whole *Avadhipada* (of *Prajñāpanā*) beginning with the *sūtr* 1942.

| | Upayoga Sākāra 1. *Ābhinibodhika jñāna* | 2. ,, *ajñāna* | 3. *Śrutajñāna* | 4. *Śruta-ajñāna* | 5. *Avadhi* | 6. *Vibhaṅga* | 7. *Manaḥparyāya* | 8. *Kevala* | Upayoga Anākāra 1. *Cakṣudarśana* | 2. *Acakṣudarśana* | 3. *Avadhidarśana* | 4. *Kevaladarśana* | Paśyattā Sākāra 1. *Śrutajñāna* | 2. *Śruta-ajñāna* | 3. *Avadhijñāna* | 4. *Vibhaṅgajñāna* | 5. *Manaḥparyaya* | 6. *Kevalajnāna* | Paśyattā Anākāra 1. *Cakṣudarśana* | 2. *Avadhidarśana* | 3. *Kevaladarśana* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 21. *Manuṣya* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, |
| 1. *Nāraka* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | × |
| 2–11. *Bhavanapati* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | × |
| 22. *Vāṇavaṁtara* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | × |
| 23. *Jyotiṣa* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | × |
| 24. *Vaimānika* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | × |
| 20. *Pañca. Tiryañca* | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | ,, | × | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | × |
| 19. *Caturindriya* | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | × | × | ,, | ,, | × | × | ,, | ,, | × | × | × | × | ,, | × | × |
| 18. *Trīndriya* | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | × | × | × | ,, | × | × | ,, | ,, | × | × | × | × | × | × | × |
| 17. *Dvīndriya* | ,, | ,, | ,, | ,, | × | × | × | × | × | ,, | × | × | ,, | ,, | × | × | × | × | × | × | × |
| 12–16. *Sthāvara* | × | ,, | × | ,, | × | × | × | × | × | ,, | × | × | × | ,, | × | × | × | × | × | × | × |

While discussing the veil (*āvaraṇa*) of *karma Ṣaṭkhaṇḍāgama* explains *avadhijñāna*. And there we find the exposition of its divisions and shapes (Book XIII, pp. 289–328). This *Ṣaṭkhaṇḍāgama* account possibly belongs to the period of time succeeding the one to which the exposition of *avadhi* contained in *Āvaśyakaniryukti* belongs. This is so because *Āvaśyakaniryukti* gives an example of *paṇaka* while explaining the minimum spatial limit of *avadhijñāna* whereas *Ṣaṭkhaṇḍāgama* gives an example of *sūkṣma nigoda* while explaining the same.[5] Moreover, the *gāthās* from *Āvaśyakaniryukti* are found in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* which calls them *gāthāsūtras*.[6] These *gāthās* yield different readings. This suggests that both *Āvaśyakaniryukti* and *Ṣaṭkhaṇḍāgama* might have borrowed these *gāthās* from some old *niryukti*.

From among the Jaina *Āgamas* the old ones like *Ācārāṅgasūtra* do not contain the discussion about *Avadhi*. But the discussions about *avadhi* started as soon as the works of didactic stories like *Upāsakadaśā* came to be included in the class of *Aṅga* works. And from those discussions we come to know that even *Indrabhūti* himself entertained doubt regarding the range of *avadhijñāna* acquired by a layman. This is really a very remarkable event narrated in those discussions (*Uvāsagadasāo*, Hornle, p. 184).

While summarising the *Pannavaṇā* account of *karma* we have already noted that in the account the *āvaraṇas* (veils) of sense-organs and of the cognitions due to them alone are enumerated whereas those of *avadhi*, etc. are conspicuous by their absence. This shows that the speculation about *avadhijñāna*, etc. might have later on gradually crept in the *Āgamas*.

There are two main types of *avadhi-jñāna*, viz. innate *avadhi* and acquired *avadhi*. Infernal beings and celestial beings possess innate *avadhi* whereas sub-human beings and human beings can possibly possess acquired *avadhi* (1982).

The summary of *Pannavaṇā* exposition of *avadhijñāna* is as follows. The minimum spatial range of *avadhi* possessed by infernal beings is ½ *gāu* whereas the maximum spatial range of the same possessed by them is 4 *gāus*. Then all the seven hells are taken up one by one and we are told about the maximum and minimum spatial ranges of *avadhi* possessed by living beings of this or that hell. The spatial range of *avadhi* possessed by a living being decreases as it moves downward from the 1st to the 7th hell

---

5. *Āvaśyakaniryukti* 29; *Viśeṣāvaśyaka* 585; *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book XIII, p. 301)
6. Many *gāthās* from *Āvaśyakaniryukti* (*gāthās* 31 ff) are found in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. See an appendix '*Gāthāsūtrāṇi*' (p. 11) given at the end of Book XIII.

(1983-1990). The minimum and maximum spatial ranges of *avadhi* possessed by *Asurakumaras* from among *Bhavanapati* gods are 24 *yojanas* and *asaṁkhyāta dvīpasamudras* respectively; and the maximum spatial range of the *avadhi* possessed by the remaining gods, viz. *Nāgakumara*, etc. is *saṁkhyāta dvīpasamudras* (1991-93). The minimum spatial range of *avadhi* possessed by sub-human beings having fives ense-organs is equivalent to one part of *asaṁkhyāta* equal parts of an *aṅgula* whereas the maximum spatial range of the same possessed by them is *asaṁkhyāta dvīpa-samudras* (1994). Though *avadhi* possessed by human beings is confined to *loka* alone the maximum spatial range of their *avadhi* is *asaṁkhyāta loka* (1995). Regarding maximum and minimum spatial ranges of *avadhi* possessed by *Vāṇamaṁtara* one is to repeat what is said about the maximum and minimum spatial ranges of *avadhi* possessed by *Nāgakumara* gods. The minimum and maximum spatial ranges of *avadhi* possessed by *Jyotiṣka* gods do not differ. They are *saṁkhyāta dvīpasamudras*. While considering spatial range of *avadhi* possessed by *Vaīmānika* gods all the three parts of their *vimānas*, viz. the upper, the middle (*tiryak*) and the lower are taken into account. And higher is the situation of *vimāna* wider is the spatial range of *avadhi* possessed by gods of the *vimāna*. At last we are told that *Anuttaraupapātika* gods possess *avadhijñāna* cognising the entire *Nāḍi Loka* (1996-2007). *Sūtras* 2008-16 inform us about the shapes had by *avadhi* (really speaking about the shapes had by the region falling within the range of *avadhi*) in these different cases. These shapes resemble those of *tapra, pallaga, jhālara, paḍaha* etc. The following facts are deduced by Āc. Malayagiri from the discussion about the shapes of *avadhi*. The upper part of (the region falling within the range of) *avadhi* possessed by *Bhavanapati* and *Vyantara* gods is wider than its other parts. The lower part of (the region falling within the range of) *avadhi* possessed by *Vaimānika* gods is wider than its other parts. The middle part of (the region falling within the range of) *avadhi* possessed by *Jyotiṣka* gods and infernal beings is wider than its other parts. And the shapes of (the region falling within the range of) *avadhi* possessed by human beings and sub-human beings are varied and diverse (Commentary, folio 542).

Again, we are told that infernal beings and celestial beings must stand within the range of their *avadhi*, sub-human beings must stand outside it, while human beings can behave either (2017-2021). Moreover, infernal beings, celestial beings and sub-human beings must have partial *avadhi* but human beings can have either partial or complete *avadhi* (2022-26). Then eight types of *avadhi* are mentioned. They are : *ānugāmika* (accompanying),

*anānugāmika* (unaccompanying), *vardhamāna* (increasing), *hīya-mānā* (decreasing), *pratipātī* (fallible), *apratipātī* (infallible), *avasthita* (steady) and *anavasthita* (unsteady). And at last we are told as to which type is possible in this or that class of living beings (2027-31).

Nowhere in *Prajñāpanā* we come across the definition of *avadhijñāna*. But in other works we find it. It is as follows. *Avadhijñāna* is that cognition which cognises *rūpī* (material objects) without the help of sense-organs and mind.

*

CHAPTER XXXI

# SAÑJÑĪ LIVING BEINGS

This chapter discusses the threefold division of living beings, viz. *sañjñī*, *asañjñī* and *no-sañjñī-no-asañjñī*. *Siddhas* (liberated souls) being neither *sañjñī* nor *asañjñī* are called *no-sañjñī-no-asañjñī* (1973). From this standpoint even human beings who have attained *kevalajñāna* are considered to be on par with *siddhas*. This is so because though they possess mind, they do not require the operation of mind in cognising objects. All other human beings can be either *sañjñī* or *asañjñī*. The one-sensed, the two-sensed, the three-sensed and the four-sensed living beings are *asañjñī*. The infernal beings, *Bhavanapati* gods, *Vānavyaṁtara* gods and the five-sensed sub-human beings can be either *sañjñī* or *asañjñī*. But *Jyotiṣka* and *Vaimānika* gods are *sañjñī* only (1965–71).

The *gāthā* occurring at the end of the chapter states that human beings can be either *sañjñī* or *asañjñī*. But in *sū*. 1970 we are explicitly told that all the three divisions are possible in the case of human beings. This means that the *gāthā* in point possibly has in view *chadmastha* (non-*kevalī*, non-omniscient) human beings alone.

The *Sūtra* (the text proper) does not clearly state the meaning of the term '*sañjñā*'. But it considers human beings, infernal beings, *Bhavanapati* gods and *Vāṇavyantara* gods to be *asañjñī*. So, the meaning viz. 'one who has *manas* (mind) is *sañjñī*' does not fit in the context. This is the reason why the commentator has to give two different meanings of the term '*sañjñā*'. And yet he could not fully remove the inconsistency. Hence he has to offer the clarification that infernal beings and celestial beings are here called *sañjñī* or *asañjñī* not on the basis of their possession or non-possession of *manas* in this life (for in this life they all possess *manas*) but on the basis of their possession or non-possession of *manas* in their previous life (Commentary, folio 534).

Thus it is a matter of research as to what is the meaning of the term *sañjñā* employed here.

In the beginning of *Ācārāṅgasūtra*, especially at the occasion of describing the knowledge of previous birth, the term *sañjñā*[1] seems to have been employed for a special type of *matijñāna*[2]. "*ihame-*

1. For the usage and meaning of the term '*sañjñā*' in Buddhist literature refer to '*Pali-English Dictionary*' (PTS) and '*Buddhist Hybrid Sanskrit Dictionary*'.
2. *Āvaśyakaniryukti* (*gāthā* 12) interprets the term '*sañjñā*' in the sense of *abhinibodha*=*matijñāna* (i.e. cognition had through senseorgans and mind). Also *Viśeṣāvaśyaka*, 394.

*gesiṁ no sannā bhavāi, taṁ jahā puratthīmāo vā disāo āgao ahamaṁsi" ityādi* | The term occurs in *Daśāśrutaskandha* where occurs the description of ten *cittasamādhisthānas*. "*Saṇṇiṇāṇaṁ vā se asamuppannapuvve samuppajjejjā appaṇo porāniyaṁ jāiṁ sumaritte*"—*Daśā.*, 5th *Daśā..*

In the text edited by Dr. Schubring the reading is '*jāisaraṇe vā se*'. But the reading we have given here occurs in the passage quoted in *Samavāyāṅga* (10th *Samavāya*). Hence we are of the opinion that the reading we have given here is correct and genuine. Moreover, the text edited by Āc. Ātmārāmaji (p. 148) yields the reading "*saṇṇijāisaraṇeṇaṁ saṇṇiṇāṇaṁ vā se asamu.*" But it also seems to be corrupt. Whatever it may be, it is a fact that therein occurs also the reading '*saṇṇiṇāṇaṁ.*' Hence there is no difficulty in interpreting the term '*sañjñā*' in the sense of a special type of *matijñāna*. And this special type of knowledge gradually came to be known by the term *jātismaraṇa*. But we should note that it is nothing but a form of *matijñāna*. Thus by the term *sañjñā* they meant this special type of *matijñāna*, that is, knowledge which necessarily involves memory of previous experience. The cognition that takes place with the help of *sañjñā-saṅketa* i. e. convention—be it in the form of words or in the form of any other sign—necessarily involves memory. So, we are not to wonder if in olden days the term *sañjñā* would have been in vogue for the knowledge which necessarily involves memory.

The expansion of the meaning of the term '*sañjñā*' seems to have taken place in Jaina *Āgamas*. And on this account it becomes a problem for us to determine the meaning of the term '*sañjñā*' employed there at different places in different contexts.

In *Sthānāṅga* there occurs '*egā takkā, egā sannā, egā mannā, egā vinnū*' (*sū.* 29–32). This shows that at that time the term '*sañjñā*' was in vogue for a particular type of knowledge. At another place in *Sthānāṅga* four types of *sañjñā* are mentioned. They are as follows: *āhāra* (hunger), *bhaya* (fear), *maithuna* (sex-instinct) and *parigraha* (acquisitive instinct)[3] (*Sthānāṅga 356, Samavāyāṅga 4*). Again, at a third place it enumerates ten types of *sañjñā* viz. *āhāra*, *bhaya*, *maithuna*, *parigaha*, *krodha* (anger), *māna* (pride), *māyā* (deceit) *lobha* (greed), *loka* and *ogha*. And we are told that they are found in all the 24 classes of living beings (*Sthā.* 752). *Ācārāṅganiryukti* contains the following *gāthās* about *sañjñā*.

*davve saccittāī bhāve'ṇubhavaṇajāṇaṇā saṇṇā* |
*mati hoi jāṇaṇā puṇa aṇubhavaṇā kammasaṁjuttā* || 38 ||

---

3. *Mūlācāra, Śīlaguṇādhikāra* 3.

*āhāra-bhaya-pariggaha-mehuṇa-suha-dukhha-moha-vitigicchā |*
*koha-māṇa-māya-lohe soge loge ya dhammohe* || 39 ||

*Bṛhatkalpabhāṣya* and *Viśeṣāvaśyakabhāṣya* explain the term '*sañjñā*' in a different manner. They expound the concept of *sañjñī-asañjñī* on the basis of three *sañjñās*, viz. *kālika-sañjñā, hetu-sañjñā* and *dṛṣṭivādopadeśasañjñā*. And from this exposition we arrive at the conclusion that in *śāstras* (scriptures) *kālika-sañjñā* is accepted as the basis of the division of *sañjñī-asañjñī* which ultimately coincides with that of *samanaska-amanaska*[4].

In *Ṣaṭkhaṇḍāgama* proper there occurs *sañjñī-dvāra* among the *mārgaṇādvāras*. But there too we are not told as to what is meant by the term '*sañjñā*'. Of course, it is stated that those living beings that are in the *guṇasthānas* from *mithyādṛṣṭi* to *kṣīṇakaṣāya-chadmastha* are *sañjñī* whereas those that belong to the classes from the one-sensed to the *asañjñī pañcendriya* are *asañjñī* (Book I, p. 408). Further it is said that *kṣāyopaśamika labdhi* makes a living being *sañjñī*, *audayika bhāva*[5] makes it *asañjñī* and *kṣāyika labdhi* makes it *nasañjñī-naasañjñī* (Book VII p. 111–112). On the basis of the clarification, offered by *Dhavalā*, of what is said in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* as also on the basis of the description of *sañjñī* and *asañjñī* given in the beginning we are generally inclined to conclude that the term '*sañjñī*' means 'living beings possessed of *manas* (mind).[6] But it is noteworthy that even *Dhavalā* gives two alternative interpretations of the term '*sañjñī*'. They are as follows :

'*samyak jānāti iti sañjñaṁ manaḥ, tad asyāstīti sañjñī | naikendriyādinā'tiprasaṅgaḥ, tasya manaso' bhāvāt | athavā śikṣākriyopadeśālāpagrāhī sañjñī | uktaṁ ca—*

*sikkhākiriyuvadesālāvaggāhī maṇolaṁbeṇa |*
*jo jīvo so saṇṇī tavvivarīdo asaṇṇī du* || Book I, p. 152.

At least the second interpretation accepts operation and non-operation of mind as the basis of *sañjñī* and *asañjñī* divisions of living beings. Hence this second interpretation is not essentially different from the first. While explaining the term '*sañjñī*' in his *Sarvārthasiddhiṭīkā* (2.24) after the manner of *Tattvārthabhāṣya*. Āc. *Pūjyapāda* takes into account the usage of that term in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*. The gist of the explanation is as follows : The term '*sañjñā*' yields many senses. Hence to exclude the unwanted senses in the context the qualifying term '*samanaska*' has been employed

---

4. *Bṛhatkalpa*. gā. 78–87, *Viśeṣā*. 502–7.
5. Compare with *Bṛhatkalpabhāṣya, gā*, 87.
6. Compare with '*sañjñinaḥ samanaskāḥ*,' an aphorism (2.28) of *Tattvārtha-sūtra* along with the commentaries thereon by *Digambarācāryas*.

in the aphorism. Thus those living beings who do not possess *manas* could not be called *sañjñī* even though they have *sañjñā* (name, instinct); they are to be considered *asañjñī*.

At the occasion of the exposition of six *paryāptis Mūlācāra* tells us that *asañjñī* living beings possess five *paryāptis* whereas *sañjñī* living beings possess six *paryāptis*. From this it becomes clear that a living being possessing mind could be called *sañjñī*.[7]

*Sthānāṅga* mentions three divisions of living beings, viz. *sañjñī*, *asañjñī* and *nosañjñī-noasañjñī*. This is so because it takes into account *siddhas* too while formulating these three divisions. But from this it does not emerge as to who are *sañjñī* and who are *asañjñī* (*sū*. 162). From its statement that both the divisions could be found in each of the 24 classes of living beings (*Sthānāṅga* 79, *Samavāyāṅga* 149) it does not follow that the living beings who possess *manas* (mind) are *sañjñī*. It is so because we are told that both the divisions, viz. *sañjñī* and *asañjñī* are found not only in the classes in which mind (*manas*) is not possible at all (i. e. *ekendriyādi*) but also in those in which it is invariably present.

From this we can certainly conclude that speculation of *sañjñā* had already taken place even before that of *paryāpti* came into existence. Hence with the speculation of *paryāpti* it became clear that those living beings who possess both *sañjñā* and *manas* could be called *sañjñī*.

Vācaka Umāsvāti has attempted in his *Tattvārthasūtra* the solution of the problem of *sañjñī-asañjñī*. He has formulated an aphorism '*sañjñinaḥ samanaskāḥ*' (II. 25). This aphorism means that the living beings who possess mind are called *sañjñī*. While explaining the aphorism in his *Bhāṣya* Umāsvāti states that by *sañjñī* living beings are meant those living beings who possess *sampradhāraṇa sañjñā* (faculty of discrimination). That is only those living beings who possess *saṁpradhāraṇa sañjñā* possess *manas* (mind). His definition of *sampradhārana sañjñā* is: '*īhāpohayuktā guṇadoṣavicāraṇātmikā sampradhāraṇasañjñā*' (*Tattvārthabhāṣya* II. 25). The living beings that are called *sañjñī* on account of their possessing *sañjñās* (i. e. instincts) like *āhāra* etc. are not meant by the term '*sanjnī*' employed in the aphorism. Only those living beings that possess *sampradhāraṇā-sañjñā* possess *manas* and it is they who are meant by the term '*sañjñī*' occurring in the aphorism.

*

7. *Mūlācāra, Paryāptyadhikāra* 5-6, 86.

CHAPTER XXXII

# GRADES OF MORAL DISCIPLINE

This chapter contains information about four types of morally disciplined beings, viz. perfectly disciplined (*saṁyata*), undisciplined (*asaṁyata*), imperfectly disciplined (*saṁyatāsaṁyata*) and beyond all sorts of morality and immorality (*nosaṁyata-noasaṁyata-nosaṁyatāsaṁyata*) and we are told as to which of these types can be possibly present in this or that class of living beings. The infernal beings, the beings from the one-sensed to the four-sensed, *Vānavyantara* gods, *Jyotiṣka* gods and *Vaimānika* gods are *asaṁyata*. The sub-human beings having five senses can be *asaṁyata* or *saṁyatāsaṁyata*. The first three types are possible in the class of human beings. The fourth one is found in the class of liberated souls (*siddhas*) alone (1974–80). The *gāthā* given at the end of the chapter does not take into account the class of *siddhas*. In *Ṣaṭkhaṇḍāgama* there occurs one *dvāra* called *saṁyama* among the fourteen *mārgaṇāsthānas*. This shows that the method of dividing living beings on the basis of *saṁyama* (moral discipline) has its own importance. *Ṣaṭkhaṇḍāgama* enumerates in its *Saṁyamadvāra* seven types of morally disciplined beings, viz. *sāmāyikaśuddhisaṁyata, chedopasthāpanaśuddhisaṁyata, parihāraśuddhisaṁyata, sūkṣmasāmparāyaśuddhisaṁyata, yathākhyātavihāraśuddhisaṁyata, saṁyatāsaṁyata* and *asaṁyata* and tells us as to which of these types are found in 14 *guṇasthānas* (14 stages of spiritual evolution).[1]

*

1. *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book I, p. 368.

CHAPTER XXXIV

# SEXUAL BEHAVIOUR

The term '*paviyāraṇa*' (Sk. *pravicāraṇa*) is employed in the table of contents given in the beginning of *Prajñāpanā*. And this is the source of the term '*pravīcāra*' used by Āc. Umāsvāti in his *Tattvārthasūtra* (IV. 8). The reading '*pariyāraṇā*' is found at the opening of this chapter where *dvāras* are mentioned (2032). Again, in the text proper there occurs reading '*pariyāraṇayā*' (Sk. *paricāraṇatā*) (2033). While discussing that *dvāra Prajñāpanā* uses the term '*pariyāraṇā*'[1] (Sk. *paricāraṇā*) (2052). Moreover, therein we come across the usages like '*sapariyārā*' (Sk. *saparicārā*), '*apariyārā*' (Sk. *aparicārā*) (2051), *kāyaparīyāraṇā* (Sk. *kāyaparicāraṇā*), *phāsapariyāraṇā*, *rūvapariyāraṇā*, *saddapariyāraṇā*, *maṇapariyāraṇā* (2052). From all this we conclude that the three terms, rather forms, viz. '*paviyāraṇa*', '*pariyāraṇayā*' and '*pariyāraṇā*' have the identical meaning. But the usage of the term '*pariyāraṇā*' is frequent whereas the term '*paviyāraṇa*' occurs only in the beginning and at the end of the chapter (*paviyāraṇāpayaṁ samattaṁ*). In Upaniṣads the term '*paricāra*' is employed in the sense of sexual behaviour.

'*imā rāmāḥ sarathāḥ satūryā na hīdṛśā lambhanīyā manuṣyaiḥ* |
*ābhir matprattābhiḥ paricārayasva naciketo maraṇaṁ mānuprākṣīḥ* ||
*Kathop*. I. 25.

In Pāli works we meet with the usages like '*paricaraṇa*', '*paricarati*', '*paricāraṇā*', '*paricāreti*'. (Consult *Pāli Dictionary*, P.T.S.). And even in Buddhist Sankrit works there occur usages like '*paricaraṇā*', '*paricaryā*', '*paricāraṇā*' '*paricārayati*' and '*paricāreti*'. Moreover, we come across the usages like '*pravicāra*', '*pravicāraṇa*', '*pravicārayati*', '*pravicāreti*', etc. And all these usages mean the same thing which is meant by the corresponding usages in *Prajñāpanā*. Hence it can be said that the Prakrit terms, rather forms, viz. '*pariyāraṇā*' and '*paviyāraṇā*' and also Sanskrit terms, rather forms, viz. '*pravīcāra*'[2] and '*pravicāraṇa*' have been employed in the sense of amorous plays, erotic enjoyment through different sense-organs and sexual union. This chapter describes as to which type of sexual enjoyment is possible in this or that from among 24 classes of living beings, also as to when it becomes possible. Regarding infernal beings we are told that as soon as they reach

1. The different reading is : '*pariyāraṇayā*' p. 421, footnote 1.
2. "*kāyapravīcāro nāma maithunaviṣayopasevanam*" *Tattvārthabhāṣya*, 4.8. "*pravīcāro maithunopasevanam*" *Sarvārthasiddhi*, 4.7.

the *upapāta kṣetra* they undertake feeding. That is, as soon as they reach the *upapāta kṣetra* they start constructing their body, in other words, they receive material particles from all the four directions and transform them into sense-organs, etc. And when their sense-organs become mature they start *paricāraṇā*, that is, they begin enjoying the objects of senses. And only after having enjoyed them, they start the process of assuming different forms (2033). But the order in the case of celestial beings differs from the one given above in that the celestial beings start enjoying the objects of senses only after having assumed different forms (2034, 2037). The order in the case of the one-sensed is the same as found in the case of infernal beings, the only difference being that there is no possibility of *vikurvaṇā* (the act of assuming various bodily forms) in the case of the onesensed. But let us note that in the case of the air-bodied beings belonging to the class of the one-sensed even this *vikurvaṇā* is possible. The order available in the two-sensed, the three-sensed and the four-sensed beings is identical with the one found in the one-sensed (2035–36), whereas the order available in the sub-human and human beings is identical with the one found in infernal beings (2036).

During the course of the main discussion about sexual behaviour we meet with a secondary discussion[3] about *āhāra* (feeding). There has been raised a question as to whether the feeding the living beings undertake is *ābhoganirvartita* or *anābhoganirvartita*. We are told that the feeding that all the living beings, except the one-sensed, undertake is of both the types, viz. *ābhoganirvartita* and *anābhoganirvartita*. But the one-sensed beings undertake the *anābhoganirvartita* feeding only (2038–39). The commentator explains the term '*ābhoganirvartita-āhāra*' as follows: '*manaḥ-praṇidhānapūrvam āhāraṁ (gṛhṇanti)*' (folio 545). And he offers the following explanation of the statement that the feeding the one-sensed beings undertake is *anābhoganirvartita* only. "*ekendriyāṇām atistokāpaṭumanodravyalabdhisampannatvāt paṭutara ābhogo nopajāyate iti teṣāṁ sarvadā anābohganirvartita eva āhāro na punaḥ kadācid apy ābhoganirvartitaḥ*" (Folio 545).

Here Āc. Malayagiri writes that even the one-sensed beings possess *manas*, howsoever unmanifest or undeveloped (*apaṭu*) it may be. This opinion of his is based on the belief that each and every living being possesses *manolabdhi* (potential thinking faculty). But we feel that the feeding undertaken by living beings with the desire and knowledge is to be regarded as

3. This exposition should really occur in *Āhārapada*. Hence we call it *prāsaṅgika* (secondary).

*ābhoganirvartita* whereas the same undertaken by them without any desire or knowledge on their part is to be regarded as *anābhoganirvartita*. In short, *ābhoganirvartita-āhara* means voluntary feeding whereas *anābhoganirvartita-āhāra* means involuntary feeding. The cases of involuntary feeding are feeding through skin etc. And this involuntary feeding is incessant and uninterrupted. In the chapter on feeding there occurs discussion about *ābhoganirvartita* and *anābhoganirvartita āhāra*. And on the basis of that discussion we can interpret the terms *ābhoganirvartita-āhāra* and *anābhoganirvartita-āhāra* in the above-mentioned sense. But it is a problem for us to reconcile with this interpretation the statement of Āc. Malayagiri that the feeding undertaken by living beings possessed of *manaḥpraṇidhāna* is *ābhoganirvartita*. It is so because like the one-sensed beings, even the two-sensed, the three-sensed and the four-sensed possess *apaṭu* (undeveloped) *manas* only; and hence there arises a question as to why the feeding undertaken by the one-sensed alone is considered to be *anābhoganirvartita*. The following seems to be the plausible answer to the question. The living beings that possess organ of taste (*rasanendriya*) possess mouth and hence they entertain the desire to undertake feeding. On this ground their feeding might have been regarded as *ābhoganirvartita*. And we know that the two-sensed, the three-sensed and the four-sensed beings possess the organ of taste. But the one-sensed beings possess organ of touch alone; they do not possess organ of taste.

Regarding the material particles received by the living beings while undertaking feeding we are told as to whether or not they are cognised determinately (*jānāti*) by the living beings undertaking feedings, also as to whether or not they are cognised indeterminately (*paśyati*) by them. The following table summarises the account.

| | jānāti | paśyati | na jānāti | na paśyati |
|---|---|---|---|---|
| *Nāraka, Bhavanavāsī, Vāṇavyantra, Jyotiṣka* | 0 | 0 | ,, | ,, |
| *Ekendriya* upto *Trīndriya* | 0 | 0 | ,, | ,, |
| *Caturindriya* | | | | |
| 1. Some | 0 | ,, | ,, | 0 |
| 2. Some others | 0 | 0 | ,, | ,, |
| *Pañcendriya Tiryañca* and human beings | | | | |
| 1. Some | ,, | ,, | 0 | 0 |
| 2. Some | ,, | 0 | 0 | ,, |

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| 3. Some | 0 | ,, | ,, | 0 |
| 4. Some | 0 | 0 | ,, | ,, |
| *Vaimānika* | | | | |
| 1. Some | ,, | ,, | 0 | 0 |
| 2. Some | 0 | 0 | ,, | ,, . |

Again, this chapter contains secondary information about the *adhyavasāyasthānas* (grades of mental states). We are told that mental states, auspicious as well as inauspicious, that are found in the 24 classes of living beings are of *asaṁkhyāta* types or grades. This much information is available in *Prajñāpanā*. But *Ṣaṭkhaṇḍāgama* deals with this point at length. Extensive exposition of the *adhyavasāyasthānas* (mental states) responsible for the different durations of karmic bondage occurs in the first *Cūlikā*. Especially the following points are discussed in this *Cūlikā* : the possesser of mental states responsible for the karmic bondage from the *sarvastoka* (lowest) to the *sarvotkṛṣṭa* (highest), degrees of *saṅkleśa* (mental impurity and purity), relative numerical strength of the living beings having this or that mental state. The entire second *Cūlikā* is devoted to the discussion about the different mental states that are responsible for the bondage of the different durations. After this in the section called *Bhāvavidhāna* there occur two *cūlikās*—one dealing with the relative numerical strength of the persons on *upaśamaśreṇī* and those on *kṣapakaśreṇī* and the other expounding extensively different mental states responsible for the bondage of different intensity.

Four alternatives are possible in the case of sexual behaviour of celestial beings :

| | | |
|---|---|---|
| 1. Gods | with goddesses | have sexual behaviour. |
| 2. Gods | with goddesses | have no sexual behaviour. |
| 3. Gods | without goddesses | have sexual behaviour. |
| 4. Gods | without goddesses | have no sexual behaviour. |

But we are told that it never happens that though the gods are with goddesses yet they do not have any sexual behaviour. That is, out of the four alternatives mentioned above the second one is quite impossible. The classes of *Bhavanapati* gods, *Vāṇavyantara* gods, *Jyotiṣka* gods, *Saudharma* gods and *Īśāna* gods (the last two being the sub-classes of *Vaimānika* gods) do contain goddesses also. Hence bodily sexual behaviour, that is, sexual union of gods and goddesses, is possible in those classes. The sub-classes of the *Vaimānika* class of gods from the *Sanatkumāra* to the *Acyutakalpa* do not contain goddesses. Hence, in these sub-classes the third alternative is possible. That is, though these sub-classes do not

contain goddesses, the gods belonging to these sub-classes have sexual behaviour. But in the *Graiveyaka* and the *Anuttara-vaimānika*, the two sub-classes of the *Vaimānika* class, we find neither goddesses nor sexual behaviour. Thus in these sub-classes the fourth alternative is possible.[4]

The answer to the question as to how the sexual behaviour can be possible without goddesses is given as follows (2052) :

| | |
|---|---|
| 1. *Sanatkumāra-Māhendrakalpa* | Sexual satisfaction through touch only |
| 2. *Brahmaloka-Lāntakakalpa* | Sexual satisfaction through sight only |
| 3. *Mahāśukra-Sahasrāra* | Sexual satisfaction through hearing only |
| 4. *Āṇata-prāṇata-āraṇa-acyutakalpa* | Sexual satisfaction through sheer desire |

In connection with the bodily sexual union of celestial beings we are told that when in gods there originate the '*icchāmana*', that is, the desire to have sexual intercourse with goddesses, the latter present themselves before the former, having assumed charming *uttaravaikriya* body. The term '*icchāmana*' used here is noteworthy. This suggests that till the days of *Prajñāpanā* the conception of '*manas*' had not been crystallised. As soon as a god completes his sexual intercourse with a goddess his '*icchāmana*' vanishes.

The commentator in his commentary states that sexual intercourse of a god with a goddess is identical with that of a man with a woman. The text proper even tells us that the material particles in the form of semen of a god enter into the body of a goddess, get transformed into five sense-organs and ultimately enhance the beauty of the goddess. Let us note that here also mention is made of five sense-organs alone; *manas* is not mentioned here. At this juncture it is necessary to note that the semen entered into the body of a goddess does not develop into an embryo. That is, goddesses never conceive.[5] It is so because celestial beings possess *vaikriya* (transformable) body which is constructed not in a womb but in a special type of bed.

4. Though these gods are without any sexual behaviour, they could not be regarded as practising continence (i.e. *brahmacārins*). This is so because there is no possibility of *cāritra-pariṇāma* (moral conduct) in their case. Commentary, folio 549.

5. "*Kevalaṁ te vaikriyaśarīrāntargatā iti na garbhādhānahetavaḥ*"
—Commentary, p. 550

The celestial regions where the sexual desire is fulfilled through mere touch, sight, etc. do not contain goddesses. Hence whenever gods of these regions desire sexual enjoyment goddesses from other regions present themselves before them, having assumed beautiful body.[6] And the gods of these regions get full sexual satisfaction through mere touch, sight, etc. of the body of the goddesses. Thus the sexual behaviour of these gods is confined to mere touch, etc. Even in the case of these gods we are told that the transmission of their semen into goddesses takes place. The commentator accounts for the transmission of semen into goddesses even in the absence of actual sexual union by postulating some supernatural influence (*divya-prabhāva*). Moreover, he tells us that the semen entered into the body of a goddess causes the increase in its beauty and charm.

In the celestial regions beginning with *Āraṇa* the gods satisfy their sexual needs by mere desire. When these gods entertain the sexual desire, the goddesses from other regions do not appear before them but they remain in their own regions and assume erotic beauty. And the gods experience the sexual satisfaction through mere desire, even though they are far away from the goddesses. And the goddesses, having remained confined to their own regions (which are far away from the regions of gods whose sexual desire they satisfy), become more and more charming (on account of the transmission of semen into their bodies, the transmission taking place through super-natural forces).

At the end of the chapter there occurs an account of the relative numerical strength of the living beings having this or that type of sexual behaviour. The following is the ascending order : *aparicārakas, manaḥparicārakas, śabdaparicārakas, rūpaparicārakas, sparśaparicārakas* and *kāyaparicārakas*. But the order is reverse when we have in view the degrees of pleasure. The degree of pleasure derived from actual sexual intercourse is the lowest whereas the degree of that pleasure which does not depend on any sort of sexual behaviour is the highest.

*

6. In this way goddesses go upto *Sahasrāra* celestial region. For the exposition of the question as to which regions the goddesses of different life-spans can visit refer to the commentary, *folio* 552 A.

## CHAPTER XXXV

# FEELINGS

This chapter is devoted to the exposition of various types of feelings (*vedanā*) experienced by living beings belonging to this or that from among 24 classes.[1] The following are the types of *vedanā*.

(1) Hot, Cold, Hot-cum-Cold
(2) *dravya-vedanā, kṣetra-vedanā, kāla-vedanā* and *bhāva-vedanā*
(3) Bodily, Mental, Bodily-cum-Mental
(4) *Sātā, Asātā, Sātā-asātā*
(5) Pleasant, Painful, Pleasant-cum-Painful (*Sukhā, Duḥkhā, Aduḥkhā-asukhā*)
(6) Voluntary, Involuntary
(7) Self-conscious, Not-self-conscious[2]

The title of the fourth part of *Ṣaṭkhaṇḍāgama* is *Vedanākhaṇḍa*. It starts from Book IX. Therein *Vedanā* part contains the exposition of the types of *karmas*. The exposition is based on 24 *anuyogadvāras* (points of investigation). Among these 24 *dvāras* there occurs a *dvāra* called '*Vedanā*.' The exposition of this *Vedanādvāra* is contained in Book X. And that *vedanā* is expounded on the basis of 16 *anuyogadvāras*. The second type of *vedanā* (viz. *dravya-vedanā, kṣetra-vedanā, kāla-vedanā* and *bhāva-vedanā*) mentioned in *Prajñāpanā* is fully expounded here on the basis of 4 *dvāras* of identical names. The question as to who is possessor of this or that type of *vedanā* is discussed in *Prajñāpanā*, keeping in view the 24 classes of living beings whereas in *Ṣaṭkhaṇḍāgama* it is discussed on the basis of alternatives yielded by the method of *naya*, the method which requires the employment of '*syāt*'. Again, in the *dvāras dravya* etc. there occurs the consideration of this question.

The speculation about the fruition (*vipāka*) of *karma* was known by the name of *Vedanā* before it attained crystallised form. And the old theoreticians had pondered over the problem of *vedanā* from various standpoints. All these thoughts are collected

---

1. The commentator in his commentary (folio 555) on *sū*. 2057 writes as follows : '*etāvatsūtraṁ cirantaneṣv avipratipattyā śrūyate* | *kecid ācāryāḥ punar etadviṣayam adhikam api sūtraṁ paṭhanti* | *tatas tanmatam āha* |
2. This very information is contained in *Bhagavatī* (19.5.656) which asks its readers to consult *Prajñāpanā* for further clarification. At this place Malayagiri states : '*nidānidādigatas tu viśeṣo na saṅgṛhīto vicitratvāt sūtragateḥ*'—Commentary, folio 554.

in the present chapter of *Prajñāpanā*. Again, to have clear idea of the old speculations about *vedanā* (and *kriyā*) one may consult *Bhagavatī* 3.3. For further details about the same one may refer to *Bhagavatī* 7.6 (*Bhagavatīsāra* p. 481); 19.3; 19.4; 19.5; 6.1; 16.4 (*Bhagavatīsāra* pp. 46-50).

Āc. Abhayadeva in his commentary on *Bhagavatīsūtra* explains *nidā-anidā* (self-conscious, not-self-conscious) type of *vedanā* as follows : "*niyataṁ dānaṁ śuddhir jīvasya 'dvaip śodhane' iti vacanāt nidā jñānam ābhogaḥ ity arthaḥ | tadyuktā vedanā'pi nidā ābhogavatīty arthaḥ* ||" *Bhagavatī-ṭīkā* 16·5. 656, folio 769.

And Āc. Malayagiri explains this type of *vedanā* as follows: "*nitarāṁ niścitaṁ vā samyak dīyate cittam asyām iti nidā, bahulādhikārāt 'upasargādāta' ity adhikaraṇe ghañ, sāmānyena cittavatī samyagvivekavatī vā ity arthaḥ*"—*Ṭīkā* folio 557.

*Pāiasaddamahaṇṇavo* considers the term '*ṇidā*' to be a *deśya* word.

In connection with the feeling of Hot-cum-Cold the commentator raises a question as to how there can be the simultaneous cognitions of hotness and coldness because it is a rule that two cognitions cannot take place simultaneously. He himself answers this question by saying that though the concerned cognitions do take place alternately, their alternation being quick and speedy is not noticed by us; and from this standpoint only the *Sūtra* considers the cognitions of hotness and coldness to be simultaneous. This same logic applies to the cases of the feelings of Bodily-cum Mental and *sātāsātā*.

The commentator explains *aduḥkhā-asukhā vedanā* as follows. It could not be called '*sukhā-vedanā*' because it involves the experience of '*duḥkha*' also. At the same time it could not be called '*duḥkhavedanā*' because it involves the experience of *sukha* also. Thus *aduḥkhā-asukhā vedanā* means the experience of both *sukha* and *duḥkha*.

What is the difference between *sātā-asātā* and *sukha-duḥkha*? The answer to this question is given by the commentator. It is as follows. The feeling of pleasure and pain that we experience on account of the due rise of *vedanīya* karmas is called *sātā-asātā* type of *vedanā* whereas the feeling of pleasure and pain that we experience on account of the instigation (*udīraṇā*) by other person is *sukha-duḥkha* type of *vedanā*.

The voluntary experience of bodily pain is called *ābhyupagamikī vedanā*. Pulling off hairs, etc. are the instances of this type of *vedanā*. On the other hand, the experience of pain which we

have on account of the rise of *vedanīya karma* effected before its destined time by the special process of instigation (*udīraṇā*) is called *aupakramikī vedanā*. (*Ṭīkā*, folio 556).

Here we are told that both the divisions, viz. *sañjñī* and *asañjñī* are found in the class of infernal beings and further that *sañjñī* infernal beings have *nidā-vedanā* whereas *asañjñī* infernal beings have *anidā-vedanā*.

*Ṣaṭkhaṇḍāgama* discusses the fruition (*vipāka*) of *karma* on the basis of the types of *vedanā*, viz. *sātā-asātā*, etc. But in its *Vedanā-vidhāna* section while dealing with *vedanā* it employs the method of *naya* and enumerates the following types of *vedanā*, viz. *bajjhamaṇiyā veyaṇā, udiṇṇā veyaṇā, uvasaṁtā veyaṇā* and formulates many alternatives on their basis (Book XII, pp. 304–363).

*

CHAPTER XXXVI

# ON SAMUDGHĀTA[1]

*Saṭkhaṇḍāgama* contains no independent discussion about *samudghāta*. *Prajñāpanā*, having enumerated seven types of *samudghātā*, informs us as to which of them is possible in this or that from among 24 classes of living beings. But *Saṭkhaṇḍāgama* neither enumerates nor discusses them. In its account of *mārgaṇādvāras* there occurs the discussion about *kṣetra*[2] and *sparśa*. And it discusses them from the standpoint of *samudghāta*. There too it yields general information about *samudghāta*; it does not contain information about particular types of *samudghāta* (Book VII, p. 299, 369). Moreover, it occasionally refers to the three types of *samudghāta*, viz. '*veyaṇasamugghāda*, '[3]*māraṇaṁtiyasamugghāda*,' *kevalisamugghāda*.' (Book XII, p. 498, 499, 506, 507).

The present chapter of *Prajñāpanā* classifies *samudghātas* into the following seven types : (1) *vedanāsamudghāta* (2) *kaṣāyasamudghāta* (3) *maraṇasamudghāta* (4) *vaikriyasamudghāta* (5) *taijasasamudghāta* (6) *āhārakasamudgāta* (7) *kevalisamudghāta* (2085, 2086). But no definition of *samudghāta* is formulated here. Again, it enumerates four sub-types of *kaṣāyasamudghāta*, viz. *krodhasamudghāta*, *māna-samudghāta*, *māyā-samudghāta*, *lobha-samudghāta* (2133). A common term 'samudghātas-possible-in-non-omniscient (*chadmastha*) beings' is given to the first six types (2147). We are told as to which of these six types are possible in this or that from among 24 classes (2148–52).

Āc. Malayagiri defines *samudghāta* as the process through which soul becomes one with the fruits of *vedanā*, etc., the fruits being in the form of experiences. This means that *samudghāta* is nothing but expulsion (*nirjarā*) of very many particles of the *karmas* of one particular type, causing their early rise through the special process of *udīraṇā*; this necessarily involves the previous refrainment from the experience of the fruits of the *karmas* of all other types (Commentary folio 559).

---

1. *Sthānāṅga-Samavāyāṅga*, pp. 388-89; *Bhagavatī* 2.2; *Bhagavatīsāra*, pp. 92-95. For the description of *kevalisamudghāta*, refer to *Viśeṣāvśyakabhāṣya* 3641.

2. Similar discussion occurs in *Sthānapada* of *Prajñāpanā*, sū. 148 ff. It is elaborate.

3. For the exposition of *māraṇāntika-samudghāta* pertaining to *taijasa* and *kārmaṇa* bodies refer to *sū*. 1545–52.

We are told as to which type of *samudghāta* is due to the expulsion of this or that type of *karma*. The following table makes the point clear.

1. *Vedanāsamudghāta* involves the expulsion of *asadvedanīya-karma*.
2. *Kaṣāyasamudghāta* involves the expulsion of *kaṣāyamohanīya karma*.
3. *Māraṇantika-samudghāta* involves expulsion of *āyukarma*. (This expulsion takes place only when there remains the last *antarmuhūrta* of the present life-span).
4. *Vaikriyasamudghāta* involves the expulsion of *vaikriyaśarīranāmakarma*.
5. *Taijasa-samudghāta* involves the expulsion of *taijsaśarīranāmakarma*.
6. *Āhārakasamudghāta* involves the expulsion of *āhārakaśarīranāmakarma*.
7. *Kevalisamudghāta* involves the expulsion of *sad-asadvedanīya-karma*, *śubha-aśubhanāmakarma*, *ucca-nīcagotrakarma* (*Prajñāpanāṭīkā*, folio 559).

We are told as to how much time a particular type of *samudghāta* requires for its completion. *Kevalisamudghāta* requires 8 *samayas* (moments) for its completion whereas other *samudghātas* require an *antarmuhūrta* consisting of *asaṁkhyāta samayas* (2087–88).

We are informed as to how many from among the seven are possible in this or that class. The first four are found in the class of infernal beings; the first five in the classes of *Bhavanapati* celestial beings, sub-human beings with five senses, *Vāṇavyantara* celestial beings, *Jyotiṣka* celestial beings, and *Vaimānika* celestial beings; the first three in the class of the one-sensed up to the four-sensed beings except the air-bodied; the first four in the class of the air-bodied beings; all the seven in the class of human beings (2089–92).

Afterwards it is calculated as to how many times in past could this or that type of *samudghāta* have been performed by a member of this or that class, also as to how many times in future can that be done. Similarly, it is calculated as to how many times in past could this or that type of *samudghāta* have been performed by the members of this or that class all taken together, also as to how many times in future can that be done[4] (2093–2100). Moreover, we

4. The method of calculation which takes into account first a single member of the class and then all the members of that class taken together occurs even in *Ṣaṭkhaṇḍāgama*, Book VII, p. 25.

are told as to how many times this or that type of *samudghāta* could have been performed in the past and can be performed in future by a living being as a member of the class to which it belongs at present (*svasthāna*) and also as a member of the classes to which it belonged in the past and to which it will belong in future (*parasthāna*) (2101–2124).

This is followed by an account of the relative numerical strength of the living beings performing this or that type of *samudghāta*. We are told that the numerical strength of the living beings performing *vedanāsamudghātā* is the highest. But the living beings who perform no *samudghāta* whatsoever are even more in number than those who perform *vedanāsamudghāta* (2125). Again, we are told as to how many living beings performing this or that type of *samudghāta* belong to this or that class of living beings from among the 24 (2126–2131).

Four types of *kaṣāyāsamudghāta* are mentioned. And it is calculated as to how many times in past could this or that type of *kaṣāya-samudghāta* have been performed by a member of this or that class, also as to how many times in future can that be done. Similarly, it is calculated as to how many times in past could this or that type of *kaṣāyasamudghāta* have been performed by the members of this or that class all taken together, also as to how many times in future can that be done (2137–38). In connection with these four sub-types of *kaṣāyasamudghāta* it is calculated as to how many times this or that sub-type could have been performed in the past and can be performed in future by a living being as a member of the class to which it belongs at present (*svasthāna*) and also as a member of the classes to which it belonged in the past and to which it will belong in future. This point has been explained by an instance of a living being that belongs at present to the class of infernal beings (2139–41). Not only that but the text'gives even the account of the relative numerical strength of the living beings performing this or that sub-type of *kaṣāyasamudghāta* (2142–46). *Kevalisamudghāta* is not possible in the living beings other than the *kevalī*. That is, the remaining six *samudghātas* are possible in the living beings that are not *kevalī* (omniscient). We are told as to which of these six types are possible in this or that class from among the 24 (2147-52).

But it is worth noting that the *sūtra* does not mention the different classes of celestial beings except that of *Asurakumaras*. Possibly to make up this deficiency Āc. Malayagiri adds :

" *Asurakumārādīnāṁ sarveṣām api devānām āhārakasamudghāta-varjāḥ śeṣāḥ pañca samudghātāḥ* "—Commentary, folio 590 A.

Afterwards all the seven *samudghātas* are considered from the standpoints of *avagāhna* (extension or pervasiveness) and *sparśana* (touch-on-all-the-directions or volume). That is, we are told as to how much extension and volume a living being can possibly assume while performing this or that type of *samudghāta*. Again, we are told as to how long a living being, having assumed them, can retain them (2153–72). Moreover, it is calculated as to how many activities (*kriyā*) a living being can have while performing this or that type of *samudghāta* (2153 ff.). At this juncture there occurs a detailed description of *kevalisamudghāṭa* (2168–2175). Here we are told that a *kevalī* cannot become *siddha* (liberated soul) so long as he performs activities. Hence, he stops the mental, vocal and bodily activities in due order and becomes absolutely free from all sorts of activities. And as soon as he becomes free from all sorts of activities he becomes a *siddha*. It is so because he does not acquire new *karmas* (as the cause of the aquisition of new *karmas* is activity) and at the same time he dissociates gradually the accumulated ones. When he attains siddhahood his cognition is *sākāra* (determinate) (2175). At the end of the text there occurs discussion about the nature of a *siddha* (2176).

*

# COMMENTARIES ON PRAJÑĀPANĀSŪTRA

## (1) Pradeśa-vyākhyā by Āc. Haribhadra[1]

This *Pradeśa-vyākhyā* is written by Āc. Haribhadra who was well known by the name 'Bhavavirahasūri.' It opens with the words : '*prajñāpanākhyopāṅgapradeśānuyogaḥ prārabhyate.*' This clearly points to its scope. It intends to explain some portions of *Prajñāpanā*. Thus it is not a running and continuous commentary. Āc. Haribhadra considers *Prajñāpanā* to be an *Upāṅga*. But unlike Āc. Malayagiri he does not state that it is an *Upāṅga* of *Samavāyāṅga*. So, we cannot but conclude that the arrangement that a particular *Upaṅga* is attached to a particular *Aṅga* took place in the period of time that intervened between Āc. Haribhadra and Āc. Malayagiri.

We can call this commentary by a generic name '*avacūrṇikā*' It is so because at one place Āc. Haribhadra says, '*alam atiprasaṅgena avacūrṇikāmātram etad iti*'. (p. 28, 113).

There might have existed a commentary—short or long whatever it may be—even before Āc. Haribhadra wrote his *Pradeśa-vyākhyā*. And this commentary[2] might be of the form of *cūrṇi*. This surmise is made on the basis of the following observation. In *Pradeśa-vyākhyā* the explanatory passages that commence with the phrases like '*etad uktaṁ bhavati*', '*kim uktaṁ bhavati*', '*ayam atra bhāvārthaḥ*', '*idam atra hṛdayam*', '*eteṣiṁ bhāvaṇā*' are mostly couched in Prakrit and occasionally in Sanskrit also.

It is very difficult to determine as to who had written that *cūrṇi*. But it is possible that the author of that *cūrṇi* might have been Haribhadra's spiritual teacher. It is so because in the *Pradeśa-vyākhyā* we come across the expressions like '*evaṁ tāvat pūjyapādā vyācakṣate*' (p. 75), '*guravas tu*' (p. 118), '*iha tu pūjyāḥ*' (p. 122), '*atra guravo vyācakṣate*' (p. 141, 147), '*guravo vyāvarṇayanti*' (p. 152).

Again, this much is certain that there existed before Āc. Haribhadra one or more commentaries besides this *cūrṇi*. This can be deduced from the fact that at so many places Āc. Haribhadra has recorded the explanations offered by others. Of course, we do not rule out the possibility, in some cases, of these explanations being quotations from commentaries on the works other than *Prajñāpanā*. But there are certain explanations which are definitely quotations from commentaries on *Prajñāpanā*. For this

---

1. For the detailed account of Āc. Haribhadra one may refer to 'Samadarśī Ācārya Haribhadra.'
2. Āc. Malayagiri also mentions the *Cūrṇi*, folios 269, 271

second type of quotations refer to pp. 13, 14, 16, 19, 20, 21, 23, 36, 37, 60, 61, 65, 71, 75, 78, 79, 83, 116, 117, 119, 120, 133, 134, 145, etc.

Regarding certain views recorded by him Āc. Haribhadra has not told us as to what his reaction to them is; he simply gives the view of his own teacher side by side with those views. The following passage is an instance in point. '*evaṁ tāvat pūjyapādā vyācakṣate, anye punar anyathā, tadabhiprāyaṁ punar atigambhīratvān na vayam avagacchāmaḥ*" pp. 75, 118. But at some places he points out the discrepancy or inconsistency inherent in the views upheld by others. The following passage is an instance in point: "*atra kaiścid atigahanatvāt prastutasya bhrāntyā likhitaṁ kilopaśamaśreṇyanantaraṁ kṣapakaśreṇīṁ pratipadyata iti | etad apakarṇayitavyam......*" p. 116.

Āc. Haribhadra frequently draws upon *Tattvārthasūtra* of Vācaka Umāsvāti. But he does not refer to it by name. Moreover, he has quoted passages from *Tattvārthasūtrabhāṣya.* (Refer to pp. 99, 149, 153, 158 etc.). While quoting an aphorism from *Tattvārthasūtra* he describes its author by the general name '*saṅgrahakāra*' ('compiler') (p. 101). He quotes many works (including even his own commentary on *Āvaśyakasūtra* (p. 2) and authors, sometimes by mentioning their names and sometimes not. All such instances are given below: '*niryuktikāreṇa*' (p. 105); *Siddhaprābhṛta* (p. 11); *Anuyogadvāra* (p. 32); *Jīvābhigama* (p. 28); *Prajñapti* (*Bhagavatī*) (p. 33); *Uttarādhyayana* (p. 111), '*vivaraṇagranthena*' (p. 105); '*bhaṇiyaṁ ca vuḍḍhāyariehiṁ*' (p. 29); '*saṅgrahaṇikāyāṁ*' (p. 53); '*karmaprakṛtisaṅgrahaṇikāyām*' or '*kammapayaḍisaṁgahaṇīe*' (pp. 51, 59, 100, 129, 140); '*saṅgrahaṇīkāra*' (p. 42); '*vādimukhyena*' (p. 4). Throughout this commentary Āc. Haribhadra quotes Prākrit and Sanskrit verses (*gāthās*) preceded by the phrase '*uktaṁ ca*' which indicates that what follows is a quotation. This is the proof of Āc. Haribhadra's versatile genius.

Āc. Malayagiri has fully utilised this commentary. And he has even referred to it. Whatever *vādasthalas* (polemical discussions, or explanations of knotty problems) we come across in Malayagiri's commentary are based on those occurring in Haribhadra's. This will be clear from the comparison of *vādasthalas* of one commentary with those of the other.

The date of Āc. Haribhadra is almost certain. The scholars are generally of the opinion that he flourished between 700–770 A.D.

### (2) Prajñāpanā-tṛtīyapada-saṅgrahaṇī by Āc. Abhayadeva and its avacūrṇi

The third chapter of *Prajñāpanā* contains an account of the relative numerical strength of the classes of living beings. Āc. Abhayadeva (V.S. 1120–) has summarised this whole chapter in 133 verses (*gāthās*). He himself calls it a *saṅgraha* (compilation, or recapitulatory work). The *gāthā* in point is as follows :

*iya aṭṭhāṇauipayaṃ savvajiyappabahumii payaṁ taiyaṁ* |
*pannavaṇāe siriabhayadevasūrīhiṁ saṁgahiyaṁ* ||

But it is also known by the titles '*Dharmaratnasaṅgrahaṇī*' and '*Prajñāpanoddhāra.*' We can say this because at the end of the work as also of its *avacūrṇī* these titles are mentioned. To ascertain the fact one may refer to the two manuscripts of the *avacūrṇi*, one belonging to L. D. Collection (no. 3673) and the other to Muni Shri Puṇyavijayaji's Collection (no. 664). Both these collections are preserved in L. D. Vidyamandir, Ahmedabad.

The *avacūrṇi* on the *Saṁgrahaṇi* was composed by Kulamaṇḍanagaṇi in the year 1441 V. S. This information is contained in the following *gāthā* :

" *śrīdevasundaraguroḥ prasādato'vagatajinavaco'rthalavaḥ* |
*kulamaṇḍanagaṇir alikhad avacūrṇim ekābdhibhuvanābde* ||

*Prajñapanā-tṛtīyapada-saṇgrahaṇī* along with an *avacūrṇī* thereon has already been published by Shri Atmananda Jaina Sabha, Bhavanagar, in the year 1974 V. S. This published *avacūrṇī* is somewhat more extensive than the one by Kulamaṇḍanagaṇi. And in the introduction to this published *avacūrṇi* we are told that the name of its author is not known. We feel that some learned person might have made the *avacūrṇī* by Kulamaṇḍanagaṇi somewhat elaborate for the sake of clarity. And it seems to us that the published *avacūrṇī* is nothing but the enlarged version of Kulamaṇḍanagaṇi's *avacūrṇī.*

### (3) Vivṛti by Āc. Malayagiri

Āc. Malayagiri (c. 1188–1260 V. S.) has written a commentary on *Prajñāpanā*. In extense it is four times Āc. Haribhadra's *Pradeśa-vyākhyā*. And it is the best means to understand the whole of the text of *Prajñāpanā*. Āc. Malayagiri[3] himself declares that

3. For the detailed account of Āc. Malayagiri's life and works one may refer to the Introduction to his *Śabdānuśāsana* (L. D. Series No. 13, 1967).

though the basis of his commentary is Āc. Haribhadra's *Pradeśa-vyākhyā*[4], he has made his commentary rich by independently and intelligently utilising many a work other than that *Pradeśa-vyākhyā*. His claim is justified. Following are the instances that go to prove the rightness of his claim. Āc. Haribhadra has concluded his discussion on the worth of a woman for the attainment Tīrthaṅkarahood by producing an evidence of *Siddhaprābhṛta*, whereas Āc. Malayagiri has conducted the discussion having formulated opponent's view (*pūrvapakṣa*) and proponent's view (*uttarapakṣa*) and having quoted Āc. Śākaṭāyana. And Āc. Malayagiri's discussion about this problem is very rich and elaborate (folio 20). Similarly, while describing the nature of liberated soul (*siddha*) he first presents a comparative account of the various views upheld by different schools of Indian philosophy and finally establishes the Jaina position (folio 112).

It is noteworthy that *Vivṛti* at many places discusses the different readings of *Prajñāpanā* (folio 80, 88, 96, 165, 296, 372, 412, 430, 600).

Āc. Malayagiri has quoted in his commentary many a work and authors. This proves his scholarship in many branches of learning.

Let us record the names of works and authors referred to by him in his commentary - '*pāṇiniḥ svaprākṛtavyākaraṇe*' ([5]pp. 5, 365) '*uttarādhyayananiryuktigāthā*' (p. 12); '*savistaraṁ nandyadhyayanaṭīkāyāṁ vyākhyātāni*' (pp. 24, 298, 311, 375); '*prajñāpanāmūlaṭīkākṛt*' or '*mūlaṭīkākāraḥ*' (pp. 25, 114, 194, 202, 263, 280, 283, 294, 305, 325, 362, 372, 383, 384, 391, 470, 490, 546, 547, 564, 568); '*saṅgrahaṇīmūlaṭīkākāro haribhadrasūriḥ*' (pp. 418, 552); '*mūlaṭīkāyām*' (pp. 544, 547); '*jīvājīvābhigamaṭīkā*' (pp. 44, 45, 47, 48, 51); '*jīvābhigame*' (p. 195); '*jīvābhigamacūrṇau*' (p. 308); '*atrākṣepaparihārau candraprajñaptiṭīkāyāṁ sūryaprajñaptiṭīkāyāṁ cābhihitau iti tato'vadhāryau*' (p. 99); '*kṣetrasamāsaṭīkā*' (p. 107); '*anuyogadvāreṣu*' (p. 114); '*vṛddhācāryaiḥ*' (p. 135); '*prajñaptau*' (pp. 141, 149); '*vyākhyāprajñaptau*' (p. 262); '*tathā cāha asyā eva prajñāpanāyāḥ saṅgrahaṇīkāraḥ*' (p. 167); '*karmaprakṛtisaṅgrahaṇyām*' (p. 182); '*saṅgrahaṇīgāthāḥ*' (p. 207); '*dharmasaṅgrahaṇī*' (p. 611); '*dharmasaṅgrahaṇīṭīkāyām*' (p. 229, 307); '*śākaṭāyana*' (p. 599); '*śakaṭasūnur api*' (p. 249); '*śākaṭāyananyāsakṛt*' (p. 563); '*svopajñaśabdānuśāsanavivaraṇe*' (p. 250, 251); '*tattvārthaṭīkāyāṁ bhāvitam*' (251); '*bhagavān bhadrabāhusvāmī*' (pp. 256, 257); '*bhāṣyakṛt*'

---

4. *jayati haribhadrasūriṣ ṭīkākṛd vivṛtaviṣamabhāvārthaḥ |*
*yadvacanavaśād ahaṁ api jāto leśena vivṛtikaraḥ ||* *Prajñāpanāṭīkā*, folio 611.
5. p. = folio.

(pp. 264, 265, 300–302, 542, 602, 603, 605, 608); *cūrṇikṛt*[6] (pp. 269, 271, 272, 277); '*prajñāpanāyāś cūrṇau*' (p. 517); '*pūrvācāryāḥ*' (p. 271); '*pañcasaṅgrahe*' (p. 283); '*mallavādinaḥ*' (p. 284); '*karmaprakṛtiṭīkāyāṁ pañcasaṅgrahaṭīkāyāṁ ca*' (p. 292); '*tattvārthasūtrakṛt*' (293); '*tattvārthaṭīkādau*' (pp. 298, 299); '*āvaśyakaniryuktau*' (p. 298); '*stutikāro'pyāha*' (p. 303); '*āvaśyakaprathamapīṭhikāyām*' (p. 547); '*āvaśyakacūrṇau*' (p. 610); '*āvāśyāke*' (pp. 304 438, 606) '*nandyadhyayanacūrṇikṛt*' (pp. 310, 311); '*niryuktikāreṇa*' (p. 318); '*kārmagranthikās tu*' (pp. 319, 391); '*bhagavatā karmaprakṛtikṛtā śivaśarmācāryeṇa śatakākhye*' (p. 331); '*karmaprakṛtiṭīkādiṣu*' (pp. 331, 480); '*haribhadrasūriprabhṛtibhiḥ*' (p. 371); '*śivaśarmācāryaḥ*' (p. 339); '*vyākhyāprajñaptau*' (p. 341); '*bhāṣyakāraḥ*' (pp. 604, 606, 610); '*jinabhadragaṇikṣamāśramaṇapūjyapādāḥ*' (p. 380); '*tathā cāha duṣṣamāndhakāranimagnajinapravacanapradīpo bhagavān jinabhadragaṇikṣamāśramaṇaḥ*' (p. 385); '*śatakabṛhaccūrṇau*' (p. 388); '*saṅgrahaṇīgāthā*' (pp. 344, 349); '*siddhaprābhṛtādau*' (p. 357); '*uttarādhyayane*' (p. 366); '*ācārāṅge*' (pp. 367, 503); '*sūtrakṛtāṅganiryukti.*' (p. 511); '*viśeṣaṇavatyāṁ jinabhadragaṇikṣamāśramaṇapūjyapādaiḥ*' (p. 391); '*vasudevacarite*' (p. 403); '*bhāṣyakṛt svakṛtabhāṣyaṭīkāyām*' (pp. 424, 541); '*gandhahasti*' (p. 467); '*śrāvakaprajñaptimūlaṭīkāyām*' (p. 474); '*yaduktam āgrāyaṇīyākhye dvitīyapūrve karmaprakṛtiprābhṛte*' (p. 479); '*karmaprakṛtisaṅgrahaṇīkārah*' (pp. 488, 489); '*siddhasenadivākara*' (p. 532); '*vṛddhavyākhyā*' (p. 600); '*jambūdvīpaprajñaptyādau*' (p. 600); '*dharmasāramūlaṭīkāyāṁ haribhadrasūriḥ*' (p. 605); '*pañcasaṅgrahaṭīkā*' (p. 609).

The following facts emerge from the above list of works and authors. There existed a *cūrṇī* on *Prajñāpanā*, written by an ancient *Ācārya* and both Āc. Haribhadra and Āc. Malayagiri have consulted it. In his commentary on *Prajñāpanā* Āc. Malayagiri has quoted passages from *Prajñāpanāmūlaṭīkā*, *Saṅgrahaṇīmūlaṭīkā*, *Śrāvakaprajñaptimūlaṭīkā* and *Dharmasāramūlaṭīkā*, mentioning the sources by name. At these places he declares that Āc. Haribhadra is the author of *Saṅgrahaṇīmūlaṭīkā* and *Dharmasāramūlaṭīkā*. But he mentions *Śrāvakaprajñaptimūlaṭīkā* alone by name. He does not refer to its author. In connection with *Prajñāpanāmūlaṭīkā* he mentions it by its name and its author by the general terms '*mūlaṭīkākāra*,' '*mūlaṭīkākṛt*.' That is, he does not mention the names of the authors of *Prajñāpanāmūlaṭīkā* and *Śravakaprajñaptimūlaṭīkā*. Hence we compared all the passages quoted from these two works in Malayagiri's commentary on *Prajñāpanā* with the

6. All the quotations from this Cūrṇi, given in Malayagiri's commentary, are in Prakrit. These very quotations occur in Āc. Haribhadra's commentary also and therein too they are in Prakrit, pp. 85–87, 91, 148.

corresponding ones occurring in Haribhadra's commentaries (*vṛttis*) on *Prajñāpanā* and *Śrāvakaprañapti*. On the basis of this comparison we arrived at the conclusion that *Prajñāpanāmūlaṭīkā* and *Śrāvakaprajñaptimūlaṭīkā* mentioned by Āc. Malayagiri are nothing but the above mentioned *Vṛttis* of Āc. Haribhadra. Of course some passages yield different readings. But this is merely due to the difference in manuscripts copied by two different hands at two different dates the period intervening between these two dates also being very long. *Prajñāpanā-saṅgrahaṇī* was written in verses and Āc. Haribhadra wrote a commentary on it. Āc. Haribhadra commented on *Dharmasāra* also. Āc. Jinabhadra has written a commentary on his own *Bhāṣya*. This commentary has already been published[7]. Āc. Malayagiri has composed '*Śabdānuśāsana*' and he himself has written a commentary on it. This *Śabdānuśasana* along with the auto-commentary has already been published.[8]

Generally Āc. Malayagiri simply notes the different views regarding the explanation of the text of *Prajñapanā*. But at times he gives his own view also; and he even remarks that the point is revealed to the omniscient person only and we being ignorant cannot decide as to what is truth. For the different views recorded by him one may refer to : folios 28, 38, 73, 74, 76, 77, 86, 146, 220, 222, 229, 238, 262, 277, 283, 319, 331, 391, 404, 491. '*tattvaṁ punaḥ kevalino vidanti, viśiṣṭaśrutavido vā*' (folios 73, 76, 239, 403) ; '*anye vyācakṣate.. tan na budhyāmahe*' (folio 289) ; '*amīṣāṁ pañcānām ādeśānām anyatamādeśasamīcīnatānirṇayo'tiśayajñānibhiḥ sarvotkṛṣṭaśrutalabdhi-sampannair vā kartuṁ śakyate | te ca bhagavadāryaśyāmapratipattau nāsīran | kevalatatkālāpekṣayā ye pūrvatamāḥ sūrayas tatkālabhāvi-granthapaurvāparyaparyālocanayā yathāsvamati strīvedasya sthitiṁ prarūpitavantas teṣāṁ sarveṣām api prāvacanikasūrīṇāṁ matāni bhagavān āryaśyāma upadiṣṭavān | te'pi ca prāvacanikasūrayaḥ svamatena sūtraṁ paṭhanto gautamapraśnabhagavannirvacanarūpatayā paṭhanti | tatas tadavasthāny eva sūtrāṇi likhitvā gotamā ity uktam | anyathā bhagavati gautamāya nirdeṣṭari na saṁśayakathanam upapadyate, bhagavataḥ sakalasaṁśayātītatvāt ||*' (folio 385) ; "*anye tv anyathā'tra bhāvanikāṁ kurvanti | sā ca nātiśliṣṭeti na likhitā, na ca dūṣitā, 'kumārgaṁ na hi tityakṣuḥ punas tam anudhāvati' iti nyāyānusaraṇāt |*" (folio 429); "*tena yaḥ prāha sūtre 'śaktiviśeṣa eva saṁhananam' iti....sa bhrāntaḥ....ity alam utsūtraprarūpaka-vispanditeṣu*" (folio 470), '*etāvatsūtraṁ cirantaneṣu avipratipattyā śrūyate, kecid ācāryāḥ punar etadviṣayam adhikam api sūtraṁ paṭhanti tatas tanmatam āha 'kei....'*' (folio 555).

---

7-8. These two works have already been published in L. D. Series (Nos. 13, 10, 14, 21) by L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.

To establish consistency among different *sūtrās* is one of the functions of a commentator. And in this matter Āc. Malayagiri is an expert. Many a time he, having employed different standpoints (*nayadṛṣṭi*), demonstrates consistency among different *sūtras*. (Refer to folios 18, 41, 73, 76, 140, 248, 284, 318, 353, 380, 437, 450, 455, 456, 598, 609). And at many other places he simply quotes in support old tradition or the views of ancient *Ācāryas*.

Āc. Malayagiri is an expert in explaining the text. He is a commentator of first water. Following are some of the noteworthy instances that justify the above statement : exposition of Relation conducted from the standpoint of a logician and also from that of a man of faith (p. 2); explanation of the term '*jinavarendra*' (p. 3) ; justification, after Āc. Haribhadra, of the order of *Nirdeśa* (enumeration) through reasoning (pp. 9, 269) ; the answer to the question as to why there occur dialogues between Lord Mahāvīra and Gautama though the author of the work is Ārya Śyāma; the answer to the question as to why different views are found mentioned in the dialogue though it is a dialogue between Lord Mahāvīra and Gautama, and other such answers to the possible questions; the purpose of undertaking the task of writing a work (pp. 7, 47, 50, 72, 179, 180, 385) ; survey of the fifteen divisions of the class of liberated souls (*siddhas*) (p. 19), and examination of those divisions (p. 23); discussion about the worth of a woman for the attainment of liberation (p. 20) ; references and evidences to the effect that even women used to study *Ṣaḍāvaśyaka*, *Kālika Sūtras* and *Utkālika Sūtras* (p. 20) ; discussion about *Nigoda* (p. 39) ; interpretation of the terms '*grāma, nagara*' etc. (pp. 47, 50); explanation of the term '*mleccha*' (p. 55) ; why *Āgamas* are written in Prakrit language (p. 60); size of a liberated soul (p. 112) ; how a physical aggregate constituted of *ananta* atoms can accomodate itself in *Lokākāśa* having only *asaṁkhyāta* space-points (p. 242); exposition of the nature of reality (p. 358) ; explanation of the processes of reception and expulsion of the material-particles-of-the-form-of-spoken-language (p. 264) ; answer to the question as to why are the bodies *asaṁkhyāta* only though the souls are *ananta* (p. 271) ; explanation of the terms '*rājā*' '*māṇḍalika*' etc. (p. 330) ; exposition of *leśyā* (colour-indexes to mental temperaments) and *kaṣāya* (basic passions) (p. 330); interpretation of the term '*kalka*' (p. 331) ; plant-beings and the attainment of libertation by Marudevī (p. 379) ; *sāṁvyavahārika* (those that are in the process of evolution and hence amenable to practically useful description) and *asāṁvyavahārika* (those that are at the lowest stage of evolution and hence not amenable to practically useful description) living beings (p. 380) ; exposition of different kinds of intelligence, viz.

*koṣṭha* etc. (p. 424); performance of penances according to one's ability (p. 436); etc. Thus Āc. Malayagiri has thrown light on many interesting and important points.

### (4) Vanaspativicāra by Municandrasūri (Death in 1178 VS)

The exposition of plant-life contained in the first chapter of *Prajñāpanā* is restated in Municandrasūri's *Vanaspatisaptatikā* consisting of 71 verses. Its *avacūri* is also available. But we have no means to know as to who has written this *avacūri*. *Vanaspatisaptatikā* begins with the declaration that it expounds different divisions of plant-bodied beings, especially *pratyekavanaspati* and *ananta-vanaspati*. At the end of the work there occurs the following verse :

*evaṁ pannavaṇāe paṇṇavaṇāe lavo samuddhario* |
*bhaviyāṇa'ṇuggahakae sirimaṁmuṇicaṁdasūrihiṁ* || *71* ||
—*iti Vaṇapphaisattarī* ||

A manuscript of *Vanaspatisaptatikā* is available in Pūjya Munirāja Śrī Kīrtimuniji's collection (Serial No. 10601) preserved in L. D. Vidyamandir. It belongs to 16th century of Vikrama Era. Other two manuscripts of the same work are also available in the same collection. Out of these two, one contains the text of *Vanaspatisaptatikā* alone whereas the other contains *avacūri* also.

There is one manuscript belonging to L. D. Collection (serial No. 3674). It contains, along with other works, this work also. Here we find that the work consists of 77 verses. The six out of these 77 are possibly the interpolated verses. The title of the work contains the term '*saptatikā*' which definitely points to the fact that the text of the work originally consisted of 71 verses only. In this manuscript at the end of this particular work there occurs a statement : '*prajñāpanādyapadagato vanaspativicāraḥ sampūrṇaḥ*' As has already been said, the manuscript contains many works. The manuscript begins with *Vicārasattari* by Mahendrasūri of Añcalagaccha, along with its *avacūri*; after that we find the above-mentioned *Vanaspativicāra* along with its *avacūrṇi* and at last there occurs *Prajñāpanā-tṛtīyapadasaṅgrahaṇī* (along with its *avacūrṇi*) by Abhayadeva. The manuscript has been written in 1670 V. S.

### (5) Prajnāpanābījaka

There is one manuscript in L. D. Collection (Serial No. 5805) of L. D. Vidyamadir. It contains, along with *Bhagavatībījaka* of

Harṣakulagaṇi[9], *Prajñāpanābījaka*. Hence is the conjecture that this *Prajñāpanābījaka* may be the work of that very author. Of course, neither in the beginning nor at the end of the work we find any suggestion to this effect. This *Prajñāpanābījaka* contains the subject index of the chapters of *Prajñāpanā*. It is written in Sanskrit. The work begins from the folio 11 B and ends in the folio 14 A. The manuscript has been written in 1869 V. S.

### (6) Avacūri by Padmasundara

Padmasundara composed this *Avacūri* on the basis of Āc. Malayagiri's commentary on *Prajñāpanā*. A manuscript of this *avacūri* is found in L. D. Collection (Serial No. 7400) of L. D. Vidyamandir. This manuscript has been written in Āgarānagara in the year 1668 V. S. when Emperor Jahangira ruled over Delhi. Padmasundara was a friend of Emperor Akbar and he had presented to him so many Jaina and non-Jaina works. He belonged to Tapāgaccha. His work having the title *Akabaraśāhī Śṛṅgāradarpaṇa* has already been published in Ganga Oriental Series in 2000 V. S. The manuscripts of his '*Yadusundarn-mahākāvya*', '*Pārśvanātha-carita*' and '*Pramāṇasundara*' are available in L. D. Collection of L. D. Vidyamandir. For details one may refer to the introduction to '*Akabaraśāhī Śṛṅgāradarpaṇa*'.

### (7) Ṭabo (Bālāvabodha) by Dhanavimala

A manuscript of this work is found in Śrīkīrtimuniji's collection preserved in Lalbhai Dalpatbhai Vidyamandir, Ahmedabad. It bears No. 11079. It has been written in 1767 V. S. This means that the work has been composed before that date. It is probably the first translation of *Prajñāpanā* into vernacular language. The author has given his personal account at the beginning and at the end of the work. It is as follows :

Beginning—*pranamya śrīmahāvīraṁ natāśeṣasureśvaram* |

*sadgurum buddhidaṁ natvā vinayād vimalābhidham |*
*svaparātmaprabodhāya stibuko likhyate mayā || 3 ||*

End—*śrīmattapāgaṇavibhāsanatāpanābhaḥ*
*bhya(bha)vyāśu(su)maha(mad)-*
*hṛdayakairavarātraṁra(trara)tnam |*
*āsid gu[ru]r vimalasomagaṇādhirājaḥ*
*saundaryadhī(dhai)ryaguṇamaṇḍalavārirāśiḥ || 1 ||*

*gacche tatra viśālasomaguru(a)vaḥ śrīsūrayaḥ sāmprata(taṁ)*
*vannīta(vartante) mahī(hi)maṇḍale gaṇapadaprāpta[pra]-*
*tiṣṭhāsya(ṣṭhāspa)dam |*
*nānāvāṅyayaḥa(ṅmaya)sāgarāmbutaraṇe sabu(dbu)-*
*ddhināyāṁ(nāvāṁ)citrā(tāḥ)*
*cāritrācaraṇena duṣkaratapaḥ(pāḥ)*
*śrīsthūlabhadropamā[ḥ] || 2 ||*

*tadgacche'bhūt kriyāpātra[ṁ] vidvaja(jja)naśiromaṇī(ṇiḥ)*
*śrīmadvi[nayavi]mala[ḥ] paṇḍitaḥ paṇḍitāgraṇī[ḥ] || 3 ||*

*tatśi(tacchi)ṣyasevaka sādhu (?) sādhu[r]dhanavimalaḥ*
*sataḥ |*
*prajñāpanāṣya(khya) sūtrasya vārtāṁ cakre*
*manoharā[m] || 4 ||*

From the colophon we gather that this *Ṭabo* has been composed by Dhanavimalaji, a pupil of Vinayavimalaji who flourished in the Gaccha of Somavimalasūri (1591-1633 V.S.). The manuscript does not mention the year of composition. But the date of Somavimalasūri is fixed. On its basis we can legitimately assign it to the later half of 17th century V.S.

Another manuscript of this work is available in Muni Shri Punyavijayaji's collection preserved in Lalbhai Dalpatbhai Vidyamandir. It is numbered 2329. It has been written in 1920 V.S. The entire colophon which we find in the abovementioned manuscript is absent here. Moreover, the third verse (Beginning) in which the author has offered salutation to Vinayavimalajī, his spiritual teacher, is also not found in this manuscript. But the first two verses (Beginning) do occur in this manuscript also. This means that though this manuscript is not the verbatim copy of Dhanavimalajī's *Ṭabo*, it is nothing but the copy of Dhanavimalajī's Ṭabo.

### (8) Ṭabo (Bālāvabodha) by Jīvavijaya

*Jinaratnakoṣa* notes that the manuscripts of this work are available. Again, it gives the date of its composition. It is 1784

V. S. More than one manuscripts are in possession of L. D. Vidyamandir—two (Nos. 1058-59) in Muni Shri Punyavijayajī's Collection, one (No. 2094) in L. D. Collection and two (Nos. 10214, 11079) in Shri Kīrtimuni's collection. Jīvavijaya, the author of this work, has also composed *Ṭabo* on *Karmagrantha* in 1803 V. S. (Refer to '*Jaina Sāhityano Saṁkṣipta Itihāsa*' p. 677).

### (9) Stabaka by Paramānanda

This *Stabaka* (*Ṭabo*) has already been printed in Ray Dhanapatisiṁha Bahadur's edition of *Prajñāpanā*. At the end of the work we are told that it has been composed in 1876 V. S. in the life-time of Shri Pūjya Lakṣmīcandrasūri by Paramānanda, a pupil of Śrī Ānandacandrajī.

### (10) Sanskrit Chāyā (translation) by Nānakacandrajī

In the title of Ray Dhanapatisimha Bahadur's edition of *Prajñāpanā* there occurs '*Loṅkāgacchīya Rāmacandragaṇikṛta Saṁskṛtānuvāda*' (i. e. Sanskrit translation by Rāmacandragaṇi of Loṅkāgaccha). But in the *praśasti* it is clearly stated that this Sanskrit translation is done by Nānakacandra, a pupil of Rāmacandragaṇi. And it is again Nānakacandra who has critically edited the text of *Prajñāpanā* contained in this edition. Hence it follows that he was alive when this edition of *Prajnāpanā* was published. That is, he was alive in the year 1884 A. D.

### (11) Vṛtti by an anonymous author (?)

*Jinaratnakoṣa* mentions this *vṛtti* and gives information about the various manuscripts available in different collections.

### (12) Translation of Prajñāpanāsūtra

This translation by Pt. Bhagavandas Harakhchand has been printed in 1991 V. S.

Besides the commentaries mentioned above there existed, as has already been said, one *cūrṇi* also. But no manuscript of this *cūrṇi* is available. Moreover, a manuscript of *Prajñāpanāsūtrasāroddhāra* has been noticed in 'List of manuscripts preserved in Śāntinātha Bhaṇḍāra, Cambay'—an appendix to Peterson's Report,

Pt. II, p. 63. But we have not come across this manuscript. And we do not find the mention of this manuscript in the catalogue of the manuscripts preserved in this very Bhaṇḍāra—the catalogue recently prepared by Muni Shri Puṇyavijayajī. So, we have to believe that at present the concerned manuscript is not there in this Bhaṇḍāra. This '*Prajñāpanāsūtrasāroddhāra*' and Āc. Abhayadeva's '*Prajñāpanoddhāra*' alias '*Prajñāpanāsaṅgrahaṇī*' are two different works. This is so because *Prajñāpanāsāroddhāra* is in prose whereas *Prajñāpanoddhāra* is in verses.

## (13) Prajñāpanāparyāya

The title of the manuscript in Muni Shri Punyavijayajī's Collection (No. 4801) preserved in L. D. Vidyamandir is *Sarvasiddhāntaviṣamapadaparyāya*'. The work is that type of commentary which gives simply the synonyms (*paryāya*) of difficult terms (*viṣamapada*). It begins with the *paryāyas* of the terms from *Pañcavastuka*. Then from folio 2B there occur the *paryāyas* of the terms from *Ācārāṅga* etc. Therein from folio 5A there occur the *paryāyas* of the terms from *Prajñāpanā*. First the author gives the term which he wants to explain. Then he gives its explanation. The explanation is mainly in the form of synonyms. First of all it takes up for explanation the term '*anāhāraka*' from chapter XVIII. And in folio 6B the author finishes *Prajñāpanāparyāya* and starts to give *paryāyas* of the terms from *Niśīthacūrṇi* etc. Folios 63A to 64B contain the *paryāyas* of difficult terms from *Prajñāpanāvivaraṇa*. '*Pākṣikasūtraparyāya*' ends in 26th folio. There exists, in the Bhaṇḍāra of Cambay, one palm-leaf manuscript resembling this much portion (i. e. folios 1 to 26) of the present manuscript. Refer to 'Catalogue of Palm-leaf manuscripts in the Śāntinātha Jaina Bhandara, Cambay [part one]' p. 128. Therein the title is '*Niḥśeṣasiddhāntaparyāya*'. On the basis of the author's *praśasti* found at the end of the manuscript in Śāntinātha Bhaṇḍara we know that the author of the *Paryāyas* upto '*Pākṣikasūtraparyāya*' is Candrakīrtisūri (1212 V. S.) But in the concerned manuscript in L. D. Vidyamandir there does not occur author's *praśasti* on folio 26th wherein ends '*Pākṣikasūtraparyāya.*' Not only that, but it contains, after '*Pākṣikasūtraparyāya*,' other *Paryāyas* (*Niriyāvaliyāsūtraparyāya*, etc.). And the last folio is 69th. Even at the end of the entire manuscript of 69 folios we are not told as to who is the author. So, we surmise that this manuscript in L. D. Vidyamandir is a collection of two different works of the same nature. In other Bhaṇḍāras too such manuscripts are available.

# MALAYAGIRI AND HIS COMMENTARY ON PRAJÑĀPANĀSŪTRA

We have edited merely the original text of *Prajñāpanāsūtra.* Hence it is not possible for us to give exhaustive details about the commentary and its author. While editing the original text of *Prajñāpanāsūtra* we had to consult the commentary every now and then. It is to be borne in mind that none can prepare the critical and faithful edition of *Prajñāpanāsūtra* or any *Āgama* without consulting commentaries thereon. Out of the critical editions of the original *sūtras* that have been published down to this day those that have been prepared with scant and cursory consultation of their respective commentaries or without the consultation of them contain at many places unauthentic readings.

While editing the original text of *Prajñāpanā* we got the opportunity to study the commentary. As a result of this study whatever information we gathered about the commentary and its author[1] is presented here. We firmly believe that old manuscripts of *Sūtras* and the commentaries on *Sūtras* constitute the solid bases depending on which one can prepare the authentic texts of *Sūtras.* We are harping on this point whenever the occasion arises. Even though commentaries constitute one of the solid means for preparing critical edition of *Āgamas*, they lead the editor astray in selecting the authentic readings when they are consulted half-heartedly and cursorily. From this follows that the editor should independently ponder over as to whether the readings yielded by the commentary are in tune with those found in the manuscripts. In other words, he should see as to whether the readings yielded by the commentary are consistent with the line of thought presented in the text of original *Sūtra.* While editing the present work we have experienced that this sort of weighing is really necessary. In this edition of *Prajñāpanāsūtra* there are places where we have accepted readings found in old manuscripts having gone against the commentary because we have deemed them proper and consistent. But then there arises a question as to why the commentary contains unauthentic readings. The answer is as follows. The commentator seems not to have corrected the commentary after having written it. Or, if he would have corrected it, we are not at present in possession of the manuscripts representing the corrected version.

---

1. Here we are to understand Ac. Malayagiri and his commentary.

At this occasion we seize the opportunity to give, even digressing from the main topic in hand, a sketch of Āc. Malayagiri's life and works.

Rev. Maharṣi Malayagirijī has written voluminous commentaries on Jaina Āgamas and other works. Even his death took place when he was engaged in writing commentaries. This is proved by the fact that some commentaries of his are incomplete. He has done great service to the cause of learning by having remained constantly engaged, till his death, in the task of composing works. Thus he deserves respect not only of the scholars of *Āgamas* but also of those who are the lovers of learning. He states that he has done the service of *Śrutajñāna* to the best of his ability and requests the readers devoted to *Śruta* to correct the mistakes of omission and commission that he might have committed inadvertently. From this we may infer that he might have deemed it proper to devote his time in the composition of new commentaries rather than in correcting the commentaries once composed by him. If we are correct in our inference then there is nothing improper in correcting the text of his commentary when one finds some solitary mistake inadvertently committed. It is really childish on the part of one who on finding some solitary and ordinary mistake runs down, in the heat of his little knowledge, a person whose contribution to learning and literature is so great.

In this edition at two places we have accepted the reading found in all the manuscripts of the original *Sūtra* even though the reading yielded by the commentary is different. Out of these two places one is *sū*. 1420 [4]. Regarding this *sūtra* we notice that all the printed editions of the *Prajñāpanāsūtra* contain the reading available in all the manuscripts of the *sūtra*. This reading, as we have already said, is different from the one found in the commentary. The two places under consideration are as follows :

1. In *sū*. 999 [1] (p. 246) there occurs the reading '*goyamā! no addāyaṁ pehati*'. All the manuscripts yield this reading. The authors[2] of vernacular commentaries (*Ṭabo*) also explain the text according to this reading. Ācārya Malayagirijī follows the reading '*goyamā! addāyaṁ pehati*' in his commentary. We have considered the reading '*goyamā! no addāyaṁ pehati*' to be authentic because each and every manuscript of the text of *Prajñāpanāsūtra* contains it as also because it seems to us consistent with the line of thought presented in the *sūtra*. For further clarification one may refer to p. 246 foot-note 2. Ray Dhanapatibabu's and Shri Amolakarṣiji's editions contain the reading we have accepted. This means that the

2. Pt. Jīvavijayajī and Pt. Dhanavimalajī.

manuscripts that served as the basis of these two editions must have contained the reading yieded by the manuscripts utilised by us. But in Āgamodaya Samiti edition we find the reading accepted by Āc. Malayagiri. Pt. Bagavandas's edition, Śilāgama edition and Suttāgame edition—all these three editions follow the reading printed in Āgamodaya Samiti edition.

2. The reading of *sū.* 1420 [4], that is available in all the printed editions is as follow: "*je ṇaṁ bhaṁte! kevalaṁ bohiṁ bujjhejjā se ṇaṁ saddahejjā pattiejjā roejjā? goyamā! saddahejjā pattiejjā roejjā |*" (p. 231).

The commentary on this *sūtra* runs as follows: "*punar api praśnayati—yo bhadanta! kevalikīṁ bodhim arthato'vagacchati so'rthatas tāṁ 'śraddadhīta' śraddhāviṣayāṁ kuryāt tathā 'pratyayet' pratītiviṣayāṁ kuryāt, 'rocayet' cikīrṣāmi ity evam adhyavaset? bhagavān āha—atthegaie ityādi |*" (Comm. folio. 399 B).

When we think on the basis of the phrase '*atthegaie*' quoted by the commentator we feel that the answer contained in the concerned *sūtra*-portion should be as follows: "*goyamā! atthegaie saddahejjā pattiejjā roejjā |*"

Now let us explain the context in which the concerned *sūtra*-portion occurs.

(1) Question—Can a living being belonging to the class of infernal beings take its next birth in the class of sub-human beings with five senses?

Answer—Some can, and some cannot (*sū.* 1420 [1]).

(2) Question—Do the infernal beings that are born in their next birth as sub-human beings with five senses get opportunity to hear Religion propounded by Kevalī?

Answer—Some get the opportunity, and some do not.

(3) Question—Do the concerned sub-human beings who get the opportunity to hear the Religion understand its meaning?

Answer—Some understand, and some do not.

(4) Question—Do the concerned sub-human beings who understand the meaning have faith in, conviction of and predilection for that meaning?

Answer—They have faith in, conviction of and predilection for the meaning.

According to the commentary the answer to the fourth question is: 'Some have faith in, conviction of and predilection for the meaning whereas some do not have.' The answers to the first

three questions contain the phrase '*atthegaie*'. While explaining the fourth question the commentator suggests that in the body of the text proper the same phrase occurs in the answer to the fourth question also. Is this the result of the inadvertency on the part of the commentator? Or, it might be that the manuscripts copied from the corrected original manuscript of the commentary are altogether lost to us. The learned should ponder over this matter.

The Sanskrit and Gujarati translations printed in Ray Dhanapatibabu's edition follow the reading available in all the manuscripts of *Prajñāpanāsūtra* whereas the commentary printed in the same edition yields the above-mentioned reading.

The edition prepared by Shri Amolak Ṛṣijī accept the reading yielded by all the manuscripts of *Prajñāpanāsūtra* whereas the Hindi translation given in this edition follows the commentary.

The edition prepared by Pt. Bhagavandas accepts the reading found in all the manuscripts of *Prajñāpanāsūtra*. Even the translation printed in this edition follows this reading. But *Vivecana* contained in this edition follows the commentary.

There are two *Ṭabas* (vernacular commentaries) on *Prajñāpanāsūtra*—one by Pt. Dhanavimalajī and another by Pt. Jīvavijayajī. The text of *Prajñāpanāsūtra*, given along with the *Ṭabo* by Pt. Dhanavimalajī, contains the reading found in all the manuscripts utilised by us in the preparation of the present edition. And even the explanation given in this *Ṭabo* follows the same reading. The explanation is as follows: '*je bhagavana(van) kevalabodhaiṁ bu(ū)jhiṁ te saddaheṁ pratīta āṇeṁ ruci manamāṁ vaseṁ? gautama! saddahaiṁ pratītaiṁ ruciṁ(roceṁ)*[3]. Though the text of *Prajñāpanāsūtra*, given along with Jīvavijayajī's *Ṭabo* (1784 V. S. date of composition), contains the reading yielded by all the manuscripts utilised by us, the explanation follows the commentary. The explanation is as follows: '*jeha bhagavan! kevalīpraṇīta bodha prate jāṇe būjhe te bodhi prate saddaheṁ pratyaya dhare ruca(ci) kareṁ? hā gautama! koika saddaheṁ pratyaya dhareṁ ruca(ci) dhare kareṁ* |[4]'. In the beginning and at the end of this *Ṭabo*, Jīvavijayajī declares that in composing it he has followed the commentary by Āc. Malayagiri.

There is one common topic dealt with in both the works, viz. *Prajñāpanāsūtra* and *Jīvābhigama*. Though they treat of the same

---

3-4. The readings given here are from the manuscripts of these two *Ṭabā* works, belonging to Munirāja Kīrtimunijī's Collection (No. 11079) and Munirāja Puṇyavijayajī's Collection (1058-59) preserved in L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9.

topic, their expressions are different. Let us note the difference of expression.

"*abhāsae tivihe paṇṇatte | taṁ jahā—aṇāīe vā apajjavasie 1 aṇāīe vā sapajjavasie 2 sādīe vā sapajjavasie 3 |*" (*Prajñāpanāsūtra*, *sū*. 1375 p. 315).

"*abhāsae duvihe paṇṇatte | taṁ jahā—sātīte vā apajjavasite 1 sātīte vā sapajjavasite 2 |*" (*Jīvābhigamasūtra*, Folio 442 B).

The five paper-manuscripts which we have utilised in the preparation of this critical edition contain the expression identical with the one found in *Jīvābhigamasūtra*. Even Pt. Jīvavijayajī in his *Ṭabo* on *Prajñāpānāsūtra* accepts the reading or expression identical with the one found in *Jīvābhigamasūtra* and accordingly mentions two types of *ābhāṣaka*. Āc. Malayagiri in his commentaries on *Prajñāpanāsūtra* and *Jīvābhigamasūtra* follows the readings found in the original texts of the respective *Sūtras*. That is, in his commentary on *Prajñāpanāsūtra* he mentions three types of *ābhāṣaka* whereas in his commentary on *Jīvābhigama* he mentions two types. But he does not note in either of these two commentaries the difference between the two readings found in the two *Sūtras*.

## ACCOUNT OF THE PRINTED EDITIONS OF PRAJNAPAÑĀPANĀSŪTRA

Before the present edition, there have been published six editions of *Prajñāpanāsūtra*. We give below an account of these six editions.

1. In 1940 V. S. Ray Dhanapatisimhaji, for the first time, published *Prajñāpanāsūtra* edited by Ṛṣi Shrī Nānakacandrajī. This edition contains the text of *Prajñāpanāsūtra*, Sanskrit translation of the Sūtra prepared by Shri Rāmacandragaṇi, Āc. Malayagiri's commentary and the vernacular commentary by Shri Paramānanda Ṛṣi. The text of *Prajñāpanāsūtra* printed in this edition is fraught with unauthentic readings. Moreover, punctuation marks are wrongly placed and word-divisions are wrongly made. We think that this printed text is based on some manuscript of the same nature. We have mainly utilised the text of *Prajñāpanāsūtra* printed in the edition under review. And only rarely have we consulted the commentary, etc. contained in it.

2. In 1974-75 V. S. Shrī Āgamodaya Samiti published, in two parts, *Prajñāpanāsūtra* edited by Rev. Āgamoddhāraka Ācārya Shri Sāgarānandasūrijī. This edition is superior to the one published by Ray Dhanapatisimhaji's from the standpoint of correct readings as well as correct printing. Hence after its publication the scholars have utilised this edition alone. Merely a glance at the vast number of works edited by him makes us realise the great speed with which he would have worked and also the irrepressible eagerness he would have entertained for bringing out editions of different Āgamic works. In comparison with the vast literature edited by him with great speed, the number of major mistakes that we find in this or that work edited by him is very small.

We have already written about Shri Āgamoddhāraka Sāgarānandasūrijī and his editions in Editors' Note to '*Nandisutta Aṇucgaddārāiṁ Ca*', a work edited by us. Here we point out this much that in his edition of *Prajñāpanāsūtra* there do occur major and minor mistakes which we shall discuss at proper place.

3. In Vīra Nirvāṇa Saṁvat 2445 (= V. S. 1975) Lala Sukhadeva Sahaya has published *Prajñāpanāsūtra* edited by Shri Amolak Ṛṣi. This edition contains the text of *Prajñāpanāsūtra* and its Hindi translation by Shri Amolak Ṛṣi. The text of *Prajñāpanāsūtra* contained in this edition is very corrupt. Though Amolakjī has not followed Ray Dhanapatisimhajī's edition in preparing the text of *Prajñāpanāsūtra*, it is almost certain that he has utilised a manuscript or manuscripts belonging to that very group to which belonged the manuscript which constitutes the basis of Ray Dhanapatisimha's edition. Readers will know more about this from our discussion about different readings. While discussing the readings we have utilised, in a limited measure, the text of *Prajñāpanāsūtra* alone contained in this edition. Hence it is out of place to say anything about its Hindi translation.

4. In 1991 V.S. Pt. Bhagvandas Harshachandra has edited, in three parts, the text of *Prajñāpanāsūtra*. It contains the text of *Prajñāpanāsūtra* and Gujarati translation of *Prajñāpanāsūtra* and also of Āc. Malayagiri's commentary thereon. This edition is mainly based on Āgamodaya Samiti's edition. But the editor has pointed out in the introduction that he has utilised two manuscripts belonging to Śāntisāgaraji Bhaṇḍāra, Ahmedabad. Out of the two one contained the text proper along with its commentary whereas the other contained the text proper alone, the latter manuscript being mutilated (*truṭita*). Hence at some places where Āgamodaya Samiti edition yields unauthentic readings this edition yields

authentic readings.[1] In spite of this it too, like Āgamodaya Samiti edition, does contain, at many places, major and minor mistakes. Not only that, but there are places where the editor having rejected the correct readings yielded by Āgamodaya Samiti edition has accepted corrupt ones in their stead.[2] Translation of the text proper as also that of the commentary follow the respective versions of the texts printed therein. Hence many a time the translation of the text proper is not in tune with that of the commentary. The defects of the version (of the text proper) found in this edition are pointed out by us at proper place in this introduction.

5. The text of *Prajñāpanāsūtra* contained in voluminous *Āgamaratnamañjūṣā* published in limited number in the year 1998 V. S. (2468 Vīra N. S.) for the purpose of inscribing all the Āgamas on marble stone walls of Agama Mandir, Palitana. We shall call it Śilāgama edition. Its editor has corrected some of the wrong readings of Samiti edition[3]. But at the same time he has even changed the correct readings found in Samiti edition.[4] Though we have not compared the text of this edition, word by word, with our press copy, we have very often consulted it while writing notes on different readings. Hence we would like to point out the special features of this edition.

The portion of the *sūtra* from the word '*uḍḍhaṁ*' (*sū.* 210 p. 77, line 8) to the word '*bahugīo*' preceding the word '*joyaṇakoḍākoḍīo*' (line 10) has been dropped in the edition under consideration. Refer to the last line of stone-plate 173–4 of *Āgamaratnamañjūṣā*. The dropped portion is there in Samiti edition. We can know as to whether or not at other places too this edition drops lines or words of the original text provided we compare the text printed in this edition with our edition. The characteristic feature of this edition is that at various places the text of the *Sūtra* has been abridged by placing the sign of zero (0). In doing so Rev. Āgamoddhārakajī, the editor, has not followed any old manuscript, method or tradition. It is his own invention. For instance, he has dropped the *sūtra*-portion from the word '*pukkhara*' (occurring at the end of 7th line on p. 64) to line 17th and in its place he has put a sign of zero indicating abridgement. This dropped portion is found in all the old handwritten manuscripts of *Prajñāpanāsūtra* as also in all the printed editions of the same. We have

1. Refer to paragraphs 61, 78-105 occurring under the forthcoming topic 'Examination of some of the Readings of *Prajñāpanāsūtra*'.
2. Ibid, paragraphs 42, 49, 70-77.
3. Ibid, paragraphs 5, 21, 40, 89, 91, 92, 93, 103-106 and 33 (4).
4. Ibid, paragraphs 3, 12, 16, 24, 94.

noticed such abridgements at many places in this edition even though we have consulted it for our limited purpose. Rev. Āgamoddhārakajī has dropped long or short portions of the *Sūtra* in order to abridge the text. Hence this edition could be described as the abridged *Prajñāpanāsūtra* prepared by Rev. Āgamoddhārakajī. This abridged version contains the words '*sukkā*', '*kaṇhā*' etc. in place of '*sukkalessā*', '*kaṇhalessā*' etc. found in all the handwritten manuscripts and the printed editions. But this way of abridging the original *Sūtra* text may possibly lead to the corruption of the original text itself. Hence the continuation of this method is not desirable at all. The latest edition should not be at least more corrupt than the previous ones, if not better than those. This is what we expect. But this Śilāgama edition does not come up to our expectation. The forthcoming discussion will yield other details about this edition.

6. Munirāja Shri Pupphabhikkhū (Puṣpabhikṣū = Phulchandji) has edited the *Āgamas* in two parts under the common title '*Suttāgame*'. The second part of *Suttāgame* contains 21 Āgamas excluding the *Aṅgas*. And among these 21 *Āgamas* is found *Prajñāpanāsūtra*. This second part of '*Suttāgame*' has been published in 2011 V. S. by Sūtrāgama Prakāśaka Samiti, Guḍagāṁva, Chāvanī. This is the latest edition of all that we have consulted. On examining the version of *Prajñāpanāsūtra* contained in *Suttāgame* we have come to entertain doubt regarding the authenticity not only of the text of *Prajñāpanāsūtra* contained therein but also of the texts of other *Āgamas* contained therein. In *Suttāgame* Muni Śrī Pupphabhikkhujī has edited 32 *Āgamas* recognised by the followers of Sthānakavāsī sect. The later edition should be better than the former. This is what we generally expect. But *Suttāgame* does not come up to our expectation. For the elucidation of this point we request the readers to study 107 paragraphs written under the heading 'Examination of some of the readings of *Prajñāpanāsūtra*', especially paragraphs No. 42, 49 and 64–77. It would not be improper if we say something about the statements occurring in the Introduction (Prastāvanā) and Editor's Note (Saṁpādakīya) to the first and the second parts of *Suttāgame* respectively.

The introduction to the first part has been written by Muni Śrī Jiṇacandabhikkhū (Jinacandrabhikṣuji). And the Editor's note to the second part has been written by Muni Śrī Puṣpabhikṣuji himself. On the 25th page of the introduction and on the 65th page of the Editor's note there occurs the heading 'Special features of this Edition'. Under this heading there occur the following three statements: (1) 'We have taken sufficient pains in selecting

correct readings'. (2) 'While editing the *Āgamas* we have utilised correct manuscripts'. (3) 'Novel method has been employed by us in noting down the different readings'.

The first claim of the editor of *Suttāgame* is not justified. Our notes on the readings accepted in *Suttāgame* and our 'Examination of some of the readings of *Prajñāpanāsūtra*', on the contrary, prove that the editor of *Suttāgame* has no critical acumen required for the selection of correct readings. Thus the first statement is far from the truth.

On the basis of the second statement readers may come to believe that the editor of *Suttāgame* might have utilised correct handwritten manuscripts while preparing the edition of *Āgamas*. But we confidently say that the editor has not compared the printed text of *Prajñāpanāsūtra* with any old handwritten manuscript of the same. And if we suppose that he has compared the printed text with some solitary old manuscript then we will have to say that he has not been able to assess the value of the important and authentic readings yielded by the manuscript. We have thrown light on this point in 107 paragraphs written under the heading 'Examination of some of the readings of *Prajñāpanāsūtra*'. The statement under consideration is ambiguous. Muni Śrī Pupphabhikkhujī has not explicitly stated that by 'correct manuscripts' he means 'correct handwritten manuscripts'. Nor has he given the description of the correct manuscripts he has utilised. Hence there naturally arises in our mind the doubt as to what might have been the manuscripts that he has used.[5]

The third statement is also ambiguous. We are simply told that the editor has employed the novel method of noting down the different readings. But he has not explained as to what novelty is there in the method. Moreover, he has not clarified as to whether the readings he has noted are yielded by the printed editions or by the old handwritten manuscripts.

From all this it becomes crystal-clear that this edition is very defective from the standpoint of correct readings.

In the Introduction to the first part of *Suttāgame* (p. 23) there occurs a statement about the previous editions. Therein we are told that the *Āgamas* have been published by Ray Bahadur Dhanapatasiṁha (of Maksudabad), by Āgamodaya Samiti and by others also but those editions are not free from corruptions. By saying

---

5 Even after reading this introduction if the editor of *Suttāgame* gives authentic description of the manuscripts he has utilised in editing *Suttāgame*, his attempt will be most welcome.

so the editor has indirectly suggested that *Suttāgame* edition is more correct and authentic than any of the previous ones. This is the reason why we were tempted to utilise it mainly, considering it to be so. Not only that but whenever the need arose to examine different places for finalising the authentic readings, we have studied all those places of the *Suttāgame* edition. Hence we are in a position to say positively that the editor of *Suttāgame* has not made any honest attempt whatsoever to prepare the critical and authentic version of *Prajñāpanāsūtra*. Of course, the *Suttāgame* edition of *Prajñāpanāsūtra* contains 29 correct readings in place of the incorrect ones yielded by Āgamodaya Samiti edition. But it is noteworthy that these 29 correct readings are already there in the text of *Prajñāpanāsūtra* edited by Pt. Bhagavandas Harshachandra in 1991 V. S. i.e. 10 years before the publication of *Suttāgame*[6]. It may be that the editor has not followed the editions published by Pt. Bhagavandas and by Āgamodaya Samiti. But it is a fact that *Suttāgame* edition contains all the corrupt readings yielded by both these editions.[7] It is specially noteworthy that the editor of *Suttāgame* has not accepted the correct and authentic readings of the Āgamodaya Samiti edition, but in their place he has accepted all the corrupt and unauthentic readings of Pt. Bhagavandas's edition.[8] This may lead someone to conclude that he has utilised these two editions alone for the purpose of correcting the text of *Prajñāpanāsūtra*. And the editor has said nothing that may disprove the conclusion. The truth of whatever we have said here in brief will be realised by the readers when they will study the details given under the heading 'Examination of some of the readings of *Prajñāpanāsūtra*'. At this juncture we would like to point out that out of so many correct and authentic readings we have been able to find out in place of the corrupt and unauthentic ones accepted in the previous editions there is one which has been accepted in *Suttāgame* edition. This reading, though not very important, is nevertheless authentic. It is *kāyajogaṁ* in place of the unauthentic *kāyajoge*. This authentic reading '*kāyajogaṁ*' is not found in any other edition of *Prajñāpanāsūtra*. Refer to paragraph No. 107 under the heading 'Examination of some of the readings of *Prajñāpanāsūtra*'. It is noteworthy that all the authentic readings except the one just referred to are found in this or that edition published before the publication of *Suttāgame*. Over and above the defects pointed out by us there are also minor defects which are peculiar to this

---

6. 'Examination of some of the Readings of *Prajñāpanāsūtra*', paragraphs 61, 78-106.
7. Ibid, paragraphs 1-42, 43-47, 50-60, 62, 63.
8. Ibid, paragraphs 61, 78-105.

*Suttāgame* edition alone. Regarding the text of all the *Āgamas* printed in *Suttāgame* we can say as to how many are the places where the editor of *Suttāgame* has either altogether dropped the reading or changed it, provided we compare the text of each and every *Āgama* contained therein with the concerned text contained in old manuscripts. When the readers will study paragraphs No. 64-69 written under the headings of 'Examination of some of the readings of *Prajñāpanāsūtra*', they will have a clear idea of what mischief he has played with the text of *Prajñāpanāsūtra* by either dropping the readings or changing them. So, we feel that he must have played mischief with the texts of other *Āgamas* also. Though the state of affair is like this, the editor who has played mischief with the texts of *Āgamas* has charged others with that unscholarly and unholy action. This is really wonderful ![9]

We deem it proper to elucidate one point at this juncture. We have critically examined thousands of manuscripts of *Āgamas*. Therein some learned and studious monks have added words or phrases, mostly on the basis of commentaries, simply to make the original laconic text easily understandable. For instances, one may refer to paragraphs No. 34, 44, 53 and 57, written under the heading, 'Examination of some of the readings of *Prajñāpanā-sūtra*'. Sometimes the manuscripts contain the interpolated readings which do not fit in the context. We have given the instances of interpolated readings of this type in paragraphs No. 4, 5, 10, 16, 17, 22 and 38 written under the above-mentioned heading. Study of these interpolated readings makes it clear that they might have been incorporated in the body of the text proper by the students who did not possess the thorough knowledge of the concerned subject. Again, at the end of a particular topic there occur in the body of the text proper recapitulatory verse (*saṅgrahaṇī gāthā*). Sometimes it is from the pen of the author himself, sometimes it is borrowed from some other works by the author himself and sometimes it is interpolated in the body of the text proper by some learned monk after having composed it. *In Prajñāpanāsūtra* there are instances of interpolated recapitulatory verses. Refer to the verse in lines 15-16 on page 26th. This is an interpolated verse. The *sūtra*-portion containing the *Pañcananamaskāramantra* is also an interpolation. The two verses which occur in the beginning of *Prajñāpanāsūtra* and contain the information about the author are again interpolation.

As we have critically examined so many interpolated readings,

---

9. In this connection one may refer to Pt. Shri Kalyaṇavijayaji's 'Paṭṭāvaliparāga-saṅgraha', p. 419.

consistent or inconsistent with the textual context, we can definitely declare that all these interpolations have been incorporated in the body of the text proper with a view to clarifying the meaning of the concerned text-portion. We can positively say that they are interpolations only because no old handwritten manuscript yields them. And the study of the commentaries corroborates our above-mentioned view. Moreover, no interpolation is such as would suggest an attempt on the part of its interpolator to introduce his own peculiar views in the text proper.

Āc. Haribhadra has written a commentary named '*Pradeśavyākhyā.*' It has been published in two parts. The first part has been published in 1947 A.D. by Rishabhdev Kesarimal, Ratlam. And the second part has been published in 1949 A.D. by Jaina Pustaka Pracāraka Sabhā, Surat. No part contains the original text of *Prajñāpanāsūtra.*

## EXAMINATION OF SOME OF THE READINGS OF PRAJÑĀPANĀSŪTRA

We would like to give an idea of our critical method of editing *Āgamas* in order that persons who work in this field of learning may get inspired. We have utilised the printed editions also. So, it is necessary to say something, by the way, about the readings accepted in these editions. We humbly request the concerned persons to remember our main objective in writing what follows. We have no mind to hurt the feelings of these persons.

We classify the forthcoming 107 paragraphs as follows :

(a) The correct and authentic readings mentioned in the eleven paragraphs (20, 43, 51, 52, 54, 56, 53, 59, 60, 62, 63) are not found in the editions published till the present day. In their place they contain corrupt and unauthentic readings. It is to be noted that out of these corrupt and unauthentic readings those mentioned in paragraphs 20, 43, 51, 56, 58, 59, 60 and 63 occur in more than one manuscripts we have utilised.

(b) No printed edition except the one published by Ray Dhanapatisimha contains the correct and authentic readings mentioned in paragraphs 45 and 50. In their stead they yield unauthentic and corrupt readings which we have come across even in manuscripts.

(c) All the printed editions except the one prepared by Muni Śrī Amolak Ṛṣiji yield corrupt and unauthentic readings instead of

the correct and authentic ones mentioned in paragraphs 32, 37, 55. The corrupt and unauthentic reading given in paragraph No. 37 is available in manuscripts also.

(d) The Ray Dhanapatisimha's edition and Muni Śrī Amolak Ṛṣiji's edition, at concerned places, contain readings which closely follow the correct and authentic readings mentioned in paragraphs 18, 23, 25, 46. (Hence these readings can be described as the different versions of authentic readings).

(e) The Agamodaya Samiti edition, Pt. Bhagavandas's edition, the Śilāgama edition (contained in *Āgamaratnamañjūṣā*), the Suttāgame edition contain corrupt and unauthentic readings in place of the correct and authentic ones mentioned in paragraphs 1, 2, 3, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 18, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 31, 36, 39, 46 and 106. Out of all these corrupt and unauthentic readings those mentioned in paragraphs 39 and 46 are found in manuscripts also. It is to be noted that the correct and authentic readings mentioned in paragraphs 21 and 106 are found in the Śilāgama edition.

(f) The Āgamodaya Samiti edition, Pt. Bhagavandas's edition, the Śilāgama edition and the Suttāgame edition contain unauthentic readings over and above the authentic ones mentioned in paragraphs 4, 5, 10, 17, 22 and 38. It is noteworthy that the corrupt reading mentioned in paragraph 5 occurs in Muni Śrī Amolak Ṛṣiji's edition and also in one of the manuscripts we have consulted, whereas it does not occur in the Śilāgama edition.

(g) The interpolated readings mentioned in paragraphs 34, 44, 53, 57 clarify the meaning of the concerned *sūtra*-portions. But as they are interpolations inserted in the text proper for the purpose of elucidating the meaning of the original text-portions, they could not be regarded as authentic readings. The interpolated readings mentioned in paragraphs 53 and 57 occur in all the printed editions whereas those mentioned in paragraphs 34 and 44 occur in the Āgamodaya Samiti edition, in Pt. Bhagavandas's edition, in the Śilāgama edition and in the Suttāgame edition. Moreover, the interpolated reading mentioned in paragraph 57 has been found in one of the manuscripts utilised by us.

(h) The important readings mentioned in paragraphs 7, 14, 15, 19, 28, 30, 33, 35, 37, 40 and 41 are not found in the Āgamodaya Samiti edition, in Pt. Bhagavandas's edition, in the Śilāgama edition and in the Suttāgame edition. But they are available in each and every manuscript we have consulted. Here we should note that the readings mentioned in paragraphs 7, 30, 37 and the whole sentence of the sūtra-portion mentioned in the paragraph 19 are not found in Ray Dhanapatisimha's edition whereas the readings

mentioned in paragraphs 33 (4) and 40 are found in the Śilāgama edition.

(i) In paragraphs 64 to 69 we have given the following information: We have pointed out the readings that have been dropped by the editor of *Suttāgame* according to his own sweet will (paragraphs 64–66). We have pointed out the unwanted change made by the editor in the case-ending of the authentic reading on account of his inability to comprehend the meaning of the sutra-portion (paragraph 67). We have also given an instance of the printing mistake that has escaped the notice of the editor (paragraph 69). We have also given instances of the unwanted changes introduced by the editor in the authentic readings according to his own sweet will (paragraph 68).

(j) The original and authentic readings mentioned in paragraphs 42, 49, 70, 72–77 occur in all the manuscripts and also in some of the previous editions, viz. Āgamodaya Samiti edition etc. But in place of these original and authentic readings Pt. Bhagavandas's edition contains corrupt readings (paragraphs 70, 75) or unauthentic readings (paragraphs, 49, 73, 74) or readings involving unauthentic interchange of the places of words (paragraph 76) or interpolated readings (paragraph 72) or readings unscientifically corrected (paragraphs 42, 77). Moreover, we have pointed out, in paragraph 71, that Pt. Bhagavandas's edition follows the Āgamodaya Samiti edition in giving wrong and reverse order of some sūtras and in dropping the concerned reading. In this paragraph we have even noted one place of Pt. Bhagavandas's edition, where the editor has dropped the reading occurring even in the Āgamodaya Samiti edition. At the places mentioned in these ten paragraphs the Suttāgame edition closely follows the unauthentic version of Pt. Bhagavandas's edition. But it is noteworthy that in place of the reading dropped by Pt. Bhagavandas in his edition (paragraph 71) the editor of the Suttāgame has coined, according to his own sweet will, an altogether novel and unauthentic reading.

(k) We have pointed out the defects of the Āgamodaya Samiti edition in connection with the original and authentic readings mentioned in paragraphs 61, 78–105. In these paragraphs we have also shown that these original and authentic readings are accepted in Pt. Bhagavandas's edition. Again, we have pointed out that all these authentic readings given in the abovementioned 29 paragraphs occur in the Suttāgame edition also, the only difference being that Pt. Bhagavandas's edition simply suggests the authentic reading given in paragraph 80 whereas the Suttāgame edition

positively accepts it. Moreover, we have pointed out that Pt. Bhagavandas's edition contains two interpolated words in the correct reading mentioned in paragraph 99. At this place too the Suttāgame edition follows Pt. Bhagavandas's edition. At the place referred to in the seven out of the 29 paragraphs (89, 91, 92, 93, 103, 104, 105) the Śilāgama edition accepts the authentic readings whereas at the places referred to in the remaining 22 paragraphs it follows the Āgamodaya Samiti edition.

(1) The original and authentic reading mentioned in paragraph 107 is found in none of the previous printed editions except the Suttāgame.

For the sake of convenience we give the following abbreviations for the printed editions of *Prajñāpanāsūtra*, which we intend to discuss in the forthcoming 107 paragraphs.

ध० : The edition published by Ray Dhanapatisimhji

स० : The Āgamodaya Samiti edition

अ० : The edition prepared by Muni Srī Amolak Ṛṣijī

भ० : The edition prepared by Pt. Bhagavandas

शि० : The Śilāgama edition (contained in Āgamaratnamañjūṣā)

सु० : The Suttāgame edition

1. In *sū*. 188 (p. 65, l. 10) there occurs the reading '*sāṇaṁ sāṇaṁ bhomejjaṇagarāvāsasatasahassāṇaṁ*'. All the manuscripts we have consulted yield this reading. This reading occurs even in Āc. Malayagiri's commentary on *Jīvājīvābhigamasūtra* at the place where it quotes the whole *vānavyantarasūtra* from *Prajñāpanāsūtra*. The स० edition yields the following reading : '*sāṇaṁ sāṇaṁ asaṁkhejjabhomejjaṇagarāvāsasatasahassāṇaṁ.*' And the भ०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. But ध० and अ० editions contain the reading—'*sāṇaṁ sāṇaṁ bhomejjaṇagarāvāsasayasahassā asaṁkhejjāṇaṁ.*' The meaning of this reading is not different from that of the reading yielded by the स० edition.

2. In *sū*. 570 we have accepted the reading '*dasapaesie ṇavapacsahīṇe tti*' (p. 152, l. 15). All the old manuscripts yield it. In its place स० edition contains the reading '*dasapaesie navaraṁ ṇavapacsahīṇe tti*'. But in no manuscript this reading is available. And it is also not necessary. At this concerned place ध० and अ० editions yield the reading '*dasapaesie ṇavaraṁ padesahīṇe tti*'. This means that these two editions contain the word '*ṇavaraṁ*' in place of '*ṇava*'. Scholars who are constantly engaged in critically editing old Agamic texts will at once notice that the word '*ṇavaraṁ*' is a corrupt form of the correct word '*ṇava*' and further that both

these words '*ṇavaraṁ*' and '*ṇava*' have found place in a reading where there should have been '*ṇava*' only. The म०, शि० and पु० editions follow स० edition in this matter.

3. Sū. 1119 mentions four types of *catuḥpuruṣapravibhaktagati*. The reading that we have accepted is as follows : '*samagaṁ paṭṭhitā samagaṁ pajjavaṭṭhitā 1 samagaṁ paṭṭhiyā visamaṁ pajjavaṭṭhiyā 2 visamaṁ paṭṭhiyā samagaṁ pajjavaṭṭhiyā 3 visamaṁ paṭṭhiyā visamaṁ pajjavaṭṭhiyā* 4 (pp. 272–73). All the handwritten manuscripts that we have utilised yield this reading. The स० edition contains both *Prajñāpanāsūtra* and a commentary thereon. There was something missing in the concerned portion of the commentary available to Rev. Āgamoddhārakajī. This seems to be the reason why he has interchanged the places of words and phrases of the original reading. The commentary on this concerned reading is as follows : "*taccaturddhātvaṁ 'samagaṁ pajjavaṭṭhiyā' ityādinā granthena svayam eva vakṣyati*" (Commentary, folio 329). On the basis of this wording of the commentary the स० edition yields the following reading : '*samagaṁ pajjavaṭṭhiyā samagaṁ paṭṭhiyā 1 samagaṁ pajjavaṭṭhiyā visamaṁ paṭṭhiyā 2 visamaṁ pajjavaṭṭhiyā visamaṁ paṭṭhiyā 3 visamaṁ pajjavaṭṭhiya samagaṁ paṭṭhiyā 4*. The old palm-leaf manuscripts of the commentary yield the following reading : "*taccaturdhātvaṁ 'samagaṁ paṭṭhiyā samagaṁ pajjavṭṭhiyā' ityādinā grathena svayam eva vakṣyati*". From this reading it becomes clear that the reading which all the manustripts yield and which we have accepted is the authentic one. From the instances like this we should learn that no changes should be introduced in the readings of the text proper merely depending on the printed edition of the commentary thereon. For correcting the text proper one should consult the old manuscripts of the commentary. Suppose no manuscript of the commentary is available, even then one should not change the readings of the text proper simply on the basis of the printed edition of the commentary. Some portion of the reading under consideration has been strangely dropped in the ध० edition on account of the repetition of the same words in the concerned portion of the text proper. Though the अ edition contains the reading similar to the one found in the स० edition, it describes the third and the fourth alternatives as follows : *visamaṁ pajjavaṭṭhiyā samagaṁ paṭṭhiyā 3 visamaṁ pajjavaṭṭhiyā visamaṁ paṭṭhiyā 4*. At this place the म० and the पु० editions simply follow the स० edition. The शि० edition accepts the corrupt reading '*pajjuvaṭṭhiyā*' in place of '*pajjavaṭṭhiyā*'. Except this it closely follows the स० edition.

4. In the foot-note 13th on p. 294 we have noted the reading '*indagove i vā*'[1]. For the first time the स० edition has accepted it in the body of the text proper. But no manuscript which we have consulted yields this reading. And the ध० and अ० editions too do not contain this additional reading. Some scholar seems to have added this reading in the body of the text proper on account of not understanding the import of the concerned commentarial passage. This will be clear as soon as we read the passage. The text proper contains the reading '*bālimdagove i vā*'. And the commentary explains it as follows: '*bālendragopakaḥ sadyo jātaḥ indragopakah, sa hi pravṛddhaḥ san īṣatpāṇḍurakto bhavati tato bālagrahaṇam, indragopakaḥ—prāvṛṭprathamasamayabhāvī kīṭaviśeṣaḥ*'. All the manuscripts yield the reading '*bālemdagove*'. And the commentary also follows this reading. Hence what is intended here is the *balendragopa* and not the *indragopa*. The commentator has explained the main term '*indragopa*' from among the whole compound '*bālendragopa*'. So, somebody added the reading '*iṁdagove i vā*' in the body of the text proper wrongly considering that the authors of *Prajñāpanāsūtra* and the commentary intended it also. All the three editions viz. म०, शि० and पु० that have been published after the publication of the स० edition follow the स० edition.

5. In *sūtra* 1238 there occurs the reading '*aṇovamā i vā*' (p. 297). But the म० manuscript contains the additional reading '*uvamā i vā*' before the above-mentioned one. And somebody has corrected the पु० manuscript, having added this additional reading. But all other manuscripts utilised by us do not contain this additional reading. The स० edition has accepted the additional reading in the body of the text proper. The commentator explains the '*gule khaṁḍe*' and '*macchaṁḍiyā*' from among those terms denoting sweet dishes. But for the meanings of the terms from '*pappaḍamoyae*' to '*aṇovamā*' he asks us to consult the person expert in the concerned science. His actual words: *parpaṭamodakādayah sampradāyād avaseyāḥ*'. This much is certain that the terms enumerated in the text proper at this place refer to sweet dishes. Hence the reading '*uvamā i vā*' rarely found in manuscripts seems to be an unwanted addition. '*Uvamā*' means upamā, a Madrasi dish. It is a saulty dish. So, the term '*uvamā*' does not fit in the context. But in olden days there might have been some *anupamā* dish so called on account of its taste being quite opposite to that of *uvamā*. This dish is meant by the term '*aṇuvamā*'

1. The म edition contains the reading '*iṁdagope i vā.*' That is, here we have पे for वे.

occurring in the text proper. The additional unauthentic reading '*uvamā i vā*' is not there in the घ० and the लि० editions whereas it is there in the अ०, भ० and सु० editions. By the mention of *anupamā* it is indirectly proved that the dish called *uvamā* is as old as the one called *aṇuvamā*.

6. The word '*aṇaṁtaguṇā*' occurs in *sūtra* 1247. It is available in all the manuscripts of the *Sūtra*, that we have consulted. The ध० and the अ० editions contain this very reading at this concerned place. The commentator also follows this reading. But the स० edition yields the wrong reading '*asaṁkhejjaguṇā*' in place of the abovementioned authentic reading. The भ०, लि०, and सु० editions follow the स० edition in this matter.

7. The reading of the concerned fourth alternative in *sūtra* 1620 is as follows: *atthegaie jīve egaiyāo jīvāo jaṁ samayaṁ kāiyāe āhigaraṇiyāe pāosiyāe kiriyāe aputthe taṁ samayaṁ pāriyāvaṇiyāe kiriyāe aputṭhe pāṇāivāyakiriyāe apuṭṭhe* 4 | (p. 357 lines 6-8). All the editions published so far, except the अ० one, do not contain this reading which is yielded by all the manuscripts we have utilised. We may surmise that the manuscript which served as the model of those editions has dropped the concerned readings on account of its writer's cursory consultation of the commentary. The commentary on the particular *sūtra* is as follows—'*jīve ṇaṁ bhaṁte*! *jaṁ samayaṁ kāiyāe ahigaraṇiyāe*' *ityādi atrāpi samayagrahaṇena sāmānyataḥ kālo gṛhyate, praśnasūtraṁ sugamam, nirvacanasūtre bhaṅgatrayī—kañcij jīvam adhikṛtya kaścij jīvo yasmin samaye kāle kriyātrayeṇa spṛṣṭas tasmin samaye pāritāpanikyāpi spṛṣṭaḥ prāṇātipātakriyayā cety eko bhaṅgaḥ, pāritāpanikyā spṛṣṭaḥ prāṇātipātenāspṛṣṭa iti dvitīyaḥ, pāritāpanikyā prāṇātipātakriyayā cāspṛṣṭa iti tṛtīyaḥ, eṣa ca tṛtīyo bhaṅgo bāṇāder lakṣyāt paribhraṁśena ghātyasya mṛgādeḥ paritāpanādyasambhave veditavyaḥ* | *yas tu yasmin samaye yaṁ jīvam adhikṛtyādyakriyātrayeṇāspṛṣṭaḥ sa tasmin samaye tam adhikṛtya niyamāt pāritāpanikyā prāṇātipātakriyayā cāspṛṣṭaḥ, kāyikyādyabhāve paritāpanāder abhāvāt* | (Commentary, folio 446A)

The underlined portion of the above-quoted commentarial passage contains the explanation of the fourth alternative suggested here. The answer to the sūtra-question is contained in 1 to 3 alternatives. This is the reason why the commentator says, '*nirvacanasūtre bhaṅgatrayī*.' To describe the fourth alternative with which the sūtra-question has no concern points to the characteristic feature of the style. On the basis of the term '*bhaṅgatrayī*' occurring in the above-quoted passage some manuscripts might have dropped the concerned fourth alternative.

8. The reading '*ābhiṇibohiyaṇāṇī*-[2]*sutaṇāṇīsu*' occurs in the beginning of the *sūtra* 1898[1]. All the manuscripts yield this reading. When we examine the *sūtras* occurring before and after this *sūtra* we find that this reading is authentic from the standpoint of consistent meaning. The पु० and the अ० editions too accept this correct reading. The commentary contained in the स० edition quotes the concerned portion of the text proper. The quotation is as follows: '*ābhiṇibohiyanāṇī suyaṇāṇī ya.*' This is a wrong reading. And it is on this account that the text proper printed in this स० edition accepts this wrong and unauthentic reading. The palm-leaf manuscripts of the commentary, belonging to Jesalmer and Cambay Bhaṇḍāras, yield the following reading of the concerned quotation: '*ābhiṇibohiyaṇāṇīsū suyaṇāṇīsū ya.*' And all the manuscripts of the text proper yield this correct reading. The म०, शि० and सु० editions follow the wrong reading of the स० edition.

9. The स० edition contains the reading '*asaṁkhejjaguṇā*' in place of the reading '*saṁkhejjaguṇā*' occurring in the beginning of the first line on p. 436 (*sūtra* 2129 [1]). The commentary printed in this स० edition also gives the Sanskrit translation of this very reading, viz. *asaṁkhyātaguṇāḥ*. But we have considered '*saṁkhejjaguṇā*' to be the authentic reading on the following ground. All the manuscripts of the text proper yield this reading. Even the palm-leaf manuscripts belonging to Cambay and Jesalmer Bhaṇḍāras as also the paper manuscripts belonging to 16th–17th centuries of Vikrama Era contain this reading. The पु० and the अ० editions accept the reading similar to the one accepted by us, whereas the म०, शि० and सु० editions follow the स० in this matter.

10. After the completion of *sūtra* 2175 (p. 445) the स० edition contains the additional reading '*tattha siddho bhavati*'. We have noted this reading in the foot-note 6th on page 445. None of the manuscripts of the text proper, consulted by us, contains this additional reading. This additional reading is unnecessary and unwanted. It is not found in the पु० and the अ० editions. Moreover, the commentary too does not explain it. After the completion of the commentary on 2175 *sūtra* the portion of the commentary containing the introductory remarks to *sūtra* 2176 is as follows: '*tad evaṁ kevalī yathā siddho bhavati tathā pratipāditam, idānīṁ siddhā yathāsvarupās tatrāvatiṣṭhante tathā pratipādayati* |' The manuscript utilised by Rev. Āgamoddhārakjī seems to have contained the additional reading and this addition or interpolation might have been made in the manuscript on the basis of the phrase '*yathā siddho*

2. The reading '*°sutaṇāṇisu*' is printed in our edition due to oversight. We have corrected it in Śuddhipatraka.

*bhavati'* occurring in the introductory commentarial remark to sūtra 2176. Of course, all the old manuscripts which we have utilised do not contain this unauthentic additional reading. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter.

11. Sūtra 1737 [2] contains the reading '*satta ya vāsasahassāiṁ abāhā*'. But the स० edition in its place yields the reading '*sattari ya vāsasahassāiṁ abāhā*'. This might be the result of oversight or inadvertence on the part of the editor. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. But it is noteworthy that Pt. Bhagavandas translates the concerned term as '*seven thousand*'. *saya* = hundred and *sahassa* = thousand. If the propriety of these two numbers were considered in the present context, then '*satta*' would not have been turned into '*sattari*', a corrupt reading. All the manuscripts we have utilised and even the ध० and अ० editions contain '*satta*' reading at this place.

12. The second half of the 6th verse occurring in the second *sūtra* in our present edition is as follows: *kammassa baṁdhae 24 kammavedae 25 vedassa baṁdhae 26 veyaveyae 27* || 6 || (p. 4). It is yielded by all the manuscripts we have utilised. The ध० and the अ० editions too contain this reading. The स० edition and the म० and सु० editions which follow the स० contain the following reading in its place: [*kammassa*] *baṁdhae* [*kammassa*] *veda*[*e*] *vedassa baṁdhae veyaveyae*'. The words put in angular brackets [ ] suggest the attempt of the editor to make the prosodial instants equal to those found in the regular Āryā metre. But one should remember that Āgamic works contain at many places the irregular metres which possess prosodial instants more or less than those found in regular or standardised metres. Having borne this fact in mind the editor of Āgamic texts should ponder over as to whether or not the particular metrical reading yielded by this or that manuscript fits in the context. The explanation found in the commentary is also in consonance with the reading available in all the manuscripts. That is, the reading accepted by us is original and authentic. Though the reading put in angular brackets in the स० edition follows the authentic reading, at last the शि० edition dropped the reading put in angular brackets with a view to bringing the Āryā metre of this half verse in line with the regular Āryā metre. The concerned half verse given in शि० edition is as follows: '*baṁdhae vedavedassa baṁdhae veyaveyae.*' This reading is very defective. At this place in our edition we have accepted the reading '*kammavedae.*' But the स० edition contains '[*kammassa*] *veda*[*e*]' in its place. It is noteworthy that no manuscript yields '*ssa*' at this concerned place.

13. The reading '*sarīraṁgovaṁgaṇāme*' (*sū.* 1693 and *sū.* 1694[4]) (p. 369, lines 4th and 21st) and also the reading '°*sarīraṁgovaṁgaṇāme*' (*sū.* 1694[4]) (p. 369, lines 22–23) are yielded by no manuscript of the text proper. The पु० and the आ० editions contain the readings similar to the ones accepted by us. Even the commentary follows these readings. Let us quote the concerned portion of the commentary : [3]*śarīrāṅgopāṅganāmeti śarīrasyāṅgāny aṣṭau śiraḥprabhṛtīni, uktaṁ ca—'sīsamuroyarapiṭṭhī do bāhū uruyā ya aṭṭhaṁgā' iti, upāṅgāni ca aṅgāvayavabhūtāny aṅgulyādīni, śeṣāṇi tatpratyavayavabhūtāny aṅguliparvarekhādīni aṅgopāṅgāni, 'syādāvasaṅkhyeye' ity ekaśeṣaḥ, tannimittaṁ nāma* [4]*śarīrāṅgopāṅganāma* | (commentary, folio 469 B). The स० edition accepts the corrupt reading '*sarīrovaṁganāme*' in place of '*sarīraṁgovaṁgaṇāme.*' The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. Similarly, the स० edition contains the wrong reading '°*sarīrovaṁganāmāe*' in place of '°*sarīraṁgovaṁgaṇāmāe*' (1702[14]). At this place also the म०, शि० and सु० editions follow the स० edition. The concerned reading of *sū.* 1702[14] is missing in the पु० and the आ० editions.

14. The reading '*jahā kiriyāsu pāṇāivāyaviratassa*' (*sū.* 1784 [3]) printed on p. 390 (line 23) of the present edition is yielded by all the manuscripts we have consulted. The original version of the concerned text asks us to know all the alternatives from the *sū.* 1643 occurring in the chapter XXII called '*Kriyāpada*'. This is the reason why we have accepted above-mentioned reading in the text proper at this place. Even पु० and the आ० editions contain this original reading. But the स० edition does not accept this reading. And म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. We are confident that there is no manuscript that does not contain this reading.

15. In *sūtra* 1786 all the manuscripts yield the reading '*bandhe*' (p. 390) which refers to the chapter XXV called '*Bandhapada*'. The पु० and the आ० editions also contain this reading. The commentator reproduces this entire *sūtra* (1786) in his commentary. Therein also we find the reading '*bandhe*' (See commentary, folio 497 A). In the absence of this word '*bandhe*' it becomes impossible for the reader to know as to which is the subject-matter of the *sūtra* 1786. In the printed text of the commentary the term '*bandhe*' has been put in angular brackets [ ]. We do not understand as to why

3-4. At these two places the printed text of the commentary contains the readings '*sarīropāṅganāmeti*' and '*śarīropāṅganāma*' respectively. The reading we have given above is yielded by many old manuscripts of the commentary.

Rev. Āgamoddhārakajī has put it in the brackets. Is it that the manuscript of the text proper utilised by him did not contain it? Or, is there any other reason for his doing so? We cannot positively answer these questions. In the text proper contained in the स० edition this reading is missing. The म०, कि० and जु० editions follow the स० edition in this matter. This reading being not there in the म० edition, its editor Pt. Bhagavandas translates into Gujarati the concerned portion of the text proper as follows: *'jema jñānāvaraṇīyane vedatāṁ jeṭalī prakṛtino baṁdha kahyo che tema mohanīya karma vedatāṁ kahevo'*. The purport of this translation is that the person who experiences [the fruits of] *Mohanīya-karma* binds seven or eight or six or even one type of *karma*. (Refer to *sūtra* 1776). But the reading *'bandhe'* clearly points out that the person who experiences the fruits of *Mohanīya-karma* can never bind *karmas* of one type only.

16. The concerned reading as we have accepted in *sūtra* 1252 (p. 300 line 20) is as follows: "*kaṇhalesā ṇaṁ sā, ṇo khalu sā ṇīlalessā, tattha gatā ussakkati*'. All the manuscripts of the text proper yield this reading. Even the ध० and the अ० editions contain this reading. The commentator also follows this reading while explaining the concerned portion of the text proper. The commentarial passage in point is as follows: "*paramārthataḥ punah kṛṣṇaleśyaiva, no khalu nīlaleśyā sā svasvarūpāparityāgāt, na khalv ādarśādayo japākusumādisannidhānatas tatpratibimbamātram*[5] *ādadhānā nādarśādaya iti paribhāvanīyam etat, kevalaṁ sā kṛṣṇaleśyā 'tatra' svasvarūpe 'gatā' avasthitā satī utṣvaṣkate tadākārabhāvamātradhāraṇatas tatpratibimbamātradhāraṇato votsarpatīty arthaḥ*" (Commentary, folio 372 A). Though the commentary clearly explains the concerned original reading of the text proper, the last sentence of the *sūtra* under consideration is wrongly printed in स० edition as follows: '*tattha gatā osakkai ussakki vā*'. Thus the स० edition contains additional unwanted wrong word '*osakkai*'. No manuscript yields it. Moreover, there is no *leśyā* (mental temperament) which is lower than *kṛṣṇaleśya* (black coloured mental temperament). Hence the additional word '*osakkai*' at this concerned place is useless and misleading. *Sūtra* 1255 mentions the *leśyā* lower than the *śukla* (the white coloured one). But it does not refer to the *leśyā* higher than the *śukla*. It is so because there is no *leśyā* which is higher than the *śukla*. The *śukla leśyā* is the highest (i.e. the purest) *leśyā*. We believe, without a shadow

5. The printed text of the commentary contains the reading '*mātrāmādadhānā*'. But we have given here the correct reading on the basis of the old manuscripts of the commentary.

of doubt, that the additional word '*osakkai*' found in the स० edition at this place is unwanted and wrong. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. Even if the editor of the म० edition has utilised the manuscript of the text proper in its editing, he seems not to have pondered over the authenticity or otherwise of the readings at many places. The शि० edition no doubt closely follows the स० edition. But it has committed a mistake in *sū.* 1255, which is not there in the स० edition. It contains a zero sign after '*tatthagatā osakkai.*' This misleads the reader to believe that there is the word '*ussakkati*' for which the zero sign is put and this, in turn, would wrongly suggest that there is a *leśyā* higher than the *śukla*.

17. At the end of the *sūtra* 72 we have accepted the reading '*gokaṇṇamādī | se ttaṁ dukhurā*' (p. 31). All the manuscripts that we have consulted yield this reading. Moreover, the ध० and the editions also contain this reading. But in the स० edition in its place we find '*gokaṇṇamādi | je yāvaṇṇe tahappagārā | se ttaṁ dukhurā*'. This means that it contains at this place the additional words '*je yāvaṇṇe tahappagārā*'. Of course, in the *sūtras* coming before and after this concerned *sūtra* and even elsewhere we invariably find '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' after the enumeration of the concerned divisions. But at the same time it is also clear that wherever there occurs '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' it is definitely not preceded by the word '*āi*' or '*ādi*' (=etc.). All the manuscripts contain '*ādī*' in the word '*gokaṇṇādī*' occurring in the *sūtra* under consideration. And this term '*ādī*' here stands for the phrase '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' Thus the occurrence of the term '*ādī*' rules out the possibility of the presence of '*je yāvaṇṇe tahappagārā*'. Whether the editor of the स० edition has interpolated the phrase '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' on the basis of its occurrence in other *sūtras* or he has done so on the basis of some manuscript yielding the concerned phrase at this place we do not know. But this much is certain that the phrase is an interpolation. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter.

18. In *sūtra* 107 there occurs the term '*dāmilī*' (p. 38). But the पु० manuscript yields the reading '*domilī*'. It might be that the *daṇḍa* (|) preceding the term '*dāmilī*' has been here wrongly joined to the term. In the old method of manuscript writing ो is written as I. For instance, दो is to be written as दा. All the manuscripts except the पु० yield the reading '*dāmilī*'. This term '*dāmilī*' stands for Drāviḍī Script. The ध० and the अ० editions accept the reading '*domilī*'. In the स० edition at this place we find the reading '*domilivī*'. And the म०, शि० and सु० editions follow the स०

edition in this matter. But no manuscript yields the reading '*domilivī*'[6].

19. The word '*saṭṭhāṇe*' occurring in *sūtra* 1049 (p. 258, line 9) is missing in the स० edition. And in the म०, हि० and शु० editions too it is not found. The अ० edition contains it. But in the ध० edition the whole sentence in which the word '*saṭṭhāṇe*' occurs is missing. That is, therein we do not find the following sentence : '*vaṇassati-kāiyāṇaṁ saṭṭhāṇe baddhellagā aṇaṁtā.*'

20. All the old manuscripts yield the reading '*ṇaradāvaṇiyā*' occurring in *sūtra* 105 (p. 38). But म० and प्र० manuscripts yield the reading '*ṇaravāvaṇiyā.*' On the basis of our experience in the field of Āgamic research we can say that there is every possibility of misreading वा for दा. And this type of error on the part of a copyist seems to have turned the reading '*ṇaradāvaṇiyā*' into '*ṇaravāvaṇiyā.*' And the पु० २ manuscript contains the reading '*ṇaravāhaṇiyā*' which suggests an attempt to correct the reading '*ṇaravāvaṇiya*'. The copyist of this manuscript seems to be an intelligent scholar. This is the reason why he has written '*ṇaravāhaṇiyā*' in place of '*ṇaravāvaṇiyā*' which was available to him and which he found not fitting in the context. This is what we surmise. All the printed editions contain at this place the reading '*ṇaravāhaṇiyā*' on the basis of some rare manuscript belonging to the पु० २ group. The very old manuscripts yield the reading '*ṇaradāvaṇiyā.*' This proves its authenticity and originality. Moreover, we have come across the term '*ṇaradāvaṇie*' in '*Nandisuttaṁ Aṇuogaddārāiṁ ca*', published by Shri Mahavīra Jaina Vidyalaya, Bombay, *sū.* 303, p. 131.[7]

21. The reading '*vāṇamaṁtarāṇaṁ jahā ṇeraiyāṇaṁ orāliyā āhāragā ya*' (*sūtra* 922, p. 228, line 8) is yielded by all the manuscripts. And all the editions published so far contain this reading.

---

6. In the 18th samavāya of *Samavāyāṅga* published by Āgamodaya Samiti 20 instead of 18 names of different scripts are printed. Therein the word '*Bhūyalivī*' is not numbered. Even then the number 19 is printed in place of number 18. Even the Suttāgame version of *Samavāyāṅga* follows the Samiti edition in this matter. But Suttāgame edition puts the word '*Bhūyalivi*' in square brackets. Even then the number of the scripts enumerated here is nineteen.

7. The word '*ṇaradāvaṇie*' does not occur in the hitherto printed editions of *Anuyogadvārasūtra* and in most of the manuscripts of the same that we have utilised except the two paper manuscripts and the two palm-leaf manuscripts, one belonging to Jesalmera Bhaṇḍāra and another belonging to Shri Saṅgha Bhaṇḍāra, Patan. Taking into account the fact that the word '*ṇaradāvaṇiyā*' occurs in *Prajñāpanāsūtra* we accepted in our edition of *Anuyogadvārasūtra* the reading '*ṇaradāvaṇie*' yielded by very old manuscripts though they are few in number.

of doubt, that the additional word '*osakkai*' found in the स० edition at this place is unwanted and wrong. The भ०, श्रि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. Even if the editor of the भ० edition has utilised the manuscript of the text proper in its editing, he seems not to have pondered over the authenticity or otherwise of the readings at many places. The श्रि० edition no doubt closely follows the स० edition. But it has committed a mistake in *sū.* 1255, which is not there in the स० edition. It contains a zero sign after '*tatthagatā osakkai.*' This misleads the reader to believe that there is the word '*ussakkati*' for which the zero sign is put and this, in turn, would wrongly suggest that there is a *leśyā* higher than the *śukla*.

17. At the end of the *sūtra* 72 we have accepted the reading '*gokaṇṇamādī* | *se ttaṁ dukhurā*' (p. 31). All the manuscripts that we have consulted yield this reading. Moreover, the ध० and the अ० editions also contain this reading. But in the स० edition in its place we find '*gokaṇṇamādi*| *je yāvaṇṇe tahappagārā*| *se ttaṁ dukhurā*'. This means that it contains at this place the additional words '*je yāvaṇṇe tahappagārā*'. Of course, in the *sūtras* coming before and after this concerned *sūtra* and even elsewhere we invariably find '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' after the enumeration of the concerned divisions. But at the same time it is also clear that wherever there occurs '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' it is definitely not preceded by the word '*āi*' or '*ādi*' (=etc.). All the manuscripts contain '*ādī*' in the word '*gokaṇṇādī*' occurring in the *sūtra* under consideration. And this term '*ādī*' here stands for the phrase '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' Thus the occurrence of the term '*ādī*' rules out the possibility of the presence of '*je yāvaṇṇe tahappagārā*'. Whether the editor of the स० edition has interpolated the phrase '*je yāvaṇṇe tahappagārā*' on the basis of its occurrence in other *sūtras* or he has done so on the basis of some manuscript yielding the concerned phrase at this place we do not know. But this much is certain that the phrase is an interpolation. The भ०, श्रि० and सु० editions follow the स० edition in this matter.

18. In *sūtra* 107 there occurs the term '*dāmilī*' (p. 38). But the प्र० manuscript yields the reading '*domilī*'. It might be that the *daṇḍa* (|) preceding the term '*dāmilī*' has been here wrongly joined to the term. In the old method of manuscript writing े is written as ।. For instance, दो is to be written as दाे. All the manuscripts except the प्र० yield the reading '*dāmilī*'. This term '*dāmilī*' stands for Drāviḍī Script. The ध० and the अ० editions accept the reading '*domilī*'. In the स० edition at this place we find the reading '*domilivī*'. And the भ०, श्रि० and सु० editions follow the स०

edition in this matter. But no manuscript yields the reading '*domilivī*'[6].

19. The word '*saṭṭhāṇe*' occurring in *sūtra* 1049 (p. 258, line 9) is missing in the सं० edition. And in the म०, हि० and सु० editions too it is not found. The आ० edition contains it. But in the ध० edition the whole sentence in which the word '*saṭṭhāṇe*' occurs is missing. That is, therein we do not find the following sentence : '*vaṇassati-kāiyāṇaṁ saṭṭhāṇe baddhellagā aṇaṁtā.*'

20. All the old manuscripts yield the reading '*ṇaradāvaṇiyā*' occurring in *sūtra* 105 (p. 38). But म० and ग० manuscripts yield the reading '*ṇaravāvaṇiyā.*' On the basis of our experience in the field of Āgamic research we can say that there is every possibility of misreading वा for दा. And this type of error on the part of a copyist seems to have turned the reading '*ṇaradāvaṇiyā*' into '*ṇaravāvaṇiyā.*' And the पु० २ manuscript contains the reading '*ṇaravāhaṇiyā*' which suggests an attempt to correct the reading '*ṇaravāvaṇiya*'. The copyist of this manuscript seems to be an intelligent scholar. This is the reason why he has written '*ṇaravāhaṇiyā*' in place of '*ṇaravāvaṇiyā*' which was available to him and which he found not fitting in the context. This is what we surmise. All the printed editions contain at this place the reading '*ṇaravāhaṇiyā*' on the basis of some rare manuscript belonging to the पु० २ group. The very old manuscripts yield the reading '*ṇaradāvaṇiyā.*' This proves its authenticity and originality. Moreover, we have come across the term '*ṇaradāvaṇie*' in '*Nandisuttaṁ Aṇuogaddārāiṁ ca*', published by Shri Mahavīra Jaina Vidyalaya, Bombay, *sū.* 303, p. 131.[7]

21. The reading '*vāṇamaṁtarāṇaṁ jahā ṇeraiyāṇaṁ orāliyā āhāragā ya*' (*sūtra* 922, p. 228, line 8) is yielded by all the manuscripts. And all the editions published so far contain this reading.

---

6. In the 18th samavāya of *Samavāyāṅga* published by Āgamodaya Samiti 20 instead of 18 names of different scripts are printed. Therein the word '*Bhūyalivī*' is not numbered. Even then the number 19 is printed in place of number 18. Even the Suttāgame version of *Samavāyāṅga* follows the Samiti edition in this matter. But Suttāgame edition puts the word '*Bhūyalivi*' in square brackets. Even then the number of the scripts enumerated here is nineteen.

7. The word '*ṇaradāvaṇie*' does not occur in the hitherto printed editions of *Anuyogadvārasūtra* and in most of the manuscripts of the same that we have utilised except the two paper manuscripts and the two palm-leaf manuscripts, one belonging to Jesalmera Bhaṇḍāra and another belonging to Shri Saṅgha Bhaṇḍāra, Patan. Taking into account the fact that the word '*ṇaradāvaṇiyā*' occurs in *Prajñāpanāsūtra* we accepted in our edition of *Anuyogadvārasūtra* the reading '*ṇaradāvaṇie*' yielded by very old manuscripts though they are few in number.

The reading asks the readers who want to know about the *audārika* and the *āhāraka* bodies of *vānavyaṁtara* gods to reproduce what has been said elsewhere in the work about these bodies of infernal beings. The स० edition contains in this very *sūtra* (922) the reading '*āhāragasarīrā jahā asurakumārāṇaṁ*' (='for details about the *āhārakaśarīra* of *vānavyaṁtara* gods readers should repeat here whatever has been said about this body of *Asurakumāra* gods'). This reading in the स० edition occurs before the reading '*teyākammayā.*' It is an unwarrented addition. It is not proper to ask readers twice in one and the same *sūtra* to consult two different portions of the text for the same details. All the old manuscripts except the पु० २ do not contain this additional reading, nor do the ध० and the अ० editions contain it. But the म० and the सु० editions following the स०, include this additional reading in the body of the text proper. But the शि० edition does not contain this unwanted additional reading.

22. In the interrogative sentence of *sūtra* 985[7] there occurs the reading '*ogāhaṇapaesaṭṭhāe.*' All the manuscripts yield this reading. Even in the portion containing the answer to the question these two words are mainly used. Inspite of this the स० edition in its place contains the wrong reading *ogāhaṇaṭṭhayāe paesaṭṭhayāe ogāhaṇa-paesaṭṭhayāe*. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. In the ध० and अ० editions at the concerned place the two words are separately written as follows: '*ogāhaṇaṭṭhayāe padesaṭṭhayāe*'. That is, the third word found in the स० edition is not there in these two editions.

23. In *sūtra* 1111 we have accepted the reading '*maṁḍūe upphiḍiyā*'. The commentator follows it and translates the term '*upphiḍiyā*' into Sanskrit as '*utplutya*'. The manuscripts yield in its place '*maṁḍue-uppaḍitā*' or '*upphaḍitā*' or '*ophiḍittā*'. The ध० and the अ० editions contain the reading '*maṁḍūe uppaḍittā*' at this place, whereas the स० edition contains the unauthentic reading '*maṁḍūo phiḍittā*' The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter.

24. In *sūtra* 1131 and 1145 (pp. 275 and 278) we have accepted the reading '*sa cceva pucchā*'. But the स० edition contains at these two places the wrong readings '*evaṁ savve vi pucchā*' and '*savve vi pucchā*' respectively. These wrong readings are the results of mistaking च for व. In *sūtra* 1145 we have not noted down in the foot-note the reading available in the स० edition. At these two places the corrupt reading '*savve va*' yielded by manuscripts utilised by the editor of स० edition seems to have been turned into

'*savve vi*' due to haste in correcting it or due to slip of pen. But from the standpoint of construction and meaning the reading '*savve vi*' is useless. No manuscript utilised by us yields it. The ध० and अ० editions contain at these two places the readings '*so ceva pucchā*' and '*savve va pucchā*' respectively. The शि० edition contains at these places readings '*evaṁ savvesiṁ pucchā*' and '*savve va pucchā*'. Not finding the reading '*savve va*' to be correct the editor has attempted to correct it as '*savvesiṁ*' which itself is not proper. The म० and the सु० editions follow the स० edition in this matter.

25. In *sūtra* 1218 we have accepted the reading '*padesāvagāha*' (p. 291, line 26). In its place the स० edition contains the reading '*padesogāḍha.*' All the manuscripts except पु १, पु २ and पु ३ yield the reading '*padesā*' for '*padesāvagāha*'. That is, the '*vagāha*' part of the reading '*padesāvagāha*' is missing in these manuscripts. The commentarial passage throwing light on the authentic reading is as follows: [8]'*ekādaśaḥ pradeśaprarūpaṇādhikāraḥ, dvādaśo'vagāhādhikāraḥ*' (commentary, folio 358 A). On the basis of this passage we definitely say that the reading '*padesāvagāha*' yielded by the abovementioned three manuscripts is authentic and correct. There occurs the word '*ogāḍha*' in the reading '*kaṇhalessā ṇaṁ bhaṁte kaipaesogāḍhā*' found in *sūtra* 1244 (p. 299). Keeping this in mind the editor of the स० edition seems to have accepted the reading '*padesogāḍha*'. It is also possible that he might have before him a manuscript which itself contained the reading '*padesogāḍha*'. The ध० and the अ० editions contain at this place the readings '*padesovagāha*' and '*padesovagāḍha*' respectively. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter.

26. In *sūtra* 1228 we have accepted the reading '*taṁbacchivāḍiyā i vā*' (p. 294, line 2). The स० edition contains the reading '*taṁbacchivāḍiyāe i vā*'. The 'ए' letter occurring in this reading is redundant and interpolated. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. The ध० and अ० editions contain at this place the readings '*taṁbacchivā viḍāivā*' and '*taṁbacchivā viḍāitivā*' respectively.

27. In *sūtra* 1230 we have accepted the reading '*kaṇiyārakusume i vā*' (p. 294). All the manuscripts which we have utilised yield this reading. Even the ध० and the अ० editions contain it. But the

---

8. The first part of this reading occurring in the edition of the commentary published by Āgamodaya Samiti is as follows: *ekādaśo'pradeśaḥ pradeśaprarūpaṇādhikāraḥ'*. The reading which we have given here is yielded by the palm-leaf manuscripts of the commentary belonging to Jesalmera Bhaṇḍāra and Cambay Bhaṇḍāra.

सं० edition contains at this place the reading '*kaṇṇiyārakusume i vā*'. And the भ०, शि० and सु० editions, after the सं० edition, accept it. But no manuscript yields it. So it could not be regarded as authentic. The commentary printed in the सं० edition contains the following *pratīka* (the word or phrase quoted in the commentary from the original text in order to help the reader in easily finding out the concerned portion of the original text) : '*kannīyārakusume i vā*'. It seems that the सं० edition, on the basis of this *pratīka*, has accepted the reading '*kaṇṇiyārakusume i vā*'. It is also possible that a manuscript utilised by its editor might have contained this reading. Even then this reading could not be regarded as authentic. It is so because the palm-leaf manuscript belonging to the Cambay Bhaṇḍāra yields the reading '*kaṇiyārakusume i vā*' which is identical with the one yielded by all the manuscripts utilised by us.

28. In *sūtra* 1231 we have accepted the reading '*siṁduvāravaramalladāme*'. All the manuscripts yield this reading. The पु० and अ० editions also contain this reading. But the सं० edition contains in its place the reading '*siṁduvāramalladāme*'. Thus this reading does not contain the word '*vara*' which occurs in the reading accepted by us. The भ०, शि० and सु० editions follow the सं० edition in this matter. The commentary gives the brief explanation of the terms from *sālipiṭṭharāsī* to *seyabaṁdhujīvae*. It is as follows: *śālipiṣṭarāśi-kuṭajapuṣparāśi-sinduvāramālyadāma-śvetāśoka-śvetakaṇavīra-śvetabandhujīvāḥ pratītāḥ* | No manuscript of the commentary contains the reading '*sinduvāravaramālyadāma*' which is in harmony with the reading occurring in the text proper. But this does not mean that we should drop the word '*vara*' from the text proper. We can explain the non-ocurrence of the term '*vara*' in the commentary in the following two ways: (1) 'र' letter occurring at the end of the terms 'सिन्दुवार' and 'वर' might have caused the oversight on the part of the copyist. That is, on that account he might have dropped the term '*vara*'. If we accept this view, then the concerned reading of the commentary should be written as follows : '*sinduvāra[vara]mālyadāma*. (2) The text proper contains the compound of six names. On this acccount the commentator might not have deemed it necessary to include the well known term '*vara*' in this sentence. We strongly believe that the reading which is yielded by all the manuscripts of the text proper should not be dropped.

29. In *sūtra* 1362 we have accepted the reading '*sāgārovautte*' (p. 314). All the manuscripts yield this reading. The पु० and अ० editions too contain this reading. But the स० edition cointains, in

its place, the reading '*sāgārovaogovautte*'. No manuscript yields this reading. We are of the opinion that the editor of the स० edition has here followed the quotation of the text proper, occurring in the printed commentary (folio 392 A); of course, he has made some correction in the quotation. The quotation is as follows: '*sāgārovaogovautte ṇaṁ bhaṁte!*'. But the version of this quotation, yielded by the palmleaf manuscript belonging to Jesalmera Bhaṇḍāra, is as follows: '*sāgārovautte ṇaṁ bhaṁte!*'. This version is in harmony with the reading yielded by the manuscripts of the text proper. This conclusively proves that the reading accepted in the स० edition is not authentic. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. In *sūtra* 1363 which follows the *sūtra* under consideration contains the phrase '*aṇāgārovautte*'. All the manuscripts yield it. And all the editions including even the स० contain it. This shows the authenticity and originality of the reading '*sāgārovautte*' accepted by us in *sūtra* 1362.

30. The portion from *sūtra* 1597 [2] to *sūtra* 1599 [1] (i.e. page 354 lines 3 to 9) is contained only in the three manuscripts out of eight utilised by us. This means that the copyists of the concerned manuscripts have dropped this portion through oversight. The ध० and the स० editions too do not contain it. And the म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. But the अ० edition contains it. From this we learn that if we do not consult different manuscripts on account of the task being tiresome and tedious then there is always a possibility of our recension of the text edited missing phrases, sentences and even passages.

31. In *sūtra* 2052[6] we have accepted the reading '*pahāremāṇīo*' (p. 423, line 4). All the manuscripts yield it. Even the ध० and the अ० editions have accepted it. But the स० edition contains in its place the reading '*saṁpahāremāṇīo*'. And the म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter.

32. In the 1st and the 2nd paragraph of *sūtra* 2170 we have accepted the readings '*samohaṇṇati*' (p. 443, line 25) and '*samohaṇṇaṁti*' (p. 443, line 26) respectively. All the manuscripts yield these readings. The commentary too contains the following as the *pratīka* from the original text: '*samohannai' iti samavahanti* (folio 602 A). Inspite of this, the ध० and the स० editions contain at these two places the readings '*samohaṇai*' and '*samohaṇaṁti*' respectively. The म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. But no manuscript of the text proper yields these readings. Hence they should not be regarded as authentic.

*maṇussehiṁto uvavajjaṁti, ṇo devehiṁto uvavajjaṁti*'. The original unenlarged reading makes the subject-matter quite clear. The term '*evam*' with which this reading starts suggests the reader to consult *sūtra* 657. And *sūtra* 657 asks the reader to refer, for details, to *sūtra* 648 which contains information about *Asurakumāra* gods. To free readers from the tedious task of consulting two different *sūtras* some learned person seems to have enlarged the original reading incorporating necessary details from these two concerned *sutras*. There might have existed some rare manuscript containing this enlarged reading. On the basis of such a rare manuscript the editor of the स० edition seems to have accepted the above quoted enlarged version of the original reading in the body of the text proper. This enlarged version does not give wrong information. But the version accepted by us is the original and authentic version because it is yielded by all the manuscripts.

35. The reading '*davvaṭṭhayāe*' occurring in *sūtra* 779 (p. 194, line 5) is yielded by all the manuscripts. The ध० and the अ० editions also contain it. But it is missing in the स० edition and in the म०, शि० and सु० editions which follow the स०.

36. In *sūtra* 858 we have accepted the reading '*kiṁpahavā*' (p. 213). All the manuscripts except पु२ yield it. The ध० and the अ० editions too contain it. In the commentary we find the following explanation of it : '*kiṁprabhavā*' *kasmāt prabhavaḥ—utpādo yasyāḥ sā kiṁprabhavā* (folio 256 B). Instead of '*kiṁpahavā*' पु२ contains the reading '*kiṁpavahā*' (p. 213, n. 1). This is not a real variant. Interchange of the successive consonants keeping the vowels at their original places is the common mistake committed by copyists of the old manuscripts. All those who carefully utilise the old manuscripts in their editing work know this fact very well. Let us give some instances of this type of mistake. In *sūtra* under consideration there occurs the reading '*sarīrapahavā*'. In its place म० manuscript contains '*sarīrapavahā*'. Again in *gāthas* 192 and 193 of *sūtra* 859 there occur *pahavati* and '*sarīrappahavā*' respectively. The ध० manuscript contains in their place '*pavahati*' and '*sarīrappavahā*' respectively. Refer to foot-notes 2–4 on page 213. The स० edition contains the reading '*kiṁpavahā*' instead of '*kiṁpahavā*'. That is, the reading of the स० edition is identical with the one yielded by पु२ manuscript. But the स० edition contains '*sarīrapahavā*' (occurring second time in the same *sūtra*) in *sū*. 858, '*pahavati*' and '*sarīrappahavā*' in *sū*. 859. This means that at these places the स० edition contains the readings accepted by us. This again shows that the reading '*kiṁpavahā*' accepted

40. The portion beginning with '*vi*,' (*sūtra* 1050[3]; p. 258, line 1) and ending with '*savvatthasiddhadevatte*' (*sūtra* 1052) is found in all the manuscripts we have consulted. Even the ध०, अ० and शि० editions contain it. But it is missing in the स० edition. The म० and the सु० editions following the स० edition do not contain it.

41. In *sūtra* 1202 we have accepted the reading '*teulessā*' (p. 288, line 2). All the manuscripts yield it. But the स० edition contains in its place the reading '*lessā*' which is meaningless in the context. The म० and the सु० editions follow the स० edition in this matter. Again, in *sūtra* 1203[3] we have accepted the reading '*teulesse puḍhavikkāie*' (p. 288, line 10). And all the manuscripts yield it. But it is missing in the स० edition. And even the म० and the सु० editions which follow the स० edition do not contain it. The ध०, अ० and शि० editions contain at both these places readings which we have accepted.

42. In *sūtra* 1307 we have accepted the reading '*jāva bādaravāukkāie vi* |' (p. 308). All the manuscripts yield it. Even ध० and अ० editions contain it. But the स० edition has in its place the reading '*jāva bādarateukāie vi bādaravāukāie vi* |'. This reading

does not fit in the context. The शि० edition, after the स० edition, contains this reading. Having found the term '*jāva*' occurring in this reading redundant and unwanted the editors of the म० and the सु० editions have dropped it without any basis. Thus these two editions contain the reading '*bādarateukāie vi bādaravāukāie vi* |.' This suggests an attempt on the part of their editors to make the reading accepted in the स० edition consistent with the *sūtra*.

43. In *sūtra* 1794[3] we have accepted the reading '*orāliyasarīrī*' (p. 392). All the old manuscripts except म० and पु२ yield it. All editions published so far contain in its place the reading '*orāliyasarīrā*.' Though the printed text of the commentary contains at this place '*orāliyasarīrā*' as a *pratīka* (folio 500 B), its old palmleaf manuscript belonging to Cambay Bhaṇḍāra contains '*orāliyasarīrī*' as a *pratīka*. Hence we have accepted the reading '*orāliyasarīrī*'.

44. In *sūtra* 1217 we have accepted the reading '*egammi homāṇe*' (p. 291, line 20). All the manuscripts yield it. The ध० and the अ० editions contain in its place the reading '*egammi hojjamāṇe*.' This is a corrupt reading. The स० and the शि० editions contain at this place the reading '*egammi nāṇe hojjā*.' This reading also is not proper. The म० and the सु० editions have at this place the reading '*egammi nāṇe homāṇe*.' The word '*nāṇe*' occurring in the concerned reading found in the स० edition is yielded by no manuscript. This additional word '*nāṇe*' is found in all the editions published after the स० edition.

45. In *sūtra* 167 we have accepted the reading '*pūya-ruhira*' (p. 50, line 20). All the manuscripts except जे० and म० yield it. The ध० edition also contains it. All the remaining editions contain at this place the reading '*pūyapaḍala-ruhira*' which is the same as is found in जे० and म० manuscripts. The commentator too in his commentary puts '*pūya-ruhira*' as a *pratīka* (folio 80 B). And majority of the manuscripts contain '*pūya-ruhira*'. Hence we have accepted it, considering it to be original and authentic.

46. In *sūtra* 188 we have accepted the reading '*viyasaṁta*' (p. 64, line 25). The commentary too follows this reading. All the manuscripts except जे० and पु २ yield it. These two manuscripts yield the reading '*vihasaṁta*' which we have given in a foot-note. The स० edition contains this reading. And म०, शि० and सु० editions follow the स० edition in this matter. The ध० and the अ० editions contain '*viyasiya*' and '*viyasita*' respectively. These two readings are very near to the one accepted by us.

49. In *sūtra* 657 we have accepted the reading '*jehiṁto asura-kumārā*,' (p. 177). All the manuscripts except the पु० yield it. This reading does not create any difficulty in understanding the answer to the question put in the *sūtra* under consideration. Even from the standpoint of construction this reading seems to be more fitting. The जै० and the हि० editions contain in its place the reading '*jehiṁto asurakumārā tehiṁto vi bhāṇiyavvā*.' We have inadvertantly forgotten to note down in the footnote this reading yielded by पु० manuscript; hence we have mentioned it in the errata appended to the first part of this volume. The ध० and the आ० editions contain at this place the readings '*jehiṁto asurakumārā tehiṁto vi bhāṇiyavvā* |' and '*jehiṁto asurakumārā tehiṁto vāṇamaṁtarā vi bhāṇiyavvā*.' The म० and सु० editions contain the reading '*jehiṁto asurakumārā tehiṁto vāṇamaṁtarā uvavajjāveyavvā*' which is identical with the one yielded by the पु० manuscript. The reading yielded by the पु० manuscript has been noted down in the foot-note.

50. In *sūtra* 1765[2] we have accepted the reading '*evaṁ ṇava bhaṁgā*' (p. 387). It is a correct reading. It is yielded by

all the manuscripts. Even the प० edition contains this reading. All the remaining editions at this place contain in its place the reading '*evaṁ ee ṇava bhaṁgā bhāṇiyavvā*'. We have inadvertently given in the footnote '*bhaṁgā bhāṇiyavvā*' as the reading available in सु० manuscript. As a matter of fact it yields the reading '*evaṁ ee ṇava bhaṁgā bhāṇiyavvā*'.

51. In *sūtra* 1864 there occurs twice the reading '*pappā*' (p. 400, lines 9–10). All the manuscripts except प० and पु२ yield it. The प० and पु२ manuscripts as also the editions published so far contain in its place the reading '*pappa*'. From the standpoint of the reading yielded by the majority of manuscripts as also from that of old usage the reading accepted by us is very important. Sometimes for the convenience of the reader a learned writer or reader of manuscripts changes the old usage into the current one. The present case provides an instance of such a change.

52. In *sūtra* 1319 we have accepted the reading '*doṇṇi*' (p. 309). And all the manuscripts yield it. Moreover, on examining the *sūtras* from the beginning of the 4th *Dvāra* in which the present *sūtra* occurs one will find that the nominative case-ending in '*doṇṇi*' is fitting. This means that the reading '*doṇṇi*' which we have accepted is proper. In spite of this all the editions published so far contain the reading '*doṇha*' which has the genetive case-ending. It is not that the genetive case-ending does not give the desired meaning. But the reading '*doṇṇi*' having nominative case-ending is the original one because it is available in all the manuscripts as also because it fits well in the context.

53. The reading '*saṁjayāsaṁjae jahaṇṇeṇaṁ*' which we have accepted in *sūtra* 1360 is the original one because it is yielded by all the manuscripts we have utilised. But the editions published so far contain in its place the reading '*saṁjayāsaṁjaeṇaṁ pucchā | go° jahaṇṇeṇaṁ*.' From the standpoint of meaning there is nothing objectionable in this reading which might have been available in some rare manuscript.

54. The reading '*ukkosasaṁkiliṭṭhapariṇāme vā tappāuggavisujjhamāṇapariṇāme vā*' which we have accepted in *sūtra* 1751 (p. 384, line 13) is yielded by all the manuscrpts we have utilised. This reading occurs in the description of the one who binds the highest *āyuṣya* (*karma*). The commentary on this concerned text is as follows: '*utkṛṣṭasaṁkliṣṭapariṇāmo nārakāyurbandhakaḥ, tatprāyogyaviśuddhyamānapariṇāmo'nuttarasurāyurbandhakaḥ*' (folio 491). This explanation clearly proves the originality and authenticity of the reading accepted by us. In spite of this all the editions

tary, belonging to Cambay and Jesalmera Bhaṇḍāras, contain at this place '*pariyāiyaṇayā.*' This proves that the reading accepted by us is authentic and proper.

59. The reading '*cuṁcuyā*' has been accepted by us in *sūtra* 98 (p. 36.) But all the editions published so far contain in its place the reading '*baṁdhuyā*'. Though जे०, ग०, प्र०, and पु२ manuscripts yield the reading '*baṁdhūyā*', we have considered the reading '*cuṁcuyā*' to be correct and authentic. In selecting the correct and proper reading we are here helped by *Pravacanasāroddhāra* and its commentary. In the footnote we have given the concerned passages from *Pravacanasāroddhāra* and its commentary, wherein occur the terms '*caṁcuya*' and '*cañcukāḥ*' respectively. This is the reason why we have accepted the reading '*cuṁcuyā*', rejecting the reading '*baṁdhuyā.*' This case provides an instance of other works helping the editor in selecting correct readings.

60. In *sūtra* 1809 there occurs '*ṇavaraṁ osaṇṇakāraṇaṁ ṇa bhavati*' (p. 395, line 4). All the manuscripts except जे० and all the editions published so far contain '*bhaṇṇati*' instead of '*bhavati*'. But in the *pratīka* of the text proper, given in the commentary, there occurs '*havai*' (folio A). Hence we have accepted '*bhavati*' yielded by जे० manuscript.

61. After the reading '*bhāṇiyavvo* |' occurring at the end of *sūtra* 1591 there occurs the additional reding '*jāvavemāṇiya tti* |' in पु२ manuscript only. The ध० and the म० edition contain the version identical with the one accepted by us. The सु० edition follows these two editions. On the other hand, the remaining three editions contain the additional reading yielded by पु२ manuscript.

62. The reading '*aṇaṁtarāya āhāre*' which we have accepted in *sūtra* 2032 (p. 419) is yielded by जे० manuscript alone. The remaining manuscripts as also the ध० and शि० editions contain in its place the reading '*aṇaṁtaragayāhāre*'. The remaining editions contain the reading '*aṇaṁtarāgayāhāre*' which is yielded by no manuscript. The printed text of the commentary as also some of the manuscripts of the same contain the quotation of the concerned *sūtrapada*, viz. *aṇaṁtarāgayāhāre.* Even the explanation of this reading, given in the commentary, is as follows : '*anantarāgatāhārako.*' On this basis the concerned editions might have accepted the reading '*aṇaṁtarāgayāhāre*' even though it is not found in a single manuscript. But the old palm-leaf manuscripts of the commentary yield the quotation '*aṇaṁtarāhāre*' and contain '*anantarāhārako*' as its explanation. Moreover, the printed text of the commentary contains the reading '*anantarāgatāhārāḥ*' in the explanation of the term '*aṇaṁtarāhārā*' occurring in the next *sūtra* 2033.

any exception, contain *sūtras* 898 and 899 which we have accepted in the body of the text proper (p. 221). Hence all the editions published so far, except the सु०, contain them. But in the सु० edition they have been dropped. Out of these two *sūtras*, *sūtra* 898 is identical with *sūtra* 870 word by word. Hence in the introductory remarks to the *sūtra* 898 the commentator says, '*samprati prāguktam eva sūtraṁ sūtrāntarasambandhanārthaṁ bhūyaḥ paṭhati*'. This naturally proves originality and utility of *sūtra* 898. Considering the repetition of *sūtra* 870 as *sūtra* 898 to be improper the editor of *Suttāgame* dropped *sūtra* 898 without examining its propriety and utility.

65. It seems that several phrases occurring in *sūtra* 1237 (pp. 296–297) have been intentionally dropped in the सु० edition. They are as follows: the word '*vara*' which occurs twice in 15th line (p. 296), and once in 18th line (p. 296), the *sūtra*-portion '*āsalā māsalā pesalā īsīoṭṭhāvalambiṇī īsiṁ voccheyakaḍuī īsī taṁbacchikaraṇī*' occurring in lines 18–19 (p. 296), the *sūtra*-portion '*āsāyaṇijjā visāyaṇijjā pīṇaṇijjā viṁhaṇijjā dīvaṇijjā*' occurring in 1st line (p. 297) and the '*savviṁdiyapalhāyaṇijjā*' occurring in 2nd line (p. 297). All these are found in the old manuscripts as also in all the editions except the सु०. Thus it is quite obvious that these cases of omission are not the result of oversight (in proof-reading), nor are they the result of inadvertence. As a matter of fact, the editor of *Suttāgame* has intentionally dropped these portions of *sūtra* 1237.

66. The reading '*aḍḍā ya asī ya maṇī uḍupāṇe tella phāṇiya vasā ya*' which we have accepted in *gāthā* 203 of *sūtra* 972 mentions seven *dvāras*. But the स० edition mentions two *dvāras* '*duddha*' and '*pāṇe*' in place of one *dvāra* '*uḍupāṇe*', thus making the total number of *dvāras* eight instead of seven. The reading mentioning eight *dvāras* is yielded by several manuscripts belonging to different groups. But the reading '*uḍupāṇe*' is yielded by very old manuscripts. And it is this reading that is authentic. Hence we have accepted it. The authenticity of this reading is proved as follows. In *sūtra* 999 there occurs the treatment of these *dvāras*. After having explained *aḍḍāya dvāra* Āc. Malayagiri writes the following sentence regarding the *dvāras asi* to *vasā*: '*evam asimaṇyādiviṣayāṇy api ṣaṭ sūtrāṇi bhāvanīyāni*'. Hence in this context the reading '*uḍupāṇe*' is authentic and original. If one were to accept two *dvāras* '*duddha*' and '*pāṇe*' instead of the one '*uḍupāṇe*', then there would be seven *sūtras* instead of six, whereas the commentator expressly states that they are six. The portion containing the explanation of the term '*uḍupāṇe*' of the concerned *gāthā* is missing in all the manuscripts of the commentary. Though

*appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 38 || *je bhikkhū phāṇie appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 39 || *je bhikkhū majjae appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 40 || *je bhikkhū vasāe appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 41 || This version occurs in the cyclostyle copy of *Niśīthacūrṇi* edited by Āc. Vijayapremasūrijī and Āc. Vijayajambūsūrijī and also in the printed text of *Niśītha-cūrṇi* edited by Kamalamunijī. In Kamalamunijī's edition the variants '*appāṇaṁ paloei paloyaṁtaṁ*' and '*kuṁḍapāṇie*' of the readings '*attāṇaṁ dehai dehaṁtaṁ*' (*sū.* 31) and '*kuḍḍāpāṇe*' respectively are given. Out of these two variants '*kuṁḍapāṇie*' is noted down in the foot-note by Āc. Vijayapremasūrijī who regards it not as a variant of '*kuḍḍāpāṇe*' but as its explanatory term.

Now let us discuss these three versions of one and the same *sūtra*-portion of *Niśīthasūtra.*

(1) The number (seven) and the order of the terms *addāe* etc. occurring after the term *mattae* in very old manuscripts of *Niśīthasūtra* exactly tally with those of the same found in *Prajñāpanāsūtra.* The term *mattae* which is mentioned first in *Niśīthasūtra* is absent in *Prājñāpanāsūtra.* It is the original *sūtra*-term characteristic of *Niśīthasūtra.* It is meant to indicate other utensils (*pātras*) also. Our experience in critically editing the Āgamic works and in the selection of readings tells us that this version is authentic and original.

(2) The additional *sūtra*-terms that occur in the second version seem to have been interpolated on the basis of the concerned *cūrṇi* passage, recapitulatory (*saṅgrahaṇī*) *gāthā* in *Niśīthabhāṣya* and the *cūrṇi* explanation of this *gāthā.* Having explained the term *mattae, Cūrṇi* remarks '*evaṁ·paḍiggahādiesu vi*'. On the basis of this remark the reading '*evaṁ je paḍiggahe*' seems to have been interpolated in the second version. The recapitulatory *gāthā* in *Niśīthabhāṣya*, which throws light on the meaning of the concerned *sūtra* is as follows :

> *dappaṇa maṇi ābharaṇe sattha dae bhāyaṇa'ṇṇatarae vā* |
> *tella-mahu-sappi-phāṇita-majja-vasāsutta-mādīsu* ||

There is no reason to believe that all the terms that occur in this *gāthā* are the *sūtra*-terms. Of course, in the *sūtra-sparśika Niryukti-gāthā* the *sūtra*-terms alone are mentioned. But this is a *saṅgrahaṇi-gāthā.* And a *saṅgrahaṇi-gāthā* contains other terms (*padas*) also that are conducive to our understanding the *sūtra* terms. Hence it seems that the *gāthā* under consideration contains terms over and above the *sūtra*-terms. This inference is not improper. Thus it naturally follows that the *sūtra*-reading '*je° ābharaṇaṁsi° je udayakuṁbhe° je mahukuṁbhe° je ghayakuṁbhe°*'

the text of the commentary printed in the आ० edition explains the terms '*duddha*' and '*pāṇe*' accepted in the text proper in place of '*uḍupāṇe*', this commentarial passage containing the explanation is not original. It has been interpolated in the body of the text of the commentary by some learned person. This has been clearly suggested by the commentary on *sūtra* 999. We have offered special clarification of this point in a foot-note on p. 237 of the first part of this work. Readers are requested to refer to it.

In the selection of this reading we are helped by *Niśīthasūtra*. In 13th Uddeśa of *Niśīthasūtra* there occur the terms *mattae, addāe asīe, maṇīe, uḍupāṇe, telle, phāṇie* and *vasāe*. Here also the topic in hand pertains to the question as to how one sees one's own face. Hence all the objects that can bear the reflection of the face are enumerated here. The concerned contexts of *Prajñāpanāsūtra* and *Niśīthasūtra* establish absolute originality of the reading '*uḍupāṇe*'. Let us note that the cyclostyle copy of *Niśīthacūrṇi* edited by Āc. Vijayapremasūrijī and Āc. Vijayajambūsūrijī yields the reading '*kuḍḍāpāṇe*' in place of '*uḍupāṇe*' and gives a variant '*kuṁḍapāṇie*' in the foot-note. The text of *Niśīthasūtra* printed along with the *Niśīthacūrni* edited by Kamalamuniji follows the cyclostyle copy in this matter. These *kuḍḍāpāṇe* and *kuṁdapāṇie* are the corrupt forms of '*uḍupāṇe*'. These corrupt forms are the result of scriptological error. Somebody under the influence of explanation contained in *Cūrni* has imagined them. It is necessary to give further details about the concerned reading of *Niśīthasūtra*. We have come across the three versions of the concerned portion of *Niśītha-sūtra*. They are as follows :

(1) *je° mattae appāṇaṁ dehati dehaṁtaṁ vā sātijjati* | *evaṁ addāe asīe maṇīe uḍupāṇe telle phāṇie vasāe appāṇaṁ dehati dehaṁtaṁ vā sātijjati* | This reading is reproduced here from the copy prepared on the basis of old palm-leaf manuscripts.

(2) *je bhikkhū mattae attāṇaṁ dehati de° 2 evaṁ je paḍiggahe° je ādaṁsae° je° maṇimmi° je āsimmi° je ābharaṇaṁsi° je udda(uḍḍu)-pāṇe° je udayakuṁbhe° je mahukuṁ° je tellakuṁ° je ghayakuṁ° je phāṇie° je vasāe°* | This version is found in some of the later manuscripts belonging to the period prior to 16th–17th centuries A. D.

(3) *je bhikkhū mattae attāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || || Sū. 31 || *je bhikkhū addāe appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 32 || *je bhikkhū asīe appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 33 || *je bhikkhū maṇie appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 34 || *je bhikkhū kuḍḍāpāṇe appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 35 || *je bhikkhū telle appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 36 || *je bhikkhū mahue appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 37 || *je bhikkhū sappie*

*appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 38 || *je bhikkhū phāṇie appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 39 || *je bhikkhū majjae appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 40 || *je bhikkhū vasāe appāṇaṁ dehai, dehaṁtaṁ vā sātijjati* || 41 || This version occurs in the cyclostyle copy of *Niśīthacūrṇi* edited by Āc. Vijayapremasūrijī and Āc. Vijayajambūsūrijī and also in the printed text of *Niśītha-cūrṇi* edited by Kamalamunijī. In Kamalamunijī's edition the variants '*appāṇaṁ paloei paloyaṁtaṁ*' and '*kuṁḍapāṇie*' of the readings '*attāṇaṁ dehai dehaṁtaṁ*' (*sū*. 31) and '*kuḍḍāpāṇe*' respectively are given. Out of these two variants '*kuṁḍapāṇie*' is noted down in the foot-note by Āc. Vijayapremasūrijī who regards it not as a variant of '*kuḍḍāpāṇe*' but as its explanatory term.

Now let us discuss these three versions of one and the same *sūtra*-portion of *Niśīthasūtra*.

(1) The number (seven) and the order of the terms *addāe* etc. occurring after the term *mattae* in very old manuscripts of *Niśīthasūtra* exactly tally with those of the same found in *Prajñāpanāsūtra*. The term *mattae* which is mentioned first in *Niśīthasūtra* is absent in *Prājñāpanāsūtra*. It is the original *sūtra*-term characteristic of *Niśīthasūtra*. It is meant to indicate other utensils (*pātras*) also. Our experience in critically editing the Āgamic works and in the selection of readings tells us that this version is authentic and original.

(2) The additional *sūtra*-terms that occur in the second version seem to have been interpolated on the basis of the concerned *cūrṇi* passage, recapitulatory (*saṅgrahaṇī*) *gāthā* in *Niśīthabhāṣya* and the *cūrṇi* explanation of this *gāthā*. Having explained the term *mattae*, *Cūrṇi* remarks '*evaṁ-paḍiggahādiesu vi*'. On the basis of this remark the reading '*evaṁ je paḍiggahe*' seems to have been interpolated in the second version. The recapitulatory *gāthā* in *Niśīthabhāṣya*, which throws light on the meaning of the concerned *sūtra* is as follows :

*dappaṇa maṇi ābharaṇe sattha dae bhāyaṇa'ṇṇatarae vā* |
*tella-mahu-sappi-phāṇita-majja-vasāsutta-mādīsu* ||

There is no reason to believe that all the terms that occur in this *gāthā* are the *sūtra*-terms. Of course, in the *sūtra-sparśika Niryukti-gāthā* the *sūtra*-terms alone are mentioned. But this is a *saṅgrāhaṇi-gāthā*. And a *saṅgrahaṇi-gāthā* contains other terms (*padas*) also that are conducive to our understanding the *sūtra* terms. Hence it seems that the *gāthā* under consideration contains terms over and above the *sūtra*-terms. This inference is not improper. Thus it naturally follows that the *sūtra*-reading '*je° ābharaṇaṁsi° je udayakuṁbhe° je mahukuṁbhe° je ghayakuṁbhe°*'

*dibhājane sthitam*'. The term '*bhikkhū*' and the terms from '*appāṇaṁ*' to '*sātijjati*', which are all available in the *sūtras* except the first (31st) and the interpolated one and which are mentioned in the third version are not found in the manuscripts of *Niśīthasūtra*. For the sake of clarity each and every *sūtra-pada* from among *mattae, addāe*, etc. is expanded into a complete *sūtra* first of all in the आ० edition. This has been done without the support of any manuscript. Āc. Vijayapremasūri's edition, Kamalamuni's edition, Suttāgame edition and Muni Nathmaljī's edition —all these editions which are published after the आ० edition give complete *sūtras* instead of *sūtra-padas*. In spite of this the आ० edition and Muni Nathmaljī's edition contain *sūtras* as many as the original *sūtrapadas* found in the first version. That is, neither of the two editions contains even a single interpolated *sūtra-pada* from among those found in the second and the third versions. Dr. Schubring's version of the text of *Niśīthasūtra* contains only those *sūtra-padas* which are found in the first version. It does not expand each *sūtra-pada* into a complete *sūtra*. It gives an authentic text strictly in accordance with manuscripts. It yields the reading '*uḍḍāpāṇe*' in place of '*uḍupāṇe*' found in the first version. This is due to the unavailability of manuscripts belonging to different groups and also of the reference works in Germany of those days. There is no exaggeration in saying that the versions he prepared with scant means could hardly be prepared by any person even though plenty of means are easily available to him. The आ० edition contains '*uḍḍūpāṇe*' instead of '*uḍupāṇe*'. But Muni Nathmaljī's edition for the first time accepts the reading '*uḍupāṇe*'. Thus he has selected the authentic and original reading.

The readings that Muni Puṣpabhikṣujī has given at these concerned places in the body of the texts of *Prajñāpanāsūtra* and

*Niśīthasūtra* contained in *Suttāgame* suggest the fact that he does not seek any support from the manuscripts, he simply follows his own sweet will. This will be clear from what follows.

The reading of the first half of *gāthā* 203 of *sūtra* 972 on page 237 of our edition of *Prajñāpanāsūtra*, as accepted in the *Suttāgame* without any basis, is as follows : '*addāya asīya maṇī duddha pāṇiya tella phāṇiya tahā ya*.' And further in place of *sūtra* 999 [2] therein we find '*evaṁ eeṇaṁ abhilāveṇaṁ asiṁ maṇiṁ duddhaṁ pāṇiyaṁ tellaṁ phāṇiyaṁ*.' But all the old manuscripts at these places yield the readings '*addāya asīya maṇī uḍupāṇe tella phāṇiya vasā ya*' and '*evaṁ eeṇaṁ abhilāveṇaṁ asiṁ maṇiṁ uḍupāṇaṁ tellaṁ phāṇiyaṁ vasam*' respectively. We have already discussed the authenticity and originality of *sūtra-padas* that occur in *Niśīthasūtra* in the parallel context. Even in *Niśīthasūtra* contained in *Suttāgame* the *vasā-sūtra* has not been accepted. Perhaps the editor of *Suttāgme* might not have liked the term '*vasā*' occurring in *Prajñāpanā* and *Niśītha*. And hence he has dropped this term. Of course, the term '*vasā*' means flesh which is a disgusting thing. But this does not mean that we should accept or reject the readings according to our likes and dislikes. Terms occurring in old texts throw light on the spiritual, social, political, economic, and other conditions of the society of those days. Again, the historical facts suggested by those terms serve as a proof of the antiquity etc. of the works.

Out of the editions published so far the ध० and the अ० editions contain in *sūtra* 972 the reading '*puṭṭhapāṇe*'. This '*puṭṭhapāṇe*' is a corrupt form of '*uḍupāṇe*', resulted from scriptographical error. All the editions contain in *sūtra* 999 [2] the reading '*duddhaṁ pāṇaṁ*' instead of '*uḍupāṇaṁ*'.

67. In *sūtra* 1817 we have accepted the reading '*je poggale pakkhevāhārattāe geṇhaṁti tesiṁ asaṁkhejjaibhāgamāhāreṁti ṇegāiṁ ca ṇaṁ bhāgasahassāiṁ aphāsāijjamāṇāṇaṁ aṇāsāijjamāṇāṇaṁ viddhaṁsamāgacchaṁti*' (p. 396). All the old manuscripts yield this reading. And all the editions published so far, except the सु० edition, contain this reading. The commentary also follows it. The commentarial explanation in point is as follows : "*yān pudgalān prakṣepākāratayā gṛhṇanti teṣām asaṁkhyeyatamaṁ bhāgam āhārayanti* '*anekāni punar bhāgasahasrāṇi*' *bahavo'saṁkhyeyabhāgā iti aspṛśyamānānām anāsvādyamānānāṁ vidhvaṁsam āgacchaṁti* |" (Commentary, folio 508 A). It becomes clear from this explanation that the two terms '*aphāsāijjamāṇāṇaṁ*' and '*aṇāsāijjamāṇāṇaṁ*' occurring in the reading accepted by us have relation with the term '*poggale*'. Inspite of this the सु० edition has corrupted them to '*aphāsāijjamāṇāiṁ*' and '*aṇāsāijjamāṇāiṁ*' respectively, and has

accepted them without any support whatsoever. There occurs in the concerned *sūtra*-portion the term '*bhāgasahassāiṁ*'. The editor of *Suttāgame*, unable to understand the purport of the author of the *Śūtra*, has regarded these two terms under consideration as the qualifying terms to the term '*bhāgasahassāiṁ*'. Hence he seems to have changed their case-endings from the genetive to the nominative. Had he carefully scrutinised the reading '*etesi ṇaṁ bhaṁte ! poggalāṇaṁ aṇāsāijjamāṇāṇa aphāsāijjamāṇāṇa ya*' (p. 396, *sū.* 1818) which is accepted even in *Suttāgame* and is separated from the reading under consideration by a single intervening word, he would have at least hesitated in corrupting these two terms.

68. In *sūtra* 1217 we have accepted the reading '*goyamā ! dosu vā tisu vā causu vā egammi hojjā, dosu homāṇe ābhiṇibohiyaṇāṇa° evaṁ jaheva kaṇhalesāṇaṁ* (*su.* 1216 [1]) *taheva bhāṇiyavvaṁ jāva cauhiṁ, egammi homāṇe egammi kevalaṇāṇe hojjā* | The स० and the म० editions drop the word '*egammi*' which occurs after '*causu vā*' in the above-quoted reading. That is, the former part of the above-quoted portion is as follows in the two editions : '*goyamā ! dosu vā tisu vā causu vā hojjā*'. The सु० edition accepts in its place the reading '*goyamā ! egaṁsi vā dosu vā tisu vā causu vā hojjā*'. The editor of the सु० edition seems to have changed the reading according to his sweet will. Had he tried to understand the meaning of the latter part of the above-quoted portion, he would have felt it necessary to consult different manuscripts and would have consequently obtained the correct and authentic reading.

69. *Sūtra* 1181 which occurs in this edition on page 283 has been inadvertently dropped in the सु० edition. All the manuscripts and all other printed editions contain it.

70. The reading which we have accepted in the second paragraph of *sūtra* 464 (p. 143) is as follows : '*evaṁ ukkosogāhaṇae vi* | *evaṁ ajahannamaṇukkosogāhaṇae vi* | *navaraṁ ukkosogāhaṇae vi asurakumāre thitīe cautthāṇavadie* |'. This reading is yielded by all the manuscripts. In place of the portion underlined the म० edition contains the misleading and corrupt reading '*navaraṁ saṭṭhāṇe cauṭṭhāṇavaḍie*'. We do not understand as to why the editor of the सु० edition has accepted this wrong reading of the म० edition, having rejected the correct and authentic reading already available in the स० edition and even yielded by all the manuscripts. The ध०, स० and जि० editions contain the reading identical with the one accepted by us. But the अ० edition contains the reading identical with the one found in the म० edition. In the म० edition after this reading (i.e. *navaraṁ saṭṭhāṇe cauṭṭhāṇavaḍie*) there occurs the reading '*evaṁ jāva thaṇiyakumārā*' (*sū.* 465) which is

yielded by all the manuscripts and which is accepted in all other printed editions. But the अ० edition in its place accepts the reading '*evaṁ jahā neraiyā tahā asurakumārā evaṁ jāva thaṇiyakumārā*'. This reading contains useless additions. This is the reason why we have considered the concerned reading available in the सु० edition to be similar to the one found in the म० edition instead of the one found in the अ० edition.

71. In the स० edition after *sūtra* 1285 (p. 306) there occur *sūtras* 1289 to 1293 (p. 307, lines 6–14) which are followed by *sūtras* 1286, 1287, 1288 and then there is given *sūtra* 1294. That is, *sūtras* 1285–1294 of our version are given in the following order in the स० edition : 1285, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1286, 1287, 1288, 1294. This order of the *sūtras*, as we find in the स० edition, is unscientific and unauthentic. No manuscript of the *Prajñāpanāsūtra* yields this order. Even the commentary explains these *sūtras* according to the original order accepted by us. Moreover, the reading '*tasakāie ṇaṁ tasakāie tti pucchā | goyamā !*' (p. 307, line 6) occurring at the beginning of *sūtra* 1289 is missing in the स० edition. The म० edition accepts the order of those *sūtras* which is given in the स० edition. Moreover, it drops the above-mentioned reading. In addition, it does not contain the reading '*sakāiya-pajjattaeṇaṁ०*' occurring at the beginning of *sūtra* 1293. Hence it wrongly presents two *sūtras* (1292–1293) as one. It is as follows : '*evaṁ tasakāiyaapajjattae pucchā | goyamā !*' The reading that we have accepted is as follows '*1292. evaṁ tasakāiyaapajjattae | 1293. sakāiyapajjattae ṇam० pucchā | goyamā !*' This reading is accepted in all the editions published so far. Again, it is yielded by all the manuscripts without exception. The intelligent readers will at once understand that the clarification which the learned author of the *Sūtra* has offered in connection with *sakāya paryāpta* has been construed with the *aparyāpta trasakāya* by the editor of the म० edition. That is, the म० edition contains the statement to the effect that the maximum life-span of *aparyāpta trasakāya* is *sāgaropama pṛthaktva*. The editor of Suttāgame repeats the mistake committed by the editor of म० edition in connection with the concerned *sūtras* 1292–93. He has even accepted the wrong order of the *sūtras*, which is given in the स and म editions. Again, he has interpolated a wrong reading at one place. The स० and म० editions do not contain the reading '*tasakāīe ṇaṁ bhaṁte ! tasakāie tti० pucchā | goyamā !*' occurring at the beginning of *sūtra* 1289. The editor of Suttāgame found that something is missing here in these editions. Hence he added without any authority the wrong reading '*tattha ṇaṁ je se a० sa० se०*' at this place.

72. The म० and सु० editions contain an additional reading '*na asaṁkhejjā uvavajjaṁti*' after the word '*uvavajjaṁti*' occurring at the end of *sūtra* 635 (p. 169, line 6). No manuscript yields this additional reading, nor do the editions printed so far contain it. There might have existed some manuscript in which somebody might have inserted this additional reading on the basis of one word '*nāsaṁkhyeyāḥ*' written by the commentator in his commentary for clarification or on the basis of complete commentarial explanation of the concerned textual portion. And the editor of म० edition seems to have utilised such a manuscript.

73. The म० edition yields the additional reading '*pacchatthayāe*' in between '*visesāhiyāiṁ*' and '*carimaṁtapaesā*' (p. 193, line 21) (sū. 777). The सु० edition follows the म० edition in this matter. But no manuscript yields this additional reading. And all other printed editions also do not contain it. The concerned *pratīka* of the original text, given in the commentary (folio 231 B), tallies with the reading accepted by us.

74. The reading '*uvava*[? *jje*]*jja tti pucchāe bhaṇiyāe*' (p. 324) occurring in *sū*. 1441 is yielded by ध० manuscript only. It is to be noted that even this manuscript does not contain the letter '*jje*' which we have put in square brackets. At this place we have noted down in a foot-note different readings available in different manuscripts. The reading found in the अ० edition is here inadvertently printed as the one found in the ms. सु० that is, in the स० edition. The concerned reading contained in the स० edition is '[*uvavajjai*] *pucchā bhaṇiyā*'. We have corrected the mistake in the errata to the first part of the work. The reading '*uvavajjā pucchā bhaṇiyā*' accepted in the म० edition is not found in any manuscript. Even सु० edition follows the म० edition in this matter. The ध० and अ० editions contain at this place th adings

'*uvavajjai pucchā bhaṇiyāe*' and '*uvavajjaṁti pucchā bhaṇiyā* respectively. In the शि० edition *sūtras* 1441 and 1442 are inadvertently dropped. Refer to *Prajñā.* plate 188-2, line 2.

75. The reading '*jīva-ṇeraiyabhedesu bhāṇiyavvaṁ*' which we have accepted in *sūtra* 1580 is yielded by all the very old manuscripts. It is consistent with the context and it is authentic. The ধ০ and अ० editions too yield it. Some manuscripts contain in its place the corrupt reading '*jīvā ṇeraiyabhedeṇaṁ bhāṇiyavvā*'. This corrupt reading is noted in the foot-note. The ध० and शि० editions accept it in the body of the text proper. The म० and सु० editions contain in its place another corrupt reading, viz. '*jīvaneraiyabhedeṇa bhāṇitavvā*'. No manuscript yields it.

76. The reading '*ahavaṇaṁ chaṭṭho vaggo paṁcamavaggapaḍuppaṇo*' which we have accepted in *sūtra* 921[1] is yielded by all the manuscripts which we have utilised. The ধ০, अ० and शि० editions also accept this reading. The ध० edition inadvertently drops the word '*paṁcamavaggapaḍuppaṇo*' occurring in this reading. The म० edition contains in place of the reading accepted by us the following reading: '*ahavaṇaṁ paṁcamavaggapaḍuppanno chaṭṭho vaggo*'. That is, in this reading the phrase '*chaṭṭho vaggo*' which should actually precede '*paṁcamavaggapaḍuppanno*' is printed after it. This reading is not found in any manuscript. The सु० edition follows the म० one in this matter.

77. The reading '*abhijjhiyattāe*' (p. 394, line 9) which we have accepted in *sūtra* 1805 is yielded by all the manuscripts. The ধ০, अ० and ध० editions also accept it. The printed text of the commentary contains at this concerned place the following explanation: '*abhijjhiyattāe*' *abhidhyānam abhidhyā, abhilāṣa ity arthaḥ, abhidhyā sañjātā*[9] *yeṣv iti abhidhyātāstārakādidarśanāditaḥpratyayaḥ, tadbhāvas tattā tayā, kiṁ uktaṁ bhavati? ye gṛhītā āhāratayā pudgalā na te tṛptihetavo'bhuvann iti na punar abhilaṣaṇīyatvena pariṇamante* | (Commentary, folio 504 B). On the basis of the portion underlined the म० edition accepts in the body of the text proper the *sūtra-pada* '*a(ṇa)bhijjhiyattāe*'; the शि० edition contains in its place the *sūtra-pada* '*a(pra*० *aṇa)bhijjhiyattāe*. That is, the reading which Pt. Bhagavandas has put in round brackets has been given by the editor of the शि० edition as a variant available in manuscripts. But as a matter of fact not a single manuscript out of those we have utilised yields this reading. The सु० edition follows the म० edition in this matter. The old palm-leaf manuscripts of the commentary, belonging to Jesalmera and Cambay Bhaṇḍāras,

9. The printed edition of the commentary contains the reading '*eṣv iti*'.

contain the following reading in place of the above-given underlined one : '*ye gṛhītā āhāratayā pudgalā na te tṛptihetavo'bhuvann iti punar abhilaṣaṇīyatvena pariṇamante*'. Here we do not find the second '*na*' before '*punar*'. Again the concerned commentarial explanation begins with the *sūtra-pada* '*abhijjhiyattāe*'. Moreover, all the manuscripts we utilised have yielded the reading '*abhijjhiyattāe*'. Taking all this into consideration we should conclude that the reading '*abhijjhiyattāe*' is authentic. In this connection let us take note of one point. The term '*abhijjhiyattāe*' occurs in the treatment of the transformation of material particles undertaken by infernal beings as their feeding. The same term occurs in *sūtra* 1806 [1] which deals with the transformation of material particles undertaken by *Asurakumāra* gods as their feeding. Though all the printed editions except the हि०[10] one accept in *sūtra* 1806 [1] the reading '*bhijjhiyattāe*' in place of '*abhijjhiyattāe*', all the manuscripts which we have utilised yield the reading '*abhijjhiyattāe*'. Hence in both the *sūtras* we have accepted the uniform reading, viz. '*abhijjhiyattāe*'. It is to be noted that in the case of infernal beings the terms expressing miserable experiences are used whereas in the case of gods terms expressing pleasant experiences are used. Only the term '*abhijjhiyattāe*' is common to both the treatments. The following interpretation will remove the possible doubt that may arise in our mind : 'The food taken by infernal beings being very light they are not satisfied with it and hence their desire for food remains constant, whereas the food gods take being very delicious they could not forget it and hence even their desire for food remains constant'. On the authority of old manuscripts we have accepted the reading '*abhijjhiyattāe*' in *sūtras* 1805 and 1806 [1].

78. The reading '*pajjattayāṇa vi evaṁ ceva* |' which we have accepted in *sūtra* 1308 is yielded by all the manuscripts. This reading fits well in the *sūtra* and helps us in understanding its total meaning. The ध० and हि० editions contain after this reading an additional phrase '*jahā ohiyāṇaṁ* |' which no manuscript yields. We feel that for clarification some one might have inserted it in the body of the text proper. This is corroborated by the phrase '*evaṁ ceva*' occurring in the *sūtra*. If the reading '*jahā ohiyāṇaṁ*' were original then there should not occur '*evaṁ ceva*' before it. Thus the reading '*jahā ohiyāṇaṁ*' which occurs after the phrase '*evaṁ ceva*' is proved redundant. The reading accepted in म० and सु० editions is identical with the one accepted by us. The ध० and अ० editions contain the reading '*pajjatti(tta)yāṇaṁ jahā ohiyāṇaṁ* |'

10. The हि० edition contains at this place the reading '*bhi* (pro *abhi*)*jjhiyattāe*'.

79. The reading '*bala vāsudeva*' which we have accepted in *gāthā* 213 of *sūtra* 1406 is yielded by the very old manuscripts. But the three manuscripts contain in its place the reading '*bala-deva vāsudeva*' which is accepted in the घ०, अ०, स० and शि० editions. The म० and सु० editions accept the reading which we have accepted.

80. In *sūtra* 1816 there occurs an interrogative sentence, viz. '*beiṁdiyā ṇaṁ bhaṁte je poggale āhārattāe geṇhaṁti te ṇaṁ tesiṁ poggalāṇaṁ seyālaṁsi katibhāgaṁ āhāreṁti katibhāgaṁ assāeṁti?*' (p. 395). This interrogative sentence is original and fits in the context. All the manuscripts except पु२ yield the above-quoted reading. But पु२ manuscript and the अ०, स० and शि० editions, in its place, contain the the wrong reading '*beiṁidyāṇaṁ bhaṁte! pucchā | goyamā! je poggale..*'. Here the interrogative sentence is completed by adding '*pucchā |*' after '*bhaṁte!*', and a sentence containing an answer to the question starts with '*goyamā!*' which is added before '*je poggale*'. But this will not yield proper sense. The घ० edition, in its place contains, the reading '*beiṁdiyāṇaṁ bhaṁte! pucchā | je poggale...*'. In this reading also '*pucchā |*' occurs, but it is a meaningless addition. The म० edition follows the घ edition in this matter. But editor of the म० edition has put '*pucchā |*' in square brackets and has noted that '*pucchā*' is useless and redundant. The सु० edition has not accepted it. Hence the reading accepted in the सु० edition is identical with the one accepted by us.

[11]81. The two phrases, viz, '*tayā vi*' and '*pavālā vi*' which occur in *sūtra* 41 (p. 18, line 1) are missing in the स० and शि० editions. But they are there in the म० and स० editions.

82. The phrase '*tihiṁ aṇṇāṇehiṁ*' which occurs at the end of *sūtra* 452 (p. 140, l. 3) is missing in the स० and शि० editions. But it is there in the म० and सु० editions.

83. The word '*ghāṇiṁdiyaatthoggahe*' which occurs in *sūtra* 1019 (p. 251, l. 25–26) is missing in the स० and शि० editions. But it is there in the म० and सु० editions.

84. The reading '*kevatiyā baddhellagā? goyamā! ṇatthi*' which occurs in *sūtra* 1046[8] is missing in the स० and शि० editions. But it is there in the म० and सु० editions.

85. The reading '*aṇaṁtaṁ kālaṁ*' which occurs in *sūtras* 1310 (p. 308, l. 21) is missing in the स० and शि० editions. But it is there in the म० and सु० editions.

11 The readings mentioned in paragraphs 81-105 are missing in the घ० and अ० editions. The readings that we have accepted at these concerned places are yielded by all the manuscripts which we have utilised.

86. The reading '*āhāragasarīrassa jahaṇṇiyā ogāhaṇā asaṁkhejjaguṇā*' which occurs in *sūtra* 1566 is missing in the स० and शि० editions. But it is there in the भ० and सु० editions.

87. The reading '*jāva vemāṇiyā*' which occurs in *sūtra* 1860 is missing in the स० and शि० editions. But it is there in the भ० and सु० editions.

88 The word '*aṭṭhasu*' which occurs in *sūtra* 193[1] (p. 67, l. 8) is missing in the स० edition. But it is there in the भ० and सु० editions. The शि० edition shortens, without any authority, the reading '*uvariṁ heṭṭhā ya egaṁ joyaṇasayaṁ vajjettā majjhe aṭṭhasu joyaṇasatesu*' (*sūtra* 193) which is yielded by all the manuscripts, and in its place accepts the abridged reading, viz. '*uvariṁ jāva aṭṭhajoyaṇasaesu*'.

89. The entire *sūtra* 316 (p. 106) is missing in the स० edition. But it is there in the भ०, शि० and सु० editions.

90. The term '*saṁkhejjasamayaṭhitīyāṇaṁ*' which occurs in *sūtra* 332 (p. 109, l. 4) is missing in स० edition. But it is there in the भ० and सु० editions. The शि० edition contains its abridged form, viz. '*saṁkhejjasamaya*०'.

91. In *sūtra* 452 there occurs '°*maṇapajjavanāṇapajjavehi ya chaṭṭhāṇavaḍie*' (p. 140, l. 2). The ending portion of this reading, viz. '*pajjavehi ya chaṭṭhāṇavaḍie*' is missing in the स० edition. But it is there in the भ०, शि० and सु० editions.

92. The reading '*jotisiyāṇaṁ evaṁ ceva | ṇavaraṁ*' which occurs in *sūtra* 923 (p. 228, l. 13) is missing in the स० edition. But it is there in the भ०, शि० and सु० editions.

93. The portion of *sūtra* 1257, marked by [7] and [8] and printed on p. 302 (lines 2–4) is missing in the स० edition. But it is there in the भ०, शि० and सु० editions.

94. The word '*rāiṁdiehiṁ*' which occurs in *sūtra* 1723 (p. 380, l. 10) is missing in the स० edition. But it is there in भ० and सु० editions. The शि० edition in its place contains the word '*divasehiṁ*'.

95. In the first half of the verse 26th of *sūtra* 43 we have accepted the reading '*caṁpagajātī ṇavaṇīiyā ya kaṁdo*'. The reading accepted in भ० and सु० editions is not different from the one we have accepted. The स० and शि० editions contain in its place the corrupt reading '*caṁpakajīi ṇiiyā kuṁdo* (*kaṁdo*)'.

96. In *sūtra* 247 we have accepted the reading '*suhumavaṇassaikāiya asaṁkhejjaguṇā*' (p. 93, l. 4). The reading accepted in ...nd सु० editions is not different from the one accepted by us.

The स॰ and शि॰ editions contain in place of the word '*asaṁkhejja-guṇā*' the wrong word '*aṇaṁtaguṇā*'. The commentary also clearly gives '*sūkṣmavanaspatikāyikā asaṁkhyeyaguṇā*' (folio 131 A, line 7).

97. In *sūtra* 1744 we have accepted the reading '*pajjattāpajjatti-yaṁ*' (p. 383, l. 11–12). The reading accepted in the म॰ and सु॰ editions is identical with the one we have accepted. But the स॰ and शि॰ editions contain in its place the wrong reading '*apajjattā-pajjattiyaṁ*'.

98. In *sūtra* 2169 we have accepted the reading '*esuhumā ṇaṁ*' (p. 443, l. 17). The reading accepted in म॰ and सु॰ editions is identical with it. The commentary also contains '*esuhumā ṇaṁ'ti etāvatsūkṣmāḥ*'. This commentarial portion is in accord with our accepted reading. But the स॰ and शि॰ editions contain the unauthentic reading '*suhumā ṇaṁ*'.

99. In *sūtra* 1717 we have accepted the reading '*ūṇā, sesaṁ taṁ ceva*', (p. 379). All the manuscripts which we have utilised yield it. But the स॰ edition in its place contains '*ūṇā sesā,* (*u*॰) *taṁ ceva paḍi-puṇṇaṁ baṁdhaṁti.*' The reading accepted in the शि॰ edition is identical with the one found in the स॰ edition, the only difference being that it does not contain (*u*॰) which is an abbreviation of '*ukkoseṇaṁ*'. The reading accepted in the म॰ and सु॰ editions is as follows: '*ūṇā, sesaṁ taṁ ceva paḍipuṇṇaṁ baṁdhaṁti*'. The last two words, viz. '*paḍipuṇṇaṁ baṁdhaṁti*' occurring in this reading are yielded by no manuscript.

100. In *sūtra* 440 we have accepted the reading '*hāliddavaṇṇa-pajjavehiṁ*' (p. 137 l. 7). But there seems to have inadvertently crept into the body of the text proper given in स॰ edition the additional reading '*pīyavannapajjavehiṁ*' which might have been found in some manuscript. This additional reading precedes the original one. Thus the स॰ edition contains '*pīyavannapajjavehiṁ hāliddavaṇṇapajjavehiṁ*'. The शि॰ edition contains the abridged version of the reading '*nīlavaṇṇapajjavehiṁ lohiyavaṇṇapajjavehiṁ hāliddavaṇṇapajjavehiṁ sukkillavaṇṇapajjavehiṁ ya chaṭṭhāṇavaḍie*' (p. 137, lines 7–8). The abridged version is as follows: *nīlalohiya-pīyahāliddasukkile*॰ *chaṭṭhāṇavaḍie*'. The word '*pīya*' occurring in this abridged version is quite unauthentic. In Āgamas only five colours are enumerated, viz. *kāla, nīla, lohita, hālidra* and *śukla*. The portion pertaining to *kāla* colour precedes the *sūtra-pada* under consideration. (See p. 137, l. 2). Thus the reading accepted in the स॰ and शि॰ editions is not authentic and correct whereas the reading accepted in the म॰ and सु॰ edition is identical with the one accepted by us.

102. On p. 27, l. 6 there occurs the reading '*se ttaṁ sāhāraṇa-sarīrabādaravaṇassaikāiyā*'. The स० edition contains after it an additional reading '*se ttaṁ sāhāraṇavaṇassaikāiyā*'. No manuscript yields this additional reading. Moreover, the commentary at this place remarks that the four *nigamanas* (conclusions) contained in the textual passage beginning with '*se ttaṁ*' requires no explanation (*se ttam ityādinigamanacatuṣṭayaṁ sugamam*—Commentary, folio 41 A). If we accept the additional reading then the *nigamanas* will be five instead of four. This proves that the additional reading is unauthentic and unnecessary. The म० and सु० editions do not contain it.

103. In *sūtra* 635 we have accepted the reading '*ekko*' (p. 169, l. 5). The स० edition accepts in its place the reading '*ekkaṁ*' which is yielded by no manuscript and hence unauthentic. The म०, शि० and सु० editions too accept the reading '*ekko*'.

104. In *sūtra* 1236 we have accepted '*pariyāvaṇṇāṇaṁ*'. The स० edition in its place inadvertently gives the reading '*pariyāvannenaṁ*'. But the म०, शि० and सु० editions accept the correct reading '*pariyāvannāṇaṁ*'.

105. In the स० edition *sūtras* 1277 and 1278 occur after *sūtra* 1284. This irregularity in order is not supported by any manuscript. The order of the *sūtras*, accepted in म०, शि० and सु० editions, is the same as we have accepted in the present edition.

106. In *sūtra* 1864 we have accepted the reading *maṇabhakkhaṇe kate* (p. 400, l. 18). The स०, म० and सु० editions contain in its place the reading '*maṇabhakkhīkate*' which no manuscript yields. The ध०, अ० and शि० editions accept the original reading which we have accepted.

107. In *sūtra* 2173 [2] there occurs the reading '*kāyajogaṇṇaṁ*' (p. 444) which could also be written as '*kāyajogaṁ ṇaṁ.*' All the manuscripts except पु२ yield it. The पु२ manuscript contains in its place *kāyajoge ṇaṁ*. All the editions published so far except the सु० edition accept this reading. But the commentarial explanation viz. '*kāyayogaṁ punar yuñjānaḥ*' supports our reading. The सु० edition contains the correct reading which is not found in the previous editions. To the best of our knowledge, this is the only

correct reading which, though found in the Suttāgame edition, is not there in the editions published before Suttāgame.

**Acknowledgements**

Once again we acknowledge our indebtedness to the learned Jaina monks, scholars and other persons whose names we have gratefully noted in the first part of the present edition of *Prajñāpanāsūtra* for the help they have rendered to us in our task of critically editing the text. Our sincere thanks are due to Dr. Nagin J. Shah, Dy. Director of L. D. Institute of Indology, for preparing 'Introduction'—English translation of our 'Prastāvanā' originally written in Gujarati.

Bombay
3-3-1971

MUNI PUNYAVIJAYA
DALSUKH MALVANIA
AMRITLAL MOHANLAL

# पण्णवणासुत्तपरिसिट्ठाइं

## १. पढमं परिसिट्ठं

### गाहाणुक्कमो

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| अचरिमंतपएसा | अचरमान्तप्रदेशा | ७७५ |
| ,, | अचरमान्तप्रदेशाः | ७७७, ७७९, ७९७, ८०२, ८०३ |
| अचरिमंतपएसाण | अचरमान्तप्रदेशानाम् | ७७७, ७७९, ७८०, ८०३, ८०४ |
| अचरिमंतपदेसा | अचरमान्तप्रदेशा | ७७५ |
| ,, | अचरमान्तप्रदेशाः | ७७९, ७८०, ७९७, ८०२ |
| अचरिमंतपदेसाण | अचरमान्तप्रदेशानाम् | ८०२ |
| अचरिमा | अचरमा | ७७५ |
| ,, | अचरमाः | २७४, ८०९[१], ८११[१], ८१३[१], ८१५[१], ८१७[१], ८१९[१], ८२१[१], ८२३[१], ८२५[१], ८२७[१], ८२९[१] |
| अचरिमाइं | अचरमौ | ७८१, ७८३ तः ७८८ |
| ,, | अचरमाणि | ७७५, ७९७ |
| अचरिमाण | अचरमाणाम् | २७४ |
| अचरिमे | अचरमः | ७८१ तः ७८८, ८०२, ८०७, ८०८[१], ८१०[१], ८१२[१], ८१४[१], ८१६[१], ८१८[१], ८२०[१], ८२२[१], ८२४[१], ८२६[१], ८२८[१], १३९८ |
| ,, | अचरमम् | ७७७, ७७९, ७८०, ७९७, ८०३ |
| अचित्तजोणिया | अचित्तयोनिकाः | ७६३ |
| अचित्तजोणीणं | अचित्तयोनीनाम् | ७६३ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| अचित्ता | अचित्ता – योनिभेदः | ७५४ तः ७५६, ७५८, ७६१ |
| अचित्ताहारा | अचित्ताहाराः | १७९४[१,३] |
| अच्चिमालि० | अर्चिर्मालिन् | १९७[१] |
| अच्चिमाली० | ,, | २०३[१], २०५[१], २०६[१], २०७ |
| अच्ची | अर्चिः | ३१[१] |
| अच्चीए | अर्चिषा | १७७, १७८[१-२], १८८, १९६ |
| अच्चुए | अच्युते | ४२६[१-२], १८७०, १८४१ |
| ०–अच्चुए | अच्युतयोः | २०६[२] गा. १५५ |
| ०अच्चुएसु | अच्युतेषु | १५३२[५], २०५१, २०५२[१] |
| अच्चुएहिंतो | अच्युतेभ्यः | ६५० [१८], ६५५[४] |
| अच्चुओ | अच्युतः | ६६३, १५३२ [५], १५५१[४,६] |
| अच्चुत | अच्युत | १९६ |
| अच्चुतवडेंसए | अच्युतवतंसकः | २०६[१] |
| अच्चुता | अच्युताः | १४४[१] |
| ०–अच्चुता | ,, | २०६[१] |
| ०–अच्चुताणं | अच्युतयोः | २०७ |
| ,, | अच्युतानाम् | २०६[१] |
| अच्चुते | अच्युतः | २०६[२] |
| अच्चुते | अच्युते | ३३४, ४२६[३] |
| अच्चुय | अच्युत | २१०, ६२२, ६३५, १०३५ |
| अच्चुयदेवसरीरे | अच्युतदेवशरीरम् | १५२६[५] |
| अच्चुयदेवस्स | अच्युतदेवस्य | १५५१[८] |
| अच्चुयदेवा | अच्युतदेवाः | ७१३ |
| ०अच्चुयदेवा | ,, | २००४ |

१. अणवण्णिय-अणवन्नियशब्दार्थविषये सर्वत्रेदं पर्यायत्रिकं ज्ञेयम् ।

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अणंतभागहीणे | अनन्तभागहीनः | ४४०, ५०४ |
| अणंतभागं | अनन्तभागम् | १८०३, १८१० |
| ० अणंतभागूणा | अनन्तभागोनानि | ९१० [४] |
| अणंतभागूणे | अनन्तभागोनम् | १००५ |
| अणंतभागो | अनन्तभागः | ९१० [१,४], ९१४ [१] |
| –अणंतभागो | ,, | पृ.२२३ टि.१ |
| अणंतमिस्सिया | अनन्तमिश्रिता–भाषाप्रभेदः | ८६५ |
| अणंतर | अनन्तरम् | ८७७[२३] गा.१९८ |
| अणंतरगयाहारे | अनन्तरगताहारः | पृ.४१९ टि.१ |
| अणंतरसिद्ध-असंसारसमावण्णजीव-पण्णवणा | अनन्तरसिद्धासंसारसमापन्नजीव-प्रज्ञापना | १५, १६ |
| अणंतरसिद्धणोभवोववातगती | अनन्तरसिद्धनोभवोपपातगतिः | ११०२, ११०३ |
| अणंतरं | अनन्तरम् | २११, ६६६[१], ६६८[१], ६६९[१], ६७२[१], ६७३[१], १४०६ गा. २०७, १४१७, १४१८, १४२०[१-२], १४२१ [१], १४२२ तः १४२४, १४२५[१], १४२६[१], १४२७[१], १४२८[१], १४३०[१], १४३२[१], १४३५, १४३७[१], १४४४, १४४६, १४५२, १४५७, १४५९, १४६०, २१७५ |
| अणंतरागता | अनन्तरागताः | १४१०[१], १४१४[३] |
| अणंतरागया | ,, | १४१०[१,३] १४११ तः १४१३, १४१४[१], १४१५[१], १४१६[१] |
| अणंतरागयाओ | ,, | १४१५[२] |
| अणंतरायआहारे | अनन्तरागताहारः | २०३२ गा.२२३ |
| अणंतराहारा | अनन्तराहाराः | २०३३, २०३४[१], २०३५ |
| अणंतरोगाढाइं | अनन्तरावगाढानि | ८७७[१७-१८] |
| अणंतरोववन्नगा | अनन्तरोपपन्नकाः | ९९८ |
| –अणंतवग्ग० | अनन्तवर्ग | २११ गा.१७३ |
| अणंतसमय० | अनन्तसमय | ११०४ |
| अणंतसमयसिद्धा | अनन्तसमयसिद्धाः | १७ |
| अणंतं | अनन्तम् | १२६२[१], १२७२, १२८८, १३१०, १३२६, १३४४, १३५२, १३५९, १३७८ |
| अणंता | अनन्ताः | ५४[११] गा. १०४, ५५[३], २११ गा. १६७, ४३९ तः ४४१, ४४३ तः ४४८, ४५२, ४५५[१-३], ४५६[१], ४५७[१], ४५९[१], ४६२[१], ४६४[१], ४६६[१], ४६७[१], ४६८[१], ४७०[१], ४७३[१], ४७४[१], ४७५[१,] ४७७[१], ४८१[१], ४८२[१], ४८३[१], ४८५[१] ४८७[१], ४८९[१], ४९०[१], ४९१[१], ४९३[१] ४९५[१], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अणंता | | ४९७, ५०३ तः ५०५, ५०८ तः ५११, ५१३ तः ५१५, ५१९, ५२५[१], ५२६[१], ५२९[१], ५३०[१], ५३१[१,३], ५३२[१], ५३३[१], ५३५[१], ५३६[१], ५३७[१]. ५३८[१], ५३९[१], ५४१[१], ५४२[१], ५४३[१], ५४५[१], ५४७[१], ५४८[१], ५५०[१], ५५१[१], ५५२[१], ५५४[१-३], ५५५[१,३], ५५६[१], ५५७[१], ८९१[१], ९१०[१,४], ९८०[१], ९८५[८], ९८७[३], १२६२[१], १२८८, २०९३[१], २०९७[१], २०९९[२] २१०१[१], २१०२, २१०३[१], २१०५ तः २१०९, २११२, २११३, २१२१[१], २१२३[३], २१२४[३], २१३५[१], २१३७[१], २१३९, २१४०[१], २१७०[२] गा.२३० |
| –अणंता | अनन्ताः | ५४[११] गा. १०६ |
| अणंता | अनन्तानि | ७९२, ९१० [१-४], ९११ [१], ९१४[१], १०३०, १०३१[१], १०३४, १०३६ तः १०३८[१], १०३९, १०४०, १०४१ [१-४,६-७], १०४३ [१,३], १०४६[१,३,५], १०४७[१-२], १०४८ [१-२], १०४९, १०५० [१-२], १०५४[१-२], १०५५[१,३], १०५८ तः १०६०, १०६३ तः १०६५, १०६६[२-३] |
| अणंताओ | अनन्ताः | १२४५, १२६२ [१], १२८८, १३१०, १३२६, १३४४, १३५२, १३५९ |
| –अणंताणं | अनन्तानाम् | ५४[१०] गा.१०३ |
| –अणंताणुबंधि | अनन्तानुबन्धि | ९७१ गा.२०१ |
| अणंताणुबंधी | अनन्तानुबन्धी | ९६२[१], १६९१[४] |
| अणंताहिं | अनन्ताभिः | ९१० [१-२,४], ९१४[१] |
| –अणंताहिं | ,, | २११ गा.१७० |
| अणंते | अनन्तान् | २११ गा.१६८ |
| अणंतेहिं | अनन्तैः | १००५ |
| अणंतो | अनन्तः | ५४[९] गा.९८ |
| अणाइए | अनादिकः | १२७१ |
| अणाईए | ,, | १३४४, १३७५ |
| अणाएज्जणामाए | अनादेयनाम्नः | १७०२[५३] |
| –अणागतद्धं | अनागताद्धम् | २११ |
| –अणागयद्धं | ,, | २१७६ |
| अणागयवयणे | अनागतवचनम् | ८९६ |
| अणागारपस्सी | अनाकारपश्यत्तिनः | १९५४, १९५५, १९५७ [१], १९५८, १९६० |
| अणागारपासणता | अनाकारपश्यत्ता | १९५०, १९५१ |
| अणागारपासणताए | अनाकारपश्यत्तया | १९५५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अणेगविहा | अनेकविधा | १७, ५६[१], ५७[१], ५८[१], १०९८, ११०४ |
| ,, | अनेकविधानि | ४७ तः ४९ |
| अणेगविहाओ | अनेकविधाः | ४४, ४५, ५० |
| अणेगसिद्ध० | अनेकसिद्ध | ११०३ |
| अणेगसिद्धा | अनेकसिद्धाः | १६ |
| –अणेगाइं | अनेकानि | ११० गा.१२५ |
| –अणेगागारा | अनेकाकाराः | ४३ गा.२६ |
| अणेगिंदिया | अनेकेन्द्रियाः | ८६७ |
| अणेरइए | अनैरयिकः | ११९९[१], १२००[१] |
| अणोगाढाइं | अनवगाढानि | ८७७[१६] |
| अणोवमं | अनुपमम् | २११ गा.१७५ |
| अणोवमा | अनुपमा–मिष्टखाद्यविशेषः | १२३८ |
| अण्णतरकालठितियाइं | अन्यतरकालस्थितिकानि | पृ.३९२ टि.२ |
| अण्णतरठितियाइं | अन्यतरस्थितिकानि | १७९७ |
| –अण्णत्थ | अन्यत्र | ८३९ तः ८४८, ८७५ |
| अण्णमण्णं | अन्योन्यम् | ११०६, ११०९ |
| अण्णयरस्स– | अन्यतरस्य | १६२२ तः १६२६ |
| अण्णयरे | अन्यतरः | १७४२, १७४३ |
| अण्णलिंगसिद्धा | अन्यलिङ्गसिद्धाः | १६ |
| –अण्णह | अन्यथा | ११० गा.१२१ गा.१२३ |
| –अण्णा | अन्या | ५४[५] गा.७६ तः ७९, ५४[६] गा.८० तः ८३ |
| ,, | अन्याः | ५० गा.४३, ५४[२] गा.५९, ५४[४] गा.६९, ८५०, ८५१ |
| ,, | अन्यानि | पृ.२० टि.८ |
| अण्णाणपरिणामे | अज्ञानपरिणामः | ९३४ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अण्णाणपरिणामेणं | अज्ञानपरिणामेन | ९३८, ९४०[१], ९४१[१], ९४३ |
| अण्णाणा | अज्ञानानि | ४६०, ४६१, ४७८, ४८२[३,] ४८७[१], ४८८, ४९६, ९४३ |
| ,, | अज्ञाने | ४८९[२], ४९०[२] |
| अण्णाणी | अज्ञानी | ८२, १३५२, १७५१, १८९९[१] |
| ० अण्णाणी | अज्ञानिनः | ९३८, ९४०[१], ९४१[१] |
| अण्णाणी० | अज्ञानिन् | १३५२ |
| ० अण्णाणीणं | अज्ञानिनाम् | २५८ |
| अण्णाणेहिं | अज्ञानैः | ४५२, ४५५[१-३], ४५६[१], ४५७[१], ४६२[१], ४८१[२], ४८३[१], ४९०[३], ४९१[१] |
| ,, | अज्ञानाभ्याम् | ४६६[१], ४६८[१], ४७३[१], ४७४[१], ४७५[१], ४८१[१], ४८२[१], ४८९[१], ४९०[१] |
| अण्णे | अन्यान् | १८०१ |
| –अण्णे | अन्ये | २४, २८ [१], ३१ [१], ३४[२], ४०, ४१ गा.१८, ४२, ४६, ५१, ५२, ५४ [१] गा.५३, ५४[३]गा.५७-५८, ५४ [४] गा.६७-६८, ५४[८] गा.८९, ५४[११], ५६ [१], ५७[१], ५८[१], ६३, ६७, ७१, ७३, ७४, ७९, ८०, ८३, ८५[१], ८७, १०५, १०६, ८४९, ८५२ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अत्थि | अस्ति | २११ गा.१७१, ९१०[३], १०३४, ११५५, १५५९ तः १५६१, १५६४, १५७४, १५७५[१], १५७६[१], १५७७[१], १५७८[१], १५७९[१], १६११, १६३७, १६३८[१], १६४०, १६८५[३], १८९८[१-२], १९०३ [३-४], १९०७ |
| ,, | सन्ति | ४८८, १००९[२], १०११[२], १०१२[२], १०१४[२], १०१५[२], १०४१, [१-४, ६-८], १०४३[१, ३, ५-६], १०४५[१], १०४६ [५,७-८], १०४७[३], १०६१, १०६५, २०५२ [२], २०९३[१], २०९५ [१], २०९६[१-२], २१००[२], २१०१[१], २१०२, २१०३[१], २१०५ तः २१०८, २११२, २११३, २११८ [१], २११९[२, ४], २१२०[२-३], २१२४ [३], २१३५[१] |
| अत्थि– | अस्ति | ९९४, १४०८[३], १४२० [१-३, ६-७] १४२१[१ ४], १४२५ [१], १४२८[१], १४३१ [१], १४३२[१-२], १४३७[१-३], १४४४, १४५७, १४५९, १४६३, १४६८, १६२०, १६७५ |
| अत्थि– | सन्ति | ६७३[२], ९९६, ९९८, ११३०, २०४२, २०४३, २०४६, २०५१ |
| –अत्थि | स्तः | २१२२ |
| –अत्थि | अस्तिकायः | १२५९ गा.२१२ |
| –अत्थिए | ,, | २१२ गा.१८१ |
| ०–अत्थिकाए | ,, | २७२[३-५], २७३ |
| ०–अत्थिकाएणं | अस्तिकायेन | १००२, १००३[१], १००५ |
| ०–अत्थिकाय | अस्तिकाय | २७०, २७१, २७३ |
| अत्थिकायधम्मं | अस्तिकायधर्मम् | ११० गा. १३० |
| ०–अत्थिकायस्स | अस्तिकायस्य | २७२ [१-५], १००२, १००३ [१], १००५ |
| +अत्थिय | अस्थिकम्–बहुबीज-वनस्पतिविशेषः | ४१ गा.१६ |
| अत्थोग्गहे | अर्थावग्रहः | १०१७, १०१९, १०२०[१], १०२१[१, ३], १०२२ [१-२] |
| ०अत्थोग्गहे | अर्थावग्रहः | १०१९, १०२१[३] |
| अथिरणामाए | अस्थिरनाम्नः | १७०२[४९] |
| अथिरणामे | अस्थिरनाम | १६९३ |
| अदिट्ठंतेहिं | अदृष्टान्तैः | १६६४ |
| अदिण्णादाणे | अदत्तादानम् | १६३९ |
| अदिण्णादाणेणं | अदत्तादानेन | १५७७[१] |
| अदीया | अतीताः | पृ.४३२ टि.२ |
| अदुक्खमसुहं | अदुःखमसुखाम्–वेदनाभेदम् | २०५४ गा.२२६. २०७० |
| अदुक्खमसुहा | अदुःखमसुखा–वेदनाभेदः | २०६९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अप्पाणं | आत्मानम् | १५७२ |
| +अप्पाबहु | अल्पबहुत्वम् | ९७२ गा. २०२ |
| अप्पाबहुए | अल्पबहुत्वे | १००६ गा. २०७ |
| अप्पाबहुगं | अल्पबहुत्वम् | ११८० [१०], ११८१ |
| अप्पाबहुगा | अल्पबहुत्वानि | ११८० [१०], ११८१ |
| अप्पाबहुदंडगा | अल्पबहुत्वदण्डकाः | ६९२ |
| अप्पाबहुयं | अल्पबहुत्वम् | ८०४, ८८८[१] |
| अप्पाबहुयाणि | अल्पबहुत्वे | ९८३[२], ९८४ |
| अप्पिड्ढिया | अल्पर्द्धिकाः | ११९१ तः ११९४, ११९७ |
| ०–अप्पिड्ढिया | ,, | ११९१, ११९२, ११९४ |
| अप्पियतरिया | अप्रियतरिका | १२२६ |
| अप्पियत्ताए | अप्रियतया | १८०५ |
| अप्पेस्सा | अप्रेष्याः | २०७ |
| अप्फोया | वल्लीविशेषः | ४५ गा. ३० |
| अफासाइज्जमाणा | अस्पृश्यमानाः | १८१८, १८२१ |
| अफासाइज्जमाणाइं | अस्पृश्यमानानि | १८२० |
| अफासाइज्जमाणाण | अस्पृश्यमानानाम् | १८१८, १८२१ |
| अफासाइज्जमाणाणं | ,, | १८१७ |
| अफुण्णे | आपूर्णम् | २१५३[१-२], २१५६[१-२], २१५७, २१५९[१-२], २१६५, २१६६ [१] |
| अफुसमाणगति-परिणामे | अस्पृशद्गति-परिणामः | ९४९ |
| अफुसमाणगती | अस्पृशद्गतिः | ११०५, ११०७ |
| अफुसमाणगतीए | अस्पृशद्गतिकः | २१७५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अफुसित्ता | अस्पृष्ट्वा | ११०७ |
| अबंधए | अबन्धकः | १६४२, १६४३, १६४६, १७८३ [१], १७८४[१, ३] |
| अबंधगा | अबन्धकाः | ३२५, १६४३ |
| अबंधगाणं | अबन्धकानाम् | ३२५ |
| अबंधगे | अबन्धकः | १६४३ |
| अबंधगेण | अबन्धकेन | १७८४[१] |
| अबाहा | अबाधा | १६९७, १६९८ [१-२], १६९९[१-२], १७०० [२, ४, ९-१३], १७०२ [३, ५-९, ११, १३, १८-२२, २४-२७, ३६-३९, ४२-४३, ४५, ५४,५८], १७०३[१], १७०४, १७३४, १७३५ [१], १७३७[२-३], १७३९[२], १७४१ |
| अबाहाए | अबाधया | २११ |
| अबाहूणिया | अबाधोनिका–अबाधोना | १६९७, १६९८[१], १७००[२], १७०४, १७४१ |
| अब्भइए | अभ्यधिकः | ४४३, ४४५ [३], ५०८, ५२७ [३], पृ.१५२ टि.१ |
| –अब्भइए | अभ्यधिकः | पृ.१५२ टि.१ |
| ० अब्भइए | ,, | ४४०, ४४३, ४४८, ४५५ [२-३], पृ.१५२ टि.१ |
| ०–अब्भइए | ,, | ४४०, ४४८ |
| ◁अब्भइते | अभ्यधिकः | ५२७[३] |
| ०–अब्भइते | ,, | ,, |
| अब्भइयं | अभ्यधिकम् | १९३२[२] |
| ० अब्भइयं | ,, | १३२७ |
| ०–अब्भइयं | ,, | १७३० [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ०-अभिगमी | अधिगमिनः | २०४९, २०५० |
| अभिगमे | अधिगमः | २०३२ गा. २२४ |
| अभिग्गहम्मि | अभिग्रहे | ८६६ गा.१९७ |
| अभिज्झियत्ताए | अभिध्यिततया | १८०५, १८०६[१] |
| अभिण्णाइं | अभिन्नानि | ८८० |
| अभिनिविट्ठाइ | अभिनिविष्टानि | १४४४ |
| अभिन्नाइं | अभिन्नानि | ८८० |
| ०-अभिरामा | अभिरामाणि | १७७, १७८ [१], १८८ |
| अभिरूवा | अभिरूपौ | २०६[१] |
| ,, | अभिरूपा | २११ |
| ,, | अभिरूपाणि | १७७, १७८ [१] १८८, १९५[१], १९६, २०६[१], २१० |
| अभिलावविसेसो | अभिलापविशेषः | १२४९ |
| अभिलावेणं | अभिलापेन | ३५३, ६४९ [२], ६९२, ८९१, ९९९[२], ११९६, १२२१, १६१९, १७४२ |
| -अभिलावेणं | अभिलापेन | १५२० [५] |
| अभिलावो | अभिलापः | ६२५, ६३८, ६७४, ९९०[४], १२०० [२], १२०७[२], १२४८ |
| ०-अभिलावो | अभिलापः | २१५४[१] |
| अभिवंदिऊण | अभिवन्द्य | १ गा.१ |
| अभिसमण्णागयाइं | अभिसमन्वागतानि | १४४४ |
| अभिहणंति | अभिघ्नन्ति | २१५३[४], २१६६[३] |
| -अभिहियं | अभिहितम् | ११० गा. १३० |
| अमणापतरिया | अमनआपतरिका | पृ.२९३ टि.९ |
| अमणामतरिया | अमनोऽमतरिका | १२२६, १२३४ |
| अमणामत्ताए | अमनोऽमतया | १८०५ |
| अमणामयरिया | अमनोऽमतरिका | १२२७, १२२८, १२३३, १२३५ |
| अमणुण्णतरिया | अमनोज्ञतरिका | १२२६ |
| अमणुण्णत्ताए | अमनोज्ञतया | १८०५ |
| अमणुण्णा | अमनोज्ञाः | १६८१[२] १६९०[३] |
| अमणूसआहारग-सरीरे | अमनुष्याहारक-शरीरम् | १५३३[२] |
| -अमर | अमर | १७७, १७८[१] १८८ |
| अमरवइ | अमरपतिः-वानव्यन्तरेन्द्रः | १९२ गा.१४९ |
| अमरा | अमराः | २११ गा.१७८ |
| अमाइसम्मद्दिट्ठि-उववण्णगा | अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाः | ९९८, ११४४, २०४६, २०८३ |
| अमाइसम्मद्दिट्ठोव-वण्णगा | ,, | ११४६ |
| अमातिसम्मद्दिट्ठिउ-ववण्णगा | ,, | पृ.४२७ टि.४ |
| अमादि० | अमायिन् | पृ.४२० टि.३ |
| अमायसम्मद्दिट्ठि-उववण्णगा | अमायिसम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाः | पृ.४२७ टि.२ |
| +अमिय | अमितः-दिक्कुमारेन्द्रः | १८७ गा.१४३ |
| अमिय० | अमृत | २११ गा.१७६ |
| +अमियवाहण | अमृतवाहनः-दिक्कुमारेन्द्रः | १८७ गा.१४४ |
| अमूढदिट्ठी | अमूढदृष्टिः | ११० गा.१३२ |
| अम्मापियरो | मातापितरौ | ८४१, ८४६ |
| +अय | अयः | २४ गा.८ |
| अय० | अज | ७२ |
| अयखंडाण | अयःखण्डानाम् | ८८२ |
| अयगरा | अजगराः | ७७, ८१ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| असंखेज्जपएसोगाढस्स | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढस्य | ५१४, ८०४, ८०६ |
| असंखेज्जपएसोगाढा | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढाः | ३३१ |
| ,, | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढा | १२४४ |
| असंखेज्जपए-सोगाढाइं | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढानि | ८७७ [४] |
| असंखेज्जपए-सोगाढाण | असङ्ख्येयप्रदेशाव-गाढानाम् | ३३१ |
| असंखेज्जपए-सोगाढाणं | ,, | ५१४ |
| असंखेज्जपएसोगाढे | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढः | ५१४ |
| ,, | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढम् | ७९४, ७९६, ७९८ [१], ९७८ [१], ९८५ [६] |
| असंखेज्जपदेसिए | असङ्ख्येयप्रदेशिकम् | ७९५, ७९९ |
| असंखेज्जपदेसिते | ,, | ७९९ |
| असंखेज्जपदेसियस्स | असङ्ख्येयप्रदेशिकस्य | ५३६ [१], ८०४ |
| असंखेज्जपदेसिया | असङ्ख्येयप्रदेशिकाः | ५०३ |
| असंखेज्जपदेसियाणं | असङ्ख्येयप्रदेशिकानाम् | ३३० |
| असंखेज्जपदे-सोगाढाइं | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढानि | १७९७ |
| असंखेज्जपदेसोगाढे | असङ्ख्येयप्रदेशावगाढम् | ७९५, ७९९, ८०१ |
| असंखेज्जभाग-ब्भतिए | असङ्ख्येयभागाभ्यधिकः | ४४३ |
| असंखेज्जभागब्भ-हिए | ,, | ४४० |
| असंखेज्जभाग-मब्भहिए | ,, | ४४८ |
| असंखेज्जभागहीणे | असङ्ख्येयभागहीनः | ४४३, ४५५ [२-३] |
| असंखेज्जवासाउएसु | असङ्ख्येयवर्षायुष्केषु | ६७२ [४] |
| ०असंखेज्जवासा-उएसु | ,, | ६७२ [६] |
| असंखेज्जवासा-उएहिंतो | असङ्ख्येयवर्षायुष्केभ्यः | ६३९ [१०, २१, २५], ६४५ [४], ६६२ [४] |
| असंखेज्जवासाउय | असङ्ख्येयवर्षायुष्क | ६५८ |
| असंखेज्जवासाउय० | ,, | ६३९ [१०, २५], ६४८, ६६० १५३३ [५] |
| असंखेज्जवासाउय-कम्मभूमग-गब्भवक्कंतिय-मणूसपंचेंदिय-वेउव्वियसरीरे | असङ्ख्येयवर्षायुष्ककर्म-भूमकगर्भव्युत्क्रान्तिक-मनुष्यपञ्चेन्द्रिय-वैक्रिय-शरीरम् | १५१९ [३] |
| असंखेज्जवासाउय-गब्भवक्कंतिय-तिरिक्खजोणिय-पंचेंदियवेउव्विय-सरीरे | असङ्ख्येयवर्षायुष्क-गर्भव्युत्क्रान्तिक-तिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रिय-वैक्रिय-शरीरम् | १५१८ [२] |
| असंखेज्जवासाउया | असङ्ख्येयवर्षायुष्काः | ६८१ |
| असंखेज्जसमइए | असङ्ख्येयसामयिकः | १७९६, १८१५, २०८७ [१], २१७१ |
| असंखेज्जसमइयं | असङ्ख्येयसामयिकम् | ८७९, २१७५ |
| असंखेज्जसमए | असङ्ख्येयसमयान् | ८७८ |
| असंखेज्ज-समयठितीया | असङ्ख्येयसमय-स्थितिकाः | ३३२ |
| असंखेज्ज-समयठितीयाइं | असङ्ख्येयसमय-स्थितिकानि | ८७७ [५] |
| असंखेज्ज-समयठितीयाण | असङ्ख्येयसमय-स्थितिकानाम् | ३३२ |
| असंखेज्ज-समयठितीयाणं | ,, | ५१८ |
| असंखेज्जसमयसिद्धा | असङ्ख्येयसमयसिद्धाः | १७ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अहिगमरुई | अधिगमरुचिः | ११० गा. १२६ |
| अहिगम[रुई]० | ,, | ११० गा. ११९ |
| अहिगरणिया | अधिकरणिकी | पृ. ३५० टि. १ |
| अहिछत्ता | अहिच्छत्रा | १०२ गा. ११३ |
| –अहिज्जंतो | अधीयानः | ११० गा. १२४ |
| अहियं | अधिकाम् | १७१०, १७१९, १७२३, १७२६ |
| –अहियं | अधिकम् | १७४ गा. १३४ |
| –अहिलंघमाण | अभिलङ्घमान | पृ. ६८ टि. १ |
| अहिलावो | अभिलापः | ६०८ |
| –अहिवतीणं | अधिपतीनाम् | १७७ |
| अहिसलागा | अहिशलाकाः–सर्पविशेषः | ८८ |
| अही | अहयः | ७७, ७८, ८० |
| अहे | अधः | १६७ तः १७४, १७७, १७८[१], १८८, ८७७[१९-२०], ११२२, १५४८, १५५१[१, ४, ६], १९९८, २०००, २००४, २००५ |
| –अहे | अधः | १७४ गा. १३५, ८७७[२३] गा. १९८ |
| अहेतूहिं | अहेतुभिः | १९६४ |
| अहेलोइयगामा | अधोलौकिकग्रामाः | १५५१ [६, ९] |
| अहेलोए | अधोलोके | २७६, २७७, २८६, ३१० |
| अहेलोक० | अधोलोक | २७७ |
| अहेलोय० | ,, | २७६, ३०३, ३१२ |
| अहेसत्तमं | अधःसप्तमीम् | १९६३ |
| अहेसत्तमा | अधःसप्तमी | ७७६, ७७८, १५४८ |
| अहेसत्तमा० | ,, | १४६६ |
| अहेसत्तमाए | अधःसप्तम्याः | १४४९, १५१७ [३], १५२९ [८], १९००, २००६ |
| ,, | अधःसप्तम्याम् | ६१४, ६२७, पृ. ४६ टि. १ |
| अहेसत्तमाओ | अधःसप्तमीतः | ६६७ |
| अहेसत्तमापुढविणेरइए | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकः | १४६१ |
| अहेसत्तमापुढविणेरइयखेत्तोववायगती | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकक्षेत्रोपपातगतिः | १०९४ |
| अहेसत्तमापुढविणेरइयपंचेंदियवेउव्वियसरीरे | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकपञ्चेन्द्रियवैक्रियशरीरम् | १५१७[१] |
| अहेसत्तमापुढविणेरइयवेउव्वियसरीरे | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकवैक्रियशरीरम् | १५२३[२] |
| अहेसत्तमापुढविणेरइया | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकाः | १४१०[३] |
| अहेसत्तमापुढविनेरइएसु | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकेषु | ६७२[२] |
| अहेसत्तमापुढविनेरइएहिंतो | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकेभ्यः | २१७[१], ६५५[२], ६५६[२] |
| अहेसत्तमापुढविनेरइया | अधःसप्तमपृथ्वीनैरयिकाः | २१६[८] |
| अहोलोए | अधोलोके | १४८, १५१, १५७, १६०, १६३, तः १६६, १७५, २९४, ३०३, ३०८ |
| अहोलोय० | अधोलोक | २७८ |
| अहोलोयस्स | अधोलोकस्य | पृ. ५० टि. २ |
| अहोवाए | अधोवातः | ३४[१] |
| –अंक | अङ्क | १९५ [१], १९६ |
| अंकलिवी | अङ्कलिपिः–लिपिभेदः | १०७ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अंतोमुहुत्तं | | तः ३९० [३], ३९१, ३९२[१-३], ३९३ तः ४३७ सूत्राणां द्वितीयकण्डिका. ५८१, ५८३, १२६२ [१-२], १२६६ [१], १२६८ [१], १२७२, १२७३, १२७५, १२७७, १२७९, १२८० तः १२८४, १२८६, १२८८, १२८९, १२९१, १२९३, १२९४, १२९६ तः १३०२, १३०५, १३०६, १३०८ तः १३१५, १३१७ तः १३२०, १३२२, १३२४, १३२६, १३२८, १३३०, १३३२ तः १३३४, १३३६ तः १३४१, १३४३ तः १३४६, १३५२, १३५४, १३५९, १३६०, १३६२ १३६६, १३७३, १३७५, १३७७, १३७८, १३८०, १३८३, १३८४, १३८६, १३८७, १३८९, १३९०, १४७२, १६९७, १६९८ [२], १७०० [१-३, ८], १७०४, १७१०, १७१९, १७२३, १७२६, १७३० [२] |
| अंतोमुहुत्ताउया | अन्तर्मुहूर्तायुष्काः | ९३ |
| अंतोमुहुत्तिए | आन्तर्मौहूर्तिकः | १७९६, १८१५, २०८७[१] |
| ,, | आन्तर्मौहूर्तिकम् | २१७१ |
| अंतोमुहुत्तियं | ,, | ८७९ |
| ,, | आन्तर्मौहूर्तिकीम् | २१७५. |
| अंतोमुहुत्तिया | आन्तर्मौहूर्तिकी | १०१० [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अंतोमुहुत्तूणाइं | अन्तर्मुहूर्तोनानि | १२६७, १२६८[१], १२७०[२] |
| अंतोमुहुत्तो | अन्तर्मुहूर्तः | १७३७ [४] |
| अंतोसागरोवमकोडाकोडीओ | अन्तःसागरोपमकोटाकोटीः | १७०२ [१२,५-७], १७३५[१], १७३७[२], १७३९[१], १७४१ |
| अंध | अन्ध्र – म्लेच्छजातिविशेष | पृ. ३६ टि. ३ |
| +अंधिय | अन्धिकः – चतुरिन्द्रियविशेषः | ५८[१] गा. ११० |
| अंब | म्लेच्छजातिविशेषः | पृ. ३६ टि. ७ |
| +–अंब | आम्रः | ४० गा. १३ |
| अंबट्ठा | अम्बष्ठाः–जात्यार्याः | १०३ गा. ११८ |
| अंबडइ | म्लेच्छजातिविशेषः | पृ. ३६ टि. ७ |
| –अंबरवत्थ | अम्बरवस्त्र | १९७ तः २०१ सूत्राणां द्वितीयकण्डिका |
| +अंबाडग | आम्रातकः | ४१ गा. १६ |
| अंबाडगाण | आम्रातकानाम् | ११२२, १२३५ |
| अंबाडाण | ,, | पृ. २७३ टि. ३ |
| अंबाण | आम्राणाम् | ११२२, १२३५, १२३६ |
| अंबावल्ली | आम्रवल्ली | पृ. १९ टि. ९ |
| अंबिल | अम्ल | ५४४, १८०९ |
| अंबिल० | ,, | १८०६ [१] |
| अंबिलरस० | अम्लरस | ४४०, ४४१ |
| अंबिलरसपरिणता | अम्लरसपरिणताः | ८[३], ९[१-५], १०[१-२], ११[४], १२[१-८], १३ [१-५] |
| अंबिलसाए | अम्लशाकः | ४९ गा. ४० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| अंबिलोदए | अम्लोदकम् | २८ [१] |
| अंसा | अंशाः | २१७० [१] |
| अंसे | अंशान् | २१७५ |

## आ

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| आइ | आदि | पृ. ३९ टि. २ |
| ०–आइ | ,, | २०३२ गा. २२३, पृ. २० टि. १४ |
| आइए | आचितः–आप्रोतः | १२२२ |
| आइल्लओ | आदिमः | १६१४ |
| आइल्लदंडओ | आदिमदण्डकः | १५९३ |
| आइल्लिगासु | आदिमासु | ११४८ |
| आइल्लियाओ | आदिमाः | १६३५ [१,४] |
| आइल्लेहिं | आदिमैः | ४८९[३] |
| आइं | आदौ | ८७७[२१] |
| ०–आई | आदयः | १७७३[२] |
| ०–आईओ | आदिकः | १८७७ |
| –आ[ई]णं | आदीनाम् | १९४ |
| ०–आईया | आदिकाः | ९७१ |
| आउ | अप् | ८५४, ८५६, ११५१, १४११, १४३१ [१], १५४६, १५८३ [३], १५८५[२], पृ.१४ टि.२ |
| आउ० | अप् | ६६८[६], ६७० ६८०, ७४३, ९४०[२], ११६१, १२८७, १४२५[३] |
| आउअ | आयुष्क | १७९१ |
| आउअ० | ,, | १७४८ |
| –आउअ | ,, | १७४२ |
| आउअबंधद्धाए | आयुर्बन्धाद्धायाः | १७४४ |
| आउअस्स | आयुष्कस्य | १६८३ |
| आउअं | आयुष्कम् | १७४९, १७५०, १७६७[१] |
| आउआणं | आयुष्काणाम् | १७३८ |
| आउए | आयुष्कम् | १६८३, १६९२, १७४४, २१७० [१] |
| ०–आउए | ,, | ६८४, ६८५, ६९० |
| –आउएण | आयुष्केण | २१७० [२] गा. २२९ |
| –आउएसु | आयुष्केषु | ६७२ [४,६] |
| ०–आउएहिंतो | आयुष्केभ्यः | ६३९ [१०-११, २१, २५], ६४५[४-५], ६६२[४] |
| आउकाइए | अप्कायिकः | ४४४ |
| आउकाइय | अप्कायिक | २३९, २४८, १०६० |
| आउकाइय– | ,, | २३८, २४३ |
| आउकाइयए-गिंदिएसु | अप्कायिकै-केन्द्रियेषु | ६६८[३] |
| आउकाइयस्स | अप्कायिकस्य | ४४४ |
| आउकाइया | अप्कायिकाः | १९, २३२, तः २३४, २३५[३], २३६, २४२, २४८, ३१० तः ३१२, ४३९ |
| ० आउकाइया | अप्कायिकाः | २३७ तः २३९, २४०[३], २४१, २४३, २४४, २४५[३], २४६ तः २४८, २५१, ३३१ |
| आउकाइयाण | अप्कायिकानाम् | ५८० |
| आउकाइयाणं | ,, | २३२ तः २३४, २३५[३], २३६, ३५७ [१-२], ४४४, पृ.११७ टि. १ |
| ०आउकाइयाणं | अप्कायिकानाम् | २३७, २४०[३], २४१, २४२, २४५[३], २४६ तः २४८, २५१, ३५७[३], ३५८, ३५९[१-२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| आहारट्ठी | आहारार्थिनः | १७९५, १८०६ [१], १८०७, १८१४ |
| –आहारट्ठी | आहारार्थी | १७९७ गा. २१७ |
| आहारट्ठे | आहारार्थः | १७९६, १८०६[१-२], १८०८, १८१५, १८२४, १८२६, १८२८ तः १८३०, १८३५, १८५२ |
| आहारत्ताए | आहारतया | १८०३ तः १८०५, १८१० तः १८१२, १८१६, १८१७, १८१९, १८२५, २०४० |
| ०–आहारत्ताए | आहारतया | १८१७ |
| आहारपज्जत्ती-अपज्जत्तए | आहारपर्याप्त्यपर्याप्तकः | १९०४[१], १९०५[१] |
| आहारपदे | आहारपदे | पृ.४०० पं.१२ |
| आहारपयं | आहारपदम् | पृ.४०६ पं २० |
| आहारय० | आहारक–शरीर | ९१६[३] |
| आहारयसरीरा | आहारकशरीराणि | ९१२ [३] |
| ०आहारयसरीरे | आहारकशरीरम् | १५३३ |
| | | २०२, १२५९ गा.२११, १७९६, १८१७, २०३८ |
| आहारे | आहारकः–समुद्घातः | २०८५ गा. २२७ |
| आहारेमाणे | आहरन् | ८४५ |
| –आहारेमाणे | ,, | ८४० |
| आहारेमि | आहरामि | ८४५ |
| –आहारेमि | ,, | ८४० |
| आहारेंति | आहरन्ति | ९९५[१], ९९६, ९९८, ११२४, ११४२, १७९८[१-२], १८००[१-३], १८०२ तः १८०४, १८०९ तः १८११, १८१६, १८१७, १८५३, १८५५ तः १८५७, २०४०, २०४२, २०४३, २०४६ |
| –आहारेंति | आहरन्ति | १७९७, १८०१, १८०९, १८१७ |
| –आहारो | आहारः | ५४[१०] गा. १०१ |
| आहिकरणिया | आधिकरणिकी | १६१९ |
| आहिगरणिया | ,, | १५६७, १५६९, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | **इ** | |
| इ | वाक्यशोभायाम् | ५४ [१] गा. ४८ गा. ५१-५२, ५५[३] गा.१०७, २११, १२२६ तः १२३१, १२३३, १२३४, १२३७, १२३८ |
| –इइ | इति | ८३६ |
| +इक्कड– | वनस्पतिविशेषः | ५४[८] गा.९२ |
| इक्खागा | इक्ष्वाकवः – कुलार्याः | १०४ |
| इक्खुवाडिग | पर्वगवनस्पतिविशेषः | पृ. १९ टि. १४ |
| इक्खुवाडिय | ,, | ५४[८] गा. ९२ |
| इक्खुवाडी | ,, | ४६ गा. ३३ |
| इक्खू | इक्षुः | ४६ गा. ३३ पृ. २५ टि. ५ |
| इच्चेतेहिं | इत्येतैः | १६७० |
| इच्चेयं | इत्येतत् | ८९७ |
| इच्चेयाइं | इत्येतानि | ८९९ |
| इच्चेवं | इत्येवम् | ८५७, पृ.२१२ टि.११ |
| इच्छंति | इच्छन्ति | १११३ |
| इच्छाणुलोमा | इच्छानुलोमा–भाषाप्रभेदः | ८६६ गा.१९६ |
| इच्छामणे | इच्छामनः | १८६४, २०५२[२-६] |
| इच्छामो | इच्छामः | १८६४, २०५२[२, ४-६] |
| इच्छियत्ताए | ईप्सिततया | १८०६[१] |
| इट्ठतरिया | इष्टतरिका | १२२९ तः १२३१, १२३७, १२३८ |
| इट्ठत्ताए | इष्टतया | २०५२[२] |
| इट्ठस्सरता | इष्टस्वरता | १६८४[१] |
| इट्ठा | इष्टाः | १६८४[१], १८६४ |
| इट्ठा | इष्टा | १६८४ [१] |
| ,, | इष्टानि | ,, |
| इट्ठे | इष्टः | ,, |
| ,, | इष्टम् | ,, |
| इड्ढिपत्तअपमत्तसंजतेहिंतो | ऋद्धिप्राप्तप्रमत्तसंयतेभ्यः | ६६५[३] |
| इड्ढिपत्तपमत्तसंजयसम्मद्दिट्ठि० | ऋद्धिप्राप्तप्रमत्तसंयतसम्यग्दृष्टि | १५३३[१०] |
| इड्ढिपत्तारिया | ऋद्धिप्राप्तार्याः | ९९, १०० |
| इड्ढी | ऋद्धिः | ११९८ |
| इड्ढीए | ऋद्ध्या | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| इणट्ठे | अयमर्थः | ११२४ तः ११२६, ११२८ तः ११३२, ११४२, १२२७ तः १२३१, १२३३, १२३५, १२३७, १२३८, १४०८[१-२], १४१७ तः १४१९, १४२०[८], १४२२ तः १४२४, १४२५[२], १४२६[१], १४२७[१], १४२८[२], १४३०[१], १४३१[२] १४३२ [३], १४३३, १४३६[२], १४३७[६], १४४६ तः १४५०, १४५२, १४५४ तः १४५६, १४६०, १४६२, १४६५, १४६९, १६४१, १६५१, १६५३, १६५४, १९६३, २१६९, २१७० [२], २१७४[१], २१७५ |
| इणमट्ठे | अयमर्थः | ८३९ तः ८४६, ९९४, १६३८ [१], १६३९, पृ.२७७ टि.१ |
| –इणं | इदम् | १ गा.३, २११ गा.१७५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| इणामेव | एवमेव | २१६९ |
| इति– | इति | २१७५ |
| –इति | ,, | ५६[२], ५७[२], ५८[२], ६८[४], ७५[४], ८४[४], ८५[५], ९१[४], १६७ तः १७३, १७७, १७८ तः १८६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, १८८, १८९[१], १९०[१], १९३[१], १९५[१], १९६, १९७[१], १९८[१], १९९[१], २०२ तः २०६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, २०७ तः २०९, ६७४, ८३०, ८३६ तः ८३९, ८५४ तः ८५६, १२०७ [२], १२६२ [२], १२६४ [२], १३२५, १३३१, १३३४, १३४६, १३५०, १३५५ |
| इत्तरियसामाइय० | ऐत्वरिकसामायिक | १३४ |
| इत्तरियं– | इत्वरकम्–स्वल्पम् | पृ.२९० टि.२-४-६-७ |
| इत्तिरियं– | ,, | १२१५[१] |
| –इत्तो | इतः | २११ गा.१७५ |
| इत्थ | अत्र | पृ.६६ टि.५ |
| इत्थिआणमणी | स्त्र्याज्ञापनी | ८३४, ८३७ |
| इत्थिपण्णवणी | स्त्रीप्रज्ञापनी | ८३८, ८५६ |
| इत्थिया | स्त्री | १२५८[५] |
| इत्थियाए | स्त्रिया | १२५८[६-८] |
| इत्थियाओ | स्त्रियः | ६४७ गा.१८४ |
| इत्थिरयणत्तं | स्त्रीरत्नत्वम् | १४६७ |
| इत्थिरयणस्स | स्त्रीरत्नस्य | ७७३[३] |
| इत्थिवयणं | स्त्रीवचनम् | ८५७ |
| इत्थिवयणे | ,, | ८९६ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| इत्थिवयू | स्त्रीवाक् | ८३३, ८३६, ८५१ |
| इत्थिवेए | स्त्रीवेदः | १६९१[५] |
| इत्थिवेद० | स्त्रीवेद | १९०२[२] |
| इत्थिवेदस्स | स्त्रीवेदस्य | १७००[९] |
| इत्थिवेदे | स्त्रीवेदः–स्त्रीवेदवान् | १३२७ |
| इत्थिवेयगा | स्त्रीवेदकाः | ९३८, ९३९[३], ९४३ |
| इत्थिवेयपरिणामे | स्त्रीवेदपरिणामः | ९३७ |
| इत्थिवेयस्स | स्त्रीवेदस्य | १७०८ [६] |
| इत्थी | स्त्रियः | ६८[३], ७५[३], ८४ [३], ८५ [४], ९१ [३] |
| इत्थीआणमणी | स्त्र्याज्ञापनी | ८३७, ८५४ |
| इत्थीपण्णवणी | स्त्रीप्रज्ञापनी | ८३५ |
| इत्थीलिंगसिद्धा | स्त्रीलिङ्गसिद्धाः | १६ |
| इत्थीवयू | स्त्रीवाक् | ८५४ |
| इत्थीवेदगा | स्त्रीवेदकाः | २५३ |
| इत्थीवेदगाणं | स्त्रीवेदकानाम् | २५३ |
| इत्थीवेयगा | स्त्रीवेदकाः | ९४२ |
| इत्थीहिंतो | स्त्रीभ्यः | ६४५ [६], ६४६ |
| इब्भजातिओ | इभ्यजातयः | १०३ गा. ११८ |
| इब्भं | इभ्यम् | ११०८ |
| इमं | इमम् | ६६५[१] |
| ,, | इमाम् | १९६३, १९६४ |
| ,, | इदम् | ११८०[६,१०], १७४१, २०९९ [२], २१०० [२] |
| इमा | इयम् | ७७५ |
| इमाओ | इमाः | ५५[३], १५१२ |
| इमाहिं | आभिः | १८७, १००३[२] |
| इमीसे | अस्याः | १६८, १७७, १७८ तः १८६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका १८८ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| इमीसे | | १८९[१], १९०[१], १९३[१], १९५[१], १९६, १९७[१], १९८ [१], २१०, २१७[६], ७७७, १९९८ |
| ,, | अस्याम् | ३३४ |
| इमे | इमे | १९४ गा. १५१ |
| इमेण | अनेन | १९२ |
| इमेणं | ,, | ६४५ [२], ८९१ |
| इमो | अयम् | ९२०, ९८६, ९८७[१] |
| इय | एवम् | २११ गा. १७५ गा. १७७ |
| इयरे | इतरे | १५०० |
| इरियावहियबंधगं | ईर्यापथिकीबन्धकम् | १६९९[१] |
| इरियावहियबंधयं | ,, | १७३६[१] |
| इव | इव | १९५[१] |
| -इव | ,, | ८९५ |
| इसिपाले | ऋपिपालः-वानव्यन्तरेन्द्रः | १९४ गा. १५२ |
| इसिवाइय | ऋषिवादित, ऋपिवादिक-वानव्यन्तरदेवजातिः | १८८ |
| +इसिवाइय | ऋपिवादितः ऋपिवादिको वा | १९४ गा. १५१ |
| इसी | ऋपिः-वानव्यन्तरेन्द्रः | १९४ गा. १५२ |
| इसीपब्भारा | ईषत्प्राग्भारा | १५५१[१] |
| इसीपब्भाराए | ईषत्प्राग्भारायाम् | १४८ |
| इस्सरियविसिट्ठया | ऐश्वर्यविशिष्टता | १६८५ [१], १६९५[२] |
| इस्सरियविहीणया | ऐश्वर्यविहीनता | १६८५ [२], १६९५[३] |
| इहं | इह | ८३, ८९, ९०, २११ गा. १६० गा. १६२ |
| इंगाले | अङ्गारः | ३१ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| -इंद | इन्द्र | १८७ गा. १३९ |
| इंद० | ,, | १८७ |
| इंदकाइया | इन्द्रकायिकाः-त्रीन्द्रियजीवाः | पृ. २८ टि. ५ |
| इंदगोवया | इन्द्रगोपकाः-,, | ५७ [१] |
| इंदगोवे | इन्द्रगोपः | पृ. २९४ टि. १३ |
| ०इंदगोवे | ,, | १२२९ |
| इंदनीले | इन्द्रनीलः-मणिः | २४ गा. १० |
| इंदा | इन्द्राः | १९४ गा. १५१ |
| ०-इंदा | ,,-इन्द्रनामाभिधद्वीपसमुद्रार्थे | १००३[२] गा. २०५ |
| ०इंदा | इन्द्रौ | १८९[२] |
| ०-इंदा | ,, | १७८[२], १८१ [२], १८४[२] |
| इंदाणं | इन्द्राणाम् | १८७ |
| इंदिए | इन्द्रियम् | २ गा. ५ |
| ०-इंदिए | ,, | १०२८[१], १०३२[१], १०५६, १०५७, पृ. २५२ टि. १ |
| ०-इंदिएसु | इन्द्रियेषु | १०६४, १०६७ |
| इंदिओवउत्ता | इन्द्रियोपयुक्ताः | ३२५ |
| इंदिओवचए | इन्द्रियोपचयः | १००७ |
| इंदिओवचओ | ,, | १००८[२] |
| इंदिकाइया | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७[१] |
| +इंदिय | इन्द्रियम् | २१२ गा. १८० |
| +-इंदिय | ,, | १२५९ गा. २११ |
| ०-इंदिय | इन्द्रिय | १२३७ |
| इंदियअवाए | इन्द्रियापायः | १०१५[१] |
| इंदियउद्देसए | इन्द्रियोद्देशके | २०४६ |
| इंदियउवउत्ताणं | इन्द्रियोपयुक्तानाम् | ३२५ |
| इंदियउवओगद्धा | इन्द्रियोपयोगाद्धा | १०१२[१] |
| +इंदियउवचय | इन्द्रियोपचयः | १००६ गा. २०७ |
| इंदियओगाहणा | इन्द्रियावगाहना | १०१४[१] |

## ई

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ईसाणवडेंसए | ईशानवतंसकः | १९८[१] |
| ईसाणस्स | ईशानस्थ | २००[१], २०४[१], १०६१ |
| ईसाणा | ईशानाः | १४४[१] |
| ०-ईसाणा | ,, | ६७४ |
| ईसाणाणं | ईशानानाम् | १९८[१], १८३१ |
| ईसाणे | ईशानः | १९८[१-२] |
| ,, | ईशाने | २००[१], २२३[२],२३४, ४१३[१] तः ४१६[३], ५९०, पृ. ३९७ टि. ३ |
| ०-ईसाणेसु | ईशानेषु | २०५१, २०५२[१] |
| ईसाणेहिंतो | ईशानेभ्यः | १४६९ |
| ०-ईसाणेहिंतो | ,, | ६५०[१८] |
| ईसिपब्भारा | ईषत्प्राग्भारा | पृ. ७७ टि. ५ |
| ईसिपब्भाराए | ईषत्प्राग्भारायाः | २११ |
| ईसिमज्झिमपरिणामे | ईषन्मध्यमपरिणामः | १७४६ |
| ईसिं | ईषत् | १२३७, पृ. ४४५ टि. ४ |
| ईसी | ,, | १२३७ |
| -ईसी | ,, | १७८[२] |
| ईसी | ईषत् - ईषत्प्राग्भारैकार्थे | २११ |
| ईसी० | ईषत् | १७८[१-२] |
| ईसीपब्भारं | ईषत्प्राग्भाराम् | १९६३, १९६४ |
| ईसीपब्भारा | ईषत्प्राग्भारा | २११, ७७४, ७७६ |
| ईसीपब्भाराए | ईषत्प्राग्भारायाः | २११ |
| ईसीहस्सपंचक्खरउच्चारणद्धाए | ईषद्ह्रस्वपञ्चाक्षरोच्चारणाद्धायाः | २१७५ |
| ईहा | ईहा | १००६ गा. २०८, १०१६[१] |
| ० ईहा | ,, | १०१६[१] |

उ

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| उ | तु | ५४[२] गा. ५५, ५४[३] गा. ५६ तः ६० गा. ६२ तः ६५, ५४[४] गा. ६६ तः ७५, ५४[५] गा. ७६ गा. ७८, ५४[६] गा. ८० तः ८३, ५४[८] गा. ९६, ५४[१०] गा. १००, ५४[११] गा. १०४ गा. १०६, ११० गा. १२० गा. १२२ गा. १२४-१२५, १७४ गा. १३५, १८७ गा. १४२, ९४८ गा. १९९, २०५४ गा. २२५ |
| उईर | उदीरणा | ९७१ गा. २०१ |
| -उउय | ऋतुक | १८८ |
| उक्कडा | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७[१] |
| उक्करियाए | उत्करिकया | ८८६ |
| उक्करियाभेए | उत्करिकाभेदः | ८८१, ८८६ |
| उक्करियाभेएणं | उत्करिकाभेदेन | ८८७ |
| उक्करियाभेदपरिणामे | उत्करिकाभेदपरिणामः | ९५१ |
| उक्करियाभेदे | उत्करिकाभेदः | ८८६ |
| उक्करियाभेदेण | उत्करिकाभेदेन | ८८७ |
| उक्कलिया | उत्कलिकाः- त्रीन्द्रियजीवाः | ५७[१] |
| ०-उक्कलिया | उत्कलिका-वातः | ३४[१] |
| उक्कलियावाए | उत्कलिकावातः | ३४[१] |
| उक्कलिवाए | ,, | पृ. १६ टि. ३ |
| उक्का | उल्का | ३१[१] |
| उक्कामुहा | उल्कामुखाः - अन्तर्द्वीपमनुष्याः | ९५ |
| उक्किण्ण-० | उत्कीर्ण | १७७, १७८[१], १८८ |
| उक्कोस | उत्कृष्ट | १२४८ |
| उक्कोस-० | ,, | २११ गा. १६३ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| उरपरिसप्पथलयरतिरिक्खजोणियपंचेंदियओरालियसरीरे | उरःपरिसर्पस्थलचरतिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियौदारिकशरीरम् | १४८५[५-६] |
| ० ,, | ,, | १४८५ [६-७] |
| उरपरिसप्पथलयराण— | उरःपरिसर्पस्थलचराणाम् | १४९९ [२] |
| उरपरिसप्पा | उरःपरिसर्पाः | ८४ [४] |
| उरपरिसप्पाण | उरःपरिसर्पाणाम् | १५११ [२] |
| उरपरिसप्पाणं | ,, | ८४[४] |
| उरपरिसप्पेहिंतो | उरःपरिसर्पेभ्यः | पृ. १७३ टि. १ |
| उरब्भरुहिरे | उरभ्ररुधिरम् | १२२९ |
| उराले | हरिद्वनस्पतिविशेषः | ४९ गा. ४१ |
| उरुतुंलुगा | त्रीन्द्रियजीवाः | पृ. २८ टि. ६ |
| उरुलुंचगा | ,, | ५७ [१] |
| उलंघेज्ज | उलङ्घयेत् | २१७४ [४] |
| —उल्लोइय(दे०) | सेटिकादिसम्मृष्टिकरण | १७७, १७८ [१], १८८ |
| उवउज्झिऊण | उपभुज्य | १०१८, १६०४ [१], २१२२, पृ. २६० टि. २ |
| उवउत्ता | उपयुक्ताः | २११ गा. १६९, ९९६, ९९८ |
| ०—उवउत्ता | ,, | २११ गा. १७०, २६२, ३२५, ७३० तः ७३६, ९३८, १७५२, १९२८, १९२९, १९३२ [१], २१७६ |
| ०—उवउत्ताण | उपयुक्तानाम् | २६२, ३२५, ७३३, ७३५, ७३६ |
| ० उवउत्ताणं | उपयुक्तानाम् | ३२५ |
| ०—उवउत्ताणं | उपयुक्तानाम् | २६२, ३२५, ७३१, ७३३, ७३५, ७३७ |
| ०—उवउत्ते | उपयुक्तः | १३६२, १३६३, १७४६, १७५०, १७५१, २१७५, पृ. ३१४ टि. १ |
| ०—उवउत्तेसु | उपयुक्तेषु | १९०१[१] |
| उवएसरुइ | उपदेशरुचिः | ११० गा. १२२ |
| ०—उवएसरुई | ,, | ११० गा. ११९ |
| —उवओग | उपयोग | ९३२ |
| —उवओग— | ,, | पृ. ३१४ टि. १ |
| +उवओग | उपयोगः | २१२ गा. १८०, १२५९ गा. २११ |
| उवओगद्धा | उपयोगाद्धा | १००६ गा. २०७, १०१३ |
| ० उवओगद्धा | ,, | १०१२ [१] |
| उवओगद्धाए | उपयोगाद्धायाम् | १०१३ |
| उवओगद्धाहिंतो | उपयोगाद्धायाः | १०१३ |
| उवओगपयं | उपयोगपदम् | पृ. ४०९ पं. २२ |
| उवओगपरिणामे | उपयोगपरिणामः | ९२६, ९३२ |
| उवओगपरिणामेणं | उपयोगपरिणामेन | ९३८, ९४३ |
| उवओगे | उपयोगः | २ गा. ७, १९०८, १९१२, १९१६, १९२०, १९२६ |
| ०—उवओगे | उपयोगः | १९०९ |
| —उवओगे | ,, | १८६५ गा. २१९ |
| —उवगया | उपगताः | २११ गा. १७७ |
| उवगयाणं | उपगतानाम् | २११ गा. १७१ |
| ०—उवगा | उपगाः | १४३, १४४ [१-२] |
| ०—उवग्गहिएहिं | उपगृहीतैः | १६७० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| **०—ऊणिया** | ऊनिका—ऊना | २११ गा. १६४, १६९७, १६९८[१], १७००[२], १७०४, १७४१ |
| **०—ऊणे** | ऊनम् | १७३, १००५ |
| **०—ऊणो** | ऊनः | ३८७ [३], ३८९ [३], ३९५ [३], ३९६ [३] |
| **ऊससंति** | उच्छ्वसन्ति | ६९३ तः ६९५, ११२४, १८०२ |
| **ऊसास-नीसासे** | उच्छ्वास-निःश्वासौ | ५४ [१०] गा. ९९ |
| **—ऊसिय** | उत्सृत | १९५ [१] |
| **ऊसिया** | उच्छ्रिता | १००१ |
| **—ऊसे** | ऊषः | २४ गा. ८ |
| | **ए** | |
| **एए** | एते | ५४ [१] गा. ५३, ५४ [८] गा. ८९ गा. ९६, १७७ गा. १३७, १८७ गा. १४२, २७०, ८७६, ९६२ [३], १०७७, २१३८, पृ. १४ टि. १२ |
| **—एएण** | एतेन | १२१५ [१] |
| **एएण—** | ,, | ४३९, ४४०, ५५७[१], ८६८, ९९६, पृ. १४१ टि. १ |
| **—एएण—** | एतेन | ९९८, ११२५, ११२६, ११३०, ११३२, ११३३, ११४२, ११४४, १२१५ [३], १२२०, १२५३, १२५५, पृ. २४५ टि. ४, पृ. २७४ टि. १ |
| **एएणं** | एतेन | ३५३, ८७९, १००२ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| **एएसि** | एतेषाम् | ३१[४], ४१, ५५ [३], ५६ [२], ५७ [२], ८४ [४], ९१ [४], २२५, २३० [६], २३१, २३२, २३५[६], २४०[३-७], २४५ [९], २४६, २५० [१६], २५१, २५३, २५५, २६६, २६७, २७१, ९७९ |
| **एएसिं** | एतेषाम् | ६५५[४], ९२२ |
| **एएसु** | एतेषु | २०६[२] गा. १५५ |
| **एएहिं** | एतैः | ५४ [११] |
| **एकूणवीसं** | एकोनविंशतिः | ४२३ [१] |
| **एक्कडे** | पर्वगवनस्पतिविशेषः | ४६ गा. ३३ |
| **एक्कतीसं** | एकत्रिंशत् | ४३५ [१-३], ४३६ [१, ३], १५२९ [३-४] |
| **एक्कतीसाए** | एकत्रिंशतः एकत्रिंशता वा | ७२२, ७२३ |
| ,, | एकत्रिंशति | १८५०, १८५१ |
| **—एक्कदेस** | एकदेश | १६३ तः १६६, १७५ |
| **+—एक्कवीस** | एकविंशम् | ७९० गा. १८८ |
| **एक्कवीसं** | एकविंशतिः | ४२५[१-३], ४२६[१-३] |
| **एक्कवीसाए** | एकविंशतेः एकविंशत्या वा | ७१३ |
| ,, | एकविंशतौ | १८४०, १८४१ |
| **एक्कस्स** | एकस्य | ५४ [१०] गा. १००, पृ. २६ टि. १ |
| **एक्कं** | एकम् | १३२२, १३२७, १३२९, १३३०, १३३३, १३३४, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| एतेसिं | एतेषाम् | १९७[१], ६५० [१०], ६६९ [२], ६७२ [४], ९११ [४], ९१२[१], ९१४[२,४], ९१८ [३], ९२१ [४], ११०७, ११०९, १२०३ [५], १२५७ [१५], १२५९गा.२१२, १३१३, १४९८ [३], १५२० [५], १५४४ [२], १५६५, १७९३ गा. २१८, पृ. २२५ टि. ५-६, पृ. २८४ टि. २, पृ. ३९७ टि. २ |
| एत्तो | इतः | १२२६ तः १२३०, १२३२ तः १२३८, १२५१ |
| एत्थ | अत्र | ८२, ९३, १४८, १५१, १५४, १५७, १६०, १६६ तः १७७, १७८ तः १८६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, १८१[२], १८८, १८९ [१], १९० [१], १९३ [१], १९५ [१], १९६, १९७ तः २०६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, २०७ तः २०९, २११, २११७[२], पृ. ६१ टि. २, पृ. ६६ टि. ५ |
| एत्थ– | अत्र | १०२ गा. ११७ |
| एमेव | एवमेव | ११० गा. १२१ गा. १२३ |
| एयस्स | एतस्य | १४७३ |
| एयं | एतत् | ५४[१०] गा. १०१, १५२९[२], १६०४[२], १७३७[४] |
| –एयं | एतत् | २११ गा. १६९ |
| एया | एताः | १०३ गा. ११८ |
| एयाइं | एतानि | ५४[८] गा. ९५ |
| एयाओ | एताः | १२३२, १२३५[१] |
| एयाणि | एतानि | १७०९ |
| एयारूवा | एतद्रूपा | पृ. २९४ टि. १९ |
| –एयारूवा | ,, | १२२९ |
| एयासि | एतासाम् | १६६३ |
| एयासु | एतासु | १९०४[१] |
| एरण्णवय | ऐरण्यवत | १२५७[१२] |
| एरवतेहिं | ऐरवतैः | ९७[१] |
| –एरवय | ऐरवत | १०९८, १२५७[५] |
| एरंडबीयाण | एरण्डबीजानाम् | ८८६ |
| एरंडे | एरण्डः-तृणविशेषः | ४७ गा. ३६ |
| –एरंडे | ,, | ५४[८] गा. ९२ |
| +एरावण | ऐरावणः – गुच्छ-वनस्पतिविशेषः | ४२ गा. २२ |
| एरावणवाहणे | ऐरावतवाहनः | १९७[२] |
| एरिसए | ईदृशः | १७४६, १७५० १७५१ |
| एलए | एडकः | ८४४ तः ८४८ |
| एलग | एडक | ७२ |
| –एलवालु | एर्वारु | ५४[८] गा. ९४ |
| एलवालुंकी | वल्लीविशेषः | ४५ गा. २८ |
| ◁एव | एव | ११० गा. ११९ |
| –एव | ,, | ४९ गा. ४०, ५४[१] गा. ४८-४९ गा. ५३, ५४[८] गा. ८८, १०२ गा. ११४, ११० गा. १२१, १४९, १५२, १५५, १५८, १६१, १७४ गा. १३३ गा. १३६, १७९[१], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ओगाहणट्टयाए | | ४८१[१, ३], ४८२[१], ४८३ [१], ४८५ [१], ४८९ [१, ३], ४९० [१, ३], ४९१ [१], ४९३ [१], ४९५ [१], ४९६, ४९७, ५०५, ५०६, ५०८, ५१०, ५१३, ५१८, ५१९, ५२५[१], ५३१[१,३], ५३२ [१], ५३३ [१], ५३४, ५३५ [१], ५३७ [१], ५३८ [१], ५३९ [१], ५४१ [१], ५४२ [१], ५४३ [१], ५४५ [१], ५४७ [१], ५४८ [१], ५४९, ५५० [१], ५५१ [१], ५५२[१], ५५४[१-३], ५५५[१,३], ५५६[१], ५५७ [१], ९७९, ९८५ [७], ९८७ [२] |
| ओगाहणट्टयाएहिंतो | अवगाहनार्थतायाः | ९७९, ९८७[२] |
| ओगाहणट्ठयाते | अवगाहनार्थतया | ४८७[१], ५०४, ५११, ५१५, ५२७ [३], ५२९ [१], ५३० [१], ५३६ [१] |
| ०–ओगाहणते | अवगाहनकः | ५२६[१] |
| ओगाहणपएसट्ठयाए | अवगाहन-प्रदेशार्थतया | ९७९, ९८५[७], ९८७[२] |
| ०–ओगाहणयस्स | अवगाहनकस्य | ४८१[१] |
| ०–ओगाहणयाणं | अवगाहनकानाम् | ४५५[२], ५२६[१], ५२७[१] |
| ओगाहणवग्गणाओ | अवगाहनावर्गणाः | ८८० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ओगाहणसंठाणपयं | अवगाहनासंस्थान पदम् | पृ. ३४९ पं. ६ |
| ओगाहणसंठाणे | अवगाहनसंस्थानम् | २ गा. ६ |
| ओगाहणा | अवगाहना | २११ गा. १६४-१६५, ५४०, ९८७[१], १००६ गा. २०८, १५५२, १५६६ |
| ० ओगाहणा | अवगाहना | १०१४[१] |
| –ओगाहणा | ,, | २११ गा. १६१ |
| ०–ओगाहणा | ,, | २११ गा. १६३, १५०२, १५०६[१], १५०७[१], १५१३[१], १५२७ तः १५२९[२], १५३०, १५३१, १५३२ [१,६], १५३५, १५४५ तः १५४७[१], १५४८ तः १५५०, १५५१ [१,४,६,९] |
| ओगाहणाए | अवगाहनया | ८२, ९३, २११ गा. १६६, ४७३ [३], ५०७, १५६६ |
| ओगाहणाणामणिहत्ताउए | अवगाहनानामनिधत्तायुष्कः | ६८४ |
| ओगाहणाणामनिहत्ताउए | ,, | ६९० |
| ओगाहणानामनिहत्ताउए | ,, | ६८५ |
| ओगाहणाहिंतो | अवगाहनायाः | १५६६ |
| ओगाहित्ता | अवगाह्य | १६८, १६९, १७१ तः १७४, १७७, १७८[१], १७९[१], १८१[१], १८८, १८९ [१], १९०[१], ९९३, १००१ |
| ओगाहेत्ता | अवगाह्य | १७०, १८० [१], १८२ [१], १८३ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ओहियाणं | | [१], ११४६, ११४७, ११५५, ११८०[१, ३], १४९७[३], १५२६[४], १५३२[३], पृ.३० टि.१ |
| ० ओहियाणं | औघिकानाम् | ११७८ |
| ओहिस्स | अवधेः | १९८१ गा. २२२, २०१७ |
| ओही | अवधिः | २गा. ७, १९८२, २००८, २०१६, २०२७ |
| | क | |
| कइ | कति | ९८३[१], १६२१, १७७३ [१] |
| कइकिरिए | कतिक्रियः | १५९८, १५९९ [१] |
| कइपएसोगाढा | कतिप्रदेशावगाढा | १२४४ |
| कइरसारे | करीरसारः | पृ. २९४ टि. ३ |
| कइविहे | कतिविधः | १०६८ |
| ,, | कतिविधम् | १४८२, १४८५ [३] |
| कइसु | कतिषु | १२१७ |
| कइहिं | कतिभिः | ९६६[१], ९६७ [१], ९७०, १००२ |
| कओ | कुतः | ८५९ गा. १९२ |
| कओहिंतो | कुतः–केभ्यः | ६५० [१], ६५७ |
| कक्कोडइ | कर्कोटकी–वल्लीभेदः | ४५ गा. २९ |
| + कक्खड | तृणविशेषः | ४७ गा. ३६ |
| कक्खड ० | कर्कश–स्पर्श | ३३३, १८०१, १८०९ |
| कक्खडगरुयगुण ० | कर्कशगुरुकगुण | ९८५[९], ९८७ [४] |
| कक्खडगरुयगुणा | कर्कशगुरुकगुणाः | ९८० [१], ९८२, ९८५[८-९], ९८७ [३-४] |
| कक्खडगरुयगुणाणं | कर्कशगुरुकगुणानाम् | ९८२, ९८७ [४] |
| कक्खडगरुयगुणेहिंतो | कर्कशगुरुकगुणेभ्यः | ९८२, ९८७ [४] |
| कक्खडफास ० | कर्कशस्पर्श | ४४०, ४४१, ५४५[१], पृ. ३९५ टि. ३ |
| कक्खडफासणामे | कर्कशस्पर्शनाम | १६९४ [१२] |
| कक्खडफासपरिणता | कर्कशस्पर्शपरिणताः | ८[४], ९[१] तः ११[५], १२ [१, ३-८], १३[१-५] |
| कक्खडफासपरिणामे | कर्कशस्पर्शपरिणामः | ९५५ |
| कक्खडफासा | कर्कशस्पर्शाः | १६७ तः १७४ |
| ० कक्खडस्स | कर्कशस्य | ५४५ [१] |
| कक्खडाइं | कर्कशानि | १८००[१-२] |
| ० कक्खडाइं | ,, | १८०० [२] |
| ० कक्खडाणं | कर्कशानाम् | ५४५[१] |
| ० कक्खडे | कर्कशः | ,, |
| + कच्छ | कच्छः–वनस्पतिविशेषः | ५५ [३] गा. १०८ |
| कच्छभा | कच्छपाः–जलचरभेदः | ६४ |
| कच्छहा | ,, ,, | ६२ |
| कच्छा | कक्षा–जलरुहवनस्पतिविशेषः | ५१ |
| कच्छुरी | वनस्पतिविशेषः | ४२गा.१९ |
| + कच्छुल | कच्छुलः–गुल्मवनस्पतिभेदः | ४३ गा. २५ |
| कच्छुंभरि | कस्तुम्भरिः–वनस्पतिः | पृ. १८ टि. ६ |
| कज्जइ | क्रियते–भवति | १५७४, १५७७[१], १५७८ [१], १५७९ [१], १६०७, १६०९, १६१२, १६२८ तः १६३०, १६३४, १६४०, १६५० तः १६५२, १६५८, १६६० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| कडुइया | वल्लीविशेषः | ४५ गा. २९ |
| कन्नपीढ | कर्णपीठ | ११८ |
| कच्छुकड | वनस्पतिविशेषः | पृ.२२ टि. ४ |
| कप्प | कल्प | १९७[२], १९८ [२], ६३४ |
| कप्प – | कल्प – कल्पनामाभिधद्वीपसमुद्रार्थे | १००३[२] गा. २०५ |
| कप्पस्स | कल्पस्य | १९९[१], २०० [१], २०२[१], २०३ [१], २०४[१], २०५[१] |
| कप्पं | कल्पम् | १९६३ |
| कप्पा | कल्पौ | २०५[१], २०६[१] |
| ० कप्पा | कल्पाः | २१० |
| ० कप्पाईया | कल्पातीताः | १४७[२] |
| कप्पाणं | कल्पयोः | २०१[१], २०६[१], २०७, पृ. ७५ टि. १ |
| कप्पातीत | कल्पातीत | १५३२[६] |
| कप्पातीत ० | ,, | ६५६[३] |
| कप्पातीतगवेमाणियदेवेहिंतो | कल्पातीतकवैमानिकदेवेभ्यः | ६५०[१७] |
| कप्पातीता | कल्पातीताः | १४३, १५२०[५] |
| कप्पातीयवेमाणियदेवपंचेंदियवेउव्वियसरीरे | कल्पातीतवैमानिकदेवपञ्चेन्द्रियवैक्रियशरीरम् | १५२६[६] |
| कप्पातीयवेमाणियदेवेहिंतो | कल्पातीतवैमानिकदेवेभ्यः | ६५० [१७] |
| कप्पातीया | कल्पातीताः | १४५ |
| कप्पासट्ठिसमिंजिया | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७[१] |
| कप्पासिया | कार्पासिकाः–कर्मार्याः | १०५ |
| कप्पे | कल्पः | १९७ तः २०४ सूत्राणां प्रथमकण्डिका |
| कप्पे | कल्पे | २२३ [१–८], ३३४, ४०९ [१] तः ४१८ [१], ४१९[१], ४२० [१], ४२४ [१], ४२६[१], ५९०, १४७० |
| ० कप्पे | कल्पयोः | २०६ [२] गा. १५५ |
| कप्पेसु | कल्पेषु | १४८, १५१, १५७, १६०, २०६ [२] गा. १५५, २०५१, २०५२ [१] |
| कप्पो | कल्पः | ६६३, ६७२[९], १५३२ [५], १५५१ [४, ६] |
| कप्पोवग | कल्पोपक | ६६१ |
| कप्पोवगवेमाणियदेवेहिंतो | कल्पोपकवैमानिकदेवेभ्यः | ६५० [१७-१८] |
| कप्पोवगा | कल्पोपकाः | १४३, १४४ [१-२], १५२० [५] |
| कब्बडनिवेसेसु | कर्बटनिवेशेषु | ८२ |
| कम्म | कर्म | २११ गा. १७८, ११३७, १६८४ [१] |
| कम्म ० | ,, | ११२३ गा. २०९ |
| कम्मए | कर्मजं कार्मणं वा | ९०१, ९०२, ९०४, ९०६, ९०८, १४७५ |
| कम्मखंधे | कर्मस्कन्धान् | २१७५ |
| कम्मगसरीरकायजोगं | कार्मणशरीरकाययोगम् | २१७३ [२] |
| कम्मगसरीरकायप्पओगगती | कार्मणशरीरकायप्रयोगगतिः | १०८६, १०८९ |
| कम्मगसरीरकायप्पओगिणो | कार्मणशरीरकायप्रयोगिणः | १०८३ |
| कम्मगसरीरकायप्पओगी | कार्मणशरीरकायप्रयोगी | १०८३ |
| कम्मगसरीरणामे | कार्मणशरीरनाम | १६९४ [३] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| कम्मासरीरकाय-प्पओगगती | कार्मणशरीरकायप्रयोगगतिः | १०८७ |
| कम्मासरीरकाय-प्पओगिणो | कार्मणशरीरकायप्रयोगिणः | १०७८,१०८१तः १०८३ |
| कम्मासरीर-कायप्पओगी | कार्मणशरीरकायप्रयोगी | १०७९, १०८१, १०८२ |
| ,, | कार्मणशरीरकायप्रयोगिणः | १०७७, १०७८, १०८०, १०८१, १०८३ |
| कम्मासरीर-कायप्पओगे | कार्मणशरीरकायप्रयोगः | १०६८तः १०७०, १०७२तः १०७५ |
| कम्मे | कर्म | २ गा. ६, १६७९तः १६८१[१], १६८२, १६८३, १६८६, १६८८, १६८९ [१], १६९० [१] तः १६९३, १६९४ [१-३, ९-१०], १६९५ [१-२], १६९६, २१७० [१] |
| कम्मे त्ति पदं | कर्मेति पदम् | पृ. ३८४ पं. २१ |
| कम्हा | कस्मात् | २१७० [१] |
| कम्हि | कस्मिन् | १५७४, १५७६ [१], १५७७ [१], १५७८[१], १५७९[१], १६३७, १६४० |
| कय | कृत | १७७, १७८ [१], १८८ |
| कयरसारए | करीरसारकः | पृ. २९४ टि. ४ |
| कयरसारे | करीरसारः | १२२८ |
| कयरे | कतरे | २३० [६], २३१, २१२८ [१] |
| ,, | कतराः | १६६३ |
| ,, | कतरत् | १२४७ |
| कयरेहिंतो | कतरेभ्यः | २३०[६], २३१, १२४७, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| कयरेहिंतो | कतराभ्यः | १६६३ |
| कयंबे | कदम्बः – बहुबीजवनस्पतिः | ४१ गा. १८ |
| करए | करकः – अप्कायभेदः | २८ [१] |
| ,, | एकास्थिकवनस्पतिभेदः | पृ. १७ टि. ९ |
| +करकर | करकरः – वनस्पतिः | ५४ [८] गा. ९२ |
| ०करणी | करणी | १२३७ |
| +करमद्द | करमर्दः – वनस्पतिविशेषः | ४२ गा. २२ |
| +करमद्दिय – | वनस्पतिविशेषः | पृ. १८ टि. ११ |
| करंजे | करञ्जः – एकास्थिक-वनस्पतिः | ४० गा. १३ |
| करित्तए | कर्तुम् | १८६४ |
| +करीर | करीरः – वनस्पतिः | ४२ गा. २२ |
| करेइ | करोति | ८२ |
| करेज्ज | कुर्यात् | १४०८ [३] |
| करेज्जा | ,, | १४०७[१], १४०८ [१-३], १४२१ [५], १४४६, १४५०, १४५४, १४५६ |
| ०करेण | करेण – कर्त्रा | १ गा. २ |
| करेति | करोति | ८७९, १११७, २१७० [१] गा. २२८, २१७२, २१७४ [१], २१७५ |
| करेत्तए | कर्तुम् | २०५२[२, ४-६] |
| करेत्ता | कृत्वा | २१७५ |
| करेंति | कुर्वन्ति | ९३, ६७३ [२], १४१०[१, ३], १४११, २०५२ [२, ४-६] |
| +कल | वनस्पतिविशेषः | ५० गा. ४२ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| कंत | कान्त | ११८ |
| कंततरिया | कान्ततरिका | १२३८ |
| कंतत्ताए | कान्ततया | २०५२[२] |
| कंतयरिया | कान्ततरिका | १२३१ |
| कंतस्सरता | कान्तस्वरता | १६८४[१] |
| कंता | कान्ताः | १८६४ |
| +कंद | कन्दः, कन्दिकः – वानव्यन्तरदेवजातिः | १९४ गा. १५१ |
| ०कंदए | कन्दकः – कन्दः | १२३३ |
| कंदप्प | कन्दर्प | १८८ |
| कंदप्पियाणं | कान्दर्पिकाणाम् | १४७० |
| कंदमूला | कन्दमूलानि | ५५[३] गा. १०७ |
| कंदमूले | कन्दमूलम् | ५४[२] गा. ५४ |
| कंदलगा | कन्दलकाः – एकखुरपशुविशेषः | ७१ |
| कंद[लता]० | कन्दलता | पृ. १९ टि. २ |
| कंदलि | कन्दली | ४२ गा. २०, ४८ गा. ३७ |
| कंदली | कन्दलीकन्दः | ५४[८] गा. ८९ |
| कंदस्स | कन्दस्य | ५४[३] गा. ५७, ५४[४] गा. ६७, ५४[५] गा. ७७, ५४[६] गा. ८१ |
| कंदा | कन्दाः | ४०, ४१, ५५[३] गा. १०७ |
| कंदित | कन्दिक – वानव्यन्तरदेवभेदः | १८८ |
| कंदुक्के | कन्दुकः – वनस्पतिः | ५४[८] गा. ९६ |
| कंदे | कन्दः | ५४[१] गा. ५३, ५४[३] गा. ५७, ५४[४] गा. ६७ |
| ०कंदे | कन्दः | ५४[८] गा. ८८ |
| कंपिल्लं | काम्पिल्यम् | १०२ गा. ११३ |
| +कंबल | कम्बलः | ९७२ गा. २०३ |
| कंबलसाडए | कम्बलशाटकः | १००० |
| कंबलसाडे | कम्बलशाटः | पृ. २४७ टि. २-३ |
| ०कंबले | कम्बलः | १२२९ |
| कंबू | कम्बुः – वनस्पतिः | ५४[१] गा. ४९ |
| कंसं | कांस्यम् | ८५३ |
| कंसोयं | (?) | ८५३ |
| काइएणं | कायिकेन | १००२, १००३[१], १००५ |
| काइया | कायिकी | १५६७, १५६८, १६०५, १६०६[१], १६०७, १६०८, १६१३[१], १६१४ तः १६१६[१], १६१७, १६१९ |
| ०काइया | कायिकाः | ५५[३], २३२, २३३, १२८७ |
| काइयाए | कायिक्या | १६२० |
| ०काइयाण | कायिकानाम् | ११६१, १३०३ |
| ०काइयाणं | ,, | २३२ तः २३४, ६८०, १०४९, १४९४[१] |
| काउ० | कापोत [लेश्याम्] | १२२५ |
| काउअगणि० | कापोताग्नि | १७१ |
| काउलेसं | कापोतलेश्याम् | १२२४ |
| काउलेसा | कापोतलेश्या | पृ. ४०३ टि. १ |
| काउलेसाए | कापोतलेश्यायाम् | १५८५[१] |
| काउलेसे | कापोतलेश्यः | १२०१[२], १२०३[१, ३], १२१०[३], १२१५[३] |
| काउलेसेणं | कापोतलेश्येन | १२५८[४] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| काउलेसेसु | कापोतलेश्येषु | १२१०[३] |
| काउलेस्सट्ठाणा | कापोतलेश्यास्थानानि | १२४७ तः १२४९ |
| काउलेस्सं | कापोतलेश्याम् | ११९६, १२२१, १२२२, १२५३ |
| ,, | कापोतलेश्यम् | १२५८ [३] |
| काउलेस्सा | कापोतलेश्या | ११९६, ११५०, ११५६, ११५७, १२०३ [२], १२२१, १२२४, १२२८, १२३२, १२३५, १२३९, १२५३, १२५४ |
| ,, | कापोतलेश्याः | २५५, ९३८, ११७०, ११७१, ११७३, ११७४, ११७६, ११८०[१, ३, ५, ७-१०], ११८२ [१, ३], ११८३[१, ३], ११८८, ११९० तः ११९२, ११९४ |
| काउलेस्साए | कापोतलेश्यायाः | १२३५ |
| काउलेस्साओ | कापोतलेश्याः | ११८० [७, ९], ११८२ [२], ११८३ [३], ११८९, ११९० |
| काउलेस्साठाणा | कापोतलेश्यास्थानानि | १२४७ |
| काउलेस्साण | कापोतलेश्यानाम् | ११७१, ११७६, ११९२ |
| काउलेस्साणं | ,, | २५५ |
| काउलेस्सापरिणामे | कापोतलेश्यापरिणामः | ९३० |
| काउलेस्से | कापोतलेश्यः | १२०८, १२१० [१, ३], १२१५ [३], १२३८ |
| काउलेस्सेसु | कापोतलेश्येषु | १२०८ |
| ० काउलेस्सेसु | ,, | १२०८ |
| काउलेस्सेहिंतो | कापोतलेश्येभ्यः | ११९१, ११९४ |
| काउंबरि | कादुम्बरिः – बहुबीज-वनस्पतिः | ४१ गा. १७ |
| काउंभरि | ,, ,, | पृ. १७ टि. १४ |
| काऊअगणि ० | कापोताग्नि | १६७ तः १७०, १७२ |
| काऊदरा | काकोदराः – सर्पविशेषः | पृ. ३२ टि. २ |
| काऊयअगणि ० | कापोताग्नि | पृ. ५० टि. ९ |
| काए | वनस्पतिविशेषः | ५२ |
| ,, | कायः | २१२ गा. १८०, १२५९ गा. २११ |
| ,, | काये | २०३२ गा. २२४ |
| ० काएणं | कायेन | १००२ |
| काएहिं | कायैः | १००२, १००३ [१], १००४, १००५ |
| काओदरा | काकोदराः – सर्पविशेषः | ७९ |
| काओयअगणि ० | कापोताग्नि | पृ. ५० टि. ९ |
| काओली | काकोली – वनस्पतिः | ५४[१] गा. ५१ |
| कागणि | काकिणी – वल्लीविशेषः | ४५ गा. ३२ |
| कागलि | वल्लीविशेषः | पृ. १९ टि. १३ |
| कागा | काकाः | ८८ |
| कागिणिरयणत्तं | काकिणिरत्नत्वम् | १४६९ |
| कातव्वा | कर्तव्या | ५२८, ५३४ |
| कातव्वो | कर्तव्यः | ६२५, ६३८, ६४१ तः ६४५ [१], ६४६, ६७४ |
| काम | काम | २११ गा. १७६ |
| कामकमा | कामक्रमाः | पृ. ६४ टि. १० |
| कामकामा | कामकामाः | १८८, पृ. ६४ टि. १० |
| कामगमा | कामगमाः | पृ. ६४ टि. १० |
| कामरूव ० | कामरूप | १८८ |
| कामंजुगा | रोमपक्षिविशेषः | ८८ |
| कामिंजुगा | ,, | पृ. ३४ टि. ५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| काय | काय – म्लेच्छजाति-विशेषः | ९८ |
| कायअपरित्ते | कायापरीतः | १३७९, १३८० |
| कायजोगपरिणामे | काययोगपरिणामः | ९३१ |
| कायजोगं | काययोगम् | २१७३[१ २] २१७४[४], २१७५ |
| ० कायजोगं | ,, | २१७३[२] |
| कायजोगी | काययोगी | १३२४ |
| ,, | काययोगिनः | २५२, ९३८, ९४०[१] |
| कायजोगीणं | काययोगिनाम् | २५२ |
| कायजोगीसु | काययोगिषु | १९००[३] |
| कायट्ठिइपयं | कायस्थितिपदम् | पृ. ३१७ पं. १० |
| कायठिई | कायस्थितिः | २ गा. ५, १२५९ गा. २१२ |
| कायदुहया | कायदुःखता | १६८१[२], १६९०[३] |
| कायपरित्ते | कायपरीतः | १३७६, १३७७ |
| कायपरियारगा | कायपरिचारकाः – °प्रवीचारकाः | २०५२[१-३], २०५३ |
| कायपरियारगाणं | कायपरिचारकाणाम् – °प्रवीचारकाणाम् | २०५३ |
| कायपरियारणं | कायपरिचारणाम् – °प्रवीचारणाम् | २०५२ [२] |
| कायपरियारणा | कायपरिचारणा – °प्रवीचारणा | २०५२[१] |
| कायपरियारणे | कायपरिचारणे – °प्रवीचारणे | २०५२[२] |
| ० कायप्पओगिणो | कायप्रयोगिणः | १०८२ |
| ० कायप्पओगी | कायप्रयोगी | १०८२ |
| ,, | कायप्रयोगिणः | १०७७, १०७८, १०८०, १०८२, १०८३ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| कायप्पओगे | कायप्रयोगः | १०६८, १०६९, १०७१ तः १०७३, १०७५ |
| कायमाई | काकमाची – वनस्पतिः | ४२ गा. २० |
| काययोगं | काययोगम् | २१७४ [१] |
| काययोगी | काययोगिनः | ९४१ [१] |
| कायव्वा | कर्तव्या | ३८२ [१], ५०७, ५४९, ९४१[२], ९८७ [५], १०२२[२], १७९३ गा. २१८ |
| कायव्वो | कर्तव्यः | ६०८, ६७३ [२], ९९० [४], १२०० [२] |
| कायसुहया | कायसुखता | १६८१ [१], १६९० [२] |
| कायं | कायम् | ११२० |
| ० कारणं | कारणम् | ७३०, ७३२, ७३४ |
| कारियल्लई | वल्लीविशेषः | ४५ गा. २९ |
| कारिया | वनस्पतिविशेषः | ४२ गा. २३ |
| कारेमाणा | कारयन्तः | १७७, १७८ [१], १८८, १९६ |
| ,, | कारयन्तौ | १७८ [२] |
| कारेमाणे | कारयन् | २०४ [२] |
| काल | काल – समयार्थे | २११ गा. १७७ |
| काल ० | काल–वानव्यन्तरेन्द्र | १८९ [२], १९३ [२], १९४ |
| ,, | काल – समय | ९२१ [१], १८०१, १८०९ |
| ० कालए | कालकः – कालः, कृष्णवर्णः | ४५७ [१-३], ४६८ [१-३], ४७५ [१-३], ४८३ [१-३], ४९१ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| किरियाओ | क्रिये | ११४२ |
| किरियापयं | क्रियापदम् पृ. ३६२ पं.२८ | |
| किरियाभावरुई | क्रियाभावरुचिः | ११० गा. १२८ |
| किरियारुई | क्रियारुचिः | ,, |
| किरिया[रुई] | ,, | ११० गा.११९ |
| किरियासु | क्रियासु | १७८४ [३] |
| किरियाहिं | क्रियाभिः | ११४१, ११४२, ११४७, ११५२ |
| किलामेंति | क्लामयन्ति पृ. ४३९ टि. १ | |
| किलावेंति | ,, | २१५३ [४] |
| किसलओ | किसलयः | ५४[९] गा.९८ |
| किं | किम् | ३तः६, १४तः२४, २६तः ३१[१], ३२तः ३४[१], ३५तः ५२, ५४[१], ५६[१], ५७[१], ५८[१], ५९तः ६७, ६९तः ७४, ७६तः ८३, ८५[१], ८६तः ९०, ९२तः ९७[१], ९८तः १३२, १३४तः १४०[१], १४१[१], १४२[१], १४३, १४४[१], १४५, १४६[१], १४७[१], ४३९, ५०३, ६०९तः ६१३, ६१५, ६१७, ६१९, ६२१, ६२३, ६२४, ६३९[१-२६], ६४५[२-६], ६५० [१-६,८,१०-१८], ६५५ [१] तः ६५७, ६६२ [१-७], ६६५[२-३], ६६६[१-२], ६६८ [१-५], ६६९[१], ६७२[१-८], ६७३[१], ७३०, ७३२, ७३४, ७३६, ७३९, ७४०, ७४२, ७४५, ७४७तः ७५१, ७५५, ७५६, ७५८, ७६५, ७७५, ७८१, ७९२ तः ८००, ८०७, ८०८ तः ८२९ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, ८३१, ८६७, ८६८, ८७१, ८७२, ८७५, ८७७[१-५, ७-२३], ८७८तः ८८२, ८८८ [१], ८८९तः ८९३, ८९९, ९९४, ९९५[१], ९९६, ९९८, ९९९[१], १००२, १००३[१], १०७७, १०७८, १०८०, १०८१, १०८३, १०८६, १०८९तः ११२२, १३९९, १४१०[१], १४७२, १५१५[१]तः १५१७[२], १५१८ [१-६], १५१९[१-४] १५२०[१-३], १५२३ [२-१०], १६५०, १६५७, १६५८, १७०५, १७०७[१], १७०८ [१-४], १७१५, १७१८, १७२१, १७२२, १७२५, १७२८, १७३१[१], १७३४, १७३५[१], १७४५, १७४९, १७९३ गा. २१७, १७९४[१], १७९८[१-२], १८०० [२-३], १८०४, १८११, १८१७, १८५३, १८५९, १८६२, १८६६, १८७१ [१], १८७२, १८७४ [१], १८७५[१], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| कुच्छुंभरि | कुस्तुम्भरिः – वनस्पतिः | पृ. १८ टि. ६ |
| +कुज्जय | कुब्जकः –वनस्पतिः | ४३ गा. २४ |
| कुडए | कुटजः – वनस्पतिः | ४१ गा. १८, ४६गा. ३४, १२३३ |
| कुडगछल्ली | कुटजछल्ली | १२३३ |
| कुडगपुप्फरासी | कुटजपुष्पराशिः | १२३१ |
| कुडगफले | कुटजफलम् | १२३३ |
| कुडगफाणिए | कुटजफाणितम् | १२३३ |
| कुडंबए | वनस्पतिविशेषः | पृ. २५ टि. २ |
| कुडुंबए | ,, | ,, |
| कुडुके | ,, | पृ. २१ टि. ३ |
| कुणके | ,, | ५२ |
| +कुणाला | कुणालेषु | १०२गा. ११६ |
| कुत्थुंभरि | कुस्तुम्भरिः – वनस्पतिः | ४१ गा.१७, पृ. १८ टि.६ |
| कुदंसण | कुदर्शन | ११० गा. १३१ |
| ०कुदिट्ठी | कुदृष्टिः | ११०गा. १२९ |
| कुमुददले | कुमुददलम् | १२३१ |
| कुमुदे | कुमुदम् | ५१ |
| कुम्मुण्णया | कूर्मोन्नता—योनिभेदः | ७७३ [१-२] |
| कुम्मुण्णयाए | कूर्मोन्नतायाम्—योनिभेदे | ७७३[२] |
| कुयवा | वल्लीविशेषः | पृ. १९ टि. ७ |
| कुरए | कुरकः – वनस्पतिः | ५२ |
| कुरला | कुरराः | ८८ |
| कुरंग | कुरङ्ग | ७२ |
| कुरु० | कुरु – देवकुरूत्तरकुर्वभिधानद्वीप-समुद्रार्थे | १००३[२] गा. २०६ |
| +कुरु | कुरुषु | १०२ गा. ११३ |
| कुरुविंदे | कुरुविन्दम् – तृणविशेषः | ४७ गा. ३६ |
| कुल | कुल | ५६[२], ५७[२], ५८[२], ६४[४], ७५[४], ८४[४], ८५[५], ९१[४], ९१[४] गा. १११ |
| कुलक्ख | कुलक्ष—म्लेच्छजातिविशेषः | ९८ |
| कुलग्घा | म्लेच्छजातिविशेषः | पृ. ३६ टि. ३ |
| +कुलत्थ | कुलत्थः – वनस्पतिः | ५० गा. ४२ |
| कुलविसिट्ठया | कुलविशिष्टता | १६८५[१] |
| कुलारिया | कुलार्याः | १०१, १०४ |
| कुला | द्वीन्द्रियजीवाः | पृ. २७ टि. ७ |
| कुवधा(या) | वनस्पतिविशेषः | ४५ गा. २९ |
| कुविंदवल्ली | कुविन्दवल्ली | ४५ गा. ३० |
| कुव्वमाणे | कुर्वाणः | १८० [२], १८२ [२], १९७ [२], १९८ [२], २०६ [२] |
| कुव्वा | द्वीन्द्रियजीवाः | पृ. २७टि. ७ |
| +कुसट्टा | कुशावर्तेषु | १०२ गा. ११३ |
| कुसुम | कुसुम | १७८[२], १८८ |
| ०कुसुमए | कुसुमकम् – कुसुमम् | १२२७, १२२८ |
| ०कुसुमे | कुसुमम् | १२२८ तः १२३०, पृ. २९३ टि. १४-१६-१७ |
| कुसुंबए | कुसुम्भकः | ५८[८]गा. ८९ |
| +कुसुंभ | कुसुम्भः | ५० गा. ४३ |
| +कुसुंभक | कुसुम्भकः | पृ. २१ टि. १ |
| कुसे | कुशः | ४७ गा. ३५ |
| कुहण | कुहण – वनस्पतिविशेषः | ५४[८] गा. ९६ |
| कुहणा | कुहणाः – वनस्पतिः | ३८ गा. १२, ५२ |
| कुहणे | कुहणः – ,, | ५२ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| केण — | | ११२८ तः ११३०, ११३२, ११३८, ११३९, ११४२, १२१५[१-३], १२२०, १२२२, १२५२, १२५३, १२५५, १४४४, १४५९, १५७३, १९२८, १९२९, १९५४, १९५७ [१], १९५८, १९६०, १९६३, १९६४, २०४६, २०५१, २०५२[१], २०७८, २०८०, २०८३, २१६९, पृ. २७५ टि. ६ |
| केउ | केतुः | १९५[२] |
| केमहालिया | कियन्महती | १५०२, १५०४[१], १५०६ [१], १५०७[१], १५१३[१], १५२७ तः १५२९[२], १५३०, १५३१, १५३२[१,६], १५३५, १५४५ तः १५४७[१], १५४८ तः १५५०, १५५१ [१, ४, ६, ९] |
| केयइ | केतकी — गुच्छवनस्पतिभेदे | ४२ गा. २३ |
| ,, | ,, — वलयवनस्पतिभेदे | ४८ गा. ३७ |
| केयइअद्धं (स. प्र.) | केकयार्धे | १०२ गा. ११७ |
| केरिसए | कीदृशकः—कीदृशः | ११४६, ११४७ [१], १७५०, १७५१ |
| केरिसिया | कीदृशिका—कीदृशी | १२२६ तः १२३१, १२३३, १२३८, १७५२ |
| केलि | केलि | १८८ |
| केवइकालस्स | कियत्कालस्य कियत्कालेन (तृ.प.)वा | २१५३[२-३] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| केवइयं | कियन्तम् | ५६२, पृ.१२६ टि. १ |
| केवइया | कियन्तः | ४८१ [१], १४१५ [१] |
| ,, | कियन्ति | ९१० [४], ९११[१-२], ९८७[२], १०४३[५], १०४८[१], १०५५ [५], १०६४, १०६५, २१३५ [१] |
| केवचिरं | कियच्चिरम् | १२६० तः १२६२[२], १२६४[१] तः १२६६[१], १२६७, १२६८[१], १२७०[२] तः १२७३, १२७५, १२७९, १२८४, १२८५, १३००, १३०५, १३१०, १३१२, १३२० तः १३२२, १३२५, १३२७, १३३१, १३३४, १३३६, १३४३, १३४६, १३५०, १३५१, १३५५, १३६५, १३६६, १३६९, पृ. ३१५ टि. १ |
| केवति | कियत् | १७९३ गा. २१७ |
| केवतिए | कियान् | ९९२ [१-२] |
| ,, | कियत् | २१५३[१], २१५६[१], २१५९[१], २१६५, २१६६[१] |
| केवति- (तृ. प.) कालस्स | कियत्कालेन | १७९६, १८०८, १८१५ |
| ,, (पतृ. प.) | कियत्कालात् कियत्कालेन वा | ६९३ तः ६९५, ६९७, ७०० तः ७२४ |
| ,, | कियत्कालस्य कियत्कालेन (तृ.प.) वा | २१५६[२], २१५९[२], २१६०, २१६६[२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| केवतियं | कियत् | ९७५[१], ९७६ [१], ९८५ [३-४], १२१५ [१ ३], १२८३, १२८४, १२९१, १२९४, १२९५, १२९७, १२९८, २००६, २००७ |
| केवतियं | कियन्तम् | ३३५ तः ३५१ [१], ३५४ [१-३], ३५७ [१], ३६० [१], ३६३ [१], ३६६ [१], ३६९ [१], ३७० [१], ३७१ [१], ३७२ [१], ३७५ [१], ३८१ [१], ३८४ [१], ३८७ [१], ३९० [१], ३९३ [१], ३९४ [१], ३९५ [१], ३९६ [१], ३९९ [१], ४०७ [१], ४०८ [१], ४०९ [१], ४३६ [१], ४३७ [१-३], ५६०, ५६१, ५६३, तः ५७७, ५७९, ५८१, ५८३ तः ५८५, ५८९, ६०५ तः ६०७, १६९७, १६९८ [१-२] |
| केवतिया | कियन्तः | ४४०, ४४१, ४४३, ४४४, ४४७, ४५२, ४५५[१-३], ४५६[१], ४५७[१], ४५९[१], ४६२[१], ४६६[१], ४७७[१], ४८२[१], ४८५[१], ४८९[१], ४९०[१], ४९१[१], ४९३[१], ४९५[१], ४९७, ५०४, ५५४[३], ५५७[१], ६२६, ६२८, ६३०, ६३२, ६३३, ६३६, ६३७, ९८०[१], ९८१ [१], ९८५[८], १४१४[१,३], १४१६ [१], २०९३[१], २०९५[१], २०९६[१], २०९७[१], २०९९ [१] तः २१०१[१], २१०२, २१०३[१], २१०५, २१०६, २११९ [१-२], २१२०[१], २१२१[१], २१२३[१], २१२४[१, ३], २१२५ [१], २१३७[१], २१३९, २१४०[१] |
| ,, | कियन्ति | ९१०[१-३], ९११[३], ९१२[१-२] ९१४[१-२], ९१६[१] ९१८[१], ९२०, ९२१ [१], १०३०, १०३१ [१], १०३२[१], १०३६, १०३८[१], १०४१[१-४, ६, ८], १०४३[१, ३, ५-६], १०४५[१], १०४६ [१, ७-८], १०४७ [१-४], १०४८[१,२,४] १०५०[३], १०५४ [१-३], १०५५[१,४-५] १०५८, १०६३, १०६४, १०६७, १२४६, २०४७ |
| केवतियाओ | कियन्त्यः | १२४५, १४१५[२] |
| केवल | केवल—केवलज्ञान | १९२८ |
| केवलकप्पं | केवलकल्पम् | २१३९ |
| केवलकप्पे | केवलकल्पः | २१३९ |
| केवलणाण० | केवलज्ञान | ४५२, ४८९ [३], ४९१[१], ४९७ |

## ग

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| गब्भवक्कंतिय-उरपरिसप्पथलयर-पंचेंदियतिरिक्ख-जोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकोरः-परिसर्पस्थलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-निकेभ्यः | ६३९ [१३, १५] |
| ० ,, | ,, | ६३९ [१५] |
| गब्भवक्कंतियउर-परिसप्पथलयर-पंचेंदियतिरिक्ख-जोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्प-स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-निकानाम् | ३८३ [१] |
| ० ,, | ,, | ३८३ [२-३] |
| गब्भवक्कंतियखह-यरपंचेंदियति-रिक्खजोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चे-न्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९ [१९, २१] |
| ० ,, | ,, | ६३९ [२२] |
| गब्भवक्कंतियखह-यरपंचेंदियतिरि-क्खजोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकखे-चरपञ्चेन्द्रियतिर्य-ग्योनिकानाम् | ३८९ [१] |
| ० ,, | ,, | ३८९ [२-३] |
| गब्भवक्कंतिय-चउप्पएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्प-देभ्यः | ६३९ [८] |
| गब्भवक्कंतियच-उप्पयथलयर-तिरिक्खजोणिय-पंचेंदियओरालिय-सरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिक-चतुष्पदस्थलचर-तिर्यग्योनिक-पञ्चेन्द्रियौदारिक-शरीरम् | १४८५ [२] |
| गब्भवक्कंतियच-उप्पयथलयरपंचें-दियतिरिक्ख-जोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिक-चतुष्पदस्थलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-निकेभ्यः | ६३९ [१०] |
| ० ,, | ,, | ६३९ [१०-११] |
| गब्भवक्कंतियच-उप्पयथलयर-पंचेंदियतिरिक्ख-जोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिक-चतुष्पदस्थलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्यो-निकानाम् | ३८० [१] |
| ० ,, | ,, | ३८० [२-३] |
| गब्भवक्कंतियजलय-रतिरिक्खजोणिय-पंचेंदियओरा-लियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकजल-चरतिर्यग्योनिक-पञ्चेन्द्रियौदारिक-शरीरम् | १४८४ [१] |
| ० गब्भवक्कंतिय-जलयरपंचेंदिए-हिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचर-पञ्चेन्द्रियेभ्यः | ६३९ [६] |
| गब्भवक्कंतियजल-यरपंचेंदिय-तिरिक्खजोणिए-हिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकजल-चरपञ्चेन्द्रिय-तिर्यग्यो-निकेभ्यः | ६३९ [४, ६] |
| गब्भवक्कंतियजल-यरपंचेंदियति-रिक्खजोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिका-नाम् | ३७७ [१] |
| ० ,, | ,, | ३७७ [२-३] |
| गब्भवक्कंतिय-जलयरा | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचराः | १४९८ [४] |
| गब्भवक्कंतियति-रिक्खजोणिय-पंचेंदियओरा-लियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिक-तिर्यग्योनिकपञ्चे-न्द्रियौदारिक-शरीरम् | १४९७ [३] |
| गब्भवक्कंतियतिरि-क्खजोणियपंचें-दियवेउव्विय-सरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिक-तिर्यग्योनिकपञ्चे-न्द्रियवैक्रिय-शरीरम् | १५१८ [१-२] |
| ० ,, | ,, | १५१८ [२-५] |
| गब्भवक्कंतिय-तिरिक्खजोणिया | गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्य-ग्योनिकाः | ११८० [८] |
| गब्भवक्कंतिय-पंचेंदियतिरिक्ख-जोणिया | गर्भव्युत्क्रान्तिक-पञ्चेन्द्रियतिर्य-ग्योनिकाः | ५८४, ६३४, ११८० [५, ७] |
| गब्भवक्कंतिय-पंचेंदियतिरिक्ख-जोणियाण | गर्भव्युत्क्रान्तिक-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनि-कानाम् | ११८० [५] |
| गब्भवक्कंतिय-पंचेंदियतिरिक्ख-जोणियाणं | ,, | ३७४ [१], ७४७, ७६१, ११६३ [३], ११८० [३, ७-८] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| गच्छा | गुच्छाः | पृ. १६ टि. ७, पृ. १८ टि. २-३-१४ |
| गच्छेज्ज | गच्छेत् | २१७४[४] |
| गच्छो | गुच्छः | पृ. २२ टि. ९ |
| गण | गण | १७७, १७८ [१], १८८, १९८ [१], २११ गा. १७२, पृ. ६९ टि. १, पृ. ७७ टि. १ |
| ० गणस्स | गणस्य | १[गा. २] |
| गणहरं | गणधरम् | १११८ |
| ० गणा | गणाः | १८८, १९५[१], २०७ तः २१० |
| गणावच्छेइयं | गणावच्छेदकम् | १११८ |
| गणावच्छेदं | गणावच्छेदम् | पृ. २७२ टि. ७ |
| गणितलिवी | गणितलिपिः–लिपिभेदः | १०७ |
| गणिं | गणिनम् | १११८ |
| गतच्छायं | गजच्छायाम् | पृ. २७२ टि. २ |
| गतं | गतम् | पृ. २९० टि. ५ |
| ० गतं | ,, | १२१५[१] |
| गता | गताः | २१७०[२] गा. २३० |
| ,, | गता | १२५२, १२५३, १२५५ |
| ,, | गतानि | २१० |
| ० गता | गताः | १७७, १७८[१] |
| ,, | गतौ | १७८[२] |
| गति | गति | २२५, २२६ |
| + गति | गतौ | ८२९[२] गा. १९१ |
| गति० | गति | १२१८ गा. २१० |
| गति | गतिः | २१२ गा. १८० |
| गति – | ,, | १२५९ गा. २११ |
| गतिचरमेणं | गतिचरमेण | ८०७, ८०८ [१], ८०९[१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| गतिणामणिहत्ताउए | गतिनामनिधत्तायुष्कः | ६९० |
| गतिणामनिहत्ताउए | ,, | ६८५ |
| गतिणामे | गतिनाम | १६९३, १६९४[१] |
| गतिपरिणामे | गतिपरिणामः | ९२६, ९२७, ९४७, ९४९ |
| गतिपरिणामेणं | गतिपरिणामेन | ९३८, ९४०[१], ९४१[१], ९४२ तः ९४४ |
| गतिप्पवाए | गतिप्रपातः | १०८५ |
| गतिं | गतिम् | १६७९ |
| गती | गतिः | ११०६, ११०७, १११०, १११३, ११२२, १६८४[१] |
| ० गती | गतिः | १०८५ तः ११२२ |
| ० गतीए | गत्याम् | १०९९ |
| ० गत्ता | गात्राः | १७८ [१] |
| ,, | गात्रौ | १७८ [२] |
| गद्दभा | गर्दभाः | ७१ |
| गब्भगा | (?) गर्भगाः–मत्स्यविशेषः | पृ. २९ टि. ८ |
| गब्भया | (?) गर्भजाः – ,, ,, | |
| गब्भवक्कंतिए | गर्भव्युत्क्रान्तिकः | १४८४[३], १४८५[४] |
| गब्भवक्कंतिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकेभ्यः | ६३९ [८, १३] |
| ० ,, | ,, | ६३९ [१५] |
| गब्भवक्कंतिय | गर्भव्युत्क्रान्तिक | १४८५ [९], १५११ [१-२] |
| गब्भवक्कंतिय-उरपरिसप्प० | गर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्प | १४८५ [८] |
| गब्भवक्कंतियउर-परिसप्पथलयर-तिरिक्खजोणिय-पंचेंदियओरालिय-सरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकोरः-परिसर्पस्थलचर-तिर्यग्योनिक-पञ्चेन्द्रियौदारिक-शरीरम् | १४८५ [६] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| गब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९ [१३, १५] |
| ० ,, | ,, | ६३९ [१५] |
| गब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ३८३ [१] |
| ० ,, | ,, | ३८३ [२-३] |
| गब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९ [१९, २१] |
| ० ,, | ,, | ६३९ [२२] |
| गब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ३८९ [१] |
| ० ,, | ,, | ३८९ [२-३] |
| गब्भवक्कंतियचउप्पएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदेभ्यः | ६३९ [८] |
| गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरतिरिक्खजोणियपंचेंदियओरालियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरतिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियौदारिकशरीरम् | १४८५ [२] |
| गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९ [१०] |
| ० ,, | ,, | ६३९ [१०-११] |
| गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ३८० [१] |
| ० ,, | ,, | ३८० [२-३] |
| गब्भवक्कंतियजलयरतिरिक्खजोणियपंचेंदियओरालियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरतिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियौदारिकशरीरम् | १४८४ [१] |
| ० गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चेन्द्रियेभ्यः | ६३९ [६] |
| गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९ [४, ६] |
| गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ३७७ [१] |
| ० ,, | ,, | ३७७ [२-३] |
| गब्भवक्कंतियजलयरा | गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचराः | १४९८ [४] |
| गब्भवक्कंतियतिरिक्खजोणियपंचेंदियओरालियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियौदारिकशरीरम् | १४९७ [३] |
| गब्भवक्कंतियतिरिक्खजोणियपंचेंदियवेउव्वियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियवैक्रियशरीरम् | १५१८ [१-२] |
| ० ,, | ,, | १५१८ [२-५] |
| गब्भवक्कंतियतिरिक्खजोणिया | गर्भव्युत्क्रान्तिकतिर्यग्योनिकाः | ११८० [८] |
| गब्भवक्कंतियपंचेंदियतिरिक्खजोणिया | गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः | ५८४, ६३४, ११८० [५, ७] |
| गब्भवक्कंतियपंचेंदियतिरिक्खजोणियाण | गर्भव्युत्क्रान्तिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ११८० [५] |
| गब्भवक्कंतियपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | ,, | ३७४ [१], ७४७, ७६१, ११६३ [३], ११८० [३, ७-८] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० ,, | ,, | ३७४[२-३] |
| गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९[१६,१८] |
| गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ३८६[१] |
| ० ,, | ,, | ३८६[२-३] |
| गब्भवक्कंतियमणुस्सखेत्तोववायगई | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यक्षेत्रोपपातगतिः | १०९६ |
| गब्भवक्कंतियमणुस्सा | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याः | ९२, ९३, पृ. १०९ टि. १ |
| गब्भवक्कंतियमणुस्साण | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् | ७६१, ७७० |
| गब्भवक्कंतियमणुस्साणं | ,, | ९३, ३९२[१], ५८६ |
| ० ,, | ,, | ३९२ [२-३] |
| गब्भवक्कंतियमणुस्सेहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्येभ्यः | ६३९[२३-२४], ६६२[२-३] |
| ० ,, | ,, | ६३९[२४-२५], ६६२ [४-७], ६६५ [२] |
| गब्भवक्कंतियमणूस० | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्य | ६३५, १५३३[४-१०] |
| गब्भवक्कंतियमणूसआहारगसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याहारकशरीरम् | १५३३[३-४] |
| गब्भवक्कंतियमणूसपंचेंदियओरालियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यपञ्चेन्द्रियौदारिकशरीरम् | १४८७ [१-२] |
| ० ,, | ,, | १४८७[२] |
| गब्भवक्कंतियमणूसपंचेंदियवेउव्वियसरीरे | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यपञ्चेन्द्रियवैक्रियशरीरम् | १५१९[१-२] |
| ० ,, | ,, | १५१९[२-४] |
| गब्भवक्कंतियमणूसाणं | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणाम् | ११६४[३] |
| गब्भवक्कंतियमणूसेसु | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्येषु | ६७२[५] |
| ० ,, | ,, | ६७६ |
| गब्भवक्कंतियमणूसेहिंतो | गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्येभ्यः | ६५० [११-१२] |
| ० ,, | ,, | ६३९[२५-२६], ६५०[१२], ६६२ [३, ५-६] |
| गब्भवक्कंतिया | गर्भव्युत्क्रान्तिकाः | ६८[१, ३], ७५[१,३], ८४[१], ८५[२-४], ९१[१, ३], १३८, ३३४, १४८६[१,३] |
| गब्भवक्कंतियाण | गर्भव्युत्क्रान्तिकानाम् | ११९७, १५०१ [३], १५०९ |
| ० ,, | ,, | १५११[३] |
| गब्भवक्कंतियाणं | ,, | १५११[१], १५१३[४] |
| ० ,, | ,, | १५१२ |
| गब्भवास | गर्भवास | २११ |
| गब्भं | गर्भम् | १५२८[१-२,५-८] |
| गब्भे | गर्भः | ७७३[२,४] |
| गमएसु | गमकेषु | ५३४ |
| गमओ | गमकः | ११४५, ११५५ |
| ० गमओ | ,, | ११४५ |
| गमा | गमाः | १०६७ |
| ०गमे | गमे | १०६७ |
| गमो | गमः | १७२८ |
| गयअंक | गजाङ्क | १७७ |
| गयकण्णा | गजकर्णाः—अन्तर्द्वीपमनुष्याः | ९५ |
| गयकलभे | गजकलभः | १२२६ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० गंधे | गन्धः – गन्धनामाभिधद्वीप-समुद्रार्थे | १००३ [२] गा. २०५ |
| गंधेण | गन्धेन | १२३५ |
| गंधेणं | ,, | १७७, १७८[१-२], १८८, १९६, २१६९ |
| गंधेसु | गन्धेषु | १७४१ |
| गंधेहिं | गन्धैः | ४४३ |
| गंभीर | गम्भीर | १७७, १७८[१], १८८ |
| गंभीर० | ,, | १६७ तः १७४ |
| गंभीरा | चतुरिन्द्रियजीवाः | ५८[१] |
| गाउअं | गव्यूतम् | १९८८ |
| गाउआइं | गव्यूतानि | ११८४ तः ११८७ |
| ,, | गव्यूते | १९८८ |
| गाउए | गव्यूतम् | २११ |
| + गाउयपुहत्त | गव्यूतपृथक्त्वम् | १५१२ गा. २१५-२१६ |
| गाउयपुहत्तं | ,, | १५११[१, ३] |
| गाउयपुहत्तिया | गव्यूतपृथक्त्विकाः | ८३ |
| गाउयस्स | गव्यूतस्य | २११ |
| गाउयं | गव्यूतम् | ८३, १९८९, १९९० |
| गाउयाइं | गव्यूतानि | १५०८, १५१३[१,४], १९८३, १९८६ |
| ,, | गव्यूते | १९८७ |
| ० गाउयाइं | गव्यूतानि | १५११[१] |
| *० गाउयाइं | ,, | १५१२ गा. २१५ |
| गाओ | गावः | ८३२ |
| गागरा | मत्स्यविशेषः | ६३ |
| गामणिद्धमणेसु | ग्रामनिर्धमनेषु – ग्रामजलादिनिर्गमनमार्गेषु | ९३ |
| गामनिवेसेसु | ग्रामनिवेशेषु | ८२ |
| गामं | ग्रामम् | १०९० |
| गामा | ग्रामाः | १५५१[६,९] |
| ० गामिणीओ | गामिन्यः | १२४१ |
| ० गामियाओ | ,, | पृ. २९७ टि. ५-६ |
| गाय | गात्र | १२३७ |
| गाहा | ग्राहाः | ६२, ६५ |
| ० गाहा | गाथा | २०६[२], ८२९[२] |
| ,, | गाथाः | १९४ |
| गाहाओ | ,, | ५५[३] |
| ० गाहाओ | ,, | १५१२ |
| गाहावइरयणत्तं | गाथापतिरत्नत्वम् | १४६७ |
| गाहाहिं | गाथाभिः | १८७, १००३[२] |
| गिण्हति | गृह्णाति | ८७७ [३,१३-१४,१६,१९] |
| गिण्हमाणे | गृह्णन् | ८७८ |
| गिण्हंति | गृह्णन्ति | १८११ |
| गिरं | गिरम्–वनस्पतिः | पृ. २५ टि. ११ |
| गिरिकण्णइ | गिरिकर्णी– ,, | ४५ गा. ३२ |
| गिहिलिंगसिद्धा | गृहिलिङ्गसिद्धाः | १६ |
| गीत | गीत | १७७, १७८[१-२], १८८ |
| गीतजसे | गीतयशाः–गन्धर्वाभिधवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ गा. १५० |
| ० गीतजसे | गीतयशसौ – 'गीतयशाः' गन्धर्वाभिधवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ |
| गीतरती ० | गीतरति – गन्धर्वाभिधवानव्यन्तरदेवानामिन्द्र | १९२ |
| गीय | गीत | १८८, १९६ |
| गीयरई | गीतरतिः–गन्धर्वाभिधवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ गा. १५० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ०गीवा | ग्रीवा | १२२७ |
| गुच्छा | गुच्छाः | ३८ गा. १२, ४२, ५५ [३] गा. १०७ |
| गुच्छो | गुच्छः | ५४ [२] गा. ५५ |
| गुण | गुण | २११ गा. १७०, ३३३, ४४०, ४४३, ४५५ [३], ४५७ [१], ४६८ [१-३], ४७५ [१-३], ४८३ [१-३], ४९१ [१-३], ५०४, ५२०, ५२१, ५३८ [१-३], ५३९ [१-३], ५४१ तः ५४३, ५४५ [१-३], ५४७ [१-३], ५४८ [१-३], ५५० तः ५५२, ५५७ [१-३], ९८२, ९८५ [९], ९८७ [४], २०५२ [२] |
| ०गुणसेढीयं | गुणश्रेणीकम् | २१७५ |
| गुणसेढीहिं | गुणश्रेणीभिः | २१७५ |
| गुणं | गुणम् | १४२० [६] |
| ०गुणा | गुणाः | २११ गा. १६८, ९८० [१], ९८१ [१], ९८५ [८-९], ९८७ [३] |
| ,, | गुणानि | १२४७ तः १२४९ |
| ०गुणाइं | ,, | ८०२ |
| ०गुणाण | गुणानाम् | ९८२, ९८७ [४] |
| ०गुणाणं | ,, | ९८२, ९८५ [९], ९८७ [४] |
| ०गुणितं | गुणितम् | २११ गा. १७६ |
| ०गुणे | गुणान् | २११ गा. १७४ |
| ०गुणेहिं | गुणैः | १००५ |
| ०गुणेहिंतो | गुणेभ्यः | ९८२ |
| ०गुत्ता | गुप्तानि | १७७, १७८ [१], १८८ |
| ०गुत्तीसु | गुप्तिषु | ११० गा. १२८ |
| +गुम्म | गुल्माः | ५५ [३] गा. १०७ |
| गुम्मा | गुल्माः | ३८ गा. १२, ४३, ४३ गा. २६ |
| ०गुरुं | गुरुम् | १ गा. १ |
| गुलया | द्वीन्द्रियजीवाः | पृ. २७ टि. ७ |
| ०गुलिया | गुटिका | १२३० |
| गुले | गुडः | १२३८ |
| गुंजद्धरागे | गुञ्जार्धरागः | १२२९ |
| गुंजालियाण | गुञ्जालिकानाम् | ८८५ |
| गुंजालियावाते | गुञ्जालिकावातः | पृ. १६ टि. ४ |
| गुंजालियासु | गुञ्जालिकासु | १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| गुंजावल्ली | गुञ्जावल्ली | ४५ गा. ३१ |
| गुंजावाए | गुञ्जावातः | ३४ [१] |
| गूढछिरागं | गूढशिराकम् | ५४ [७] गा. ८५ |
| गूढदंता | गूढदन्ताः—अन्तर्द्वीपमनुष्याः | ९५ |
| ०गेज्झा | ग्राह्याः | ५४ [११] गा. १ |
| गेण्हति | गृह्णाति | ८७७ [१-२३], ८७८, ८८८ [१], ८९० तः ८९३, ८९५ |
| गेण्हंति | गृह्णन्ति | ८८९, १८०३ तः १८०५, १८१०, १८१२, १८१६, १८१७, २०४० |
| +गेरुय | गैरिकः—मणिभेदः | २४ गा. ११ |
| गेवेज्ज | ग्रैवेयक | १९६, ४२७ [१], ४२८ [१, ३] |
| गेवेज्ज० | ,, | २०५२ [१] |
| गेवेज्ज—० | ,, | २०५१ |
| गेवेज्जग | ,, | २०७, २०९, ४२९ [१] तः ४३१ [३], ४३२ [२-३], ४३३ [१] तः ४३५ [३], ६३५, १०३५ |
| गेवेज्जग— | ग्रैवेयक | १९६ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | ५४२[१], ५४३[१], ५४५[१], ५४७[१], ५५०[१], ५५१[१], ५५२[१], ५५४[१-३], ५५५ [१-३], ५५६ [१, ३], ५५७[१], ५५९[१] |
| चउट्ठाणवडिया | चतुःस्थानपतिताः | ४५३ |
| चउण्ह | चतुर्णाम् | १७३८ |
| ,, | चतसृणाम् | १७९[२], १८०[२], २०१[२], २०२[२], २०३[२], २०४[२] |
| चउण्हं | चतुर्णाम् | १७९ [२], १८० [२], १८२ [२], १९७ [२], १९८ [२], २०१ [२], २०५ [२] |
| ,, | चतसृणाम् | १८० [२], १९० [२], १९५ [२], १९७ [२], १९८ [२], १९९ [२], २०० [२], पृ. ७३ टि. १. |
| चउण्हं – | चतसृणाम् | १९० [२] |
| चउतीसइमं | चतुस्त्रिंशत्तमम् | पृ. ४२३ पं. १० |
| +चउत्थ | चतुर्थम् | ७९० गा. १८८ तः १९० |
| चउत्थ | चतुर्थ | २१७३ [२] |
| चउत्थगमे | चतुर्थगमे | १०६७ |
| चउत्थभत्तस्स (स. ष.) | चतुर्थभक्ते | १८०६ [१] |
| चउत्थं | चतुर्थम् | ८७०, ८९८, पृ. १३५ पं. ११ |
| चउत्थिं | चतुर्थीम् | ६४७ |
| चउत्थी | चतुर्थी | ८३१ |
| चउत्थीए | चतुर्थ्याः | २१७ [३], २००३ |
| चउत्थीए | चतुर्थ्याम् | ३३४ |
| चउत्थुद्देसए | चतुर्थोद्देशके | १२५१ |
| चउत्थे | चतुर्थे | २१७२ |
| चउत्थो | चतुर्थः | पृ. ३०० पं. ५ |
| चउदस | चतुर्दश | ४२० [१] |
| चउदिसिं | चतुर्दिशम् | १५५३, १८०९ |
| चउपएसिए | चतुःप्रदेशके | ७८४ |
| ,, | चतुःप्रदेशकः | ७८४ |
| चउपएसिते | ,, | ५२७ [१] |
| चउपएसियाणं | चतुःप्रदेशकानाम् | ,, |
| चउपतिट्ठिए | चतुःप्रतिष्ठितः | ९६० [१] |
| चउपुरिसपविभत्तगती | चतुःपुरुषप्रविभक्तगतिः | ११०५, १११९ |
| चउप्पएसिए | चतुःप्रदेशकः | ५२७ [२] |
| चउप्पएसिते | ,, | ५२७ [३] |
| चउप्पएहिंतो | चतुष्पदेभ्यः | ६४४ |
| ०चउप्पएहिंतो | ,, | ६३९ [८-९] |
| चउप्पगारा | चतुष्प्रकारा | ८५९ गा. १९३ |
| चउप्पदेसे | चतुःप्रदेशे | ७९० गा. १८६ |
| चउप्पय | चतुष्पद | ३७८[२] तः ३८०[३], ६३९ [७-११], १५११[१], १५१८[६] |
| चउप्पय० | चतुष्पद | ६९, ७०, ७५ [४], ३७८[१], ६३९ [७-८], १५२४[२] |
| चउप्पयथलयरतिरिक्खजोणियपंचेंदियओरालियसरीरे | चतुष्पदस्थलचरतिर्यग्योनिकपञ्चेन्द्रियौदारिकशरीरम् | १४८५[१-२] |
| ० ,, | ,, | १४८५[२-३] |
| चउप्पयथलयराण | चतुष्पदस्थलचराणाम् | १४९९[२] |
| चउप्पाइया | चतुष्पादिका – भुजपरिसर्पविशेषः | ८५[१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| चउरिंदियाणं | ,, | ५८ [२], १६५, २२७ तः २२९, २३० [५], २३१, ३७१[१], ७५९, ७६८, ९०५, ९८०[५], १०२२[२], १०२८ [३], १०७३, १५०८, १५३८, १५४३, १८२३, १९३२ [२], १९५०, १९५१, १९६०, २०४२, २०९१ [२], पृ. १९० टि. १, पृ. २५२ टि. १ |
| ०चउरिंदियाणं | चतुरिन्द्रियाणाम् | ३७१ [२-३], ११६२, ११७९ |
| चउरेंदिय० | चतुरिन्द्रिय | १८ |
| चउरेंदिया | चतुरिन्द्रियाः | १४०३ |
| ०चउरेंदिया | ,, | ६५४, ६७० |
| चउरो | चत्वारः | १०८३ |
| ,, | चत्वारि | २०६ [२] गा. १५४ |
| चउविहा | चतुर्विधाः | ५०२ |
| चउविहे | चतुर्विधः | ९२७ |
| चउवीस० | चतुर्विंशति | ११९८, १४०९, पृ. ४३० टि.१ |
| चउवीसइमं | चतुर्विंशतितमम् | पृ. ३८७ पं. १५ |
| चउवीसं | चतुर्विंशतिः | ४२८[१-३], ४२९[१,३], १०८३, १४०९, २११५[२], २११६[२], २११७[२], २११८[२], २११९[५], २१२०[४], पृ. ४३० टि. १ |
| चउवीसा | चतुर्विंशतिः | १०३६, १०४१[१-२, ६-७], १०४३[१, ३], १०४६ [३, ५], २०९४[२], २०९८[२], २११५[२], २११६[२], २११७[२], २११८[२], २११९[५], २१२०[४], २१२४[४] |
| चउवीसाइं | चतुर्विंशतिः | ५५९ गा. १८२ |
| चउवीसाए | चतुर्विंशतौ | १८४३, १८४४ |
| चउव्विहवेदगा | चतुर्विधवेदकाः | १७७४[१] |
| चउव्विहवेयए | चतुर्विधवेदकः | १७७३[१] |
| चउव्विहा | चतुर्विधाः | ७०, ७७, ८६, १३९, ११३० |
| ,, | चतुर्विधा | ६, ५९, १०९७, १०९९, ११२०, १९४१, २०६० |
| चउव्विहे | चतुर्विधः | ९२९, ९६२ [१], ९६३[१], १०१८, १०२२[२], १०७३, १६८३, १६९४[१], १९१०, १९२१ |
| ,, | चतुर्विधम् | १४७१, १५३९[१], १६८९[३], १६९२, १६९४[१६] |
| ,, | चतुर्विधान् | ११० गा.१२० |
| चउव्वीसं | चतुर्विंशतिः | ५६९, ५७६ तः ५७८, ५८५, ५८७ तः ५९०, ६०७, २१०४ [२], २१२३[४], २१२४[४] |
| चउव्वीसा | चतुर्विंशतिः | २१०४[२], २१२३[४], पृ. १६३ टि. १, पृ. २५५ टि. २ |
| चउव्वीसाए | चतुर्विंशतेः | १८२[२] |
| चउव्वीसो | चतुर्विंशः | ७९० गा. १८७ |
| चउस | म्लेच्छजातिविशेष | पृ. ३६ टि. १९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| चत्तारि | चत्वारः | ४५८, ५७४, ९५८, ९५९, ९६१[३], ९६२[३], ९६३[३], १०६७, १०८३, १११९, १४१४[३], १४१६[१-२], १६०४[१-२], १६१६[२], १६१९, १६३६, १७००[४], १७१२, २०८९, २०९१[२], २०९५[१], २११९[२, ४], २१३३, २१३४[१], २१३६, २१३८, २१४१, २१४८, २१५०, २१७०[१] |
| ,, | चतस्रः | २११ गा. १६४, ११२९, ११४१, ११४२, ११५९, ११६५[२], १२५७[९, १२-१३], १५३२[५], १६३५[१] |
| ,, | चत्वारि | २०१[१], २०५[१], २०६[२] गा. १५५, ८७०, ८९८, ८९९, ९०६, १०२८[२], १०३३[२], १०४१[४], १०६६[३], १५०८, १९८३, १९८४ |
| ,, | चतुरः | १७०८[४], २१७५ |
| चत्तालीस | चत्वारिंशत् | १७३७[३] |
| चत्तालीसं | ,, | १८३[१], २०३[१], १७००[४-५], १७३७[३] |
| चत्तालीसा | चत्वारिंशत् | १८७ गा. १४०-१४१, २०६[२] गा. १५४ गा. १५६ |
| चत्तालीसाए | चत्वारिंशतः | १८३[२], २०३[२], २०६[२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| चत्तालीसाणं | चत्वारिंशताम् | २०३[२] |
| चदुविधे | चतुर्विधः | पृ. २२९ टि. १ |
| चपा | वनस्पतिविशेषः | पृ. २९६ टि. १ |
| चमर | चमर | ७२ |
| चमर ० | चमर – असुरकुमारेन्द्र | ७२ |
| चमरे | चमरः – असुरकुमारेन्द्रः | १७९ [२], १८७ गा. १४३ |
| चम्मपक्खी | चर्मपक्षिणः | ८६, ८७ |
| चम्मरयणत्तं | चर्मरत्नत्वम् | १४६९ |
| चयणं | च्यवनम् | ६०८, ६२५, १२०० [२], १२१४ |
| चयणेणं | च्यवनेन | ६३८ |
| चयं | च्यवमानः | पृ. ३२६ टि. १ |
| चयंतस्स | त्यजतः | २११ गा. १६२ |
| चयंति | चीयन्ते | ७७३ [३] |
| चयंति – | च्यवन्ते | ६७४, १२०७ [२] |
| चरग ० | चरक | १४७० |
| चरंति | चरन्ति | ८३, १९५ [१] |
| चरित्त | चारित्र | ९३६ |
| चरित्तधम्मं | चारित्रधर्मम् | ११० गा. १३० |
| चरित्तपरिणामे | चारित्रपरिणामः | ९२६ |
| चरित्तपरिणामेणं | चारित्रपरिणामेन | ९३८, ९४२, ९४३ |
| चरित्तमोहणिज्जे | चारित्रमोहनीयम् | १६९१ [१, ३] |
| चरित्ताचरित्ती | चारित्राचारित्री | ९३८, ९४२, ९४३ |
| चरित्तारिया | चारित्रार्याः | १०१, १२०, १३३, १३८ |
| ० चरित्तारिया | ,, | १२० तः १३८ |
| चरित्ती | चारित्री | ९३८, ९४२, ९४३ |
| ० चरित्ते | चारित्रे | ११० गा. १२८ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| चरिम० | चरम | २११ गा. १६२ |
| चरिमकालसमयंसि | चरमकालसमये | १७४४ |
| चरिमपयं | चरमपदम् | पृ.२०८ पं.१० |
| चरिमभवे | चरमभवे | २११ गा. १६१ |
| चरिमसमय | चरमसमय | ११९ |
| चरिमसमय० | ,, | ११२, ११५, ११६, ११८, १२२, १२३, १२५, १२८, १२९, १३१, १३२ |
| चरिमंतपएसा | चरमान्तप्रदेशाः | ७७९, ८०३ |
| चरिमंतपएसाण | चरमान्तप्रदेशानाम् | ७७७, ७७९, ७८०, ८०३, ८०४ |
| चरिमंतपदेसा | चरमान्तप्रदेशाः | ७७५, ७७७, ७७९, ७८०, ७९७, ८०२ |
| चरिमंतपदेसाण | चरमान्तप्रदेशानाम् | ८०२ |
| चरिमंतं | चरमान्तम् | ११०१ |
| चरिमंताओ | चरमान्तात् | ११०१ |
| चरिमंते | चरमान्तम् | १९९८, २०००, २००२ तः २००६ |
| ,, | चरमान्तः | १५५१[१] |
| चरिमंतेसु | चरमान्तेषु | २११ |
| चरिमा | चरमाः | २७४, २७५, ८०९[१], ८११[१], ८१३[१], ८१५[१], ८१७[१], ८१९[१], ८२१[१], ८२३[१], ८२५[१], ८२७[१], ८२९[१], ९९३, २१६८ |
| चरिमाइं | चरमाणि | २ गा. ४, ७७५, ७७७, ७७९, ७८०, ७८१, ७८३ तः ७८८, ७९७, ८०२, ८०३ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| चरिमाण | चरमाणाम् | ७७७, ७७९, ७८०, ८०२ तः ८०४ |
| चरिमाणं | चरमाणाम् | २७४ |
| चरिमाणि | चरमाणि | ७७५, ७७७, ७७९, ७८०, ७९७, ८०२, ८०३ |
| चरिमे | चरमः | २१२ गा. १८१, ७८१ तः ७८८, ८०७, ८०८[१], ८१०[१], ८१२[१], ८१४[१], ८१६[१], ८१८[१], ८२०[१], ८२२[१], ८२४[१], ८२६[१], ८२८[१], १३९७ |
| चरिमे | चरमम् | ७९७, ८२९[२] गा. १९१, १२५९ गा. २१२ |
| ०चरिमेणं | चरमेण | ८०७, ८०८ तः ८२९ सूत्राणां प्रथमकण्डिका |
| चल | चल | १८८ |
| चवल | चपल | १८८ |
| चविता | चविका–वनस्पतिविशेषः | १२३४ |
| चंचल | चञ्चल | १९७[२] |
| चंचल० | ,, | १८८ |
| चंचुणा | चञ्चुणाः–जात्यार्याः | पृ.३८ टि. २ |
| चंचुय | चञ्चुक–म्लेच्छजातिविशेष | पृ. ३६ टि. ३ |
| चंडी | चण्डी–वनस्पतिः | ५४[१] गा. ५० |
| चंद | चन्द्र | १६७ तः १७४, १९५[१], १९७[१], २०१[१], २०५[१], २०६[१], २०७, ९७४[२-३], २१६९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० चिणणा | चयनम् | १४७४ गा. २१४ |
| चिणंति | चिन्वन्ति | ९६५[१] |
| चिणिस्संति | चेष्यन्ति | ९६६[१] |
| चिणिंसु | अचैषुः – चितवन्तः | ९६४[१] |
| चित्त | चित्र | १७७, १७८[१-२], १८८, १९७[२] |
| चित्तए | चित्रकः – सनखपदविशेषः | ८४९, ८५२ |
| चित्तओ | ,, ,, | पृ. २१२ टि. ४ |
| चित्तगा | चित्रकाः ,, | ७४ |
| चित्तपक्खा | चित्रपक्षाः—चतुरिन्द्रियजीवाः | ५८ [१] |
| चित्तलए | वनस्पतिः | पृ. १७ टि. ५ |
| चित्तलगा | चित्रलकाः – सनखपदविशेषः | ७४ |
| चित्तलिणो | चित्रलिनः – सर्पभेदः | ८० |
| चित्तं | चित्रम् | १ गा. ३ |
| ० चित्ता | चित्राणि | १०६, १९५[१] |
| चित्तामूलए | चित्रकमूलकम् | १२३४ |
| चित्तारा | चित्रकाराः – शिल्पार्याः | १०६ |
| चित्तिया | चित्रका | ८५१ |
| चियस्स | चितस्य | १६७९ |
| चियेऊण | चित्वा | पृ. ३ टि. ४ |
| चिलाय | चिलात – म्लेच्छजातिविशेषः | ९८ |
| चिल्लल | चिल्लल – ,, | ९८ |
| चिल्ललए | चिल्ललकः – आरण्यकपशुः | ८४९, ८५२ |
| चिल्ललएसु | चिल्लरकेषु | पृ. ४७ टि. १ |
| चिल्ललओ | चिल्ललकः – आरण्यकपशुः | पृ. २१२ टि. ३ |
| चिल[ल]ग | देदीप्यमान | १८८ |
| चिल्लला | चिल्ललकाः—आरण्यकपशवः | ८५०, पृ. ३१ टि. ३ |
| चिल्ललगो | चिल्ललकः—आरण्यकपशुः | पृ. २१२ टि. ४ |
| चिल्ललिया | चिल्ललिका – आरण्यकपशुः | ८५१ |
| चिल्ललेसु | चिल्लरेषु | १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| चिलय | म्लेच्छजातिविशेषः | पृ. ३६ टि. ८ |
| चिंतेमि – | चिन्तयामि | ८३० |
| चिंध | चिह्न | १७७, १७८[१-२], १८८, १९५ [१], १९६ |
| चीण | चीन—म्लेच्छजातिविशेषः | पृ. ३६ टि. १७ |
| चीणपिट्ठरासी | चीनपिष्टराशिः | १२२९ |
| ० चीणा | चीनाः—म्लेच्छजातिविशेषः | ९८ |
| चुचु | वनस्पतिविशेषः | ४२ गा. २० |
| चुच्चू | ,, | पृ. १८ टि. ८ |
| चुण्णघणो | चूर्णघनः | ५४[७] गा. ८४ |
| ० चुण्णाण | चूर्णानाम् | ८८४ |
| चुण्णियाए | चूर्णिकया | ८८४ |
| चुण्णियाभेए | चूर्णिकाभेदः | ८८१, ८८४ |
| चुण्णियाभेएणं | चूर्णिकाभेदेन | ८८७ |
| चुण्णियाभेदे | चूर्णिकाभेदः | ८८४ |
| ० चुण्णे | चूर्णम् | १२३३ |
| चुन्नपडोला | वनस्पतिविशेषः | पृ. १८ टि. ८ |
| चुलसीइ | चतुरशीतिः | १८१ [१] |
| चुलसीती | ,, | १८७ गा. १३८ |
| चुल्लहिमवंत ० | चुल्लहिमवत्—लघुहिमवत्पर्वतः | १०९८ |
| चुंचुणा | चुञ्चुणाः—जात्यार्याः | १०३ गा. ११८ |
| चुंचुया | चुञ्चुकाः—म्लेच्छजातिविशेषः | |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| चेव | | [४], ११६४ [१, ४], ११६५ [१], ११६६ [१], ११६७ [१], ११८३ [२], १२०३ [३, ५], १२०४, १२१० [१], १२१४, १२१५ [१, ३], १२२३, १२२५ तः १२३१, १२३३ तः १२३८, १२५५, १२५७ [१४-१६], १२६३ [२], १२६९, १३०३, १३०४, १३१३, १३४७, १३४९, १३६३, १४०१, १४१४ [२], १४६७, १४७८ [३], १४९० [३-४], १४९८ [३], १५०१ [२-३], १५०३, १५०६ [४], १५०९, १५११ [१], १५२० [५], १५३२[५], १५४४[२], १५४६, १५५१ [८, १०], १५५७, १५६६, १५७५ [१], १५९५ [२], १६०८, १६१९, १६४४, १६४८, १६६६, १६६८, १६६९, १६७२, १६७७ [१], १६७८ [२], १६८४ [२], १६८५ [२], १७०२ [७, १०, १४-१५, ३७, ४१, ४४], १७०५, १७०७ [१], १७०८ [२, ४, ७-८], १७११ [२], १७१२ तः १७ ५, १७१७, १७१८, १७२१, १७२२, १७२५, १७२७ तः १७२९, १७३१ [१, ३-४], १७३७[३], १७३९[३], १७४७[१], १७९०, १७९३ गा. २१७, १८०२, १८२६, १८५५, १८५६, १८६४, १८७३, १८९५ [२], १९२४, १९५५, १९८१ गा. २२२, २०००, २०३५, २०५१, २०५२ [१-२, ४-६], २०५७ [४], २०८५ गा. २२७, २१५६ [२], २१५७, २१५८ [१], २१५९ [२], २१६०, २१६५, २१६६ [३], पृ. १४ टि. १, पृ. ३९ टि. १ |
| चोट्ठाणवडिते | चतुःस्थानपतितः | पृ. १४० टि. १ |
| चोत्तीसं | चतुस्त्रिंशत् | १७९ [१], १८६ [१], १८७ गा. १४१ |
| चोत्तीसा | ,, | १८७ गा. १४० |
| चोत्तीसाए | चतुस्त्रिंशतः | १७९ [२] |
| चोद्दस | चतुर्दश | ४२० [३], ४२१ [१, ३], १३२७, १७०२ [१९] |
| चोद्दस– | ,, | १७३, १७४ गा. १३४ |
| चोद्दसण्हं | चतुर्दशानाम् | १८७ |
| ,, (पतृ. ष.) | चतुर्दशभ्यः चतुर्दशभिर्वा | ७०७, ७०८ |
| ,, (स. प.) | चतुर्दशसु | १८३५ १८३६ |
| चोद्दसमं | चतुर्दशम् | पृ. २३६ पं. १० |
| चोद्दसविहे | चतुर्दशविधः | १६८४ [१-२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| छट्ठाणवडिते | | [१, ३], ४७३ [१], ४७४ [१], ४७५ [१, ३], ४७७ [१, ३], ४८१ [१-२], ४८२ [१], ४८३ [१, ३], ४८५ [१, ३], ४८७ [१, ३], ४८९ [१, ३], ४९० [१, ३], ४९१ [१, ३], ४९३ [१, ३], ४९७, ५०४, ५०५, ५०८ तः ५११, ५१३ तः ५१५, ५१९, ५२३, ५२५ [१], ५२९ [१], ५३० [१], ५३१ [१, ३], ५३२ [१], ५३३ [१], ५३५ [१], ५३६ [१], ५३७ [१], ५३८ [१, ३], ५३९ [१, ३], ५४१ [१, ३], ५४२ [१, ३], ५४३ [१, ३], ५४५ [१, ३], ५४७ [१, ३], ५५१ [१, ३], ५५२ [१, ३], ५५४ [१, ३], ५५५ [१, ३], ५५६ [१], ५५७ [१, ३] |
| छट्ठिं | षष्ठीम् | ६४७ गा. १८४ |
| छट्ठीए | षष्ठ्याम् | १७४ गा. १३४, ३३४ |
| ,, | षष्ठ्याः | २१७ [१] |
| छट्ठे | षष्ठे | २१७२ |
| छट्ठो | षष्ठः | ९२१ [१], पृ. ३०३ पं. १३ |
| छण्णउई | षण्णवतिः | १८७ गा. १३८ |
| छण्णउई ० | षण्णवति | ९२१ [१] |
| छण्हं | षण्णाम् | १८२ [२], १८७ गा. १३९, २०४ [२], पृ. ६१ टि. ३ |
| छत्त | छत्र | २११ |
| छत्त – | ,, | १९५ [१] |
| छत्तच्छायं | छत्रच्छायाम् | १११४ |
| छत्तरयणत्तं | छत्ररत्नत्वम् | १४६९ |
| छत्तं | छत्रम् | ८५३ |
| छत्ताए | वनस्पतिविशेषः | पृ. २१ टि. ६ |
| छत्तारा | छत्रकाराः – शिल्पार्याः | १०६ |
| छत्तीसइमं | षट्त्रिंशत्तमम् | पृ. ४४६ पं. १२ |
| छत्तीसयं | षट्त्रिंशत् | पृ. १४ टि. १ |
| छत्तीसं | ,, | १२५८ [४-८], १५८४ [२] |
| छत्तीसा | ,, | १८७ गा. १४१ |
| छत्तोए | छत्रौकः – वनस्पतिः | पृ. २१ टि. ६ |
| छत्तोह | छत्रौघ – ,, | ४१ गा. १८ |
| छद्दिसिं | षड्दिशम् | ८७७ [२३] गा. १९८, १५५३, १५५४, १८०० [३], १८०९, १८१५, २१५३ [१] |
| छप्पएसिए | षट्प्रदेशके | ७८६ |
| छप्पएसिए | षट्प्रदेशकः | ७८६ |
| छप्पण्णा | षट्पञ्चाशत् | ९२३ |
| छप्पण्णाए | षट्पञ्चाशति | ९३, १७६ |
| छप्पि | षडपि | ६९२, १२०५, १२५८ [३] |
| छब्भंगा | षड्भङ्गाः | १८८० [१, ५], १८८५ [२], १८८७ [२], १८९५ [२-४], १८९८ [१], १९०५ [३] तः १९०७ |
| छब्भागे | षड्भागः | २११ |
| छम्मास – ० | षण्मास | ६७७, ६८१ |
| छम्मासा | षण्मासाः | ३७१ [१, ३] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| जहण्णेणं | | [३], २१३५[१], २१५३[३], २१५६[१], २१५७, २१५९[१], २१६०, २१६५, २१६६[१], पृ. १२३ टि. १, पृ. १३५ टि. १ |
| जहण्णोगाहणए | जघन्यावगाहनकः | ४५५[१], ४६४[१], ४६६[१], ४७३[१, ३], ४८१[१], ४८९[१], ५२५[१], ५२७[१], ५३०[१], ५३१[१], ५५५[१, ३] |
| जहण्णोगाहणगस्स | जघन्यावगाहनकस्य | ४५५[१], ४६४[१], ४६६[१], ४७३[१], ४८९[१], ५२५[१], ५२९[१], ५३०[१], ५३१[१], ५५५[१] |
| जहण्णोगाहणगाणं | जघन्यावगाहनकानाम् | ४५५[१], ४६४[१], ४६६[१], ४७३[१], ४८१[१], ४८९[१], ५२५[१], ५२९[१], ५३०[१], ५३१[१], ५५५[१] |
| जहण्णोगाहणगे | जघन्यावगाहनकः | ५२९[१] |
| जहण्णोगाहणते | ,, | ५२६[१] |
| जहण्णोगाहणयस्स | जघन्यावगाहनकस्य | ४८१[१] |
| जहण्णोगाहणयाणं | जघन्यावगाहनकानाम् | ५२६[१], ५२७[१] |
| जहण्णोहिणाणिस्स | जघन्यावधिज्ञानिनः | ४८७[१], ४९५[१] |
| जहण्णोहिणाणी | जघन्यावधिज्ञानी | ,, ,, |
| जहण्णोहिणाणीणं | जघन्यावधिज्ञानिनाम् | ,, ,, |
| जहन्नगुणसीते | जघन्यगुणशीतः | ५४८[१] |
| जहन्नठितीयस्स | जघन्यस्थितिकस्य | ४८२[१] |
| जहन्नेण | जघन्येन | ३९२[२] |
| जहन्नेणं | ,, | ३६६[३], ३८२[१], ३९२[३], ३९३[१], ६०३ |
| जहा | यथा | ३ तः ८[५], १४ तः २५[१], २६ तः २८[२], २९ तः ३१[२], ३२ तः ३४[२], ३५ तः ५२, ५४[१], ५५[१, ३], ५६[१] तः ६६, ६८[१, ३], ६९ तः ७४, ७५[१, ३], ७६ तः ८०, ८३, ८४[१, ३], ८५[१-२, ४], ८६ तः ८८, ९१[१, ३], ९२, ९४ तः १४७[२], १६७, १७४, १७७, १८०[१], १८१[१-२], १८३[१], १८४[१], १८५[२], १८६[२] तः १८९[१], १९०[१], १९२ तः १९५[१], १९६, १९७[१], १९८[१] तः २१०, २११ गा. १७६, ३३३, ३५३, ३५८, ४३८, ४४२, ४५१, ४६१, ४७३[३], ४८१[३], ४८५[३], ४८८, ४९३[३], ४९६, ४९९[१], ५०० तः ५०२, ५२६[१], ५२७[१-२], ५५३, ५५८, ६२५, ६३४, ६३८, ६४१ तः ६४५[१], ६५०[१२], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| जा | तः | ८३, ८३१, ८३३, ८३४, ८३६, ८५१, १११३, १५२९[१-३], १५३२ [१], १७३७ [१], १७३८, १७४१ |
| जाइ० | जाति | ५४[४], ६८[४], ८४ [४], ८५ [५] |
| जाइणामे | जातिनाम | १६९४ [२], १९९३ |
| जाइनामनिहत्ताउयं | जातिनामनिधत्तायुष्कम् | ६८८ |
| जाइविसिट्ठया | जातिविशिष्टता | १६९५[२] |
| जाइहिंगुलुए | जात्यहिङ्गुलुकः | १२२९ |
| जाइं | यानि | ८७७[१] तः ८८०, ८८८ [१], ८८९ तः ९९३, १७९८ [१-२], १८०० [१-३] |
| ,, | यान् | २१५३ [४], २१६६ [३] |
| जाई | जातिः | ४३ गा. २५ |
| जाई ० | जाति | ७५ [४] |
| जाई– | जातिः | ८३६, ८३७ |
| +जाउल | जातुलः–वनस्पतिः | पृ. १८ टि. १३ |
| +जाउलग | जातुलकः–,, | ४२ गा. २३ |
| जाए | यया | ८९५ |
| जाओ | जातः | ५४[१०] गा. १०२ |
| ,, | याः | १७६५ [१], १७६८ [१] |
| जागरा | जागराः | ३२५ |
| जगराणं | जागराणाम् | ३२५ |
| जागरे | जागरः | १७४६, १७५० |
| जाण | जानीहि | ५४ [१०] गा. १०२ |
| जाणइ | जानाति | ८३९, ९९४, १२१५[१-३], १६७९, १९६४ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| जाणति | जानाति | ८४० तः ८४८, ९९४, १२१५[१, ३], १९६३, १९६४, २१६९ |
| जाणंति | जानन्ति | ९९५[१], ९९६, ९९८, १९८३ तः १९९२, १९९४, १९९७, १९९८, २००६, २००७, २०३२ गा. २२३, २०४०, २०४२, २०४३, २०४६, पृ. २९० टि. १ |
| जाणंती | जानन्ति | २११ गा. १७० |
| –जाणिउकामे | ज्ञातुकामः | १६७९ |
| जाणित्ता | ज्ञात्वा | ,, |
| जाणियव्वं | ज्ञातव्यम् | १६७९, पृ. ५९ टि. ६ |
| जाणियव्वा– | ज्ञातव्याः | पृ. ३५२ टि. १ |
| जाणियव्वा | ज्ञातव्याः | १०८३ |
| ,, | ज्ञातव्यानि | १०६७ |
| जाणेंति | जानन्ति | ९९६ |
| जातरूववडेंसए | जातरूपवतंसकः | १९८[१] |
| जाता | जाताः | ८३ |
| जाति | जाति | २११ |
| जाति ० | ,, | ५७[२], ५८[२], ९१[४] गा. १११, २११ गा. १७९, २१७६ गा. २३१ |
| जातिआरिया | जात्यार्याः | १०१, १०३ |
| जातिणामणिहत्ताउए | जातिनामनिधत्तायुष्कः | ६८४ |
| जातिणामणिहत्ताउयं | जातिनामनिधत्तायुष्कम् | ६८७ |
| जातिणामनिहत्ताउयं | ,, | ६९१ |
| ०जातिणामाए | जातिनाम्नः | १७११[२] |
| ०जातितो | जातयः | पृ. ३८ टि. ३ |
| जातिनामनिहत्ताउए | जातिनामनिधत्तायुष्कः | ६८५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| जाव | | [२], १०२०[२], १०२१ [४], १०२३, १०२६ [२], १०२७ [२], १०२९, १०३१ [२], १०३८ [२], १०४१ [१-३], १०४२, १०४३ [२, ४], १०४५ [२], १०४६ [२,६], १०४७, [२], १०४८ [३], १०४९, १०५० [३], १०५३, १०५४[२,३], १०५५ [२], १०५६, १०५७, १०५९, १०६१, १०६२, १०६५, १०६६ [१], १०६७, १०६९ तः १०७५, १०७७ तः १०८१, १०८३, १०८६, १०८८ तः १०९०, १०९५, १०९७ तः १०९९, ११०३, ११०४, ११०६, १११०, १११६, १११७, ११२४, ११३६, ११४०, ११४२, ११४५, ११४७, ११५०, ११५८, ११५९, ११६३[१,३], ११६४[३], ११६५[२], ११७०, ११७२ तः ११७४, ११७८, ११८० [१, ५-१०], ११८२ [१-३], ११८३[१-३], ११८८ तः ११९१, ११९३, ११९४, ११९७, ११९९[२], १२००[२], १२०२, १२०९, १२१० [१], १२११, १२१५ [१-३], १२१६[२], १२१७, १२२१ तः १२२३, १२२५, १२२७, १२३०, १२३३ तः १२३७, १२४२ तः १२५१, १२५३, १२५५, १२५६, १२५७[१-३,५, ७,९, १२-१३], १२६६ [२], १२७८, १२९२, १३०७, १३०८, १३३१, १३३२, १३७८, १३८७, १३९६, १४०१ तः १४०३, १४०७[२], १४०८[३], १४०९, १४१०[२-३], १४११, १४१४[२], १४१५[३], १४१९, १४२०[७], १४२१[२, ५], १४२४, १४२६[२], १४२८[३], १४३०[२], १४३५, १४३६[१], १४३७ [४,६], १४३८, १४४४, १४४५, १४५१, १४५८, १४६१, १४६८, १४६९, १४७१ तः १४७३, १४७६, १४७७, १४७९, १४९७[१,३], १४९८ [१], १५०१[१], १५१६, १५१७[१,३], १५१८[६-७], १५२० [१-३], १५२३[२], १५२६[२, ५], १५२९ [३], १५३२[२, ५], १५३६ तः १५३८, १५३९[१, ४], १५४३, १५४४[३], १५४६, १५४७[२], १५४८, १५५१[१-२, ४-९], १५५२, १५५७, १५७५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| जाव | | २०९५[२], २०९६[२], २०९७[२], २०९८[१], २०९९[२], २१००[२], २१०१[२], २१०३[२], २१०४ [१], २१०५, २१०७, २११०तः२११५ [१], २११६, २११९ [२, ५], २१२०[२], २१२१ [१-२], २१२३ [२-३], २१२४[२-४], २१२७[२], २१२८[२], २१२९[२], २१३४[२], २१३५ [२], २१३६, २१३७[२] तः २१३९, २१४० [२], २१४१, २१४४[२], २१४५[२], २१५४[२], २१५६[२], २१५७, २१५८ [२], २१५९ [२], २१६१, २१६५, २१६६ [३], २१६९, २१७५, पृ. ७ टि. ३, पृ. २९३ टि. १ पृ. ३५३ टि. २ |
| जावइ | वनस्पतिविशेषः | ४२गा.२३ |
| जावति | वृक्षभेदः | ४८ गा. ३७ |
| जावतियं | यावत्कम् | १०००, १००१ |
| जासुमणा | वनस्पतिविशेषः | ४२गा.१९ |
| जासुमणाकुसुमे | जपाकुसुमम् | १२२९ |
| जासुमिणाकुसुमे | ,, | पृ. २९४ टि. १७ |
| जासुवण | वल्लीविशेषः | ४५ गा. ३० |
| जाहा | भुजपरिसर्पविशेषः | ८५[१] |
| जाहिं | याभिः | १७६२ |
| जिज्झगारा | शिल्पार्यविशेषः | १०६ |
| जिणदिट्ठे | जिनदृष्टान् | ११० गा. १२१ |
| जिणवरिंदं | जिनवरेन्द्रम् | १ गा. १ |
| जिणवरेण | जिनवरेण | १ गा. २ |
| जिणा | जिनाः | २१७०[२] गा. २३० |
| जिणाणं | जिनानाम् | १०२ गा. ११७ |
| जिणाभिहियं | जिनाभिहितम् | ११० गा. १३० |
| जिणेण | जिनेन | ११० गा. १२२ |
| जिब्भगारा | (?) जिह्वाकाराः-शिल्पार्याः | पृ. ३८ टि.७ |
| जिब्भारा | ,, ,, | ,, ,, |
| जिब्भिंदिए | जिह्वेन्द्रियम् | ९७३, ९७४ [४], ९७६[३], ९७९, ९८७[१-२], १०२८[१] |
| जिब्भिंदिओवचए | जिह्वेन्द्रियोपचयः | १००७ |
| जिब्भिंदिय | जिह्वेन्द्रिय | ९७९, ९८२, १०१३, १८२२, १८२३, १८२५ |
| जिब्भिंदिय० | जिह्वेन्द्रिय | ९८७[२,४], १८१९ |
| जिब्भिंदिय-अत्थोग्गहे | जिह्वेन्द्रियार्थावग्रहः | १०१९ |
| जिब्भिंदियपरिणामे | जिह्वेन्द्रियपरिणामः | ९२८ |
| जिब्भिंदियवंजणोग्गहे | जिह्वेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः | १०१८ |
| जिब्भिंदियस्स | जिह्वेन्द्रियस्य | ९८२, ९८७[३-४], ९९२[४], १०१३ |
| जियंतए | जीवन्तकः-वनस्पतिः | ४९ गा. ४० |
| जियंति | जीवन्ती-वल्ली | ४५ गा. ३१ |
| ०जिया | जीवानि | ५४[२] गा. ५५ |
| जिल्ली | वनस्पतिविशेषः | पृ. २४ टि. ४ |
| जीमूए | जीमूतः | १२२६ |
| जीरू | वनस्पतिविशेषः | पृ. २२ टि. २ |
| जीव | जीव | १४, १६, ९३, २११ |
| +जीव | जीवः | १२५९ गा. २११ |
| जीव– | ,, | ३३४, ६९२, ८५८, ९१०[४], ९७१, १५८४ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| णं | | तः १६९४[१२], १६९५ [१-२], १६९६ तः १६९८ [२], १७०० [९-११], १७०१[१], १७०२[१, ४, ६-९, ११, २१, २६, ३८, ५७], १७०४, १७०५, १७०७ [१], १७०८ [१-४], १७१२, १७१४, १७१५, १७१८, १७२१, १७२२, १७२५, १७२८, १७३१ [१], १७३४, १७३५ [१], १७४२ तः १७४७ [१], १७४९ तः १७५२, १७५४ [१], १७५५ तः १७५८ [१], १७६१ [१], १७६४, १७६५ [२], १७६७ [१], १७६९[१], १७७०[१], १७७३[१], १७७४[१], १७७५ [१], १७७६, १७७७ [१], १७७८, १७८३[१], १७८४[१], १७८७[१], १७८८[१], १७८९, १७९२ [१], १७९४[१], १७९५ तः १७९७, १८०२ तः १८०७, १८०९ तः १८१२, १८१४, १८१६ तः १८२२, १८२४, १८२५, १८३४ तः १८४१, १८५३, १८५९, १८६२, १८६४, १८६६ तः १८६८, १८७१[१], १८७२, १८७४ [१], १८७५[१], १८७६[१], १८७७[१], १८७८[१], १८७९, १८८० [१], १८८१[१], १८८३[१], १८८४, १८८७ [१], १८८९[१], १८९०[१], १८९४[१], १९०८ तः १९१०, १९२८, १९२९, १९३१, १९३२ [१], १९३६ तः १९३८, १९५४, १९५५, १९६०, १९६३ तः १९६६, १९७४, १९७५, १९७८, १९८२ तः १९८४, १९९१, १९९२, १९९४, १९९५, १९९७, १९९८, २००६, २००७, २०१७, २०२२, २०३३, २०३४ [१], २०३५, २०४०, २०४७, २०४९, २०५१ तः २०५३, २०५५, २०५६, २०५७[२], २०६०, २०६१, २०६३, २०६४, २०६६, २०६७, २०६९, २०७०, २०७२, २०७३, २०७७, २०७८, २०८३, २०८६, २०८७ [१], २०८८, २०९३ [१], २०९५ [१], २०९६[१], २१०१[१], २१०२, २१०३[१], २१०५, २१०६, २११९ [१], २१२०[१], २१२५ तः २१२७[१], २१२८ [१], २१३३, २१३५ [१], २१३९, २१४२, २१४३, २१४७, २१५३ [१-६], २१५४[१], २१५६[१-२], २१५९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | [१-२], २१६५, २१६६ [१-४], २१६८ तः २१७३[१], २१७४[१], २१७५, पृ. २४५ टि. २-३ |
| णंगलइ | वनस्पतिविशेषः | ५४[१] गा. २२ |
| णंगोली | लाङ्गूलिनः–अन्तर्द्वीपमनुष्याः | ९५ |
| णंताहिं | अनन्ताभिः | पृ. ७९ टि. १ |
| ,, | अनन्तैः | २११ गा. १७२ |
| णंदावत्ते | नन्दावर्तः–चतुरिन्द्रियजीवः | ५८[१] गा. ११० |
| णंदिपुरं | नन्दिपुरम् | १०२ गा. ११४ |
| णंदियावत्ता | द्वीन्द्रियजीवाः | ५६[१] |
| णंदिरुक्खे | नन्दिवृक्षः | ४१ गा. १७ |
| णागकुमार० | नागकुमार | पृ. ६१ टि. १ |
| णागकुमारत्ते | नागकुमारत्वे | २१०३[१] |
| णागकुमारराया | नागकुमारराजा | १८२[२] |
| णागकुमाररायाणो | नागकुमारराजानौ | १८१[२] |
| णागकुमारा | नागकुमाराः | १८१[१], १८२[१], १८३[१], ६२९, ६९५, ६९९, १८२७, १९९२, १९९६ |
| णागकुमाराणं | नागकुमाराणाम् | १८१[१], १८२[१], १८३[१], १८५[२], १८६[२], ३४९[१-३], ३५३, ५७७ |
| णागकुमारादीया | नागकुमारादिकाः | २१०४[१] |
| णागकुमारिंदा | नागकुमारेन्द्रौ | १८१[२] |
| णागकुमारिंदे | नागकुमारेन्द्रः | १८२[२], १८३[२] |
| णागकुमारीणं | नागकुमारीणाम् | ३५०[२-३] |
| णागफड | नागस्फटा | १७७ |
| णागरुक्खे | नागवृक्षः | ४० गा. १५ |
| णागलया | नागलता | ४५ गा. ३० |
| णागा | नागाः–नागकुमाराः | १८७ गा. १४५, ४३९ |
| णागाणं | नागानाम्–नागकुमाराणाम् | १८७ गा. १३८ |
| णागे | नागः–नागाभिधद्वीपसमुद्रार्थे | १००३[२] गा. २०६ |
| णाण | ज्ञान | ११० गा. १२८, ११०९ |
| +णाण | ज्ञानम् | २१२ गा. १८०, १२५९ गा. २११ |
| णाणत्तं | नानात्वम् | १९२, ६६५[१], ९९४, १७४१, २०९९[२], २१००[२] |
| ०णाणत्तं | नानात्वम् | १८७ |
| णाणपरिणामे | ज्ञानपरिणामः | ९२६, ९३३ |
| णाणपरिणामेणं | ज्ञानपरिणामेन | ९३८, ९४१[१], ९४३ |
| णाणपरिणामो | ज्ञानपरिणामः | ९४०[१] |
| ०णाणं | ज्ञानम् | १४२०[७-८], १४२१[२-५], १४५५ |
| णाणा | ज्ञानानि | ४६०, ४७३[२], ४७८, ४८२[३], ४८५[२], ४८८, ४९६ |
| ,, | ज्ञाने | ४७४[२], ४८९[-], ४९०[२] |
| णाणा० | नाना | १९५[१] |
| ०णाणाइं | ज्ञाने | १४२०[५-६] |
| णाणारिया | ज्ञानार्याः | १०१, १०८ |
| णाणावरणं | ज्ञानावरणम् | १६६२, १६६५[२] |
| णाणावरणिज्जस्स | ज्ञानावरणीयस्य | १६६७, १६७९, १६९७, १७०५, १७०७[२], १७१४, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | १६३५[१, ६,] १६५८, १६६२, १७४७ [१], २०९३ [१], २०९५ [१-२], २०९६ [१], २१०१ [१], २१०५, २१०७, २११०, २११९ [१], २१२०[१], २१३५ [१], २१३९, २१५८ [१], २१६०, २१६३, पृ. २२० टि. ३ |
| णेरइयस्स— | नैरयिकस्य | ८८८ [१] |
| ०णेरइयस्स | ,, | १४४४, १४५९ |
| णेरइयं | नैरयिकम् | १२१५[१-२] |
| णेरइया | नैरयिकाः | १६७, २१७ [५], ८१३[१], ८१७ [१], ८२३ [१], ८२५ [१], ८२९[१], ८६८, ८७२, ९३८, ९४०[३], ९४३, ९६५[२], ९६६ [२], ९६७[२], ९७१, ९९५[१], ९९७, १०७८, १०८२, ११२४ तः ११२६, ११२८ तः ११३१, ११३४, ११३७, ११४१, ११४५, ११४६, ११५०, ११७१, ११९२, १४००, १४१० [१], १४१४[१], १५८३[१, ४], १५८६[२], १६००, १६०२, १६०३ [१], १६४९ [१], १६७३, १७५८ [१], १७६१, १७९४ [१], १७९५, १७९७, १८०३ तः १८०५, १८११, १८५३, १८५८, १८५९, १८६२, १८८० [१], १९२९, १९३३, १९३५, १९५३, १९५५, १९६२, १९६६, १९७१, १९७५, १९७९, १९८३, २०१७, २०२२, २०३३, २०३६, २०४०, २०४५, २०४९, २०५६, २०६१, २०६४, २०६७, २०७०, २०७३, २०७६, २०७८, २०८२, २१२३ [३], २१२६, २१४३ |
| ० णेरइया | नैरयिकाः | १६८, १६९, १७३, १४१० [२ ३], १४१४ [२-३], १८०२, १९८४, १९८६, १९८७, २०५७ [२] |
| णेरइयाई | नैरयिकादयः | १७७३[२] |
| णेरइयाउअ | नैरयिकायुष्क | १७०९ |
| णेरइयाउअस्स | नैरयिकायुष्कस्य | १७०१ [४], १७३०[१, ४] |
| णेरइयाउए | नैरयिकायुष्कम्ः | १६८३, १६९२ |
| णेरइयाउयस्स | नैरयिकायुष्कस्य | १७०१[१] |
| णेरइयाउयं | नैरयिकायुष्कम् | १४७२ |
| णेरइयाओ | नैरयिकान् | १५८९[१,४], १५९३, १५९७[१], १६०१ |
| णेरइयाण | नैरयिकाणाम् | १९८२ |
| णेरइयाणं | ,, | १६७, ४५९[१], ९०२, ९११[१-३], ९१२ [१], ९२२, ९४०[१], ९४१[१], ९५९, ९६२ [२], ९६३[२], ९६४ [२], ९८३[१-२], ९८८, १००८[१], १०११[२], १०१२[२], १०१४[२], १०१५[२], १०२०[१], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| णो | | १४२२ तः १४२४, १४२६ [१], १४२७ [१], १४२८ [१-२], १४३१[१], १४३२[१-३], १४३३, १४३६[२], १४३८[१-२,६], १४४४, १४४६तः१४५०, १४५२, १४५४ तः १४५७, १४५९, १४६०, १४६२, १४६५, १४६८, १४६९, १५१५ [१-३], १५१८ [१-३, ५, ७], १५१९ [१-४], १५३३[२-१०], १६०९, १६११, १६१२, १६२८ तः १६३०, १६३३, १६३४, १६३५ [४], १६३८ [१], १६३९, १६४१, १६५० तः १६५३, १६५८, १६६०, १६७५, १७४९, १७९४[१], १८०० [१, ३], १८०४ तः १८०६ [१], १८११, १८१७, १८५९, १८६७, १८७०, १८७४[१], १८७५[१], १८८६, १८८९ [१], १८९२, १८९३, १८९८ [२-३], १८९९ [२], १९०३ [३-४, ६], १९०४[२], १९०५[१], १९५७ [१], १९५८, १९६३, १९६६, १९६८, १९७२, १९७३, १९७५, १९७७, १९७८, २०१९, २०२२, २०२४, २०२७, २०३५, २०३९, २०५०, २०५१, २०५६, २०५७ [२-३, ५], २०६५, २०७३, २०८०, २१६९, २१७० [२], २१७३ [१-२], २१७४ [१-३], २१७५ |
| ०णोअभव-सिद्धियाण | नोअभवसिद्धिकानाम् | २६९ |
| णोअसंजए | नोअसंयतः | १३६१ |
| णोइंदिय-अत्थोग्गहे | नोइन्द्रियार्थावग्रहः | १०१९ |
| णोकसायवेयणिज्जे | नोकषायवेदनीयम् | १६८२, १६९१ [३-५] |
| णोपज्जत्तए-णोअपज्जत्तए | नोपर्याप्तकनोअपर्याप्तकः | १३८५ |
| णोपरित्ते-णोअपरित्ते | नोपरीत्तनोअपरीत्तः | १३८२ |
| णोभवसिद्धिए-णोअभवसिद्धिए | नोभवसिद्धिकनोअभवसिद्धिकः | १८७४[१] |
| णोभवसिद्धिय-णोअभवसिद्धिए | नोभवसिद्धिकनोअभवसिद्धिकः | १३९४ |
| णोभवसिद्धिय-णोअभवसिद्धिया | नोभवसिद्धिकनोअभवसिद्धिकाः | २६९ |
| णोभवसिद्धिया-णोअभवसिद्धिया | नोभवसिद्धिका नोअभवसिद्धिकाः | १८७५[१] |
| णोभवोववातगती | नोभवोपपातगतिः | १०९२, ११०० |
| ०णोभवोववातगती | ,, | ११०० तः ११०४ |
| णोभवोववायगती | ,, | ११०४ |
| णोमालिय | नवमालिका—वनस्पतिः | ४३ गा. २४ |
| णोसण्णि-णोअसण्णी | नोसंज्ञिनोअसंज्ञिनः | १९७३ |
| णोसण्णी-णोअसण्णी | नोसंज्ञिनोअसंज्ञी | १३९१, १८८१[१], १८८२[१], १८९६, १८९८[४] |
| ,, | नोसंज्ञिनोअसंज्ञिनः | २६८, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | १९६५, १९६६, १९६८, १९७२ |
| णोसंजए | नोसंयतः | १३६१ |
| णोसंजए-णोअसंजए-णोसंजयासंजए | नोसंयतनोअसंयत-नोसंयतासंयतः | १८९३ |
| णोसंजतणोअसंजत-णोसंजयासंजया | नोसंयतनोअसंयत-नोसंयतासंयताः | १९७४, १९७५ |
| णोसंजतणोअसंजय-णोसंजतासंजया | ,, | १९७८ |
| णोसंजयणोअसंजय-णोसंजतासंजया | ,, | १९७४, १९७५ |
| णोसंजयणोअसंजय-णोसंजयासंजया | ,, | १९७७, १९८० |
| णोसंजयासंजए | नोसंयतासंयतः | १३६१ |
| णोसुहुमणोबादरा | नोसूक्ष्मनोबादराः | २६७ |
| णोसुहुमणोबादरे | नोसूक्ष्मनोबादरः | १३८८ |
| ण्क | चतुःसङ्ख्याद्योतकः | १४८ |

## त

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| तं | च | पृ. ६९ टि. २ |
| तइ | तति–तावन्ति | १०४२, पृ. २५९ टि. २ |
| +तइय | तृतीयाम् | ६४७ गा. १८३ |
| तइय० | तृतीय | १०६७ |
| तइयं | तृतीयम् | पृ. १११ पं. २१ |
| तइया | तृतीया | ७८१ |
| तइयाए | तृतीयायाः | २१७[४] |
| तइविहो | ततिविधः–तावत्प्रकारः | १००८[२] |
| तइंदिय० | ततीन्द्रिय | १८५७ |
| तउखंडाण | त्रपुखण्डानाम् | ८८२ |
| +तउय | त्रपु | २४ गा. ८ |
| +तउस– | त्रपुसम्–वनस्पतिविशेषः | ५४[८] गा. ९४ |
| तउसमिंजिया | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७[१] |
| तउसी | त्रपुषी | ४५ गा. २८ |
| ०तउसी | ,, | १२३३ |
| ०तउसीफले | त्रपुषीफलम् | ,, |
| तए | ततः | १२१५[१-३], १८६४, २०५२[२,४-६] |
| तओ | ,, | २०३३, २०३४[१], २०३५, २१६६[३], २१७४[१], २१७५ |
| ,, | त्रयः | २०७ तः २०९ |
| ,, | तिस्रः | १२३९ तः १२४१ |
| ,, | त्रीणि | ९०२, ९०४ |
| तक्कलि | वनस्पतिविशेषः | ४८ गा. ३७ |
| तच्चं | तृतीयम् | २१७५ |
| तच्चाए | तृतीयायाम् | ३३४ |
| ,, | तृतीयायाः | १५५१[१], २००२ |
| ०तट्टे | तट्टे–स्थाले | १५५ |
| तडागाण | तडागानाम् | पृ.२१९ टि.५ |
| तडागेसु | तडागेषु | १६० |
| +तण | तृणानि | ३८ गा. १२ |
| +तणमूल | तृणमूलम् | ५४[२] गा. ५४ |
| तणविंटिया | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७[१] |
| तणहारा | ,, | पृ. २७ टि. १० |
| तणा | तृणानि | ४७ |
| तणाण | तृणानाम् | ५४[८] गा.९२ |
| तणाणि | तृणानि | ५५[३] गा.१०७ |
| तणाहारा | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७[१] |
| तणुतणू | तनुतन्वी–ईषत्प्राग्भारैकार्थे | २११ |
| तणुयतरी | तनुकतरा | ५४[६] गा. ८० तः ८३ |
| तणुयरी | तनुतरी | २११ |
| तणुवाए | तनुवातः | ३४[१] |
| तणुवाएसु | तनुवातेषु | १५७ |
| तणुवायवलएसु | तनुवातवलयेषु | १५७ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| तह | | ८७७ [२३] गा. १९८, ९७१ गा. २०१, १००६ गा. २०८, २०५४ गा. २२५ |
| तहपगारा | तथाप्रकाराः | ५० गा. ४३ |
| तहप्पगारा | ,, | २४, २८ [१], ३१ [१], ४० तः ४२, ४४ तः ४६, ५१, ५२, ५४ [११], ५६ [१], ५७ [१], ५८ [१], ६३, ६७, ७१, ७३, ७४, ७९, ८०, ८३, ८५ [१], ८७, १०५, १०६, ३५३, ८४९, ८५०, ८५२ |
| ,, | तथाप्रकारा | ८५१ |
| ,, | तथाप्रकाराणि | ४७ तः ४९, ८५३ |
| तहप्पगारे | तथाप्रकाराः | ३४ [१] |
| तहा | तथा | ४० गा. १५, ४२ गा. २१, ४३ गा. २६, ४७ गा. ३६, ४९ गा. ४१, ५४ [१] गा. ५१, ५४ [१०] गा. १०२, ५८ [१] गा. ११०, १८७, १८९ [१], १९० [१], १९२, १९२ गा. १४९-१५०, १९४, १९४ गा. १५३, ३३३, ३५८, ४४२, ४५१, ४६१, ४८१ [३], ४८८, ४९६, ५२४, ५२७ [१-२], ५५८, ६२५, ६३८, ६४०, ६६८ [७], ६६९ [२], ८७६, ८८८ [१], ८९०, ९१० [३], ९११ [१-२], ९१२ [२], ९१६ [३], ९८७ [१], ९९१ [२], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | १००३ [२], १०४२, १०६४, १०८६, ११४५, ११४९, ११८० [६, १०], १२०५, १२०९, १२५१, १४१५ [३], १५०५, १५३८, १५३९ [३-४], १५९१, १५९९ [१], १६३६, १६७८ [१], १७१७, १७६१, १७८२, १७८५, १७८६, १७९१, १८०६ [१], २०४६, २१०४ [१], २११७ [१], २१३९, २१६१ |
| तहाविहा | तथाविधाः | ५४ [१] गा. ५३, ५४ [३] गा. ५७ तः ६०, ५४ [४] गा. ६७ तः ७०, ५४ [५] गा. ७६ तः ७९, ५४ [६] गा. ८० तः ८३, ५४ [८] गा. ८९ |
| ,, | तथाविधानि | ५४ [३] गा. ५६ गा. ६१ तः ६५, ५४ [४] गा. ६६ गा. ७१ तः ७५, ५४ [८] गा. ८७ |
| तहासजोगी | तथासयोगी | २१७५ |
| तहासमुग्घायगते | तथासमुद्घातगतः | २१७३ [१], २१७४ [१] |
| तहिं | तत्र | २११ गा. १६२ गा. १७४ |
| तहेव | तथैव | ४९ गा. ४०, ५४ [१] गा. ४८-४९ गा. ५३, ५४ [८] गा. ८८, १७९ [१], १९१ [१], १९७ [१], २०१ [१], २०२ [१], २०४ [१], २०९, ५४०, ५५३, ६५५ [४], ६६५ [१], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० तिरिक्खजोणियाणं | | १०४९, १०७४, ११६३ [१, ३], ११८० [१-३, ५-९], ११९४, ११९७, १५०९, १५३९ [३], १५४४ [२], १९७७, २०१०, २०१९, २०२४, २०२९, २०४३ |
| ० तिरिक्खजोणियादिसु | तिर्यग्योनिकादिषु | १४२६ [१] |
| तिरिच्छियाणं | तिरश्चाम् | १४७० |
| तिरिय | तिर्यच् | १९७३ गा. २२० |
| तिरिय० | ,, | १४६२ |
| तिरियगतिणामाए | तिर्यग्गतिनाम्नः | १७०२ [२], १७११ [१], पृ. ३७३ टि. २ |
| तिरियगतिणामे | तिर्यग्गतिनाम | १६९४[१] |
| तिरियगतिपरिणामे | तिर्यग्गतिपरिणामः | ९२७ |
| तिरियगतिया | तिर्यग्गतिकाः | ९४० [१], ९४१ [१], ९४२ |
| तिरियगती | तिर्यग्गतिः | ५६१, ५६६ |
| तिरियगतीए | तिर्यग्गतेः | १७३१ [२] |
| तिरियगतीया | तिर्यग्गतिकाः | ९४२ |
| तिरियलोए | तिर्यग्लोके | १४८, १५१, १५७, १६०, १६३ तः १६६, १७५, २७६, २७८ तः ३२४, ३२६, ३२८ |
| ० तिरियलोए | तिर्यग्लोके | २७६ तः ३२४, ३२६, ३२८ |
| तिरियलोगाओ | तिर्यग्लोकात् | १५४७ [१] |
| तिरियलोयतट्टे | तिर्यग्लोकतट्टे–'तट्टे'स्थाले | १५५ |
| तिरियवाए | तिर्यग्वातः | ३४ [१] |
| तिरियं | तिर्यक् | ८७७ [१९-२०], १००१, १५४८, १५५१ [१, ४, ६, ९], १९९८, २००६ |
| तिरियं– | तिर्यक् | १८८, १८९[१], १९०[१-२], १९३[१], १९५ [१], पृ. २९० टि. १ |
| तिरिया | तिर्यञ्चः | १९८० गा. २२१ |
| तिरियाणुपुव्वीए | तिर्यगानुपूर्व्याः | १७०२ [३७, ४०] |
| तिरीड | किरीट | १९६ |
| +तिल | तिलः | ५० गा. ४२ |
| तिलए | तिलकः–वृक्षः | ४१ गा. १८ |
| ० तिलए | तिलकः–तिलकादिवृक्षाभिधद्वीप-समुद्रार्थे | १००३ [२] गा. २०५ |
| तिलचुण्णाण | तिलचूर्णानाम् | ८८४ |
| तिलपप्पडिया | तिलपर्पटिका | ५३ गा. ४६ |
| तिलय | तिलक | १९५ [१] |
| तिलसिंगाण | तिलफलीनाम् | ८८६ |
| तिलेहि | तिलैः | ५३ गा. ४६ |
| तिविहं | त्रिविधम् | १२४२ |
| ,, | त्रिविधाम् | २०६७ |
| तिविहा | त्रिविधाः | ६१, ६८ [३], ७५ [३], ८४ [३], ८५ [४], ९१ [३], ९४, ११२९, ११४२, ११४७ |
| ,, | त्रिविधा | ७३८, ७४९, ७५४, ७६४, ७७३[१], १०९२, १५७० तः १५७२, १९३८, २०५५, २०६३, २०६६, २०६९ |
| तिविहे | त्रिविधः | ९३१, ९३४, ९३७, १०२२ [२], १०७२, १३२६, १३३१, १३४४, १३५२, १३५९, १३७५, १९१४ |
| ,, | त्रिविधम् | १४८३, १६९१ [२], १६९४ [४] |
| तिविहेणं | त्रिविधेन | १ गा. १ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| तुच्छत्तं | तुच्छत्वम् | ९९४ |
| तुडित | त्रुटित–आतोद्य | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| ,, | त्रुटित–बाह्वाभरण | १७८ [२], १८८ |
| ,, | त्रुटित–बाहुत्राण | १७८ [१-२] |
| तुण्णागा | तुन्नवायाः–शिल्पार्याः | १०६ |
| तुयट्टेज्ज | त्वग्वर्तयेत् | २१७४ [४] |
| तुरय[मुहा] | तुरङ्गमुखाः–म्लेच्छविशेषः | पृ. ३६ टि. ३ |
| तुरुक्क | तुरुष्क–धूपविशेष | १७७, १७८ [१], १८८ |
| तुरुतुंबगा | त्रीन्द्रियजीवाः | पृ. २८ टि. ६ |
| तुलसी | तुलसी–गुच्छवनस्पतिः | ४२ गा. १९ |
| ,, | ,, –हरितवनस्पतिः | ४९ गा. ४१ |
| तुल्ला | तुल्याः | २२५ तः २७२ [५], २७३ तः २७५, ३२५, ३२७, ३३० तः ३३३, ६९१, ७३१, ७३३, ७३५, ७३७, ७५३, ७६३, ७७२, ७७७, ७७९, ७८०, ९७९, ९८५ [७, ९], ११८५, २१२५ तः २१२७ [१] |
| ,, | तुल्यौ | २५७ तः २५९, २७१, २७३ |
| ,, | तुल्ये | १५६५ |
| ,, | तुल्या | १५६६ |
| तुल्लाइं | तुल्यानि | ३२९, २१७० [२] गा. २२९ |
| तुल्ले | तुल्यः | ४४०, ४४१, ४४३ तः ४४८, ४५२, ४५५ [१ ३], ४५६ [१], ४५७ [१], ४५९ [१], ४६२ [१], ४६४ [१], ४६६ [१], ४६७ [१], ४६८ [१], ४७० [१], ४७३ [१], ४७४ [१], ४७५ [१], ४७७ [१], ४८१ [१], ४८२ [१], ४८३ [१], ४८५ [१-२], ४८७ [१], ४८९ [१-३], ४९० [१, ३], ४९१ [१], ४९३ [१-२], ४९५ [१], ५०४ तः ५०६, ५०८ तः ५११, ५१३, ५१५, ५१९, ५२५ [१], ५२७ [१], ५२९ [१], ५३० [१], ५३१ [१-३], ५३२ तः ५३९ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, ५४१ [१], ५४२ [१], ५४३ [१], ५४५, [१], ५४७ [१], ५४८ [१], ५५० [१], ५५१ [१], ५५२ [१], ५५४ [१-३], ५५५ [१-३], ५५६ [१], ५५७ [१] |
| तुसार | तुषार | २११ |
| तुसे | तुषः–तृणविशेषः | ४७ गा. २५ |
| तुंग | तुङ्ग | १७८ [२] |
| तुंगा | तुङ्गानि | १९५ [१] |
| तुंबं | तुम्बम् | ५४ [८] गा. ९४ |
| तुंबी | तुम्बी | ४५ गा. २८ |
| ० तुंबी | ,, | १२३३ |
| ० तुंबीफले | तुम्बीफलम् | १२३३ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| तेउकाइया | तेजःकायिकाः | २९, ३१ [४], २१४ [३], २३५ [४], ३१५, ९१५, ११७६ |
| ० तेउकाइया | तेजःकायिकाः | २९, ३०, ३१ [१, ४], २३९, २४४, २४५ [४], २५१, ३३४ |
| तेउकाइयाओ | तेजःकायिकात् | पृ. ३५३ टि. १ |
| तेउकाइयाण | तेजःकायिकानाम् | १५०५ |
| तेउकाइयाणं | तेजःकायिकानाम् | ४४५, ७४४, ९८६, ११७६, ११७९, ११८० [२] |
| ० तेउकाइयाणं | तेजःकायिकानाम् | १५४, २३७ |
| तेउलेसट्ठाणा | तेजोलेश्यास्थानानि | १२४९ |
| तेउलेसं | तेजोलेश्याम् | १२२४ |
| तेउलेसा | तेजोलेश्या | ११६९ [२] |
| तेउलेसा | तेजोलेश्याः | ९३९ [१] |
| तेउलेसे | तेजोलेश्यः | १२०३ [३], १२१० [१] |
| तेउलेसेण | तेजोलेश्येन | १२५७ [४] |
| तेउलेसेसु | तेजोलेश्येषु | १२०७ [१] |
| तेउलेस्सट्ठाणा | तेजोलेश्यास्थानानि | १२४७, १२४९ |
| तेउलेस्सं | तेजोलेश्याम् | १११६, १२२१, १२२२, १२२४, १२५४, १२५८ [३] |
| तेउलेस्सा | तेजोलेश्या | १११६, ११५६, ११५२, ११६५ [२], ११६८ [१], ११६९ [१], १२०३ [५], १२२१, १२२४, १२२९, १२३२, १२३६, १२४०, १२५४, १२५७ [९, १२-१३], १८८५ [३] |
| तेउलेस्सा | तेजोलेश्याः | २५५, ९३९ [१], ९४० [१], ९४५, ९४६, ११७०, ११७३, ११८० [५, ७–९], ११८२ [१, ३], ११८३ [१, ३], ११८५ त° ११८८, ११९०, ११९१, ११९४, ११९७, १२०२ |
| तेउलेस्साए | तेजोलेश्यायाम् | ११५३, १८८५ [२] |
| तेउलेस्साओ | तेजोलेश्याः | ११८० [७-९], ११८२ [२-३], ११८३ [३], ११८५, ११८७, ११८९, ११९० |
| तेउलेस्साण | तेजोलेश्यानाम् | ११७३, ११७४, ११७८, ११८२ [२], ११८३ [१-२], ११८९, ११९४ |
| तेउलेस्साणं | तेजोलेश्यानाम् | २५५, ११५१, ११८५ तः ११८७ |
| तेउलेस्सापरिणामे | तेजोलेश्यापरिणामः | ९३० |
| तेउलेस्से | तेजोलेश्यः | १२०३ [३], १२०७ [१], १२०९, १२१० [१], १३३९ |
| तेउलेस्सेसु | तेजोलेश्येषु | १२०३ [३], १२०९, १२१० [१] |
| तेउलेस्सेहिंतो | तेजोलेश्येभ्यः | ११९१ |
| तेऊ | तेजः—तेजःकायिकः | ६७१, ९४० [३], १२०३ [५] |
| तेएणं | तेजसा | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| तेण | तेन | २१०, २२३ [९], ८९९ |
| तेण— | ,, | ४४१, ४४७, ४५५ [३], ४५७ [१], ५०३, ५०४, ५२५ [१], १२५२ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| –त्तं | | ४० तः ५३, ५६ [२], ५७ [२], ५८ [२], ६०, ६३ तः ६७, ७१ तः ७४, ७५ [४], ७९ तः ८३, ८४ [४], ८५ [५], ८७ तः ९०, ९१ [४], ९३, ९५, ९६, ९८, १००, १०२ तः १०८, ११०, ११५, ११६, ११८, ११९, १२२, १२३, १२५, १२८, १२९, १३१, १३२, १३५ तः १३८, १४० [२], १४१ [२], १४२ [२], १४४ [२], १४६ [२], १४७ [२], ४९९ [२], ५५८, ८८२ तः ८८६, ९४६, ९५७, १०८९ तः १०९१, १०९४ तः १०९९, ११०१, ११०३, ११०४, ११०६ तः ११२२, १५७० तः १५७२ |
| ति | इति | २ गा. ६, ५४ [१] गा. ५०, ५४ [२] गा. ५४, ११० गा. १२१ तः १२५ गा. १२७ गा. १२९-१३०, २११ गा. १७८, ४८८, ५०७, ५५३, ६०८, ६७२ [६, ९], ८४१ तः ८४३, ८४५, ८४६, ८५४ तः ८५६, ९८७ [१, ५], ९९० [४], १०३२ [१], १०४१ [६], १०६१, १२४८, १२४९, १२५१, १२६० तः १२६२ [१], १२६४ [२] तः १२६६ |
| त्ति | | [१], १२६७, १२६८ [१], १२७० [२] तः १२७३, १२७५, १२७९, १२८१, १२८२, १२८४, १२८५, १२८९, १३००, १३०२, १३०५, १३१०, १३१२, १३२० तः १३२२, १३२६ तः १३३०, १३३५ तः १३३७, १३५८, १३५९, १३६५ तः १३६७, १३६९, १३८६, १४०८ [३], १४४१, १४७९, १५३९ [४], १५४४ [२-३], १५५२, १५८४ [१], १७०१ [४], १७०२ [१६], १७२८, २१७६, पृ. २१० टि. ४, पृ. ३१२ टि. १, पृ. ३५३ टि. २ |
| ० त्तिभागेण | त्रिभागेन | २११ गा. १६६ |
| ० त्तिभागो | त्रिभागः | २११ गा. १६३ |
| ० त्थंभाण | स्तम्भानाम् | ८८३ |
| त्थिभगा | वनस्पतिविशेषः | ५४ [१] गा. ४७ |
| त्थिभुगा | ,, | पृ. २१ टि. ८ |
| त्थिहु | ,, | ,, |
| त्थिहू | ,, | ५४ [१] गा. ४७ |
| ० त्थीओ | स्त्रियः | पृ. २८३ टि. १ |
| ० त्थोवा | स्तोकाः | २१३ तः २१६, २१८ तः २२३ [१-८], २२४, २२५, २२७ तः २७१, २७३ तः २७८, २८०, २८२, २८४, २८६, २८८, २९०, २९२ तः ३२७, ३३० तः ३३२, ३३४, ६९१, |

## द

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| दस | | [१०, १२], १७०१[१], १७०२[२४, ३९, ४२, ५४, ५८], १७०३[१], १७३०[१], १७३९[२] |
| दस– | दश | १७४ गा. १३६ |
| दस–० | ,, | १९५[१], १३२७ |
| +दस | दशमः | ७९० गा. १८७ |
| दसगुणकालए | दशगुणकालकः | ५२० |
| दसगुणकालाइं | दशगुणकालानि | १७९८[२] |
| +दसण्णा | दशार्णेषु | १०२ गा. ११५ |
| दसण्हं | दशानाम् | २०६ [२] |
| ,, (स. प.) | दशसु | १८३४, १८३५ |
| ,, (प-तृ.ष.) | दशभ्यो दशभिर्वा | ७०६, ७०७ |
| दसपएसिए | दशप्रदेशकः | ५०७, ५२८, ५३४, ५४९ |
| दसपएसिते | ,, | ५४० |
| दसपएसियस्स | दशप्रदेशकस्य | ५२८, ५४९ |
| दसपएसोगाढे | दशप्रदेशावगाढः | ५१२ |
| दसपदेसिते | दशप्रदेशकः | ५३४ |
| दसपदेसिया | दशप्रदेशकाः | ५०३ |
| दसमं | दशमम् | पृ. २०८ पं. १० |
| दसमा | दशमी | ८६३ गा. १९५ |
| दसमे | दशमम् | ८६२ गा. १९४ |
| दसमो | दशमः | ७९० गा. १८६ |
| दसविहा | दशविधाः | ११०, १४०[१], ५०१ |
| ,, | दशविधा | ५, ८६२, ८६३, ८६५ |
| दसविहे | दशविधः | ९२६, ९४७, १६७९ |
| दससमयठिइए | दशसमयस्थितिकः | ५१६ |
| दसहा | दशधा | १७७ गा. १३७ |
| दह | द्रह–द्रहाभिधद्वीप-समुद्रार्थे | १००३ [२] गा. २०५ |
| दहफुल्लई | द्रहफुल्लिका–वल्लीविशेषः | ४५ गा. ३२ |
| दहफोल्लइ | ,, ,, | पृ. १९ टि. १३ |
| दहाण | द्रहाणाम् | ८८५ |
| दहि | दधि | १७८ [२] |
| दहिघणे | दधिघनः–दधिपिण्डः | १२३१ |
| दहिफोल्लइ | वल्लीविशेषः | पृ. १९ टि. १३ |
| दहियं | दधिकम् | ८५३ |
| दहिवन्ने | दधिपर्णः–वृक्षभेदः | ४१ गा. १८ |
| दहिं | दधि | पृ. २१२ टि. ७ |
| दही | दधि | १२३१ |
| दहेसु | द्रहेषु | १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| दंड– | दण्ड | १७७, १७८[१], १८८ |
| दंडएणं | दण्डकेन | ११९८ |
| दंडओ | दण्डकः | ८८८[२], ८९२, ९६०[२], १०६४, १५९१, १५९९[१] १६१ |
| ० दंडओ | दण्डकः | ८९०, ८९[illegible] १०४ |
| दंडगसयं | दण्डकशतम् | १६०४[२ |
| दंडगा | दण्डकाः | ८९१, ८९५, ९७१, १५८०, १५८४[२], १५८७[२], १६०४[१-२], १६१६[२], १६१९, १६३६, १६७४[२], १६७८[३], १९०७, २०९४[२], २०९८[२], २१०४[२], २११५[२], २११६[१], २११७[२], २११८[२], |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | २११९[५], २१२०[४], २१२३[४], २१२४[४], २१३६, २१३८, पृ. ३१९ टि. १ |
| ०दंडगा | दण्डकाः | ६९२, १४०९, पृ. ४३० टि. १ |
| दंडया | ,, | ९६२[३], ९६३[३] |
| दंडरयणत्तं | दण्डरत्नत्वम् | १४६९ |
| दंडं | दण्डम् | २१७२ |
| ०दंतसेढी | दन्तश्रेणी | १७८[२] |
| ०दंता | दन्ताः | ९५, १७८[१] |
| दंतारा | दन्तकाराः–शिल्पार्याः | १०६ |
| दंती | दन्ती–वनस्पतिः | ५४[१] गा. ५० |
| दंसण० | दर्शन | ११० गा. १२८ |
| +दंसण | दर्शनम् | २१२ गा. १८०, १२५९ गा. २११ |
| दंसणचउक्कए | दर्शनचतुष्ककम् | १६८९[१,३] |
| दंसणचउक्कस्स | दर्शनचतुष्कस्य | १६९८ [२], १७०६, १७३५[२] |
| दंसणणाणोवउत्ता | दर्शनज्ञानोपयुक्ताः | २१७६ |
| दंसणपरिणामे | दर्शनपरिणामः | ९२६, ९३५ |
| दंसणपरिणामेणं | दर्शनपरिणामेन | ९३८, ९४०[१], ९४१[१], ९४३ |
| दंसणमोहणिज्जस्स | दर्शनमोहनीयस्य | १६६७ |
| दंसणमोहणिज्जं | दर्शनमोहनीयम् | ,, |
| दंसणमोहणिज्जे | ,, | १६९१ [१-२] |
| दंसणवावण्णगाणं | दर्शनव्यापन्नकानाम् | १४७० |
| दंसणं | दर्शनम् | ४७८ |
| दंसणा | दर्शनानि | ४८२ [३], ४८५[२], ४८८, ४९६, ९४३ |
| ,, | दर्शने | ४५०, ४८२ [२], ४८९ [२], ४९० [२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| दंसणारिया | दर्शनार्याः | १०१, १०९ |
| ०दंसणारिया | ,, | ११० तः ११९ |
| दंसणावरणं | दर्शनावरणम् | १७६२ |
| दंसणावरणिज्जं | दर्शनावरणीयम् | १६७४ [१], १६७८ [१], पृ. ३६३ टि. १-३ |
| दंसणिज्जा | दर्शनीयानि | पृ. ७६ टि. ९ |
| ०दंसणी | दर्शनिनः | २६० |
| ०दंसणीण | दर्शनिनाम् | २६० |
| ०दंसणीणं | ,, | ,, |
| दंसणे | दर्शनम् | १९६३, १९६४ |
| ,, | दर्शने | २११ गा. १६९ |
| दंसणेहि | दर्शनैः | ४५५ [१], ४५७ [१], ४६४ [१] |
| दंसणेहिं | ,, | ४५२, ४५५[२-३], ४५६ [१], ४५९ [१], ४८१ [२], ४८३ [१], ४८९ [१, ३], ४९१ [१], ४९५ [१] |
| ,, | दर्शनाभ्याम् | ४८१ [१], ४८२ [१], ४९० [१], ४९३ [१] |
| ०दाई | दायी | ९२१[१] |
| +दाडिम | दाडिमः | ४१ गा. १६ |
| दाडिमाण | दाडिमानाम् | ११२२ |
| दाणंतराइए | दानान्तरायिकम् | १६९६ |
| दाणंतराए | दानान्तरायः | १६८६ |
| दाम | दामन् | १७८ [१], १८८ |
| दाम– | ,, | १९५[१] |
| दामिली | द्राविडी–लिपिभेदः | १०७ |
| ०दामे | दाम | १२३०, १२३१ |
| दारगाहा | द्वारगाथा | १४०६ गा. २१३ |
| दारं | द्वारम् | २२४, २२६, २३१, २५१ तः २५६, २५९ तः २६९, २७३ तः २७५, ३२४, ३२५, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| दिट्ठिवाय० | दृष्टिवाद | १ गा. ३ |
| दिट्ठी | दृष्टिः | १८६५ गा. २१९ |
| ० दिट्ठी | दृष्टयः–दृष्टिमन्तः | २५६, ९३८ |
| ० दिट्ठीणं | दृष्टीनाम्–दृष्टिमताम् | २५६ |
| दिट्ठीविसा | दृष्टिविषाः–सर्पविशेषः | ७९ |
| दिण्ण | दत्त | १७७, १७८ [१] |
| दित्त | दीप्त | १९६ |
| दिन्न | दत्त | १८८ |
| दिन्नं | दत्तं | १ गा. [२] |
| दिली | ग्राहविशेषः | ६५ |
| दिवड्ढ | द्व्यर्धम्–सार्धमेकम् | १७०० [९], १७०२ [३, ३८], १७०७[१], १७३१ [३], १९८८, १९८९ |
| दिवड्ढो | द्व्यर्धः–सार्धमेकः | १७१२ |
| दिवसपुहत्तस्स (स. प.) | दिवसपृथक्त्वे | १८०६ [२], १८२८ तः १८३१ |
| ० दिवागरे | दिवाकरः | १२२९ |
| दिव्व० | दिव्य | १७७, १७८ [१], १८८ |
| दिव्वाइं | दिव्यान् | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| दिव्वाए | दिव्यया | ,, |
| दिव्वागा | दिव्याकाः–सर्पभेदविशेषः | ८० |
| दिव्वेणं | दिव्येन | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| दिसा | दिशा–दिशाकुमार | १८७ गा. १३९ |
| ,, | ,, –दिशाकुमाराः | १८७ गा. १४५ गा. १४७ |
| दिसाओ | दिशाः | १७७, १७८ [१], १८८, १९६ |
| दिसाकुमारा | दिशाकुमाराः | १४० [१], ४२९ |
| दिसाकुमाराणं | दिशाकुमाराणाम् | ५७८ |
| दिसाणुवाएणं | दिशानुपातेन | २१३, २१४ [१-५], २१५ [१-३], २१६ [१-४, ७-८], ३२७, ३२९ |
| दिसाणुवातेणं | दिशानुपातेन | २१६ [५-६], २१८ तः २२२, २२३ [१-६, ८], २२४ |
| दिसि० | दिक्–दिक्कुमाराः | १७७ गा. १३७ |
| + दिसि | दिशा | २१२ गा. १८० |
| दीणस्सरया | दीनस्वरता | १६८४[२] |
| दीव | द्वीप | २१६९ |
| दीव | द्वीप–द्वीपकुमाराः | १७७ गा. १३७ |
| दीव० | ,, –द्वीपकुमार | १८७ गा. १३९ |
| दीव ० | द्वीप | ८३, ८९, ९०, ९३, १५४, १७६, १९९१, १९९२, १९९४, १९९७, १९९८, २००६ |
| दीवकुमारा | द्वीपकुमाराः | १४० [१], ४३९ |
| दीवकुमाराणं | द्वीपकुमाराणाम् | ५७८ |
| दीवणिज्जा | दीपनीया | १२३७ |
| दीवं | द्वीपम् | २१६९ |
| दीवा | द्वीपाः–द्वीपकुमाराः | १८७ गा. १४६ गा. १४८ |
| दीविए | द्वीपकः | ८४९, ८५२ |
| दीविओ | ,, | पृ. २१२ टि. ४ |
| दीविया | द्वीपकाः | ७४ |
| ,, | द्वीपिका | ८५१ |
| दीवे | द्वीपे | १७९[१], १८० [१], १८२[१], १८३ [१], १९०[१], १९७ [१], १९८[१], १००३ [१-२], १०९८, २१६९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० दीवे | द्वीपे | पृ. ३०२ टि. २ |
| दीवेसु | द्वीपेषु | ८२, १४८, १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| + दीवोदहि | द्वीपोदधयः | ९७२ गा. २०३ |
| दीसइ | दृश्यते | पृ. २२ टि. ११ |
| दीसई | ,, | ,, |
| दीसए | ,, | ,, |
| दीसति | ,, | ,, |
| दीसती | ,, | ,, |
| दीसंति | दृश्यन्ते | ५४[१०] गा. १०३ |
| दीहगइपरिणामे | दीर्घगतिपरिणामः | ९४९ |
| दीहं | दीर्घम् | २११ गा. १६१ |
| दीहियाण | दीर्घिकाणाम् | ८८५ |
| दीहियासु | दीर्घिकासु | १५१, १६०, १६३ तः १६६ |
| दु० | द्वि | ५३२[१], ८७७[९] |
| दुइयाए | द्वितीयायाः | २१७ [५] |
| दुक्खत्ताए | दुःखतया | १८०५ |
| दुक्खं | दुःखाम्–वेदनाभेदम् | २०५४ गा. २२६, २०७० |
| दुक्खा | दुःखा–वेदनाभेदः | २०५४ गा. २२५, २०६९ |
| ० दुक्खा | दुःखाः | २११ गा. १७९, २१७६ गा. २३१ |
| ० दुक्खाणं | दुःखानाम् | ६७३ [२], १४२१[५], २१७४[१] |
| दुखुरा | द्विखुराः | ७०, ७२ |
| दुगओ | द्विगतः | १५२० [३] |
| दुगतो | ,, | १५१७[३], १५२० [५], १५३९ [२] |
| दुगुंछा | जुगुप्सा | १६९१ [५] |
| ० दुगुंछाए | जुगुप्सानाम् | १७०८[१०] |
| ० दुगुंछाणं | ,, | १७०० [१३] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| दुगोत्तफुसिया | द्विगोत्रस्पर्शिका–वल्लीभेदः | पृ. १९ टि. १२ |
| दुग्गइगामिणीओ | दुर्गतिगामिन्यः | १२४१ |
| दुट्ठाणवडिए | द्विस्थानपतितः | ५५०[१] |
| दुट्ठाणवडिते | ,, | ५०८, ५१३, ५१७, ५२१, ५२९ [१, ३], ५३५[१], ५४१[१], ५५० [१] |
| दुण्णि | द्वौ | १७०० [११] |
| + दुद्ध | दुग्धम् | पृ. २३७ टि. १ |
| दुद्धरधरेण | दुर्धरधरेण | १ गा. [१] |
| दुद्धं | दुग्धम् | ८५३, पृ. २४७ टि. १ |
| दुपएसमब्भहिते | द्विप्रदेशाभ्यधिकः | ५०६ |
| दुपएसहीणे | द्विप्रदेशहीनः | ,, |
| दुपएसिए | द्विप्रदेशकः | ५२५ [१], ५२७ [२], ५३९ [१], ५४८ [१], ७८२ |
| ,, | द्विप्रदेशके | ७८२ |
| दुपएसिते | द्विप्रदेशकः | ५२६[१], ५२७ [१], ५३३ [१] |
| दुपएसियस्स | द्विप्रदेशकस्य | ५२५[१], ५३३[१], ५३९[१], ५४८[१] |
| दुपएसियं | द्विप्रदेशकम् | १९६३ |
| दुपएसियाइं | द्विप्रदेशकानि | ८७७[३] |
| दुपएसियाणं | द्विप्रदेशकानाम् | ५२५[१], ५३३[१], ५३९[१], ५४८[१] |
| दुपएसोगाढाइं | द्विप्रदेशावगाढानि | ८७७[४] |
| दुपएसोगाढे | द्विप्रदेशावगाढः | ५१२ |
| दुपदेसिए | द्विप्रदेशकः | ५०५ |
| दुपदेसिते | ,, | पृ. १५९ टि. १ |
| दुपदेसिय | द्विप्रदेशक | ११०६ |
| दुपदेसियस्स | द्विप्रदेशकस्य | ५०५ |
| दुपदेसिया | द्विप्रदेशकाः | ५०३ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पच्चत्थिमिल्लं | पाश्चात्यम् | पृ. २७० टि. ६-७ |
| पच्चत्थिमेणं | पश्चिमेन | २१३, २१४ [१-५], २१५ [१-३], २१८, २१९, २२१, २२४, ३२७, ३२९ |
| ० पच्चत्थिमेणं | ,, | २२०, २२२, २२३ [१-४], ३२७, ३२९ |
| पच्चप्पिणेज्जा | प्रत्यर्पयेत् | २१७४ [४] |
| पच्छा | पश्चात् | २०३३, २०३४ [१], २१७२, २१७४ [१] |
| पच्छिमगं | पश्चिमकम् | ११८१ |
| पच्छिमद्ध | पश्चिमार्ध | १०९८ |
| पच्छिमद्द | ,, | १०९८ |
| पच्छिमद्धे | पश्चार्द्धे | १२५७ [१६] |
| पच्छिमिल्लं | पाश्चात्यम् | ११०१ |
| पच्छिमिल्लाओ | पाश्चात्यात् | ११०१ |
| पच्छोववण्णगा | पश्चादुपपन्नकाः– | ११२५ |
| ० | पश्चादुत्पन्नाः | ११२६, ११३२, ११३३ [१] |
| पज्जत्त | पर्याप्त | ३५३, ४२७[३], ६६५[२], १४८५[९] |
| + पज्जत्त | पर्याप्तः | २१२ गा. १८१ १२५९ गा. २१२ |
| पज्जत्त० | पर्याप्त | २१, २७, ३६, ३६५ [३], ३६६ [३], ३६८ [३], ३६९ [३], ३७० [३], ४०१ [३], ४०३ [३], ४०५ [३], ६५०[५], १११५[३], १४८५ [३], पृ. ४८ टि. २ |
| पज्जत्त–० | पर्याप्त | ५६[२], ५७[२], ५८[२], ६८[४], ७५ [४], ८४[४], ८५[५], ९१[४], १५३, १६३ तः १७७, १७८ तः १८६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, १८८, १८९ [१], १९० [१], १९३[१], १९५ [१], १९६, १९७ तः २०६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, २०७ तः २१०, २३० [१-६], २३१, २३५ [१-७], २३६, २४० [१-७], २४१, २४५ [१-९], २४६, २५० [१-७], १४८५ [७], १४९० [४], १४९१ तः १४९५ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, १४९७ [१-३], १४९८ [२-४], १५०१ [२-३], १५०४ [३-४], १५०६ [५], १५२० [५] |
| पज्जत्तए | पर्याप्तकः – पर्याप्तः | १२७० [१], १३८३, १७४७ [१], १७५० |
| ० पज्जत्तए | पर्याप्तके – पर्याप्ते | १९०४ [१] |
| ,, | पर्याप्तकः – पर्याप्तः | १२६७, १२६८[१], १२७९ तः १२८४, १२९३, १२९४, १२९६ तः १२९९, १३१५, १३१९, १३२० |
| पज्जत्तएसु | पर्याप्तकेषु | ६६८[५] |
| पज्जत्तएहिंतो | पर्याप्तकेभ्यः | ६३९ [९, ११, १५, १७-१८, २०, २२, २६], ६४५ [५], ६५० [६], ६६२ [५] |
| ० पज्जत्तएहिंतो | पर्याप्तकेभ्यः | ६६२ [७], ६६५ [२] |
| पज्जत्तग | पर्याप्तक | १५३३[८-१०] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० पडुप्पण्णं | प्रत्युत्पन्नम् | ९११ [२], ९२१ [१], ९२४ |
| ० पडुप्पण्णो | प्रत्युत्पन्नः | ९२१ [१] |
| पडुप्पन्नवयणे | प्रत्युत्पन्नवचनम् | ८९६ |
| पडोयारेहिं | प्रत्यवतारैः | १९६३ |
| पडोलकंदे | पटोलकन्दः | पृ. १८ टि. ८ |
| पडोलं | पटोलम् | ५४ [८] गा. ९४ |
| पडोला | पटोला | ४२ गा. २०, ४५ गा. २८ |
| पढम ० | प्रथम | २१७३ [२] |
| पढमताए | प्रथमतया | ५४ [९] गा. ९७ |
| ० पढमवग्गमूलस्स | प्रथमवर्गमूलस्य | ९१२ [२], ९२० |
| ० पढमवग्गमूलं | प्रथमवर्गमूलम् | ९११ [२], ९२१ [१] |
| पढमसमय ० | प्रथमसमय | ११२, ११५, ११६, ११८, ११९, १२२, १२३, १२५, १२८, १२९, १३१, १३२ |
| पढमं | प्रथमम् | १७८ [१-२], ६४७ गा. १८३, २१७५, पृ. ४५ पं. २६ |
| पढमा | प्रथमा | ७८१ |
| पढमे | प्रथमे | २०४६, २१७२ |
| पढमो | प्रथमः | ७९० गा. १८५-१८७, १५९१, १५९९ [१], पृ. २४८ पं. २५, पृ. २७९ पं. १५, पृ. ३६७ पं. २४, पृ. ४०० पं. १२ |
| पणए | पनकः | ५१, ५४ [१] गा. ४७, ५५ [३] गा. १०८ |
| पणगजीवस्स | पनकजीवस्य | २१७५ |
| पणगमत्तिया | पनकमृत्तिकाः | २३ |
| पणट्ठसंधिं | प्रणष्टसन्धिम् | ५४ [७] गा. ८५ |
| पणतालीसं | पञ्चचत्वारिंशत् | २११, ५९४ |
| पणतालीसाए | पञ्चचत्वारिंशति | १७६, पृ. ३५ टि. १ |
| पणतीसतिभागा | पञ्चत्रिंशद्भागाः | १७०२ [६, ८, १८-२१, ४५] |
| पणतीसतिभागे | पञ्चत्रिंशद्भागान् | १७११ [२] |
| पणपण्णं | पञ्चपञ्चाशत् | ३४४ [१, ३], ४०८ [१, ३], ४१४ [१, ३], ४१६ [१, ३], १२६४ [२], १२७० [२], |
| पणयालीसं | पञ्चचत्वारिंशत् | पृ. १६५ टि. ४ |
| + पणरस | पञ्चदशम् | ७९० गा. १८८, पृ. २०२ टि. २-३ |
| पणवण्णिय | पणपन्निक, पणपर्णिक, प्रार्णपर्णिक – वानव्यन्तर-देवजाति | १८८ |
| + पणवन्निय | पणपन्निकः – वानव्यन्तर-देवजातिः | १९४ गा. १५१ |
| पणवीसं | पञ्चविंशतिः | १६९ |
| पणिहाए | प्रणिधाय | १२१५ [१], पृ. २९० टि. १ |
| पणिहाय | ,, | १२१५ [२-३] |
| पणुतालीसाए | पञ्चचत्वारिंशति | ९३ |
| पणुवीसइमो | पञ्चविंशतितमः | ७९० गा. १८७ |
| पणुवीसं | पञ्चविंशतिः | ४२९ [१, ३], ४३० [१, ३], १५२९ [५-६], १९९१, १९९२ |
| पणुवीसाए | पञ्चविंशतौ | १८४४, १८४५ |
| पणुवीसाए | पञ्चविंशतेः पञ्चविंशत्या वा | ७१६, ७१७ |
| ० पणुवीसाए | ,, | १७१५, १७१७ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पदेसट्ठयाए | प्रदेशार्थतया | २७१, २७२ [५], ३३० तः ३३३, ४४१, ४४३, ४४५ तः ४४८, ४५५ [२-३], ४५६ [१], ४५७ [१], ४६२ [१], ४६४ [१], ४६६ [१], ४६७ [१], ४६८ [१], ४७० [१], ४७४ [१], ४७५ [१], ४८१ [१], ४८२ [१], ४८५ [१], ४८९ [१], ४९० [१], ४९१ [१], ४९३ [१], ४९७, ५०५, ५०८, ५१४, ५३१ [१, ३], ५३२ [१], ५३३ [१], ५३५ [१], ५३७ [१], ५३८ [१], ५४३ [१], ५४५ [१], ५४७ [१], ७७९, ७८०, ८०२, ९७९, १२४७, १२४९, १५६५ |
| ० पदेसट्ठयाए | प्रदेशार्थतया | ३३०, ३३२, ३३३ |
| पदेसट्ठयाते | ,, | ४८७ [१], ५०४, ५३६ [१] |
| पदेसणामणिहत्ताउए | प्रदेशनामनिधत्तायुष्कः | ६८४ |
| पदेसणामनिहत्ताउए | ,, | ६८५, ६९० |
| पदेसब्भतिते | प्रदेशाभ्यधिकः | ५३३ [१] |
| पदेसमब्भतिए | ,, | ५५४ [१] |
| पदेसमब्भहिते | ,, | ५०५ |
| पदेसहीणे | प्रदेशहीनः | ५०५, ५३३ [१], ५३९ [१], ५५४ [१] |
| पदेसं | प्रदेशम् | १६१९ |
| पदेसं – | प्रदेशम् | १६३६ |
| पदेसा | प्रदेशाः | ५, ५०१, ९८७ [१] |
| ० पदेसा | प्रदेशाः | २७५, ७७७, ७९७, ८०२ |
| ० पदेसाण | प्रदेशानाम् | ८०२ तः ८०४ |
| ० पदेसाणं | ,, | २७५ |
| पदेसाभावा | प्रदेशाभावात् | २७२ [६] |
| पदेसावगाह | प्रदेशावगाह | १२१८ गा. २१० |
| ० पदेसिए | प्रदेशकः | ५०५, ५३५ [१], ५५२ [१], ५५४ [३] |
| ,, | प्रदेशकम् | ७९३ तः ७९५, ७९७, ७९९, ८०१ |
| ० पदेसिते | प्रदेशकः | ५५४ [१] |
| ,, | प्रदेशकम् | ७९९ |
| ० पदेसियस्स | प्रदेशकस्य | ५०५, ५३१ [३], ५३६ [१], ५४५ [१], ५५४ [३], ८०२, ८०४ |
| ० पदेसिया | प्रदेशकाः | ५०३ |
| ,, | प्रदेशका | १२४३ |
| ० पदेसियाइं | प्रादेशकानि | १७९७ |
| ० पदेसियाणं | प्रदेशकानाम् | ३३०, ५०५, ५०८, ५३५ [१], ५३७ [१], ५५४ [१, ३] |
| ० पदेसु | पदेषु | १९०७ |
| पदेसेण | प्रदेशेन | पृ. ३५९ टि. २ |
| पदेसेहिं | प्रदेशैः | १००२, १००५ |
| ० पदेसेहिं | ,, | २११ गा. १६८ |
| पदेसोगाढ | प्रदेशावगाढ | पृ. २९१ टि. २ |
| ० पदेसोगाढस्स | प्रदेशावगाढस्य | ८०२ |
| ० पदेसोगाढाइं | प्रदेशावगाढानि | १९९७ |
| ० पदेसोगाढे | प्रदेशावगाढम् | ७९४, ७९५, ७९७ तः ७९९, ८०१ |
| पनरसमं | पञ्चदशम् | पृ. २६० पं. २६ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| परिणमंति | परिणमन्ति | १८०५, १८०६ [१], १८१२, १८१९, १८२३, १८२५, १८२९, १८६४, २०५२ [२, ४-६] |
| ० परिणया | परिणताः | ७, ८ [१], १० [२], ११ [१, ३], १२ [२, ४, ६-८], १३ [३], पृ. ७ टि. २ |
| परिणाम | परिणाम | १२१८ गा. २१० |
| परिणाम ० | ,, | १२१८ गा. २१० |
| +परिणाम | परिणामः | २ गा. ५ |
| परिणामणया | परिणामनता–परिणामना | २०३३, २०३४ [१], २०३५ |
| परिणामपयं | परिणामपदम् | पृ. २३३ पं. २० |
| परिणामं | परिणामम् | १२४२, १६७९ तः १६८४ [१], १६८५ [१-२], १६८६ |
| ० परिणामं | परिणामम् | १६७९ तः १६८१ [१], १६८२ तः १६८४ [१], १६८५ [१-२] |
| परिणामियस्स | परिणामितस्य | १६७९ |
| ० परिणामिया | परिणामकाः | २३२ टि. १ |
| परिणामे | परिणामः | ९२५, १७९३ गा. २१७ |
| ० परिणामे | ,, | ९२५ तः ९३७, ९४६, ९४७, ९४९ तः ९५७ |
| ० परिणामेणं | परिणामेन | ९३८, ९३९ [१], ९४० [१], ९४१ [१], ९४२, ९४३, ९४५, ९४६ |
| परिणामेंति | परिणामयन्ति | ११२४, १८०२ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० परिणामो | परिणामः | ९४० [१] |
| परिणिव्वाइ | परिनिर्वाति | २१७४ [१] |
| परिणिव्वायंति | परिनिर्वान्ति | ६७३ [२] |
| +परित्त | परीत्तः | २१२ गा. १८१, १२५९ गा. २१२ |
| परित्तजीवं | परीत्तजीवम्–प्रत्येकजीवम् | ५४ [११] गा. १०५ |
| परित्तजीवा | परीत्तजीवाः–प्रत्येकजीवाः | ५४ [८] गा. ८९ |
| ,, | परीत्तजीवा–प्रत्येकजीवा | ५४ [४] गा. ६९, ५४ [६] गा. ८० तः ८३ |
| परित्तजीवे | परीत्तजीवः–प्रत्येकजीवः | ५४ [४] गा. ६७-६८ |
| ,, | परीत्तजीवम्–प्रत्येकजीवम् | ५४ [४] गा. ६६ गा. ७१ तः ७५ |
| ,, | परीत्तजीवा–प्रत्येकजीवा | ५४ [४] गा. ७० |
| परित्तमिस्सिया | परीत्तमिश्रिता–भाषाभेदः | ८६५ |
| परित्ता | परीत्ताः–प्रत्येकशरीरिणः | २६५ |
| परित्ताणं | परीत्तानाम्–प्रत्येकशरीरिणाम् | २६५ |
| परित्ते | परीत्तः–पर्याप्तः | १३७६ |
| ० परित्ते | ,, ,, | १३७७, १३७९ तः १३८१ |
| परित्तो | ,,–प्रत्येकशरीरी | ५४ [९] गा. ९८ |
| परिपीलइत्ता | परिपीड्य | १८०१ |
| परिमंडलसंठाणपरिणता | परिमण्डलसंस्थानपरिणताः | ८ [५], ९ [१-५], १० [१-२], ११ [१-५], १२ [१, ३, ५-८], १३ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पवयणं | प्रवचनम् | ११० गा. १२३ |
| पवयणे | प्रवचने | ११० गा. १२९ |
| पवयदेवा | पदकदेवाः पदगदेवाः पतगदेवा वा | पृ. ६७ टि. २ |
| पवर | प्रवर | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| पवर० | ,, | १९६ |
| +पवर | प्रवराणि | १७८ [१-२] |
| पवहति | प्रवहति | पृ. २१३ टि. ३ |
| ०पवहा | प्रवहा | पृ. २१३ टि. २ |
| पवंच | प्रपञ्च | २११ |
| *पवाइत | प्रवादित | १७८ [२], १९६ |
| *पवाइय | ,, | १७७, १७८ [१], १८८ |
| *पवाए | प्रपातः | १०८५ |
| पवालस्स | प्रवालस्य | ५४ [३] गा. ६१, ५४ [४] गा. ७१ |
| पवालंकुरए | प्रवालाङ्कुरकः | पृ. २९४ टि. १४ |
| पवालंकुरे | प्रवालाङ्कुरः | १२२९ |
| पवाला | प्रवालानि | ४०, ४१ |
| पवाले | प्रवालम् | २४ गा. ९, ५४ [३] गा. ६१, ५४ [४] गा. ७१ |
| ०पवालेसु | प्रवालेषु | ५५ [३] गा. १०९ |
| +पविट्ठ | प्रविष्टम् | ९७२ गा. २०२ |
| पविट्ठाइं | प्रविष्टान् | ९९१ [१], ९९२ [१,३] |
| पविट्ठाणि | प्रविष्टाः | ९९१ [२] |
| *०पविट्ठे | प्रविष्टः | १७४४ |
| पविभत्त | प्रविभक्त | ११०५, १११८, १११९ |
| पवियारण | प्रविचारणा | २ गा. ७ |
| पवियारणापयं | प्रविचारणापदम् | पृ. ४२३ पं. १० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पव्वइत्तए | प्रव्रजितुम् | १४२० [८], १४२१ [२-३] |
| पव्वए | पर्वकम् | ४७ गा. ३५ |
| ०पव्वएसु | पर्वतेषु | १४८ |
| पव्वगा | पर्वगाः | ३८ गा. १२, ४६ |
| पव्वगाणं | पर्वगाणाम् | ५४ [८] गा. ९२ |
| पव्वतगयं | पर्वतगतम् | १२१५ [३] |
| पव्वतस्स | पर्वतस्य | १७९ [१], १८३ [१], १९७ [१], १९८ [१] |
| पव्वतं | पर्वतम् | १२१५ [३] |
| पव्वय | पर्वत | १०९८ |
| पव्वयस्स | पर्वतस्य | १८० [१], १८२ [१], १९० [१], १९१ [१], १०९८ |
| ०पव्वयस्स | ,, | १०९८ |
| पव्वयं | पर्वतम् | १२१५ [२] |
| पव्वं | पर्व | ५४ [८] गा. ९३, ८५३ |
| पसढिल० | प्रशिथिल | १९६ |
| पसत्थविहायगति-णामाए | प्रशस्तविहायोगतिनाम्नः | १७०२ [४२] |
| पसत्थविहाय-गतिणामे | प्रशस्तविहायोगतिनाम | १६९४ [१८] |
| पसत्था | प्रशस्ताः | १७०२ [३२] |
| पसत्था | प्रशस्तानि | २०४७ |
| पसत्थाओ | प्रशस्ताः | १२४१ |
| पसत्थेणं | प्रशस्तेन | १२३६ |
| पसया | द्विखुरविशेषः | ७२ |
| पसरई | प्रसरति | ११० गा. १२५ |
| पसू | पशवः | ८३२ |
| ०पस्सी | पश्यत्तिनः | १९५४, १९५५, १९५७ [१], १९५८, १९६० |
| पह | प्रभा | १९५ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पहराइया | पहाराजिका-लिपिविशेषः | पृ. ३८ टि. ११ |
| पहराइयाओ | प्रहाराजिकाः ,, | १०१ |
| पहवति | प्रभवति | ८९९ गा. १९२ |
| ० पहवा | प्रभवा | ८९८ |
| × ० पहवा | ,, | ८९९ गा. १९३ |
| ० पहा | प्रभा | १६७, १६९ तः १७४ |
| × ० पहा | ,, | १६७, १७०, १७१, १७३ |
| पहाए | प्रभया | १७८ [२] |
| पहारेंति | प्रधारयन्ति | १५७० |
| पहारेमाणीओ | प्रधारयन्त्यः | २०५२ [६] |
| ० पहेणं | पथेन | १११२ |
| पंकगती | पङ्कगतिः | ११०५, ११२१ |
| पंकप्पभा | पङ्कप्रभा | ७७४ |
| पंकप्पभाए | पङ्कप्रभायाः | ११७, २१७ [३], १५२९ [५], २००३ |
| ,, | पङ्कप्रभायाम् | १८८, १९७, ३३४ |
| पंकप्पभापुढविणेरइए | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकः | १४४६ |
| पंकप्पभापुढविणेरइएहिंतो | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकेभ्यः | १४४६ |
| पंकप्पभापुढविणेरइया | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकाः | १४१०[२], १४१४[३], १९८७ |
| पंकप्पभापुढविणेरइयाणं | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकाणाम् | २०५७ [३] |
| पंकप्पभापुढविनेरइएहिंतो | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकेभ्यः | २१७ [४] |
| पंकप्पभापुढविनेरइया | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकाः | ६०, २१६ [५], ५७२, ६४४ |
| पंकप्पभापुढविनेरइयाणं | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकाणाम् | १७१, ३३९ [१], ६४३ |
| ० पंकप्पभापुढविनेरइयाणं | पङ्कप्रभापृथ्वीनैरयिकाणाम् | ३३९ [२-३] |
| पंकंसि | पङ्के | ११२१ |
| पंच | पञ्च | १७४, १९७ [१], १९८ [१], १९९ [१], २०६ [१], २१०, ४५८, ४६१, ४७६, ८८४, ८९२, ७९१, ९०१, ९०८, ९७३, १०५६ तः १०५९, १०६३, १०६५, ११२९, ११३९, ११४१, ११४२, १४१५ [२], १४१६ [२], १४७५, १५२९ [७-८], १५३२ [५], १५६७, १६०५, १६०६ [१], १६२१, १६२७ [१], १६३५ [३], १७०२ [२५], २०९० [१], २०९२, २०९४ [२], २०९८ [२], २१४९, २१५१ |
| पंच– | पञ्च | १७४ गा. १३६, १८८, २०९ गा. १५७, ९८३ [१], ९८४ |
| + पंच | पञ्चमम् | ७९० गा. १८८ तः १९० |
| ० पंचए | पञ्चकम् | १६८९ [१-२] |
| ० पंचकस्स | पञ्चकस्य | १७०६ |
| पंचकिरिए | पञ्चक्रियः | १५८५ [१], १५८८, १५९०, १५९६, १५९८, २१५३ [४], २१६६ [३] |
| पंचकिरिया | पञ्चक्रियाः | १५८६ [१], १५९२, १५९४, १६००, १६०२, १६०४ [१], २१५३ [५-६], २१५६ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९ [२-३], ६५० [२, १०] |
| ० पंचेंदियतिरिक्खजोणिएहिंतो | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकेभ्यः | ६३९ [३-२२] |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणिय० | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिक | ६६८ [७], १०३४, ११५५, १४०४, १४२८ [४], १४५६ |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणियखेत्तोववायगती | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकक्षेत्रोपपातगतिः | १०९५ |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणियत्ते | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकत्वे | १०४१ [५], १०४३ [२], १०४६ [२] |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणियस्स | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकस्य | ४८१ [१], ४८३ [१], ४८७ [१], १०६१, १५४९, १६३५ [४], १६६०, २१६३, २१६५ |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणिया | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः | ९१ [४], २१८, ६२०, ६५५ [१], ६७२ [१], ६८१, ८७५, ९४२, ९९५ [२], १०८२, ११८० [७-९], १२०५, १४१६ [२], १८२४, १८२५, १८९८ [२], १८९९ [२], १९३३, १९७१, १९७७, १९९४, २०३६, २०७५, २०८२, २१३०, २१४५ [२] |
| ० पंचेंदियतिरिक्खजोणिया | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः | ६८ तः ७०, ७५ [४], ७६, ७७, ८५ [५], ८६, ३३४, ५८३, ५८४, ६३४, ११८० [५, ८] |
| ० पंचेंदियतिरिक्खजोणियाण | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ११८० [५], १७६०, १९८२, पृ. १६५ टि. १ |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | ,, | १७५, ३७२ [१], ४५१, ४८१ [१], ४८२ [२], ४८३ [१], ४८७ [१], ६५६ [३], ७४५, १०७४, ११६३ [१], ११८० [१, ९], ११९७, १५३९ [३], १५४४ [२], १९२५, १९७७, २०१०, २०१९, २०२४, २०२९, २०४३, २०९२, २१३०, २१५१, पृ. ४४२ टि. २ |
| ० पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् | ६८ [४], ७५ [४], ९१ [४], ३७२ [३] तः ३८१ [३], ३८२ [२-३], ३८३ [२] तः ३८९ [३], ७४६, ७४७, ७६१, ७६९, ११६३ [३], ११८० [१, ३, ५, ७-८] |
| पंचेंदियतिरिक्खजोणियादिसु | पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकादिषु | १४२६ [१] |
| पंचेंदियतेयगसरीरे | पञ्चेन्द्रियतैजसशरीरम् | १५३६, १५३९ [१] |
| ० पंचेंदियवेउव्वियसरीरस्स | पञ्चेन्द्रियवैक्रियशरीरस्य | १५२९ [१], १५३०, १५३१, १५३२ [६] |
| पंचेंदियवेउव्वियसरीरे | पञ्चेन्द्रियवैक्रियशरीरम् | १५१४, १५१६ |
| ० पंचेंदियवेउव्वियसरीरे | ,, | १५१६, १५१७ [२], १५१८ तः १६२० [३], १५२३ [१-२], १५२४ [१], १५२५, १५२६ [१-२, ६] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पंचेंदियसरीराइं | पञ्चेन्द्रियशरीराणि | १८५३ |
| पंचेंदियसंसारसमावण्णजीवपण्णवणा | पञ्चेन्द्रियसंसारसमापन्नजीवप्रज्ञापना | १८ |
| पंचेंदियस्स | पञ्चेन्द्रियस्य | २१७५ |
| पंचेंदिया | पञ्चेन्द्रियाः | २२७ तः २२९, २३० [६], २३१, ३३४, ९४३, १७२८, १७३१ [१], १७३४, १७३५ [१] |
| पंचेंदियाण | पञ्चेन्द्रियाणाम् | पृ. ८४ टि. १ |
| पंचेंदियाणं | ,, | २२७ तः २२९, २३० [६], २३१, १९०४ [३] |
| पंजर- | पञ्जर | १९५ [९] |
| पंडगवणे | पण्डकवने | १५४८ |
| पंडर ० | पाण्डुर | १७८ [२] |
| पंडरा | पाण्डुराः | १८७ गा. १४५ |
| पंडुमत्तिया | पाण्डुमृत्तिकाः | २३ |
| पंडोलं | पटोलम् | पृ. २५ टि. ९ |
| पंडोला | पटोला–वल्ली | पृ. १९ टि. ७ |
| ० पंतियाण | पङ्क्तिकानाम् | ८८५ |
| ० पंतियासु | पङ्क्तिकासु | १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| पाइ | वनस्पतिविशेषः | ४९ गा. ३९ |
| पाईण | प्राचीन | १९६, १९७ [१], १९८ [१], १९९ [१], २०१ [१], २०२ [१], २०४ [१], २०५ [१], २०६ [१], २०७ तः २०९ |
| पाईणवाए | प्राचीनवातः | ३४ [१] |
| ० पाउग्ग | प्रायोग्य | १०५१, १०५२ |
| पाउणति | प्राप्नोति | २१३५ |
| पाउणित्ता | प्राप्य | २१३५ |
| पाओसिया | प्राद्वेषिकी–क्रियाभेदः | १६०८ |
| पाओसियाए | प्राद्वेषिक्या–क्रियाभेदेन | १६१० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पागडिय | प्रकटित | १९५ [१], १९६ |
| पागसासणे | पाकशासनः | १९७ [२] |
| पागार– ० | प्राकार | १७७, १७८ [१], १८८ |
| पाडइला | वनस्पतिविशेषः | पृ. २० टि. ३ |
| पाडला | पाटला | ४२ गा. २३ |
| पाडिहारियं | प्रातिहारिकम् | २१७४ [४] |
| पाढा | पाठा–वनस्पतिविशेषः | ५४ [१] गा. ५०, १२३४ |
| पाढी | ,, | २९६ टि. १ |
| पाण | प्राण | २११ |
| +पाण | वनस्पतिविशेषः | ४३ गा. २४, पृ. १८ टि. १० |
| पाणए | प्राणतः | २०५ [२] |
| ,, | प्राणते | २०६ [२], ३३४, ४२४ [१-३], १८३९ |
| पाणत्ता | प्राणताः | १४४ [१] |
| पाणमंति | प्राणमन्ति | ६९३ तः ६९५, ६९७, ७०० |
| पाणय | प्राणत | १९६, २०५ [१], २०६ [२] गा. १५४, २१०, ६२२, ६३५, १०३२ [५], १०३५, २००४, २०५१, २०५२ [१] |
| ० पाणय | प्राणत | पृ. १८१ टि. २ |
| पाणयदेवा | प्राणतदेवाः | ७११ |
| पाणयदेवाणं | प्राणतदेवानाम् | ५९८ |
| पाणयवडेंसए | प्राणतवतंसकः | २०५ [१] |
| ० –पाणया | प्राणताः | २०५ [१] |
| ० पाणयाणं | प्राणतयोः | २०६ [१] |
| ,, | प्राणतानाम् | २०५ [१] |
| पाणं | पानम् | पृ. २४० टि. १ |
| पाणाइवाएणं | प्राणातिपातेन | १५७४, १५७५ [१], १५८१ [१], १५८२, १५८३ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पिक्काणं | पक्कानाम् | १२३६ |
| ०पिच्छए | पिच्छकम् पृ.२९३ टि.११ | |
| ० पिच्छे | पिच्छम् | १२२७ |
| पिट्ठ | पिष्ट | १२३७ |
| ० पिट्ठरासी | पिष्टराशिः | १२३१ |
| पिततरिया | प्रियतरिका पृ. २९७ टि. ४ | |
| पित्तेसु | पित्तेषु | ९३ |
| पिपीलिया | पिपीलिका | ५७ [१] |
| पिप्परि | पिप्पली | ४१ गा. १७ |
| पिप्पलिचुण्णाण | पिप्पलीचूर्णानाम् | ८८४ |
| पिप्पलिचुण्णे | पिप्पलीचूर्णम् | १२३४ |
| पिप्पलिया | पिप्पलिका | ४२ गा. २० |
| पिप्पली | पिप्पली | १२३४ |
| पिप्पलीमूलए | पिप्पलीमूलकम् | १२३४ |
| पिय | प्रिय | पृ. ६४ टि. ७ |
| पियतरिया | प्रियतरिका | १२३१, १२३८ |
| ० पियरो | पितरौ | ८४१ |
| पियस्सरया | प्रियस्वरता | १६८४ [१] |
| पियंगाला | चतुरिन्द्रियजीवाः | ५८[१] |
| पियंगुवण्णा | प्रियङ्गुवर्णाः | १८७ गा. १४६ |
| * ० पिया | प्रियाः | १८८ |
| पियाले | प्रियालः | ४० गा. १४ |
| पिलुक्खरुक्खे | प्लक्षवृक्षः | ४१ गा. १७ |
| पिलुक्खुरुक्खे | प्लक्षवृक्षः पृ. १७ टि. १३ | |
| पिसाएहिंतो | पिशाचेभ्यः | ६५० [१५] |
| पिसायइंदा | पिशाचेन्द्रौ | १८९ [२] |
| पिसायइंदे | पिशाचेन्द्रः | १९० [२], १९१ [२] |
| पिसायराया | पिशाचराजः | १९० [२], १९१ [२] |
| पिसायरायाणो | पिशाचराजौ | १८९ [२] |
| पिसायंदा | पिशाचेन्द्रौ पृ. ६६ टि. १ | |
| पिसाया | पिशाचाः | १४१ [१], १८८, १८९ [१], १९० [१], १९३ [१] |
| पिसायाणं | पिशाचानाम् | १८९ [१], १९० [१], १९२ |
| पिसुया | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७ [१] |
| पिहुजणस्स | पृथग्जनस्य | ७७३ [४] |
| पिहुजणे | पृथग्जनः | ७७३ [४] |
| पिहुजणो | ,, | पृ. १९ टि. १ |
| ० पिंछे | पिच्छम् | पृ. २९३ टि. ११-१२ |
| ० पिंडितं | पिण्डितम् | २११ गा. १७२ |
| ० पिंडितो | पिण्डितः | २११ गा. १७३ |
| पीईय | वनस्पतिविशेषः | ४३ गा. २४ |
| पीढ | पीठ | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| पीणणिज्जा | प्रीणनीया | १२३७ |
| पीयकणवीरए | पीतकरवीरकः | १२३० |
| पीयबंधुजीवए | पीतबन्धुजीवकः | १२३० |
| पीयवण्ण ० | पीतवर्ण पृ. १३७ टि. १ | |
| पीयासोगे | पीताशोकः | १२३० |
| पीलु | पीलुः | ४० गा. १३ |
| पुक्खरकण्णिया-संठाण ० | पुष्करकर्णिकासंस्थान | १७७, १७८ [१], १८८ |
| पुक्खरकण्णिया-संठाणसंठिते | पुष्करकर्णिकासंस्थान-संस्थितः | २१६९ |
| पुक्खरदीवे | पुष्करद्वीपे पृ. ३०२ टि. २ | |
| पुक्खरद्धे | पुष्करार्द्धे | १२५७ [१६] |
| पुक्खरवरदीवड्ढ ० | पुष्करवरद्वीपार्द्ध | १०९८ |
| पुक्खरसारिया | पुष्करसारिका-लिपिभेदः | १०७ |
| पुक्खरिणीओ | पुष्करिण्यः | १५४८ |
| पुक्खरिणीण | पुष्करिणीनाम् | ८८५ |
| पुक्खरिणीसु | पुष्करिणीषु | १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| पुक्खरे | पुष्करः-द्वीपः समुद्रश्च | १००३ [२] गा. २०४ |
| पुग्गले | पुद्गलान् | १८११ |
| पुच्छणी | पृच्छनी-भाषाप्रभेदः | ८८६ गा. १९६ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| पुण | पुनः | ६४७ गा. १८३, १४४६ तः १४५०, १४५४ तः १४५६, १५६०, १५६१, १६०९, १६१२, १६२८, १६२९, १६३४, १६३५ [१, ४], १७३७ [४] |
| पुणब्भव | पुनर्भव | २११ |
| पुणरवि | पुनरपि | २१७६ |
| पुण्ण ० | पुण्य | ११० गा. १२० |
| पुण्णकलस | पूर्णकलश | १७७ |
| पुण्णभद्द ० | पूर्णभद्र–वानव्यन्तरदेवेन्द्र | १९२ |
| पुण्णभद्दे | पूर्णभद्रः–,, | १९२ गा. १४९ |
| + पुण्णाग | पुन्नागः | ४० गा. १५ |
| पुण्णे | पूर्णः–द्वीपकुमारेन्द्रः | १८७ गा. १४३ |
| + पुत्तंजीवय– | पुत्रञ्जीवकः | ४० गा. १४ |
| पुप्फ | पुष्प | ५५ [३] गा. १०९, १७७, १७८ [१-२], १८७ गा. १४७, १८८, ९७४ [१], १२२९, पृ. २४१ टि. १ |
| पुप्फचंगेरिसंठिए | पुष्पचङ्गेरीसंस्थितः | २०१५ |
| ० पुप्फरासी | पुष्पराशिः | १२३१ |
| पुप्फविंटिया | त्रीन्द्रियजीवाः | ५७ [१] |
| पुप्फस्स | पुष्पस्य | ५४ [३] गा. ६३, ५४ [४] गा. ७३ |
| पुप्फा | पुष्पाणि | ४०, ४१, ५४ [८] गा. ८६-८७ |
| पुप्फाइं | ,, | ५४ [८] गा. ९३ |
| पुप्फासवे | पुष्पासवः | १२३७ |
| पुप्फुत्तरा | पुष्पोत्तरा–शर्कराविशेषः | १२३८ |
| पुप्फे | पुष्पम् | ५४ [३] गा. ६३, ५४ [४] गा. ७३ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० पुप्फे | पुष्पम् | १२३३ |
| पुमआणमणी | पुमाज्ञापनी | ८३४, ८३७, ८५५ |
| पुमपण्णवणी | पुम्प्रज्ञापनी | ८३५, ८३८, ८५६ |
| पुमवयणं | पुंवचनम् | ८५७ |
| पुमवयणे | ,, | ८९६ |
| पुमवयू | पुंवाक् | ८३३, ८३६, ८५२, ८५४ |
| पुरच्छिमद्ध ० | पूर्वार्द्ध | पृ. २७० टि. १-२ |
| पुरत्थिम ० | पूर्व | २१६ [१-८], २१७ [१-६], २२०, २२२, २२३ [१-८] |
| ० पुरत्थिमद्ध | पूर्वार्द्ध | पृ. २७० टि. २ |
| ० पुरत्थिमद्धे | पूर्वार्द्धे | पृ. ३०२ टि. १ |
| पुरत्थिमिल्लं | पौरस्त्यम् | ११०१ |
| पुरत्थिमिल्लाओ | पौरस्त्यान् | ११०१ |
| पुरत्थिमेणं | पूर्वेण | २१३ तः २१५ [३], २१८, २१९, २२१, २२४, ३२७, ३२९ |
| ० पुरत्थिमेणं | पूर्वेण | ३२७, ३२९ |
| पुरंदरे | पुरन्दरः | १९७ [२] |
| पुरिमड्ढ | पूर्वार्द्ध | १०९८ |
| पुरिमद्ध ० | ,, | १०९८ |
| ० पुरिमद्धे | पूर्वार्द्धे | १२५७ [१६] |
| पुरिस | पुरुष | ९३, १२३० |
| पुरिसक्कार | पुरुषकार | १६८४ [१] |
| पुरिसलिंगसिद्धा | पुरुषलिङ्गसिद्धाः | १६ |
| पुरिसवेए | पुरुषवेदः | १६९१ [५] |
| पुरिसवेदगा | पुरुषवेदकाः | २५३ |
| पुरिसवेदगाणं | पुरुषवेदकानाम् | २५३ |
| पुरिसवेदणिज्जस्स | पुरुषवेदनीयस्य | पृ. ३८२ टि. १ |
| पुरिसवेदस्स | पुरुषवेदस्य | १७०८ [७], १७३९ [२] |
| पुरिसवेदे | पुरुषवेदः | १३२८ |
| ० पुरिसवेदेसु | पुरुषवेदेषु | १९०२ [२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| पोग्गलचिणणा | पुद्गलचयनम् | १४०६ गा. २१३ |
| पोग्गलणोभवोववातगती | पुद्गलनोभवोपपातगतिः | ११००,११०१ |
| पोग्गलत्थिकाए | पुद्गलास्तिकायः | २७०, २७१,२७२ [५], २७३ |
| पोग्गलत्थिकाय | पुद्गलास्तिकाय | २७०,२७१, २७३ |
| पोग्गलत्थिकायस्स | पुद्गलास्तिकायस्य | २७२ [५] |
| पोग्गलपरिणामं | पुद्गलपरिणामम् | १६७९ तः १६८१ [१], १६८२ तः १६८४ [१], १६८५ [१-२] |
| पोग्गलपरियट्टं | पुद्गलपरावर्तम् | १३२६, १३३१, १३४४, १३५२, १३५९,१३७८ |
| पोग्गलपरियट्टा | पुद्गलपरावर्ताः | १२६२ [१], १२८८, १३१० |
| पोग्गलस्स | पुद्गलस्य | ५११, ५१३ तः ५१५, ५१९, ५५५ [१, ३], ५५६ [१], ५५७ [१] |
| पोग्गलं | पुद्गलम् | १६७९ तः १६८१ [१], १६८२ तः १६८४ [१], १६८५ [१-२], १६८६ |
| पोग्गला | पुद्गलाः | २७५, ३२६, ३२७, ३३१, ३३२, ९९३, ९९४, १५५३, १५५४, १५५७, १८०५, १८१२, १८१८,१८२१, १८६४, २०५२ [२], २१५३ [४], २१६६ [३], २१६८, २१६९ |
| ,, | पुद्गलान् | १८२२, २०३२ गा. २२३, २१५३ [३], २१६६ [२] |
| ०पोग्गला | पुद्गलाः | ३३०, ९९३ |
| पोग्गलाणं | पुद्गलानाम् | २७५, ३३१ तः ३३३, ५११, ५२५ [१], ५५५ [१, ३], ५५६ [१], ५५७ [१], १६७९ तः १६८१ [१], १६८२ तः १६८४ [१], १६८५ [१-२], १६८६, १८०३, १८१०, १८१६, १८१८,१८२१ |
| ०पोग्गलाणं | पुद्गलानाम् | ३३०, ९९४, ११९० |
| पोग्गले | पुद्गलः | ५११, ५१३ तः ५१५, ५५५ [१,३], ५५६ [१], ५५७ [१] |
| ,, | पुद्गलान् | ९९२ [१-३], ११२४, ११४२, १६७९ तः १६८१ [१], १६८२ तः १६८४ [१], १६८५ [१-२], १६८६, १८०१, १८०३ तः १८०५, १८१०, १८१२,१८१६, १८१७, १८१९,१८२५, २०४०, २१५३ [१], २१५६ [१],२१५९[१], २१६५, २१६६ [१] |
| ०पोग्गले | पुद्गलः | ११०६ |
| ,, | पुद्गलान् | ९९५ [१], ९९६, ९९८ |
| पोग्गलेहिं | पुद्गलैः | २१५३[१],२१५६ [१], २१५९ [१], २१६५, २१६६ [१] |
| पोडइला | तृणविशेषः | ४७ गा. ३५ |
| पोत्तिय | चतुरिन्द्रियजीवः | पृ. २८ टि. ७ |
| पोत्थारा | पुस्तकाराः,पुस्तककाराः-शिल्पार्याः | १०६ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|

मूलसद्दो सक्कयत्थो सुत्तंकाइ

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
| --- | --- | --- |
| | | १४१५ [१-२], १४१६ [१], १४१७, १४१८, १४२० तः १४२५ [२], १४२६ [१], १४२७ [१], १४२८ [१-२], १४३० [१], १४३१ [२], १४३२ [१-३], १४३५, १४३६ [२], १४३७ [१-२, ४-६], १४४४, १४४६, १४५२, १४५७, १४५९, १४७० तः १४७३, १४७५ तः १४७८ [२], १४८०, १४८२ तः १४८४ [२], १४८५ [१-३, ५-६], १४८७ [१-२], १४८८ तः १४९० [१], १४९१ [१], १४९२ [१], १४९५ [१], १४९७ [१-३], १४९८ [१], १५०१ [१], १५०२, १५०४ [१], १५०६ [१], १५०७ [१], १५१३ [१], १५१४, १५२१ तः १५२३ [२], १५२४ [२], १५२५, १५२६ [३-४, ७], १५२७ तः १५२९ [२], १५३० तः १५३२ [१, ६], १५३३ [१], १५३४ तः १५३७, १५३९ [१], १५४० तः १५४२, १५४४ [१-३], १५४५ तः १५४७ [१], १५४८ तः १५५०, १५५१ [१, ४, ६, ९], १५५२ तः १५५४, १५५७, १५५९ तः १५६१, १५६३ [१], १५६४ तः १५७४, १५७५ तः १५७९ सूत्राणां |
| | | प्रथमकण्डिका, १५८१ [१], १५८२, १५८३ [१], १५८५ [१], १५८६ [१], १५८८, १५८९ [१], १५९० तः १५९५ [१], १५९६, १५९७ [१], १५९८, १५९९ [१], १६००, १६०२, १६०३ [१], १६०४ [१], १६०५, १६०६ [१], १६०७ तः १६०९, १६१२, १६१३ [१], १६१४ तः १६१६ [१], १६१७, १६१९ तः १६२६, १६२८ तः १६३३, १६३५ तः १६३८ [१], १६४०, १६४२, १६४३, १६४६, १६४७ [१], १६४८, १६४९ [१], १६५० तः १६५३, १६५७, १६५८, १६६०, १६६३, १६६५ तः १६७०, १६७२, १६७५, १६७६ [१], १६७७ [१], १६७९ तः १६९४ [१०], १६९५ [१-२], १६९६ तः १६९८ [२], १७०२ [१, ११], १७०५, १७०७ [१], १७०८ [१-४], १७१५, १७१८, १७२१, १७२५, १७२८, १७३१ [१], १७३४, १७३५ [१], १७४२ तः १७४७ [१], १७४९ तः १७५२, १७५४ [१], १७५५ तः १७५८ [१], १७६१, १७६४, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| +भासा | भाषायाम् | ८२९ [२] गा. १९.१ |
| भासा ० | भाषा | १९.०४ [१, ३], १९०६, १९.०७ |
| भासाए | भाषया | १०७, १७८ [२] |
| भासाचरिमेणं | भाषाचरमेण | ८१४ [१], ८१५ [१] |
| भासापयं | भाषापदम् | पृ. २२२ पं.५ |
| भासारिया | भाषार्याः | १०१, १०७ |
| भासिंति | भाषन्ते | १०७ |
| भासुद्देसए | भाषोद्देशके | १८०० [३] |
| भासुर ० | भासुर–भास्वर | १७७, १७८ [१], १८८ |
| भिज्जमाणाइं | भिद्यमानानि | ८८७ |
| भिज्जमाणाणं | भिद्यमानानाम् | ८८७ |
| भिण्णाइं | भिन्नानि | ८८० |
| भिल्ल | भिल्ल–म्लेच्छजातिविशेष | पृ. ३६ टि. ३ |
| भिल्लाए | भल्लातकः | पृ. १७ टि. ७ |
| भिस ० | बिस | ५४ [८] गा. ८८ |
| भिसकंदे | बिसकन्दः–मिष्टखाद्यविशेषः | १२३८ |
| भिसमुणाले | बिसमृणालः–मृणालिनी | ५.१ |
| भिसे | बिसः | ५.१ |
| भिंगए | भृङ्गकः | पृ. २९३ टि. १० |
| भिंगपत्ते | भृङ्गपत्रम्–भृङ्गपक्ष्म | १२२७ |
| भिंगारं | भृङ्गारः | ८५.३ |
| भिंगे | भृङ्गः | १२२७ |
| भीता | भीताः | १६७ तः १७४ |
| भीम ० | भीम–राक्षसाभिधानवान्-व्यन्तरदेवेन्द्र | १९.२ |
| भीमा | भीमाः | १६७ तः १७४ |
| भीमे | भीमः–राक्षसाभिधानवान्-व्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९.२ गा. १४९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| भुज्जो भुज्जो | भूयोभूयः | १११६, १८१२, १८२३ |
| भुज्जो २ | ,, | १२२० तः १२२३, १२२५, १२५.१तः१२५३, १८०५, १८०६ [१], १८१९, १८२२, १८२५, १८२९, २०५२ [२, ४-६] |
| भुयए | भुजपरिसर्पे | १५१२ गा. २१५ |
| भुयग | भुजग | १९६ |
| भुयगवइणो | भुजगपतयः | १८८ |
| भुयपरिसप्प | भुजपरिसर्प | ३८४ [२-३], ३८५ [१-३], ३८६ [१-३], ६३९ [१६-१८] |
| भुयपरिसप्प ० | भुजपरिसर्प | ७६, ३८४ [१], ६३९ [१२, १६] |
| भुयपरिसप्पथलयरतिरिक्खजोणियपंचेंदियओरालियसरीरे | भुजपरिसर्पस्थलचर-तिर्यग्योनिक-पञ्चेन्द्रियौदारिकशरीरम् | १४८५ [५] |
| भुयपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणिया | भुजपरिसर्पस्थलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः | ८५ [५] |
| भुयपरिसप्पथलयराण | भुजपरिसर्पस्थलचराणाम् | १४९९ [२] |
| भुयपरिसप्पा | भुजपरिसर्पाः | ८५ [१], १४८५ [९] |
| ० भुयपरिसप्पाण | भुजपरिसर्पाणाम् | १५२८ [२] |
| भुयपरिसप्पाणं | ,, | ८५ [५], १५११ [३] |
| भुयपरिसप्पेहिंतो | भुजपरिसर्पेभ्यः | ६४२ |
| +भुयमोय | भुजमोचः | पृ. १४ टि.१ |
| +भुयमोयग | भुजमोचकः | २४ गा. १० |
| +भुयरुक्ख | भुर्जवृक्षः | ४८ गा. ३८ |
| ० भुया | भुजाः | १७७, १७८ [१], १८८, १९६ |
| ,, | भुजौ | १७८ [२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| मज्झदेस | मध्यदेश | २११ |
| मज्झिम | मध्यमा | २११ गा. १६४ |
| ,, | मध्यम | २००५ |
| मज्झिम० | ,, | १७७ |
| मज्झिमउवरिमगेवेज्जग० | मध्यमोपरितनग्रैवेयक | ४३२ [२-३] |
| मज्झिमउवरिमगेवेज्जगा | मध्यमोपरितनग्रैवेयकाः | १४६ [१], ७१९ |
| मज्झिमउवरिमगेवेज्जाणं | मध्यमोपरितनग्रैवेयकाणाम् | ४३२ [१] |
| मज्झिमउवरिमाणं | मध्यमोपरितनानाम्–ग्रैवेयकाणाम् | १८४७ |
| मज्झिमए | मध्यमके [ग्रैवेयके] | २०९ गा. १५७ |
| मज्झिमगाणं | मध्यमकानाम्–ग्रैवेयकाणाम् | २०८ |
| मज्झिमगेवेज्जग | मध्यमग्रैवेयक | ६२२ |
| मज्झिमगेवेज्जगदेवाणं | मध्यमग्रैवेयकदेवानाम् | २०८, २०९ |
| मज्झिमगेवेज्जगा | मध्यमग्रैवेयकाः | २०८, ३३४ |
| मज्झिमगेवेज्जगाणं | मध्यमग्रैवेयकाणाम् | २०८ |
| मज्झिमगेवेज्जाणं | मध्यमग्रैवेयकाणाम् | ६०२ |
| ०मज्झिमपरिणामे | मध्यमपरिणामः | १७४६ |
| मज्झिममज्झिमगेवेज्जग० | मध्यममध्यमग्रैवेयक | ४३१ [१-३] |
| मज्झिममज्झिमगेवेज्जगदेवा | मध्यममध्यमग्रैवेयकदेवाः | ७१८ |
| मज्झिममज्झिमगेवेज्जगा | मध्यममध्यमग्रैवेयकाः | १४६ [१] |
| मज्झिममज्झिमाणं | मध्यममध्यमानाम्–ग्रैवेयकाणाम् | १८४६ |
| मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जग० | मध्यमाधस्तनग्रैवेयक | ४३० [१-३] |
| मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जगा | मध्यमाधस्तनग्रैवेयकाः | १४६ [१], ७१७ |
| मज्झिमहेट्ठिमाणं | मध्यमाधस्तनानाम्–ग्रैवेयकाणाम् | १८४५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| मज्झिमे | मध्यमे | पृ. ५५ टि. ३ |
| मज्झे | मध्ये | १६८ तः १७४, १७४ गा. १३५, १७८ तः १८३ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, १८५ [१], १८८, १८९ [१], १९९ तः २०६ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, ८७७ [२०-२१] |
| मट्टमगरा | मकरविशेषः | पृ. ३० टि. ३ |
| मट्ठ | मृष्ट | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| मट्टमगरा | मकरविशेषः | ६६ |
| मट्ठा | मृष्टा | २११ |
| ,, | मृष्टौ | २०६ [१] |
| ,, | मृष्टानि | १७७, १७८ [१], १८८, १९६, २०६ [१], २१० |
| मडंबनिवेसेसु | मडम्बनिवेशेषु | ८२ |
| मण | मनः–मनःपर्यवज्ञान | १९२८ |
| ०मणअपज्जत्तीए-(ज्जत्तएसु) | मनोऽपर्याप्तकेषु | १९०६ |
| मणजोगपरिणामे | मनोयोगपरिणामः | ९३१ |
| मणजोगं | मनोयोगम् | २१७३ [१], २१७४ [१], २१७५ |
| मणजोगं– | ,, | २१७४ [२] |
| मणजोगी | मनोयोगी | १३२२, १९०० [२] |
| ,, | मनोयोगिनः | २५२, ९३८, ९४३ |
| मणजोगीणं | मनोयोगिनाम् | २५२ |
| ०मणपज्जत्ती | मनःपर्याप्तिः | १९०४ [३] |
| ०मणपज्जत्तीए | मनःपर्याप्त्या | १९०७, पृ. ४०६ टि. १ तः ५ |
| ०मणपज्जत्तीपज्जत्तए | मनःपर्याप्तिपर्याप्तके | १९०४ [१] |
| मणपज्जवणाण | मनःपर्यवज्ञान | ४५२ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| महया-० | महता | १८८ |
| महल्ल | महत् | पृ. ५६ टि. ५ |
| महं | महान्तम् | २१६९ |
| ० महंतीए | महत्याः | १७४४ |
| महाकम्मतरागा | महत्तरकर्माणः | ११२५, ११३२ |
| + महाकंदिय | महाक्रन्दितः-वानव्यन्तरदेवजातिः ९४ गा. १५१ | |
| ० महाकंदिया | महाक्रन्दिताः-वानव्यन्तरदेवविशेषाः | १८८ |
| महाकाए | महाकायः-भुजगपत्यभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ गा. १५० |
| महाकाया | महाकायाः-वानव्यन्तरदेवविशेषाः | १८८ |
| ० महाकाया | महाकायौ, महाकायः-महोरगाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ |
| ० महाकाला | महाकालौ, महाकालः-पिशाचाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १८९ [२], १९३ [२] |
| ० महाकालाणं | महाकालयोः, महाकालः-पिशाचाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९४ |
| महाकाले | महाकालः-पिशाचाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९१ [२], १९२ गा. १४९ |
| महाकाले | महाकालः-महानरकः | १७४ |
| महाघोसे | महाघोषः-स्तनितकुमारेन्द्रः | १८७ गा. १४४ |
| महाजाई | महाजातिः | ४३ गा. ३६ |
| महाजुइया | महाद्युतिकाः | १९६ |
| महाजुतीया | ,, | १८१ [१] |
| महाणिरया | महानिरयाः | १७४ |
| महाणुभागा | महानुभागाः | १७७, १७८ [१], १८८, १९६ |
| ,, | महानुभागौ | १७८ [२] |
| महाणुभावा | महानुभावाः | पृ. ५६ टि. १५, पृ. ६५ टि. ४ |
| महादंडगं | महादण्डकम् | ३३४ |
| महानील ० | महानील | १७८ [२], १७९ [२], १८० [२] |
| महापातालाणं | महापातालानाम् | १५५१ [४] |
| ० महापुरिसा | महापुरुषौ, महापुरुषः-किम्पुरुषाभिधवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ |
| महापुरिसे | महापुरुषः-किम्पुरुषाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ गा. १५० |
| महापोंडरीए | महापुण्डरीकम् | ५१ |
| महाबला | महाबलाः | १८८, १९६ |
| ,, | महाबलौ | १७८ [२] |
| ० महाभीमा | महाभीमौ, महाभीमः-राक्षसाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ |
| महाभीमे | महाभीमः-राक्षसाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९२ गा. १४९ |
| महामंडलिय ० | महामाण्डलिक | ८२ |
| महायसा | महायशसः | १७७, १७८ [१], १८८, १९६ |
| ,, | महायशसौ | १७८ [२] |
| महारोरुए | महारौरवः | १७४ |
| ० महालया | महालयाः | १७४ |
| ० महालिया | महती | १५०२, १५०४ [१], १५०६ [१], १५०७ [१], १५१३ [१], १५२७तः १५२९ [२], १५३०, १५३१, १५३२ [१,६], १५३५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| रसचरिमेणं | रसचरमेण | ८२६ [१], ८२७ [१] |
| रसणामे | रसनाम | १६९३, १६९४ [११] |
| ० रसणामे | रसनाम | १६९४ [११] |
| रसतो | रसतः | १० [२], १२ [६-७], १३ [१, ४-५], ८७७ [१२], १७९९, १८०१ |
| रसपरिणता | रसपरिणताः | ८ [३] |
| रसपरिणया | ,, | ७ |
| रसपरिणामे | रसपरिणामः | ९४७,९५४ |
| + रसभेअ | रसभेदः—वनस्पतिः | ५४ [१] गा. ५१ |
| रसवंताइं | रसवन्ति—रसोपेतानि | ८७७ [६, ११], १७९७ |
| रसविण्णाणावरणे | रसविज्ञानावरणम् | १६७९ |
| रसं | रसम् | २१६९ |
| रसा | रसाः | ४५८,४६९, ४७६, ४८४,४९२,१६८१ [१], १६८४ [१] |
| ० रसा | ,, | ३३३ |
| रसाइं | रसान् | ९९० [४] |
| रसाणं | रसानाम् | १७०२ [३१] |
| रसाणि— | रसान् | ९९० [४] |
| रसादेसेणं | रसादेशेन | २५ [३], २८ [४], ३१ [४], ३४[४], ५५ [३] |
| रसावरणे | रसावरणम् | १६७९ |
| रसिंदियत्ताए | रसेन्द्रियतया | २०५२ [२] |
| रसे | रसे | ८२९ [२] गा. १९१ |
| ० रसे | ,, | १२२९,१२३७ |
| रसेणं | रसेन | २१६९ |
| रसेहिं | रसैः | ४४३ |
| ० रसेहिं | ,, | ५४५ [१],५४७[१] |
| रसो | रसः | ८७७ [१२] |
| रसोदए | रसोदकम् | २८ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| रहचक्कवालसंठाण-संठिए | रथचक्रवालसंस्थानसंस्थितः | २१६९ |
| रहच्छायं | रथच्छायाम् | १११४ |
| राइण्णा | राजन्याः—राजन्य-कुलीनाः, कुलार्याः | १०४ |
| राइंदिएहिं | रात्रिन्दिवैः | १७२३ |
| राइंदियतिभागेण | रात्रिन्दिवत्रिभागेन | १७२३ |
| राइंदियाइं | रात्रिन्दिवानि | ५९२, १२९६, १३१७ |
| राग | राग | १८८ |
| रागं | रागम्—रक्तवर्णम् | १२२० |
| रागे | रागः—कषायभेदः | १६७० |
| ० रागे | रागः—रक्तवर्णः | १२२९, १२३० |
| रागेण | रागेण | १६७० |
| रातिंदियसतं | रात्रिन्दिवशतम् | ५९६ |
| रातिंदियाइं | रात्रिन्दिवानि | ३६० [१,३], ३६२ [१,३], ३७० [१,३], ५९१, ५९३ तः ५९५, १२८२ |
| रातिंदियाणं | रात्रिन्दिवानाम् | पृ. ११९ टि. १ |
| रातिंदियाणि | रात्रिन्दिवानि | ५७० |
| राम० | राम | १०२गा.११७ |
| + रायगिह | राजगृहम् | १०२ गा. ११२ |
| रायवल्ली | राजवल्ली | ५४[१]गा. ५० |
| रायहंसा | राजहंसाः | ८८ |
| रायहाणीनिवेसेसु | राजधानीनिवेशेषु | ८२ |
| रायं | राजानम् | ११०८ |
| ० राया | राजः | १७९ [२], १८० [२], १८२ [२], १८३ [२], १८५ [२], १८६ [२], १९० [२], १९१ [२], २०१तः २०६ [२] सूत्राणां द्वितीयकण्डिका |
| ० रायाणो | राजौ | १७८ [२], १८१ [२], १८४ [२], १८९ [२], १९३ [२] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| वट्टसंठाणपरिणया | वृत्तसंस्थानपरिणताः | ११ [१], १२ [४] |
| वट्टा | वृत्ताः | १६७ तः १७४ |
| ,, | वृत्तानि | १७७, १७८ तः १८५ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, १८८, १८९ [१], १९० [१] |
| +वट्टा | वर्तेषु | १०२ गा. ११६ |
| वट्टगा | रोमपक्षिविशेषः | पृ. ३४ टि. ६ |
| वट्टि | वर्त्ति | १७७, १८८, १८९ [१] |
| वट्टिया | वर्त्तिता | ५३ गा. ४५ |
| वट्टी | वर्तिः | ५३ गा. ४५ |
| वट्टे | वृत्तः | २१६९ |
| ,, | वृत्तम् | ७९१ |
| वडगरा | मत्स्यविशेषः | ६३ |
| वडा | ,, | ६३ |
| ०वडिए | पतितः | ४४०, ४८१ [३], ४९० [३], ४९५ [१,३], ४९६, ५४८ [१, ३] |
| ०वडिता | पतिताः | ४५३, ४५४ |
| ०वडिते | पतितः | ४४०, ४४१, ४४३ तः ४४८, ४५२, ४५५ [१-३], ४५६ [१-३], ४५७ [१, ३], ४५९ [१, ३], ४६२ [१, ३], ४६४ [१-२], ४६६ [१, ३], ४६७ [१, ३], ४६८ [१,३], ४७० [१, ३], ४७३ [१,३], ४७४ [१, ३], ४७५ [१, ३], ४७७ [१, ३], ४८१ [१,३], ४८२ [१, ३], ४८३ [१, ३], ४८५ [१-३], ४८७ [१, ३], ४८९ [१, ३], ४९० [१,३], ४९१ [१, ३], ४९३ [१-३], ४९७, ४९९ [२], ५०४, ५०५, ५०८ तः ५११, ५१३ तः ५१५, ५१७ तः ५१९, ५२१ तः ५२३, ५२५ [१], ५२९ तः ५३३ सूत्राणां प्रथम-तृतीयकण्डिके, ५३५ तः ५३९ सूत्राणां प्रथम-तृतीयकण्डिके, ५४१ [१, ३], ५४२ [१,३], ५४३ [१,३], ५४५ [१,३], ५४७ [१, ३], ५५१ [१, ३], ५५२ [१, ३], ५५४ [१, ३], ५५५ [१, ३], ५५६ [१, ३], ५५७ [१, ३], ५५८ |
| वडिंसए | वतंसकः | २०१ [१] |
| वडिंसगा | वतंसकाः | २०१ [१] |
| वडे | वटः | ४१ गा. १६ |
| ०वडेंसए | वतंसकः | १९७ [१], १९९ [१], २०० [१], २०२ [१], २०३ [१], २०४ [१], २०६ [१] |
| वडेंसगा | वतंसकाः | १९८ [१], १९९ [१], २०२ [१], २०३ [१], २०४ [१], २०५ [१], २०६ [१] |
| ०वडेंसगा | ,, | २०२ [१] |
| वडेंसया | ,, | १९७ [१], १९८ [१], १९९ [१], २०० [१], २०६ [१] |
| ०वडेंसया | ,, | २०१ [१] |
| वड्डइरयणत्तं | वर्धकिरत्नत्वम् | १४६७ |
| वड्डमाणए | वर्धमानकः | २०२७ |
| वड्डिज्जंति | वृध्यन्ते | ५३४, ५४१ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० वत्तियाए | प्रत्ययया | १६३१ |
| ,, | प्रत्ययायाः प्रत्ययायां वा | १६५४ |
| ० वत्तियाण | प्रत्ययानाम् | १६६३ |
| वत्तेंति | वर्तयन्ति | २१५३ [४] |
| वत्थ | वस्त्र | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६, १९७ तः २०१ सूत्राणां द्वितीयकण्डिका |
| ,, | वस्त्र —वस्त्रनामाभिधद्वीपसमुद्रार्थे | १००३ [२] गा. २०५ |
| वत्थ– | वस्त्र | पृ. ६५ टि. ६ |
| वत्थाइं | वस्त्राणि | १७८ [१-२] |
| + वत्थुल | वस्तुलः–वनस्पतिविशेषः | ४३ गा. २५, ४९ गा. ३९ |
| वत्थुले | वस्तुलः | ४२ गा. २० |
| वत्थुं | वस्तु | ९६१ [१] |
| वत्थे | वस्त्रम् | १२२० |
| वद्धमाण | वर्धमान–शरावसम्पुट | १७७ |
| ० वनमाला | वनमाला | १७७ |
| वन्न | वर्ण | पृ. ७ टि. २ |
| ० वन्ना | वर्णाः | १८७ गा. १४६ |
| वन्नादीहिं | वर्णादिभिः | ४६४ [१] |
| वन्नेणं | वर्णेन | १२२९ |
| वप्पाया | त्रीन्द्रियजीवाः | पृ. २७ टि. १० |
| वप्पिणेसु | वप्रेषु–केदारेषु | १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| वयजोगपरिणामे | वाग्योगपरिणामः | पृ. २२९ टि. २ |
| वयजोगं | वाग्योगम् | २१७४ [३], पृ. ४४४ टि. २ |
| वयजोगी | वाग्योगी | १३२३ |
| ० वयणं | वचनम् | ८५७ |
| वयणे | वचनम् | ८९६ |
| ० वयणे | ,, | ८९६ |
| वयमाणे | वदन् | ८५७, ८९७ |
| वयसुहया | वाक्सुखता | पृ. ३६६ टि. २ |
| वयं | वयः | १७८ [१-२], |
| ,, | व्रतम् | १४२० [६] |
| ० वयू | वाक् | ८३३, ८३६, ८५४ |
| वर | वर | १ [गा. १], १९६ |
| वर० | ,, | १९६ |
| वरकणगणिहस | वरकनकनिकष | १८७ गा. १४५ |
| वरकणगणिहसे | वरकनकनिकषः | १२३० |
| वरगतिं | वरगतिम् | २१७० [२] गा. २३० |
| वरगंध | वरगन्ध | १७७, १७८ [१], १८८, १९६ |
| वरणा | शिल्पार्यविशेषः | १०६ |
| + वरणा | वरणेषु | १०२ गा. ११५ |
| वरपसण्णा | वरप्रसन्ना | १२३७ |
| वरपुरिसवसणे | वरपुरुषवसनम् | १२३० |
| ० वरमल्लदामे | वरमाल्यदाम | १२३१ |
| वरवारुणी | वरवारुणी | १२३७ |
| + वरसामग | वरश्यामाकः–धान्यविशेषः | ५० गा. ४३ |
| वरसीधू | वरसीधु | १२३७ |
| वराडा | वराटाः–द्वीन्द्रियजीवाः | ५६ [१] |
| वराह | वराह | १९६ |
| वराहरुहिरे | वराहरुधिरम् | १२२९ |
| वराहा | वराहाः | ७२ |
| वरुट्टा | शिल्पार्यविशेषः | पृ. ३८ टि. ५ |
| वरुणा | ,, | पृ. ३८ टि. ५ |
| वरुणे | वरुणः–द्वीपः समुद्रश्च | १००३ [२] गा. २०४ |
| वरेल्लग० | रोमपक्षिविशेषः | ८८ |
| वलई | वनस्पतिविशेषः | ५४ [१] गा. ४९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| वि | | ९९१ [२], ९९२ [४], ९९४, १००२, १००३ [१], १०२२ [१-२], १०२६ [२], १०३२ [१-२], १०३३ [१-३], १०४१ [४,६], १०४२, १०४५ [१], १०४८ [५], १०५० [३], १०५९, १०६०, १०६४, १०६६ [३], १०७१, १०७७ तः १०८३, १०८६, १०८९, १११३, १११६, ११२७, ११३३ [२], ११४४, ११४५, ११४९, ११५४, ११५५, ११६१, ११६६ [२], ११६७ [२], ११६८ [२], ११७५, ११७७, ११८० [४], ११९५, १२०१ [२], १२०२, १२०३ [२,४], १२०५, १२०७ [२], १२०९, १२१० [२,४], १२१२, १२१४, १२१५ [३], १२५७ [४,६,८,१०-११, १६], १२५८ [४-५,८], १२६३ [१-२], १२६६ [१], १२६८ [२], १२६९, १२७४, १२७७, १२८७, १२९१, १२९५, १३०१, १३०२, १३०४, १३०७, १३१३, १३१६, १३१९, १३२३, १३३२, १३४५, १३४८, १३४९, १३६२, १३६३, १३७३, १३८४, १३९९, १४००, १४०१, १४०३, १४०४, १४१० [१-२], १४११, १४१३, १४१४ [२], १४१६ [२], १४२५ [३], १४२७ [२], १४२९, १४३० [२], १४३४, १४३६ [१], १४३८, १४४२, १४५३, १४६४, १४७०, १४७८ [३], १४८१, १४८४ [३], १४८५ [४], १४९० [२,४], १४९१ तः १४९५ सूत्राणां द्वितीयकण्डिका, १४९६, १४९७ [१-३], १४९८ [२-४], १४९९ [१-२], १५००, १५०१ [२-३], १५०३, १५०४ [१-४], १५०५, १५०६ [२,४-५], १५०७ [२], १५०९ तः १५११ [२], १५१२, १५१३ [२-३], १५१६, १५१७ [१-२], १५१८ [४, ६], १५२० [१-३], १५२३ [१-२], १५२४ [२], १५२५, १५२६ [३-४, ७], १५२८, १५३२ [४-५, ७], १५३८, १५५१ [१०], १५५५, १५६३ [१-२], १५६४ तः १५६६, १५७३, १५८२, १५८३ [१-३], १५८६ [१], १५९१, १५९२, १५९४, १५९५ [१-२], १५९९ [१], १६०२, १६०३ [१], १६०४ [१-२], १६०७, १६१०, १६१३ [१], १६३१ तः १६३३, |

## स

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सत्तविहवेदगा | सप्तविधवेदकाः | १७७४ [१] |
| सत्तविहवेदगे | सप्तविधवेदकः | १७७४ [१], १७८९ |
| सत्तविहचेयए | ,, | १७७३ [१] |
| सत्तविहा | सप्तविधा | १०९४, १०९९ |
| ,, | सप्तविधाः | २३, ६० |
| सत्तविहादिबंधगा | सप्तविधादिबन्धकाः | १७६१ |
| सत्तविहे | सप्तविधः | २०९२, पृ. ३६६ टि. १-३-५ |
| सत्तसु | सप्तसु | १५१, १५७, १६०, १६७ |
| सत्तहत्था | सप्तहस्ताः–रोमपक्षिणः | पृ. ३४ टि. ४ |
| सत्तहिं | सप्तभिः | ६९१, १७१० |
| सत्ताइं | सत्त्वान् | २१५३ [४], २१६६ [३] |
| सत्ताए | वनस्पतिविशेषः | पृ. २१ टि. ६ |
| सत्ताणउइं | सप्तनवतिः | १९६ |
| सत्ताणउते | सप्तनवते | १९५ [१] |
| सत्तावीसतिमं | सप्तविंशतितमम् | पृ. ३९१ पं. २२ |
| सत्तावीसतिविहं | सप्तविंशतिविधम् | १२४२ |
| सत्तावीसं | सप्तविंशतिः | ४३१ [१,३], ४३२ [१,३], १६४३, १६४४, १६४८, १७८१, १७८४ [३] |
| सत्तावीसाए | सप्तविंशतेः–सप्तविंशत्या वा | ७१८, ७१९ |
| ,, | सप्तविंशतौ | १८४६, १८४७ |
| सत्तावीसे | सप्तविंशे | २१६९ |
| सत्ति | शक्ति–आयुधविशेषः | १८८ |
| +सत्तिवण्ण | सप्तपर्णः | ४१ गा. १८ |
| सत्तिवण्णवडेंसए | सप्तपर्णवतंसकः | १९७ [१], १९९ [१] |
| सत्तुत्तरं | सप्तोत्तरम् | २०९ गा. १५७ |
| सत्तुत्तरे | सप्तोत्तराणि | २०८ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सत्थवाहं | सार्थवाहम् | ११०८ |
| सदागुत्ता | सदागुप्तानि | १७७, १७८ [१], १८८ |
| सदाजता | सदाजयानि | १७७, १८८ |
| सदाजदा | ,, | पृ. ५६ टि. ४ |
| सदाजया | ,, | १७८ [१] |
| सदेवीया | सदेवीकाः | १४१५ [३], २०५१ |
| सद्द | शब्द | १७७, १७८ [१], १८८, १११३ |
| सद्दपरिणामे | शब्दपरिणामः | ९४७, ९५७ |
| सद्दपरियारगा | शब्दपरिचारकाः–°प्रवीचारकाः | २०५२ [१,५], २०५३ |
| सद्दपरियारणं | शब्दपरिचारणम्–°प्रविचारणम् | २०५२ [५] |
| सद्दपरियारणा | शब्दपरिचारणा–°प्रविचारणा | २०५२ [१] |
| सद्दहइ | श्रद्दधाति | ११० गा. १२२ गा. १३० |
| ०सद्दहणा | श्रद्धानम् | ११० गा. १३१ |
| सद्दहाइ | श्रद्दधाति | ११० गा. १२१ |
| सद्दहेज्जा | श्रद्दधीत | १४२० [४,५], १४३७ [४,५] |
| सद्दा | शब्दाः | १६८१ [१-२], १६८४ [१-२], १६९० [२-३] |
| सद्दाइं | शब्दान् | ९९० [१], ९९१ [१], ९९२ [१], २०५२ [५] |
| सद्दावति० | शब्दापातिन्–पर्वत | १०९८ |
| सद्दे | शब्दे | २०३२ गा. २२४ |
| सद्धिं | सार्धम् | २०५२ [२,४-६] |
| सन्निभ– | सन्निभ | १७८ [२] |
| सन्निहिय० | सन्निहित–अणपन्निकाभिधवानव्यन्तरदेवानामिन्द्र | १९३ [२], १९४ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| समत्तो | पं. २१, पृ. ३०० पं. ५, पृ. ३०१ पं. १०, पृ. ३०३ पं. १३, पृ. ३६७ पं. २४, पृ. ४०० पं. १२, पृ. ४०६ पं. १९. | |
| समवला | समवलाः | २०७, २१० |
| समभिरूढ | समभिरूढ | १११३ |
| समभिलोएज्जा | समभिलोकेत | १२१५ [१-३] |
| समभिलोएमाणा | समभिलोकमानाः | पृ. २९० टि. १ |
| समभिलोएमाणे | समभिलोकमानः | १२१५ [१-३] |
| समय | समय–कालविशेष | १७, ११२, ११५, ११६, ११८, ११९, १२२, १२३, १२५, १२८, १२९, १३१, ५१५ तः ५१८, ८७७ [५] |
| ० समय | समय–कालविशेष | ५५९ गा. १८२ |
| समयक्कंता | समतिक्रान्ताः | पृ. ५९ टि. १ |
| समयखेत्ताओ | समयक्षेत्रात् | १५५० |
| समयम्मि | समये | २११ गा. १६२ |
| समयं | समकम् | ५४ [१०] गा. ९९ |
| ,, | समयम्–कालविशेषम् | ५६० तः ५७८, ५८१, ५८३ तः ६०७, ८७८, १३२२, १३२७, १३२९, १३३०, १३३३, १३३४, १३४९, १३५०, १३५६, १३५८, १३६८, १३७४ |
| समयं | समयम्–समये, कालविशेषे | १६१४, १६१६ [२], १६१९, १६२०, १६३६, १९६३ |
| ० समयंसि | समये | १७४४ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| समया | समयौ–कालविशेषौ | १३६८, १६९९ [१] |
| समया | समयाः–कालविशेषाः | १००६ गा. २०७, १३७२ |
| समये | समये–कालविशेषे | २१७२ |
| समरिया | समरीचीनि | १७७ |
| समरीइया | समरीचीनि | पृ. ५७ टि. ६ |
| समरीईया | समरीचीनि | पृ. ५६ टि. ११ |
| समरीया | समरीचीनि | १७८ [१], १८८ |
| समलुक्खयाए | समरूक्षतया | ९४८ गा. १९९ |
| समवण्णा | समवर्णाः | ११२६, ११३३ [१] |
| + समवेदण | समवेदनाः | ११२३ गा. २०९ |
| समवेदणा | समवेदनाः | ११३८ |
| समवेयणा | ,, | ११२८, ११३८ |
| समसरीरा | समशरीराः | ११२४, ११४५ |
| समं | समम् | १५६३ [२], १६३१, १६३२, १७२८, १७८१, १७८४ [१], २१७० [१] गा. २२८ |
| समंता | समन्तात् | १२१५ [१-३] |
| समंस० | समांस–सगिर | ५४ [८] गा. ९५ |
| समाउया | समायुषः | ११२३ गा. २०९, ११३० |
| समाणा | सन्तः | २१५३ [४], २१६६ [३] |
| समाणी | सती | १००१ |
| समाणीओ | सत्यः | २०५२ [६] |
| समाणुभावा | समानुभावाः | २०७, २१० |
| समाणे | समानः–सन् | १०००, १२२२ |
| ,, | समाने–सति | १८६४, २०५२ [२, ४, ६] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| समचउरंससंठाण-संठिए | समचतुरस्रसंस्थान-संस्थितम् | ९८४, १४९७ [१], १५२६ [१,६], १५३४ |
| समचउरंसा | समचतुरस्राणि | १७७ |
| समचउरंसे | समचतुरस्रम् | ९८८, १४९७ [३], १४९८ [१], १५०१ [१] |
| समजसा | समयशसः | २०७ |
| समज्जुतीया | समद्युतिकाः | २७० |
| समट्ठे | समर्थः | ८३९ तः ८४६, ९९४, ११२४ तः ११२६, ११२८ तः ११३२, ११४२, १२२६, १२२८ तः १२३१, १२३४, १२३५, १२३७, १२३८, १४०८ [१-२], १४१७ तः १४१९, १४२० [८], १४२२ तः १४२४, १४२५ [२], १४२६ [१], १४२७ [१], १४२८ [२], १४३० [१], १४३१ [२], १४३२ [३], १४३३, १४३६ [२], १४३७ [६], १४४६ तः १४४९, १४५०, १४५२, १४५४ तः १४५६, १४६०, १४६२, १४६५, १४६९, १६३८ [१], १६३९, १६४१, १६५१, १६५३, १६५४, १९६३, २१६९, २१७० [२], २१७४ [१], २१७५ |
| समड्ढिनीया | समर्द्धिकाः | पृ. ७७ टि. ३ |
| समणाउसो ! | श्रमणायुष्मन् ! | १५०, १५३, १५६, १५९, १६२, १६७ तः १७४, २०७ तः २१०, २२३ [९], ९९३, २१६८, २१६९ |
| समणिद्धयाए | समस्निग्धतया | ९४८ गा. १९९ |
| ० समतिक्कंता | समतिक्रान्ताः | २११ |
| समत्तं | समस्तम् | २११ गा. १७२ |
| समत्तं | समाप्तम् | पृ. ४५ पं. २६, पृ. ८० पं. ६, पृ. १११ पं. २१, पृ. १३५ पं. ११, पृ. १६२ पं. ६, पृ. १८३ पं. १२, पृ. १८७ पं. १६, पृ. १८९ पं. २५, पृ. १९२ पं. २६, पृ. २०८ पं. १०, पृ. २२२ पं. ५, पृ. २२८ पं. १९, पृ. २३२ पं. २०, पृ. २३६ पं. १०, पृ. २६० पं. २६, पृ. २७३ पं. १३, पृ. ३०३ पं. १४, पृ. ३१७ पं. १०, पृ. ३१८ पं. १६, पृ. ३२८ पं. २४, पृ. ३४९ पं. ६, पृ. ३६२ पं. २७, पृ. ३८४ पं. २१, पृ. ३८७ पं. १५, पृ. ३८८ पं. २०, पृ. ३९० पं. २८, पृ. ३९१ पं. २२, पृ. ४०६ पं. २०, पृ. ४०९ पं. २२, पृ. ४१२ पं. २६, पृ. ४१३ पं. २०, पृ. ४१४ पं. २०, पृ. ४१८ पं. २७, पृ. ४२३ पं. १०, पृ. ४२७ पं. ११, पृ. ४४६ पं. १२ |
| समत्ता | समाप्ता | पृ. ४४६ पं. १३ |
| समत्तो | समाप्तः | पृ. २७९ पं. १५, पृ. २८७ पं. ८, पृ. २९१ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| समत्तो | पं. २१, पृ. ३०० पं. ५, पृ. ३०१ पं. १०, पृ. ३०३ पं. १३, पृ. ३६७ पं. २४, पृ. ४०० पं. १२, पृ. ४०६ पं. १९ | |
| समबला | समबलाः | २०७, २१० |
| समभिरूढ | समभिरूढ | १११३ |
| समभिलोएज्जा | समभिलोकेत | १२१५[१-३] |
| समभिलोएमाणा | समभिलोकमानाः | पृ. २९० टि. १ |
| समभिलोएमाणे | समभिलोकमानः | १२१५ [१-३] |
| समय | समय–कालविशेष | १७, ११२, ११५, ११६, ११८, ११९, १२२, १२३, १२५, १२८, १२९, १३१, ५१५ तः ५१८, ८७७ [५] |
| ० समय | समय–कालविशेष | ५५९ गा. १८२ |
| समयक्कंता | समतिक्रान्ताः | पृ. ५९ टि. १ |
| समयखेत्ताओ | समयक्षेत्रात् | १५५० |
| समयम्मि | समये | २११ गा. १६२ |
| समयं | समकम् | ५४ [१०] गा. ९९ |
| ,, | समयम्–कालविशेषम् | ५६० तः ५७८, ५८१, ५८३ तः ६०७, ८७८, १३२२, १३२७, १३२९, १३३०, १३३३, १३३४, १३४९, १३५०, १३५६, १३५८, १३६८, १३७४ |
| समयं | समयम्–समये, कालविशेषे | १६१४, १६१६ [२], १६१९, १६२०, १६३६, १९६३ |
| ० समयंसि | समये | १७४४ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| समया | समयौ–कालविशेषौ | १३६८, १६९९ [१] |
| समया | समयाः–कालविशेषाः | १००६ गा. २०७, १३७२ |
| समये | समये–कालविशेषे | २१७२ |
| समरिया | समरीचीनि | १७७ |
| समरीइया | समरीचीनि | पृ. ५७ टि. ६ |
| समरीईया | समरीचीनि | पृ. ५६ टि. ११ |
| समरीया | समरीचीनि | १७८ [१], १८८ |
| समलुक्खयाए | समरूक्षतया | ९४८ गा. १९९ |
| समवण्णा | समवर्णाः | ११२६, ११३३ [१] |
| + समवेदण | समवेदनाः | ११२३ गा. २०९ |
| समवेदणा | समवेदनाः | ११३८ |
| समवेयणा | ,, | ११२८, ११३८ |
| समसरीरा | समशरीराः | ११२४, ११४५ |
| समं | समम् | १५६३ [२], १६३१, १६३२, १७२८, १७८१, १७८४ [१], २१७० [१] गा. २२८ |
| समंता | समन्तात् | १२१५ [१-३] |
| समंस ० | समांस–सगिर | ५४ [८] गा. ९५ |
| समाउया | समायुषः | ११२३ गा. २०९, ११३० |
| समाणा | सन्तः | २१५३ [४], २१६६ [३] |
| समाणी | सती | १००१ |
| समाणीओ | सत्यः | २०५२ [६] |
| समाणुभावा | समानुभावाः | २०७, २१० |
| समाणे | समानः–सन् | १०००, १२२२ |
| ,, | समाने–सति | १८६४, २०५२ [२, ४, ६] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| समुप्पज्जति | समुत्पद्यते | १७९६, १८०६ [१-२], १८०८, १८१५, १८२४, १८२६, १८२८, १८२९, १८५२, २०५२ [५] |
| समुस्सासणिस्सासा | समुच्छ्वासनिःश्वासाः | ११२४, ११४५ |
| समो | समः | ५४ [३] गा. ५६-६५, ९४८ गा. २०० |
| ० समोगाढा | समवगाढाः | २११गा.१६७ |
| समोववण्णगा | समोपपन्नकाः | ११३० |
| समोहए | समवहतः | २१५३ [१], २१५४ [१], २१५६ [१], २१५९ [१], २१६५, २१६६ [१] |
| समोहणित्ता | समवहत्य | २१५३ [१], २१५६ [१], २१५९ [१], २१६५, २१६६ [१] |
| समोहण्णति | समवहन्ति | २१७० [१] |
| समोहण्णंति | समवघ्नन्ति | २१७० [२] |
| समोहता | समवहताः | ३२५ |
| समोहयस्स | समवहतस्य | ९९३, १५४५ तः १५४७ [१], १५४८ तः १५५०, १५५१ [१,४,६,९], २१६८ |
| समोहया | समवहताः | २१२५ तः २१२७ [१], २१२८ [१-२], २१२९ तः २१३१, २१४२ तः २१४४ [१], २१४५ [१], २१४६ |
| समोहयाणं | समवहतानाम् | ३२५, २१२५ तः २१२७ [१], २१२८ [१], २१२९ [१], २१३०, २१३१, २१४२, २१४३ |
| सम्मतसच्चा | सम्मतसत्या-भाषाप्रभेदः | ८६२ |
| सम्मत[सच्चा] | सम्मतसत्या-भाषाप्रभेदः | ८६२ गा. १९४ |
| सम्मति | सम्मति | पृ. २१३ टि. ६ |
| +सम्मत्त | सम्यक्त्वम् | २१२गा.१८०, १२५९ गा. २११ |
| सम्मत्त ० | सम्यक्त्व | ११०गा.१३१, १७३२ |
| सम्मत्तपयं | सम्यक्त्वपदम् | पृ. ३१८ पं. १६ |
| सम्मत्तवेदणिज्जस्स | सम्यक्त्ववेदनीयस्य | १७३७ [१] |
| सम्मत्तवेयणिज्जस्स | सम्यक्त्ववेदनीयस्य | १७०० [१], १७०८ [१] |
| सम्मत्तवेयणिज्जे | सम्यक्त्ववेदनीयम् | १६८२, १६९१ [२] |
| सम्मत्तस्स | सम्यक्त्वस्य | २०३२ गा. २२४ |
| सम्मत्तं | सम्यक्त्वम् | ११०गा.१२४, १२५, १४४९ |
| ० सम्मत्ता | सम्यक्त्वाः | ३३४ |
| सम्मत्ताभिगमी | सम्यक्त्वाभि(धि)गमिनः | २०४९, २०५० |
| सम्मत्ते | सम्यक्त्वम् | २गा. ५ |
| सम्मद्दंसणपरिणामे | सम्यग्दर्शनपरिणामः | ९३५ |
| सम्मद्दिट्ठि | सम्यग्दृष्टि | ६६५ [२], ९९८, १३४३, १५३३ [९-१०], २०४६ |
| सम्मद्दिट्ठि ० | ,, | ६६२ [६-७], १५३३ [७-८] |
| ० सम्मद्दिट्ठिउववण्णगा | सम्यग्दृष्ट्युपपन्नकाः | पृ. २७८ टि. १ तः ४ |
| सम्मद्दिट्ठी | सम्यग्दृष्टिः | १३४३, १७५१, १७५२, १८८७ [१], १८९७ |
| ,, | सम्यग्दृष्टयः | २५६, ९३८, ९४१ [१], ११२९, ११४१, ११४२, ११४७, १३९९, १४०२ तः १४०५ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सरभ | शरभ | ७२ |
| सरल | सरल–वृक्षविशेष | ५३ गा. ४४ |
| सरले | सरलः– ,, | ४८ गा. ३७ |
| सरस | सरस | १७७, १७८ [१], १८८ |
| सरसरपंतियाण | सरःसरःपङ्क्तिकानाम् | ८८५ |
| सरसरपंतियासु | सरःसरःपङ्क्तिकासु | १५१, १६०, १६३ तः १६६, १७५ |
| सरंठा | भुजपरिसर्पविशेषः | ८५ [१] |
| सरंसि | सरसि | पृ. २७३ टि. १ |
| सरागचरित्तारिया | सरागचारित्रार्याः | १२०, १२१ |
| ०सरागचरित्तारिया | ,, | १२३ |
| सरागदंसणारिया | सरागदर्शनार्याः | १०९, ११० |
| सरागसंजया | सरागसंयताः | ११४२ |
| सरागा | सरागाः | ११५२ |
| सराण | सरसाम् | ८८५ |
| सरिस | सदृश | पृ. २४ टि. १ |
| +सरिसव | सर्षपः | ४९ गा. ४०, ५३ गा. ४३ |
| ० सरिसवाणं | सर्षपाणाम् | ५३ गा. ४५ |
| ० सरिसा | सदृशौ | १७८ [२] |
| ० सरिसे | सदृशः | १७९ [२], १८० [२] |
| ० सरिसेण | सदृशेन | ५४ [७] गा. ८४ |
| +सरीर | शरीरम् | २ गा. ५, १८६५ गा. २१९ |
| सरीर | शरीर | ३७, ३८, ५५ [३] |
| सरीरग | शरीरकम्–शरीरम | |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| ० सरीरगा | शरीरकाणि–शरीराणि | ९१४ [१], ९२२ |
| सरीरणामाए | शरीरनाम्नः | १७०२ [१६] |
| सरीरणामे | शरीरनाम | १६९३, १६९४ [३] |
| सरीरत्थे | शरीरस्थः | २१७२ |
| सरीरनिव्वत्ती | शरीरनिर्वृत्तिः | ५४ [१०] गा. ९९ |
| सरीरपज्जत्ती-अपज्जत्तए | शरीरपर्याप्त्यपर्याप्तकः | १९०५ [२] |
| सरीरपज्जत्ती-पज्जत्तए | शरीरपर्याप्तिपर्याप्तके | १९०४ [१] |
| सरीरपमाणमेत्ता | शरीरप्रमाणमात्रा | १५४५, १५४७ [१], १५४८, १५५१ [१, ४, ६, ९] |
| सरीरपमाणमेत्ते | शरीरप्रमाणमात्रम् | ९७६ [४], ९८५ [४], २१५३ [१], २१५६ [१], २१६६ [१] |
| सरीरपयं | शरीरपदम् | पृ. २२८ पं. १९ |
| सरीरपवहा | शरीरप्रवहा | पृ. २१३ टि. २ |
| सरीरपहवा | शरीरप्रभवा | ८५८ |
| सरीरप्पमाणमेत्ते | शरीरप्रमाणमात्रम् | २१५९ [१] |
| सरीरप्पवहा | शरीरप्रवहा | पृ. २१३ टि. ४ |
| सरीरप्पहवा | शरीरप्रभवा | ८५९ गा. १९३ |
| सरीरबंधणणामाए | शरीरबन्धननाम्नः | १७०२ [१५] |
| सरीरबंधणणामे | शरीरबन्धननाम | १६९३, १६९४ [५] |
| ० सरीरबंधणणामे | ,, | १६९४ [५] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सातासायं | सातासाताम् | २०६७ |
| सातिरेगस्स (तृप. प.) | सातिरेकेण सातिरेकाद् वा | ६९४, ७०३ |
| ,, (स. प.) | सातिरेके | १८०६ [१], १८३१ |
| सातिरेगं | सातिरेकम् | ३४५ [१,३], ३४७ [१, ३], ४०४ [१, ३], ४०६ [१, ३], ४१३ तः ४१६ सूत्राणां प्रथम-तृतीयकण्डिके, १२७५, १२७९, १२९३, १२९९, १३१४, १३२०, १३२८, १३५४, १३८३, १३८९, १५०२, १५०६ [१, ३-४], १५२७, १५३५, १५४८, २१५७, पृ. १२५ टि. १ |
| सातिरेगाइं | सातिरेकाणि | १३४३ |
| ,, | सातिरेके | ४१३ [१, ३], ४१८ [१, ३] |
| सातिरेगाओ | सातिरेकात् | ९९२ [२] |
| ,, | सातिरेके | १३५६ |
| सातिरेगाणं | सातिरेकैः सातिरेकेभ्यो वा | |
| ,, (तृप. प.) | | ७०३, ७०५ |
| ,, (स. प.) | सातिरेकेषु | १८३३ |
| ,, (स. प.) | सातिरेकयोः | १८३१, १८३३ |
| सातिसंठाणणामे | सादिसंस्थाननाम | १६९४ [८] |
| साती | सादि-संस्थानम् | ९८८ |
| सातीते | सादिकः | पृ. ३१५ टि. २ |
| सादीए | ,, | १२६५, १२७६, १२९०, १३२५, १३२६, १३३०, १३३१, १३३४, १३४२ तः १३४४, १३४६, १३५१, १३५२, १३५७, १३५९, १३६१, १३७०, १३७५, १३८२, १३८५, १३८८, १३९१, १३९४ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सादीया | सादिकाः | २११ |
| +साम | वनस्पतिविशेषः | ४२गा. २२ |
| सामण्ण | सामान्य | ३८२ [१] |
| ०सामलता | श्यामलता | ४४ गा. २७ |
| सामावल्ली | श्यामवल्ली | पृ. १९ टि. ११ |
| ०सामंते | समीपे | २०५२ [४-५] |
| सामा | श्यामाः | १८७ गा. १४६ |
| ,, | श्यामा-प्रियङ्गुः | १२२७ |
| सामाइय० | सामायिक | १३३, १३४ |
| सामाइय | ,, | १३४ |
| सामाइयचरित्तपरिणामे | सामायिकचारित्रपरिणामः | ९३६ |
| सामाण– | सामान–अणपन्निकाभिधानव्यन्तरदेवानामिन्द्र | १९४ |
| सामाणा | सामानः–अणपन्निकाभिधानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः | १९४ गा. १५२ |
| ०सामाणा | सामानौ (सामानः–अणपन्निकाभिधानवानव्यन्तरदेवानामिन्द्रः) | १९३ [२] |
| सामाणिय० | सामानिक | १७७, १७८ [१], १७९ [२], १८० [२], १८२ [२], १८८, १९० [२], १९५ तः १९७, १९८ तः २०६ सूत्राणां द्वितीयकण्डिका |
| सामाणिया | सामानिकाः | १८७गा. १४२ |
| सामिच्चं | स्वामित्वम् | १७८ [१] |
| सामित्तं | ,, | १७७, १७८ [२], १८८, १९६ |
| सायं | साताम् | २०६७ |
| सायावेदणिज्जस्स | सातावेदनीयस्य | १६८१ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सुक्कलेस्साए | शुक्ललेश्यायाः | १२४५, १२४६ |
| ,, | शुक्ललेश्यायाम् | १८८५[४] |
| सुक्कलेस्साओ | शुक्ललेश्याः | ११८०[७-९] |
| ० सुक्कलेस्साओ | ,, | ११५५ |
| सुक्कलेस्सट्ठाणा | शुक्ललेश्यास्थानानि | १२४७ |
| सुक्कलेस्साण | शुक्ललेश्यानाम् | ११७२, ११८० [१,५,८,१०], ११८२ [१,३], ११८६ तः ११८८, ११९०, ११९१, ११९३, पृ. २८४ टि. १ |
| सुक्कलेस्साणं | शुक्ललेश्यानाम् | २५५, ११७० |
| सुक्कलेस्सापरिणामे | शुक्ललेश्यापरिणामः | ९३० |
| सुक्कलेस्से | शुक्ललेश्यः | १२११, १२१७, १३४१ |
| सुक्कलेस्सेसु | शुक्ललेश्येषु | १११७, १२११ |
| सुक्का | शुक्राः–वैमानिकदेवविशेषाः | १४४ [१] |
| ,, | शुक्राः–शुक्रनिकायदेवाः | १९५ [१] |
| सुक्किलएणं | शुक्लकेन–शुक्लेन | १२३२ |
| सुक्किलपत्ता | शुक्लपत्राः–चतुरिन्द्रियजीवाः | ५८ [१] |
| सुक्किलवण्ण ० | शुक्लवर्ण | पृ. १३७ टि. २ |
| सुक्किलवण्णणामस्स | शुक्लवर्णनाम्नः | १७०२ [२९,३२] |
| सुक्किलवण्णणामे | शुक्लवर्णनाम | १६९४ [९] |
| सुक्किलवण्णनामाए | शुक्लवर्णनाम्नः | १७०२ [२४] |
| सुक्किलवण्णपरिणता | शुक्लवर्णपरिणताः | ९ [५], १० [१], ११ [१-५], १२ [१,३-८], १३ [१-२, ४-५] |
| सुक्किलवण्णपरिणया | शुक्लवर्णपरिणताः | ८ [१], १० [२], १२ [२], १३[३] |
| सुक्किलवण्णपरिणामे | शुक्लवर्णपरिणामः | ९५२ |
| सुक्किलाइं | शुक्लानि | ८७७ [७-८], १७९८ [१-२] |
| ० सुक्किलाइं | ,, | १८०६[१],१८०९ |
| सुक्किल | शुक्ल | ५४४ |
| सुक्किलएणं | शुक्लकेन–शुक्लेन | पृ. २९५ टि. ४ |
| सुक्किलमट्टिया | शुक्लमृत्तिकाः | २३ |
| सुक्किलवण्ण ० | शुक्लवर्ण | ४४०, ४४१ |
| सुक्किलसुत्तए | शुक्लसूत्रके | १२२२ |
| सुक्केसु | शुक्रेषु–वीर्येषु | ९३ |
| सुगइगामिणीओ | सुगतिगामिन्यः | १२४१ |
| सुगंध ० | सुगन्ध | १७७, १७८[१], १८८ |
| सुगंधि ० | सुगन्धि | पृ. ५६ टि. ६ |
| सुगंधिए | कमलविशेषः | ५१ |
| सुगा | शुकाः | ८८ |
| सुणए | शुनकः | ८४९, ८५२ |
| सुणओ | ,, | पृ. २१२ टि. ४ |
| सुणगा | शुनकाः | ७४ |
| सुणह | शृणुत | २११ गा. १७५ |
| सुणिया | शुनिका | ८५१ |
| सुणेइ | शृणोति | ९९०[१], ९९१ [१] |
| सुणेति | ,, | ९९१ [१],९९२[१] |
| सुण्हा | बहुबीजवनस्पतिः | पृ. १७ टि. ९ |
| सुत | श्रुत–श्रुतज्ञान | १९२९ |
| सुतअण्णाण | श्रुताज्ञान | ४४८, ४६७ [१], १९२८, १९२९ |
| सुतअण्णाणसागारोवओगे | श्रुताज्ञानसाकारोपयोगः | १९२१ |
| सुतअण्णाणी | श्रुताज्ञानी | ४७८, ४९६ |
| ,, | श्रुताज्ञानिनः | २५८,२५९, १९६० |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सुवण्णकुमारराया | सुपर्णकुमारराजा | १८५ [२], १८६ [२] |
| सुवण्णकुमारा | सुपर्णकुमाराः | १४० [१], १८४ [१], १८५ [१], १८६ [१] |
| सुवण्णकुमाराणं | सुपर्णकुमाराणाम् | १८४ [१], १८५ [१], १८६ [१], १८७, ३५१ [१], ५७८ |
| सुवण्णकुमारिंदा | सुपर्णकुमारेन्द्रौ | १८४ [२] |
| सुवण्णकुमारिंदे | सुपर्णकुमारेन्द्रः | १८६ [२] |
| सुवण्णकुमारीणं | सुपर्णकुमारीणाम् | ३५२ [१] |
| सुवण्णजूहिया | सुवर्णयूथिका | १२३० |
| ०सुवण्णमती | सुवर्णवती | २११ |
| सुवण्णसिप्पी | सुवर्णशुक्तिः | १२३० |
| सुवण्णा | सुपर्णाः–सुपर्ण [कुमाराः] | १७७ गा. १३७, १८७ गा. १४५ गा. १४७, ४३९ |
| सुवण्णिंदे | सुपर्णेन्द्रः–सुपर्णकुमारेन्द्रः | १८५ [२] |
| सुवण्णे | सुपर्णे–सुपर्णकुमारेषु | १८७ गा. १३८ |
| ,, | सुवर्णम् | २४ गा. ८ |
| सुसुमारा | शिशुमाराः | पृ. २९ टि. २ |
| सुह० | शुभ | १९६ |
| सुहत्ताए | सुखतया | १८०५, १८०६ [१] |
| सुहफासा | सुखस्पर्शानि | १९५ [१] |
| ०सुहया | सुखता | १६८१ [१], १६९० [२] |
| सुहं | सुखम् | २११ गा. १७७, २१७६ गा. २३१ |
| ,, | सुखाम् | २०५४ गा. २२६, २०७० |
| ०सुहं | ,, | २११ गा. १७२ |
| सुहा | सुखा–वेदनाभेदः | २०६९ |
| ०सुहावहा | सुखावहा | २११ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सुहिरण्णियाकुसुमे | सुहिरण्यिकाकुसुमम् | १२३० |
| सुही | सुखिनः | २११ गा. १७७, २१७६ गा. २३१ |
| सुहुम० | सूक्ष्म | १४९१ [२], १४९२ [२], १४९३ [२], १४९४ [२] |
| +सुहुम | सूक्ष्मः | २१२ गा. १८१, १२५९ गा. २१२ |
| सुहुमअपज्जत्तगाणं | सूक्ष्मापर्याप्तकानाम् | २३८ |
| सुहुमअपज्जत्तयाणं | सूक्ष्मापर्याप्तकानाम् | २४८ |
| सुहुमआउकाइय० | सूक्ष्माप्कायिक | २३९, २४९ |
| सुहुमआउकाइय–० | ,, | २३८ |
| सुहुमआउकाइया | सूक्ष्माप्कायिकाः | २३७ तः २३९, २४० [३], २४१, २४७तः २४९, २५० [३], ३३४ |
| सुहुमआउकाइयाणं | सूक्ष्माप्कायिकानाम् | २३७, २४० [३], २४१, २४७, २४८, २५० [३], २५१, ३५८ |
| सुहुमआउकाइए | सूक्ष्माप्कायिकः | १३०१ |
| सुहुमआउकाइया | सूक्ष्माप्कायिकाः | २६, २७, १५३ |
| ०सुहुमआउकाइया | ,, | २७ |
| सुहुमआउकाइयाणं | सूक्ष्माप्कायिकानाम् | १५३ |
| सुहुमणामस्स | सूक्ष्मनाम्नः | १७०२ [४७] |
| सुहुमणामाए | ,, | १७०२ [४५] |
| सुहुमणामे | सूक्ष्मनाम | १६९३ |
| सुहुमणिओया | सूक्ष्मनिगोदाः | २३९ |
| सुहुमणिओयाण | सूक्ष्मनिगोदानाम् | २३७ |
| सुहुमणिगोद–० | सूक्ष्मनिगोद | २३८, २४८ |
| सुहुमणिगोदा | सूक्ष्मनिगोदाः | २४७, २४८, ३३४ |
| सुहुमणिगोदे | सूक्ष्मनिगोदः | १३०१ |
| सुहुमतेउकाइय० | सूक्ष्मतेजःकायिक | २३९, २४९ |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | [१०, १२], ९२४, ९३९ [१], ९४० [१], ९४१ [१], ९४२, ९८३ [२], ९८४, ९८७ [५], ११४१, ११४२, ११४४, ११४६, ११५४, १६८४ [२], १७१७, १७२०, १७२४, १७२७, १७४७ [१], १८०६ [१], १८०९, १८१५, १८२३, १८२९, २०५२ [४-६], २१५६ [२], २१५७, २१५८ [१], २१५९ [२], २१६५ |
| सेसा | शेषाः | ३३३, ७८१ तः ७८४, ७९० गा. १९०, १४१३, १६०४ [१], १७६१, १७६३ [३], १७७३ [२], १८५८, १९५३, १९८० गा. २२१, २०५४ गा. २२६, २१२३ [३] |
| सेसाण | शेषाणाम | १८७, ५२४, ५५८ |
| सेसाणं | ,, | १०२३, १०२९, ११५५, १६३९, १८८५ [३] |
| सेसाणि | शेषाणि | १६९४ [१८] |
| सेसिंदा | सर्पभेदः | पृ. ३२ टि. ४ |
| सेसे | शेषः | १७४४ |
| सेसेसु | शेषेषु | ११० गा. १२९, ४८५ [२], ७९० गा. १९०, १४६५, १९०७ |
| सेसेहिंतो | शेषेभ्यः | १४६९ |
| सेहा | रोमपक्षिविशेषः | ८८ |
| ,, | भुजपरिसर्पविशेषः | पृ. ३३ टि. २ |
| सो | सः | ५४ [९] गा. ९७-९८, |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| | | ११० गा. १२४ तः १२६ गा. १२८ गा. १३०, १७९ [१], १०९९, १७२८ |
| सो– | सः | २११ गा. १७३ |
| सोइंदिए | श्रोत्रेन्द्रियम् | ९७३, ९७४ तः ९७८ सूत्राणां प्रथमकण्डिका, ९७९, ९८३ [१-२], १०५६, १०५७ |
| सोइंदिओवचए | श्रोत्रेन्द्रियोपचयः | १००७, १००८ [१] |
| सोइंदिय ० | श्रोत्रेन्द्रिय | ९७९, ९८२, १०१३, १८२५ |
| सोइंदियअत्थोग्गहे | श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहः | १०१९ |
| सोइंदियअवाए | श्रोत्रेन्द्रियापायः | १०१५ [१] |
| सोइंदियईहा | श्रोत्रेन्द्रियेहा | १०१६ [१] |
| सोइंदियउव-ओगद्धा | श्रोत्रेन्द्रियोपयोगाद्धा | १०१२ [१] |
| सोइंदियओगाहणा | श्रोत्रेन्द्रियावगाहना | १०१४ [१] |
| सोइंदियत्ताए | श्रोत्रेन्द्रियतया | १८०५, २०५२ [२] |
| सोइंदियनिव्वत्तणा | श्रोत्रेन्द्रियनिर्वर्तना | १००९ [१], १०१० [१] |
| सोइंदियपरिणामे | श्रोत्रेन्द्रियपरिणामः | ९२८ |
| सोइंदियलद्धी | श्रोत्रेन्द्रियलब्धिः | १०११ [१] |
| सोइंदियवंजणो-ग्गहे | श्रोत्रेन्द्रियव्यञ्जनावग्रहः | १०१८ |
| सोइंदियस्स | श्रोत्रेन्द्रियस्य | ९८० [१], ९८१ [१], ९८२, ९९२ [१], १०१३ |
| सोइंसि | श्रोतसि | पृ. २७३ टि. १ |
| सोक्खं | सौख्यम् | २११ गा. १७१ गा. १७५ गा. १७९ |
| सोग | शोक | १७०० [१३], १७०८ [१०] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| सोहंत | शोभमान | १८८ |
| सोंडमगरा | मकरविशेषः | ६६ |

ह

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| हडे | वनस्पतिविशेषः | ५१, पृ.२७ टि. १ |
| हत्थ– | हस्त | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| ०हत्था | हस्ताः | १८८ |
| ०हत्थाभरणा | हस्ताभरणाः | १७७, १७८ [१-२], १८८, १९६ |
| हत्थिणिया | हस्तिनिका–हस्तिनी | ८५१ |
| हत्थिपूयणया | गण्डीपदपशुविशेषः | पृ. ३१ टि. २ |
| हत्थिपूयणा | ,, | पृ. ३१ टि. २ |
| हत्थिमुहा | हस्तिमुखाः–अन्तर्द्वीपमनुष्याः | ९५ |
| हत्थिरयणत्तं | हस्तिरत्नत्वम् | १४६८ |
| हत्थिसोंडा | हस्तिशुण्डाः–त्रीन्द्रियजीवाः | ५७ [१] |
| हत्थी | हस्ती | ७३, ८४९, ८५२ |
| हय | हय | १९६ |
| हयकण्णा | हयकर्णाः–अन्तर्द्वीपमनुष्याः | ९५ |
| हयकन्ना | हयकर्णाः–म्लेच्छजातिविशेषः | पृ. ३६ टि. ३ |
| हयच्छायं | हयच्छायाम् | १११४ |
| हयमुह | हयमुख–म्लेच्छजातिविशेष | पृ. ३६ टि. ३ |
| हयवर | हयवर | १७७ |
| हरडए | हरीतकः–वृक्षविशेषः | ४० गा. १४ |
| हरतणुया | हरतनुका–वनस्पतिविशेषः | ५४ [१] गा. ५२ |
| हरतणू | हरतनुः–अप्कायभेदः | पृ. १४ टि. २ |
| हरतणूए | ,, ,, | २८ [१] |

| मूलसद्दो | सक्कयत्थो | सुत्तंकाइ |
|---|---|---|
| +हरिकंत | हरिकान्तः–वानव्यन्तरेन्द्रः | १८७ गा. १४३ |
| हरिडए | हरीतकः–वृक्षभेदः | पृ. १७ टि. ६ |
| हरितग | हरितक–वनस्पतिविशेषः | ४९ गा. ३९ |
| +हरिय | हरितानि | ३८ गा. १२ |
| हरिया | हरिताः–जात्यार्याः | १०३ गा. ११८ |
| ,, | हरितानि | ४९ |
| हरियालगुलिया | हरितालगुटिका | १२३० |
| हरियालभेए | हरितालभेदः | १२३० |
| हरियाले | हरितालः | २४ गा. ९, १२३० |
| हरिवास० | हरिवर्ष | १०९८, १२५७ [१३] |
| हरिवासेहिं | हरिवर्षैः | ९६ |
| ०हरिसा | हर्षाः | १६७ तः १७४ |
| हरिस्सहे | हरिस्सहः–विद्युत्कुमारेन्द्रः | १८७ गा. १४४ |
| हलधरवसणे | हलधरवसनम्–बलदेववसनम् | १२२७ |
| हलिद्दगुलिया | हरिद्रागुटिका | १२३० |
| हलिद्दपत्ता | हारिद्रपत्राः–चतुरिन्द्रियजीवाः | ५८ [१] |
| हलिद्दमच्छा | मत्स्यविशेषः | पृ. २९ टि. ५ |
| हलिद्दा | हरिद्रा | ५४ [१] गा. ४८, १२३० |
| हलिद्दाभेए | हरिद्राभेदः | १२३० |
| हलिमच्छा | मत्स्यविशेषः | ६३ |
| हलीसागरा | ,, | ६३ |
| हवइ | भवति | १९४ गा. १५२, २१७६ |
| हवति | ,, | ४२गा. २१, २०५४ गा. २२५, पृ. ३९५ टि. १ |
| हवंति | भवन्ति | ४३ गा. २६, ५४ [११] गा. १०४-१०५, ८३ |

# तइयं परिसिट्ठं

## विसेसणामाणुक्कमो